

18

ISSN 1309-6672
E-ISSN 2618-6322

BUSBED

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL
BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

BİNGÖL UNIVERSITY JOURNAL OF
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

جامعة بينكول معهد العلوم الاجتماعية

YIL / Year ▶ 9

Cilt / Volume ▶ 9

SAYI / Issue ▶ 18

CÜZ / Autumn ▶ 2019

Türkçe, İngilizce ve Arapça Yayımlanan ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİDİR.
International peer-reviewed journal published in Turkish, English and Arabic.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Bingöl University
Journal of Social Sciences Institute

جامعة بينكول معهد العلوم الاجتماعية

Türkçe, İngilizce ve Arapça Yayımlanan Uluslararası Hakemli Dergidir
International peer-reviewed journal published
in Turkish, English and Arabic

Yıl/Year: 9 • Cilt/Volume: 9 • Sayı/Issue: 18 • Güz/Autumn 2019
ISSN: 1309-6672- e ISSN: 2618-6322

Sahibi / Owner:
(Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına)
(Of Behalf of Bingol University Social Sciences Institute)

نيابتا عن جامعة بينكول معهد العلوم الاجتماعية
Doç. Dr. Yaşar BAŞ

Editörler / Editors / المحررون

Doç. Dr. Yaşar Baş
Dr. Öğr. Üyesi Fikret Osman
Doç. Dr. Yılmaz Irmak
Dr. Öğr. Üyesi Fevzi Kaçer

Yayın Kurulu / Editorial Board / هيئة التحرير

Prof. Dr. Abdullah Taşkesen	Doç. Dr. Hiroyuki Ogasawara
Prof. Dr. Ahmet Gürbüz	Doç. Dr. Ioana Tudor
Prof. Dr. Ali Abouzeid	Doç. Dr. Kazuaki Sawai
Prof. Dr. Ali Ahmed İbrahim Al-Tayış	Doç. Dr. Mehmet Zahir Ertekin
Prof. Dr. Hakan Olgun	Doç. Dr. Mehmet Emin Bars
Prof. Dr. Hasan Çiftçi	Dr. Öğr. Üyesi Beşir Koç
Prof. Dr. Hikmet Tan	Dr. Öğr. Üyesi Emine Yeşim Bedlek
Prof. Dr. Muammer Erdoğan	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Seyman Önder
Prof. Dr. Orhan Başaran	Dr. Öğr. Üyesi Nevzat Keleş
Prof. Dr. Liubov Pomytkina	Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Korkut
Prof. Dr. Tofiq Abdülhasanlı	Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Taşkın
Prof. Dr. Sait Patr	Dr. Öğr. Üyesi Vedat Avcı
Prof. Dr. Şahabettin Yalçın	Dr. Hakim Abdurrahman Zübeyr el-Babirî
Doç. Dr. Cihat Yaşaroğlu	Dr. Rudramma Siddheshwar Hiremath
Doç. Dr. Claudette May Datuin	Dr. Tahir Aşirov

Redaktörler / Redactors / المدققون

Arş. Gör. Ahmet Koçak (Türkçe) / Arş. Gör. Adnan Aydıntürk (İngilizce)

E-Dergi Teknik Sorumlusu / Technical Administrated of e-Journal / الموظف الفني

Arş. Gör. Ozan Can Akpınar

Web ve Yazışma Adresi / Web and Correspondence Adress / العنوان البريدي للمجلة

<http://dergipark.gov.tr/busbed> / <http://busbed.bingol.edu.tr/>

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 12100-BİNGÖL

Tel.: 0 (426) 215 00 17 **Faks:** 0 (426) 215 00 72 **e-posta:** sbe.bingoldergi@bingol.edu.tr

Dergi Tasarım / Journal Design /

Zafer Medya Grup

Basım Yeri / Place of Publication / مكان النشر

Zafer Medya Grup

Muratpaşa Mah. Yenikapı Cad. Yakutiye/ERZURUM • 0 442 234 22 85

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ,
Uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve güz dönemi olmak üzere yılda 2 sayı yayımlanır. Yayımlanılan dili, Türkçe, İngilizce ve Arapçadır. Her hakkı saklıdır. Makale son kabul tarihleri: Bahar Dönemi için Şubat ayı sonu, Güz Dönemi için Ağustos ayı sonudur. **Dergi kapasitesine göre, makale kabul tarihleri daha erkene çekilebilir.** Her sayı için kapasiteyi aşan başvurular sonraki sayılara aktarılır. Makaleler, Turnitin "iThenticate veya iThihal.Net" intihal programından olumlu rapor alındıktan sonra yayımlanabilir. Dergimizin yayım kurallarına göre hazırlanmamış makaleler kabul edilmez. Yazıların her türlü hukukî ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir. Makalelere PDF formatında Enstitümüz web ve DergiPark sayfasından ulaşılabilir. Ancak kaynak gösterilmeksizin kullanılamaz.

DANIŞMA KURULU **ADVISORY BOARD** المجلس الاستشاري

Prof. Dr. Ali Abouzeid Abouzeid	Şam Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Ahmed İbrahim al-Tayış	Kahire Üniversitesi, Mısır
Prof. Dr. Ali Yılmaz Gündüz	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz Toraman	Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Enver Çakar	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan Oktay	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan Olgun	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Himmet Uç	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Hakkı Eraslan	Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Kahraman Çatı	Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Kazım Yoldaş	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Canatar	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Çelik	Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Takkaç	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Törenek	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa D. Karacoşkun	Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Uçar	Biruni Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Başaran	Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Pomytkina Liubov	National Aviation University, Kiev, Ukrayna
Prof. Dr. Reha Saydam	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Altunışık	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sayın Dalkıran	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Turan Öndeş	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut Karabey	Erzincan Üniversitesi
Prof. Dr. Üzeyir Ok	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Yakup Bulut	Mustafa Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Tofiq Abdülhasanlı	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi UNEC
Prof. Dr. Reşad Muradov	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi UNEC
Doç. Dr. Tarana Khalilova Ahmed gizi	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi UNEC
Doç. Dr. Flaudette May Datuin	Filipinler Üniversitesi
Doç. Dr. Hiroyuki Ogasawara	Kyushu Üniversitesi, Fukuoka, Japonya
Doç. Dr. Kazuaki Sawai	Kansai Üniversitesi, Osaka, Japonya
Doç. Dr. M. Şükrü Mollavelioğlu	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Zafer Kanberoğlu	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Keivan Harrasi	Tabriz ACECR, İran
Dr. Mohd Nor Hakim Bin Yusoff	Malezya Üniversitesi
Dr. Mohd Rafi Yaacob	Malezya Üniversitesi
Dr. Mona Sobh	Aynu'ş- Şems Üniversitesi, İskenderiye, Mısır

BU SAYININ REFEREES OF HAKEMLERİ THIS ISSUE هذا العدد من القضاة

Prof. Dr. Abdülbaki ÇETİN (Bingöl Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Berkan DEMİRAL (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ANIK (Bingöl Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa SAKAL (Dokuz Eylül
niversitesi)
Prof. Dr. Ömer Selçuk EMSEM (Atatürk
niversitesi)
Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Sait PATIR (Bingöl Üniversitesi)
Prof. Dr. Umut AVCI (Muğla Sıtkı Koçman
niversitesi)
Prof. Dr. Vejdi BILGIN (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet YIKMIŞ (Bolu Abant İzzet Baysal
niversitesi)
Doç. Dr. Cihat YAŞAROĞLU (Bingöl
niversitesi)
Doç. Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM (Namık Kemal
niversitesi)
Doç. Dr. Engin HEPAKSAN (İzmir Katip Çelebi
niversitesi)
Doç. Dr. Esra KABAKLARLI (Selçuk
niversitesi)
Doç. Dr. Fatma Nur YORGANCILAR (Selçuk
niversitesi)
Doç. Dr. Kasım TATLILIOĞLU (Bingöl
niversitesi)
Doç. Dr. Mehmet AYTEKİN (Gaziantep
niversitesi)
Doç. Dr. Murat YAMAN (Kütahya Dumlupınar
niversitesi)
Doç. Dr. Recep ULUCAK (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Sıtkı ULUERLER (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Yasemin ŞEN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Yaşar BAŞ (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Yılmaz IRMAK (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Zehra BOZBAY (İstanbul Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi A. Turan ÖZTÜRK (THK
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Ahmet OĞuz DEMİR (İstanbul
Ticaret Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Ali lvi ÖZBEY (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Aydın ASLAN (Selçuk Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Ayglen KAYAHAN KARAKUL
(İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Berat ÇİÇEK (Muş Alparslan
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Bilal ÖZEL (Bingöl Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Canser KARDAŞ (Muş Alparslan
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Ebru ÇOBAN (Bingöl Üniversitesi)

Dr. ÖĞr. Üyesi Emel YIDIZ (Gümüşhane
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Erdinç KOÇ (Bingöl Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Ezgi AKŞİN YAVUZ (Trakya
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Fatma AKYÜZ (Uşak Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Fevziye EKER (Ordu Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Fikret OSMAN (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Gülşen AYDIN (Ankara
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Haşim BAĞCI (Aksaray
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Hıdır APAK (Bingöl Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi İsmail Fatih CEYHAN (Bartın
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Konur Alp DEMİR (Namık Kemal
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Mehmet ELALDI (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Mehmet GÜVEN (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Mslm POLAT (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Nesip DEMİRBILEK (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Nuri YEŞİLYURT (Ankara
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Okan ÇOLAK (Harran Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Osman ÖZER (Bingöl Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi zen AKÇAKANAT (Süleyman
Demirel Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi zlem ULUCAN (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Rahman DAĞ (Adıyaman
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Samet ÇEVİK (Bandırma Onyedii
Eylül Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Samet KALECİK (Bitlis Eren
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Sami BASKIN (Tokat
Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Sevdiiye ERSOY YILMAZ (Çankırı
Karatekin Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Sırrı TIRYAKI (Bingöl Üniversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Süleyman GÜRBÜZ (Bozok
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Yavuz TÜRKAN (Bingöl
niversitesi)
Dr. ÖĞr. Üyesi Veysel ERAT (Bitlis Eren
niversitesi)
Dr. Sedat KANAT (Bingöl Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

- Kemal ERKİŞİ, Semra BOĞA 669
HIGH-TECHONOLGY PRODUCTS EXPORT AND ECONOMIC GROWTH: A PANEL DATA ANALYSIS FOR EU-15 COUNTRIES
YÜKSEK TEKNOLOJİLİ ÜRÜN İHRACATI VE EKONOMİK BÜYÜME:
AB-15 ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ
-
- Yakup BURAK, Emine AHMETOĞLU 685
OTİZMLİ ÇOCUKLARIN EĞİTSEL YERLEŞTİRİLMESİ, KAYNAŞTIRILMASI VE BÜTÜNLEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİNİN BELİRLENMESİ
EXPLORING TEACHERS' VIEWS ABOUT EDUCATIONAL PLACEMENT, INCLUSION AND INTEGRATION OF CHILDREN WITH AUTISM
-
- Abdulkadir ÖZDEMİR 731
MURAT TEPE'DE ELE GEÇEN URARTU DÖNEMİ METAL ESERLERİ
URARTU (URARTIAN) PERIOD METAL ARTIFACTS AT MURAT TEPE
-
- Mustafa DESTE, Melike HALİFEOĞLU 751
PERAKENDE TİCARET SEKTÖRÜNDEKİ İŞLETMELERİN TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ AÇISINDAN FİNANSAL PERFORMANS KRİTERLERİNİN BELİRLENMESİ: BİST'DE BİR UYGULAMA
DETERMINATION OF FINANCIAL PERFORMANCE CRITERIA FOR THE SUPPLY CHAIN MANAGEMENT IN RETAIL TRADE INDUSTRY: AN APPLICATION IN BİST
-
- Emre ÇITAK 775
SAVAŞ STRATEJİSİNDE İSTİHBARATIN ÖNEMİ
THE IMPORTANCE OF INTELLIGENCE IN WAR STRATEGY
-
- Dilek TANDOĞAN 799
THE IMPACT OF EXPORT ON EMPLOYMENT: PANEL DATA ANALYSIS FOR REGIONAL BASE IN TURKEY
İHRACATIN İSTİHDAMA ETKİSİ: TÜRKİYE İÇİN BÖLGESEL BAZDA PANEL VERİ ANALİZİ
-
- Tuba ÖZKAN 815
BİST'TE İŞLEM GÖREN MEVDUAT BANKALARININ TOPSIS YÖNTEMİYLE FİNANSAL PERFORMANSLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ
THE EVALUATION OF THE FINANCIAL PERFORMANCES OF THE DEPOSIT BANKS TRADED ON BİST WITH TOPSIS METHOD
-

Ali GÖÇER, Okan AKGÜL	837
TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN DİL EĞİTİMİNDE ORTAM TASARIMI VE MATERYAL KULLANIMI YETERLİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	
EVALUATION OF THE PROFICIENCY OF TURKISH TEACHERS' EDUCATIONAL ENVIRONMENT DESIGN AND MATERIAL USE IN LANGUAGE EDUCATION	
<hr/>	
Habip DEMİRHAN	857
VERGİ DENETİMİNDE YENİ BİR YAKLAŞIM OLARAK BLOK ZİNCİRİ TEKNOLOJİSİ	
BLOCKCHAIN TECHNOLOGY AS A NEW APPROACH IN TAX AUDITING	
<hr/>	
Haşim BAĞCI, Şule YÜKSEL YİĞİTER	877
BİST’TE YER ALAN ENERJİ ŞİRKETLERİNİN FİNANSAL PERFORMANSININ SD VE WASPAS YÖNTEMLERİYLE ÖLÇÜLMESİ	
MEASUREMENT OF FINANCIAL PERFORMANCE OF ENERGY COMPANIES IN BIST BY SD and WASPAS METHODS	
<hr/>	
Yunus BUCUKA	899
ENGELLİLER, DİN VE SOSYAL DIŞLANMA	
DISABLED PEOPLE, RELGION AND SOCIAL EXCLUSION	
<hr/>	
İsmail METİN, Füsun KÜÇÜKBAY	931
İHRACATTA FİNANSMAN KAYNAKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK ÇOK KRİTERLİ BİR YAKLAŞIM: PROMETHEE YÖNTEMİ	
A MULTI-CRITERIA APPROACH TO DETERMINATION OF THE SOURCE OF EXPORT FINANCING: PROMETHEE METHOD	
<hr/>	
Yusuf TEPELİ, Mertcan TAŞÇIOĞLU	949
GÜNCEL FİNANSAL UYGULAMALARIN TÜKETİCİ ALGILARINA ETKİLERİ: İNŞAAT SEKTÖRÜ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	
THE EFFECTS OF CURRENT FINANCIAL APPLICATIONS ON CONSUMER PERCEPTIONS: A RESEARCH ON THE CONSTRUCTION SECTOR	
<hr/>	
Sevdiye ERSOY YILMAZ, Emine ÇETİNEL	975
İŞ İLANLARINDA CİNSİYET AYRIMCILIĞI: TÜRKİYE’DE İNŞAAT MÜHENDİSLİĞİ İLANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	
GENDER DISCRIMINATION IN JOB ADVERTISEMENTS: A RESEARCH ON CIVIL ENGINEERING JOBS IN TURKEY	

Hasan KÖŞKER, Sıla KARACAOĞLU	991
TURİZM BAĞLAMINDA GELENEKSEL TÜRK EL SANATI LÜLETAŞI İŞLEMECİLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	
ASSESSMENT OF TRADITIONAL TURKISH HANDICRAFT MEERSCHAUM ART PROCESSING IN THE CONTEXT OF TOURISM	
<hr/>	
Metin IŞIK	1015
ALGILANAN AŞIRI VASIFLILIK VE BİREYSEL KARİYER PLANLAMASI İLİŞKİSİNDE ALGILANAN ÖRGÜTSEL DESTEĞİN DÜZENLEYİCİLİK ETKİSİ	
THE MODERATING EFFECT OF PERCEIVED ORGANIZATIONAL SUPPORT ON THE RELATIONSHIP BETWEEN OVERQUALIFICATION AND INDIVIDUAL CAREER PLANNING	
<hr/>	
Mehmet KAYA	1043
TÜRK-İSRAİL İLİŞKİLERİ VE FİLİSTİN	
TURKISH-ISRAELI RELATIONS AND PALESTINE	
<hr/>	
Çiğdem KARIŞ	1067
EĞİTİM HARCAMALARI ve EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE BİR NEDENSELLİK ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	
A CAUSALITY ANALYSIS ON EDUCATION EXPENSES AND ECONOMIC GROWTH: A SAMPLE ON TURKEY	
<hr/>	
Erhan KILINÇ	1089
SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINDA LİDERLİK	
LEADERSHIP IN CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS	
<hr/>	
Yunus KOÇ	1111
TÜRK DEMOKRASİ SÜRECİNDE MUŞ'TA REFERANDUM VE YEREL SEÇİMLER (1980-2019): ETKİLER VE SONUÇLAR	
REFERENDUM AND LOCAL ELECTIONS IN MUŞ IN THE PROCESS OF TURKISH DEMOCRACY (1980-2019): IMPACTS AND CONSEQUENCES	
<hr/>	
Sebahattin KOÇ, Bekir GÖVDERE	1143
TÜRKİYE'DE PARA POLİTİKASININ ÖDEMELER BİLANÇOSUNA ETKİSİ: 2003-2015	
THE EFFECTS OF THE MONETARY POLICY ON THE BALANCE OF PAYMENTS IN TURKEY: 2003-2015	
<hr/>	
Ömer ÇAMUR, Ahmet Hamdi AYDIN	1177
TÜRKİYE'DE MERKEZİLEŞME VE YERELLEŞME SORUNUNUN GİDERİLMESİNDE ADALETİN ROLÜ	
THE ROLE OF JUSTICE IN SOLVING THE QUESTION OF CENTRALIZATION AND DECENTRALIZATION IN TURKEY	

-
- Mehmet Emin BARS, Yılmaz IRMAK 1199
**TASAVVUF VE HALK İNANCI İŞİĞİNDA YUNUS EMRE'DE
TOPRAK İMGESİ**
SOIL IMAGE IN YUNUS EMRE ACCORDING TO MYSTICISM
AND FOLK BELIEF
-
- Necla DÖNMEZ USTA, Ebru TURAN GÜNTEPE 1213
DİJİTAL OYUN TASARLAMANNIN ÖĞRENMEYE ETKİSİ
THE EFFECT OF DIGITAL GAME DESIGN ON LEARNING
-
- Veysi SEVİNÇLİ, Süphan ÇİÇEK 1233
**TÜRKÇEDE SES TÜREMESİ -ORHUN YAZITLARINDAN EVLİYA
ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNE KADAR-**
SOUND REPRODUCTION IN TURKISH -FROM ORKHON
INSCRIPTIONS TO EVLİYA ÇELEBİ'S "SEYAHATNAME"-
-
- Salih DEMİRBİLEK 1273
YENİSEY YAZITLARINDA İSİM ÇEKİM EKLERİ
NOUN INFLECTIONS IN YENİSEY INSCRIPTIONS
-
- Adem ÇALIŞKAN, Ahmet EYİCİL 1289
**XVIII. ve XIX. YÜZYILDA HALEP VE CİVARINDA SALGIN
HASTALIKLAR**
EPIDEMIC DISEASES IN ALEPPO AND ITS ENVIRONMENT
IN THE XVIIIITH AND XIX TH CENTURİES
-
- Fatma Betül KURNAZ ADİBATMAZ, Arzu ÖZYÜREK 1321
**ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE GELİŞİMSEL
DEĞERLENDİRMEİNİN ÖNEMİ: GEÇDA SONUÇLARI ÖRNEĞİ**
IMPORTANCE OF DEVELOPMENTAL EVALUATION DURING
EARLY CHILDHOOD: A SAMPLE FROM GECAT RESULTS
-
- Emrullah ŞEKER 1345
**EXPLORING ESL STUDENTS' PERFORMANCES IN
COMPETENCE-BASED LANGUAGE TEACHING CLASSES: A CASE
STUDY OF ADULT TURKISH SPEAKERS**
İKİNCİ DİL OLARAK İNGİLİZCE (İDİ) ÖĞRENENLERİN EDİNÇ
TEMELLİ DİL ÖĞRETİMİ DERSLERİNDEKİ PERFORMANSLARININ
DEĞERLENDİRİLMESİ: ANADİLİ TÜRKÇE OLAN ÖĞRENCİLER ÖRNEĞİ

Yeni Sayımızla Merhaba

Dergimizin bu sayısında; 1 Sosyoloji, 1 Arkeoloji, 2 Tarih, 3 Edebiyat, 5 Eğitim, 17 İktisat ve idari bilimler alanı olmak üzere toplam 29 makale mevcuttur. Bu makalelerden üçü İngilizcedir. Yayımlanan 29 makaleden 25'i farklı üniversitelere mensup akademisyenler tarafından hazırlanmış, 4 makale ise üniversitemiz akademisyenlerine aittir. Bu sayıda da dergimiz yine kalite çitasını koruyarak ve kendisine gösterilen ilgiyi arttırarak alanındaki iddiasını sürdürmüştür. 17. sayımızın yayımından sonraki altı aylık sürede 80.000 indirilme sayısına ulaşan dergimiz, kendi rekorunu kırmış ve toplam 200.000 indirme sayısına ulaşmıştır.

Index Copernicus International'ın tarafından Nisan 2019 bilgilendirme notuna göre dergimiz, AQCJ Organizasyonu altında faaliyet gösteren Uluslararası Bilimsel Araştırma Dergileri Örgütü'nce, Google akademik alıntı sırası esas alınmak suretiyle yapılan değerlendirme sonucunda 2019 yılının en iyi 10 dergisi sıralamasına girmiştir. (We are happy to announce you that International Organization of Scientific Research Journals have come under AQCJ - 2019 Top 10 Journals Ranking. It was calculated on the basis of "Google Scholar Citation" of published articles) Yine aynı indeksin tespitlerine göre dergimiz, ISI ve Scopus kapsamında olmamasına rağmen, ICI Journals Master List'te indekslenen dergiler arasında 100 üzerinden 52.27 puan alarak. uluslararası ortalamayı aşan bir konuma gelmiştir. Index Copernicus International idaresince, ayrıca dergimizin uluslararası etkisinin ve konumunun yükseltilmesi, ISI ve Scopus üyeliklerinin temini amacıyla, güçlü yönlerinin belirlenmesi, zayıf yanlarının uzun vadeli bir geliştirme stratejisi ile iyileştirilmesi önerilmiştir. Scopus tarafından değerlendirmede ise, dergimizin İngilizce yayım gereksinimlerine ve dergi yayım kriterlerine uygun olduğu, ancak Scopus kapsamındaki dergilerce az sayıda alıntı yapıldığı, uluslararası dergi başlığı, makale kalitesi, yazarları ve akademik etki kapsamının daha da genişletilmesi, bu iyileştirmeleri müteakip 5 yıl sonra yeniden başvurulması talep edilmiştir. Bu tespit ve önerilerden hareketle dergimizin daha üst seviyeye ulaştırıl-

ması noktasında gerekli gayret ve çalışmalarımız devam edecektir. Makale kalitesi, yabancı yazar daveti ve her şeyden önce doğal ve tabii seyri içinde dergimizde yayımlanan makalelere yapılacak atıflar bu açıdan önemli görülmektedir.

*Bu yılın sonunda Fuat Sezgin ve Bilim Tarihi ile Mantık Özel Sayısının yayımlanacağını da burada hatırlatmak isteriz. Dergi ekibi olarak yazarlarımızın tecrübe ve birikimlerini sizlere aktarmak; kültür, medeniyet ve bilim dünyamıza katkıda bulunmak bakımından görevimizi yerine getirmiş isek kendimizi daima bahtiyar hissedeceğiz. Bu vesileyle halen cephe-
de mücadele eden ordumuza Hakk'ın yardımıyla muzafferiyet diler, Sayın Rektörümüz Prof. Dr. İbrahim Çapak başta olmak üzere dergimize destek verenlere en içten teşekkürlerimizi sunarız.*

Editör
Doç. Dr. Yaşar BAŞ

HIGH-TECHNOLOGY PRODUCTS EXPORT AND ECONOMIC GROWTH: A PANEL DATA ANALYSIS FOR EU-15 COUNTRIES

Kemal ERKİŞİ¹, Semra BOĞA²

Geliş: 30.05.2019 / Kabul: 27.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.571892

Abstract

This study investigates the relationship between high-tech product exports and economic growth in EU-15 countries between 1998-2017. The dataset is composed of gross domestic product (GDP), high-technology exports (HT), labor force (LF), and gross fixed capital formation (PC). Dumitrescu & Hurlin Causality, Westerlund Cointegration and MG Estimator employed for the analyses. Analysis of short-term outcomes revealed a bidirectional causal relationship between (a) HT and GDP, (b) LF and GDP, (c) PC and GDP, (d) LF and HT, (e) LF and PC, and (f) a unidirectional causality from HT to PC. Moreover, (i) a 1% raise in HT causes a 0.49 % increase in GDP, (ii) a 1% raise in LF causes a 0.22 % increase in GDP, (iii) a 1% raise in PC causes a 0.48 % increase in GDP. The long-term causal analyses shows that (i) a 1% raise in HT causes a 0.34 % increase in GDP, (ii) a 1% raise in LF causes a 7.4 % increase in GDP, (iii) a 1% raise in PC causes a 0.33% increase in GDP. High-tech product exports have a significant impact not only on economic growth, but also on gross fix capital formation and employment.

Keywords: *High-tech exports, economic growth, panel data analysis, export-led growth, EU-15 countries.*

---

¹ Asst. Prof. Dr., Istanbul Gelisim University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of International Trade, kerkisi@gelisim.edu.tr, ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7197-8768>.

² Lecturer, Dr., Adana Alparslan Türkeş Science and Technology University, Faculty of Business, Department of International Trade and Finance, sboga@atu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2799-9080>.

YÜKSEK TEKNOLOJİLİ ÜRÜN İHRACATI VE EKONOMİK BÜYÜME: AB-15 ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ

Öz

Bu çalışma, 1998-2017 dönemini dikkate alarak Avrupa Birliği (AB)-15 ülkelerinde yüksek teknoloji ürünü ihracatı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini hem kısa hem de uzun vade için araştırmaktadır. Veri seti, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GDP), Yüksek Teknoloji İhracatı (HT), İşgücü (LF) ve Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu (PC) değişkenlerinden oluşmaktadır. Analizler için Dumitrescu & Hurlin (2012) Granger Panel Nedensellik Testi, Westerlund ECM Panel Eşbütünleşme Testi ve MG Tahmin Edicisi kullanılmıştır. Kısa vadeli analiz sonuçları (a) HT ve GDP, (b) LF ve GDP, (c) PC ve GDP, (d) LF ve HT, (e) LF ve PC değişkenleri arasında çift yönlü ve (f) HT'den PC'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ortaya koymuştur. Uzun vadeli sonuçlara göre, (i) HT'de %1'lik artış GDP'de %0.34'lük artışa, (ii) LF'de %1'lik artış GDP'de %7.4'lük artışa, (iii) PC'de %1'lik artış GDP'de %0.33'lük artışa neden olmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, yüksek teknoloji ürünü ihracatının sadece ekonomik büyüme üzerinde değil aynı zamanda brüt sabit sermaye oluşumu ve istihdam üzerinde de önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

***Anahtar Kelimeler:** Yüksek teknoloji ihracatı, ekonomik büyüme, panel veri analizi, ihracata dayalı büyüme, AB-15 ülkeleri.*

Introduction

Economic growth with its potential of increasing income levels, reducing poverty, and improving the standard of living in societies, is the main focus of policy makers, both in developed and developing countries. According to the economic theory, even small, incremental improvements in growth rates can cause significant changes in the economic welfare of nations. In order to achieve high growth rates it is necessary to develop and use new technologies effectively. The latest developments in the world economy have clearly demonstrated that the new and faster production methods required to produce more output with the same inputs cannot be achieved without the use of technology.

One of the reasons behind the level of economic growth and income differences between developed and developing countries is undoubtedly the technology levels in these countries. Even though other underlying factors such as natural resources, labor force, macro economic and political stability, quality of education, intensity of R&D activities, and innovation play an important role. High-technology production structure has become the strongest element to

support the economic growth in both developed and developing countries. This is especially important given the fourth industrial revolution.

The phrase "high technology" (high-tech) means the most advanced, state-of-the-art technology available. The phrase "high technology", which was first used in a New York Times article in 1958, was coined as "high-tech" for the first time in 1969 again in a New York Times article. In 1997, The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) established a standard definition by classifying high-tech sectors and products. The OECD has formed mainly four different categories (High-tech, medium-high-tech, medium-low-tech, low-tech) taking into account the intensity of research and development activities used in the production process. According to this classification high-tech products include aerospace, computer, pharmaceutical, scientific instruments, electrical machines, medical precision and optical instruments (OECD, 2011: 5).

Due to the increase in globalization and technological development that has accelerated after the 1990's, not only the manufacturing high-tech products is important, but also the trade of these products internationally has become an important driver of economic growth. Developed countries, thanks to their high capital accumulation, advanced technology and qualified human resources, have been able to both produce high-tech products and export these high-value added products. Since an ultimate goal of all countries is to maintain a sustainable rate of economic growth, countries exhibit substantial efforts to develop products with better qualities than other nations. The success of these countries that exhibit higher growth rates can be interpreted as a reflection of the quality and technology differences in these products (Hausmann and Klinger, 2006; Schott, 2004).

The relationship between export and economic growth has been a topic of frequent exploration in economic literature. International trade is generally seen as an important determinant in the growth of the economy and is believed to contribute to economic growth by enabling efficient resource allocation, increasing capacity utilization, helping to product diversification and productive management of companies, creating economies of scale and contributing to the spread of technology, research and development. Cuaresma and Wörz (2005) demonstrated in an empirical study evidence that export composition in favor of high-technology products significantly contributes to economic growth, whereas low-technology exports surpass the gains from high-tech exports.

The positive relationship between exports and economic growth is grounded in the Export-Led Growth Hypothesis (ELGH) in the economics

literature. ELGH argues that exports is an important determinant of economic growth in an economy. In contrast, the Growth-Led Hypothesis (GLH) supports the idea that economic growth leads to export growth. On the other hand, according to feedback hypothesis there exists a bidirectional causal relationship between economic growth and exports (Dudzevičiūtė et al., 2017: 108).

Even though there is a consensus on contribution of exports to economic growth, the causal relationship between these two variables is still a discussion point between the scholars. Investigating and comprehending the direction of this causality is important to decide whether to focus on export promoting activities or economic growth based production that can contribute to exports.

The same problematic is also pertinent for European Union (EU) due to its highly interconnected economic and political structure. The share of exports in GDP in the Euro Area has shown a dramatic increase over the last 3 decades, rising from 24% in 1997 to 45% in 2017 (World Bank, 2018). However, global growth projections for the next 20 years anticipates slower economic growth rates for developed countries including European countries (Tytell et al., 2018: 3). Therefore, revisiting the growth dynamics in Europe is important to ensure the sustainable growth in these countries.

There are a number of studies that have examined the causal relationship between high-tech exports and economic growth. However, the findings are inconclusive. In a recent study conducted by Kabaklarlı et al. (2018), no relationship was revealed between the high-tech exports and GDP growth in OECD countries, while Satrović (2018) found a positive and significant relationship between the two variables, both in short and long-term. There exists numerous studies showing the causality between exports and economic growth in the EU. However, to-date, no research has examined the causal relationship between high-tech exports and economic growth. This study aims to fill this gap in economic literature by examining the causal relationship between these two variables in EU-15 countries namely Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, Netherlands, Portugal, Spain, Sweden, United Kingdom.

This paper is divided into two sections. In the first section, the literature on the relationship between high-tech product export and economic growth is discussed. In the second section, both the short-run and long-run causal relationships are examined using a Granger Panel Causality approach.

1. Literature Review

The extent literature reveals evidence of a causal link between exports and economic growth across many countries using different methodologies. In order to be consistent with the purpose of this study and to demonstrate the research gap in empirical literature, Table 1 below, lists research that has included high-tech products as a dependent variable and are included in the literature review. Table 1 includes a listing of authors, year of the publication, sample countries, methodologies and the key findings of the relevant literature.

Table 1. Literature Review

AUTHOR/YEAR	PERIOD	SAMPLE	METHOD	FINDINGS
Kabaklarlı, Duran&Üçler (2018)	1989-2015	OECD Countries	Pooled Mean Group Cointegration Analysis	No relationship between HT export and GDP growth
Demir (2018)	1995-2015	34 Countries	Dynamic Panel Data Analysis	HT products has a significant positive impact on GDP growth
Satrovic (2018)	1995-2015	70 countries (32 developed, 38 developing)	Panel Data ARDL Model	Positive and significant relationship between GDP and HT in both, short- and long-term
Usman (2017)	1995-2014	Pakistan	ADF, Pearson Correlation Matrix and OLS	Significant positive impact of HT exports on economic growth
Ekananda& Parlingoman (2017)	1992-2014	50 Countries	Feasible Generalized Least Square (FGLS)	HT exports has no significant impact on GDP growth
Yang (2017)	1995-2015	Liaoning	Granger causality test	One-way causal relationship between HT product export and GDP growth
Ustabaş&Ersin (2016)	1989-2014	Turkey, South Korea	Structural unit root tests and cointegration methodologies	Positive impact of HT exports on GDP in South Korea both in the long and short-run, for Turkey only in short-run

Bal et al. (2016)	2013-2015	10 OECD Countries	System GMM Panel Estimator	HT exports have positive and statistically significant impact on GDP growth
Kılavuz&Topcu (2012)	1998-2006	22 Developing Countries	Panel Data Analysis (OLS, RE, FE, PCSE methods)	HT export has a significant effect on GDP growth
Jarreau & Poncet (2012)	1997-2009	China	Cross-section analysis	Regions that specialize in more sophisticated goods subsequently grow faster
Yoo (2008)	1988-2000	91 Countries	Cross-section analysis	HT exports significantly contribute to GDP growth
Falk (2007)	1980-2004	22 OECD Countries	GMM Panel Estimator	HT exports are significantly positively related to GDP growth

Source: Authors' own construction

2. Econometric Analysis

2.1. Data Set, Variables, Methodology

The dataset used in this study, which investigates the impact of high technology product exportation on economic growth, covers 450 observations composed of GDP, High-technology exports (HT), labor force (LF), Gross fixed capital formation (PC) of EU-15 countries, between 1998 -2017. The Dataset was compiled from the “World Bank”.

Primarily the functional, statistical and VAR models were established. Before proceeding with the long-term and the short-term analysis, a number of pre-tests are required to determine appropriate test methods. These tests are cross-section dependence, stationary of the series, homogeneity of the parameters. Before panel causality tests can be used, the stationary of the series as well as the integration levels needs to be determined. Because panel causality analysis using time-series data which are non-stationary, produces biased results. Moreover, determining integration levels of the series are as crucial as stationary of the series. Stationarity can be evaluated using a Unit Root Test. To decide which unit root test is the best to produce proper results, the existence of the correlation between the units should be tested. To test the correlation between the units, a cross section dependence test is employed. In case of the existence of cross-

section dependence, it is recommended to use one of the second-generation unit root test, otherwise the first-generation. In this research a Pesaran (2015) CD Test and Breusch Pagan LM Test were employed to test the existence of cross-section dependence. Pesaran (2007) CADF was implemented to define the stationary of the series.

Homogeneity of the parameters in another crucial pre-test to determine the proper estimation method. Therefore, Swamy S Homogeneity was conducted to determine the homogeneity of the parameters. Based on the pre-test mentioned above, the short-term causal relationship was analysed with the help of Dumitrescu & Hurlin (2012) Granger Panel Causality Test. Before examining the long-term relationship in detail, it is needed to determine the existence of cointegration between the series. For this purpose “Westerlund ECM Panel Cointegration Test” was employed. Finally, according to the results of the tests explained above Mean Group Estimator was chosen as the proper method to produce more detail in both the long-term and the short-term relationships,

2.2. Model

While examining the impact of high technology exports on economic growth, the equation based on the Cobb-Douglas function developed by Solow (1957), which is presented in Eq. (1), was implemented.

$$Y_t = A(t) K_t^\alpha L_t^{(1-\alpha)} \quad (1)$$

Solow's equation can be expressed in logarithmic function form as in Eq.(2).

$$\text{Log}Y_t = \text{Log}A(t) + \alpha\text{Log}K + (1 - \alpha)\text{Log}L \quad (2)$$

Accordingly, the functional model that will be used in this study can be described as in Eq.(3). In the model, GDP represents the economic growth and is the predicted variable of the model, while High-technology exports (HT), labour force (LF), Gross fixed capital formation (PC) are the predictor variables of the model.

$$GDP = f(HT, LF, PC) \quad (3)$$

GDP : Gross Domestic Product (constant 2010 US\$)
HT : High-technology exports (current US\$)
LF : Labour force
PC : Gross fixed capital formation (current US\$)

Eq(2) can be expressed statistically as in Eq.(4)

$$GDP_{it} = a + \beta_1 HT_{it} + \beta_2 LF_{it} + \beta_3 PC_{it} + u_{it} \quad (4)$$

In Eq.(4) where a represents fixed term and β_1, β_2 and β_3 are the coefficients of the regression which indicates the sensitiveness of GDP corresponding with per unit change in HT, LF and PC respectively. t symbolizes the time trend and u is the error term, while i represents countries($i = 1 \dots N$).

The static model which is presented in Eq(4) can be described in dynamic equations in VAR System by considering lagged values of the series as in Eqs.(5), (6), (7) and (8) below.

$$dGDP_t = a_{11} + \sum_{l=1}^n \beta_{1l} dGDP_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{2l} dHT_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{3l} dLF_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{4l} dFC_{it-l} + u_{1t} \quad (5)$$

$$dHT_t = a_{21} + \sum_{l=1}^n \beta_{5l} dHT_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{6l} dGDP_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{7l} dLF_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{8l} dPC_{it-l} + u_{2t} \quad (6)$$

$$dLF_t = a_{31} + \sum_{l=1}^n \beta_{9l} dLF_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{10l} dGDP_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{11l} dHT_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{12l} dPC_{it-l} + u_{3t} \quad (7)$$

$$dPC_t = a_{41} + \sum_{l=1}^n \beta_{13l} dPC_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{14l} dGDP_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{15l} dHT_{it-l} + \sum_{l=1}^n \beta_{16l} dLF_{it-l} + u_{4t} \quad (8)$$

In the VAR Model, d shows “the first differences”, u_{1t} , u_{2t} , u_{3t} and u_{4t} are the “error terms”, n is “the number of lag-lengths” and $\beta_{1l} \dots \beta_{16l}$ are the coefficients of the model.

2.3. Cross-section Dependence Analysis

In order to define the right unit root test method as well as the right panel cointegration method, correlation between the units should be considered. In case the existence of cross-section dependence between the units, the second-generation panel unit root test, otherwise, the first-generation panel unit root test will be employed. Similarly, if there is a cross-sectional dependence between the units, the second-generation cointegration tests, if not, the first-generation cointegration tests should be used. "Pesaran (2015) CD Test and Breusch Pagan LM Test” are employed to determine the correlation between the units and the outcomes are presented in Table 2.

Table 2. CD-Test

(A) Pesaran (2015) CD-Test			(B) Breusch Pagan LM Test		
	CD-test	p-value		Stat	p-value
GDP	51.704*	0.000	Test		
HT	42.245*	0.000	LM	792*	0.0000
LF	14.548*	0.000	LM adj*	121.6*	0.0000
PC	45.44*	0.000	LM CD*	24.83*	0.0000

Table 2A includes the CD test statistics, p-values of Pesaran (2015) Test. “H0: There is no correlation between the units” has been tested. As it is seen that all the p-values belong to GDP, HT, LF and PC are lower than 5% significance

level and therefore, “H0 is rejected”. Similarly, the p-values of the test statistics of Breusch Pagan LM Test, which are presented in Table 2B, are lower than 5%. Both methods produced the same result and concluded that there is a correlation between the units.

2.4. Stationarity Analysis

It is decided to employ Pesaran (2007) CADF test which is one of the second-generation unit root test that consider the correlation between the units. The outcomes of the test are presented in Table 3.

Table 3. Unit Root Test

	t-bar	cv10	cv5	cv1	Z[t-bar]	P-value
GDPC	-2.196	-2.140	-2.250	-2.450	-1.702	0.044
HT	-2.213	-2.140	-2.250	-2.450	-1.767	0.044
PC	-2.481	-2.140	-2.250	-2.450	-2.838	0.002
LF	-2.392	-2.140	-2.250	-2.450	-2.482	0.007

The outcomes of the test shown in Table 3 indicates that GDP, HT, PC and LF are stationary at level since the p-values of Z [t-bar] statistics belong to the series are lower than 5%. In other words, the integration orders of the series are I(0).

2.5. Homogeneity Analysis

Determining the heterogeneity or homogeneity of the parameters is crucial issue in order to define the right panel causality method. Accordingly, Swamy S Homogeneity Test was implemented and the outcomes are presented in Table 4.

Table 4. Homogeneity Test

REG.	X2 (70)	PROB > X2
$GDP_{it} = \alpha + \beta_1 GDP_{it-1} + \beta_2 HT_{it-1} + \beta_3 LF_{it-1} + \beta_4 PC_{it-1} + u_{it}$	275.06	0.0000
$HT_{it} = \alpha + \beta_1 HT_{it-1} + \beta_2 GDP_{it-1} + \beta_3 LF_{it-1} + \beta_4 PC_{it-1} + u_{it}$	167.75	0.0000
$LF_{it} = \alpha + \beta_1 LF_{it-1} + \beta_2 HT_{it-1} + \beta_3 GDP_{it-1} + \beta_4 PC_{it-1} + u_{it}$	92.01	0.0401
$PC_{it} = \alpha + \beta_1 PC_{it-1} + \beta_2 HT_{it-1} + \beta_3 LF_{it-1} + \beta_4 GDP_{it-1} + u_{it}$	146.50	0.0000

Table 5 shows the χ^2 (70) and Prob. values of χ^2 of the regressions which are seen in the first column of the table. "H₀: parameters are homogeneous" is tested against the parameters are heterogeneous. Because all Prob > χ^2 are less than 0.05, H₀ was rejected and concluded that parameters are heterogeneous, therefore, heterogeneous panel causality and heterogeneous cointegration methods should be implemented.

2.6. Short-Term Causality Analysis

In the short-term causality analysis between the series, Dumitrescu & Hurlin (2012) Granger Panel Causality Test, which takes into account the heterogeneity, is employed and the outcomes are shown in Table 5.

Table 5. VAR Panel Causality Test Results

H ₀ :	W-bar Stat.	Z-bar Stat. (p-value)	Relationships		
HT $\nRightarrow$ GDP	12.5129	4.3696 (0.0000)	HT	↔	GDP
GDP $\nRightarrow$ HT	21.4775	13.0496 (0.0000)			
LF $\nRightarrow$ GDP	12.4541	4.3127 (0.0000)	LF	↔	GDP
GDP $\nRightarrow$ LF	21.5863	13.1549 (0.0000)			
PC $\nRightarrow$ GDP	20.6877	12.2848 (0.0000)	PC	↔	GDP
GDP $\nRightarrow$ PC	30.1492	21.4459 (0.0000)			
PC $\nRightarrow$ HT	9.0632	1.0294 (0.3033)	PC	←	HT
HT $\nRightarrow$ PC	18.3215	9.9937 (0.0000)			
LF $\nRightarrow$ HT	17.0922	8.8035 (0.0000)	LF	↔	HT
HT $\nRightarrow$ LF	10.3056	2.2324 (0.0256)			
LF $\nRightarrow$ PC	19.2849	10.9265 (0.0000)	LF	↔	PC
PC $\nRightarrow$ LF	19.2169	10.8607 (0.0000)			

Note: ($\nRightarrow$) refers "does not Granger-cause"

Dumitrescu & Hurlin (2012) Granger Panel Causality Test Results, which are seen in Table 6, indicated:

- (a) a two-way causality between HT and GDP,
- (b) a two-way causality between LF and GDP,
- (c) a two-way causality between PC and GDP,
- (d) a one-way causality from HT to PC,
- (e) a two-way causality between LF and HT,
- (f) a two-way causality between LF and PC.

2.7. Long-term Analysis

Existence of long-term relationships were investigated with the help of “Westerlund ECM Panel Co-integration Test”, which is one of the second-generation cointegration test method that considers cross-section dependence between the units and the heterogeneity of the parameters. The outcomes of the test are presented in Table 6.

Table 6. Westerlund ECM Panel Co-integration Outcomes

Statistic	Value	z-value	P-value	Robust P-value
Gt	-2.680**	-3.670	0.000	0.030
Ga	-9.002**	-0.739	0.230	0.040
Pt	-10.782**	-4.335	0.000	0.030
Pa	-11.765*	-4.597	0.000	0.000

Note: ** and * indicate cointegration at the 5% and 1% significance level respectively.

Table 7 displays the values of test statistics, z-values, p-values and robust p-values of Gt, Ga, Pt and Pa. “H₀: no cointegration hypothesis” was tested. Since the robust p-values of Gt, Ga, Pa, which are considered in heterogeneous panel cointegration, are less than 5% the significance level, “The null hypothesis is rejected” and therefore it is concluded existence of co-integration between the units.

Because of the outcomes of Table 6 confirmed a long-term relationship, Mean Group Estimator is employed to get more detail. The outcomes of the MG Estimator are presented in Table 7.

Table 7. MG Estimator Outcomes

dLnGDP	Coef.	Std.Err.	z	P > z	[%95 Conf. Interval]
_ec					
Δ . LnHT	.3373107	.0879829	3.83	0.000	.1648675 .509754
Δ . LnLF	7.399851	3.659781	2.02	0.043	.2268113 14.57289
Δ . LnPC	.3261508	.1172043	2.78	0.024	.4558671 .0035655
SR					
_ec	-.1636886	.0613012	2.67	0.008	-.2838367 -.0435406
Δ . LnHT	.48686	.0154644	3.15	0.002	.0183764 .0789956
Δ . LnLF	.2207495	.1917353	1.15	0.250	-.1550447 .5965437
Δ . LnPC	.0480197	.0130922	3.67	0.000	.0223594 .0736799
Δ . Δ . LnGDP	.1183899	.0833607	1.42	0.156	-.044994 .2817738
Δ . Δ . LnHT	-.0231869	.010314	-2.25	0.025	-.043402 -.0029718
Δ . Δ . LnLF	-.0561468	.1153639	-0.49	0.626	-.2822559 .1699623
Δ . Δ . LnPC	.0025046	.0093701	0.27	0.789	-.0158605 .0208698
_cons	1.904871	1.82685	1.04	0.297	-1.67569 5.485432

Table 7 displays the outcomes of MG Estimator and includes the long-term and the short-term coefficients, standard errors, z-values, p-values and 95% confident intervals.

The upper part of the Table 8 shows the long-term relationships. Since the p-values are lower than 0.05, the long-term coefficients of the variables are considered to be significant. Taking into account the long-term coefficients, it is deduced that:

- (a) a 1% raise in HT causes a 0.34 % increase in GDP
- (b) a 1% raise in LF causes a 7,4 % increase in GDP,
- (c) a 1% raise in PC causes a 0.33% increase in GDP.

As a result, high-tech exportation, labour force and physical capital have a significant positive impact on economic growth in the long- term.

The second part of the outcomes of the MG Estimator show the short-term relationship. The coefficient of error correction (EC) is negative and p-value of (ec) is 0.008. Therefore, the short-term relationships are significant at 1% level. Considering the short-term coefficients belong to HT, LF and PC it is concluded that:

- (a) a 1% raise in HT causes 0.49 % increase in GDP,
- (b) a 1% raise in LF causes 0.22 % increase in GDP,
- (c) a 1% raise in PC causes 0.48 % increase in GDP,
- (d) Although LC itself does not appear significant in the short term (because of the interaction between the HT, LF and PC), the effect of the variables on economic growth in the short-term is positive and significant.
- (e) Approximately 16% of the imbalances in a period, because of a shock, can be recovered in the next period.

Conclusion

In this paper, the long-term and the short-term relationships between high-tech exportation and economic growth in EU-15 countries were examined. The dataset includes 450 observations from 1988 to 2017 composed of the variables gross domestic product (GDP), high-tech exports (HT), labour force (LF) and gross fixed capital formation (PC).

To reveal short-term causality between the series a Dumitrescu & Hurlin (2012) Granger Panel Causality Test, which takes into account the heterogeneity was performed. To discover the long-term relationships, Westerlund ECM Panel Cointegration Test and MG Estimator were used.

The results of the short-term Granger causal analysis revealed a bidirectional causal relationship between (a) HT and GDP, (b) LF and GDP, (c) PC and GDP, (d) LF and HT, (e) LF and PC, and (f) a unidirectional causality from HT to PC. The short-term outcomes of MG Estimator show that: (1) a 1% raise in HT cause to 0.049 % increase in GDP, (2) a 1% raise in LF cause to 0,22 % increase in GDP, (3) a 1% raise in PC cause to 0,48 % increase in GDP, (4) approximately 16% of the imbalances in a period, because of a shock, can be recovered in the next period. Although LF itself does not appear significant in the short term; however because of the interaction between the HT, LF and PC, the effect of the variables on economic growth in the short-term is positive and significant.

The long term results indicate that (1) a 1% raise in HT cause to a 0.34 % increase in GDP, (2) a 1% raise in LF cause to a 7,4 % increase in GDP, (3) a 1% raise in PC cause to a 0.33% increase in GDP.

The empirical findings of this study can be interpreted as follows. High-tech exportation has a significant impact not only on economic growth, but also on gross fix capital formation and employment. The magnitude of the impact of high-tech export is stronger in the long-term compared to short-term. This confirms that high-export exportation has the potential to increase the long-term growth, boosting the productive capacity in EU-15 countries. Results of the study supports the findings of Demir (2018), Satrovic (2018), Usman (2017), Bal et al. (2016), Kılavuz and Topcu (2012), Yoo (2008) and Falk (2007) who found the importance of high-tech exports on economic growth.

This study also revealed the importance of export diversification and product sophistication. Bidirectional causal relationship between high-tech product export and economic growth shows that the economic policies in EU-15 countries should promote both manufacturing and exportation of high-tech products and also activities that support economic growth. The findings of this study are applicable to countries where the share of high-tech product export is high. Further research is recommended for the rest of the EU countries to examine the impact across a broader range of economies.

REFERENCES

- BAL, Harun, ÇİFTÇİ, Hakkı, İŞCAN, Erhan & SERİN, Duygu (2016), “The Export-Led Growth: A Technological View”, *Proceedings from International Conference on Eurasian Economies 2016*, session 5B: International Trade, pp. 311-316, Kaposvar.
- CUARESMA, Jesus Crespo & WÖRZ, Julia (2005), “On Export Composition and Growth”, *Review of World Economics*, vol. 141, no. 1, pp. 33-49.
- DEMİR, Oguz (2018), “Does High Tech Exports Really Matter for Economic Growth A Panel Approach for Upper Middle-Income Economies”, *Online Academic Journal of Information Technology*, vol. 9, no. 30, pp. 43-54.
- DUDZEVIČIŪTE, Gitana, ŠIMELYTE, Agne & ANTANA VIČIENĖ, Jūratė (2017), “Causal Nexus Between Export and Economic Growth in the European Union Countries”, *Montenegrin Journal of Economics*, vol. 13, no. 2, pp. 107-120.
- DUMITRESCU, Elena & HURLIN, Christophe (2012), “Testing for Granger Non-causality in Heterogeneous Panels”, *Economic Modelling*, vol. 29, no. 4, pp. 1450-1460.
- EKANANDA, Mahjus & PARLINGGOMAN, Dion Jogi (2017), “The Role of High-Tech Exports and of Foreign Direct Investments (FDI) on Economic Growth”, *European Research Studies Journal*, vol. 20, no. 4A, pp. 194-212.
- FALK, Martin (2007), “High-Tech Exports And Economic Growth in Industrialized Countries”, *Applied Economics Letters*, vol. 16, no. 10, pp. 1025-1028.
- HAUSMANN, Ricardo & KLINGER, Bailey (2006), “Structural Transformation and Patterns of Comparative Advantage in the Product Space”, Harvard University Faculty Research Working Papers Series No. RWP06-041.
- JARREAU, Joachim & PONCET, Sandra (2012), “Export Sophistication and Economic Growth: Evidence from China”, *Journal of Development Economics*, vol. 97, no. 2, pp. 281-292.
- KABAKLARLI, Esra., DURAN, Mahmut Sami & ÜÇLER, Yasemin Telli (2018), “High-Technology Exports and Economic Growth: Panel Data Analysis for Selected OECD Countries”, *Forum Scientiae Oeconomia*, vol. 6, no. 2, pp. 47-60.
- KILAVUZ, Emine & TOPCU, Altay (2012), “Export and Economic Growth in the Case of the Manufacturing Industry: Panel Data Analysis of Developing Countries”, *International Journal of Economics and Financial*, Vol. 2, No. 2, 2012, pp. 201-215.

- OECD (2011), “ISIC REV.3 Technology Intensity Definition: Classification of Manufacturing Industries into Categories Based on R&D Intensities”, OECD Directorate for Science, Technology and Industry Economic Analysis and Statistics Division.
- PESARAN, M. Hashem (2007), “A Simple Panel Unit Root Test in The Presence of Cross-Section Dependence”, *Journal of Applied Econometrics*, vol. 22, no. 2, pp. 265– 312.
- PESARAN, M. Hashem (2015), “Testing Weak Cross-Sectional Dependence in Large Panels”, *Econometric Reviews*, vol. 34, no. 6-10, pp.1088–1116.
- SATROVIC, Elma (2018), “Economic Output and High-Technology Export: Panel Causality Analysis”, *International Journal of Economic Studies*, vol. 4, no. 3, pp. 55-63.
- SCHOTT, Peter K. (2004), “Across-Product versus Within-Product Specialization in International Trade”, *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 119, no. 2, pp. 646-677.
- SOLLOW, Robert (1957), “Technical Change and the Aggregate Production Function”, *Review of Economics and Statistics*, vol.39, pp. 312-320.
- TYTELL, Irina, EMSBO-MATTINGLY, Lisa & HOFSCHIRE, Dirk (2018), Secular Outlook for Global Growth: The Next 20 Years, Fidelity Investments Leadership Series, <https://institutional.fidelity.com/app/proxy/content?literatureURL=/959546.PDF>, Online: 15.05.2019
- USMAN, Muhammad (2017), “Impact Of High-Tech Exports on Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan”, *RISUS - Journal on Innovation and Sustainability*, vol. 8, no. 1, pp. 91-105.
- USTABAŞ, Ayfer & ERSİN, Özgür Ömer (2016), “The Effects of R&D and High Technology Exports on Economic Growth: A Comparative Cointegration Analysis for Turkey and South Korea”, *Proceedings from International Conference on Eurasian Economies 2016*, session 2A: Growth, pp. 44-55, Kaposvar.
- WORLD BANK (2018), World Development Indicators, Washington, D.C.: The World Bank.
- YANG, Feixue (2017), “The Positive Influence of High-tech Product Export on Economic Growth in Liaoning Province”, *Journal of Simulation*, vol. 5, no. 4, pp. 7-9.
- YOO, Seung-Hoo (2008), “High-Technology Exports and Economic Output: An Empirical Investigation”, *Applied Economics Letters*, vol. 15, no. 7, pp. 523-525.

OTİZMLİ ÇOCUKLARIN EĞİTSEL YERLEŞTİRİLMESİ, KAYNAŞTIRILMASI VE BÜTÜNLEŞTİRİLMESİNE YÖNELİK ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİNİN BELİRLENMESİ¹

Yakup BURAK¹, Emine AHMETOĞLU²

Geliş: 04.07.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.586834

Öz

Bu araştırmada otizmlili çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. İlişkisel tarama modelindeki araştırma verileri Edirne il ve ilçelerindeki resmi ve özel ilkokullarda görev yapan toplam 674 sınıf öğretmeninden toplanmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak Segall ve Campbell (2007) tarafından Otizm Kaynaştırma Ölçeği (Autism Inclusion Questionnaire - AIQ) olarak geliştirilen Segall (2011) tarafından yeniden yapılandırılan, altı senaryo ve 10 bölümden oluşan, Yerleştirme ve Hizmet Anketi (YHA - PASS) kullanılmıştır. Araştırma verilerinin analizinde bağımsız t testi ve ANOVA testleri kullanılmıştır. Analizlerden elde edilen sonuçlara göre sınıf öğretmenlerinin tüm senaryolarda yer alan çocukların durumlarına göre mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun oldukları konusundaki görüşleri senaryolara, bilişsel seviyelerine, tanılarına göre değişkenlik göstermektedir. Ayrıca otizmi olan çocukların tanılarının olup olmaması ve bilişsel seviyelerinin sınıf öğretmenlerinin kaynaştırmaya ilişkin görüşlerini etkilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaynaştırma, Bütünleştirme, Eğitsel Yerleştirme, Otizm Spektrum Bozukluğu, Öğretmen.

¹ Bu çalışma Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan doktora tezinden üretilmiş olup, II. Uluslararası Temel Eğitim Kongresinde sözlü olarak sunulmak üzere kabul edilmiştir.

² Dr., Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Engelli Çalışmaları, Yakupburak87@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0640-4749>.

³ Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, emineahmetoglu@trakya.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7974-7921>.

EXPLORING TEACHERS' VIEWS ABOUT EDUCATIONAL PLACEMENT, INCLUSION AND INTEGRATION OF CHILDREN WITH AUTISM

Abstarct

In this study, it was aimed to explore the teachers' views about educational placement, inclusion and integration of children with autism. In the current research, which is in the relational survey model, the data were collected from 674 classroom teachers working in public and private primary schools in Edirne city and districts. Placement and Services Survey (YHA - PASS) consisting of six vignettes and 10 sections, which was developed as Autism Inclusion Questionnaire (AIQ) by Segall and Campbell (2007) and restructured by Segall (2011), was used as the data collection tool. Independent T-test, ANOVA, Pearson Correlation statistical tests were used to analyze the data. According to the results obtained from the analyses, the opinions of the classroom teachers on the level of appropriateness to the existing placement environments of the children in all vignettes varied according to their scenarios, cognitive levels and diagnoses. In addition, it has been determined that whether children with autism have a diagnosis and their cognitive levels influence the opinions of the classroom teachers about inclusion.

Keywords: *Mainstreaming, Inclusion, Educational Placement, Autism Spectrum Disorder, Teacher.*

Giriş

Son yıllarda Türkiye'de ve dünyada oldukça yaygınlaşan Otizm Spektrum Bozukluğu (OSB), birçok bilimsel araştırmanın konusu olmuştur. Amerikan Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi (Center for Disease Control and Prevention, 2016) verilerine göre OSB yaygınlık oranı her 68 çocuktan 1'inde görüldüğu tespit edilmiştir. Bu merkezin en güncel (2018) verilerinde ise bu sayının 59 çocuktan 1'ine düştüğu görülmektedir. Ayrıca bu verilere göre dünya nüfusunun %1'inin otizm spektrum bozukluğuna sahip olduğu düşünölmektedir. Ancak Türkiye'de OSB için, Amerika Birleşik Devletleri veya bazı Avrupa ölkelerinde bulunan, evrensel bir tarama, tanılama ve değerlendirme sisteminin olmamasından dolayı görölme sıklığı hakkında net veri bulunmamaktadır (Rakap, Birkan ve Kalkan, 2017).

Leo Kanner, 1943 yılında OSB'yi ilk tanımladığından beri birçok tedavi yöntemleri ve eğitim programları hazırlanmıştır. Özellikle son 30 yıldır etkililiği

kanıtlanmış önemli çalışmalar yapılmıştır (Brereton ve Tonge, 2005). Türkiye’de ise son zamanlarda OSB konusunda farkındalık projeleri, eğitimleri, müdahale programları ve akademik çalışmalarında da nicelik ve nitelik olarak ciddi bir artış olduğu görülmektedir (Aslan ve Şahin, 2015; Ayan-Ceyhan, 2016; Güleç-Aslan, 2016; Düşkün, 2016). OSB olan bireylerin eğitime yönelik birçok uygulamalar mevcut olmasına rağmen OSB olan öğrencilerin kaynaştırma/bütünleştirme ortamına yerleştirilmesinde istenen düzeye ulaşılamamıştır (Rakap, Birkan ve Kalkan 2017). Bu durumun nedeni OSB olan çocukların kaynaştırma ortamına yerleştirilmesine yönelik bir takım zorlukların yaşanmasıdır. Bunların başında otizmli bireylerin akranları ve genel sınıf öğretmeni ile yaşadıkları iletişim ve sosyal becerilerdeki yetersizlikler/zorluklar olarak ifade edilmektedir (Koegel, Matos-Freden, Lang ve Koegel, 2011; Seymour, 2017).

Tüm özel gereksinimli birey gruplarında olduğu gibi OSB olan bireylerde de en fazla sınırlandırılmış ortamdaki en az sınırlandırılmış ortama doğru eğitsel yerleştirmenin yapıldığı geniş bir yelpaze bulunmaktadır. Diğer bir deyişle OSB olan bireylerin yerleştirildiği birçok eğitim kurumu bulunmaktadır. Bunlar en az kısıtlayıcı ortamdaki en fazla kısıtlayıcı ortama doğru sıralanmaktadır. OSB olan bireyler, normal gelişim gösteren akranlarıyla aynı sınıfta tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme eğitimi alabileceği gibi yarı zamanlı kaynaştırma veya genel eğitim okulunda sadece OSB olan bireylerle birlikte tam zamanlı özel eğitim sınıfında veya sadece OSB olan bireylere hizmet veren bir özel eğitim okulunda özel eğitim hizmeti alabilmektedirler (Denning ve Moody, 2013; Diken, 2016; Güleç-Aslan, 2016; Llewellyn, Dunn, Fante, Turnbull ve Grace, 1999; Özak, Vural ve Avcıoğlu, 2008; Shulman ve Bustan, 2012). Ancak son yıllarda OSB olan çocukların en az kısıtlayıcı ortama yerleştirilmesi gereksiniminin/zorunluluğunun ağırlık kazanmasından dolayı OSB olan öğrencilerin toplumla daha fazla bütünleşmesi için kaynaştırma/bütünleştirme uygulamalarına dâhil edilmesinde ciddi artışlar görülmektedir (Rakap, Birkan ve Kalkan 2017). Bu nedenle yasa düzenleyicileri tarafından daha fazla özel gereksinimli öğrencinin (özellikle OSB olan) kaynaştırma/bütünleştirme ortamına yerleştirilmesi ile ilgili gerekli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliğinde (2018, madde 22) yer alan “otizmi olan bireyler yetersizliği olmayan akranlarıyla birlikte her tür ve kademedeki kaynaştırma yoluyla eğitimlerini sürdürebilecekleri” maddesi ve Kaynaştırma/Bütünleştirme Yoluyla Eğitim Uygulamaları Genelgesi’nin (2017, s.1) “özel eğitim ihtiyacı olan bireyler, kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitimlerini, yetersizliği olmayan akranları ile birlikte aynı sınıfta tam zamanlı

sürdürebilirler” maddesi dikkate alındığında; OSB olan öğrencilerin kaynaştırılmasının ve bütünleştirilmesinin her geçen gün daha da artacağı düşünölmektedir. Nitekim MEB tarafından 2017’de yayınlanan istatistiklere göre toplam 1.900 otizmlil çocuk ilkokul düzeyinde özel eğitim sınıfında öğrenim görmektedir. Ayrıca 1.379 otizmlil çocuk ise ilkokul düzeyinde kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarının olduğu eğitim sınıflarında öğrenim görmektedir. MEB’in 2012 ile 2016 yılları arasına ait otizmlil çocukların kaynaştırılmasına/bütünleştirilmesine yönelik istatistiksel verilere bakıldığında her geçen gün arttığı görölmektedir (MEB, 2017). Bu oranların her geçen yıl artması, kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamasına dahil edilen OSB olan çocukların, eğitim alan tüm özel eğitime ihtiyacı olan çocuklara oranının bu denli yüksek olması konunun üzerinde önemle durulması gerektiğini göstermektedir (Yılmaz ve Batu, 2016). OSB olan öğrencilerin tam/yarı zamanlı kaynaştırma ortamına yerleştirilmesine yönelik nicelik olarak artışın olması sınıf öğretmenlerinin yerleştirme konusundaki görüşlerinin belirlenmesi için önem arz etmektedir. Yani sınıf ortamında OSB olan çocukların gelişimsel durumlarındaki çeşitliliğin artışıyla öğretmenlerin bu duruma dair görüşlerinin belirlenmesi ihtiyacı ortaya çıkmaktadır

Türkiye’de OSB olan bireylerin tıbbi tanılanma sürecinden sonra eğitsel değerlendirme ve yerleştirilmesinin gerçekleştirilmesi amacıyla ilgili il/ilçelerde bulunan özel eğitim hizmetlerinin koordinasyonunu sağlayan Rehberlik Araştırma Merkezleri (RAM) tarafından gerçekleştirilmektedir. Yani Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği’ne göre tüm özel gereksinimli bireyler gibi OSB olan bireylerin eğitsel tanılama, değerlendirme ve yerleştirilmesi RAM’ların görev ve sorumluluğumdadır (Diken, 2005). RAM uzmanlarının görevi, eğitsel tanılama ve değerlendirme aşamasında bireyin ayrıntılı bir biçimde değerlendirilip eğitsel tanı ve yerleştirme kararı almaktır. OSB olan bireylerin eğitsel yerleştirme kararlarının en az kısıtlayıcı eğitim ortamına yerleştirilmesi ilkesi esas alınarak mümkün olduğunca normal gelişim gösteren akranlarıyla aynı eğitim ortamına yerleştirilmesi gerekmektedir (Güleç-Aslan, 2017). Ancak öğretmenlerin RAM tarafından kendi sınıfına yerleştirilen OSB olan bireyin eğitsel tanı veya yerleştirme kararını ne düzeyde doğru bulduklarının bilinmesi, özel gereksinimi olan öğrencinin başarılı ve etkili bir biçimde kaynaştırılması/bütünleştirilmesi için son derece önemlidir (Denning, ve Moody 2013; Whalon ve Hanline 2013). Ayrıca RAM tarafından alınan kararın, kaynaştırma/bütünleştirme uygulamasına dâhil edilen öğretmenin kaynaştırmanın başarısına yönelik görüş, tutum, özel gereksinimli birey

hakkındaki bilgi düzeyinin bilinmesi ve belirlenmesi için de son derecede önemli olduğu tespit edilmiştir (Segall ve Campbell, 2014).

Kaynaştırmanın/bütünleştirmenin etkin ve başarılı bir şekilde gerçekleşmesinde birçok bileşenin etkisinin olduğu bilinmektedir (Ahmetoğlu, Ünal ve Ergin, 2016; Ünal ve Ahmetoğlu, 2017). Bunlardan biri olan öğretmenin önemli role sahip olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur (Burke ve Shutlerland; 2004; Gözün ve Yıkılmış, 2004; Mitchell, 2008; Mutlu-Göçmen, Bozkurt ve Aydın, 2017). Genel itibarıyla öğretmenlerin sınıf içerisinde etkili bir kaynaştırma/bütünleştirme uygulamasının başarıya ulaşmasına da büyük katkı sağladığı düşünülmektedir (Batu ve Kırcaali-İftar, 2011). Ancak başarılı kaynaştırma/bütünleştirme uygulaması yapacak öğretmenlerin bazı yeterliliklere sahip olması gerekir. Ekip çalışması yapabilmeli, destek hizmeti sunan uzmanlarla işbirliğini sürdüreceği düzeyde ortak terminolojiye sahip olmalı, bireyselleştirilmiş eğitim planı hazırlama sürecinde aktif rol alabilmeli ve etkili öğretim yöntemleri kullanabilmelidir (Batu ve Uysal, 2010).

Etkili bir kaynaştırma/bütünleştirme için öğretmenlerin sadece kaynaştırma/bütünleştirme uygulamalarına ilişkin bilgi ve becerilere sahip olması yeterli değildir (Hannu, Petra, Mirna ve Olli-Pekka, 2012). Öğretmenlerin kaynaştırma/bütünleştirme uygulamalarına ve kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına dâhil edilen öğrencilere yönelik görüşlerinin de olumlu olması gerekmektedir (Forlin, Loreman, Sharma ve Earle, 2009; Jones, 2004; Martinez, 2003; Sadler, 2005). Öğretmenler, önyargı, etiketleme, bilinmeyene karşı duyulan korku ve endişe, yanlış ve eksik bilgi gibi nedenlerden dolayı özel gereksinimi olan –özellikle OSB olan- çocukları tam tanımadıkları veya anlamadıkları görülmektedir (Odom, 2000). Bunun yanı sıra öğretmenlerin kaynaştırmanın/bütünleştirmenin gerekliliği konusunda olumlu görüş bildirdiği; fakat uygulamada yaşadıkları pek çok sorundan dolayı kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına olumsuz baktıkları görülmektedir (Batu, 1998; Bozarslan-Malkoç, 2010; Gök ve Erbaş, 2011; Myles, ve Simpson, 1998; Odom, 2000; Özaydın ve Çolak, 2011; Seymour, 2017; Varlıer ve Vuran, 2006). Öğretmenlerin kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına ilişkin yaşadıkları sorunların kaynaştırma/bütünleştirme ile ilgili etkinliklerde zorlanma veya yapamama (Karamanlı, 1998; Salend, 1998), sınıf ortamında gerekli uyarlamaları yapamama (Sucuoğlu ve Akalın, 2010; Stephens, Blackhurst ve Magliocca, 1982) ve kaynaştırma/bütünleştirme öğrencisine yönelik farklı uygulamalar yapamama (Gök ve Erbaş, 2011; Soodak, Podell ve Lehman, 1998)

gibi bir takım nedenlerden kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu durumun OSB olan çocukların en az kısıtlayıcı eğitim ortam olan tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme ortamına yerleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerini de olumsuz yönde etkilediği belirtilmektedir (Buell, Hallam, Gamel-McCormick ve Scheer, 1999; Kofidou, Mantzikos, Chatzitheodorou, Kyparissos ve Karali, 2017; Kurth, 2015; Musolff, 2016).

Alan yazın incelendiğinde Türkiye'de diğer yetersizlik türlerine sahip olan çocuklardan farklı olarak OSB olan çocukların eğitsel yerleştirilmesi veya kaynaştırılmasına yönelik öğretmen görüşleri konularında yapılan çalışmaların yetersiz olduğu belirlenmiştir (Özak, Vural ve Avcıoğlu, 2008; Yazıcı ve Akman, 2018). Sınıf öğretmenlerinin OSB olan öğrencilerin genel eğitim ortamına yerleştirilmesine ve kaynaştırma/bütünleştirme uygulamasına karşı görüşlerinin yetersiz olduğu düşünölmektedir. Bu nedenle araştırmanın özellikle OSB olan çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesinde öğretmen görüşlerinin belirlenmesi ve başarılı kaynaştırma/bütünleştirme uygulamaları hakkında öğretmenlere destek sağlaması açısından yol gösterici olacağı ve alan yazına katkı sağlayacağı düşünölmektedir. Bütün bu nedenlerden dolayı çalışmanın öğretmenlere bu konu hakkında çözüm geliştirmeleri bakımından örneklerle fikir vermesi, farklı önerilerde bulunması ve temel eğitime uyarlanabilmesi bakımından önemli katkılar sağlayacağı düşünölmektedir. Bu düşöncelerden hareketle bu araştırmada OSB olan çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerinin belirlenmesinin oldukça önemli olduğu söylenebilir.

2. Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde araştırma modeli, evren ve örneklem seçimi, veri toplama araçları, ölçme araçlarının uyarlama aşaması, verilerinin toplanması, verilerin değerlendirilmesi ve analizinde kullanılan yöntemler ele alınmaktadır.

2.1. Araştırma Modeli

Otizmlı çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan araştırmanın yöntemi ilişiksel tarama türündedir. Herhangi bir olay veya konuya yönelik katılımcıların görüş, tutum, ilgi, bilgi, beceri, yetenek gibi bir takım özelliklerin belirlendiği araştırmalar tarama modeli olarak ifade edilmektedir (Büyököztürk ve diğerleri, 2013).

2.2. Araştırma Evreni ve Örneklem Seçimi

Bu araştırmanın evrenini, 2016-2017 eğitim öğretim yılında Edirne il ve ilçelerinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi/özel ilkokullarda görev yapan tüm sınıf öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırma verilerinin toplanması için Edirne Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden gereken izinler alınarak çalışmanın örneklem grubu oluşturulmuştur. Örneklem grubunu oluşturmak için Edirne İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden sadece ilkokul birinci sınıflara eğitim veren sınıf öğretmenlerin sayısı istenmiştir. Çünkü araştırmada öğretmenlerden doldurulması istenen senaryolar birinci sınıf öğretmenlerine “*Gelecek yıl, Akman sizin okulunuzda öğrenci olacak. Kendisi altı yaşında ve birinci sınıfa başlıyor olacak*” şeklinde hitap etmektedir. Bu yüzden öncelikle araştırmanın evreni için ilkokul birinci sınıflara eğitim veren öğretmenler düşünülmüştür. Ancak Türkiye’de sınıf öğretmenlerinin ilkokul 1-4 arası tüm sınıflara yönelik eğitim vermelerinden dolayı araştırmanın evren ve örneklem grubuna tüm sınıf öğretmenlerinin dâhil edilmesi gerektiğine karar verilmiştir.

Edirne il ve ilçelerinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel ve resmi ilkokullarda görev yapan tesadüfî örnekleme yöntemi ile seçilmiş, araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden 714 öğretmen araştırmanın örneklem grubunu oluşturmuştur. Bazı okullarda anket formlarını sınıf öğretmenlerinin dışında farklı branşlardaki öğretmenler “*okulöncesi öğretmeni (beş), özel eğitim öğretmeni (altı), rehber öğretmeni (üç) ve branş öğretmenleri (18)*” doldurdukları için bu katılımcıların verileri araştırmaya dâhil edilmemiştir. Araştırma veri analizlerine *birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflara* eğitim veren toplam 683 “sınıf öğretmeni” dâhil edilmiştir. Son olarak çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılarak değişkenlerin kabul edilen normal değer arasında olması için dokuz katılımcı veri setinden çıkartılmıştır. Araştırmanın veri setine toplam 674 katılımcı dâhil edilmiştir.

Tablo 2.1. Araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin demografik özelliklerine ilişkin bilgileri

Öğretmen Değişkenleri	n	%	Toplam	$\bar{x}$	ss	Aralık	
Okul Sayısı	-	85	100				
Cinsiyet	Erkek	210	31,2	674			
	Kadın	424	62,9				
	Kayıp veri	40	5,9				
Yaş	-	589	-	674	41,25	8,889	22-64
	Kayıp veri	85	-				
Mevcut Pozisyonda	-	606	-	674	16,79	9,998	0-43
Çalışma Süresi	Kayıp veri	68	-				
	-	560	-	674	25,16	8,007	10-48
Sınıftaki Öğrenci Sayısı	Kayıp veri	114	-				

Okuttuğu Sınıf	1.Sınıf	139	20,6	674
Düzei	2.Sınıf	140	20,8	
	3. Sınıf	142	21,1	
	4.Sınıf	162	24,0	
	Kayıp veri	91	13,5	
Kazandığı En Yüksek Derece	Ön Lisans	96	14,2	674
	Lisans	502	74,5	
	Yüksek Lisans	48	7,1	
	Kayıp veri	28	4,2	
Sınıftaki Öğretmen Sayısı	1 kişi	674	100	674
Sınıfında BEP alan öğrencinin olup/olmama durumu	Evet	223	33,1	674
	Hayır	401	59,5	
	Kayıp veri	50	7,4	

Tablo 2.1 incelendiğinde verilerin %100'ünün 85 okuldan araştırmaya dâhil edilen öğretmenlerden toplandığı görülmektedir. Araştırmaya dâhil edilen öğretmenlerin %31,2'si *Erkek* ve %62,9'unun ise *Kadın* olduğu görülmektedir. Ayrıca araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin *yaş ortalamasının* ($x=41,25$; $ss=8,88$) olduğu, *yaş aralığının* ise 22-64 aralığında olduğu bulunmuştur. Ayrıca araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin mevcut pozisyonda çalışma süre ortalamalarının 16,79 yıl olduğu ($ss=9,99$) ve aynı pozisyonda çalışma süresi aralığının 0-43 olduğu belirtilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin kendi sınıflarında ortalama 25,16 öğrenci olduğu ($ss=8,00$) ve sınıflarındaki öğrenci sayısının/mevcudunun 10 ila 48 arasında değiştiği görülmektedir. Araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerin %20,6'sının birinci sınıfları, %20,8'inin ikinci sınıfları, %21,1'inin üçüncü sınıfları, %24'ünün ise dördüncü sınıfları okuttuğu tespit edilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin %14,2'sinin Ön Lisans mezunu, %74,5'inin Lisans mezunu ve %7,1'inin ise Yüksek Lisans mezunu olduğu görülmektedir. Araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin tamamının (%100) kendi sınıflarında öğretmen olarak tek oldukları belirtilmiştir. Sınıf öğretmenlerinin %33,1'inin sınıflarında Bireyselleştirilmiş Eğitim Programı (BEP) olan öğrenci olduğu, %59,5'inin ise BEP'inin olmadığı görülmektedir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada otizimli çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerinin belirlenmesi amacıyla Segall (2011) tarafından geliştirilen Burak (2019) tarafından Türk kültürüne uyarlaması yapılan Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nin Senaryolar, Eğitsel Yerleştirme ve Demografik Bilgi Formu bölümleri araştırmanın veri toplama aracı olarak kullanılmıştır (Ahmetoğlu, Burak ve Acar, 2018; Burak, 2019).

2.3.1. Yerleştirme ve Hizmet Anketi (Placement and Services Survey PASS)

Araştırmada kullanılan Yerleştirme ve Hizmet Anketi (Placement and Services Survey-PASS) ilk defa Segall ve Campbell (2007) tarafından *Otizm Kaynaştırma Ölçeği (Autism Inclusion Questionnaire-AIQ)* olarak geliştirilmiştir. *Otizm Kaynaştırma Ölçeği (AIQ)* 2011 yılında Segall tarafından yeniden yapılandırılarak *Yerleştirme ve Hizmet Anketi (PASS)* olarak daha kapsamlı bir anket olarak güncellenmiştir. Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nin (PASS) Türk kültürüne uyarlama çalışması Burak (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. PASS altı senaryo ve 10 bölümden oluşmaktadır. PASS anketinde yer alan ölçeklerin geçerlik ve güvenilirlikleri Burak (2019) tarafından yapılmış, ölçeklerin Türk kültüründe geçerli ve güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Senaryolar: Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nde (Placement and Services Survey) yer alan Akman, orijinal ölçekteki senaryo karakteri Robby olarak tasarlanmıştır. Robby; Campbell, Ferguson, Herzinger, Jackson ve Marino (2004) tarafından bir çalışma için tanımlanmış, Segall (2011) tarafından *Yerleştirme ve Hizmet Anketi (YHA-PASS)* için yeniden güncellenmiştir. Araştırmacı tarafından senaryoların Türkçe uyarlamasında Robby ismi yerine Akman kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan her bir senaryoda bulunan *Akman* hayali bir çocuktur. Öğretmenlerin Türk kültüründe genel geçer isimlerin olumlu/olumsuz çağrışım yapabilme olasılığı ve cinsiyet kavramının öne çıkmaması gibi nedenlerden dolayı senaryolarda Akman ismi kullanılmıştır.

Akman, Otizm Spektrum Bozukluğu ile ilişkilendirilen birçok sayıda davranış özelliği sergileyen bir karakter olarak tanımlanmıştır. Her bir senaryoda Akman'a ilişkin farklı özellikler anlatılmaktadır. Örneğin *göz kontağı kurmaktan kaçınma, zayıf akran etkileşimi, ekolali (tuhaf ve anlamsız sesler), tuhaf ve sıra dışı vücut hareketleri* gibi birçok davranış sergileyen çocuk olarak tasarlanmıştır. Altı senaryo da kendi içerisinde değişiklik göstermektedir. **Senaryo A:** Akman; düşük bilişsel becerilere sahip bir çocuk olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Akman her hangi bir tanı almamış (etiketlenmemiş), orta derecede (IQ=50) zekâ yetersizliğine sahiptir. **Senaryo B:** Akman; düşük bilişsel becerilere sahip bir çocuk olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Akman otizm tanısı almış (otizm olarak etiketlenmiş), orta derecede (IQ=50) zekâ yetersizliğine sahiptir. **Senaryo C:** Akman; düşük bilişsel becerilere sahip bir çocuk olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Akman zekâ yetersizliği tanısı almış (zekâ yetersizliği olarak etiketlenmiş), orta derecede (IQ=50) zekâ yetersizliğine

sahiptir. **Senaryo D:** Akman; ortalama bilişsel becerilere sahip bir çocuk olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Akman her hangi bir tanı almamış (etiketlenmemiş), ortalama derecede (IQ=100) zekâ sahiptir. **Senaryo E:** Akman; ortalama bilişsel becerilere sahip bir çocuk olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Akman otizm tanısı almış (otizm olarak etiketlenmiş), ortalama derecede (IQ=100) zekâ sahiptir. **Senaryo F:** Akman; ortalama bilişsel becerilere sahip bir çocuk olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Akman Asperger Sendromu tanısı almış (Asperger Sendromu olarak etiketlenmiş), ortalama derecede (IQ=100) zekâ sahiptir. Senaryolar, DSM-IV-TR kriterlerine -2000 yılında Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından yayımlanan- göre hazırlanmıştır. Bu yüzden Segall tarafından 2011 yılında hazırlanan senaryolarda Asperger Sendromu tanısı konulmuş Akman'ın durumu da yer almaktadır. 2013 yılında DSM-IV-TR yeniden revize edilerek DSM-V olarak yayımlanmıştır. DSM-V'te Otizm Spektrum Bozukluğu tanı kriterleri ağır, orta ve hafif olmak üzere üç kategori olarak düzenlendiği, Asperger Sendromu tanısının yer almadığı görülmektedir. Bu çalışmada sınıf öğretmenlerinin DSM-V'te yer alan OSB tanı kriterlerini henüz bilmemelerinden, eski tanı kriterlerini (Yaygın Gelişimsel Bozukluk) daha iyi bilmelerinden dolayı Segall (2011) tarafından hazırlanan orjinal senaryolar kullanılmıştır.

Eğitsel Yerleştirme Bölümü: Bu bölümde araştırmaya dâhil edilen katılımcıların (sınıf öğretmenlerinin) Akman'ın senaryosuna göre eğitsel yerleştirilmesinde ne kadar uygun olduğu konusundaki görüşleri bulunmaktadır. Bu bölümde yer alan anket 6'li Likert olup *Hiç Uygun Değil*'den *Son Derecede Uygun*'a doğru düzenlenmiş ve toplam sekiz maddeden oluşmaktadır. Bu yerleştirme seçenekleri; *bakım evi, özel eğitim okul, özel eğitim sınıfı, genel eğitim sınıfında kısmi zamanlı/yarı zamanlı/tam zamanlı kaynaştırma* vb. olarak sıralanmıştır. Eğitsel yerleştirmenin bu bölümünde ayrıca katılımcılardan Akman için en uygun olan eğitsel yerleştirmenin (en fazla kısıtlayıcı ortamdaki en az kısıtlayıcı ortama doğru) hangisi olacağı konusundaki görüşlere ilişkin seçenekler bulunmaktadır. Bölüm 1'de son olarak katılımcılardan Akman'a Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği'nde (2018) belirlenmiş kategorilerinden hangisi kapsamında hizmet verilebilirliği ile ilgili seçenekler bulunmaktadır.

Demografik Bilgi Formu: Araştırmaya dâhil edilen katılımcıların *Demografik Bilgileri* yer almaktadır. Bu bölümde araştırmaya katılan katılımcının cinsiyeti, yaşı, unvanı, okuttuğu sınıf düzeyi, eğitim düzeyi, çalıştığı pozisyon durumu, okuttuğu sınıf mevcudu, sınıfında Bireyselleştirilmiş Eğitim Program (BEP) alan öğrencisinin olup olmadığı, varsa kaç çocuğun

olduğu ve hangi kategoride hizmet aldığı vb. bir takım demografik bilgiler bulunmaktadır.

2.5. Araştırma Verilerinin Toplanması

Otizmlı çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılan bu araştırmanın etik bilimsel standartlar açısından sakınca bulunmadığının belirlenmesi için öncelikle Trakya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı'ndan etik kurul onayı alınmıştır. Daha sonra Edirne Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü'nden çalışmanın yürütülmesi için gerekli resmi izinler alınmıştır. Millî Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı farklı sosyo-ekonomik düzeyi temsil eden ailelerin çocuklarının gittiği ilkokullarda 2016-2017 eğitim/öğretim yılı bahar döneminde görev yapan sınıf öğretmenlerine ulaşmak ve araştırmaya dâhil edilen okulları belirlemek amacıyla Edirne Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü bünyesinde yer alan Strateji Geliştirme Birimi'nden ilkokulların listesi temin edilmiştir. Edirne İl-İlçe Millî Eğitim Müdürlüklerine bağlı bulunan resmi ve özel ilkokullarında araştırmanın amacı hakkında gerekli bilgilendirmenin yapılması için okul yönetiminden randevu talep edilmiştir. Okul yönetiminin vermiş olduğu randevu günü okula gidilerek araştırmaya dâhil edilmesi planlanan öğretmen grubu ve araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiştir. Okul yönetiminin izni dâhilinde araştırmaya katılması planlanan sınıf öğretmenleriyle bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Sınıf öğretmenlerine araştırmanın amacı ve PASS hakkında bilgi verilmiştir. Sınıf öğretmenlerine senaryo ve bölümler hakkında kısaca bilgi verilmiş ve kendilerine uygun olan seçeneği işaretlemeleri istenmiştir. Araştırmaya gönüllü olarak katılmayı düşünen sınıf öğretmenlerine araştırma formları dağıtılmış ve eksiksiz bir biçimde sorulan soruların içtenlikle ve samimiyetle doldurmaları istenmiştir. Daha sonra öğretmenler tarafından doldurulan araştırma formları toplanmıştır. Araştırmaya olan katkılarından dolayı öğretmenlere teşekkür edilmiştir. Araştırma formlarının dağıtımında Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nde bulunan 6 senaryonun da aynı okullara her senaryodan en az birer tane verilmesine dikkat edilmiş veya her okula bu senaryolar mümkün mertebe eşit bir biçimde dağıtılmaya çalışılmıştır.

2.6. Araştırma Verilerinin Analizi

Araştırmada verilerin analizi için SPSS-22 kullanılmıştır. İstatistik programında analizleri gerçekleştirilmiştir. Grupların normal dağılıp dağılmadığını tespit etmek amacıyla çarpıklık/kurtosis ve basıklık/skewness değerlerine bakılmıştır. Bu analiz sonucunda çarpıklık değerleri normal dağılım

olarak görölen -1.96 ile + 1.96 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Basıklık değerlerinin ise -7 ile +7 aralığında olduğu bulunmuştur (Curran, West ve Finch, 1996; Hair, Black, Babin ve Anderson, 2010; Tabachnick ve Fidell, 1996). Bu nedenle ölçekteki değişkenlerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiş ve verilerin analizinde parametrik tekniklerin kullanılmasının uygun olduğu bulunmuştur. Ayrıca değişkenler arasında anlamlı düzeyde farklılık olup olmadığını belirlemek için eğer grup sayısı iki değişkenden oluşuyorsa bağımsız t-testi ve ikiden fazla değişkenden oluşuyorsa çift yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Çift yönlü varyans analizi ortalama puanlarında anlamlı düzeyde bir farklılık bulunduğunda farkın hangi gruptan kaynaklandığının tespiti için LSD Testi yapılmıştır. Araştırmada yer alan değişkenler aısından iki değişken arasındaki farklılığın etki büyüklüğu Cohen d ve iki değişkenden fazlası için de eta-kare (η^2) istatistiği ile belirlenmiştir. Eta-kare ve Cohen d değeri ortalamaların birbirinden kaç standart sapma uzaklıkta olduğunu yorumlama olanağı sunmaktadır (Cohen, 1992; Büyüköztürk, 2014). Ayrıca istatistiksel analizlerin anlamlılık düzeyleri $p < 0,05$ 'e göre belirlenmiştir.

3. Bulgular ve Tartışma

Bu araştırma otizimli çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda araştırma verilerinden elde edilen bulgular tablolar biçiminde sunulmuş, ilgili alan yazı ile desteklenerek tartışılmıştır.

Tablo 3.1 Sınıf öğretmenlerine verilen senaryolara ilişkin frekans bilgileri

	n	%
Senaryo A	120	17,8
Senaryo B	122	18,1
Senaryo C	108	16,0
Senaryo D	111	16,5
Senaryo E	107	15,9
Senaryo F	106	15,7
Toplam	674	100

Tablo 3.1 incelendiğinde araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin %17,8'inin *Senaryo A*'ya %18,1'i *Senaryo B*'ye %16,0'ı *Senaryo C*'ye, %16,5'i *Senaryo D*'ye, %15,9'u *Senaryo E*'ye ve %15,7'si *Senaryo F*'ye göre araştırma formlarını -Yerleştirme ve Hizmet Anketi- doldurduğu görölmektedir.

Tablo 3.2. Sınıf öğretmenlerine verilen senaryolarda belirtilen bilişsel seviyeler ve tanılarına ilişkin frekans bilgileri

Bilişsel Seviye	Tanı	Tanı Yok	OSB	Zihinsel Yetersizlik	Asperger Sendromu
Düşük Bilişsel (IQ=50)	Senaryo A (n=120)	Senaryo B (n=122)	Senaryo C (n=108)	---	---
Orta Bilişsel (IQ=100)	Senaryo D (n=111)	Senaryo E (n=107)	---	---	Senaryo F (n=106)

Tablo 3.2'ye göre araştırmada kullanılan *Senaryo A* (n=120), *Senaryo B* (n=122) ve *Senaryo C* (n=108) de belirtilen çocuk (Akman) düşük bilişsel seviye, *Senaryo D* (n=111), *Senaryo E* (n=107) ve *Senaryo F* (n=106) de ise orta bilişsel seviye olarak kabul edilmektedir. Ayrıca araştırmaya dâhil edilen *Senaryo A* ve *Senaryo D*'de belirtilen çocuğun (Akman) herhangi bir tanıya sahip olmadığı, *Senaryo B*'deki ve *Senaryo E*'deki çocuğun OSB tanısına, *Senaryo C*'deki çocuğun Zihinsel Yetersizlik tanısına, *Senaryo F*'deki çocuğun ise Asperger Sendromu tanısına sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3.3. Sınıf öğretmenlerinin tüm senaryolarda yer alan çocukların durumlarına göre belirttikleri mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin standart sapma ve ortalama sonuçları

	Senaryo A		Senaryo B		Senaryo C		Senaryo D		Senaryo E		Senaryo F		Tüm Senaryolar	
	$\bar{x}^*$	ss	$\bar{x}^*$	ss	$\bar{x}^*$	ss	$\bar{x}^*$	ss	$\bar{x}^*$	ss	$\bar{x}^*$	ss	$\bar{x}^*$	ss
Bakım evi	1,7 4	1,19	1,711	1,131	1,58	,99	1,551	1,131	1,561	1,071	1,811	1,33	1,66	1,14
Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul	4,5 8	1,38	5,071	1,134	4,82	1,283	3,821	1,744	4,421	1,534	4,441	1,51	4,53	1,48
Tüm gün boyunca ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	3,8 7	1,44	4,311	1,433	3,99	1,463	3,091	1,743	5,41	1,683	6,11	1,54	3,75	1,59
Kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	4,4 2	1,31	4,361	1,374	4,68	1,203	3,921	1,644	1,191	1,504	4,451	1,48	4,33	1,44
%50<genel eğitim sınıfı	4,0 5	1,38	3,821	1,494	4,07	1,303	3,551	1,554	1,081	1,393	1,971	1,49	3,92	1,45
%80< genel eğitim sınıfı	2,9 1	1,34	3,041	1,432	2,94	1,413	1,121	1,543	1,531	1,463	1,131	1,51	3,10	1,46
%100 genel eğitim sınıfı	2,1 6	1,15	2,251	1,342	1,12	1,212	1,601	1,622	1,641	1,462	1,501	1,50	2,37	1,39
Sizin sınıfınızda	3,2 7	1,44	2,731	1,462	2,90	1,403	1,751	1,553	1,491	1,503	1,451	1,48	3,25	1,51

N=674 *Puanlamada 1=hiç uygun değil, 2=uygun değil, 3=kısmen uygun değil, 4=kısmen uygun, 5=uygun, 6=son derece uygunluğu ifade etmektedir.

Tablo 3.3 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin çoğunluğu tanısı olmayan (düşük bilişsel seviyede) Senaryo A, OSB tanısı olan (düşük bilişsel seviye) Senaryo B, Zihinsel Yetersizlik tanısı olan Senaryo C ve OSB tanısı olan (orta bilişsel seviye) Senaryo E olan çocukların daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula yerleştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca sınıf

öğretmenlerinin çoğunluğu tanısı olmayan (orta bilişsel seviye) Senaryo D ve Asperger Sendromu tanısı olan Senaryo F olan çocukların daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula veya kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı) yerleştirilmesi gerektiğini belirttikleri görülmektedir.

Tablo 3.4. Sınıf öğretmenlerinin tüm senaryolarda yer alan çocukların durumlarına göre belirttikleri mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin varyans analizi sonuçları

		Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Farkın Kaynağı
Bakım evi	Gruplar arası	6,535	5	1,307	,990	,423	--	----
	Gruplar içi	877,992	665	1,320				
	Toplam	884,528	670					
Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul	Gruplar arası	102,640	5	20,528	9,905, 000**	.06		A>D, B>A, D, E, F C>D, E E, F>D
	Gruplar içi	1376,070	664	2,072				
	Toplam	1478,710	669					
Tüm gün boyunca ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	Gruplar arası	100,116	5	20,023	8,282, 000**	.05		A>D B>A, D, E, F C>D, E E, F>D
	Gruplar içi	1590,883	658	2,418				
	Toplam	1690,998	663					
Kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	Gruplar arası	36,126	5	7,225	3,551, 004**	.02		A, B, C, F>D C>E
	Gruplar içi	1348,872	663	2,034				
	Toplam	1384,999	668					
%50<genel eğitim sınıfı	Gruplar arası	23,877	5	4,775	2,293, 044*	.01		A, C, E, F>D
	Gruplar içi	1380,924	663	2,083				
	Toplam	1404,801	668					
%80< genel eğitim sınıfı	Gruplar arası	27,315	5	5,463	2,593, 025*	.01		E>A, B, C, D, F
	Gruplar içi	1396,569	663	2,106				
	Toplam	1423,883	668					
%100 genel eğitim sınıfı	Gruplar arası	29,337	5	5,867	3,046, 010*	.02		D>A, C E>A, B, C F>C
	Gruplar içi	1276,986	663	1,926				
	Toplam	1306,323	668					
Sizin sınıfınızda	Gruplar arası	84,522	5	16,904	7,772, 000**	.05		A>B D>A, B, C E>B, C F>B, C
	Gruplar içi	1437,657	661	2,175				
	Toplam	1522,180	666					

*p<0.05, **p< 0.01; Senaryo A=Tanı Yok Düşük Bilişsel, Senaryo B=Otizm Düşük Bilişsel, Senaryo C=Zihinsel Yetersizlik Düşük Bilişsel, Senaryo D=Tanı Yok Orta Bilişsel, Senaryo E=Otizm Orta Bilişsel, Senaryo F=Asperger Sendromu Orta Bilişsel

Tablo 3.4'e göre araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin tüm senaryolarda yer alan çocukların durumlarına göre belirttikleri mevcut

yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin bakım evi seçeneği puanlarında ($F_{(5-665)}=,990;p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı, ancak Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanlarında ($F_{(5-664)}=9,905;p<0,01$), tüm gün boyunca ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı) seçeneği puanlarında ($F_{(5-658)}=8,282; p<0,01$), kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı) seçeneği puanlarında ($F_{(5-663)}= 3,551; p<0,01$), günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($F_{(5-662)}=2,293;p<0,05$), günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($F_{(5-663)}=2,593;p<0,05$), günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($F_{(5-663)}=3,046; p<0,05$) ve kendi sınıfında seçeneği puanlarında ($F_{(5-661)}=7,772;p<0,01$) anlamlı düzeyde bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin tüm senaryolarda yer alan çocukların durumlarına göre belirttikleri bakım evi seçeneğinde anlamlı bir farklılık görülmezken Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul, tüm gün boyunca ayrı bir sınıf, kısmen ayrı bir sınıf, günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı, günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı ve günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı ve kendi sınıfı seçeneklerinde anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur.

Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Senaryo A'da ($\bar{x}=4,58$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanları, Senaryo D olanlardan ($\bar{x}=3,82$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Senaryo B'de ($\bar{x}=5,07$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanları, Senaryo A ($\bar{x}=4,58$), Senaryo D ($\bar{x}=3,82$), Senaryo E ($\bar{x}=4,42$) ve Senaryo F ($\bar{x}=4,44$) olanlardan daha yüksek olduğu saptanmıştır. Senaryo C'de ($\bar{x}=4,82$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanları, Senaryo D ($\bar{x}=3,82$) ve Senaryo E ($\bar{x}=4,42$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin düşük bilişsel seviyedeki çocukların, orta bilişsel seviyedeki çocuklara göre daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Senaryo E ($\bar{x}=4,42$) ve Senaryo F'de ($\bar{x}=4,44$) yer alan çocukların durumlarına göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanları, Senaryo D ($\bar{x}=3,82$) olanlardan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Yani sınıf öğretmenlerinin OSB ve Asperger Sendromu tanısı olan çocukların tanısı olmayan orta bilişsel seviyedeki çocuklara göre daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula yerleştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Senaryo A'da ($\bar{x}=3,87$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri tüm gün boyunca ayrı bir sınıf seçeneği puanları, Senaryo D ($\bar{x}=3,09$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Senaryo B'de ($\bar{x}=4,31$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri tüm gün boyunca ayrı bir sınıf seçeneği puanları, Senaryo A ($\bar{x}=3,87$), Senaryo D ($\bar{x}=3,09$), Senaryo E ($\bar{x}=3,54$) ve Senaryo F ($\bar{x}=3,61$) olanlardan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Senaryo C'de ($\bar{x}=3,99$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri tüm gün boyunca ayrı bir sınıf seçeneği puanları, Senaryo D ($\bar{x}=3,09$) ve Senaryo E ($\bar{x}=3,54$) olanlardan daha yüksek olduğu görülmüştür. Yani sınıf öğretmenlerinin düşük bilişsel seviyedeki çocukların orta bilişsel seviyedeki çocuklara göre daha fazla tüm gün boyunca ayrı bir sınıfa yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Senaryo E ($\bar{x}=3,54$) ve Senaryo F'de ($\bar{x}=3,61$) yer alan çocukların durumlarına göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri tüm gün boyunca ayrı bir sınıf seçeneği puanları, Senaryo D ($\bar{x}=3,09$) olanlardan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryolara göre çocukları tüm gün boyunca ayrı bir sınıf ortamına yerleştirmesinde de bilişsel seviye, zihinsel yetersizlik ve OSB tanısının öne çıktığı görülmektedir. Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Senaryo A ($\bar{x}=4,42$), Senaryo B ($\bar{x}=4,36$), Senaryo C ($\bar{x}=4,68$) ve Senaryo F'de ($\bar{x}=4,45$) yer alan çocukların durumlarına göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kısmen ayrı bir sınıf seçeneği puanları, Senaryo D olanlardan ($\bar{x}=3,92$) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan tanısı olmayan orta bilişsel seviyedeki çocukların zihinsel yetersizlik, OSB ve Asperger Sendrumu olan çocuklara göre daha fazla düzeyde kısmen ayrı bir sınıfa (özel eğitim sınıfına) yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır. Ayrıca Senaryo C'de ($\bar{x}=4,68$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kısmen ayrı bir sınıf seçeneği puanları, Senaryo E'de ($\bar{x}=4,19$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin düşük bilişsel seviye ve zihinsel yetersizliği olan çocukların orta bilişsel seviye OSB tanısı olanlara göre daha fazla kısmen ayrı bir sınıfa (özel eğitim sınıfına) yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri bulunmuştur.

Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Senaryo D'de ($\bar{x}=3,55$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı seçeneği puanları, Senaryo A ($\bar{x}=4,05$), Senaryo C ($\bar{x}=4,07$), Senaryo E ($\bar{x}=4,08$) ve Senaryo F ($\bar{x}=3,97$) olanlardan daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan tanısı olmayan orta bilişsel seviyedeki çocukların zihinsel yetersizlik, OSB ve Asperger Sendrumu olan çocuklara göre

daha az düzeyde günün en az %50'sinde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır. Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Senaryo E'de ($\bar{x}=3,53$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı seçeneği puanları, Senaryo A ($\bar{x}=2,91$), Senaryo B ($\bar{x}=3,04$), Senaryo C ($\bar{x}=2,94$), Senaryo D ($\bar{x}=3,12$) ve Senaryo F ($\bar{x}=3,13$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviye OSB olan çocukların düşük bilişsel seviye OSB, zihinsel yetersizlik ve Asperger Sendromu tanısı olan çocuklara göre daha fazla düzeyde günün en az %80'inde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri tespit edilmiştir. Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Senaryo D'de ($\bar{x}=2,60$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı seçeneği puanları, Senaryo A ($\bar{x}=2,16$) ve Senaryo C ($\bar{x}=2,12$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviyedeki tanısı olmayan çocukları, düşük bilişsel seviye tanısı olmayan ve Zihinsel yetersizlik tanısı olan çocuklara göre daha fazla düzeyde günün en az %100'ünde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Senaryo E'de ($\bar{x}=2,64$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı seçeneği puanları, Senaryo A ($\bar{x}=2,16$), Senaryo B ($\bar{x}=2,25$) ve Senaryo C ($\bar{x}=2,12$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Senaryo F'de ($\bar{x}=2,50$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı seçeneği puanları, Senaryo C ($\bar{x}=2,12$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviyedeki OSB olan çocukları, düşük bilişsel seviyede olan çocuklara göre daha fazla düzeyde günün en az %100'ünde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır.

Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Senaryo A'da ($\bar{x}=3,27$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kendi sınıfında seçeneği puanları, Senaryo B ($\bar{x}=2,73$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan düşük bilişsel seviye tanısı olmayan çocukları, düşük bilişsel seviye OSB tanısı olan çocuklara göre daha fazla düzeyde kendi sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Senaryo D'de ($\bar{x}=3,75$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kendi sınıfında seçeneği puanları, Senaryo A ($\bar{x}=3,27$), Senaryo B ($\bar{x}=2,73$) ve Senaryo C ($\bar{x}=2,90$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Senaryo E'de ($\bar{x}=3,49$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin

belirttikleri kendi sınıfında seçeneği puanları, Senaryo B ($\bar{x}=2,73$) ve Senaryo C ($\bar{x}=2,90$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Senaryo F'de ($\bar{x}=3,45$) yer alan çocuğun durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kendi sınıfında seçeneği puanları, Senaryo B ($\bar{x}=2,73$) ve Senaryo C ($\bar{x}=2,90$) olanlardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviyedeki olan çocukları düşük bilişsel seviyede olan çocuklara göre daha fazla düzeyde kendi sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Tüm bu durumlara göre sonuç olarak; sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların (Akman) durumlarının uygun eğitim ortamına yerleştirilmesi konusundaki görüşleri değişkenlik göstermesine rağmen öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu bu tür çocukların özel eğitim okullarında veya özel eğitim sınıflarında eğitimlerini sürdürmeleri gerektiği düşünmektedirler. Bu bulgulara göre senaryolarda yer alan çocuğun en az kısıtlayıcı eğitim ortamı olan kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına yerleştirilmesi ile ilgi öğretmen görüşlerinin olumsuz olduğu görölmüştür.

Sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların ayrı bir özel eğitim okulunda/sınıfında eğitim almasına yönelik görüşe sahip olmaları ve tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme fikrine olumsuz bakmalarının sebebi; öğretmenin özel gereksinimli çocuklara ilişkin bilgi düzeylerinin yetersiz olması, destek eğitim hizmetlerinin nitelikli bir biçimde sağlanamaması, kendini bu konuda yetkin görmemesi, kaynaştırma/bütünleştirme uygulamalarının düzgün bir biçimde (şekilde) işlememesi, işbirliğinin zayıf olması gibi nedenlerden kaynaklanıyor olabilir. Özel gereksinimli çocuklar hangi yetersizlik türünde olursa olsun nitelikli işbirliği öğretmenlerin kaynaştırma/bütünleştirmeye olan inancının artmasına ve bu çocukları kabullenmelerine önemli bir katkı sağlamaktadır (Chaaya, 2012; Emmons ve Zager, 2018; Leach ve Duffy, 2009; Mrsnik, 2003; MEB, 2013a; Ripley, 1997; Sadioğlu, Bilgin, Batu ve Oksal, 2013; Simpson, DeBoer-Ott ve Smith-Myles, 2003; Syriopoulou-Delli, ve diğerleri, 2012). Ali, Mustapha ve Jelas (2006) tarafından yapılan araştırmada öğretmenlerin işbirliği güvencesine sahip olması yani herhangi bir problemle karşılaştığında başvurabileceği ve destek alabileceği bir ekibin olması onun özel eğitime ihtiyacı olan çocuğun tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme uygulamasına dâhil edilemesine yönelik olumlu bir bakış açısının gelişmesine yol açtığı bulunmuştur. Ayrıca okulda özel eğitim öğretmenin olması sınıf öğretmenlerinin tam zamanlı kaynaştımaya yönelik olumlu bakış açısının gelişmesine önemli katkı sağladığı vurgulanmıştır. Güngör (2005) tarafından gerçekleştirilen başka bir araştırmada öğretmenlerin, işbirliği ile öğretim yaklaşımına yönelik olumlu görüşlere sahip olduğu ve kaynaştırma/bütünleştirme uygulamasına dâhil edilen özel eğitime ihtiyacı olan

çocuklar için gerekli ve faydalı bir yaklaşım olduğunu düşündükleri tespit edilmiştir. Öğretmenlerin olumlu görüşe sahip olmalarının temel nedeni ise işbirliği ile öğretim yaklaşımının uygulandığı süreçte kaynaştırma/bütünleştirme çocuklarına *destek verme, derslerde uygulanacak ders araç gereçlerinin hazırlanması gibi sorumlulukların/görevlerin özel eğitim öğretmeninde veya gölge öğretmende olması, bu yüzden de öğretmenlerin sınıf ortamında iş yükünün azalmış olması* şeklinde açıklanmıştır.

Sınıf öğretmenlerinin senaryolarda belirtilen çocukların kaynaştırma ortamına yerleştirilmesine karşı olumsuz görüş belirtmesi; olumsuz bir hikâye ile sınıfa yerleştirilmesi planlanan çocuğun sınıfın düzenini bozacağı, sınıf içinde olumsuz davranışlar sergileyeceği veya sınıf içerisinde öğretmenin en fazla ilgilenmesi gereken bir çocuk olarak algılanması diğer bir sebep olarak söylenebilir. Dash (2000) ve Dash (2005) tarafından gerçekleştirilen araştırmalara göre kaynaştırma/bütünleştirme eğitimine dâhil edilen çocukların motivasyon düşüklükleri, ödev yapma alışkanlıklarının olmaması, kişilerarası iletişim becerilerindeki yetersizlikleri, akademik yetersizlikleri gibi nedenlerden dolayı öğretmenler bu tür çocukların tam zamanlı kaynaştırma ortamına yerleştirilmesini istemedikleri saptanmıştır. Ayrıca OSB olan çocukların tekrarladıkları davranışlar, takıntıları, sosyal temastan kaçınmaları, aynılık yaşantısında ısrarcı olmaları, sözel dili anlamada güçlük çekmeleri, öfke nöbeti geçirmeleri öğretmenleri zor durumda bırakmakta ve kaynaştırma/bütünleştirmeyi zorlaştırmaktadır (MEB, 2017). Bu olumsuz davranışlardan dolayı öğretmenlerin OSB olan öğrencilerin kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim ortamına yerleştirilmesini istemedikleri görülmektedir (Chaaya, 2012; Lombardi ve Hunka, 2001). Yani birçok araştırma bulgularında öğretmenlerin bu ve buna benzer nedenleri gerekçe göstererek tam zamanlı kaynaştırmaya olumlu bakmadıkları, OSB olan öğrencilerin kendi sınıfına yerleştirilmesinin uygun olmadığını düşündükleri belirtilmiştir (Aller, 2017; Bozarslan ve Batu, 2014; Dahle, 2003; Kurth, 2008; Lauderdale-Littin, Howell ve Blacher, 2013).

OSB olan çocukların tam zamanlı kaynaştırılmasına yönelik öğretmen görüşlerinin ne olduğunun saptanması için yapılan bir araştırmada, öğretmenlerin OSB olan çocukların kendi gibi çocuklarla aynı sınıf ortamında eğitim almaları gerektiğini belirtmiş, bu tür çocukların tam zamanlı kaynaştırmaya dâhil edilmemesi gerektiği görüşünde oldukları bulunmuştur (Mesibov ve Shea, 1996). Öğretmenler, güçlü bir biçimde OSB olan çocukların zor bir grup olduğu ve ancak özel eğitim sınıfının onlara daha faydalı olacağı kanısında oldukları tespit edilmiştir (Alghazo ve Naggat Gaad, 2004; Luiselli, 2013; Vakıl, ve diğerleri, 2009). Oysaki yapılan birçok araştırmada en ağır

yetersizliğe sahip olan çocukların bile kaynaştırma/bütünleştirme eğitimine dâhil edilmesi, özel eğitim sınıfına/ortamına göre daha fazla yararlı olduğu belirtilmektedir (Causton ve Theoharis, 2014; Kurth, 2015; Kurth, Lyon ve Shogren, 2015; Morningstar, Kurth ve Johnson, 2017; Ochs, Kremer-Sadlik, Solomon ve Sirota, 2001). Nitekim kaynaştırmanın felsefesi bu düşünceden hareketle bütünleştirmeye dönüştürülmüş ve yetersizliği olan çocuklara en etkili hizmetin sunulması hedeflenmiştir (Dymond, 2001).

Ayrıca öğretmenlerin öz yeterlik algılarının, bilgi düzeylerinin düşük olması veya OSB olan çocukların özelliklerini bilmemelerinden dolayı tam zamanlı kaynaştırma/bütünleştirme uygulamalarına yerleştirilmelerine karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olmalarında önemli bir neden olarak gösterilebilir. Nitekim yapılan araştırmalar bu görüşü destekler niteliktedir (Lifshitz, Glaubman ve Issawi, 2004; Musolff, 2016; Snyder, 1999; Swaim ve Morgan, 2001).

Tablo 3.5. Sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların bilişsel seviyelerine göre belirttikleri mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin standart sapma, ortalama ve t-testi sonuçları

		n	$\bar{x}$	ss	t	sd	d	p
Bakım evi	Düşük Bilişsel	350	1,68	1,112	,533	669	-	,594
	Orta Bilişsel	321	1,64	1,189				
Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul	Düşük Bilişsel	350	4,82	1,286	5,361	668	,41	,000**
	Orta Bilişsel	320	4,22	1,623				
Tüm gün boyunca ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	Düşük Bilişsel	347	4,06	1,456	5,377	662	,41	,000**
	Orta Bilişsel	317	3,41	1,675				
Kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	Düşük Bilişsel	350	4,48	1,308	2,629	666	,20	,009**
	Orta Bilişsel	318	4,19	1,557				
%50<genel eğitim sınıfı	Düşük Bilişsel	349	3,98	1,404	1,049	667	-	,295
	Orta Bilişsel	320	3,86	1,499				
%80< genel eğitim sınıfı	Düşük Bilişsel	350	2,96	1,394	-2,615	667	,20	,009**
	Orta Bilişsel	319	3,26	1,516				
%100 genel eğitim sınıfı	Düşük Bilişsel	350	2,18	1,239	-3,760	667	,28	,000**
	Orta Bilişsel	319	2,58	1,529				
Sizin sınıfınızda	Düşük Bilişsel	348	2,97	1,452	-5,237	665	,40	,000**
	Orta Bilişsel	319	3,57	1,515				

*p<0.05, **p< 0.01

Tablo 3.5'te görüldüğu gibi araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların bilişsel seviyelerine göre belirttikleri mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin bakım evi seçeneği puanlarında ($t_{(669)}=,533$; $p>0,05$) ve günün en az %50'sinde genel

eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($t_{(667)}= 1,049$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılık olmadığı ancak Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanlarında ($t_{(668)}= 5,361$; $p<0,01$), tüm gün boyunca ayrı bir sınıf seçeneği puanlarında ($t_{(662)}= 5,377$; $p<0,01$), kısmen ayrı bir sınıf seçeneği puanlarında ($t_{(666)}= 2,629$; $p<0,01$), günün en az %80’inde genel eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($t_{(667)}= -2,615$; $p<0,01$), günün en az %100’ünde genel eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($t_{(667)}= -3,760$; $p<0,01$) ve kendi sınıfında seçeneği puanlarında ($t_{(665)}= -5,237$; $p<0,01$) istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılık olduğu görülmektedir. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların bilişsel seviyelerine bağlı olarak bakım evi ve günün en az %50’sinde genel eğitim sınıfı seçeneklerine ilişkin puanlarında herhangi bir farklılık saptanmazken, Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul, tüm gün boyunca ayrı bir sınıf, kısmen ayrı bir sınıf, günün en az %80’inde genel eğitim sınıfı, günün en az %100’ünde genel eğitim sınıfı ve kendi sınıfı seçeneği puanlarında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Bu bulgulara göre araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların bilişsel seviyelerine göre belirttikleri Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul ($\bar{x}_{(\text{düşük bilişsel seviye})}=4,82$), tüm gün boyunca ayrı bir sınıf ($\bar{x}_{(\text{düşük bilişsel seviye})}=4,06$) ve kısmen ayrı bir sınıf ($\bar{x}_{(\text{düşük bilişsel seviye})}=4,48$) puan ortalamalarının, Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul ($\bar{x}_{(\text{orta bilişsel seviye})}=4,22$), tüm gün boyunca ayrı bir sınıf ($\bar{x}_{(\text{orta bilişsel seviye})}=3,41$) ve kısmen ayrı bir sınıf ($\bar{x}_{(\text{orta bilişsel seviye})}=4,19$) puan ortalamalarından daha yüksek olduğu bulunmuştur. Araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların bilişsel seviyelerine göre belirttikleri günün en az %80’inde genel eğitim sınıfı ($\bar{x}_{(\text{orta bilişsel seviye})}=3,26$), günün en az %100’ünde genel eğitim sınıfı ($\bar{x}_{(\text{orta bilişsel seviye})}=2,58$) ve kendi sınıfında ($\bar{x}_{(\text{orta bilişsel seviye})}=3,57$) puan ortalamalarının, günün en az %80’inde genel eğitim sınıfı ($\bar{x}_{(\text{düşük bilişsel seviye})}=2,96$), günün en az %100’ünde genel eğitim sınıfı ($\bar{x}_{(\text{düşük bilişsel seviye})}=2,18$) ve kendi sınıfında ($\bar{x}_{(\text{düşük bilişsel seviye})}=2,97$) puan ortalamalarından daha yüksek olduğu bulunmuştur. Yani araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan *düşük bilişsel seviye* (IQ=50) olan çocukların, *orta bilişsel seviye* (IQ=100) olan çocuklara göre daha fazla sınırlandırılmış eğitim ortamına yerleştirilmesi gerektiğini belirttikleri tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre sınıf öğretmenlerinin senaryolarda belirtilen düşük zekâya sahip olan çocukların, ortalama zekâya sahip olanlara göre daha fazla özel eğitim okuluna yerleştirilmesi gerektiği görüşüne sahip oldukları saptanmıştır. Ayrıca sınıf öğretmenlerinin senaryolarda belirtilen ortalama zekâya sahip olan çocukların, düşük zekâya sahip olanlara göre daha fazla

kaynaştırma/bütünleştirme ortamına yerleştirilmesi gerektiği görüşüne sahip oldukları bulunmuştur. Diğer bir değişle bilişsel seviyenin (zekâ düzeyi) sınıf öğretmenlerinin özel gereksinimli öğrenciyi kaynaştırma/bütünleştirme ortamına kabul etmesini etkilediği, bu yüzden de özel gereksinimli öğrencinin zekâ seviyesinin kaynaştırma ortamına yerleştirilmesinde öğretmenlerin olumlu/olumsuz görüşlerine önemli derecede etkisinin olduğu söylenebilir.

Sınıf öğretmenlerinin kaynaştırma/bütünleştirme eğitiminde OSB olan çocukların bilişsel seviyelerine bu denli dikkat etmesinin sebebi, hem normal gelişim gösteren çocukların hem de özel eğitime ihtiyacı olan çocukların akademik becerilerinin gelişimine odaklanmalarından kaynaklanıyor olabilir. Genel eğitim ortamındaki öğretmenlerin öğrencilerine akademik becerilerin kazandırılmasına veya geliştirilmesine yönelik kaygıları bilişsel seviyelerinin de doğrudan belirleyicisi olarak kabul edilmektedir (Boutot ve Bryant, 2005; Greenway, 2000; Kurth ve Mastergeorge, 2010; McGee, 2004; Musolff, 2016). Yapılan araştırmalarda öğretmenlere göre başarılı kaynaştırmanın özel gereksinimli öğrencilerdeki akademik başarının gelişmesi anlamına geldiği belirtilmiştir (Akalin, Demir, Sucuoğlu, Bakkaloğlu ve İşcen, 2014; Batu, 2010; Bhatnagar ve Das, 2013; Bhatnagar ve Das, 2014; Gottfredson ve Marciniak, 1995; Love ve Kruger, 2005; Showalter-Barnes, 2008). Bu durum öğretmenlerin öğrencilerde günlük yaşam becerilerini geliştirmeye yönelik ne kadar uzak olduklarını ve sadece akademik becerilere odaklandıklarının bir göstergesi olarak görülmektedir (Bolte ve Poustka, 2002). Hâlbuki öğretmenlerin özellikle OSB olan çocukların akademik becerilerinden ziyade günlük yaşam, sosyal ve iletişim becerilerine odaklanmaları OSB olan çocukların birçok alanda gelişimine faydalı olmasına katkı sağlamaktadır (Girli ve Atasoy, 2010; Kargin, 2014; Kurth, 2008; Scott, Clark ve Brady, 1999). Yani, OSB olan öğrencilerin tam zamanlı kaynaştırılmasını savunanlar genel eğitim ortamının OSB olan öğrencinin hem sosyal hem akademik yönden cesaretlendirilmesi için en uygun uygulama olduğunu belirtmektedirler (Starr, Foy ve Cramer, 2001).

White, Scahill, Klin, Koenig ve Volkmar (2007) tarafından yapılan araştırmada da OSB olan çocukların kaynaştırma ortamına yerleştirilmesine yönelik öğretmen görüşlerinde zekâ seviyelerinin önemli bir belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Bunun sebebi öğretmenlerin genel eğitim ortamında bilişsel seviyeyi birinci öncelik olarak görmelerinden kaynaklandığı şeklinde açıklanmıştır. Acosta-Taylor (2011) tarafından ortalama veya ortalama üstü zekâ seviyesi olan çocukların (Asperger Sendrumu) kaynaştırılmasına yönelik öğretmen görüşlerinin sorgulandığı araştırmada bu çocukların akademik becerilerinin iyi olması ve bilişsel olarak akranlarına yakın olması onların başarılı kaynaştırılmalarında önemli bir avantaj ve ekten olduğu ifade edilmiştir.

Ayrıca yapılan başka araştırmalarda da OSB olan öğrencilerin tam zamanlı kaynaştırma ortamına yerleştirilmesine yönelik zekâ seviyesinin ortalama düzeyde olması, öğretmenlerin görüşlerinde önemli bir belirleyici olduğu bulunmuştur (Eaves ve Ho, 1997; Harris ve Handleman, 2000; Musolff, 2016; Oti, Lord, Risi ve Carlson, 2004; Ozonoff, Goodlin-Jones ve Solomon, 2005; Segall, 2011; Segall ve Cambell, 2014). Hem aileler, hem genel ve özel eğitim öğretmenleri ile yapılan başka bir araştırmada bu grupların OSB olan öğrencilerin eğitsel yerleştirilmesinde IQ seviyelerinin önemli bir belirleyici olduğu bulunmuştur. OSB olan çocuk ailelerinde de bu görüşün oldukça yaygın olduğu belirtilmiştir (Lauderdale-Littin, Howell ve Blacher, 2013). Ayrıca Kurth (2015) tarafından ABD’de tüm eyaletleri kapsayan ve oldukça geniş çaplı yürütülen bir araştırmada OSB olan öğrencilerin zekâ seviyelerinin (IQ) ve OSB’den etkilenme düzeylerinin kaynaştırma ortamına yerleştirilmesinde önemli bir belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Diğer yetersizlik türlerine yönelik yapılan araştırmalarda da benzer bulgulara rastlanmıştır (Harrower, 1999; Koegel, Harrower ve Koegel, 1999). Ancak bu bulguların dışında öğretmenler açısından OSB olan çocukların sosyal ve iletişim becerilerinin yerleştirme kararında önemli bir etken olduğunu gösteren araştırma sonucuna da rastlanmaktadır. Yani özel eğitim alanında donanımlı öğretmen kitlesi ile yapılan araştırmada çocukların IQ seviyelerinden ziyade sosyal ve iletişim becerilerinin kaynaştırmada önemli bir etken olabileceği tespit edilmiştir (Lyons, Cappadocia ve Weiss, 2011).

Tablo 3.6. Sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların tanılarına göre mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin standart sapma ve ortalama sonuçları

	Tam Yok			OSB			Zihinsel Yetersizlik			Asperger Sendromu		
	n	$\bar{x}$ *	ss	n	$\bar{x}$ *	ss	n	$\bar{x}$ *	ss	n	$\bar{x}$ *	ss
Bakım evi	231	1,65	1,16	228	1,64	1,10	108	1,58	,99	104	1,81	1,33
Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul	231	4,21	1,61	227	4,77	1,36	108	4,82	1,28	104	4,44	1,51
Tüm gün boyunca ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	230	3,50	1,63	226	3,95	1,60	107	3,99	1,46	101	3,61	1,54
Kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	231	4,18	1,50	227	4,28	1,43	108	4,68	1,20	103	4,45	1,48
%50<genel eğitim sınıfı	230	3,81	1,49	228	3,94	1,45	108	4,07	1,30	103	3,97	1,49
%80< genel eğitim sınıfı	231	3,01	1,44	228	3,27	1,46	108	2,94	1,41	102	3,13	1,51
%100 genel eğitim sınıfı	231	2,37	1,41	228	2,43	1,41	108	2,12	1,21	102	2,50	1,50
Sizin sınıfınızda	229	3,50	1,51	228	3,08	1,52	107	2,90	1,40	103	3,45	1,48

*Puanlamada 1=hiç uygun değil, 2=uygun değil, 3=kısmen uygun değil, 4=kısmen uygun, 5=uygun, 6=son derece uygunluğu ifade etmektedir.

Sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların tanılarına göre mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin standart sapma ve ortalama sonuçları Tablo 3.6 da yer almaktadır.

Tablo 3.7. Sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların tanılarına göre belirttikleri mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin varyans analizi sonuçları

		Kareler Toplamı	sd	Kareler Ortalaması	F	p	η^2	Farkın Kaynağı
Bakım evi	Gruplar arası	3,018	3	1,006	,761	,516	-	-
	Gruplar içi	881,510	667	1,322				
	Toplam	884,528	670					
Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul	Gruplar arası	46,168	3	15,389	7,155	,000**	.03	2>1 3>1
	Gruplar içi	1432,543	666	2,151				
	Toplam	1478,710	669					
Tüm gün boyunca ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	Gruplar arası	32,107	3	10,702	4,258	,005**	.01	2>1 3>1
	Gruplar içi	1658,892	660	2,513				
	Toplam	1690,998	663					
Kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı)	Gruplar arası	20,206	3	6,735	3,282	,021*	.01	3>1 3>2
	Gruplar içi	1364,793	665	2,052				
	Toplam	1384,999	668					
%50<genel eğitim sınıfı	Gruplar arası	5,758	3	1,919	,912	,435	-	-
	Gruplar içi	1399,043	665	2,104				
	Toplam	1404,801	668					
%80< genel eğitim sınıfı	Gruplar arası	11,331	3	3,777	1,778	,150	-	-
	Gruplar içi	1412,552	665	2,124				
	Toplam	1423,883	668					
%100 genel eğitim sınıfı	Gruplar arası	9,392	3	3,131	1,605	,187	-	-
	Gruplar içi	1296,931	665	1,950				
	Toplam	1306,323	668					
Sizin sınıfınızda	Gruplar arası	38,189	3	12,730	5,687	,001**	.02	1>2, 1>3
	Gruplar içi	1483,991	663	2,238				4>2, 4>3
	Toplam	1522,180	666					

*p<0.05, **p< 0.01; 1= Tanı Yok, 2= OSB, 3= Zihinsel Yetersizlik, 4= Asperger Sendromu

Tablo 3.7'ye göre araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların tanılarına göre belirttikleri mevcut yerleştirme ortamlarına ne düzeyde uygun olduklarına ilişkin bakım evi seçeneği puanlarında ($F_{(3-667)} = ,761; p > 0,05$), günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı

seçeneği puanlarında ($F_{(3-665)} = ,912; p > 0,05$), günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($F_{(3-665)} = 1,778; p > 0,05$), günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı seçeneği puanlarında ($F_{(3-665)} = 1,605; p > 0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı, ancak Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanlarında ($F_{(3-666)} = 7,155; p < 0,01$), tüm gün boyunca ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı) seçeneği puanlarında ($F_{(3-660)} = 4,258; p < 0,01$), kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı) seçeneği puanlarında ($F_{(3-665)} = 3,282; p < 0,05$), ve kendi sınıfında seçeneği puanlarında ($F_{(3-663)} = 5,687; p < 0,01$) anlamlı düzeyde bir farklılık olduğu saptanmıştır. Yani sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların tanılarına göre belirttikleri bakım evi, günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı, günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı ve günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı seçeneklerinde anlamlı bir farklılık olmadığı ancak Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul, tüm gün boyunca ayrı bir sınıf, kısmen ayrı bir sınıf ve kendi sınıfı seçeneklerinde anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur.

Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; OSB tanısı ($\bar{x}=4,77$) ve Zihinsel Yetersizlik tanısı ($\bar{x}=4,82$) olan çocukların durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul seçeneği puanları, herhangi bir tanısı olmayan ($\bar{x}=4,21$) çocuklarınkine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocukların, tanısı olmayan çocuklara göre daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri bulunmuştur.

Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; OSB tanısı ($\bar{x}=3,95$) ve Zihinsel Yetersizlik tanısı ($\bar{x}=3,99$) olan çocukların durumuna göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri tüm gün boyunca ayrı bir sınıf seçeneği puanları, herhangi bir tanısı olmayan ($\bar{x}=3,50$) çocuklardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocukların, tanısı olmayan çocuklara göre daha fazla tüm gün boyunca ayrı bir sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; Zihinsel Yetersizlik tanısı ($\bar{x}=4,68$) olan çocukların durumlarına göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kısmen ayrı bir sınıf (özel eğitim sınıfı) seçeneği puanları, OSB tanısı olan ($\bar{x}=4,28$) ve herhangi bir tanısı olmayan ($\bar{x}=4,18$) çocuklardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin zihinsel yetersizliği olan çocukları, OSB tanısı olan ve herhangi bir tanısı olmayan çocuklara göre daha fazla kısmen ayrı bir sınıfına (özel eğitim sınıfı)

yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır. Farkın hangi grupların arasında olduğunu bulmak için yapılan LSD test sonucu incelendiğinde; herhangi bir tanısı olmayan ($\bar{x}=3,50$) çocukların durumlarına göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kendi sınıfı seçeneği puanları, OSB tanısı olan ($\bar{x}=3,08$) ve Zihinsel Yetersizlik tanısı ($\bar{x}=2,90$) olanı çocuklardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin herhangi bir tanısı olmayan çocukları, OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocuklara göre daha fazla kendi sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Diğer bir değişle çocukların tanılarının olup olmaması kendi sınıflarına yerleştirme kararına yönelik öğretmenlerin görüşlerin etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca Asperger Sendrumu olan ($\bar{x}=3,45$) çocukların durumlarına göre sınıf öğretmenlerinin belirttikleri kendi sınıfı seçeneği puanları, Zihinsel Yetersizlik ($\bar{x}=2,90$) ve OSB tanısı olan ($\bar{x}=3,08$) çocuklardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Yani sınıf öğretmenlerinin Asperger Sendrumu tanısı olan çocukları, OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocuklara göre daha fazla kendi sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır.

Yani Tablo 4.5.2'de yer alan bulgulara göre sınıf öğretmenlerinin senaryolarda belirtilen çocukların durumlarında OSB ya da Zihinsel Yetersizlik tanısının olmasının, Asperger Sendrumu tanısı almış ve herhangi bir tanı almamış olmasına göre en az kısıtlayıcı eğitim ortamı olan kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına yerleştirilmesi konusundaki görüşlerini olumsuz yönde etkilediği görölmektedir. Bu durumun nedeni öğretmenlerin tanıyı olumsuz bir etiket olarak algılamalarından kaynaklanabilir. Ayrıca OSB tanısı olan çocuklar kaynaştırma ortamında ders programına ve müfredata uyma konusunda zorlanabilir, öğretmenin sınıf içi talimatlarına uyum konusunda ciddi sıkıntı yaşayabilir ve etkinlik geçişlerinde birçok zorluklar yaşayabilirler. Kısacası OSB olan çocuklar sınıf içi etkinliklerde devamlı bir biçimde öğretmen desteğine ihtiyaç duymaktadırlar (Mesibov ve Shea, 1996). Bu durum da öğretmenlerin OSB olan çocukların yerleştirme kararına yönelik görüşlerini etkilediği düşünülmektedir.

Nitekim bu görüşleri destekler nitelikte açıklamaların yapıldığı araştırma bulguları da bulunmaktadır (Dash, 2005; Kluth, Straut ve Biklen, 2003; Kugelmass, 2004). UNICEF raporlarında gelişmemiş veya gelişmekte olan ölkelerdeki öğretmenlerin tanıyı bir olumsuz bir etiket olarak gördükleri vurgulanmış, bu duruma yönelik Dünya Bankası, UNICEF ve UNESCO tarafından finansal olarak desteklenen bir takım projeler geliştirilmiştir (Lawrence, 2004; Operti ve Belalcázar, 2008; Peters, 2003; UNESCO, 2004; UNESCO, 2009; UNICEF, 2012; Watkins, 2007). SATR merkezi (Center for

Social Adaptation and Labor Rehabilitation-2009) tarafından gelişmekte olan Orta Asya ülkelerinde OSB olan çocukların tam zamanlı kaynaştırılmasına yönelik öğretmen, aile ve uzmanların önyargılarının kırılması için bir proje geliştirilmiştir. Özellikle öğretmenlere odaklanan bu proje de OSB tanısı olan çocukların kaynaştırma/bütünleştirme eğitimine dâhil edilmesini öğretmenler başlangıçta ret ederken proje sonunda OSB tanılı çocukların kaynaştırılmasına yönelik olumlu bir bakış açısı geliştirdikleri gözlenmiştir.

Ancak gelişmiş ülkelerde bu araştırma bulgularının aksine OSB tanısının olup olmamasının kaynaştırma ortamına yerleştirme konusunda öğretmenlerde olumsuz bir bakış açısının olmadığını gösteren araştırma bulgularına rastlanmıştır. Bunun nedeni genel eğitim ortamına OSB olan çocukların yerleştirilmesi ile ilgi pozitif örneklerin çok fazla olması olarak gösterilmiştir (Harris ve Handleman, 2000; Kurth, 2015; Myles ve Simpson, 1989; Sansosti ve Sansosti, 2012; Segall, 2011; Segall ve Campbell, 2014). Ayrıca özel eğitim uzmanları, okul psikologları, dil ve konuşma terapistleri vb. uzman gruplarının okullarda yeterli düzeyde olması bu (OSB tanısının olup olmaması) görüşü destekler niteliklerdir (Brubaker, ve diğerleri, 2010). Ayrıca gelişmiş ülkelerde yapılan araştırmaların bölgesel farklılıklardan dolayı araştırma bulgularında da farklılık olduğu, kırsal bölgelerdeki öğretmenlerin kent merkezlerine göre OSB olan çocukların daha fazla kısıtlayıcı eğitim ortamına yerleştirilmesinin uygun olduğunu dile getirdikleri saptanmıştır (Brock ve Schaefer, 2015; Musolff, 2016).

Bu araştırma bulgularına göre sınıf öğretmenlerinin OSB olan çocukların uygun eğitim ortamına yerleştirilmesine yönelik görüşleri ile zihinsel yetersizliği olan çocukların uygun eğitim ortamına yerleştirilmesine yönelik görüşlerinin benzer olduğu belirlenmiştir. Zihinsel yetersizlik tanısına sahip çocuklara karşı sınıf öğretmenlerinin olumsuz bir bakış açısının olduğu ve kendi gibi çocuklarla aynı eğitim ortamında öğrenim görmeleri gerektiğini düşündükleri yapılan birçok araştırmalarda tespit edilmiştir (Metin, Güleç ve Şahin, 2009; Sadioglu, Bilgin, Batu ve Öksal, 2013). Zihinsel yetersizlik tanısı olan çocukların kaynaştırma eğitiminde akademik olarak genel sınıf ortamının çok gerisinde kalacaklarına ve kaynaştırmanın zihinsel yetersizliği olan çocuklar için faydalı olmayacağına yönelik bir inanç olduğu belirtilmektedir. Bu durum öğretmenlerin karşılaştırmayı normal gelişim gösteren çocuklara göre yapması ve en fazla kısıtlayıcı eğitim ortamlardan biri olan ayrı bir okula göre yapmamasında kaynaklanabilir (Katsiyannis, Zhang ve Archwmety, 2002; O'Day, 1999). Oysaki kaynaştırma/bütünleştirme eğitimi üzerine yapılan araştırmalar en az kısıtlayıcı eğitim ortamı olan genel eğitim sınıfının zihinsel

yetersizliği olan çocukların birçok gelişim alanlarına olumlu yönde katkısının olduğunu göstermektedir (Gökdere, 2012; Hornby, 2012; Hornby, 2014; Maciver, ve diğerleri, 2018; Salend, 1998).

Katsiyannis, Zhang ve Archwmety (2002) yaptıkları araştırmada öğretmenlerin zihinsel yetersizliği olan çocukların olmayan çocuklara göre daha fazla kısıtlayıcı eğitim ortamına yerleştirilmesi gerektiğine yönelik görüş beyan ettikleri belirlenmiştir. Bunun sebebi öğretmenlerin kendilerini bu tanıya sahip olan çocuklarla daha fazla zaman harcama zorunda hissetmeleri veya bu çocukların sınıf otoritesine zarar vereceğini düşünmelerine bağlanmıştır. Ancak McLeskey, Landers, Williamson Hoppey (2012) ve Segall ve Campbell (2014) tarafından yapılan araştırmalarda bu bulguların aksine bir sonuç olduğu tespit edilmiş, araştırmaya dâhil edilen tüm zihinsel yetersizliği olan çocukların gölge öğretmenlerinin olması bu görüşü etkilediği belirtilmiştir.

Tablo 3. 7 incelendiğinde sınıf öğretmenlerinin OSB ve zihinsel yetersizliği olan çocukların kaynaştırma uygulamalarına dâhil edilmesine yönelik görüşleri olumsuz olduğu belirlenirken Asperger Sendromu olan çocukların kaynaştırma uygulamalarına dâhil edilmesine karşı görüşlerinin daha olumlu olduğu tespit edilmiştir. Nitekim literatürde kaynaştırma uygulamalarına dâhil edilen Asperger Sendromu tanısı olan/olmayan çocuklara yönelik öğretmen görüşlerinin arasında anlamlı farklılığın bulunmadığını gösteren araştırma bulgularının olduğu saptanmıştır (Brubaker, ve diğerleri, 2010; Lindsay, ve diğerleri, 2013; Segall ve Cambell, 2012; Segall, 2011; White, ve diğerleri, 2007). Yani sınıf öğretmenlerinin Asperger Sendromu olan çocukların kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitimi uygulamalarına dâhil edilmesinde herhangi bir olumsuz görüş belirtmedikleri, onların kaynaştırılmaya uygun olacağını düşündükleri belirlenmiştir. Yapılan araştırmalarda Asperger Sendromu olan çocuklarda yetersizlik belirtilerinin daha hafif olması, tam zamanlı kaynaştırma ortamına yerleştirilmesi ile ilgi öğretmen görüşlerinin olumlu olmasına sebep olarak gösterilmektedir (White, ve diğerleri, 2007; Segall ve Cambell, 2014). Bazı araştırmalar ise Asperger Sendromu olan çocukların zekâ seviyelerinin ortalamanın üzerinde olmasından dolayı tam zamanlı kaynaştırmaya yönelik öğretmen görüşlerinin olumlu olduğunu bulmuşlardır (Ashburner, Ziviani ve Rodger, 2010; Humphrey ve Lewis, 2008; Myles ve Simpson, 1998).

Asperger Sendromu olan çocukların genellikle genel eğitim ortamına yerleştirilmesinin diğer yetersizlik türlerine göre daha rahat olacağına inanılır. Ayrıca öğretmenlerin bu çocukları kolay bir biçimde kabulleneceği düşünülür.

Ancak Asperger Sendrumu olan çocukların tam zamanlı kaynaştırma ortamına yerleştirmesi ile ilgi öğretmen görüşlerinin kendi içinde çok fazla değişkenlik gösterdiği tespit edilmiştir. Yapılan araştırmada yetersizlik belirtilerinin hafif ve zekâ düzeyinin yüksek olması öğretmenlerin Asperger Sendrumu olan çocukların kaynaştırma ortamına tam zamanlı dâhil edilmesi için yeterli görülmediği ve öğretmenlerin bu konudaki görüşlerinin belirsizliğini koruduğu saptanmıştır (Sansosti ve Sansosti, 2012). Bu duruma paralel olarak bazı araştırmalarda öğretmenlerin Asperger Sendrumu olan çocukların kaynaştırma ortamına yerleştirilmesine karşı oldukları tespit edilmiştir (Hinton, Sofronoff ve Sheffield, 2008; Moyes, 2001; Özdemir ve Vural, 2016; Sinz, 2004).

4. Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın bulgularına yönelik olarak incelenen tüm senaryolardaki tüm yerleştirme seçeneklerine göre; araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin tüm senaryolarda yer alan çocukların durumlarına göre belirttikleri bakım evi seçeneğinde anlamlı bir farklılık görülmezken, Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul, tüm gün boyunca ayrı bir sınıf, kısmen ayrı bir sınıf, günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı, günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı ve günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı ve kendi sınıfı seçeneklerinde anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur. Söz konusu farklılıkların kaynağı incelendiğinde;

- Sınıf öğretmenlerinin düşük bilişsel seviyedeki çocukların, orta bilişsel seviyedeki çocuklara göre daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Ayrıca sınıf öğretmenlerinin OSB ve Asperger Sendrumu tanısı olan çocukların tanısı olmayan orta bilişsel seviyedeki çocuklara göre daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula yerleştirilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

- Sınıf öğretmenlerinin düşük bilişsel seviyedeki çocukların orta bilişsel seviyedeki çocuklara göre daha fazla tüm gün boyunca ayrı bir sınıfa yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Sınıf öğretmenlerinin senaryolara göre çocukları tüm gün boyunca ayrı bir sınıf ortamına yerleştirmesinde de bilişsel seviye, zihinsel yetersizlik ve OSB tanısının öne çıktığı görülmektedir.

- Sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan tanısı olmayan orta bilişsel seviyedeki çocukların zihinsel yetersizlik, OSB ve Asperger Sendrumu olan çocuklara göre daha fazla düzeyde kısmen ayrı bir sınıfa (özel eğitim sınıfına) yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır. Sınıf öğretmenlerinin düşük

bilişsel seviye ve zihinsel yetersizliği olan çocukların orta bilişsel seviye OSB tanısı olanlara göre daha fazla kısmen ayrı bir sınıfa (özel eğitim sınıfına) yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri bulunmuştur.

- Sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan tanısı olmayan orta bilişsel seviyedeki çocukların zihinsel yetersizlik, OSB ve Asperger Sendromu olan çocuklara göre daha az düzeyde günün en az %50'sinde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır.

- Sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviye OSB olan çocukların düşük bilişsel seviye OSB, zihinsel yetersizlik ve Asperger Sendromu tanısı olan çocuklara göre daha fazla düzeyde günün en az %80'inde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri tespit edilmiştir.

- Sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviyedeki tanısı olmayan çocukları, düşük bilişsel seviye tanısı olmayan ve Zihinsel yetersizlik tanısı olan çocuklara göre daha fazla düzeyde günün en az %100'ünde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviyedeki OSB olan çocukları, düşük bilişsel seviyede olan çocuklara göre daha fazla düzeyde günün en az %100'ünde genel eğitim sınıf ortamına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır.

- Sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan düşük bilişsel seviye tanısı olmayan çocukları, düşük bilişsel seviye OSB tanısı olan çocuklara göre daha fazla düzeyde kendi sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Sınıf öğretmenlerinin senaryoda yer alan orta bilişsel seviyedeki olan çocukları düşük bilişsel seviyede olan çocuklara göre daha fazla düzeyde **kendi sınıfına** yerleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Bu doğrultuda genel itibariyle araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların (Akman) durumlarının uygun eğitim ortamına yerleştirilmesi konusundaki görüşleri değişkenlik göstermesine rağmen öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu bu tür çocukların özel eğitim okullarında veya özel eğitim sınıflarında eğitimlerini sürdürmeleri gerektiğini düşünmektedirler. Dolayısıyla senaryolarda yer alan çocuğun en az kısıtlayıcı eğitim ortamı olan kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına yerleştirilmesi ile ilgili öğretmen görüşlerinin nispeten olumsuz olduğu söylenebilir.

Araştırmanın bulgularına yönelik olarak incelenen bilişsel seviyelere bağlı yerleştirme seçeneklerine göre; araştırmaya dahil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların bilişsel seviyelerine bağlı olarak bakım evi ve günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı seçeneklerine ilişkin puanlarında herhangi bir farklılık olmadığını ifade etmişlerdir. Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul, tüm gün boyunca ayrı bir sınıf, kısmen ayrı bir sınıf, günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı, günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı ve kendi sınıfı seçeneği puanlarında ise bilişsel seviyelerine göre farklılık olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılıkların kaynağı incelendiğinde;

- Sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan *düşük bilişsel seviye* (IQ=50) olan çocukların, *orta bilişsel seviye* (IQ=100) olan çocuklara göre daha fazla sınırlandırılmış eğitim ortamına yerleştirilmesi gerektiğini belirttikleri tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre sınıf öğretmenlerinin senaryolarda belirtilen düşük zekâya sahip olan çocukların, ortalama zekâya sahip olanlara göre daha fazla özel eğitim okuluna yerleştirilmesi gerektiği görüşüne sahip oldukları saptanmıştır. Ayrıca sınıf öğretmenlerinin senaryolarda belirtilen ortalama zekâya sahip olan çocukların, düşük zekâya sahip olanlara göre daha fazla kaynaştırma/bütünleştirme ortamına yerleştirilmesi gerektiği görüşüne sahip oldukları bulunmuştur.

Buna göre bilişsel seviyenin (zekâ düzeyi) sınıf öğretmenlerinin özel gereksinimli öğrenciyi kaynaştırma/bütünleştirme ortamına kabul etmesini etkilediği, bu yüzden de özel gereksinimli öğrencinin zekâ seviyesinin kaynaştırma ortamına yerleştirilmesinde öğretmenlerin olumlu/olumsuz görüşlerine önemli derecede etkisinin olduğu söylenebilir.

Araştırmanın bulgularına yönelik olarak incelenen çocukların tanılarına bağlı yerleştirme seçeneklerine göre; araştırmaya dâhil edilen sınıf öğretmenlerinin senaryolarda yer alan çocukların tanılarına göre belirttikleri bakım evi, günün en az %50'sinde genel eğitim sınıfı, günün en az %80'inde genel eğitim sınıfı ve günün en az %100'ünde genel eğitim sınıfı seçeneklerinde anlamlı bir farklılık olmadığı ancak Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okul, tüm gün boyunca ayrı bir sınıf, kısmen ayrı bir sınıf ve kendi sınıfı seçeneklerinde anlamlı bir farklılık olduğu bulunmuştur. Söz konusu farklılıkların kaynağı incelendiğinde;

- Sınıf öğretmenlerinin OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocukların, tanısı olmayan çocuklara göre daha fazla Akman gibi öğrencilere hizmet veren bir okula yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri,

• Sınıf öğretmenlerinin OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocukların, tanısı olmayan çocuklara göre daha fazla tüm gün boyunca ayrı bir sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri,

• Sınıf öğretmenlerinin zihinsel yetersizliği olan çocukları, OSB tanısı olan ve herhangi bir tanısı olmayan çocuklara göre daha fazla kısmen ayrı bir sınıfına (özel eğitim sınıfı) yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri,

• Sınıf öğretmenlerinin herhangi bir tanısı olmayan çocukları, OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocuklara göre daha fazla kendi sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Diğer bir değişle çocukların tanılarının olup olmaması kendi sınıflarına yerleştirme kararına yönelik öğretmenlerin görüşlerin etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca sınıf öğretmenlerinin Asperger Sendromu tanısı olan çocukları, OSB ve Zihinsel Yetersizlik tanısı olan çocuklara göre daha fazla kendi sınıfına yerleştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır.

Bu bulgular değerlendirildiğinde; sınıf öğretmenlerinin senaryolarda belirtilen çocukların durumlarında OSB ya da Zihinsel Yetersizlik tanısının olmasının, Asperger Sendromu tanısı almış ve herhangi bir tanı almamış olmasına göre en az kısıtlayıcı eğitim ortamı olan kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına yerleştirilmesi konusundaki görüşlerini olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Araştırma bulgularından elde edilen sonuçlar doğrultusunda şunlar önerilebilir:

MEB tarafından OSB olan öğrencilerin başarılı bir biçimde kaynaştırılması için öğretmenlere iyi örnekler/uygulamalar konusunda örnek durumlarla ilgili paylaşımda bulunulabilir.

Öğretmen adaylarına veya öğretmenlere lisans, yüksek lisans eğitimleri süresinde özel eğitim, eğitsel yerleştirme ve kaynaştırma (özellikle OSB olan çocuklar) konusunda verilen lisans veya lisansüstü akademik derslerin sayısı veya niteliğinin artırılması, uygulama temelli süreçlerle desteklenmesi önerilmektedir.

Kaynaştırma/bütünleştirme uygulaması gerçekleştiren/gerçekleştirecek olan öğretmenlerin yerleştirme ve kaynaştırmaya yönelik görüş ve tutumlarının olumlu yönde değişmesi, bilgi, beceri ve tecrübelerinin artması için RAM ve üniversitelerin özel eğitim bölümlerinin ortak çalışmalar yürütmesi önemlidir. Kaynaştırma uygulamalarının başarısını desteklemek amacıyla RAM uzmanları

ve üniversitelerin bu konudaki ilgili birim uzmanlarının işbirliği artırılarak öğretmenlere daha kapsamlı bir destek sunulmasına olanak sağlanmalıdır.

Bu çalışma Edirne il ve ilçelerinde bulunan sınıf öğretmenlerinden toplanan verilerle sınırlıdır. Farklı il veya bölgelerde bulunan sınıf öğretmenleri ile benzer araştırmalar yürütülebilir. Ayrıca bu çalışmada kullanılan Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nin (PASS) de yer aldığı araştırmaların yapılması Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nde bulunan ölçeklerin ölçme gücünü arttıracığı düşünülmektedir.

Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nin de kullanıldığı OSB olan öğrencilerin eğitsel yerleştirmesi ve kaynaştırılmasına/bütünleştirilmesine yönelik boylamsal araştırmalar yapılabilir.

Bu çalışmada kullanılan Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nde yer alan ölçekler sınıf öğretmenlerine göre hazırlanmıştır. Başka bir çalışmada bu çalışmada kullanılan ölçekler branş öğretmenlerine, okul yöneticilerine, rehber öğretmenlerine ve özel eğitim öğretmenlerine uygun şekilde uyarlanarak karşılaştırma çalışmaları yapılabilir.

Araştırmada kullanılan Yerleştirme ve Hizmet Anketi OSB olan öğrencilerin yerleştirmesine ve kaynaştırılmasına/bütünleştirilmesine yönelik tasarlanmıştır. Gelecek çalışmalarda Yerleştirme ve Hizmet Anketi'nde yer alan senaryolar ve ölçekler diğer yetersizlik türlerine göre düzenlenebilir.

KAYNAKLAR

- ACOSTA TAYLOR, C. M. (2011), Evaluating the effectiveness of the social thinking intervention to increase social responsiveness of adolescents and young adults with Asperger Syndrome: A mixed methods approach (*Unpublished Doctorate Thesis*), University of Hawai at Manoa, USA.
- AHMETOĞLU, E., BURAK, Y., ACAR, İ. H. (2019), Otizmlili öğrencilerin katıldıkları başarılı kaynaştırma/bütünleştirme yoluyla eğitim uygulamalarına ilişkin öğretmenlerin algıları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 501-514.
- AHMETOĞLU, E., ÜNAL, A. M., & ERGİN, D. Y. (2016), Kaynaştırma uygulamalarının başarısını etkileyen etmenler ölçeği'nin geliştirilmesi: geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 167-175.
- AKALIN, S., DEMİR, Ş. SUCUOĞLU, B., BAKKALOĞLU, H., & İŞCEN-KARASU, F., (2014), Okul öncesi öğretmenlerinin kaynaştırmaya ilişkin bilgi düzeyleri *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 14(4), 1467-1485

- ALGHAZO, E.M., & GAAD, E. N., (2004), General education teachers in the United Arab Emirates and their acceptance of the inclusion of students with disabilities. *British Journal of Special Education* 31 (2): 94–109.
- ALİ, M. M., MUSTAPHA, R., & JELAS, Z. M. (2006), An empirical study on teachers' perceptions towards inclusive education in Malaysia. *International journal of special education*, 21(3), 36-44
- ALLER, E. E., (2017), Practices that support the inclusion of autism spectrum disorder a systematic review *Unpublished Master Dissertation*, St. Catherine University
- CDC - Centers for Disease Control and Prevention (Amerikan Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi), (2016), *Autism spectrum disorders: Data and statistics*. <http://www.cdc.gov/ncbddd/autism/data.html> (Erişim Tarihi: 02.06.2018).
- APB Amerikan Psikiyatri Birliği (2013), *Ruhsal bozuklukların tanısal ve sayımsal elkitabı, Beşinci Baskı (DSM-5), Tanı Ölçütleri Başvuru Kitabı*, Çev. Koroğlu, E., Ankara: Hekimler Yayın Birliği, Ankara.
- ASHBURNER, J., ZİVİANİ, J., ve RODGER, S. (2010), Surviving in the mainstream: Capacity of children with autism spectrum disorders to perform academically and regulate their emotions and behavior at school *Research in Autism Spectrum Disorders* 4 (1), 18–27.
- ASLAN, K. & şAHİN, S. (2015), Ülkemizde otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarda sosyal becerileri geliştirmeye yönelik yapılan güncel çalışmalar *H.Ü. Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2 (3), 2-18
- AYAN-CEYHAN, M. (2016), *Kapsayıcı eğitim: okul pratikleri, öğretmen ihtiyaçları* Eğitimde Reform Grişimi. İmak Ofset Basım yayım. İstanbul.
- BATU, E. S. & KIRCAALİ-İFTAR, G. (2011), *Kaynaştırma Kök* yayıncılık (6. Basım): Ankara.
- BATU, E. S. (1998), Özel gereksinimli öğrencilerin kaynaştırıldığı bir kız meslek lisesinde öğretmenlerin kaynaştırmaya ilişkin görüş ve önerileri. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- BATU, S. & UYSAL, A. (2010), Günümüz sınıflarına engelli çocukların katılımını destekleme Gönül Akçamete (Edit); *Özel Eğitim*. Kök Yayıncılık 3. Baskı Ankara.
- BATU, S. (2010), Factors for the success of early childhood inclusion & related studies. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 2 (1), 57-71.

- BHATNAGAR, N., & DAS, A. K. (2013), Nearly two decades after the implementation of persons with disabilities act: concerns of indian teachers to implement inclusive education. *International Journal of Special Education*, 28, (2)
- BHATNAGAR, N., & Das, A., (2014), Regular school teachers' concerns and perceived barriers to implement inclusive education in New Delhi, India *International Journal of Instruction* 7 (2), 89-102
- Bolte, S., & Poustka, F. (2002), The relation between general cognitive level and adaptive-behavior domains in individuals with autism with and without co-morbid mental retardation. *Child Psychiatry and Human Development*, 33, 165–172.
- Boutot, E. A. & Bryant, D. P. (2005), Social integration of students with autism in inclusive settings *Education and Training in Developmental Disabilities*, 40 (1), 14–23
- BOZARSLAN, B., & BATU, E. S. (2014), Özel anaokullarında çalışan eğitimcilerin okulöncesi dönemde kaynaştırma ile ilgili görüş ve önerileri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (2)
- BOZARSLAN-MALKOC, B. (2010), Examining the opinions of teachers and administrators working in private preschools in Eskişehir about inclusion. *Unpublished master's thesis*, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, Turkey.
- BRERETON, A. V. & TONGE B. J. (2005), *Pre-schoolers with autism an education and skills training programme for parents manual for clinicians* Jessica Kingsley Publishers London and Philadelphia 400 Market Street, Suite 400 Philadelphia, PA 19106, USA
- BROCK, M. E., & SCHAEFER, J. M. (2015), Location matters: Geographic location and educational placement of students with developmental disabilities. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities* 40(2), 154–164. <https://doi.org/10.1177/1540796915591988>
- BRUBAKER, R., BUNDY, M. B., WINSLOW, M. P. & BELCHER, K. (2010), School psychologists' beliefs about autism: Impact on classroom intervention acceptability *Journal of the Trainer's of School Psychologists* 29, 51-64.
- BUELL, M., HALLAM, R., GAMEL-MCCORMICK, M., & SCHEER, S. (1999), A survey of general and special education teachers' perceptions and in-service needs concerning inclusion. *International Journal of Disability, Development, and Education*, 46, 143-156.

- BURAK, Y. (2019), Otizimli çocukların eğitsel yerleştirilmesi, kaynaştırılması ve bütünleştirilmesinde öğretmenlerle ilgili değişkenlerin incelenmesi. (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Engelli Çalışmaları Anabilimdalı. Edirne
- BURKE, K & SHUTLERLAND, (2004), Attitudes toward inclusion knowledge versus experience. *Education*, 125 (2), 163-173.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., KILIÇ-ÇAKMAK, E., AKGÜN, Ö. E., KARADENİZ, Ş. & DEMİREL, F. (2013), *Bilimsel araştırma yöntemleri* Nobel Yayın Dağıtım 13. Baskı Ankara
- CAMPBELL, J. M, FERGUSON, J. E., HERZİNGER, C. V., JACKSON, J. N., & MARİNO, C. (2004), Combined descriptive and explanatory information improves peers' perceptions of autism. *Research in Developmental Disabilities*, 25, 321-339.
- CAUSTON, J., & THEOHARİS, G. (2014), How do schools become effective and inclusive? In J. McLeskey, N. L. Waldron, F. Spooner, & B. Algozzine (Eds.), *Handbook of effective inclusive schools: Research and practice* (pp. 30-42), New York, NY: Routledge.
- CHAYA, R. (2012), *Inclusion of students with autism in general education classrooms*. Education of the University of Toronto
- CURRAN, P. J., WEST, S. G., & FİNCH, J. F. (1996), The robustness of test statistics to nonnormality and specification error in confirmatory factor analysis. *Psychological Methods*, 1(1), 16-29.
- DAHLE, K. B. (2003), Services to include young children with autism in the general classroom. *Early Childhood Education Journal*, 31(1), 65-70.
- DASH, N. (2000), *Integrated education for children with special needs*. New Delhi, Dominant Publishers and Distributors.
- DASH, N. (2005), *Inclusive education: for children with special needs*. New Delhi, Atlantic Publishers and Distributors (P), Ltd.
- DENNİNG, C. B., & MOODY, A. K. (2013), Supporting students with autism spectrum disorders in inclusive settings: Rethinking instruction and design. *Electronic Journal for Inclusive Education*, 3 (1), 6.
- DİKEN, İ. H., (2016), Okul öncesi kaynaştırma ortamında doğal öğretim. Bülbin Sucuoğlu & Hatice Bakkaloğlu (Editörler), *Okul öncesinde kaynaştırma: ne ne zaman nerede neden nasıl kim* (2. basım), Kök yayıncılık: Ankara
- DÜŞKÜN, Y. (2016), *Türkiye'de ortaöğretimde kapsayıcı eğitim durum analizi* Eğitimde Reform Grişimi. İmak Ofset Basım yayım. İstanbul.

- DYMOND, K. S. (2001), A participatory action research approach to evaluating inclusive school programs. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 6(1), 54 – 63.
- EAVES, L. C., & HO, H. H. (1997), School placement and academic achievement in children with autistic spectrum disorders. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 9, 277–291.
- EMMONS, C. L., & ZAGER, D. (2018), Increasing collaboration self-efficacy to improve educational programming for students with autism. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 33 (2), 120-128.
- FORLİN, C., LOREMAN, T., SHARMA, U. & EARLE, C. (2009), Demographic differences in changing preservice teachers' attitudes, sentiments and concerns about inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 13 (2), 195-209.
- GİRLİ, A., & ATASOY, S. (2010), Examining the effectiveness of social skills training program based on cognitive process approach among inclusion students with autism. *Elementary Education Online*, 9(3), 990-1006.
- GOTTFREDSON, D., & MARCİNIAK, E. (1995), Increasing teacher expectations for student achievement. *Journal of Educational Research*, 88(3), 155.
- GÖK, G. & ERBAŞ, D. (2011), Okulöncesi eğitimi öğretmenlerinin kaynaştırma eğitimine ilişkin görüşleri ve önerileri. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 3 (1), 66-87.
- GÖKDERE, M. (2012), Sınıf öğretmenleri ile sınıf öğretmeni adaylarının kaynaştırma eğitimine yönelik tutum, endişe ve etkileşim düzeylerinin karşılaştırmalı incelemesi *Educational Sciences: Theory & Practice - 12 (4)*, 2789-2806
- GÖZÜN, Ö., & YIKMIŞ, A. (2004), Öğretmen adaylarının kaynaştırma konusunda bilgilendirilmelerinin kaynaşturmaya yönelik tutumlarının değişimindeki etkililiği. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 5(02), 65-82
- GREENWAY, C. (2000), Autism and Asperger Syndrome: strategies to promote prosocial behaviours *Educational Psychology in Practice*, 16, (3).
- GÜLEÇ-ASLAN, Y. (2016), Otizm spektrum bozukluğu eğitim öğretim, öğretim süreci. İ. H. Diken & H. Bakkaloğlu (Editörler), *Zihinsel yetersizliği ve otizm spektrum bozukluğu* (1. basım), Pegem Akademi Yayınları Ankara.
- GÜLEÇ-ASLAN, Y. (2017), Otizm spektrum bozukluğu olan öğrenciler. Atilla Cavkaytar (Editör), *Özel eğitim*. (2. Basım), Vize Yayıncılık Ankara.

- GÜNGÖR, H. (2005), Kaynaştırma uygulamasının yapıldığı ilköğretim sınıfında işbirliği ile öğretim yaklaşımının incelenmesi (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Özel Eğitim Anabilim Dalı. Ankara.
- HAİR, J. F., BLACK, W. C., BABIN, B. J., & ANDERSON, R. E. (2010), *Multivariate Data Analysis (7th ed.)*, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- HANNU, S., PETRA, E., MİRNA, N., & OLLİ-PEKKA, M. (2012), Understanding teachers' attitudes and self-efficacy in inclusive education: Implications for pre-service and in-service teacher education. *European Journal of Special Needs Education*, 27 (1), 51-68.
- HARRİS, S. L., & HANDLEMAN, J. S. (2000), Age and IQ at intake as predictors of placement for young children with autism: A four- to six-year follow-up. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 30, 137-141.
- HARROWER, J.K. (1999), Educational inclusion of children with severe disabilities. *Journal of Positive Behavior Interventions 1*: 215–30.
- HİNTON, S., SOFRONOFF, K., & SHEFFİELD, J. (2008), Training teachers to manage students with Asperger's syndrome in an inclusive classroom setting. *The Australian Educational and Developmental Psychologist*, 25(2), 34-48.
- HORNBY, G. (2012), Inclusive education for children with special educational needs: a critique of policy and practice In *New Zealand Journal of International and Comparative Education*, 1 (1)
- HORNBY, G. (2014), *Inclusive special education, evidence based practices for children with special needs and disabilities*. USA, New York: Springer Science Business Media
- HUMPHREY, N., & LEWİS, S. (2008), 'Make me normal': The views and experiences of pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools. *Autism*, 12, 23–46.
- JONES, C. A. (2004), *Supporting inclusion in the early years* Open University Press Maidenhead. New York
- KARAMANLI, D. (1998), Okul öncesi dönemde entegrasyon sınıflarında bulunan 5–6 yaş grubundaki normal çocukların ve sınıf öğretmenlerinin zihinsel engelli çocukların sosyal uyum davranışları hakkındaki algılamalarının incelenmesi. *Yayımlanmış Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- KARGIN, T. (2014), Özel gereksinimli çocukların özellikleri Tevhide Kargin (Editor:), *İlköğretimde Kaynaştırma Uygulamaları yaklaşımlar yöntemler, teknikler*. Kök Yayıncılık: (3. Basım), Ankara.

- KATSİYANNİS, A., ZHANG, D., & ARCHWMETY, T. (2002), Placement and exit patterns for students with mental retardation: An analysis of national trends. *Education & Training in Mental Retardation & Developmental Disabilities*, 37(2), 134-145.
- Kaynaştırma/ Bütünleştirme Yoluyla Eğitim Uygulamaları Genelgesi (2017), *Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü 2017/28 Genelge* 10096465-10.06.01-E. 14218379 19.09.2017.
- KLUTH, P., STRAUT, D. M., & BİKLEN, D. P. (2003), *Access to academics for all students: Critical approaches to inclusive curriculum, instruction, and policy*. Routledge.
- KOEGEL, L. K., HARROWER, J. K., & KOEGEL, R. L. (1999), Support for children with developmental disabilities in full inclusion classrooms through self-management. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 1(1), 26-34.
- KOEGEL, L., MATOS-FREEDEN, R., LANG, R., & KOEGEL, R. (2011), Interventions for children with autism spectrum disorders in inclusive school settings. *Cognitive and Behavioral Practice*, 18, 421-588.
- KOFİDOU, C., MANTZİKOS, C., CHATZİTHEODOROU, G., KYPARISSOS, N., & KARALİ, A. (2017), Teachers' perceptions and attitudes on the inclusive education of students with autism spectrum disorders (ASD): A literature review. *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης* 3: 35-68)
- KUGELMASS, J., (2004), What is a culture of inclusion? school of education and human development Binghamton University, USA.
- KURTH, J. (2008), Academic outcomes in inclusive and non-inclusive special education programs for adolescents with autism spectrum disorders. University of California, Davis.
- KURTH, J. A. (2015), Educational placement of students with autism: The impact of state of residence. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 30 (4), 249–256. <https://doi.org/10.1177/1088357614547891>
- KURTH, J. A., LYON, K. J., & SHOGREN, K. A. (2015), Supporting students with severe disabilities in inclusive schools: A descriptive account from schools implementing inclusive practices. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 40(4), 261-274.
- KURTH, J. A., ve MASTERGEORGE, A. M, (2010), Academic and cognitive profiles of students with autism: implications for classroom practice and placement *International Journal Of Special Education*. 25 (2), 8-14

- LAUDERDALE-LİTTİN, S., HOWELL, E., & BLACHER, J. (2013), Educational placement for children with autism spectrum disorders in public and non-public school settings: The impact of social skills and behavior problems. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 469-478.
- LAWRENCE, J. (2004), *The right to education for persons with disabilities: Towards inclusion*. conceptual paper prepared for the World Bank.
- LEACH, D., & DUFFY, M. L. (2009), Supporting students with autism spectrum disorders in inclusive settings. *Intervention in School and Clinic*, 45(1), 31-37.
- LİFSHİTZ, H., GLAUBMAN, R., & ISSAWİ, R. (2004), Attitudes towards inclusion: The case of Israeli and Palestinian regular and special education teachers. *European Journal of Spcial Educational Needs Education*, 19, 171-190.
- LİNSDAY, S. PROULX, M., THOMSON, N., & SCOTT, H. (2013), Educators' challenges of including children with autism spectrum disorder in mainstream classrooms *International Journal of Disability, Development and Education*, 60, (4), 347-362, <http://dx.doi.org/10.1080/1034912X.2013.846470>
- LLEWELLYN, G., DUNN, P., FANTE, M., TURNBULL, L., & GRACE, R. (1999), Family factors influencing out of home placement decisions. *Journal of Intellectual Disabilities Research*, 43 (3), 219-233.
- LOMBARDİ, T. P., & HUNKA, N. J. (2001), Preparing general education teachers for inclusive classrooms: Assessing the process. *Teacher Education and Special Education*, 24 (3), 183-197.
- LOVE, A., & KRUGER, A. (2005), Teacher beliefs and student achievement in urban schools serving African American students. *Journal of Educational Research*, 99(2), 87-98.
- LUISELLİ, J. K. (Ed.), (2014), *Children and youth with autism spectrum disorder (ASD): recent advances and innovations in assessment, education, and intervention*. OUP Us.
- LYONS, J., CAPPADOCİA, M. C., & WEİSS, J. A. (2011), Social characteristics of students with autism spectrum disorders across classroom settings. *Journal on Developmental Disorders*, 17, 77- 82.
- MACİVER, D., HUNTER, C., ADAMSON, A., GRAYSON, Z., FORSYTH, K., & MCLEOD, I. (2018), Supporting successful inclusive practices for learners with disabilities in high schools: a multisite, mixed method collective case study. *Disability and rehabilitation*, 40 (14), 1708-1717.

- MARTÍNEZ, R. S. (2003), Impact of a graduate class on attitudes toward inclusion, perceived teaching efficacy and knowledge about adapting instruction for children with disability in inclusive setting. *Teacher Development*, 7, 473-494
- MCGEE, M. R. (2004), Teacher and school variables associated with the academic and social outcomes of students with special needs in general education classrooms. (*Unpublished Doctoral Dissertation*), OISE University of Toronto, Toronto, Ontario, Canada.
- MCLESKEY, J., LANDERS, E., WILLIAMSON, P., & HOPPEY, D. (2012), Are we moving toward educating students with disabilities in less restrictive settings? *Journal of Special Education*, 46 (3), 131-140.
- MEB (2017a), Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Erişim Tarihi: 06.06.2018 <https://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64>
- MEB, (2017b), *Çocuk gelişimi ve eğitimi otizm spektrum bozukluğu ve kaynaştırma* Milli Eğitim Bakanlığı Raporu. Ankara,
- MEB. (2018), *Özel eğitim hizmetleri yönetmeliği*. Resmi Gazete, 30471 7 Temmuz 2018
- MESİBOV, G., & SHEA, P. (1996), Full inclusion and students with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 26, 337-346.
- METİN, N., GÜLEÇ, H. ve ŞAHİN, Ç. (2009), *İlköğretim öğretmenlerinin zihinsel engelli çocukların kaynaştırılmasına yönelik almış oldukları hizmet içi eğitim sonrasında yeterliliklerinin belirlenmesi*. I. Uluslararası Türkiye Eğitim Araştırmaları Kongresi'nde sunulan bildiri, Çanakkale.
- MİTCHELL, D. (2008), *What really works in special and inclusive education: using evidence-based teaching strategies* 270 Madison Ave, New York.
- MORNINGSTAR, M. E., KURTH, J. A., & JOHNSON, P. E. (2017), Examining national trends in educational placements for students with significant disabilities. *Remedial and Special Education*, 38(1), 3-12.
- MOYES, R. (2001), *Incorporating social goals in the classroom: A guide for teachers and parents of children with high-functioning autism and Asperger syndrome*. London: Jessica Kingsley
- MRSNİK, K. O. (2003), A case study of the effects of the interactive change model for inclusion on the development of teacher efficacy and teachers' willingness to implement inclusive practices. (*Unpublished Doctoral Dissertation*), Cleveland State University.

- MUSOLFF, J. (2016), Variables considered by educators when determining educational placement for children with autism *Unpublished Doctoral Dissertation* Educational Leadership Program Youngstown State University
- MUTLU-GÖÇMEN, N. BOZKURT, M. & AYDIN, Ç., (2017), Sınıf öğretmeni adayları ile özel eğitim öğretmen adaylarının kaynaştırma eğitimine yönelik tutumlarının karşılaştırılması *Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 4 (1),
- MYLES, B. S., & SİMPSON, R. L. (1989), Regular educators' modification preferences for mainstreaming mildly handicapped children. *Journal of Special Education*, 22, 479-491.
- MYLES, B. S., & SİMPSON, R. L. (1998), Inclusion of students with autism in general education classroom: The autism inclusion collaboration model. R.Simpson, L. Myres (Editörler), *Education children and youth with autism: Strategies with effective practices*. Austin, Texas: Pro-Ed.
- MYLES, B. S., & SİMPSON, R. L. (1998a), *Asperger syndrome: A guide for educators and parents*. Pro-Ed, 8700 Shoal Creek Boulevard, Austin,
- O'DAY, B. (1999), Policy barriers for people with disabilities who want to work, *American Rehabilitation*. 25, 1, 8-17,
- OCHS, E., KREMER-SADLİK, T., SOLOMON, O., & SİROTA, K. G. (2001), Inclusion as social practice: Views of children with autism. *Social Development*, 10, 399-419.
- ODOM, S., (2000), Preschool inclusion: what we know and where we go from here. *Topic in Early Childhood Special Education* 20 (1), 20-27
- OPERTTİ, R. & BELALCÁZAR, C. (2008), *Trends in inclusive education at regional and interregional levels: issues and challenges*. Geneva, IBE.
- OTİ, R., LORD, C., RİSİ, S., & CARLSON, C. (2004), Educational placement of children with autism: Results from a longitudinal study. Poster presented at the International meeting for autism research, Sacramento, CA.
- OZONOFF, S., GOODLİN-JONES, B.L., & SOLOMON, M. (2005), Evidenced based assessment of autism spectrum disorders in children and adolescents. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 34, 523-540.
- ÖZAK, H., VURAL, M., & AVCIOĞLU, H. (2008), Rehberlik araştırma merkezi müdürlerinin gönderme tanılama yerleştirme izleme ve değerlendirmeye ilişkin görüş ve önerileri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*.

- ÖZAYDIN, L., & ÇOLAK, A. (2011), Okul öncesi öğretmenlerinin kaynaştırma eğitimine ve okul öncesi eğitimde kaynaştırma eğitimi hizmetiçi eğitim programına ilişkin görüşleri. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 1 (1), 189-226.
- ÖZDEMİR, N. K., & VURAL, L. (2016), Aspergerli ergenlere yönelik okul rehberlik hizmetleri: iki olgu sunumu. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 6(45).
- PETERS, S.J. (2003), *Inclusive Education: Achieving Education for All by Including those with Disabilities and Special Needs*. Washington DC, World Bank
- RAKAP, S., BİRKAN, B. & KALKAN, S. (2017), *Türkiye’de otizm spektrum bozukluğu ve özel eğitim* Tohum Otizm Vakfı Raporu
- RIPLEY, S. (1997), *Collaboration between general and special education teachers*. Retrieved from <http://www.ericdigests.org/1998-1/general.htm>.
- SADİOĞLU, O., BİLGİN, A., BATU, S., & OKSAL, A. (2013), Problems, expectations, and suggestions of elementary teachers regarding inclusion. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 13(3), 1760-1765.
- Sadioğlu, Ö., & Oksal, A. (2008), Sınıf öğretmenliğinden mezun olan öğretmenlerle başka alanlardan mezun olan sınıf öğretmenlerinin ilkokuma yazma öğretiminde yaşadıkları güçlüklerin karşılaştırılması. *İlköğretim Online*, 7 (1).
- SADLER, J. (2005), Knowledge, attitudes, and beliefs of the mainstream teachers of children with a preschool diagnosis of speech language impairment. *Child Language Teaching and Therapy*, 21 (2), 147-163.
- SALEND, S J. (1998), *Effective Mainstreaming*. Columbus: Ohio, Merrill Publishing Co.
- SANSOSTİ, J. M., & SANSOSTİ, F. J. (2012), Inclusion for students with high-functioning autism spectrum disorders: Definitions and decision making. *Psychology in the Schools*, 49 (10), 917-931.
- SATR (2009), *Children with special educational needs in Kyrkzstan, Kazakhstan and Tajikistan*, OSI , Education Support Program, Budapest, 2009.
- SCOTT, J., CLARK, C., & BRADY, M. P. (1999), *Students with autism: Characteristics and instruction programming*: Wadsworth Publishing Company.

- SEGALL, M. J. (2007), Inclusion of students with autism spectrum disorder: Educator experience, knowledge, and attitudes. *Unpublished master thesis*, University of Georgia, Athens, Georgia.
- SEGALL, M. J., & Campbell, J. M. (2007), Autism inclusion questionnaire. *Unpublished Doctorate Disertation*, University of Georgia, Athens, Georgia.
- SEGALL, M. J., & Campbell, J. M. (2012), Factors relating to education professionals' classroom practices for the inclusion of students with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6(3), 1156-1167.
- SEGALL, M. J., & Campbell, J. M. (2014), Factors influencing the educational placement of students with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 8 (1), 31-43.
- SEYMOUR, K. (2017), Inclusion of students with autism: teacher perceptions regarding evidence-based strategies and staff supports in Pennsylvania. *Unpublised Doctorate of Dissertations* Lehigh University
- SHOWALTER-BARNES, K. (2008), The attitudes of regular education teachers regarding inclusion for students with autism. *Unpublised Master's Dissertation*.
- SHULMAN, C. & BUSTAN, N. (2012), The degree of inclusion in educational models and parental decisions regarding out-of-home placement for low functioning children with autism Children and Youth in Out-of-Home Placement in Israel *Journal of Social-Educational Work Special*, 36. 91-110
- SİMPSON, R. L., de BOER-OTT, S. R., & SMİTH-MYLES, B. (2003), Inclusion of learners with autism spectrum disorders in general education settings. *Topics in Language Disorders*, 23 (2), 116-133.
- SİNİZ, C. T. (2004), Viewpoints and attitudes of teachers (K-5), who have students with Asperger's disorder. *Unpublished Master Dissertation*, Menomonie: University of Wisconsin Stout.
- SNYDER, R.F. (1999), Inclusion: A qualitative study of in-service general education teachers' attitudes and concerns. *Education*, 120 (1), 173-182.
- SOODAK, L.C., PODELL, D.M., & LEHMAN, L.R. (1998), Teacher, student and school attributes as predictors of teachers' responses to inclusion. *Journal of Special Education*, 31, 480-497.
- STARR, E. M., FOY, J. B., & CRAMER, K. M. (2001). Parental perceptions of the education of children with pervasive developmental disorders. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 36, 55– 68.

- STEPHENS, T. M., BLACKHURST, A. E. & MAGLIOCCA, L. A. (1982), *Teaching mainstreamed students*. New York: John Wiley and Sons, Inc..
- SUCUOĞLU, B., & AKALIN, S. (2010), Kaynaştırma sınıflarına alternatif bir bakış: Çevresel davranışsal değerlendirme ile öğretimsel özelliklerin incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 11(01), 019-037.
- SWAİM, K. F., & MORGAN, S. B. (2001), Children's attitudes and behavioral intentions toward a peer with autistic behaviors: Does a brief educational intervention have an effect? *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 31, 195-205.
- SYRİOPOULOU-DELLİ, C. K., CASSIMOS, D. C., TRİPSİANİS, G. I., & POLYCHRONOPOULOU, S. A. (2012), Teachers' perspectives regarding the management of children with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Delay*, 42, 755-768. doi: 10.1007/s10803-011-1309-7
- TABACHNICK, B. G., & FIDELL, L. S. (2001), *Using multivariate statistics*. Boston: Allyn and Bacon.
- UNESCO (2009), *Policy guidelines on inclusion in education*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris, France.
- UNESCO, (2004), EFA Global Monitoring Report 2005. *The Quality Imperative*. Paris, UNESCO.
- UNİCEF. (2012), *The right of children with disabilities to education: A rights-based approach to inclusive education*. Geneva: UNICEF Regional Office for Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States (CEECIS).
- VAKIL, S., WELTON, E., O'CONNOR, B., & KLINE, L. S. (2009), Inclusion means everyone! The role of the early childhood educator when including young children with autism in the classroom. *Early Childhood Education Journal*, 36 (4), 321.
- VARLIER, G. & VURAN, S. (2006), Okul öncesi eğitimi öğretmenlerinin kaynaştırmaya ilişkin görüşleri. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri. Educational Sciences: Theory ve Practice*, 6, 553-585.
- WATKİNS, A. (2007), *Assessment in inclusive settings: key issues for polic and practice*. Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education.
- WHALON, K. J., & HANLİNE, M. F. (2013), The state of inclusion of children with Autism Spectrum Disorder in United States public schools. *Revista Educação Especial*, 26 (47).

- WHITE, S. W., SCAHILL, L., KLIN, A., KOENIG, K., & VOLKMAR, F. R. (2007), Educational placements and service use patterns of individuals with autism spectrum disorders. *Journal of autism and developmental disorders*, 37 (8), 1403-1412.
- YAZICI, D. N., & AKMAN, B. (2018), Okul öncesi öğretmenlerinin otizmlil çocukların kaynaştırılması hakkındaki düşüncelerinin incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 19(1), 105-128. doi: 10.21565/ozelegitimdergisi.284253
- YILMAZ, E., & BATU, E. S. (2016), Farklı branştan ilkokul öğretmenlerinin bireyselleştirilmiş eğitim programi, yasal düzenlemeler ve kaynaştırma uygulamaları hakkındaki görüşleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 17 (03), 247-268.

MURAT TEPE'DE ELE GEÇEN URARTU DÖNEMİ METAL ESERLERİ

Abdulkadir ÖZDEMİR¹

Geliş: 21.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.568295

Öz

Bu çalışma; Bingöl bölgesinde Murat Nehri kenarında doğal bir tepe üzerinde bulunan Murat Tepe'de yapılan kurtarma kazısı sonuçlarında ele geçen Urartu dönemi metal eserlerini tanıtır.² Murat Tepe'de, MÖ 9-7. yüzyıllarda hüküm sürmüş Yakın Doğu'nun güçlü uygarlıklarından biri olan Urartu tiki sanatının yerel izleri görülmektedir. Bu yerleşimin büyük olasılıkla Urartu krallığının yerleşim merkezi ile krallığın batı sınırında bulunan Elazığ bölgesi (Alzi) arasındaki iletişimi sağlayan sofistike karayolu güzergahı üzerinde bir konaklama istasyonu olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu yerleşimde çok odalı ve köşeleri rizalitli bir dikdörtgen yapıya ait mimari kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Burada yapılan kazılarda ele geçen buluntular arasında tanımlanan seramiklerin Urartu merkezinde kullanılan seramik geleneğinin yerel ve yöresel örneklerini temsil ettiği görülmektedir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan metal eserler; bileklik, boyunluk, yüzük ve küpeler, iğneler, fibula ve kemer parçaları yine yerel özellikler sergiler. Murat Tepe metal eserleri Orta Demir Çağ'da Bingöl bölgesinde Urartu varlığı konusunda sahip olduğumuz arkeolojik bilgilerimize önemli oranda yeni bir katkı sağlar nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Bingöl, Urartu, Metal Eserler, Fibula.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, aozdemir@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3333-9118>.

² Murat Tepe eserlerini çalışmama ve yayımlamama izin veren Murat Tepe Kazı Başkanı ve Elazığ Müze Müdürü sayın Ziya KILINÇ'a içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca Elazığ Müzesi uzmanlarından arkeolog Mikail TOFUR, Yusuf AĞTAŞ, Ergün DEMİR ve Bilal AYDIN'a teşekkürü bir borç bilirim. Murat Tepe kazısı ekip üyelerimize özveri ile çalıştıklarından dolayı teşekkür ederim.

URARTU (URARTIAN) PERIOD METAL ARTIFACTS AT MURAT TEPE

Abstract

This paper; introduces the results of a rescue excavation conducted at the site of Murat Tepe, located on a natural hillock along the banks of the Murat River. In Murat Tepe, local traces of the Urartian art of jewelry, one of the strongest civilizations of the Near East, reigned in 9-7 BC. The site most likely acted as a way-station (or staging-post) within the sophisticated land-based Urartian road network that connected the heartland of the Urartian kingdom to the Elaziğ region (Alzi) on its western frontier during the Middle Iron Age. Because in this settlement, architectural remains belonging to a rectangular structure with many rooms and projecting buttresses on the corners rizarite were uncovered. The pottery assemblage recovered from the site represents regional versions of typical Urartian pottery, while metal objects such as bronze eyelet-type pins, bracelets, earrings, ring necklace, fibula, and belts display characteristic features of comparable finds known to us from major excavated Urartian sites of this period. The metal works of Murat Tepe make a significant contribution to our archeological knowledge about the existence of Urartu in Bingöl region in the Middle Iron Age.

Keywords: Eastern Anatolia, Bingöl, Urartu (Urartian), Metal Artifacts, Fibula.

Giriş

Murat Tepe; Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Yukarı Fırat Bölümü'nün Bingöl ili Solhan ilçesine bağlı Murat köyünün 230 m güneyinde, Murat Nehri kıyısında yer almaktadır (Şek. 1). Murat (Norik) Höyük olarak tescillenen ve ismini içinde bulunduğu köyden alan yerleşme, denizden +1098 m yükseklikte, doğu-batı uzantılı 135 x 85 m büyüklüğünde ve 18 m yükseklikte oval formu olup, doğal bir tepenin üzerine kurulmuştur (Şek. 2). Murat Tepe, Bingöl il merkezinin yaklaşık 40 kilometre doğusunda, Solhan ilçe merkezinin yaklaşık 12 kilometre güneybatısında yer almaktadır.

Bingöl Havzası/Ovası ve çevresi Orta Pliyosen sonlarında belirmiş, Üst Pliyosen sonlarında ortaya çıkmış ve Pleistosen dönemin sonlarına doğru ise günümüzdeki şeklini almıştır (Tonbul, 1990: 340). Bingöl, Murat ve kollarının fazlaca gömülmediği bir plato görünümündedir. Zaman içerisinde gerçekleşen jeomorfolojik olaylarla Murat Nehri'nin yatağına az gömüldüğü anlaşılmakta olup, holosen dönemde Murat Nehri'nin yer yer menderesler çizerek vadi

tabanlarını ova yüzeyinden 50 ile 150 m arasında değişen derinlikte yarıdığı belirlenmiştir (Tonbul, 1990: 344). Akarsuların aşındırma ve biriktirme faaliyetlerinin topografyanın şekillenmesinin yanı sıra prehistorik dönemlerde yer seçiminde de etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yüksek dağların derin vadilerinden akan ve debisi oldukça yüksek olan Murat Nehri, menderes yaptığı ve sığlaştığı bir alanın Demir Çağı'nda yerleşim alanı olarak seçilmesinde coğrafyanın büyük bir etkisi olduğu görülmektedir (Özdemir vd., 2018: 84).

Yerleşme, köy yerleşiminin yakınında kalması ve hemen yanından demiryolu ve karayolu geçmesi sebebiyle çok tahribata uğramıştır. Yakın zamana kadar yerleşimin üzerinde modern bir yapı bulunmaktaydı. Yerleşmenin batısından ve kuzeyinden de geçen demiryolu ağının inşası sırasında, sorumlu mühendis tarafından, yerleşme üzerine bir ev inşa edilmiştir. Bu evin inşası yerleşmeye oldukça zarar vermiştir. Güneyinden geçen karayolu çalışmaları sırasında yerleşmenin güney etekleri de tahrip olmuştur. Ayrıca yerleşmenin üzerinde bir bayrak direği yer almaktaydı. En büyük tahribat ise yerleşmenin doğusunda ve batısında olmuştur. Bu alanlardan yol yapım çalışmaları için iş makineleri ile toprak alınmıştır. Burada oluşan kesitte yerleşmenin ana kaya üzerine oturan oval görümlü doğal bir tepe üzerinde yer aldığı tespit edilmiştir (Özdemir vd., 2018: 85).

Urartular'ın, MÖ 1. binyılın ilk yarısında, Van Havzası'nın bulunduğu bölgede merkezi bir krallık sistemi kuran, başkenti Van Kalesi/Tuşpa olan, Doğu Anadolu, Kafkas ötesi ve Kuzeybatı İran bölgeleri gibi geniş bir coğrafyada egemenliğini sürdürdüğü bilinmektedir (Erzen, 1986; Sevin, 2012; Belli, 2004a; Köroğlu, 2011). Bu dönem özellikle Van bölgesi ve çevresinden iyi bilinmektedir. MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait Bingöl ve çevresi hakkında daha çok V. Sevin'in 1985-1987 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmalarından bilgi edinilmektedir (Sevin, 1987; 1988; 1989a). Bu bölgede şimdilik arkeolojik kazısı yapılmış tek yerleşim olma özeliği gösteren Murat Tepe'de ele geçen metal eserleri, Doğu Anadolu'da MÖ 9-7. yüzyıllarda hüküm sürmüş, Yakın Doğu'nun güçlü uygarlıklarından biri olan Urartu takı sanatının yerel izlerinin görülmesi açısından önem arz etmektedir.

Murat Tepe

Murat Tepe'de 2018 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda, volkanik ve Metamorfik Şist'ten oluşan doğal bir tepe üzerinde yer alan yerleşmede, temel kalınlıkları 1.5-2.5 m arasında değişen, taş temel seviyesi korunmuş olan, Konaklama İstasyonu işlevi gören bir mimari yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı, çamur harç ile tutturulmuş taş temel üzerine kerpiç üst yapıdan oluşmaktadır.

Dikdörtgen planlı yapının korunan ölçüleri dıştan 29x19 m boyutlarındadır. Bu yapının özellikle iyi korunmuş 2.5 m kalınlığındaki kuzeydoğu ve kuzeybatı rizalitli köşeleri dikkat çekicidir, güneybatı ve güneydoğu köşeleri ise tahrip olmuştur. Aynı zamanda kuzeydoğu-güneybatı uzantılı karşılıklı uzanan 2 m kalınlığındaki kuzey ve güney çevre duvarları da rizalitlidir. Çevre duvarlarının dış yüzeyi rizalit tekniğinde çıkıntılarla desteklenmiştir. Güney çevre duvarı üzerinde ise 1.5 m genişliğinde bir giriş tespit edilmiştir. Yapıya güneydeki girişin önünde yer alan taş döşeli bir alandan girilmektedir.

Murat Tepe’deki bu mimari yapının, direk ana kaya üzerindeki zemine inşa edilmiş Orta Demir Çağı/Urartu Krallığı’na tarihlendirilen tek dönemlik Konaklama İstasyonu işlevinde kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu yapının üzerine 9. ve 10. yüzyılları arasına tarihlenen Geç döneme ait (Bizans) mimari izler’de yer almaktadır. Geç dönem mimari tabakadan elde edilen bir kömür numunesinin radyokarbon tarihine göre (Tübitak-0679) MS 793-974 (2 sigma) arasında bir tarih vermiştir. Bu geç dönemdeki yapıların inşası sırasında, Konaklama İstasyonu yapısının tahrip edildiği, özellikle bu inşa faaliyetleri hem binanın içindeki bölümlere zarar verilmesine, hem de binanın içinde gerçekleştirilen faaliyetlerin türüne ilişkin bağlamsal bilgilerin kaybolmasına neden olduğu anlaşılmıştır.

Bölgede Urartu varlığı; Bingöl-Merkezde Kaleönü (Sevin, 1988: 6-7, Res.18-19; 1989a: Res. 26; Köroğlu, 1996: 30, Res.3), Bingöl-Genç arasında Samantepe (Sevin, 1989a: 458-459, Res. 22-25), Bingöl-Solhan arasında Zulümtepe (Sevin, 1987: 284-285, Res.14-17; 1991: Res.07:3,6; Köroğlu, 1996: 29, Res.3) ve Solhan ilçesi merkezinde yer alan Cankurtarantepe (Sevin, 1988: 5, Res.8-13; Köroğlu, 1996: 29, Res.3) yerleşmelerinden bilinmektedir. Murat Tepe’deki gibi mimari yapılar, Bingöl’deki Kaleönü ve Zulümtepe yerleşmelerinde yapılan önceki araştırmalar sonucunda yollarla ilişkili ulaşım ağı içerisinde değerlendirilen konaklama istasyon yapıları olarak tanımlanmıştır (Sevin, 1987: 284-287; 1988: 4-8; 1989a: 458-459; 1989b: 34; 1991: 97-99; Köroğlu, 1996: 26-31).

Murat Tepe’de siyahımsı, grimsi, devetüyü ve kahverenginin koyu ve açık tonlarında değişen hamur renklerine sahip, tamamen yerel üretim elde ve çarkta biçimlendirilen kapların, Doğu Anadolu MÖ 1. binyıl geleneğiyle benzer özellikler sergilediği, özellikle de Urartu/Yeni Assur kap tiplerinin biçimsel taklitleri olduğu anlaşılmıştır. Murat Tepe’de görülen ana tipler; çanaklar, kaseler, çömlekler, çömlekcikler, bardak, yonca ağızlı testi ve küplerdir. Seramiklerde düz

dipler, yuvarlak dipler ve halka dipler ön plandadır. Seramikler üzerinde ise genelde dikey ve yatay kuşlar görülür.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Orta Demir Çağı'na tarihlenen bazı yerleşimlerden Norşuntepe (2.-3. yapı katları) (Hauptmann, 1974: Lev.75/2; 1976: 51-53, Lev.56:1-7), Üçtepe (7.-8. yapı katları) (Köroğlu, 1998: 40-41, Res.5:15-21, Res.9:11-16, Res.10:1,7), Kumru Tarlasında (Ökse vd., 2014: 135, Res.68), Ayanis (Kozbe vd., 2001: pl.I, II/4-5, III/1, IV/5-13, XIII, XIX), Çavuştepe I (Erzen, 1978: 49, Res.37:1/2), Van Kalesi (Sevin, 1994: 227, Res.21:4/7; Tarhan, 1994: Res.22:1, 24:1), Van/Karagündüz 'de (Sevin, 1999: Res.8:1-4) ele geçen seramikleriyle Murat Tepe'de elde ve çarkta yapılan yerel üretim kapları arasında form açısından bire bir benzer özellikler görülmektedir. Urartu merkezlerinin birçoğunda kırmızı perdahlı seramiklerin MÖ 8. yüzyılda ortaya çıktığı, geliştiği ve kullanımının devam ettiği kabul edilir (Tarhan ve Sevin, 1976/77: footnote 69; Burney ve Lang, 1971: 129; Erdem ve Konyar, 2011: 272). Demir Çağı'nda taşra yerleşimlerinde yerel kültürün, daha hızlı ve yoğun üretilen düz yüzeyle kapların kullanıldığı bilinir (Ökse ve Görmüş, 2014: 240). Bu bağlamda Murat Tepe'de ele geçen çanak çömleklerin yerli üretim Orta Demir Çağı kapları olmakla birlikte, form ve biçim özellikleri bakımından MÖ 8. ve 7. yüzyıl kap repertuarı ile benzer özellikler gösterdiği söylenebilir.

Murat Tepe'de D9 karelağında *Mezar 1* olarak adlandırılan, basit toprak gömü şeklinde, yarı hocker tarzında, yanında hediyeleri ile birlikte, bir iskelete ait kemikler ortaya çıkarılmıştır. Mezar 1'de bireyin kafatasına ait kemikler, ayrıca çok az kol ve bacak kemikleri ele geçmiştir. Bireyin kafatası üzerinde bir adet bronz iğne, kafatası yakınında bir adet küpe ve bir kase, kollarının yakınında bir adet bileklik ve ayaklarının yanında bir çömlekcik, dizlerinin yakınındaki alanda da bir boncuk ele geçen buluntular arasındadır. Mezar 1'de ele geçen *in situ* buluntuların haricinde, iskeletin yakınında bu mezara ait olduğunu düşünülen bronz eserler de ele geçmiştir.

Bu tarz basit ve ekonomik mezarların Urartu halkı arasında yaygın olduğu düşünülse de (Çevik, 2000: 16), Urartuların az bilinen bir gömü türü olduğu ileri sürülmektedir (Sevin, 2012: 129,131). Bu tip gömü türü uygulaması hakkında daha çok Van bölgesindeki Kalecik (Öğün, 1978a: 673), Karagündüz (Sevin ve Kavaklı, 1995: 340; 1996: 2), Yoncatepe (Belli ve Kavaklı, 2001: 376, Res. 7-8) ve Altıntepe (Sevin vd., 2000: 424-425, Res. 8, Çizim 9) nekropol kazılarında bilgi edinilmektedir. Mezar 1 ve buluntuları, tipik Urartu dönemi mezar ve ölü gömme geleneğini yansıtmaktadır. Küpe, iğne ve bileklik gibi takılardan oluşan buluntulardan yola çıkılarak, bu mezarın kadın bireye ait olduğu söylenebilir.

Mezarlarda bireyin yaşarken kullandığı eşyalar ile birlikte gömüldüğü ve bu eşyalardan yola çıkılarak da cinsiyet ayrımı yapılabildiği bilinmektedir (Çevik, 2000: 79; Sevin, 2012: 129,131). Genellikle mezarlara bırakılan hediyelerin sağlam bırakılmadığı düşünülürken (Çevik, 2000: 79), Mezar 1'in buluntularının sağlam olması dikkat çekicidir. Özellikle kafatası üzerine bırakılan iğnenin sembolik bir anlamı olmasının yanı sıra bu durum bedenin giysiye sarılarak gömüldüğüne de işaret etmektedir.

G 4 karelaajında, yerleşmenin güneybatı kısmında *Mezar 2* olarak adlandırılan, dörtgen forma sahip bir mekân ortaya çıkarılmıştır (Özdemir vd., 2018: 87). Mekânın yeraltına ana kaya oyularak ve düzgün yüzeyli taşlarla örülerek inşa edildiği anlaşılmıştır. Yaklaşık 5.2x4.2 m boyutlarında olan dikdörtgen planlı, tek odalı mekân, tüf karışımı volkanik bir kayaç olan *ignimbirit* taşından, düzgün yüzeyli kesme taşlarla inşa edilmiştir. Mezar 2'nin girişi batıda olup büyük bir kısmı tahrip olmuş diğer yan duvarlarının ise temel seviyesinde birkaç taş sırası korunarak günümüze ulaşmıştır. Mezar 2'nin güneydoğu köşesinde Urartu dönemi bronz işçiliği gösteren kemer parçaları ele geçmiştir.

Murat Tepe Urartu Dönemi Metal Eserleri

Murat Tepe'de MÖ 9-7. yüzyıllarda hüküm sürmüş Yakın Doğu'nun güçlü uygarlıklarından biri olan Urartu takı sanatının izleri görülmektedir. Murat Tepe'de 2018 yılında yapılan arkeolojik kurtarma kazı çalışmaları sonucunda ele geçen metal eserlerden, bu çalışma kapsamında 12 adet bronz ve 1 adet gümüş eser ayrıntılı olarak incelenmiş ve kataloglanmıştır. Katalog sıralamasına göre bu metal eserler; iğneler, bileklikler, boyunluk, küpeler, yüzük, fibula ve kemer parçalarından oluşmaktadır.

İğneler: Yerleşmede biri topuz başlı diğeri mantar başlı olmak üzere iki adet bronz delikli iğne ele geçmiştir. İlki (Kat. No 1, Şek. 3.1; 4.1) G6 karelaajında ortaya çıkarılmıştır ve bu iğnenin mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu alanda birbirine yakın olarak bulunan 3, 5 ve 11 no.'lu örnekler birlikte ele geçmiştir. Bu karelaajdaki Geç dönem yapılarının duvar temelleri inşası sırasında mezar yapısının tahrip edildiği etrafta dağınık bir şekilde çok az sayıda insan kemiklerinin bulunmasından ileri sürülmektedir. İkincisi (Kat. No 2, Şek. 3.2; 4.2) D9 karelaajında, Mezar 1'de bireyin kafatası üzerinde *in situ* olarak ele geçmiştir. Özellikle mezar hediyesi olarak bırakıldığı anlaşılan bu iğnenin, bireyin yaşarken kullandığı eşyalar ile birlikte gömülen kadın bireye ait olduğu söylenebilir. Bireyin kafatası üzerine iğne bırakılarak yapılan gömü türü uygulaması, Van bölgesinde Patnos yakınlarında yer alan Dedeli köyünde yapılan Urartu mezarlarından bilinir (Öğün, 1978a: 667). Ayrıca iğnelere, Van

Karagündüz (Sevin ve Kavaklı, 1995: 340) ve Altıntepe (Sevin vd., 2000: 425, Çizim 9:5,6) nekropollerinde çoğunlukla iskeletlerin göğüs kısmında boncuklarla birlikte rastlanmıştır (Arslan Sevin, 2005: 209). Urartu döneminde birçok değişik tipte iğne genellikle mezarlardan ele geçmiştir. Bu dönemin iğne başlarının çeşitli hayvan başları, figürleri şeklinde, bitkisel veya geometrik şekilli olduğu bilinmektedir (Yıldırım, 1989: 19). 1 ve 2 no.'lu Murat Tepe iğnelerinin başları sade olması yönüyle farklılık göstermekle birlikte, tipik Urartu dönemi bronz işçiliği göstermektedir. Urartu dönemine tarihlenen birçok yerleşimde, özellikle mezarlardan ele geçen iğnelere rastlamak mümkündür (Belli, 2010; Belli ve Kavaklı 2001: 375; Çavuşoğlu, 2002; 2014a; 2014b; Çilingiroğlu, 1997; Köroğlu ve Konyar, 2008: 142-143, Fig. 7-8; Sevin ve Kavaklı, 1995: 340; 1996: 10, Res. 21/7; Sevin vd., 2000: 425, Çizim 9:5,6).

Bileklikler: Biri yuvarlak diğeri oval biçimli iki adet açık uçlu bronz bileklik ele geçmiştir. İlki (Kat. No 3, Şek. 3.3; 4.3) G6 karelağında ele geçen bileklik, aynı alanda birbirine yakın ele geçtiği diğer (1, 5, 11 no.'lu) örneklerle birlikte düşünüldüğünde, bu bilekliğin de mezar hediyesi olduğu ileri sürülebilir. Urartu döneminde ejder-yılan başlı tipinde bilekliklerin kullanımının yaygın olduğu bilinmektedir. Ejder-yılan başlı tipinde bilekliklerin benzerlerine Ahlat Müzesi'nde (Göğtaş ve İgit, 2019: 540; Yiğitpaşa, 2016: Fig.10), Erzincan Müzesi'nde (Üngör, 2015: Res.2-3), Van Müzesinde (Yiğitpaşa, 2016: Fig.8,12), Adıyaman Müzesi'nde (Yiğitpaşa, 2016: Fig.9), Van-Altıntepe Nekropolü'nde (Ayaz, 2006: Res.8-14) rastlanılmaktadır. İkincisi (Kat. No 4, Şek. 3.4; 4.4) D9 karelağında, Mezar 1'de bireyin kollarının yakınında *in situ* olarak ele geçmiştir. Bu bilekliğin benzerlerine Erzincan Müzesi'nde (Üngör, 2015: Res.1) rastlanılmaktadır.

Boyunluk: Oval biçimli olmak üzere bir adet açık uçlu bronz boyunluk ele geçmiştir (Kat. No 5, Şek. 3.5; 4.5). G6 karelağında ele geçen boyunluk, aynı alanda birbirine yakın ele geçtiği diğer (1, 3, 11 no.'lu) örneklerle birlikte değerlendirildiğinde, bu boyunluğun da mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu boyunluğun benzeri Haluk Perk koleksiyonunda (Belli, 2010: 301) bulunmaktadır.

Küpelere: Biri tek uçlu sarkaçlı, üçü basit halka, biri sandal biçiminde olmak üzere bir adet gümüş, dört adet bronz olmak üzere toplam beş adet küpe ele geçmiştir. Bunlardan ilki (Kat. No 6, Şek. 3.6; 4.6) D9 karelağında, Mezar 1'in 2 m. batısında ele geçmiştir. Mezar 1 ile aynı alanda ele geçen bu küpenin de iskelete ait mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu küpenin benzeri Van-Altıntepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Çiz.73; Res.76) ele geçmiştir. İkincisi (Kat.

No 7, Şek. 3.7; 4.7) Mezar 1'de bireyin kafatasının hemen yanında *in situ* olarak ele geçmiştir. Üçüncüsü (Kat. No 8, Şek. 3.8; 4.8) E8 karelağında ele geçmiştir. Dördüncüsü (Kat. No 9, Şek. 3.9; 4.9) D8 karelağının doğu sınırında, Mezar 1'in batısında bulunan bu küpenin de iskelete ait mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Sonuncusu (Kat. No 10, Şek. 3.10; 4.10) C6 karelağında ele geçen bu sandal biçimli, açık uçlu küpenin de mezar hediyesi olması muhtemeldir. Bu küpenin benzerlerine; Erzincan Müzesi'nde (Üngör, 2015: Res. 6-7), Van-Altintepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Res.52,57) rastlanılmaktadır.

Yüzük: Basit halka biçimli açık uçlu olmak üzere bir adet bronz küpe ele geçmiştir (Kat. No 11, Şek. 3.11; 4.11) G6 karelağında ele geçen yüzük, aynı alanda birbirine yakın ele geçen diğer (1, 3, 5 no.'lu) örneklerle birlikte ele alındığında bu yüzüğün de mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir. Bu yüzüğün benzeri Van-Altintepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Çiz. 75-76,96; Res.77-78,100) ele geçmiştir. Ayrıca Van-Yoncatepe basit toprak mezar (TM 3) içerisinde de tunçtan yüzükler bulunmuştur (Belli ve Kavaklı, 2001: 376).

Fibula: Murat Tepe'de tek örnekle temsil edilen bu fibula, tipik Urartu dönemi işçiliği ve takı sanatını yansıtmaktadır (Kat. No 12, Şek. 3.12; 4.12). Özellikle fibulanın bir ucunun el şeklinde kıvrılması Urartu dönemi fibulalarında çok karşılaşılan bir özelliktir. Urartu döneminde, MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren fibulaların kullanılmaya başlandıkları bilinmektedir (Belli, 2004b: 182-185; 2010: 357-367; Çavuşoğlu, 2014b: 14; Köroğlu and Konyar, 2008: 127). Özellikle MÖ 7. yüzyılda kurulduğu bilenen Toprakkale (Wartke, 1990: 79:b) ve Ayanis (Stone and Zimansky, 2003: fig. 11:15) merkezlerinin yanı sıra, aynı yüzyıla tarihlenen Van Kalesi (Tarhan, 1994: fig.21:1), Van-Altintepe Nekropolünde (Ayaz, 2006: Çiz.83-84; Res.86-87), Adilcevaz (Öğün, 1978b: Lev.31:15) ve Patnos-Dedeli (Öğün, 1978b: Res.53) kazılarında bulunan fibulalar (Köroğlu and Konyar, 2008: 127,fig.9) ile Murat Tepe'de ele geçen fibula arasında tipolojik benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıca benzer fibula örneklerine; Ahlat Müzesi'nde (Göğtaş ve İgit, 2019: 546,Foto.15), Van Müzesi'nde (Belli, 2010: 359,362), Haluk Perk koleksiyonunda (Belli, 2010: 365), Bastam (Pedde, 2000: Lev.23:313,322) ve Muncuklutepe'de (Aslanov vd., 2002: Lev.XXVIII) rastlanılmaktadır.

Kemer Parçası: Bronz kemer parçası (Kat. No 13, Şek. 5.13) yerleşmenin batısındaki G4 karelağı Mezar 2'nin güneydoğu köşesinden tipik Urartu dönemi bronz işçiliği gösteren kemer parçaları ele geçmiştir (Özdemir vd., 2018: 87). Kabartma tekniğinde bitki motifleri ile bezendiği anlaşılan kemerin üstte ve altta konturları bellidir ve düzenli aralıklarla delikler bulunmaktadır. Bu parçalar

kemerin orta kısmına ait bir parçalardır. Urartu dönemine ait kemerler üzerindeki betimlemeler genelde mimari tasvirli, av ve savaş sahneli, tanrı, hayvan ve karışık figür bezemelidir (Çavuşoğlu, 2014a: 20-21). Urartu kemerlerinin arka yüzlerinin deri ile kaplandığı, uzun ve yan kenarları boyunca açılmış deliklerle kemere tutturulduğu bilinmektedir (Öğün, 1978b: 66-67; Çilingiroğlu, 1997: 122; Çavuşoğlu, 2002: 28; 2014a: 22). Özellikle Urartu kemerleri üzerine araştırma yapan bilim insanları tarafından, kemerlerin üzerindeki tasvirlerin stil gelişimine göre, süsleme unsurları ve sahnelere göre, benzer sahnelerin olduğu yazıtlı eserlere göre veya genişliklerine göre MÖ 8. ile 7. yüzyıllar arasına tarihlendirildiği anlaşılmaktadır (Akurgal, 1968; Kellner, 1991; Çilingiroğlu, 1997; Çavuşoğlu, 2002; 2014a: 20). Murat Tepe’de ele geçen bronz kemer parçasının bitki motifleri ile süslenmesi, çağdaşı yerleşimlerde ele geçen sahneli kemerlerden farklı olmasının yanı sıra, mezar hediyesi olması da benzer inanç dünyasına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca diğer metal eserler gibi bronz işçiliği ve bezemesi yönlerinden ele alındığında kemer parçasının yerel üretim olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Murat Tepe; mimarisi, seramikleri ve bronz eserlerinin form, biçim, bezeme, bronz işçiliği gibi belirgin özelliklerinden dolayı yaklaşık olarak MÖ 1. binyılın ilk yarısına, Orta Demir Çağı/Urartu Krallığı dönemine tarihlendirilmektedir. Bingöl’de, V. Sevin tarafından Kaleönü, Zulümtepe ve Cankurtarantepe Urartu dönemi yol ağıyla ilişkilendirilmiş ve standart plana sahip olan birer konaklama istasyonu oldukları tanımlanmıştır (Sevin, 1988: 4-8; 1989b: 34; 1991: 98-99). Bingöl ili Solhan ilçesine bağlı Murat köyündeki dikdörtgen planlı, rizalitli kalın çevre duvarları ve köşeleri olan, üstü kapalı ve içi mekânlara bölünmüş ve daha çok günlük kullanıma yönelik buluntularıyla ön plana çıkmaktadır. Bu yapının büyük olasılıkla Urartu Krallığının yerleşim merkezi ile krallığın batı sınırında bulunan Elazığ bölgesi (Alzi) arasındaki iletişimi sağlayan sofistike karayolu güzergahı üzerinde bir konaklama istasyonu olduğu düşünülmektedir (Özdemir ve Kılınç, 2019).

Murat Tepe’de ele geçen seramik formların, pişmiş toprak ve bronz eserlerin benzerlerine Urartu Krallığı hakimiyetinde olan Doğu Anadolu coğrafyasında rastlandığı görülmektedir. Bununla birlikte Urartu Krallığının merkezinden uzaklaştıkça daha taşrada yaşayan halkların Urartu tipi yerel üretim kapları kullandıkları ve malların kalite açısından merkezden çok farklı olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Murat Tepe’de ele geçen çanak çömlekler yerli üretim Orta Demir Çağı kapları olmakla birlikte, form ve biçim özellikleri

bakımından MÖ 8. ve 7. yüzyıl kap repertuarı ile benzer özellikler gösterdiği ve bazı belirgin formların taklitleri olduğu anlaşılmıştır (Özdemir ve Kılınç, 2019).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan bronzdan üretilmiş eserler; iğne, bileklik, boyunluk, küpe, yüzük, fibula ve kemer parçalarının Doğu Anadolu'da çok sık karşılaşılan tipik bir Urartu işçiliğine ait olduğu anlaşılmış olup, işçilik kalitesinin düşük yerel üretim olduğu gözlemlenmiştir. Urartu Krallığının çok gelişmiş bir bronz endüstrisine sahip olduğu ve farklı coğrafyalara üretim fazlası bronz eserleri gönderdiği bilinmektedir (Belli, 2004a: 39). Mezar 1'den ele geçen bronz eserlerin, Mezar 2'den ele geçen kemer parçasının ve fibulanın tipik Urartu bronz işçiliğini yansıttığı anlaşılmıştır. Urartu kemerlerinin de MÖ 9. yüzyıl sonlarından itibaren ilk defa kullanılmaya başlandığı (Çavuşoğlu, 2014a: 20) ve özellikle MÖ 8. ve 7. yüzyıllar arasında yaygın bir şekilde kullanıldığı düşünülmektedir. Bu bağlamda Murat Tepe metal eserleri de genel olarak MÖ 8. ve 7. yüzyıl aralığına tarihlenebilir.

Murat Tepe'de ele geçen metal eserlerden 2, 4 ve 7 no.'lu örnekler, Mezar 1'de iskeletin üzerinde *in situ* mezar hediyeleri olarak ele geçmiştir. Yine 13 no.'lu örnekte Mezar 2'den *in situ* kemer parçası ele geçmiştir. Bunların yanı sıra G6 karelağında aynı alandan ele geçen metal eserlerden 1, 3, 5 ve 11 no.'lu örneklerin de mezar hediyesi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat yerleşimdeki geç dönem ve güncel yapıların inşasından kaynaklı yoğun tahribattan dolayı farklı açmalara dağılmış insan kemik parçalarına rastlanılmasına karşın, Mezar 1 ve 2 dışında *in situ* başka bir mezar yapısına rastlanılmamıştır. Bunlara ek olarak, bronzdan küpeler, yüzük ve fibula eserlerinin de mezar hediyesi olduğu düşünülmektedir.

MÖ 1. binyılın ilk yarısına ait Bingöl ve çevresi hakkında en fazla V. Sevin'in 1985-1987 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu yüzey araştırmalarından bilgi edinilmektedir (Sevin, 1987; 1988; 1989a). Bingöl'ün ilk sistemli arkeolojik kazısı olan 2018 yılı Murat Tepe'de kurtarma kazıları sonucunda ele geçen tüm arkeolojik bulgularla birlikte metal eserler de bölgenin Urartu Dönemi verilerine yeni katkılar sunmaktadır. Bu katkılar arasında özellikle metal eserlerin yerel üretim olduğu görülmekle birlikte, Urartu merkez etkisi de eserler üzerinde kendini göstermektedir. Ayrıca söz konusu bu metal eserlerin arkeometrik analiz çalışmaları devam etmektedir. Buluntuların arkeometrik incelemeleri sonuçlandığında, hem yerleşimin hem de bölgenin metal eser üretiminde kullanılan malzemenin türü ve üretim yöntemi hakkında daha detaylı bilgiler elde edilebilecektir.

Katalog

1 İğne (Şek. 3.1; 4,1)

G6 karelağı (G6/0001/V/01), Bronz. Topuz başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmından gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliğı/gözlü kısmı oval şekillidir. Tümdür (Uz.: 10.3 cm, Kal.: 0.3 cm, Delik Çapı: 0.3 cm, Ağr.: 6 gr.).

2 İğne (Şek. 3.2; 4.2)

D9 karelağı, Mezar 1 (D9/0002/V/09), Bronz. Mantar başı biçimli, sivri uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Baş kısmının altında gövdeye geçişte delik kısmı bulunur. İğnenin ip deliğı/gözlü kısmı yuvarlak şekillidir. Tümdür (Uz.: 10 cm, Kal.: 0.3 cm, Delik Çapı: 0.2 cm, Ağr.: 7 gr.).

3 Bileklik (Şek. 3.3; 4.3)

G6 karelağı, (G6/0002/V/02), Bronz. Ejder-Yılan başlı tipindedir. Açık uçlu ve yuvarlak biçimli ve kesitlidir. Uçlardan biri ejder-yılan başı şeklinde süslüdür diğeri ucu da çatallı kuyruk biçiminde süslemiştir. Gövde kırıktır (Korunan Uz.: 3.4 cm, Kal.: 0.3 cm, Ağr.: 3 gr.).

4 Bileklik (Şek. 3.4; 4.4)

D9 karelağı, Mezar 1 (D9/0002/V/03), Bronz. Basit oval biçimli, açıklı uçlu ve oval kesitlidir. Kalın gövde uçlara doğru inceltilmiş, uçlardan biri üzerinde yivler bulunur. Tümdür (Çap: 6.2 cm, Kal.: 0.9 cm, Ağr.: 50 gr.)

5 Boyunluk (Şek. 3.5; 4.5)

G6 karelağı (G6/0001/V/07), Bronz. Basit oval biçimli, açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Bir ucu kırık olan boyunluğun diğeri ucu küt biçimli geriye doğru şekillendirilmiştir. Bir ucu kırıktır (Çap: 10.3 cm, Kal.: 0.8 cm, Ağr.: 72 gr.)

6 Küpe (Şek. 3.6; 4.6)

D9 karelağı, (D9/0002/S/07), Gümüş. Küpe tek uçlu gövde ve sarkaç kısmından oluşmaktadır. Tek uçlu gövdenin uç kısmı inceltilmiştir. İçi boş yuvarlak biçimli sarkaçın üzeri bezemelidir. Sarkaçın ortasında yatay saç örgüsü şeklinde applike edilmiş bezeme ve bunun etrafında yuvarlak applike edilmiş bezemeler yer almaktadır. Ayrıca gövdenin sarkaçla birleşme yerleri sarmal biçimlidir. Tüme yakındır (Uz.: 3.1 cm, Kal.: 1 cm, Ağr.: 1 gr.).

7 Küpe (Şek. 3.7; 4.7)

D9 karelağı, Mezar 1 (D9/0002/V/04), Bronz. Basit halka biçimli açık uçlu küpenin uçları sivriltilerek sonlandırılmıştır. Yuvarlak kesitli küpe tümdür (Çap: 3.8 cm, Kal.: 0.2 cm, Ağr.: 1 gr.)

8 Küpe (Şek. 3.8; 4.8)

E8 karelağı (E8/0002/V/02), Bronz. Basit halka biçimli açık uçlu küpenin bir ucu sivri diğer ucu kare kesitlidir. Yuvarlak kesitli ve tümdür (Çap 3.1 cm, Kal.: 0.2 cm, Ağr.: 1 gr.).

9 Küpe (Şek. 3.9; 4.9)

C6 karelağı (C6/0001/V/01), Bronz. Sandal biçimli küpe açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Kalın gövde uçlara doğru inceltilmiş ve tümdür (Çap 1.6 cm, Kal.: 0.3 cm, Ağr.: 1 gr.).

10 Küpe (Şek. 3.10; 4.10)

D8 karelağı (D8/0002/V/07), Bronz. Basit halka biçimli küpe açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Kalın sarmal biçimli gövdenin uçlarından biri inceltiştir ve tümdür (Çap 1.7 cm, Kal.: 0.2 cm, Ağr.: 1 gr.).

11 Yüzük (Şek. 3.11; 4.11)

G6 Karelağı, (G6/0002/V/01) Bronz. Basit halka biçimli yüzük açık uçlu ve yuvarlak kesitlidir. Gövdeden uca kalınlık değişmez ve her iki ucu da düz kesilmiştir. Tümdür (Çap: 2.3 cm, Kal.: 0.4 cm, Ağr.: 4 gr.).

12 Fibula (Şek. 3.12; 4.12)

D7 karelağı (D7/0007/V/06), Bronz. Yarım daire biçimli gövdenin ortası hafif şekilde şişkinleştirilmiştir. Fibulanın bir ucu el şeklinde kıvrılmış diğer ucundaki iğnesi kırıktır. Gövdenin her iki yanında yuvarlak silmeler bulunur. İğne kısmı eksiktir (Yük.: 2 cm, Kal.: 0.5 cm, Ağr.: 2 gr.).

13 Kemer Parçası (Şek. 5.13)

G4 karelağı, Bronz. Düz levha biçimli kemer parçasının kenarlarında delik sırası ve üzerinde dövme tekniğinde yapılan bitkisel bezemeler bulunmaktadır. Kemerin parçaları eksiktir (Korunan Uz.: 6.6 cm, Gen.: 3 cm).

KAYNAKLAR

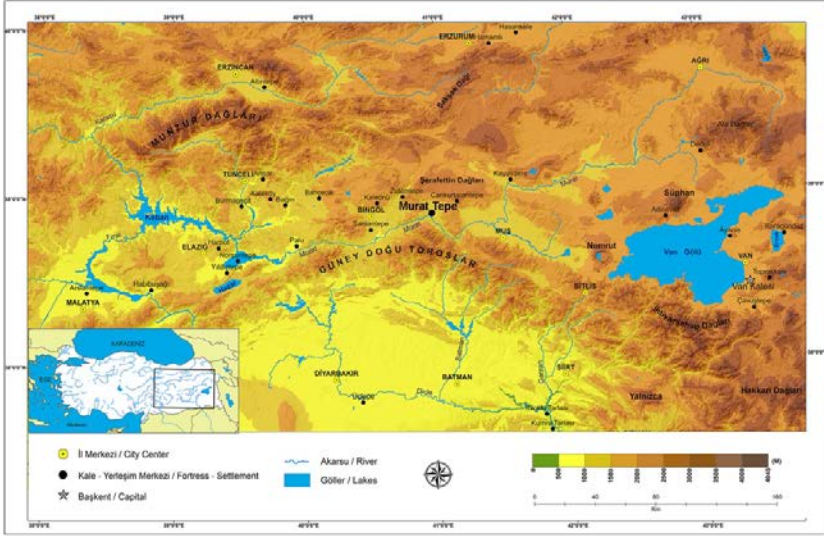
- AKURGAL, Ekrem (1968), *Urartaische und Alturanische Kunstzentren*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ASLANAOV, G.; İbrahimov, B. ve Kashkay, S. (2002), *Drevnie Nekropoli Xaraba-Gilan*, Bakü.
- ARSLAN SEVİN, Necla (2005), *Urartu Takı Sanatı*, *Arkeoatlas* 4, ss. 108-109.
- AYAZ, Gulan (2006), *Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Takıları*, (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Van.
- BELLİ, Oktay (2004a), *Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi*, İstanbul.
- BELLİ, Oktay (2004b), *Urartu: Savaş ve Estetik*, F. Özdem (ed.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları-1917.
- BELLİ, Oktay (2010), *Urartu Takıları*, İstanbul.
- BELLİ, Oktay ve Kavaklı, E. (2001), “1999 Yılı Van-Yonca Tepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, *Kazi Sonuçları Toplantısı* 22 (1), ss. 369-384.
- BURNEY, C.A. ve Lang, D.M. (1971), *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus*, London.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet (2002), *Urartu Kemerleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet (2014a), *Rezan Has Müzesi Urartu Kemer Koleksiyonu*, RHM, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Rafet (2014b), *Rezan Has Müzesi Urartu Takıları Restorasyon ve Konservasyon Projesi*, RHM, İstanbul.
- ÇEVİK, Nevzat (2000), *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1997), *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir.
- ERDEM, Aylin Ümit ve Konyar, Erkan (2011), “Urartu Çanak Çömleği”, *Urartu Doğu'da Değişim Transformation in the East*, K. Köroğlu and E. Konyar (eds.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, ss. 268-285.
- ERZEN, Afif (1978), *Çavuştepe I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ERZEN, Afif (1986), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- GÖGTAŞ, Nasır ve İğit, İlter (2019), “Ahlat Müzesinde Bulunan Urartu Dönemi Madeni Takıları”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl.9, Cilt 9, Sayı 17, ss. 535-552.

- HAUPTMANN, Harald (1974), "Norşun Tepe Kazıları, 1971," in *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, pp. 71-82. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- HAUPTMANN, Harald (1976), "Norşun Tepe Kazıları, 1972," in *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, pp. 41-69. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KELLNER, H. J. (1991), "Grouping and Dating of Bronze Belts", *Urartu A Metalworking Center in The First Millenium B.C.E*, R. Merhav (ed.), Tell Aviv: Sabinsky Prees Ltd. pp. 142-161.
- KOZBE, Gülriz; Çevik, Özlem ve Sağlamtimur, Haluk (2001), "Pottery", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, A. Çilingiroğlu ve M. Salvini (eds.), Documenta Asiana VI, Roma, pp. 85-153.
- KÖROĞLU, Kemalettin (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KÖROĞLU, Kemalettin (1998), *Üçtepe I. Yeni Kazı ve Yüzey Araştırmaları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Asur Dönemi Coğrafyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖROĞLU, Kemalettin (2011), "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu Doğuda Değişim*, K. Köroğlu ve E. Konyar (eds.), ss. 12-53. İstanbul.
- KÖROĞLU, Kemalettin ve Konyar, Erkan (2008), "Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin", *ANES* 45, pp. 123-146.
- ÖĞÜN, Baki (1978a), "Die Urartaeischen Bestattungsbrauche", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28 Februar 1976*, S. Şahin, E. Schwertheim ve J. Wagner (eds.), Leiden: E.J. Brill, pp. 639-678.
- ÖĞÜN, Baki (1978b), "Die Urartaeischen Graber in Der Gegend Von Adilcevaz und Patnos", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology Vol I-III*, E. Akurgal (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, ss. 61-67.
- ÖKSE, Ayşe Tuba ve Görmüş, Ahmet (2014), "Demir Çağında Salat Tepe", *Veli Sevin'e Armağan. Arkeolojiyle Geçen bir Yaşam için Yazılar*, A.Özfirat (ed.), İstanbul: Ege Yayınları, ss. 233-255.
- ÖKSE, Ayşe Tuba; Erdoğan, Nihat; Görmüş, Ahmet ve Atay, F. (2014), *İlisu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Projesi I: Demir Çağı*, Mardin.
- ÖZDEMİR, Abdulkadir; Kılınç, Ziya; Ağtaş, Y.; Demir, E.; Tofur, M.; Aydın, B. ve Kan, E. (2018), "2018 Yılı Murat (Norik) Höyük Kazı Çalışmaları: Ön Değerlendirmeler", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* Cilt: V, Sayı: 2, Elazığ, ss. 83-94.

- ÖZDEMİR, Abdulkadir ve Kılınç, Ziya (2019), “Murat Tepe: A Newly Excavated Urartians Way-Station along the Murat River, Eastern Anatolia”, Eastern Anatolian Archaeology Workshop I: From Prehistoric Times To The End Of The Iron Ages, 11-12 Şubat 2019 İzmir, A. Batmaz, A. Ü. Erdem (Eds.) *Ancient Near Eastern Studies Supplement Series xx* (Baskıda).
- PEDDE, Friedhelm (2000), *Vorderasiatische Fibeln: Von der Levante bis Iran*, Berlin.
- SEVİN, Veli (1987), “Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey araştırması 1985”, IV. *AST*, ss. 279-300.
- SEVİN, Veli (1988), “Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey araştırması 1985”, V. *AST*, ss. 1-44.
- SEVİN, Veli (1989a), “Elazığ-Bingöl Yüzey araştırması 1985”, VI. *AST*, ss. 451-500.
- SEVİN, Veli (1989b), “Doğu Anadolu’da En Eski Karayolu”, *Müze*, Sayı 1, ss. 32-35.
- SEVİN, Veli (1991), “The Southwestward Expansion of Urartu: New Observations”, *Anatolian Iron Ages*, A. Çilingiroğlu ve D.H. French (eds.), Oxford: Oxbow Books, pp. 97-112.
- SEVİN, Veli (1994), “The Excavations at the Van Castle Mound”, *Anatolian Iron Age 3*, A.Çilingiroğlu ve D.H.French (eds.), London: The British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 16, pp. 221-228.
- SEVİN, Veli (1999), “The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations”, *Anatolian Studies*, Vol. 49, pp. 159-164.
- SEVİN, Veli (2012), *Van Kalesi Urartu Kral Mezarları ve Altın-tepe Halk Mezarlığı*, İstanbul: Ege Yayınları.
- SEVİN, Veli ve Kavaklı, E. (1995), “Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 16 (1), ss. 331-350.
- SEVİN, Veli ve Kavaklı, E. (1996), “Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü”, *Belleten LX* (227), ss. 1-35.
- SEVİN, Veli, Özfırat, Aynur ve Kavaklı, E. (2000), “1997-1998 Van/Altın-tepe Urartu Nekropolü Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21 (1), ss. 421-434.

- STONE, E.C. ve Zimansky, P. (2003), "The Urartian Transformaiton in the Outher Town of Ayanis", *Archaeology in the Borderlands, Investigations in Caucasia and Beyond*, A.T. Smith ve K.S. Rubinson (eds.), Los Angeles, pp. 213-228.
- TARHAN, M. Taner (1994), "Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa", *Tel Aviv* 21/1, pp. 22-57.
- TARHAN, M. Taner ve Sevin, Veli (1977), "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları IV-V*, İstanbul, ss. 273-345.
- TONBUL, Saadettin (1990), "Bingöl Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Gelişimi", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* Cilt 2, Sayı 2, ss. 329-352.
- ÜNGÖR, İbrahim (2015), "Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, ss. 151-168.
- YILDIRIM, Recep (1989), *Urartu İğneleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- YİĞİTPAŞA, Davut (2016), "Arkeolojik Veriler ve Müze Buluntuları Işığında Urartu Madeni Bilezikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 42, ss. 999-1017.
- WARTKE, R. Bernhard (1990), *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orient 22, Berlin.

Şekiller

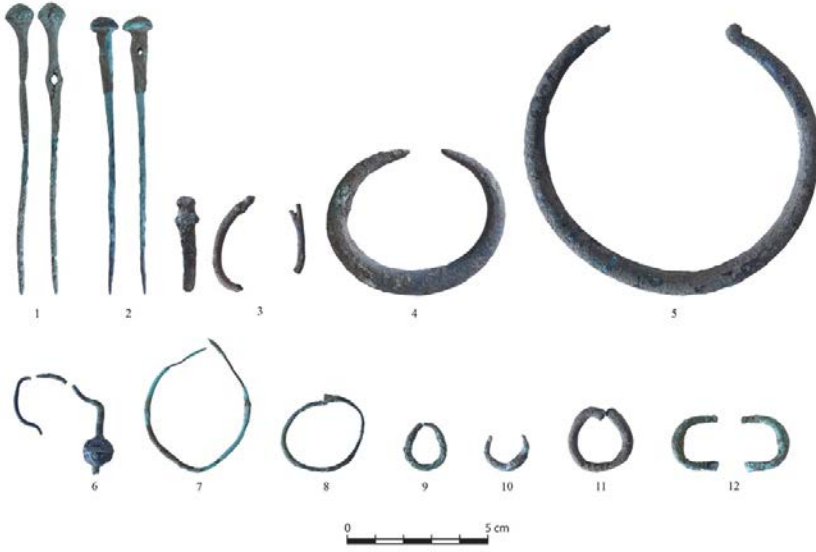

Şekil 1. Doğu Anadolu Bölgesindeki Orta Demir Çağı'na ait bazı merkezler.

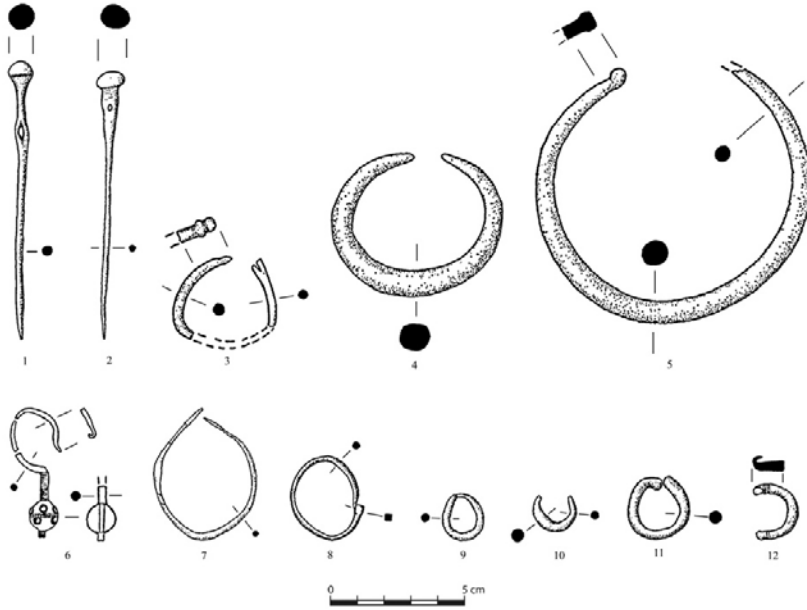

Şekil 2. Bingöl, Solhan'da Murat Nehri kenarındaki Murat Tepe (önde) ve Murat Höyük (sol tarafta) havadan genel görünümüleri.

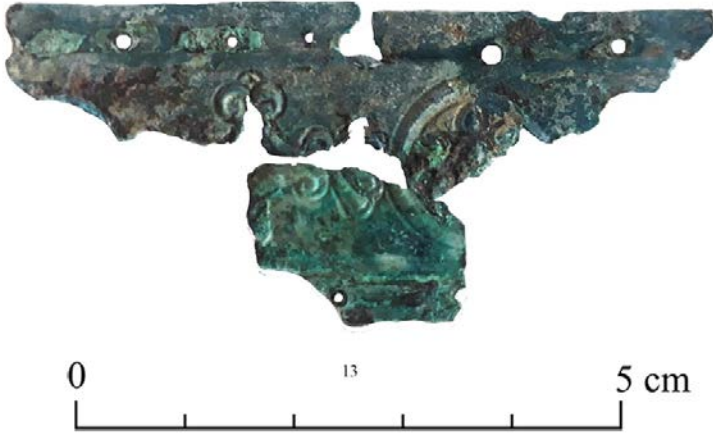

Şekil 3. Murat Tepe bronz objeleri: iki adet iğne (1-2), iki adet bileklik (3-4), bir adet boyunluk (5), beş adet küpe (6-10), bir adet yüzük (11) ve bir adet fibula (12).

Şekil 4. Murat Tepe bronz objeleri: iki adet iğne (1-2), iki adet bileklik (2-4), bir adet boyunluk (5), beş adet küpe (6-10), bir adet yüzük (11) ve bir adet fibula (12).

Şekil 5. Mezar 2’de bulunan bronz Urartu kemer parçası (13).

PERAKENDE TİCARET SEKTÖRÜNDEKİ İŞLETMELERİN TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ AÇISINDAN FİNANSAL PERFORMANS KRİTERLERİNİN BELİRLENMESİ: BİST'DE BİR UYGULAMA

Mustafa DESTE¹, Melike HALİFEOĞLU²

Geliş: 03.05.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.560448

Öz

Günümüzde benzer fiyat ve kalitede ürünlerin satılması ikame mal alternatiflerini artırmıştır. Bu durum marka sadakatini sağlanmasını güçleştirmiştir. Perakende sektöründe birçok ürün sunulması, bu hizmeti sunan satış noktalarının artması, tüketicilerin ikame mallara yönelmelerini kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda işletmelerin farklılaşması için fiyat ve kalite dışında etkin bir tedarik zinciri yönetimi sergilemeleri gerekmektedir.

Çalışmada, BİST-Perakende Ticaret Sektörü'nde bulunan market zincirlerinin tedarik zinciri yönetimi açısından finansal performans kriterlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu market zincirlerinin Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) teknikleriyle finansal performansları karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmada tedarik zinciri yönetimiyle ilgili finansal raporlardaki ve finansal raporlar dışındaki veriler değerlendirmeye alınmıştır.

BİST-Perakende Ticaret Sektörü'nde 12 perakende işletmesi bulunmaktadır. Bunların 5 tanesi market zinciridir. Bu işletmeler Bim, Migros, Carrefoursa, Bizim Toptan ve Şok'dur. Market zincirleri 2 ana, 22 alt kritere göre tedarik zinciri yönetimi açısından incelenmiş ve finansal performansları değerlendirilmiştir. Değerlendirmede ÇKKV tekniklerinden TOPSIS kullanılmıştır. Değerlendirme sonucunda Migros birinci, Bim ikinci, Bizim Toptan üçüncü, Carrefoursa dördüncü ve Şok beşinci sırada yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Tedarik Zinciri Yönetimi, Finansal Performans, BİST-Perakende ve Ticaret Sektörü, TOPSIS

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İİBF, mustafa.deste@inonu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5781-6543>.

² Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, mhalifeoglu@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8454-0490>.

DETERMINATION OF FINANCIAL PERFORMANCE CRITERIA FOR THE SUPPLY CHAIN MANAGEMENT IN RETAIL TRADE INDUSTRY: AN APPLICATION IN BIST

Abstract

Nowadays, the sale of products of similar price and quality increased the alternatives of substitution goods. This situation made it difficult to achieve brand loyalty. The introduction of many products in the retail sector, the increase in the sales points that provide this service, facilitated the consumers' orientation to the substitute goods. In this context, enterprises need to demonstrate an effective supply chain management outside of price and quality for differentiation.

The aim of this study is to determine the financial performance criteria of the supply chain management of the market chains in the BIST-Retail Trade Sector. In addition, the financial performance of these market chains with Multi Criteria Decision Making (CRC) techniques was compared. In the comparison, data other than financial reports and financial reports related to supply chain management were evaluated.

There are 12 retail businesses in BIST-Retail Trade Sector. 5 of them are market chains. These businesses are Bim, Migros, Carrefoursa, Bizim Toptan, Şok. Market chains were analyzed in terms of supply chain management according to 2 main and 22 sub-criteria and their financial performances were evaluated. TOPSIS was used in the evaluation. As a result of the evaluation, Migros ranked first, Bim second, Bizim Toptan third, Carrefoursa fourth and Şok fifth.

Keywords: Supply Chain Management, Financial Performance, BIST-Retail and Trade Sector, TOPSIS.

Giriş

Perakendecilik sektörü, pazarlama anlayışının üründen tüketiciye kayması ve teknolojide yaşanan gelişmelere bağlı olarak son 20 yılda önemli bir ilerleme kaydetmiş ve sektördeki rekabet giderek artmıştır. Kavramsal olarak perakendecilik, mal ve hizmetlerin kişisel ve ailevi olarak kullanımı için, doğrudan nihai tüketiciye satışına yönelik yapılan faaliyetlerin bütünü olarak tanımlanmaktadır (Mucuk, 2014:285).

Dağıtım kanalında yer alan perakende işletmeler, üretici ile nihai tüketici arasında gördüğü aracılık nedeniyle tüketicilere birçok fayda sağlamaktadır. Bu bağlamda, perakende işletmeler, tüketicilere ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri talep ettikleri yerde sunmakta (yer faydası); bu mal ve hizmetleri istedikleri zaman satın alma imkânı tanımakta (zaman faydası), kredi kartı ile vadeli satış yaparak mal ve hizmetin mülkiyet devrini sağlamakta (mülkiyet faydası), satın alınan ürün ve hizmetle ilgili montaj yapılması ya da ürünün tüketici adresine gönderilmesi gibi ilave hizmetler (şekil faydası) sunmaktadır (Onurlubaş ve Dinçer, 2017:63). Perakende işletmeler sağladıkları bu faydaların yanı sıra, üretici ile nihai tüketici arasında aracılık görevi görerek üretim yapan birçok işletme için de önemli bir müşteri konumuna sahip olmaktadır.

Perakende işletmeleri nihai tüketicinin ihtiyaç ve taleplerini yakından görebilmeleri nedeniyle kendi markalarını da tüketiciyle buluşturmaya başlamıştır. Perakende işletmeleri yerel tedarikçiler vasıtasıyla daha düşük maliyetle ürettikleri ürünleri üretici işletmelere göre daha uygun fiyatla satabilmektedirler. Böylece işletmelerin önemli bir rakibi haline gelmişlerdir. Bu durum perakende sektöründeki rekabeti giderek artırmıştır.

Perakende işletmeleri içinde market zincirlerinin sayısının artması tüketiciye zaman faydası sağlamakta ve birçok ürünü inceleme fırsatı sunmaktadır. Bu bağlamda satış noktalarının artması nedeniyle talep edilen ürünlerin zamanında ve ihtiyacı karşılayacak miktarda stoklarda bulundurulması tedarik zincirinin etkin bir şekilde yürütülmesini gerekli kılmaktadır. Lojistik merkezlerinin yeterli sayıda olması ve hizmet ettikleri marketlere yeterli ürünü, doğru zamanda ulaştırmaları rekabette farklılık yaratacak bir unsurdur. Bu nedenle perakendecilikte farklılaşmak için tedarik zincirinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi giderek önemli bir hale gelmiştir.

1. Literatür Taraması

Literatürde konuyla ilgili olarak çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmaların bir kısmı kullanılan ÇKKV tekniklerine göre aşağıda belirtilmiştir.

Feng ve Wang (2000), Tayvan'daki 5 havayolu işletmesinin performanslarını finansal ve ulaştırmaya dayalı 22 kritere göre; Wang ve Hsu (2004), Tayvan borsasındaki 10 işletmenin finansal performanslarını 4 finansal oran üzerinden; Wang vd. (2010), Vietnam borsasında yer alan 13 işletmenin finansal performanslarını 6 finansal oran kriterine bağlı olarak; Kim ve Jung (2011), Kore borsasındaki 8 işletmenin finansal performanslarını 16 finansal

oran üzerinden; Özen vd. (2015), BIST-Gıda Sektörü' ndeki 4 işletmenin 2000 yılı 4.çeyrek ile 2014 yılı 3.çeyrek dönem arasındaki finansal performanslarını 20 finansal oran üzerinden değerlendirmiştir. Akgün ve Temür Soy (2016), BIST Ulaştırma Endeksi'ne kayıtlı 2 havayolu taşımacılık şirketinin finansal performanslarını 2010-2015 yılları arasında 12 finansal orana göre; Orçun ve Eren (2017), BIST'de işlem gören teknoloji şirketlerinin 2010-2015 yıllarındaki finansal performanslarını 8 finansal oran üzerinden, Dumanoğlu ve Ergül (2010) ise, BIST'de işlem gören 11 teknoloji şirketinin 2006-2009 yıllarındaki mali performanslarını 8 finansal orana göre değerlendirmiştir. Bu çalışmalarda ÇKKV tekniklerinden TOPSIS yöntemi kullanılmıştır.

Kung ve Wen (2007), Tayvan'da bulunan 20 işletmenin 2001-2003 arasındaki finansal performanslarını 6 finansal orana göre; Bektaş ve Tuna (2013), BIST Gelişen İşletmeler Piyasası'nda işlem gören 11 işletmenin 2011 yılındaki finansal performanslarını 6 finansal oran üzerinden; Ecer (2013), 11 özel bankanın 2008-2011 yıllarındaki performansları CAMELS kriterleri kapsamında ve 12 finansal orana göre; Ecer ve Günay (2014), BIST'de işlem gören 9 turizm işletmesinin 2008-2012 yıllarındaki finansal performanslarını 17 finansal orana bağlı olarak; Karakoç vd. (2016), BIST Kurumsal Yönetim Endeksi'nde yer alan 5 şirketin 2007-2014 yıllarındaki finansal performanslarını 12 finansal oran üzerinden incelemiş ve şirketlerin finansal performanslarını kurumsal derecelendirme notlarıyla karşılaştırmıştır. Meydan vd. (2016) ise, BIST'de işlem gören 28 gıda işletmesinden kâr etmiş 10 işletmenin finansal performanslarını 20 finansal orana bağlı olarak incelemiştir. Bu çalışmalarda ÇKKV tekniklerinden Gri İlişkişel Analiz (GİA) yöntemi kullanılmıştır.

Shaverdi vd. (2014) çalışmalarında İran Petrokimya Sektörü'nde yer alan işletmelerin finansal performanslarını Bulanık AHP yöntemiyle; Ömürbek ve Özcan (2016), BIST Sigorta Sektörü'nde faaliyet gösteren 6 sigorta şirketini belirledikleri 10 finansal orana göre MULTIMOORA yöntemiyle; Tezergil (2016) ise, Türk Bankacılık Sektörü'ndeki 28 mevduat bankasının 2009-2013 yıllarındaki finansal performanslarını 9 finansal orana göre VIKOR yöntemiyle incelemiştir.

Finansal performans değerlendirmesinde birden fazla ÇKKV tekniklerini kullanarak performans karşılaştırması yapan çalışmalarda bulunmaktadır. Bunlardan Tayyar vd. (2014), BIST Bilişim ve Teknoloji Sektörü'nde kayıtlı 11 işletmenin 2005-2011 yıllarındaki finansal performanslarını 12 finansal orana göre AHP ve Gri İlişkişel Analiz (GİA) yöntemlerini kullanarak; Kandemir ve Karataş (2016), BIST'de işlem gören 12 mevduat bankasının 2004-2014

yıllarındaki finansal performanslarını 17 kriter üzerinden TOPSIS ve VIKOR yöntemiyle inceleyerek; Ömürbek ve Eren (2016), Gıda Sektörü'ndeki bir işletmenin 2005-2014 yıllarındaki finansal performansını 13 finansal orana göre PORMETHEEE, MOORA ve COPRAS yöntemlerini kullanarak karşılaştırmıştır. Bunun yanı sıra Tayyar ve Gökakın (2018), BIST Gelişen İşletmeler Piyasası'nda işlem gören 21 şirketin 2014 yılı finansal performanslarını belirledikleri 8 finansal oran üzerinden VIKOR ve Gri İlişkisel Analiz (GİA) yöntemlerini kullanılarak incelemiş ve finansal performanslarını karşılaştırmıştır.

2. BIST'de Yer Alan Perakende İşletmelerine Yönelik Uygulama

2.1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmanın amacı, BIST-Perakende Ticaret Sektörü'nde işlem gören 5 market zincirinin tedarik zinciri yönetimi açısından finansal performans kriterlerinin belirlenmesidir. Bu amaca ek olarak, market zincirlerinin finansal performanslarının karşılaştırması yapılmıştır. Karşılaştırmada ÇKKV tekniklerinden TOPSIS kullanılmıştır. Finansal performansların belirlenmesinde tedarik zinciri yönetimiyle ilgili finansal raporlarda yer almış verilerin yanı sıra finansal raporlar haricinde tespit edilmiş verilerden de faydalanılmıştır. Finansal ve finansal olmayan verilerin temininde, market zincirlerinin 2017 yılı bilançolarından, 2017 yılı faaliyet raporlarından, 2018 yılı 3.çeyrek faaliyet raporlarından, 2018 yılı yatırımcı sunumlarından ve işletmelerin internet sitelerinde yayınladıkları bilgilerinden yararlanılmıştır.

BIST-Perakende ve Ticaret Sektörü'nde 12 perakende işletmesi bulunmaktadır. Bu işletmelerden Bim, Migros, Carrefoursa, Şok ve Bizim Toptan işletmeleri market zinciri olarak faaliyet göstermektedir. Çalışmada market zincirlerinin seçilmiş olma nedeni, bu işletmelerin şube ağı yapılanmalarını son 10 yılda yaygınlaştırmaları ve daha fazla tüketiciye ulaşmaları dolayısıyla tedarik zinciri sürecinde değerlendirmeye uygun olmalarıdır.

2.2. Araştırmanın Önemi

Yaygın bir şube ağına sahip olmaları ve çok sayıda ürün çeşidini bir noktada tüketiciye sunmaları nedeniyle market zincirleri perakende sektöründe büyük bir öneme sahip olmuştur. Buna karşın kalite ve fiyatlandırmada farklılığın kalmaması ürünlerin tüketici nezdinde ikame edilebilirliğini artırmıştır. Bu bağlamda, stoklarda yeterli miktarda ürün bulundurulabilmesi ve tüketicinin aradığı ürünlerin raflarda muhafaza edilebilmesi, market zincirleri

için bir farklılaşma unsuru olarak tüketicilerin rakip işletmelere yönelmesini önleyecektir. Bu nedenle farklılaşma noktasında tedarik zinciri yönetiminin önemi artmıştır. Çok sayıda ürünü kısa sürede tüketici talebini karşılayacak şekilde bütün satış noktalarında temin etmek ise doğru bir tedarik süreciyle mümkündür. Bu noktada çalışmanın, market zincirlerine rekabet avantajı sağlayacak bir tedarik zinciri yürütebilmeleri için hangi kriterlere dikkat etmeleri gerektiğine yönelik bir kaynak olacağı düşünülmektedir.

Literatürde farklı sektörlerde bulunan işletmelerin finansal performanslarını değerlendiren çok sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Ancak yapılan çalışmalar içerisinde, işletmelerin finansal performans kriterlerini tedarik zinciri yönetimi açısından belirleyen ve tedarik zinciri yönetimi yönüyle finansal performans kriterlerini değerlendiren bir çalışma bulunmamaktadır. Buna ek olarak finansal raporlar dışında tespit edilmiş kriterlere araştırma içinde yer veren bir çalışma da bulunmamaktadır. Bu anlamda çalışmanın sonradan yapılacak araştırmalara referans olacağı ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2.3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada market zincirlerinin tedarik zinciri yönetimi açısından finansal performans kriterleri belirlenmiştir. Kriterlerin belirlenmesinde işletmelerin finansal performanslarına yönelik literatür incelemesi yapılmış, market zincirlerinin 2017 bağımsız denetçi raporları, 2017 faaliyet raporları, 2017 sürdürülebilirlik raporları, 2018 3.çeyrek faaliyet raporları, 2018 3.çeyrek yatırımcı sunumları ve internet sitelerinde yer alan bilgilerden faydalanılmıştır. Bu bağlamda birinci ana kriter olarak “Finansal Tablolardan Elde Edilen Kriterler” sınıflandırmasıyla 17 alt kriter ve ikinci ana kriter olarak “Finansal Tablolar Dışında Belirlenen Kriterler” sınıflandırmasıyla 5 alt kriter oluşturulmuştur. Çalışma kriterleri arasında belirlenen tedarikçi sayısı, tedarikçi çiftçi sayısı ve toplam satış alanı (m2) alt kriterleri, iki işletmenin faaliyet raporlarında tespit edilememiştir. Bu nedenle ilgili işletmelere 17.12.2018 tarihinde mail atılarak bilgi talebinde bulunulmuştur. Ancak işletmelerden geri dönüş yapılmaması nedeniyle bu 3 alt kriter değerlendirme dışında bırakılmıştır.

“Finansal Tablolardan Elde Edilen Kriterler” altında; Cari Oran, Asit-Test Oran, Nakit Oran olarak Likidite Oranları; Borçlanma Oranı, Öz Kaynak Oranı, Boç-Öz Kaynak Oranı, Finansman Oranı olarak Mali Yapı Oranları; Stok Devir Hızı ve Stok Tüketilme Süresi olarak Faaliyet Oranları; Brüt Kâr Marjı, Net Kâr Marjı ve Faaliyet Kâr Marjı olarak Kârlılık Oranları; Ticari Borçlar,

Ticari Borçların Ortalama Vadesi, Stok Miktarı, Satılan Malın Maliyeti, Verilen Sipariş Avansları olmak üzere 17 alt kriter bulunmaktadır. “Finansal Tablolar Dışında Belirlenen Kriterler” altında; Mağaza Sayısı, İl Sayısı, Ürün Çeşidi Sayısı, Dağıtım Merkezi Sayısı ve Çalışan Sayısı olmak üzere 5 alt kriter bulunmaktadır.

Çalışmanın ikinci kısmında ise belirlenmiş olan kriterler ışığında 5 market zincirinin finansal performanslarının karşılaştırması yapılmıştır. Verilerin analizinde yapılan karşılaştırma için ÇKKV tekniklerinde yaygın olarak kullanılan TOPSIS (Technique for Order Preference by Similatrity to Ideal Solution) yöntemi kullanılmıştır.

Hwang ve Yoon (1981) tarafından geliştirilmiş olan TOPSIS yöntemi daha sonra birçok alandaki çok kriterli karar verme problemlerinin çözümünde kullanılmıştır (Özdemir ve Seçme, 2009:83). Bu yöntem alternatifler içinde en iyi seçimin elde edilmesini amaçlamaktadır (Özdemir: 2015:134). Bu anlamda TOPSIS yöntemi, seçilen bir alternatifin ideal çözüme (pozitif ideal) en yakın olması ve ideal olmayan çözüme (negatif ideal) en uzak olması esasına dayanmaktadır. Dolayısıyla bütün alternatifler arasından pozitif ideal çözüme en kısa ve negatif ideal çözüme en uzak mesafedeki alternatifin seçilmesini hedeflemektedir (Özbek, 2017:201). Böylece alternatifler için değerlendirmeye alınan kriterlerin maksimum ve minimum değerler içerisinde ideal duruma yönelik karşılaştırmaları yapılmış olur (Yurdakul, 2003:11).

TOPSIS yönteminin aşamalarına ilişkin detaylı bilgi birçok çalışmada ifade edilmiştir (Özen vd., 2015; Akgün ve Temür Soy, 2016; Orçun ve Eren,2017; Dumanoğlu ve Ergül, 2010). Bu nedenle TOPSIS yöntemi aşamalarına bulgular bölümünde kısaca yer verilmiştir.

Çalışmadaki kriterlerin ağırlıklandırmasında uzman görüşlerine başvurulmuş, yapılan ağırlıklandırmalar arasında tutarsızlık olması nedeniyle eşit ağırlıklandırma yapılmıştır. Literatürde eşik ağırlıklandırma yapan çalışmalar bulunmaktadır (Özen vd., 2015; Akgün ve Temür Soy, 2016; Ömürbek ve Özcan, 2016). Kriterlerin ağırlık toplamları 1 olacak şekilde her bir kriterin ağırlık değeri 0,04545 (1/22) olarak belirlenmiştir.

2.4. Finansal Tablolardan Elde Edilen Kriterler

İlk ana kriter altında bulunan 17 alt kriterin neler oldukları ve kriter olarak belirlenme nedenleri aşağıda açıklanmış olup bu kriterler içinde yer alan finansal oranlar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Likidite Oranları: Bu oranlar işletmelerin kısa vadeli borçlarını ödeyebilme kapasitesini gösteren oranlardır (Akdoğan ve Tenker, 2003:610). İşletmelerin mal ve hizmet satabilmeleri için tedarikçilerle sağlıklı bir ilişki kurmaları gerekir. Bu anlamda tedarikçilerden sağlanan hammadde, yarı mamul, mamul ve ticari mal alımlarının devamlılığı için yapılacak ödemelerin de sorunsuz gerçekleştirilmesi gereklidir. Bu noktada kısa vadeli borçları ödeme yeterliliği önemli bir unsurdur. Likidite oranları işletmelerin kısa süreli olan borçlarını ödeme güçlerini göstermesi nedeniyle tedarik sürecindeki nakit akışını düzenlemede önemli finansal oranlardır. Bu nedenle literatürde de incelenmiş olan Cari Oran, Asit-Test Oranı ve Nakit Oranı (Tayyar vd., 2014) araştırma kriterleri içerisine alınmıştır.

Mali Yapı Oranları: İşletme varlıklarının ne kadarının borçlarla finanse edildiğini gösteren oranlardır (Okka, 2006:89). İşletmelerin tedarikçilerden satın aldıkları mal veya hizmetlere ilişkin bir yıldan uzun vadeye bağlanmış ticari borçları da bulunmaktadır. Bunun yanı sıra uzun vadeli mali borçlar da işletmelerin nakit çıkışlarını etkileyen bir unsurdur. Tedarikçilerle yapılan iş anlaşmalarının devamlılığının sağlanması ve tedarik edilen unsurların stoklarda bulundurulabilmesi, satış sürekliliğinin sağlanması açısından önemlidir. Bu nedenle işletmeler kısa vadeli borç ödeme kapasitelerinin yanı sıra uzun vadeli borçları ödeme kapasitelerini de dikkate almak zorundadır. Bu bağlamda literatürde de yer almış Borçlanma Oranı, Öz Kaynak Oranı, Borç-Öz Kaynak Oranı ve Finansman Oranı (Akgün ve Temür Soy, 2016;Karakoç vd., 2016) çalışmada incelenen kriterler arasına alınmıştır.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Finansal Oranlar

Cari Oran = Dönen Varlıklar/KVYK
Asit-Test Oran = (Dönen Varlıklar-Stoklar)/KVYK
Nakit Oranı = (Hazır Değerler + Menkul Değerler)/KVYK
Borçlanma Oranı = Toplam Yabancı Kaynaklar/ Aktif Toplamı
Öz Kaynak Oranı = Öz Kaynak/ Aktif Toplamı
Borç-Öz Kaynak Oranı = Toplam Yabancı Kaynaklar/ Öz Kaynaklar
Finansman Oranı = Öz Kaynaklar/ Toplam Yabancı Kaynaklar
Stok Devir Hızı = Satılan Malın Maliyeti/Stoklar
Stok Tüketilme Süresi = 360/ Stok Devir Hızı
Brüt Kâr Marjı = Brüt Satış Kârı/ Net Satışlar
Net Kâr Marjı = Net Satış Kârı/ Net Satışlar
Faaliyet Kâr Marjı = Faaliyet Kârı/ Net Satışlar

Faaliyet Oranları: İşletme varlıklarının ne derecede etkin ve verimli kullanıldığını gösteren finansal oranlardır (Aydın vd., 2014:98). İşletmelerin

finansman kararları neticesinde buldukları fonları doğru varlık alımına yönlendirip yönlendirmediğini ölçen faaliyet oranları, yatırım kararları neticesinde alınan varlıkların işletme faaliyetlerine sağladığı katkıyı gösterir. Tedarik sürecinde önemli bir kalem olan stoklar işletmelerin ana faaliyet konusuna ilişkin bir kalemdir. Bu nedenle faaliyet oranları içerisinde yer alan Stok Devir Hızı (Özen vd., 2015) ve onunla doğrudan ilişkili olan Stok Tüketilme Süresi araştırma kriterleri içerisinde değerlendirilmeye alınmıştır.

Kârlılık Oranları: İşletmelerin faaliyetleri sonucunda elde ettikleri başarıyı ölçmeye yarayan oranlardır (Ceylan ve Korkmaz, 2013:70). Diğer bir ifadeyle işletmelerin yatırımları neticesinde elde ettiği satışların kârlılığa etkisini gösteren oranlardır. Bu nedenle kârlılık oranları, işletmelerin belli bir dönemdeki satışlarından tüm harcama ve giderler düşüldükten sonraki net kârının işletme başarısına katkısını ölçer. Literatürde de incelenmiş olan Brüt Kâr Marjı, Net Kâr Marjı ve Faaliyet Kâr Marjı (Ömürbek, 2016; Meydan vd., 2016), işletmelerin esas faaliyetleri olan mal veya hizmet satışlarında doğru bir tedarik süreci içinde olup olmadıklarına yönelik işletmelere fikir vermesi açısından önemlidir. Çünkü bu oranların işletme kârlılık hedeflerini sağlaması, doğru bir stok yönetimi ve sağlıklı bir tedarik zinciri yürütülüp yürütülmediğine ilişkin bilgi sağlamaktadır. Bu nedenle ilgili kârlılık oranı araştırma kriterleri içerisinde yer almıştır.

Ticari Borçlar: İşletmelerin ana faaliyet konusuyla ilgili her türlü mal ve hizmet alımlarına ilişkin senetli ve senetsiz borçlarının izlendiği kalemdir (Akdoğan ve Tenker, 2003:108). Ana faaliyet konusuna ilişkin mal ve hizmet alımları tedarikçilerden sağlanmaktadır. Bu nedenle çalışmaya dahil edilen kriterler içinde yer almıştır.

Ticari Borçların Ortalama Vadesi: İşletmelerin tedarikçilerden satın aldıkları mal ve hizmetlere ilişkin senetsiz ya da senede bağlanmış ticari borçlarının ödeme sürelerinin ortalamasını gün bazında ifade eden kalemdir. Tedarikçilerle olan iş anlaşmalarının devamlılığında kritik öneme sahip olması nedeniyle araştırmada belirlenen kriterler arasında yer almıştır.

Satılan Malın Maliyeti: İşletmelerin dönem içindeki stok hareketleri ile satılan mamul, yarı mamul, ilk madde ve malzeme ile ticari mal gibi malzemelerin maliyetini içeren kalemdir (Akdoğan ve Tenker, 2003:173). Diğer bir ifadeyle, dönem içinde alıcılara satılan malların üretimi ya da satın alınması için yapılan tüm giderleri içerir. Tedarik sürecinde satın alınacak mal miktarının belirlenmesinde önemli bir unsur olması nedeniyle inceleme kriterleri içinde yer almıştır.

Stok Miktarı: İşletmelerin satmak, üretimde kullanmak veya tüketmek amacıyla edindiği, ilk madde ve malzeme, yarı mamul, mamul, ticari mal, yan ürün gibi bir yıldan az bir sürede kullanılacak olan veya bir yıl içerisinde nakde çevrilebileceği düşünölen varlıklarından oluşun kalemdir (Akdoğan ve Tenker, 2003:88). İlgili stok unsurları doğrudan tedarikçilerden temin edilmeleri nedeniyle araştırma kriterleri içine alınmıştır.

Verilen Sipariş Avansları: Yurt içinden ya da yurt dışından satın alınmak üzere siparişe bağlanan stoklarla ilgili olarak yapılan avans ödemelerinin izlendiği kalemdir (Akdoğan ve Tenker, 2003:90). İşletme stokları içerisinde yer alan bu kalem, tedarikçilerden satın alınacak stok unsurlarına ilişkin olarak verilen siparişlerde tedarikçilere yapılan bir ön ödeme olması nedeniyle kriterler içerisinde yer almıştır.

2.5. Finansal Tablolar Dışında Belirlenen Kriterler

İkinci ana kriter altında yer alan 5 alt kriterin neler olduğu ve kriter olarak belirlenme nedenleri aşağıda açıklanmıştır. Bununla birlikte araştırma kriterleri kodlarıyla birlikte Tablo 2’de gösterilmiştir.

Mağaza Sayısı: İşletmelerin satışlarını gerçekleştirdikleri noktalar olması nedeniyle mağaza sayısı önemli bir unsurdur. Mağaza sayısı işletmelerin daha fazla tüketiciye ulaşmasını ve bu yolla satış cirosunu arttırmasını sağlar. Mağaza sayısının artması stok miktarını arttırmakta ve daha fazla tedarikçiyle iş anlaşması yapılması ya da mevcut tedarikçilerden daha fazla stok alımı yapılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle araştırma kriterleri içine alınmıştır.

İl Sayısı: İşletmelerin büyüme hedeflerine bağlı olarak açtıkları mağaza sayısı, coğrafî olarak yeni şehirlerde şube ya da mağaza açmalarına neden olur. Bu bağlamda satış yapılan il sayısı yeni tedarikçilerle çalışılmasını gerektirir. Bunun nedeni mevcut tedarikçilerden sağlanacak malzemenin temininde dağıtım giderlerinin artmasıdır. Yeni bir ilde açılan şube ya da mağazaya malzeme temininde yakın lokasyonda bulunan tedarikçilerle çalışılması dağıtım giderlerini azaltmakta ve daha hızlı tedarik teminini sağlamaktadır. Bu sebeple il sayısı, belirlenen kriterler arasında çalışmaya dahil edilmiştir.

Tablo 2. Araştırma Kriterleri

BIST-Perakende Ticaret Sektöründe İşlem Gören Market Zincirlerini Değerlendirme Kriterleri	
Finansal Tablolardan Elde Edilen Kriterler	
Kriter Adları	Kriter Kodları
Cari Oran	LO1
Asit-Test Oranı	LO2
Nakit Oranı	LO3
Borçlanma Oranı	MYO1
Öz Kaynak Oranı	MYO2
Borç Öz Kaynak Oranı	MYO3
Finansman Oranı	MYO4
Stok Devir Hızı	FO1
Stok Tüketilme Süresi	FO2
Brüt Kâr Marjı	KO1
Net Kâr Marjı	KO2
Faaliyet Kâr Marjı	KO3
Ticari Borçlar	TB
Ticari Borçların Ort.Vadesi	TBOV
Satılan Malın Maliyeti	SMM
Stok Miktarı	SM
Verilen Sipariş Avansları	VSA
Finansal Tablolar Dışında Belirlenen Kriterler	
Mağaza Sayısı	MS
İl Sayısı	İS
Ürün Çeşidi Sayısı	ÜÇS
Dağıtım Merkezi Sayısı	DMS
Çalışan Sayısı	ÇS

Ürün Çeşidi Sayısı: Ürün çeşit miktarı, işletmelerin ürün fiyatlamalarını etkilemektedir. Ürün çeşidi sayısını azaltarak maliyetlerin düşürülmesi yoluyla düşük fiyat politikası yürütülerek rekabet avantajı sağlanabildiği gibi ürün çeşidi sayısı artırılarak tüketiciye sunulan alternatif sayısının artırılması yoluyla satışlarda artış sağlanabilmektedir. Bu bağlamda, ürün çeşit miktarı çalışılan tedarikçi sayısını etkilemektedir. İşletmeler mağaza sayılarına ve hizmet verdikleri il sayısına bağlı olarak ürün çeşitliliklerini değerlendirmekte ve buna bağlı olarak ne kadar tedarikçiyle çalışacaklarını değerlendirmektedirler. Bu nedenle ürün çeşidi sayısı belirlenen kriterler arasında yer almıştır.

Dağıtım Merkezi Sayısı: Dağıtım merkezleri, işletmelerin hizmet verdikleri mağaza sayısı, il sayısı ve ürün çeşidi sayısına bağlı olarak hızlı bir tedarik sürecinin yaşanması açısından önemlidir. Depolara taşınacak stok

miktarının belirlenmesi, bu stokların satış noktalarına zamanında ulaştırılabilmesi için doğru sayıda ve lokasyonda lojistik merkezleri kurulmalıdır. Bu anlamda dağıtım merkez sayısı tedarik sürecinde önemli bir unsurdur. Bu nedenle değerlendirme kriterleri içine alınmıştır.

Çalışan Sayısı: Satışların aksamaması ve kaliteli bir hizmet sunulmasında insan gücü önemlidir. Mağaza ya da şubelerde, depolarda, dağıtım merkezlerinde istihdam edilen çalışan sayısı; tedarik mallarının tedarikçilerden alınması, depolara taşınması, depolarda saklanması ve sayılması, depolardan çıkış yapılarak satış noktalarına aktarılması, satış noktalarında tüketiciye hazır hale getirilmesi sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle çalışan sayısı araştırma kriterleri içine alınmıştır.

3. Bulgular

Topsis süreci ve sonrasında elde edilen bulgular 6 adım olarak aşağıda gösterilmiştir.

Adım 1: Karar Matrisinin (A) Oluşturulması

Karar matrisi (A) karar verici tarafından belirlenmiş olan kriterlerden ve bu kriterlere ilişkin temin edilen verilerden oluşan başlangıç matrisini ifade eder. Karar matrisinin satırlarında üstünlük sıralamasının yapılacağı alternatifler olarak 5 market zinciri yer almaktadır. Başlangıç matrisinin sütunlarda ise karar vermede kullanılacak değerlendirme faktörleri olan 22 alt kritere ait veriler yer almaktadır. Karar matrisi Tablo 3'de gösterilmiştir.

Adım 2: Normalize Edilmiş Karar Matrisinin (R) Oluşturulması

Karar matrisinde bulunan değerlendirme faktörlerine ait veriler baz alınarak, sütunlardaki her değer, ilgili sütundaki değerlerin kareleri toplamının kareköküne bölünmüş ve normalize edilmiş karar matrisi (R) elde edilmiştir. R matrisin oluşturulmasında şu formül kullanılmıştır;

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a^2_{ij}}}$$

Normalize Edilmiş Karar Matrisi Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 3. Karar Matrisi

AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		LO1	LO2	LO3	MYO1	MYO2	MYO3
MIGROS		0,68	0,34	0,30	0,85	0,15	5,75
BİM		0,94	0,56	0,26	0,58	0,42	1,38
ŞOK		0,24	0,10	0,02	1837,00	-0,84	-2,19
CARREFOURSA		0,46	0,24	0,19	0,98	0,02	46,31
BİZİM TOPTAN		0,92	0,48	0,39	0,85	0,15	5,7
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		MYO4	FO1	FO2	KO1	KO2	KO3
MIGROS		0,17	5,90	61,00	26,60	3,30	2,00
BİM		0,73	14	26	17,10	3,50	4,20
ŞOK		-0,46	11,75	30,63	21,37	-4,55	-0,45
CARREFOURSA		0,02	5,63	63,94	25,52	-6,71	-4,10
BİZİM TOPTAN		0,175	10,67	33,73	8,40	-1,00	1,40
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		TB	TBOV	SMM	MS	ÇS	
MIGROS		3954141000	90,00	11262081000	2101,00	45000	
BİM		3376604000	53,00	20553994000	7268,00	41993	
ŞOK		2193083265	87,00	7478663120	6211,00	25000	
CARREFOURSA		1257607923	90,00	3391525594	625,00	10545	
BİZİM TOPTAN		540280892	56,00	2651840103	176,00	1855	
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		SM	VSA	İS	ÜÇS	DMS	
MIGROS		1908246000	1405000	81,00	75000	24,00	
BİM		1456249000	33263000	81,00	700	57,00	
ŞOK		636247122	1766477	81,00	1500	24,00	
CARREFOURSA		602370448	9500879	55,00	40000	6,00	
BİZİM TOPTAN		248502044	5364793	69,00	3000	5,00	

Adım 3: Ağırlıklı Standart Karar Matrisinin (V) Oluşturulması

Bu aşamada önce değerlendirme faktörlerine yönelik ağırlık değerleri olan (w_i) belirlenmiştir.

$$\sum_{i=1}^n w_i=1$$

Sonrasında (R) matrisinin her bir sütunundaki elemanlar, ilgili (w_i) değeri ile çarpılarak ağırlıklı standart karar matrisi (V) elde edilmiştir. Ağırlıklı standart karar matrisi Ek kısmında yer alan Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 4. Normalize Edilmiş Karar Matrisi

AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		LO1	LO2	LO3	MYO1	MYO2	MYO3
	MIGROS	0,434	0,399	0,505	0,000	0,156	0,122
	BİM	0,600	0,658	0,445	0,000	0,437	0,029
	ŞOK	0,152	0,114	0,035	1,000	-0,871	-0,047
	CARREFOURSA	0,291	0,278	0,317	0,001	0,022	0,984
	BİZİM TOPTAN	0,587	0,564	0,668	0,000	0,156	0,121
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		MYO4	FO1	FO2	KO1	KO2	KO3
	MIGROS	0,190	0,260	0,594	0,570	0,348	0,314
	BİM	0,816	0,617	0,253	0,366	0,369	0,659
	ŞOK	-0,509	0,518	0,298	0,458	-0,480	-0,070
	CARREFOURSA	0,024	0,248	0,622	0,547	-0,708	-0,643
	BİZİM TOPTAN	0,196	0,470	0,328	0,180	-0,105	0,220
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		TB	TBOV	SMM	MS	ÇS	
	MIGROS	0,681	0,522	0,451	0,214	0,669	
	BİM	0,581	0,307	0,823	0,741	0,624	
	ŞOK	0,378	0,505	0,299	0,633	0,372	
	CARREFOURSA	0,217	0,522	0,136	0,064	0,157	
	BİZİM TOPTAN	0,093	0,325	0,106	0,018	0,028	
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		SM	VSA	İS	ÜÇS	DMS	
	MIGROS	0,743	0,040	0,489	0,882	0,359	
	BİM	0,567	0,948	0,489	0,008	0,853	
	ŞOK	0,248	0,050	0,489	0,018	0,359	
	CARREFOURSA	0,235	0,271	0,332	0,470	0,090	
	BİZİM TOPTAN	0,097	0,153	0,416	0,035	0,075	

Adım 4: İdeal (A+) ve Negatif İdeal (A-) Çözümlerinin Oluşturulması

Pozitif ideal çözüm setinin oluşturulabilmesi için V matrisinde ağırlıklandırılmış sütun değerlerinin en büyük en iyi değerleri seçilmiştir. İdeal çözüm setinin bulunmasında şu formül kullanılmıştır;

$$A^+ = \{(max_i v_{ij} | j \in J), (min_i v_{ij} | j \in J')\}$$

Bu formülden yola çıkarak ideal çözüm seti $A^* = \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_n^*\}$ olarak gösterilebilir. Negatif ideal çözüm setinin oluşturulmasında ise V matrisinde ağırlıklandırılmış sütun değerlerinin en küçük en iyi değerler seçilmiştir. Negatif ideal çözümü setinin bulunmasında şu formül kullanılmıştır;

$$A^- = \{(min_i v_{ij} | j \in J), (max_i v_{ij} | j \in J')\}$$

Bu formülden yola çıkarak negatif ideal çözüm seti $A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\}$ olarak gösterilebilir. A^+ ve A^- formüllerinde J' fayda diğer bir ifadeyle maksimizasyonu ve J kayıp diğer bir ifadeyle minimizasyonu ifade etmektedir. Sonuç olarak A^+ ideal çözüm setine ve A^- negatif ideal çözüm setine Ek kısmında yer alan Tablo 7'de gösterildiği gibi ulaşılmıştır.

Adım 5: Ayrım Ölçümlerinin Hesaplanması

Karar noktalarına yönelik sapma değerleri olarak ifade edilen ideal ayırım (S_i^+) ve negatif ideal ayırım (S_i^-) ölçüleri aşağıdaki formüller yoluyla bulunarak ayırım ölçüleri hesaplanmıştır.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2}$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_j - v_i^-)^2}$$

Ayrım ölçümleri Ek kısmında yer alan Tablo 8 ve Tablo 9'da gösterilmiştir.

Adım 6: İdeal Çözüme Göreli Yakınlığın Hesaplanması

Her bir karar noktasının ideal çözüme göreli yakınlığı (C_i^j), $C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+}$ formülü yoluyla bulunmuştur. Bulunan (C_i^j), $0 \leq C_i^* \leq 1$ aralığında yer

almaktadır ve $C_i^* = 1$ ilgili karar noktasının ideal çözüme mutlak yakınlığını, bulunan $C_i^* = 0$ ilgili karar noktasının negatif ideal çözüme mutlak yakınlığını ifade etmektedir. Elde edilen değerler, büyüklük sırasına göre dizilerek karar noktalarının önem sıralarına ulaşılmıştır. Karar noktalarının sıralaması olarak 5 market zincirinin tedarik zinciri yönetimi yönüyle finansal performanslarına ilişkin değerlendirmesi Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5. Market Zincirlerinin Finansal Performans Sıralamaları

		Sİ+	Sİ-	Cİ+	Sıralama
MARKETLER	MIGROS	0,06379	0,13327	0,67630	1
	BİM	0,07210	0,15038	0,67594	2
	ŞOK	0,12933	0,08543	0,39780	5
	CARREFOURSA	0,12178	0,08844	0,42069	4
	BİZİM TOPTAN	0,08895	0,11879	0,57181	3

Sonuç ve Öneriler

Tüketim pazarında benzer fiyat ve kalitede ürünlerin üretilmesi nedeniyle farklılaşma unsuru olarak tedarik zinciri yönetimi önem kazanmıştır. Tüketicilerin rakip işletmelere yönelmelerini önlemek açısından ihtiyaç duyulan ürünün zamanında raflarda bulundurulması etkili bir tedarik zinciri yönetimiyle sağlanacaktır. Bu nedenle çalışmada perakende sektöründe önemli bir unsur haline gelen market zincirleri, tedarik zinciri yönetimi açısından finansal performans kriterlerinin belirlenmesi yönüyle değerlendirilmiştir.

İki aşamalı olarak gerçekleştirilen çalışmanın ilk kısmında, BİST-Perakende Ticaret Sektörü’ndeki Migros, Bim, Carrefoursa, Şok ve Bizim Toptan işletmelerinin tedarik zinciri yönetimi yönüyle finansal performans kriterleri belirlenmiştir. Kriterlerin belirlenmesinde literatürde yapılan çalışmalardan, işletmelerin finansal raporlarından, faaliyet raporlarından, yatırımcı sunumlarından ve internet sitelerinde bulunan bilgilerden faydalanılmıştır. Bu bilgiler ışığında 2 ana ve 22 alt kriter belirlenmiştir. Ana kriterler “Finansal Tablolardan Elde Edilen Kriterler” ve “Finansal Tablolar Dışında Belirlenen Kriterler” olarak sınıflandırılmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında işletmelerin finansal performansları ÇKKV tekniği olan TOPSIS ile değerlendirilmiştir. Verilerin analizi sonucunda Migros ilk sırada yer almıştır. Sıralamada Bim ikinci ve Bizim Toptan üçüncü olmuştur. Finansal performans sıralamasında Carrefoursa dördüncü ve Şok beşinci olarak son sırada yer almıştır.

Birinci sırada yer alan Migros' un 10.3 milyar TL'lik aktif büyüklüğü ile diğer işletmelere göre daha yüksek bir varlık hacmine sahip olması sıralama sonucunu etkilemiştir. Bununla beraber, işletmenin ürün çeşidi sayısının fazla olmasına karşın dağıtım merkezi sayısının azlığı sonucu etkilemiştir. Bu da işletmenin etkili bir dağıtım politikası izlediği şeklinde değerlendirilebilir.

Sıralamada ikinci olan Bim'in yüksek bir stok devir hızına ve en düşük stok tüketim süresine sahip olduğu görülmektedir. Ürün çeşidi sayısının az olmasına rağmen dağıtım merkezi sayısının çok olması ve stok miktarındaki yeterlilik, işletmenin stok devir hızını ve stok tüketilme süresini olumlu yönde etkilemiştir. Bu durum, işletmenin etkin bir stok yönetimi ve dağıtım politikası izlediği şeklinde değerlendirilebilir.

Finansal performans sıralamasında en sonda yer alan ŞOK' un işletmeler içerisinde en yüksek borçlanma oranına ve en düşük öz kaynak oranına sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, işletmenin borçlanma ağırlıklı bir finansman yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Borç yapısındaki yüksekliğin sıralama sonucunu etkilediği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

Çalışmada yer alan finansal performans kriterlerinin, tedarik zinciri yönetimi açısından belirlenmiş olması, çalışmanın literatüre sağlayacağı katkıyı oluşturmaktadır. Buna ek olarak çalışmanın, rekabette farklılaşma konusunda önemli bir unsur haline gelen tedarik zinciri yönetiminin başarılı yürütülebilmesi açısından perakende sektörüne bir kaynak olacağı düşünülmektedir. Son olarak bundan sonraki çalışmalarda, kriterlerin ağırlıklandırılması ve alternatiflerin karşılaştırılmasında farklı tekniklerin kullanılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- AKDOĞAN, Nalan., Tenker, Nejat (2003), "*Finansal Tablolar Ve Mali Analiz Teknikleri*", 8.Baskı, İstanbul, Gazi Kitabevi.
- AKGÜN, Melek ve Temür Soy, Ayşe (2016) "BIST Ulaştırma Endeksine Kayıtlı Şirketlerin Finansal Performanslarının Topsis Yöntemi İle Değerlendirilmesi", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi ICAFR 16 Özel Sayısı*, ss. 173-186.
- AYDIN, Nurhan, Başar, Mehmet ve Coşkun, Metin (2014) "*Finansal Yönetim*", 4.Baskı, Ankara, Detay Yayıncılık.
- BEKTAŞ, Hakan ve Tuna, Kadir (2013), "Borsa İstanbul Gelişen İşletmeler Piyasası'nda İşlem Gören Firmaların Gri İlişkisel Analiz ile Performans Ölçümü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2), ss.185-198.

- CEYLAN, Ali ve Korkmaz, Turhan (2013), “*Finansal Yönetim*”, 13.Baskı, Bursa, Ekin Basın Yayın Dağıtım.
- DUMANOĞLU, Sezayi ve Ergül, Nuray (2010), “İMKB’de İşlem Gören Teknoloji Şirketlerinin Mali Performans Ölçümü”, *Journal of Accounting & Finance*, S.48, ss. 101-110.
- ECER, Fatih (2013), “Türkiye’deki Özel Bankaların Finansal Performanslarının Karşılaştırılması: 2008-2011 Dönemi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), ss. 171-189.
- ECER, Fatih ve Günay, Fatih (2014), “Borsa İstanbul’da İşlem Gören Turizm Şirketlerinin Finansal Performanslarının Gri İlişkisel Analiz Yöntemiyle Ölçülmesi” , *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 25(1), ss. 35-48.
- FENG, Chen-Ming ve Wang, Rong-Tsu (2000).,“Performance Evaluation For Airlines Including The Consideration Of Financial Ratios”, *Journal Of Air Transport Management*, C.6, ss. 133-142.
- HWANG, Ching-Lai ve Yoon, Kwangsun (1981), Multiple Attribute Decision Making, Methods And Applications. Lecture Notes In Economics And Mathematical Systems, Vol.186, New York: Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- KANDEMİR, Tuğrul ve Karataş, Hilal (2016), “ Ticari Bankaların Finansal Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile İncelenmesi: Borsa İstanbul’da İşlem Gören Bankalar Üzerine Bir Uygulama (2004-2014)”, *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), ss. 1766-1776.
- KARAKOÇ, Mehtap, Tayyar, Nezih ve Genç, Erhan (2016), “Gri İlişkisel Analiz Yöntemiyle Kurumsal Yönetim Endeksinde Yer Alan Şirketlerin Finansal Performanslarının Ölçümü ve Kurumsal Derecelendirme Notları İlişkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*,15(59), ss. 1327-1338.
- KIM, Gyutai ve Jung, Suhee (2011), “Exploiting The Decision-Making Tecnique to Explore The Relationship Between The Financial Factors and The Stock Preference”, *Proceedings of the 2011 International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, ss.451-457.
- KUNG, Chang-Yung ve Wen, Kun-Lie (2007), “Applying Grey Relational Analysis and Grey Decision-Making to Evaluate the Relationship Between Company Attributes and Its Financial Performance- A Case Study of Venture Capital Enterprises in Taiwan”, *Desicion Support Systems*, 2007, 43(3), ss. 842-852.

- MEYDAN, Cebrail, Yıldırım, Bahadır Fatih ve Senger, Ötüken (2016), “BİST’te İşlem Gören Gıda İşletmelerinin Finansal Performanslarının Gri İlişkisel Analiz Yöntemi Kullanılarak Değerlendirilmesi”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S.69, ss. 147-165.
- MUCUK, İsmet (2014), “Pazarlama İlkeleri”, 20.Baskı, İstanbul, Türkmen Kitabevi.
- OKKA, Osman (2006), “Finansal Yönetime Giriş”, 2.Baskı, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- ONURLUBAŞ, Ebru ve DİNÇER, Derya (2017), “Tüketicilerin Perakende Markalı Ürünlerle İlgili Algısının Belirlenmesi: Antalya İli Örneği”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 8(20), ss. 60-79.
- ORÇUN, Çağatay ve Eren, B. Selman .(2017), “TOPSIS Yöntemi İle Finansal Performans Değerlendirmesi: XUTEK Üzerinde Bir Uygulama”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S.75, ss. 139-154.
- ÖMÜRBEK, Nuri ve Eren, Hande (2016), “Promethee, Moora Ve Copras Yöntemleri İle Oran Analizi Sonuçlarının Değerlendirilmesi: Bir Uygulama”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), ss. 174-187.
- ÖMÜRBEK, Nuri ve Özcan, Aslı (2016), “BİST’de İşlem Gören Sigorta Şirketlerinin Multimoora Yöntemiyle Performans Ölçümü”, *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, , Y.1, S: 2, ss.64-75.
- ÖZBEK, Aşır (2017), “Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve Excel İle Problem Çözümü Kavram-Teori-Uygulama”, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, Muhlis (2015), “Topsis”, *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri*, (ed. Bahadır Fatih Yıldırım ve Emrah Önder), 2. Baskı, Bursa, Dora Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, Ali, İhsan ve Seçme, Neşe, Yalçın (2009), “İki Aşamalı Stratejik Tedarikçi Seçiminin Bulanık TOPSIS Yöntemi ile Analizi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11(2), ss. 79-112.
- ÖZEN, Ercan, Yeşildağ, Eser ve Soba, Mustafa (2015), “TOPSIS Performans Değerleme Ölçüsü Ve Finansal Oranlar İle Hisse Senedi Getiri İlişkisi”, *Journal of Economics, Finance and Accounting (JEFA)*, 2(4), ss. 482-500.

- SHAVERDI, Meysam, Heshmati, Mohammad, Rasoul ve Ramezani, Iman (2014), “Application of Fuzzy AHP Approach for Financial Performance Evaluation of Iranian Petrochemical Sector”, *Procedia Computer Science*, C.31, ss. 995–1004.
- TAYYAR, Nezih, Akcanlı, Fatma, Genç, Erhan ve Erem, Işıl (2014), “BİST’e Kayıtlı Bilişim ve Teknoloji Alanında Faaliyet Gösteren İşletmelerin Finansal Performanslarının Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) ve Gri İlişkisel Analiz (GİA) Yöntemiyle Değerlendirilmesi”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, S.61, ss.19-40.
- TAYYAR, Nezih ve Gökakın, Efe (2018), “BİST Gelişen İşletmeler Piyasasına Dahil Şirketlerin Finansal Performanslarının ÇKKV Yöntemleri İle Analizi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(65), ss. 62-78.
- TEZERGİL, Seher, A (2016), “VİKOR Yöntemi İle Türk Bankacılık Sektörünün Performans Analizi”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), ss. 357-373.
- YURDAKUL, Mustafa ve İç, Yusuf, Tansel (2003), “Türk Otomotiv Firmalarının Performans Ölçümü Ve Analizine Yönelik Topsis Yöntemini Kullanan Bir Örnek Çalışma”, *Gazi Üniversitesi Müh. Mim. Fak. Dergisi*, 18(1), ss. 1-18.
- WANG, Tien-Chin, Chang, Jui-Fang, Anh, Truong Ngoc ve Chang, Wan-Tseng (2010), “Applying TOPSIS Method to Evaluate The Business Operation Performance of Vietnam Listing Securities Companies”, *International Conference on Computational Aspects of Social Networks*, *IEEE Computer Society*, ss. 273-277.
- WANG, Tien-Chin ve Hsu, Jo-Chien (2004), “Evaluation of The Business Operation Performance of The Listing Companies by Applying TOPSIS Method”, *IEEE International Conference on Systems, Man and Cybernetics*, S.2, ss. 1286-1291.

Ek: Topsis Karar Süreci Tabloları

Tablo 6. Ağırlıklı Standart Karar Matrisi

AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		LO1	LO2	LO3	MYO1	MYO2	MYO3
	MIGROS	0,01972	0,01815	0,02295	0,00002	0,00710	0,00555
	BİM	0,02726	0,02989	0,02023	0,00001	0,01988	0,00133
	ŞOK	0,00693	0,00518	0,00159	0,04545	-0,03961	-0,00211
	CARREFOURSA	0,01322	0,01265	0,01439	0,00002	0,00100	0,04471
	BİZİM TOPTAN	0,02668	0,02562	0,03034	0,00002	0,00710	0,00550
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		MYO4	FO1	FO2	KO1	KO2	KO3
	MIGROS	0,00864	0,01182	0,02698	0,02590	0,01582	0,01427
	BİM	0,03710	0,02806	0,01150	0,01665	0,01678	0,02996
	ŞOK	-0,02312	0,02355	0,01355	0,02081	-0,02182	-0,00320
	CARREFOURSA	0,00109	0,01128	0,02828	0,02485	-0,03217	-0,02924
	BİZİM TOPTAN	0,00889	0,02138	0,01492	0,00818	-0,00479	0,00999
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		TB	TBOV	SMM	MS	ÇS	
	MIGROS	0,03095	0,02373	0,02050	0,00973	0,03040	
	BİM	0,02643	0,01398	0,03741	0,03368	0,02837	
	ŞOK	0,01717	0,02294	0,01361	0,02878	0,01689	
	CARREFOURSA	0,00984	0,02373	0,00617	0,00290	0,00712	
	BİZİM TOPTAN	0,00423	0,01477	0,00483	0,00082	0,00125	
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		SM	VSA	İS	ÜÇS	DMS	
	MIGROS	0,03378	0,00182	0,02221	0,04007	0,01633	
	BİM	0,02578	0,04310	0,02221	0,00037	0,03879	
	ŞOK	0,01126	0,00229	0,02221	0,00080	0,01633	
	CARREFOURSA	0,01066	0,01231	0,01508	0,02137	0,00408	
	BİZİM TOPTAN	0,00440	0,00695	0,01892	0,00160	0,00340	

Tablo 7. İdeal (A+) ve Negatif İdeal (A-) Çözüm Değerleri

KRİTERLER						
	EBEİ	EBEİ	EBEİ	EKEİ	EBEİ	EKEİ
	LO1	LO2	LO3	MYO1	MYO2	MYO3
İdeal Çözüm Değeri	0,02726	0,02989	0,03034	0,00001	0,01988	-0,00211
Negatif İdeal Çözüm Değeri	0,00693	0,00518	0,00159	0,04545	-0,03961	0,04471
KRİTERLER						
	EBEİ	EBEİ	EKEİ	EBEİ	EBEİ	EBEİ
	MYO4	FO1	FO2	KO1	KO2	KO3
İdeal Çözüm Değeri	0,03710	0,02806	0,01150	0,02590	0,01678	0,02996
Negatif İdeal Çözüm Değeri	-0,02312	0,01128	0,02828	0,00818	-0,03217	-0,02924
KRİTERLER						
	EKEİ	EBEİ	EKEİ	EBEİ	EBEİ	
	TB	TBOV	SMM	MS	ÇS	
İdeal Çözüm Değeri	0,00423	0,02373	0,00483	0,03368	0,03040	
Negatif İdeal Çözüm Değeri	0,03095	0,01398	0,03741	0,00082	0,00125	
KRİTERLER						
	EBEİ	EKEİ	EBEİ	EBEİ	EBEİ	
	SM	VSA	İS	ÜÇS	DMS	
İdeal Çözüm Değeri	0,03378	0,00182	0,02221	0,04007	0,03879	
Negatif İdeal Çözüm Değeri	0,00440	0,04310	0,01508	0,00037	0,00340	

Tablo 8. İdeal Çözüm Noktasına Uzaklık Değerleri

AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		LO1	LO2	LO3	MYO1	MYO2	MYO3
	MIGROS	0,00006	0,00014	0,00005	0,00000	0,00016	0,00006
	BİM	0,00000	0,00000	0,00010	0,00000	0,00000	0,00001
	ŞOK	0,00041	0,00061	0,00083	0,00206	0,00354	0,00000
	CARREFOURSA	0,00020	0,00030	0,00025	0,00000	0,00036	0,00219
	BİZİM TOPTAN	0,00000	0,00002	0,00000	0,00000	0,00016	0,00006
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		MYO4	FO1	FO2	KO1	KO2	KO3
	MIGROS	0,00081	0,00026	0,00024	0,00000	0,00000	0,00025
	BİM	0,00000	0,00000	0,00000	0,00009	0,00000	0,00000
	ŞOK	0,00363	0,00002	0,00000	0,00003	0,00149	0,00110
	CARREFOURSA	0,00130	0,00028	0,00028	0,00000	0,00240	0,00350
	BİZİM TOPTAN	0,00080	0,00004	0,00001	0,00031	0,00047	0,00040
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		TB	TBOV	SMM	MS	ÇS	
	MIGROS	0,00071	0,00000	0,00025	0,00057	0,00000	
	BİM	0,00049	0,00010	0,00106	0,00000	0,00000	
	ŞOK	0,00017	0,00000	0,00008	0,00002	0,00018	
	CARREFOURSA	0,00003	0,00000	0,00000	0,00095	0,00054	
	BİZİM TOPTAN	0,00000	0,00008	0,00000	0,00108	0,00085	
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKETLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		SM	VSA	İS	ÜÇS	DMS	
	MIGROS	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00050	
	BİM	0,00006	0,00170	0,00000	0,00158	0,00000	
	ŞOK	0,00051	0,00000	0,00000	0,00154	0,00050	
	CARREFOURSA	0,00053	0,00011	0,00005	0,00035	0,00120	
	BİZİM TOPTAN	0,00086	0,00003	0,00001	0,00148	0,00125	

Tablo 9: Negatif İdeal Çözüm Noktasına Uzaklık Değerleri

AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKEİLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		LO1	LO2	LO3	MYO1	MYO2	MYO3
	MIGROS	0,00016	0,00017	0,00046	0,00206	0,00218	0,00153
	BIM	0,00041	0,00061	0,00035	0,00206	0,00354	0,00188
	ŞOK	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00000	0,00219
	CARREFOURSA	0,00004	0,00006	0,00016	0,00206	0,00165	0,00000
	BİZİM TOPTAN	0,00039	0,00042	0,00083	0,00206	0,00218	0,00154
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKEİLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545
		MYO4	FO1	FO2	KO1	KO2	KO3
	MIGROS	0,00101	0,00000	0,00000	0,00031	0,00230	0,00189
	BIM	0,00363	0,00028	0,00028	0,00007	0,00240	0,00350
	ŞOK	0,00000	0,00015	0,00022	0,00016	0,00011	0,00068
	CARREFOURSA	0,00059	0,00000	0,00000	0,00028	0,00000	0,00000
	BİZİM TOPTAN	0,00103	0,00010	0,00018	0,00000	0,00075	0,00154
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKEİLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		TB	TBOV	SMM	MS	ÇS	
	MIGROS	0,00000	0,00010	0,00029	0,00008	0,00085	
	BIM	0,00002	0,00000	0,00000	0,00108	0,00074	
	ŞOK	0,00019	0,00008	0,00057	0,00078	0,00024	
	CARREFOURSA	0,00045	0,00010	0,00098	0,00000	0,00003	
	BİZİM TOPTAN	0,00071	0,00000	0,00106	0,00000	0,00000	
AĞIRLIKLAR VE KRİTERLER							
MARKEİLER		0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	0,04545	
		SM	VSA	İS	ÜÇS	DMS	
	MIGROS	0,00086	0,00170	0,00005	0,00158	0,00017	
	BIM	0,00046	0,00000	0,00005	0,00000	0,00125	
	ŞOK	0,00005	0,00167	0,00005	0,00000	0,00017	
	CARREFOURSA	0,00004	0,00095	0,00000	0,00044	0,00000	
	BİZİM TOPTAN	0,00000	0,00131	0,00001	0,00000	0,00000	

SAVAŞ STRATEJİSİNDE İSTİHBARATIN ÖNEMİ

Emre ÇITAK¹

Geliş: 08.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.561959

Öz

Önlemeye yönelik tüm girişimlere ve bu doğrultuda ortaya konulan fikir akımlarına rağmen savaşların meydan gelmelerindeki süreklilik, devletleri her an bir savaş durumunda kalma ihtimaline karşı hazır olmaya zorlamaktadır. Savaşın bir zorunluluk olduğu durumlarda da kazanmak için uygun stratejilerin ortaya konulması oldukça önemlidir. Geleneksel savaş stratejileri sadece askerî terimlerle ifade edilse de günümüzde savaşların değişen doğası nedeniyle savaş stratejileri askerî, siyasî, ekonomik, toplumsal, teknolojik alanları da içine alan çok boyutlu bir yapıya ulaşmıştır. Savaşan tarafların kimliği, savaş sahaları, kullanılan yöntemler, savaş süresi, düşman-dost algısı, silah ve araçlar büyük bir değişime uğramıştır. Sıcak çatışmaların yanına aktörler arasında yürütülen pek çok savaş türü eklenmiştir. Böylece de yeni bir savaş anlayışı ortaya çıkmıştır.

Savaş alanındaki gelişmeler ışığında günümüzde savaş stratejisi oluşturmanın devletleri hiç olmadığı kadar zorladığını söylemek gerekmektedir. Bu zorlu işte devletler, yoğun şekilde istihbarat faaliyetlerine başvurmaktadırlar. İstihbarat faaliyetleri ile; savaş stratejilerinin oluşturulmasında son derece önemli olan öze ve düşmanlara yönelik bilgilerin toplanması, tarafların kapasitelerin belirlenmesi, mevcut ve olası tehditlerin ve tehdit kaynaklarının tespit edilmesi, olası savaşların ve çatışmaların gerçekleşebileceği yer ve zamanla ilgili öngörülerin yapılması, önleyici

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, emrecitak@hitit.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8704-6495>.

faaliyetlerin gerçekleştirilmesi gibi görevler yerine getirilmektedir. Bu nedenle de savaşların kazanılmasında, ülke istihbaratının kalitesi belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada öncelikle savaş, strateji ve istihbarat kavramlarının genel hatları çizilecektir. Arkasından da savaşın ve savaş stratejisinin değişen doğası anlatılacak ve bu bağlamda istihbaratın savaş stratejisindeki önemine değinilecektir. Makale, yeni savaş anlayışına uygun stratejisi yapımında istihbaratın nasıl bir rol aldığı ortaya koymaya çalışacaktır. Değişen savaş anlayışında istihbaratın nasıl bir silah haline geldiği ve bu süreçteki strateji yapımında “bilinmezlik” tehdidinin önlenmesinde ilgili faaliyetlerin değerinin ifade edilmesi çalışmanın esasını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Strateji, İstihbarat, Savaş Stratejisi, Savaşın Doğası.

THE IMPORTANCE OF INTELLIGENCE IN WAR STRATEGY

Abstract

In spite of all the struggle and movement of thoughts put forth, continuously occurring wars force states to be ready for the possibility of war at anytime. Within the situations war is an obligation, it is important to set forth proper strategies to win it. Even though war strategies were handled in just military terms, they have reached a multidimensional structure containing military, political, economic, social, technological fields because of the changing nature of the wars at the present day. Identity of fighting sides, battlefields, methods, duration of war, enemy-friend perception, weapons and vehicles have undergone a great transformation. Many types of war have been added on agenda besides hot conflicts. Thus a new understanding of war has emerged.

In the light of developments in the field of war it has to be told that formulating the war strategy presents a really hard challenge to states as it has never been before. While doing this, states get the greatest benefit from intelligence. Intelligence fulfills the duties which are so beneficial in determining war strategies such as collecting information about self and others, assessing capacities of the sides, identifying present and potential threats and sources of threats, making predictions about place and time of potential wars and conflicts, doing preventive activities. For these reasons, quality of national intelligence plays a highly decisive role in winning the war. In this work, first of all, such concepts as war, strategy and intelligence will be studied in general

terms. After that, changing nature or both war and war strategy will be analyzed and the importance of intelligence in war strategy will be dealt in this sense. The article will try to put forth the role intelligence plays in strategy-making befittingly with new war understanding. The basis of the study is how the intelligence became a weapon in the changing understanding of war and the value of the related activities in the prevention of the threat of obscurity in strategy making in this process.

Keywords: War, Strategy, Intelligence, War Strategy, Nature of War.

"Başkasını ve kendini bilersen, yüz kere savaşsan da tehlikeye düşmezsin; başkasını bilmeyip kendini bilersen, bir kazanır bir kaybedersin, ne kendini ne de başkasını bilersen; girdiğin her savaşta tehlikeydesin demektir (Tzu, 2008:99)."

Giriş

Savaş insanlığın en korkutucu fakat sıklıkla başvurulan gerçeklerinden biri olagelmıştır. Tarihin çok sınırlı bir bölümünün savaşsız geçtiği göz önüne alındığında -ki çoğunlukla barış zamanları savaş hazırlığı için fırsat olarak görülmüştür- savaşsız bir dünyayı düşünmek ne yazık ki imkânsızdır. Tamamen ortadan kalkmaları gerektiği yönünde zaman zaman ciddi sesler yükselmiş olsa da -özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönem- savaşlar meydana gelmeye devam etmiştir ve iyi niyetli çabalar sonuçsuz kalmıştır. Siyasi tarih incelendiğinde esasında devletlerin çoğunluğunun savaşları engellemek yerine savaşlardan en az zarar ve en çok kârla nasıl çıkılabileceği yönünde araştırma yapmaya daha çok eğilim gösterdikleri görülmektedir. Bu durum da yalnızca, savaşın olumsuz yönleri üzerine söylem geliştiren fakat savaş alanında üstünlük sağlama peşinde olan aktörlerden oluşan bir uluslararası sistem yaratmaktadır.

Çoğu kesim tarafından savaşsız bir dünya ihtimali ütöpik bir düşünce olarak kabul edildiği (Carr,1948) ve uluslararası alanda kaba güç kullanmak sıkça tercih edilen bir yöntem olduğu için kısa, orta ya da uzun vadede olabilecek bir savaşa hazır olmak devletler için vazgeçilmez bir sorumluluktur. Savaşın başvurulması gereken önemli bir araç ve zaman kârlı bir tercih olarak görülmesi nedeniyle, savaşları önlemeye yönelik her türlü girişim ve felsefi akım günümüze kadar başarısızlıkla sonuçlanmış ve de dünya tarihi savaşlar üzerine yazılmıştır. Toplumlar arasındaki ilişkilerde, mücadele ve

çatışmanın kaçınılmazlığı da temel bir unsur olagelmıştır. Bu nedenle de savaşların varlığını kabul etmek, insan doğasını doğru tetkik etmek ve tarihi sağlıklı bir şekilde okumak uluslararası politikalarının nasıl işlediğini anlamada oldukça önemlidir. Bu kabuller, akıllara strateji üzerine düşünmenin gerekliliğini getirmektedir (Topbaş, 2009: 16-17). Bu bağlamda uygun savaş stratejilerinin geliştirilmesi ve bu stratejilerin başarılı bir şekilde uygulanması savaşları kazandıran en önemli unsurlar arasındadır. Çalışma boyunca da dile getirileceği üzere, strateji savaşta istenilen hedefe gitmede en kolay, en kârlı ve en kısa yolları belirlemektedir. Savaş stratejilerinin hazırlanmasında, savaş öncesi ve sırasındaki bilgi akışı ve bu bilgilerin doğru bir şekilde değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Her savaşta veya her düşmana karşı genel geçer bir strateji olmadığı iyi bilindiğinden, bir ülkenin hem kendi güç kapasitesini hem de hedef ülkenin özelliklerini (coğrafi, kültürel, askerî, ekonomik, toplumsal alanlarını ve istihbarat ve güvenlik kurumlarını, stratejilerini vb.) bilmesi zorunludur.

Belirtmek gerekmektedir ki zaferleri başarılı savaşlar, savaşları başarılı stratejiler, stratejileri ise başarılı istihbarat çalışmaları kazandırmaktadır. Modern çağlara kadar savaşlar öncesinde düşman ve savaşılacak coğrafya hakkında bilgilerin elde edilmesi ve bu bağlamda uygun savaş taktiklerinin uygulanması yeterli görülümüştür. Buradan hareketle istihbaratın sadece askerî yönle sınırlı kaldığını ve stratejinin ise savaşı kazanmada en etkili yolları seçmek olarak tanımlandığını söylemek mümkündür. Fakat savaşların yaygınlaşması, niteliklerinin değişmesi ve teknolojinin askerî endüstriyi derinden etkilemesiyle birlikte savaşların yürütülmesi için gereken stratejiler ve istihbarat faaliyetleri de dönüşmüş ve çeşitlenmiştir. Strateji ise sadece askerî bir girişim olmaktan öte devletin gelecek planlamasının yapıldığı kazanma oyunlarının zekâyla birlikteliği hâline gelmiştir. Bu bağlamda savaş stratejileri, pek çok etkeni içine alan ve sadece savaş zamanında değil barış zamanında da ayrıntılı olarak uğraşılan bir alan olarak öne çıkmıştır.

Günümüzde, olabilecek tüm senaryolara karşı uygun savaş stratejilerinin oluşturması bir devletin en önemli yükümlülüklerinden biridir. Fakat bugünün dünyasında savaş stratejisi geliştirmek oldukça zorlaşmıştır; öyle ki ülkelerin düşmanlarını ve onlara karşı ne tür bir savaş yürüteceklerini kestirmeleri bile özel bir uzmanlık gerektirmektedir. Çünkü düşmanlıklar artık açıktan yürütülmemekte, terör örgütlerinin neyi-kimi hedef aldığı bilinmemekte ve hemen hemen her devlet diğerlerine karşı siber, bilgi ve istihbarat savaşlarının da içinde olduğu bir dizi mücadele yürütmektedir. Buradan hareketle, devletlerin hem karşı taraf hakkında bilgi sahibi olmaları hem de kendi güçlerini

daha iyi hesaplamaları için istihbarat ağlarını genişletmeleri, ulusal politikaların en önemli konularından biri hâline gelmiştir. Hedefler hakkında toplanılan bilgiler savaş stratejisi belirleme sürecindeki en önemli gereksinimdir ve bu bilgilerin, istihbarat elde etme süreci sonundaki başarılı analizleri ülkeleri savaşlarda avantajlı konuma ulaştırabilmektedir.

İnsanlık tarihi, savaşlar üzerine kurulmuştur ve savaşlar üzerinden yükselmeye devam etmektedir. Devletler varlıklarını devam ettirebilmek için tarihin çeşitli dönemlerinde ya bizzat savaşların içinde bulunmak zorunda kalmışlar ya da yaptıkları akılcı manevralarla savaşlardan uzak durabilmeyi başarmışlardır; fakat onlar için de bu süreç uzun sürmemiştir. Bugün devletler pek çok farklı savaş türüyle yüzleşmek zorundadırlar ve bu savaşlardan zaferle çıkmak için akılcı stratejiler geliştirebilmeleri, eski zamanların geleneksel savaşlarındakinden çok daha büyük anlamlar ifade etmektedir. Doğru belirlenmiş stratejilerle binlerce askerin ve milyonlarca sivilin hayatları kurtarılabilen, devletler büyük güç olma gibi unvanlara erişebilmekte, devlet sırları korunabilmekte, terörist gruplar eylemlerini gerçekleştirmeden etkisiz hâle getirilebilmekte ve devletler diğerleri üzerinde caydırıcılık etkisi yaratabilmektedirler. Devletlerin kendi kaynaklarına ve karşı tarafın niteliklerine yönelik uygulayacakları istihbarat çalışmaları sonucunda elde edilen veriler, savaş stratejilerinin oluşturulmasındaki en önemli girdiyi oluşturmaktadır. Böylece istihbaratın önemi gün geçtikçe artmakta ve istihbarat faaliyetleri savaşların olmazsa olmazı olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışma savaş stratejisi ve istihbarat ilişkisinin incelenmesi için yapılmaktadır. Savaşların ancak başarılı stratejilerle kazanılabildiği temel görüşü üzerinden, istihbarat faaliyetlerinin bu bağlamdaki rolü ortaya konulmaya çalışılacaktır. İstihbarat çalışmaları ile düşmanın niteliği ve niceliği, kullanılabilir teknoloji ve silahlar, karşı tarafın stratejileri, saha ve zaman gibi savaşın bileşenleri üzerindeki bilinmezlik perdesinin kaldırılması mümkün olmaktadır. Bu sayede de düşmana üstünlük kurulabilmektedir. Makale boyunca bir destekleyici güç veya önemli bir silah olarak istihbaratın, savaşların yürütülmesi ve kazanılmasındaki yararlarından bahsedilecektir. Makalenin birinci bölümünde savaş, strateji ve istihbaratla ilgili genel bir kavramsal çerçeve çizilmesi planlanmıştır. İkinci bölüm de ise öncelikle strateji-istihbarat ilişkisi incelenecek, daha sonra ise değişen savaş anlayışı bağlamında strateji yapımı ve istihbaratın üstlendiği rol irdelenmeye çalışılacaktır. Sonuç ve değerlendirme bölümünde özellikle çeşitleri artan, tanımı muğlaklaşan ve bilinmezlikleri artan savaş olgusunda istihbaratın hangi görevleri üstlendiği ve

üstleneceği üzerinde durulacaktır. Makalenin; devletlerin halen en önemli “kâbusu” olan savaş tehdidine karşı savunma ve saldırı stratejisi geliştirmeleri için geçmişte ve günümüzde yaşadıkları sorunların ve bu kapsamda istihbarat faaliyetlerinin strateji üretimi için gerekliliğini ortaya koyması planlanmaktadır. İstihbarat dönüşümü gerçekleştiren ve milli güçleri içerisine önemli bir unsur olarak yerleştirebilen devletlerin savaşlarda üstünlük kurabilecekleri, bilinmezlik perdesinden kurtulabilecekleri ve saldırıya ve savunmaya daha hazırlıklı olabilecekleri tezi makalenin temel savıdır.

1. Kavramsal Açıdan Savaş, Strateji ve İstihbarat

1.1. Savaşın Tanımı ve Nedenleri

Günümüze kadar pek çok farklı tanımı yapılmış, pek çok hâle bürünmüş ve pek çok farklı disiplinin çalışma alanı hâline gelmiş olan savaş; tüm insanlığın tecrübe ettiği ve ediyor olduğu kapsamlı bir olgudur. Basit ve genel kabul görmüş bir tanımla savaş, iradenin kabulüne zorlamak için düşmana yönelik kuvvet kullanma eylemi olarak nitelenebilmektedir (von Clausewitz, 2011:30). Başka bir tanımla savaş, siyasi örgütlenmeler arasındaki devamlılığı olan ve düzenli şiddet eylemi olarak ifade edilmektedir (Levy ve Thompson, 2010:5). Diğer bir tanıma göre de savaş; insanlar, toprak ya da kaynaklar üzerinde hâkimiyet mücadelesinden kaynaklanan devlet ya da devlet benzeri oluşumlar arasında çatışmayı nitelenebilmektedir (Marshall, 1965:236). Hangi şekilde ve isim altında gerçekleşirse gerçekleşsin, savaşın amacı hiç değişmemektedir: çıkarlar ve politikalar doğrultusunda kazanç elde etmek. Fakat savaşın farklı tanımlarını ele almak, savaşın olmazsa olmazlarının, değişen doğasının ve savaş durumunda mücadele etme yollarının anlaşılmasında faydalı olmaktadır.

Savaş; felsefe, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, teoloji, tarih, edebiyat, ekonomi, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi alanların ontolojik ve epistemolojik yaklaşımları ile teorik ve metodolojik tercihleri bağlamında farklı kimlikler kazanmaktadır (Levy, 1983:13). Böylece de savaşın neden olduğu ve doğasının nasıl şekillendiği konusunda çok sayıda görüş bulunmaktadır. Örneğin genel bir görüşe göre; savaşların meydana gelmesinde insanın varoluşundaki şiddet ve hükmetme arzusunun etkisinin doğrudan etkili olduğu düşünülmektedir (Smith, 2007: 60-93 ve 161-183). İnsanın doğasına ve yaratılışına atıf yapan dini görüşlerin de büyük etkisiyle çatışmanın en önemli kaynağının insan doğası olduğu ve bu nedenle de çatışmanın sürekliliğinin insanlığın bir gerçeği olduğu düşünülmektedir (James, 2009: Lectures VI-VII; Niebuhr, 1996: 1-18 ve 178-203). Diğer taraftan Thomas Hobbes “doğa

durumunu” açıklarken, bir egemen gücün olmadığı durumda insanlar arasındaki durumun bir savaş hali olduğunu ve herkesin her şey üzerinde hakkının olmasının bireyleri fiziksel mücadeleye yönlendirdiğini ileri sürmektedir (Hobbes: 1965:61-79). Realist bir bakış açısıyla Niccola Machiavelli, savaşları hem insan doğasının çatışmacı ve bencil özelliğinin hem de devletlerin beka endişeleri ve kendilerini savunmaları için gerçekleştirdikleri eylemlerin sonucu olarak görmektedir (Machiavelli, 1976:93-99). Kenneth Waltz ise savaşların arkasındaki beşeri ve siyasi varlıkların egemenlik arayışı nedenlerin yanına yapısal bir başlık eklemiştir. Waltz, devletler arasındaki yıkıcı ve yok edici olayların temelinde, uluslararası sistemin yapısının aktörler üzerinde yarattığı etkiyi ve anarşik ortamın baskısını konumlandırmıştır (Waltz, 1989: 39-53). Böylece Waltz savaşın sebeplerini bireysel, ulusal ve uluslararası düzeylerde inceleyerek tartışmaların genel geniş çerçevesini çizmiştir (Waltz, 2001).

Savaşın perde arkasında pek çok güdü bulunabilmektedir ve bu güdüler gizli ya da açık nitelikteki amaçlara dönüştürülmektedir. Para, güç, toprak, kaynak, nüfus ve asker elde etme gibi maddi arayışlar uluslararası alanda devletleri savaşlara sürüklemektedir. Bunların yanı sıra nüfuz kazanma, kendini ispat etme, kabul görme gibi manevi etkenler de savaşların temelinde yatabilmektedir. Örneğin; Thomas Lindemann bu konuda savaşın arkasındaki nedenlerden bahsederken maddi unsurlardan öte sosyal ve uluslararası tanınmanın başat olduğu duygusal/manevi etkenlere vurgu yapmaktadır (Lindemann, 2010:9-27). Eric J. Schnitzer ise savaşın nedenini açıklarken güvenlik vurgusu yapmaktadır ve insanlara, toprağa ve kaynaklara hâkim olmanın daha çok güvenlik sağladığını belirtmektedir. Güvenliğin artırılmasının siyasi kontrolün sağlanmasında yattığını öngören devletler ve diğer oluşumlar şiddet içeren yöntemlere başvurmaktadır (Schnitzer, 2012: 278). Tarihteki olaylar ve ilgili literatür daha yakından incelendiğinde savaşın pek çok nedeni olduğunu, çoğu zaman da bu nedenlerin çatışma başladıktan sonra bulunmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu sebeple de savaşın açıklanmasında ve mantıklaştırılmasında “çoklu patika” olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle savaşların doğasının değişmesi ve farklı türden savaşların meydana gelmesiyle birlikte çoklu bir değerlendirmenin yapılması ve farklı nedenlerinin birleşmesi gerçeğinin göz önünde tutulması gerekliliklerinden bahsedilmektedir (Levy ve Thompson, 2010:213-214).

Haklı ya da haksız, mantıklı ya da mantıksız, maddi çıkar odaklı ya da değil savaşların arkasında pek çok neden bulunmakta ve savaşlar dünyanın herhangi bir yerinde, herhangi bir zamanda ortaya çıkma eğilimini

sürdürmektedirler. İnsanlık kadar uzun bir tarihi olan mücadele ve savaşın bu süreç içerisinde meydana gelen her alandaki gelişmeden etkilendiğini, doğasının değiştiğini ve savaşın yapısının dönüştüğünü de belirtmek yararlı olacaktır. Murry ve Knox; savaşı anlamının, savaşın doğasındaki değişimi anlamaktan geçtiğini belirterek bu bağlamda askerî alanda yaşanan devrimlere dikkat çekmektedirler. Modern ulus devletinin ortaya çıkışı, Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi, Birinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş sırasındaki nükleer mücadele gibi önemli gelişmeler askerî alanda farklı boyutlarda devrimlerin yaşanmasını neden olmuştur. Savaşların yoğunluğu, araçları, amaçları, süresi ve aktörlerin özellikleri gibi unsurlarda yaşanan değişim, savaşın doğasını bambaşka hâle getirmiştir (Murray ve Knox, 2003: 6-8).

Modern çağdaki savaş olgusunun gelişim sürecinin yakından izlenmesi gerekmektedir. Geleneksel görüşe göre eski savaşları bilmenin gelecekteki savaşları anlamada yeterli olacağı düşünülürken günümüzde durum tamamen değişmiştir. Fikirsel ve teknolojik değişimler savaşın yeni nesillerini ortaya çıkarmaktadır (Lind vd., 1989:22-26). Joseph Nye ise güç kavramındaki değişimi ön plana çıkardığı çalışmasında, askerî gücü temele alan savaş anlayışının değiştiğini ve bu değişimde teknolojinin ve kaynak dağılımının etkisinin oldukça önemli olduğunu vurgulamaktadır (Nye, 2004:1-7). Günümüzden bakıldığında savaş artık, sadece karşı karşıya gelmiş iki ordunun silahlı mücadelesi olarak algılanmamaktadır. Beşeri bilimlerde, uluslararası alanda, teknolojiye, askerî anlayışta, güvenlik algılamalarında ve iktisadi sektördeki önemli gelişmeler nedeniyle düşman algısı, mücadele yöntemleri, savaş çeşitleri ve sahaları, savunmaya yönelik önlemler, savaşın süresi ve mekânı büyük bir değişiklik geçirmiştir. Bu durum da devletlerin hem savunmaya hem de saldırıya yönelik stratejiler geliştirebilmesine oldukça zorlaştırmaktadır.

Bu zorlanmada savaş kavramının içeriğinin artması yani literatüre yeni savaş türlerinin girmesi de oldukça etkilidir. Savaş genel tanımı içerisinde pek çok savaş türünden bahsetmek mümkündür. Bu türleri; sınırlı savaş, topyekûn savaş, sıcak savaş, soğuk savaş, dünya savaşı, kontrollü savaş, plansız savaş, planlanmış savaş, geleneksel savaş, nükleer savaş, uluslararası savaş, devletler arası savaş, iç savaş, saldırı savaşı, savunma savaşı, ilkel savaş, modern savaş, önleyici (ön alıcı) savaş, sürüncemeli savaş, kurtuluş/ özgürlük savaşı, toplumsal savaş, ekonomik savaş, psikolojik savaş, devrim savaşı, kutsal savaş, gerilla savaşı şeklinde saymak mümkündür (Dennen, 1980:129). Bu türlere siber savaş, etnik savaş, asimetrik savaş, vekâlet savaşını ekleyerek liste uzatılabilmektedir.

İki düşman tarafın imkânları kullanarak üstünlük elde etme yarışı olan bu mücadele sırasında ortaya çıkan beşeri, maddi ve manevi kayıplar savaşın mantığının öteden beri sorgulamasına neden olmaktadır. Sonuçlarının oldukça vahim olmasına rağmen sürekli olarak tekrarlanmaları, savaşlar konusundaki temel bilmeceyi oluşturmaktadır. Fearon'a göre bu bilmeceyi çözmek için genelde üç temel görüş ileri sürülmektedir. İlk olarak, her ne kadar savaşların bedeli tüm taraflar açısından ağır olsa da insanlar ve liderler zaman zaman mantıkdışı hareket edebilmektedirler. Savaşın sonuçlarını hesaplama ve anlamada savaşan taraflar tarihin pek çok döneminde başarılı olamamışlardır. İkinci olarak, liderler savaşın getirilerini/kazançlarını alırken en büyük bedeli halk ve askerler ödemektedir. Bu yüzden savaşa girme yetkisini elinde bulunduran liderler sadece savaştan ne kazanacaklarını düşünürler. Ne kadar az insanın konu üzerinde söz hakkı varsa, savaş kararı almak o kadar basitleşmektedir. Son olarak da savaşın risklerini ve kaybettirdiklerini hesaplayan ve farkında olan liderler bile bir şekilde savaşın içine girmekte ya da girmek zorunda kalmaktadırlar (Fearon, 1995: 379). İlkel toplumlar arasındakilerden bugünkü modern toplumlara uzanan insanlık tarihi boyunca sürekli olarak yinelenmesi, savaşların ve mücadelelerin insan yaşamının doğal bir parçası olduğu görüşlerini güçlendirmektedir. Savaşın bazen bir tercih bazen de bir zorunluluk olarak ülkelerin yüzleşmek zorunda oldukları bir gerçek olduğundan hareketle, savaşa hazırlıklı olmak, yani savaş stratejileri geliştirmek gerekmektedir.

1.2. Strateji

Geçmişten günümüze devletler için saldırı tehdidi devamlılığı olan bir korku olmuştur ve bu da tüm devletleri barış zamanında bile savaş ihtimaliyle yaşamaya itmiştir. Bu durum da neorealizmin ileriye sürdüğü gibi uluslararası sistemde anarşik bir yapının olduğu ve tüm devletlerin saldırıya açık oldukları görüşlerini pekiştirmiştir (Waltz, 1979). Bu yüzden savaş stratejilerinin belirlenmesi ülke yöneticilerinin en önemli görevlerindedir. Geleneksel tanımıyla strateji, savaş kazanma amacına hizmet etmektedir ve “muharebelerin savaşın kazanılması için kullanılması kuramı”(von Clausewitz, 2011:99) olarak açıklanmaktadır.

Strateji, doğası gereği karmaşık bir çalışma alanını oluşturmaktadır. Stratejinin zorluğu; onun çok boyutlu doğasından, savaşın kendine has özelliklerinden, savaşın çok çeşitli şekillerde meydana gelmesinden, içinde insan faktörünün bulunmasından, zeki bir düşmanın var olabilmesinden, bünyesinde çeşitli oyunları ve yanıltmaları barındırmasından, askerî ve siyasî

dünyalarının buluşma noktası olmasından kaynaklanmaktadır (Lansdale, 2007:21). Tzu temel olarak savaşın beş kuralından söz etmektedir: ölçme, değerlendirme, hesaplama, kıyaslama ve zafer. Mevzi ölçmeyi, ölçme değerlendirmeyi, değerlendirme hesaplamayı, hesaplama kıyaslamayı, kıyaslama ise zaferi doğurmaktadır (Tzu, 2008: 110). Tüm bunların yapılabilmesi ise bir ülkenin savaş stratejilerini oldukça kapsamlı bir değerlendirme sürecinden sonra oluşturmasından geçmektedir. Strateji belirlemek için göz önünde bulundurulması gereken bazı noktalar vardır. Örneğin; coğrafya, nüfus, stratejik derinlik, tarih, tecrübe, ideoloji, din, kültürel öğeler, askerî ve siyasî kurumların strateji geliştirmede etkisi, ekonomik kaynakların kullanılma başarısı, siyasî ve askerî liderlerin kişilikleri, ekonomik güç, askerî ve hükümet kurumlarının yapısı gibi özellikler bir devletin stratejilerini geliştirmesinde belirleyici role sahiptirler (Murray ve Grimsley, 1994: 7-20). Bir devletin strateji belirlerken sadece kendi özelliklerini iyi hesaplamasının yanında hedef ülke ve bölge hakkında da pek çok farklı alanda bilgi toplaması gerekmektedir. Örneğin; Rusya Federasyonu gibi stratejik derinliği ve nüfus gücü olan bir devlet ile İsrail gibi teknolojik gelişmişliği ve istihbarat gücü ile savunma yapan bir devlete karşı uygulanabilecek stratejilerin aynı olması beklenilemez.

Stratejiyi, silahlı kuvvetleri savaşa hazırlamayı esas alan ve kuvvetlerin yapısı, silah sistemleri, taktik ve komuta ayarlamaları gibi bir takım unsurları içeren askerî planlamadan ayrı tutmak gerekmektedir. Çünkü strateji oluşturma; siyasî, ekonomik, teknolojik ve pek çok başka unsuru da kapsadığından askerî planlamanın çok ötesindedir (Imlay ve Taft, 2006: 249). Bu bağlamda strateji, güvensizlik ortamının kaynağını bulma veya güvenlik elde etme için oluşturulan teknolojileri, öğretileri ve diğer unsurları içine alan silahlı güçleri mantıklı ve anlamlı hâle getirmektedir (Rasmussen, 2006:12).

Tarihsel kökenine bakıldığında, stratejinin politikayla yakından ilişkisi olduğu söylemek mümkündür. Politika, *polemos* ve *etik* sözcüklerinden meydana gelmektedir ve *polmos* sözcüğünün karşılığının savaş olduğunu söylemek gerekmektedir. Yine eski Yunan toplumlarında görülen ve strateji sözcüğünün kökenini oluşturan *strategem* ise mücadelenin derinlemesine düşünülmesi anlamına gelmektedir (Çetiner, 2003:22). Yine strateji sözcüğünün, *stratos* (ordu) ve *agos* (kullanma) sözcüklerinden oluşup gerekli durumlarda orduyu sevk etme/kullanma anlamını geldiği de ileri sürülmektedir. Bu bağlamda politika "ne yapılacağını" ifade ederken, strateji "nasıl yapılacağını" açıklamaktadır. Bir anlamda gücün nasıl kullanılacağını, uygulamanın ne olacağını ve nasıl uygulanacağını belirtmektedir. Strateji genel bir kabulle,

politikaların uygulanışına yöneliktir (Denk, 2002:76). Eklemek de gerekmektedir ki strateji bir kazanma oyunudur ve doğru düşünmeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla, felsefe, mantık, hukuk, tarih, ekonomi, siyaset, askerî politika, sosyoloji ve antropoloji gibi toplumu ele alan ve doğru düşünmenin yollarını arayan disiplinlerin hepsinden yararlanmaktadır ve amaçlar-araçlar arasındaki dengeyi kurmaktadır (Urhal, 2009:202). Savaşın yürütülmesine yönelik stratejik düşünme, bir ülkenin ulusal güvenlik politikasındaki mevcut potansiyeline ışık tutarak ve askeri gücüne katkı sağlayarak krizlerin yönetilmesine ve onlarla başa çıkılmasına yardım etmektedir (Sloan, 2012:133).

1.3. İstihbarat

Savaşlarda başarılı sonuçların alınabilmesi için ülkenin amaç, çıkar ve yeterlilikleriyle uyumlu olan stratejilerin geliştirilmesi ne kadar önemliyse, bu stratejilerin oluşturulması için gerekli olan bilgilere ulaşılması ve bu bilgilerin kapsamlı bir değerlendirme sürecinden geçirilerek anlamlandırılması da bir o kadar önemlidir. Bu doğrultuda, savaş stratejilerinin belirlenebilmesi için devletlerin güçlü bir istihbarat ağına sahip olmaları gerekmektedir. Basit anlamıyla istihbarat, -çoğunlukla- düşman bir oluşuma (devlet, istihbarat örgütü, terörist grup gibi) yönelik edinilen ve daha sonra istihbarat döngüsü işlemleriyle anlamlandırılan bilgidir (Lerner ve Lerner: 2004:117). Toplanan her türlü verinin (bilgi, haber, duyum, belge, ses ve sinyal kaydı gibi) tasnif, değerlendirme ve analiz süreçlerine tabi tutulması sonucunda ortaya çıkan istihbarat; devletin ulusal güvenlikle ilgili çıkarlarını elde etmeye, mevcut ve potansiyel düşmanlarından gelebilecek saldırılara karşı koyabilmeye, içeriden ve dışarıdan herhangi bir sürpriz baskına uğramamak için önleyici faaliyetler yapmaya yönelik politikaların oluşturulmasıyla ve uygulanmasıyla ilgili bilgi olarak da tanımlanmaktadır (Shulsky ve Schmitt, 2002:1). Günümüzde istihbarat; bir ülkenin millî gücünü oluşturan tüm unsurlar ile istihbarat çalışmalarının yönlendirilmesini gerektirecek nitelikteki tüm sistem ve alt sistemleri kapsamına almaktadır. Böylece de istihbarat faaliyetleri, yönlendirilebileceği alanlara göre siyasîden kültürel, ekonomiden teknolojiye, siberden uzaya kadar geniş bir yelpazede yürütülmektedir (Erol ve Bingöl: 2012:273).

İstihbaratın doğası bilinmeyi öğrenmek ve bilinmeye çalışılanı saklamak üzerine kuruludur. İstihbarat faaliyetleri de bu doğrultuda yapılmaktadır (Çıtak, 2017:57). İstihbaratta en belirgin amaçlardan biri politika ve strateji yapıcılarının dünyayı algılama biçimini şekillendirmek (Treverton,

2004:77) ve görevleriyle ilgili gerekli bilgi altyapısını hazırlamaktır. İstihbarat faaliyetleriyle toplanan ham veriler; tasnif, kıymetlendirme ve analiz gibi aşamaların ardından istihbarata dönüştürülmekte ve istihbarat gerekli mercilere dağıtılmaktadır. Askeri ve siyasi merciler için politikalarını, stratejilerini, plan, programlarını ve risk analizlerini oluşturmalarında kuvvetle ihtiyaç duydukları istihbaratın güvenilir, devamlı ve hızlı olması oldukça önemlidir.

Dünya tarihinin vazgeçilmez ögesi olan savaşlarda başarılı olmanın üstün stratejik anlayışa, doğru stratejik yaklaşımların da kapsamlı istihbarat çalışmalarına bağlı olduğunu, hem geçmişte yaşanan olaylardan hem de günümüzde tanık olduklarımızdan edindiğimiz tecrübe ile söylemek mümkündür. Bu bağlamda ülkelerin kısa, orta ya da uzun vadede karşılaşacakları herhangi bir savaşta başarılı olabilmeleri için güçlü bir istihbarat ağı kurmaları gerekmektedir.

2. Savaş Stratejisi ve İstihbarat

2.1. Strateji ve İstihbarat İlişkisi

Bilinen en eski mesleklerden biri olarak nitelenen casuslukla özdeşleşen istihbaratın, bugüne kadar geniş yelpazede kullanım alanı olmuştur. Fakat şüphesiz ki istihbarata en çok ihtiyaç duyulan alan, askerî terimlerle ifade edilmektedir. Ulusal güvenlik politikalarının belirlenmesi, dış politika kararlarının alınması ve uluslararası ilişkilerin ilgi alanında yer alan çeşitli konuların ve sorunların çözülmesi gibi süreçlerde gerekli bilgilerin sağlanmasında yadsınamaz bir önemi olan istihbarat, askerî harekât planlarının hazırlanması ve askerî operasyonların planlanmasında belirleyici rol oynamaktadır (Erol ve Bingöl, 2012: 273). Pek çok alanda gerçekleştirilen istihbarat faaliyetleri, askerî boyutuyla savaş stratejilerinin geliştirilmesinde oldukça önemli bir paya sahiptir. Askerî istihbaratı stratejik ve taktik olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Stratejik istihbarat tüm askerî hedefleri planlamak ve gerçekleştirmek için gerekli bilgiyle ilgilidir. Örneğin; bir operasyon düzenlenmeden önce karşı ülkenin iklimi, coğrafyası ve kaynakları konusunda veri toplamaktır. Taktiksel istihbarat ise askerî harekâtın başındaki kişi ve kişilerin görevlerini başarıyla tamamlayabilmeleri için edinmeleri gereken istihbarat ürünüdür (Engels, 1980: 328-329). Bu bağlamda askerî istihbarat; izlenen devletlerin askerî yapılarını, mevcut silah durumlarını, komuta kademesinin takdir ve görüşlerini, silah ve araçların miktar, tür ve kalitelerini, genel olarak askerî yeterliliklerini, elektronik ve teknolojik savaş kabiliyet ve seviyelerini, askerî eğitim ve tekniklerini, yaptıkları askerî anlaşmaların şartlarını, askerî yapının ülke içindeki konumunu, ordu üzerinde geniş nüfuz

sahibi komutanların taktiklerini ve düşüncelerini, nükleer, biyolojik ve kimyasal savaş seviye ve kabiliyetlerini, belirsiz askerî şifreleri ve bilgisayar kayıtlarını çalışma konusu olarak temel almaktadır (Acar ve Urhal, 2007: 205). Hunlardan Çinlilere, Romalılardan Fransızlara kadar tüm ordular istihbaratın gücünden yararlanmışlardır ve günümüzün siyasî varlıkları da aynı eğilimi devam ettirmektedirler (Özdağ, 2011: 40-53).

Tarihin ilk dönemlerinde, istihbarat anlayışı daha çok askerî konularda veri toplama ve toplananları değerlendirme olarak anlaşılmıştır. Yeni Çağ'da da ülkeler arası ilişkiler günümüzdeki gibi çok boyutlu olmadığından, savaşılan düşman hakkında toplanılan bilgiler ülke güvenliğini sağlamada yeterli görülmüştür (Acar, 2011:79). Günümüzde ise devletler arası ilişkiler oldukça karmaşık bir yapıya bürünmüştür ve mücadele pek çok farklı şekilde yürütülmektedir. Bu yüzden, askerî istihbarat da diğer istihbarat alanlarıyla iç içe geçmiş bir çalışma alanına sahip olmuş ve sadece savaş zamanında değil barış zamanında da istihbarat üretilmesi gerekliliği genel kabul görmüştür. İstihbaratta amaç; hedef ya da düşman hakkındaki gizli stratejik veriler toplayarak bu gücün varlığının ve sistematik yapısını çözümlmek ve edinilen veriler ışığında karşı stratejiler geliştirmektir. Diğer bir deyişle istihbarat çalışmaları düşman ya da düşman olması muhtemel devletlerin ne düşündüklerini öğrenmek, düşüncelerini nasıl uygulayacaklarını ve kimlerden destek göreceklarını bilmek ve de söz konusu bu devletlerin millî güçleri hakkında bilgi toplamaktır (Urhal, 2009: 472). Devletler; kendilerini korumak, nüfuzlarını yaymak ve diğer devletlerin (özellikle de düşmanların) amaç ve çıkarlarını anlamaya yönelik yaptıkları çalışmaları kolaylaştırmak için çoğunlukla gizli yürütülen istihbarat faaliyetlerine başvurumaktadırlar (Warner, 2007:17).

Ünlü stratejist Sun Tzu'ya göre savaşlarda galibi bulmanın beş yolu vardır: "Ne zaman savaşıp savaşmaması gerektiğini bilenler kazanır, ne zaman az ya da çok asker kullanmaları gerektiğini bilenler kazanır, askeriyle komutanı aynı şevkle hareket eden ordu kazanır, hazırlıksız hazırlıkla karşı koyanlar kazanır, komutanları becerikli olan ve sivil yöneticilere bağımlı olmayan ülkeler kazanır" (Tzu, 2008:97). Görüldüğü üzere savaşlarda başarılı olmanın, en önemli koşullarından birisi bilgi sahip olmak ve bu bilgiyi doğru şekilde yorumlayarak stratejiler geliştirmektir. Güçlü bir istihbarat ağı ve istihbarat çalışmalarıyla ile gelen bilgileri değerlendirecek analizcileri olmayan bir ülke, ne kadar güçlü bir ordusu ve teknolojiyle donatılmış silah gücüne sahip olsa da savaş sonucunda başarı elde edemeyebilir. Şüphesiz ki istihbarat tüm yararlarına

rağmen tek başına savaşları kazanamaz; fakat savaşlarda yer alanların yükünü oldukça hafifletmektedir (Clark, 2007:10). Örneğin; askerî dehanın doğası şartlara bağlı olarak değişmektedir. Çağlar boyunca bu özelliği oluşturan tek ve evrensel bir durum yoktur. Fakat istihbarat, belirsizliğin etkisini ortadan kaldırdığından temkin, cesaret ve kararlılık gibi etkenler daha da güçlenmektedir (Ferris, 2005:208). Bu durum da komutanların, karar vericilerin ve askerlerin savaş algısını ve dehasını olumlu yönde etkilemektedir.

Güvenlik alanıyla ilgili gelişmelerin bir kısmı beklenen, emareleri ve geçmişi olan olaylardan oluşurken büyük bir kısmı beklenmedik anda patlak veren olayların sonucudur. Fakat bu gerçek devletlerin sorumluluğunu azaltmaktadır; çünkü güvenlik ilgili gelişmelerinin geç ya da sonradan tespit edilmesi siyasi varlık nazarında kabul edilebilir bir durum değildir. Ulusal güvenliğe yönelik tehditleri zamanında belirleyemeyen devletlerin ulusal çıkarları, halkının güvenliği, uluslararası alandaki politikalarının uygulanabilirliği ve hatta bağımsızlığı ciddi şekilde etkilenmektedir. İstihbaratın da en önemli işlevlerinden biri hiç şüphesiz ki baskına/sürprize maruz kalma olasılığını azaltmasıdır. Doğal olarak hiçbir devlet stratejik, operasyonel veya taktik bir baskın/ sürprize ile karşı karşıya kalmak istememektedir (Özdağ, 2011:31). İstihbarat faaliyetlerinin savaşlardan önce ve barış zamanlarında da yoğun şekilde gerçekleştirilmesi gerekliliği, beklenmedik bir unsurdan beklenmedik bir anda beklenmedik bir saldırının önlenmesi içindir.

Devlet yetkililerinin ve komutanların saldırılara hazır olmalarını ve rakiplerini yenip savaşlarda başarılar kazanmalarında en önemli etkenlerden biri sahip oldukları ön bilgilerdir. Genel kabule göre bir komutanın düşman kuvvetlerinin yeri, sayısı ve yapısı hakkında ne kadar bilgisi olursa, silahlarını tahsis etmesi ve kuvvetlerini hareket ettirmesi konusunda kendine güveni de o denli büyük olmaktadır. Ayrıca düşmanın niyetinin ve seçtiği savaş doktrininin bilgisinin de elde edilmesi bu tablonun tamamlanmasına yardım etmektedir (Perry ve Maffat, 1997:969).

Belirsizlik, savaşlarda düşmanın üstüne örtülmüş kara bir şemsiyeye benzetilmektedir. Orada ne olduğunu, kim olduğunu ve ne gibi niyetler olduğunu anlamak oldukça zordur. Bu durum da istihbaratın neden önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Belirsizlik pek çok farklı yapıda olsa da bunları genel anlamda üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar düşman ve dost güçlerin tanımlanmalarındaki zorluk, oluşabilecek bir savaşın doğasını anlamada yaşanan güçlük ve herhangi bir saldırının zamanlamasının kestirilememesidir (Imlay ve Taft, 2006: 249). Pratikte devletlerin niyetlerini ve

eylemlerinin arkasındaki amaçlarını belirlemek oldukça güç olsa da prensipte bu niyetlerin anlaşılması mümkün görünmektedir. Niyetler ve kapasite üzerindeki yanlış algılar, devletleri savaflara sürükleyebilmektedir. Bu yüzden karşı tarafın niyetlerinin ve askerî kapasitesinin anlaşılmasında, savaş öncesi ve sonrasındaki istihbarat çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır (Levy, 1983:80). Niyetlerin anlaşılması yanında, karşı taraftan olabilecek herhangi bir saldırıya nasıl karşı konulacağı ve karşı saldırı düzenlemek için nelerin gerektiği de yine istihbarat raporlarına dayandırılarak belirlenmektedir. Çünkü karar alıcılar, beklentisi olan politikaları sürdürmek ve yüzleşmek zorunda oldukları uluslararası ortamın durumuna göre askerî kapasitelerini oluşturmaktadırlar (Fordham, 2004: 636).

Tarih boyunca tüm askerî mücadelelerde bilgiye sahip olmak ve istihbarat elde etmek oldukça önemli olsa da 20. ve 21. yüzyıldaki gelişmeler istihbaratın savaş öncesince, savaş meydanlarında ve savaş sonrasındaki konumunu kökten değiştirmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ve sonrasında tecrübe edilen modern dönemin savaşlarında, devletlerin istihbarata ne denli ihtiyaç duydukları açık bir şekilde gözlemlenmiştir. Düşmanın çıkarma yapacağı noktalar, mühimmat durumu, gizlice oluşturdukları ittifaklar, savunma sistemlerinin durumu, kritik altyapılarının güvenliği, hedef bölgedeki toplumun yapısı, nükleer başta olmak üzere silah teknolojisi, herhangi bir çatışmada oluşabilecek beşeri ve maddi kayıplar, savaşın hangi düzlemde, boyutta ve şekilde gerçekleşebileceği gibi konular istihbarat faaliyetleri ile aydınlatılmaktadır. Elde edilen doğru bir bilgi ya da belge savaflardan kaçınmayı sağlamakta ya da savaşı kazandırabilmekte, düşmanın gücünün ve niyetinin doğru olarak hesaplanabilmesini sağlamakta ve de siberden psikolojik olana, gelenekselden asimetrik olana kadar her türden savaşın karşısında mücadele edebilmeye yardım etmektedir.

2.2. Savaşların Değişen Doğası Bağlamında Strateji ve Savaş

Savaşları ortaya çıkışının arkasında; canlılardaki şiddet gösterme eğilimiyle açıklanan doğal neden, bir gruba ait olma ve diğer grupları ötekileştiren sosyolojik neden, ülkelerin refah ve güvenlik arayışlarını içeren meşru neden, yeni araç ve silahların kullanılma ihtimalinin yarattığı korku üzerinden şekillenen modern-teknik neden öne çıkmaktadır. Bu nedenler, zaman içerisinde çeşitli aşamaları, süreçleri ve gelişmeleri içerisinde barındırarak sabit kalmış; fakat savaşların doğası sürekli bir evrim içerisinde olmuştur (Quincy, 1942: 36-41). Modern savaşlar, "ilkel" ya da "öncü" olarak tanımlanan savaflardan şiddet, süre, mekân, yoğunluk gibi unsurlarla ayrılmaktadır ve savaşın kültürel boyutunun kapsamı değişmektedir. İnsanlık tarihinin savaş

tarihiyle örtüştüğü ve vahşi mücadelenin kültürel bir öge haline geldiği gerçeği, modern savaş dönemiyle birlikte daha fazla kabullenilerek savaşın doğallığı algısı bireylere aktarılmıştır (Keagan, 1993:386:392). Savaşın doğasındaki değişimin temel özellikleri; süreçte yer alan aktör sayısının yani devlet dışı grupların sayısının artması, askeri alanda yaşanan devrimler ve tanımlamalardaki modern-postmodern yaklaşımların yarattığı etki üzerinden anlaşılmaktadır (Angstrom, 2005:1-27). Mary Koldor ise savaşları eski ve yeni olarak gruplayarak savaşın doğasındaki değişimi amaçların, savaş alanında kullanılan yöntemlerin ve savaşların finanse edilme yöntemlerinin farklılığa uğramasına bağlamaktadır. Koldor'a göre küresel politikaların yerini kimlik üzerinden oluşturulan politikalar almakta, savaşın sahası, savaşan gruplar ve uyguladıkları yöntemler bambaşka boyutlar kazanmakta, küreselleşen ve âdemi merkezietçi bir savaş ekonomisi kavramı meydana gelmektedir (Koldor, 2012: 7-11).

Savaş anlayışının oluşmasında ve dönüşmesindeki en belirgin dönemlerden biri Soğuk Savaş süreci olmuştur. Soğuk Savaş; büyük güçler arasında doğrudan bir sıcak çatışmanın olmadığı fakat giderek sayıları ve etkileme güçleri artan nükleer silahlar üzerinden bir ciddi bir gerilimin yaşandığı bir dönem olarak ifade edilmektedir (Tucker, 2007; Cocroft, 2004). Önceki dönemlerdeki doğrudan başvuru silahlı mücadele yerine devletler üstünlük arayışlarını farklı yönlerde sürdürmüşler ve vekâlet, asimetric, istihbarat, ekonomik-kültür savaş gibi türlerine yönelmişlerdir. Savaş da bu bağlamda hem geleneksel hem de alternatif yöntemlerle gerçekleştirilebilen yoğun bir çatışma-gerilim olayı olarak algılanmaya başlanmıştır.

21. yüzyılla beraber özellikle teknolojik alandaki gelişmeler, dost-düşman algısındaki değişimler ve taraflar arasındaki mücadelenin farklı biçimlerde yürütülmesi savaşın hiç olmadığı kadar karmaşık bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Savaşlar çoğunlukla ülkelerin kendi toprakları dışında yapılmakta, sıcak temas daha kısa sürmekte ve süratli olan/ilk hamleyi yapan yüksek oranda kazanma şansını artırmaktadır. Psikolojik savaşlar artmakta, propaganda gibi araçların yoğun kullanımıyla bazı savaşlar önlenirken bazen de yapay savaşlar yaratılmakta, terörizm-devlet savaşları tüm dünyayı içine almakta, iç savaşlar yoğunlaşmakta, elektronik, bilgi ve istihbarat savaşları tüm devletlerin boy gösterdikleri bir sahne olarak karşımızda durmaktadır. Ayrıca uluslararası sistemde yaşanan dönüşüm, devletler arası savaşların yerini devlet-içi çatışmalara bırakması, savaşlara yol açan nedenlerin ve savaşan tarafları motive eden unsurların değişmesi, savaşlarda kullanılan teknolojinin ve yöntemlerin farklılaşması savaşın özelliklerini kökten değiştirmiştir (Ozan ve Progonati,

2012:41). Bu bağlamda günümüzde savaş algısı değiştikçe, devletlerin esnek stratejilere ve geniş istihbarat ağlarına olan ihtiyaçları/bağımlılıkları da çok üst noktalara çıkmakta ve strateji-güvenlik-istihbarat çalışmaları devletlerin en önemli odak noktalarından birini oluşturmaktadır. Daha önceleri bir komutanın savaşlarda düşmanı yanıltarak başarıya ulaşması olarak nitelenen strateji ve düşman tarafın askerî kapasitesini öğrenme üzerinden tanımlanan istihbarat, günümüzde tamamen farklı yapılarla kavuşmuşlar ve pek çok farklı çalışma alanıyla bütünleşmesi gereken birer çalışma alanı hâline gelmişlerdir.

19. ve 20. yüzyılda yaşanan önemli gelişmelerin ardından devletlerin yapısında ve de savaşların karakterine uygun olarak strateji çalışmalarında değişimler oldukça, stratejiyle bağlantılı olmak üzere, farklı düzeyler ve farklı durumlar için çok sayıda değişik strateji tanımı yapılmıştır. Bu noktada stratejinin de anlamında değişiklikler yaşanmış ve genel strateji, global strateji, yüksek strateji, politik strateji, savunma stratejisi, topyekûn strateji, millî strateji, kalkınma stratejisi gibi uyarlamaları olmuştur (Urhal, 2009: 203). Modern çağda strateji; öngörülen sonuçları, hedefleri ve bu sonuçları elde etmenin yolları ile vasıtalarını birleştiren karmaşık bir karar verme yöntemidir. Bugünün stratejisinin anlamı, politik, ekonomik, toplumsal ve askerî güçlerin tümünü kullanma sanatı hâline gelmiştir (Denk, 2002:74-75).

Dünyada iç savaşlar, çatışmalar, terör ve dış müdahaleler yaygınlaşmakta ve farklı yöntemlerle ortaya çıkmaktadır. Dünya yeni şeklini alırken, yeni çatışmalar özellikle ekonomik bölgeleri hedef alarak onlar üzerinde veya etrafında şekillenmektedir. İttifak ve grup çıkarlarıyla, ulusal çıkarlar arasındaki çelişkinin daha fazla ön plana çıktığı bir dünya düzeninde, her devlet istihbarat üretimi yanında, istihbaratın diğer işlevleri olan örtülü operasyonlar, propaganda ve koruyucu güvenlik alanında kendi istihbarat vizyon, yapılanma ve yöntemlerini rekabet edebilir düzeye getirmek ve etkin kılmak zorundadır (Acar ve Urhal, 2007:158). Savaş stratejilerinin belirlenmesi için günümüzde tek başına askerî istihbarat yeterli olmamakta, istihbarat faaliyetleri karşı tarafın tüm özelliklerinin bilinmesi için yapılmaktadır.

Hedef ülkenin genel durumu (sınırları, bölgesi, tarihi, hükümeti gibi), ülkenin yapısı (iklimi, arazi yapısı, bitki örtüsü, su yolları gibi), halkının özellikleri (sayı, nüfus dağılımı, değerlere sahip çıkma, milliyetçilik gibi), ekonomisi (ziraat, sanayi, ticaret gibi), lojistik (deniz, kara, hava, demir yolları gibi), askerî coğrafya, mevcut askerî kuruluşlar (kara, hava, deniz kuvvetleri, yönetim merkezleri ve savunma sanayisi gibi), hükümet liderleri ve komutanların kişilikleri, ülkenin enerji elde etme yolları, telefon, telgraf ve uydu

haberleşmesi, para birimi gibi özelliklerinin bilinmesi savaş stratejilerinin belirlenmesinde elde olması gereken verilerdir (Kent, 1986: 20-21). Hiç şüphesiz ki düşman tarafın bu tür özelliklerinin belirlenmesinin yanı sıra, bir devlet yukarıda sayılan kendi özelliklerini de yani kendi yapısını ve millî gücünü de iyi hesaplamalı ve stratejilerini bu esasta belirlemelidir.

Tarih boyunca insanın olduğu her yerde vuku bulmuş olan savaşlar, gelecekte de olmaya devam edecektir. Bu acı gerçeğin yanında şüphesiz ki kabul edilmesi gereken en önemli nokta, savaşın günden güne karakterinin değiştiğidir. 20.yüzyılın savaşları ile günümüzün savaşları arasındaki fark göz önünde tutulduğunda geleceğin savaşlarının ne denli farklı, yoğun ve ani olacağını hayal etmek zor olmayacaktır. Bugün insanlar fiziksel yapılarına olduğu kadar, sosyal yaşamlarına, değerlerine, psikolojilerine, sırlarına ve maddi varlıklarına yöneltilen tehditlerle uğraşırken, devletler de geleneksel, asimetrik, siber, psikolojik gibi savaş türleriyle mücadele etmek zorundadır. Yeni nesil savaşlarda aktörlerden savaş sahasına, savaşın süresinden zamanına kadar her şey muğlak ve bulanıktır. İşte istihbarat da tam bu noktada bu belirsizliğin bir nebze de olsa giderilmesi için önemli bir görev üstlenmektedir ve şüphesiz ki gelecekte de hem savunmanın hem de saldırının en önemli ayaklarından birini istihbarat oluşturacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Antik düşünür Herakleitos'a atfı yapılan ve literatürde bolca kullanılan "Değişmeyen tek şey değişimin kendisidir" sözüne savaştan bahsederken de değinmek gerekmektedir. Küreselleşme, teknoloji ve savunma sanayi alanındaki gelişmeler, uluslararası alandaki kalıcı etki yaratan olaylar, konu ile ilgili akademik çalışmaların niteliğinin ve niceliğinin artması, düşman ve dost gibi algıların çeşitli nedenlerle farklı hallere bürünmesi, güvenliği kökten değiştirecek anlayışsal, yönetsel ve yapısal gelişmelerin olması gibi nedenler savaşın doğasında da hâlihazırda var olan değişimin arkasındaki güçtür. Şüphesiz ki gelecekte de değişim süreci devam edecektir.

Günümüzde giderek azalan iki devletin sınırları bilinen bir savaş sahasında yaptığı sıcak çatışmalar her ne kadar gelecekte de varlığını sürdürecektir olsalar da "geleneksel" ya da "demode" olarak anılmaya devam edecekler ve görülme sıklığı "nadir" seviyesine düşecektir. Bu çıkarımı yapmak için elde çeşitli veriler bulunmaktadır. Örneğin Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) raporu 2016 yılında dünya genelinde gerçekleşen kırk dokuz silahlı çatışmadan sadece iki tanesinin devletler arasında olduğunu ortaya koymaktadır (SIPRI, 2017:2). Sıcak savaşların maliyeti ve

neden oldukları ekonomik, siyasi, toplumsal olumsuz sonuçlar bu unsurların en önemlileridir. İstenenlerin elde edilmesi ya da düşman/rakip olarak görülen tarafın boyun eğmeye zorlanması için farklı yöntemlerin ve savaş türlerinin daha çok tercih edilir olması, bugünün başat siyasi varlığı olan ulus devletlerin yapısının tartışma altında olması, silah ve askeri araç teknolojisinin yakın bir gelecekte bile alacağı hale (özellikle robot ve drone teknolojisi) yönelik ipuçları, savaşın sahasının daha çok siber alana, kentlere ve hatta uzaya yayılma ihtimali de diğer nedenler arasında sayılabilmektedir. Hâlihazırda gözlemlenen savaşın doğası ve türlerindeki çarpıcı değişim gelecekte de devam edeceğini öngörmek zor değildir. Bu sonuca hem mevcut gelişmeler ışığında yapılabilecek tahminlerle hem de hayal gücünün kullanılmasıyla ulaşmak mümkündür.

Hem günümüzdeki aldığı hal hem de gelecekte oluşabilecek durumlar kapsamında tanımlanan yeni savaş anlayışı; yeni, kapsamlı ve esnek stratejiler gerektirmektedir. Savaş stratejilerinin; yeni savaş sahalarına, yeni düşmanlara, yeni saldırı türlerine, yeni tehditlere, yeni ittifak yapılarına göre düzenlenmesi de bu bağlamda önemlidir. “Bütüncül Savaş” anlayışına uygun olarak düşmanlık güden devletlerin ve grupların istediklerine ulaşmak için sadece geleneksel silahlara sarılmayacağı bunun yanında savaşın alanını olabildiğince yayacaklarını, kapsamını genişleteceklerini, süresini uzatacaklarını ve yöntemlerini çeşitlendireceklerini kabul etmek gerekmektedir. Bu nedenle savaşın sınırlarının muğlaklaşması, başlangıç ve bitiş zamanlarının açık olmaması, düşman profilinin bulanıklaşması, ilk/sürpriz saldırının oldukça yıkıcı bir hal alması, yeni nesil silahların üreticileri tarafından diğer devletlerden saklanması gibi sonuçları beraberinde getirmektedir.

Bir devlet düşmanlık beslediği başka bir devlete; son teknoloji ürünü silah ve araçlarla donatılmış bir orduyla saldırıdan hassas kurumlarına yönelik siber saldırıya, ekonomik yaptırımlardan terör örgütlerini desteklemeye, örtülü istihbarat operasyonlarından psikolojik harekâtlara uzanan savaş kapsamında değerlendirilen pek çok faaliyet yürütebilmektedir, yürütebilmelidir ve bu bağlamda savunma yapabilmelidir. Stratejilerin de hem saldırı ve hem de savunma yönüyle yeni savaş anlayışına göre farklı türden savaşları kimi zaman tek düşmana kimi zamanda birden fazla düşmana karşı etkili olabilecek nitelikte olması beklenilmektedir. Nasıl ki geleneksel askeri stratejiler savaş meydanlarında zafer kazanma ya da en uç nokta olan nükleer bir saldırı tehdidine karşı koyma bağlamında şekillenmişse, günümüzdekilerin kısa, orta, uzun vadedeki mevcut ve potansiyel tüm tehdit, risk ve saldırılara karşı

düzenlenmiş ve gerekli durumlarda bütüncül bir taarruz uygulayabilme taktik ve planlarını içeriyor olmaları gerekmektedir.

Savaş-strateji ilişkisi içerisinde istihbarat hayati görevler üstlenmektedir. Ülkelerin geleneksel ya da yeni güvenlik anlayışlarını benimseme tercihlerine ve sıcak savaşa ya da yeni savaş türlerine maruz kalmalarına göre istihbaratın da bu alandaki rolü ve işlevi değişebilmektedir. Genel anlamda savaş stratejisi oluşturulmasında istihbarat özetle; mevcut/ potansiyel dost ve düşman tanımlamasının yapılması, tehditlerin ve tehdit kaynaklarının belirlenmesi, ülkeye karşı yürütülen/ yürütülebilecek savaş türlerinin ve bu türlere karşı koymada yararlanabilecek en etkili savunma stratejilerinin araştırılması, silah ve savunma sanayindeki gelişmelerin takip edilmesi, geleneksel ve yeni savaş sahaları hakkında bilgi toplanması, güvenlik alanındaki öz kaynakların, yeterliliklerin ve zayıf yönlerin raporlanması, stratejik düşünmeyle ilgili teorik ve pratik küresel gelişmelerin takip edilmesi, güvenliğin ve savaşın doğasındaki mevcut gelişmelerin analiz edilmesi ve gelecekle ilgili öngöründe bulunulması için veri toplanması, ülkeye yönelik oluşturulan saldırı stratejilerinin ele geçirilmesi ve sabote edilmesi için faaliyetlerin gerçekleştirilmesi, yoğunluğu artan ve azalan tehditlerin sınıflandırılması, hedefin güçlü ve zayıf yönlerinin ortaya konulması gibi misyonlar üstlenerek doğrudan katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

- ACAR, Ünal (2011), *İstihbarat*, Ankara, Akçağ.
- ACAR, Ünal; URHAL, Ömer (2007), *Devlet, Güvenlik, İstihbarat, Terörizm*, Ankara, Adalet.
- ANGSTROM, Jan (2005), "Introduction: Debating the Nature of Modern War", Isabelle Duyvesteyn ve Jan Angstrom (ed.), *Rethinking the Nature of War*, New York, Frank Cass, ss. 1-27.
- CARR, Edward Hallett (1948), *The Twenty Years' Crisis 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, Londra, Macmillian&Co-Ltd.
- CLARK, John Ransom (2007), *Intelligence and National Security*, Londra, Praeger Security International.
- COCROFT, Wayne D. (2004), *Cold War: Building for Nuclear Confrontation 1946-1989*, Swindon: English Heritage.
- ÇETİNER, Aydın (2003), *21. Yüzyılda Savaş Stratejileri*, İstanbul, Selis Kitapları.

- ÇITAK, Emre (2017), *Güvenlik ve İstihbarat: Yeni Güvenlik Politikaları ve Türkiye’de İstihbaratın Dönüşümü*, İstanbul, YeniYüzyıl Yayınları, 2017.
- DENK, Nevzat (2002), *Geçmişte ve 21. Yüzyılda Savaşlar, Stratejiler ve Stratejiler*, İstanbul, Harp Akademileri Basım Evi.
- DENNEN, Johan M. G. (1980), “On War: Concepts, Definitions, Research Data- A Short Literature Review and Bibliography”, *UNESCO Yearbook of Peace and Conflict Studies*, ss. 128-189.
- ENGELS, Donald (1980), "Alexander's Intelligence System", *The Classical Quarterly*, New Series, Cilt 30, Sayı 2, ss. 327-340.
- EROL, Mehmet Seyfettin; BİNGÖL, Oktay (2012), "Uluslararası İlişkiler ve İstihbarat", Ertan Efeğil ve Mehmet Seyfettin Erol (Ed.), *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*, Ankara/İstanbul, Barış Kitap, ss. 271-298.
- FEARON, James D. (1995), "Rationalist Explanation for War", *International Organization*, Cilt 49, Sayı 3, ss. 379-414.
- FERRIS, John Robert (2005), *Intelligence and Strategy*, New York, Routledge.
- FORDHAM, Benjamin O. (Ekim 2004), "A Very Sharp Sword: The Influence of Military Capabilities on American Decisions to Use Force", *The Journal of Conflict Resolution*, Cilt 48, Sayı 5, ss. 632-656.
- HOBBS, Thomas (1965), *Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civil*, Oxford, Oxford University Press.
- IMLAY, Talbot C.; TAFT, Monica Duffy (2006), "Seven Lessons About the Fog of Peace", Talbot C. Imlay ve Monica Duffy Taft (Ed.), *The Fog of Peace and War Planning: Military and Strategic Planning Under Uncertainty*, Londra ve New York: Routledge.
- JAMES, William (2009), *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, New York, Seven Treasures Publications.
- JOHN, Keegan (1993), *A History of Warfare*, New York, Vintage Books.
- KENT, Sherman (1986), *Stratejik İstihbarat*, Kemal Akkaya (çev.), İzmir, Endüstri Basım ve Yayınevi.
- KOLDOR, Mary (2012), *New&Old Wars: Organised Violence in A Global Era*, Cambridge, Polity Press.
- LANSDALE, David J. (2007), "The Art of War", David J. Lansdale (ed.), *Alexander the Great: Lesson in Strategy*, New York, Routledge.

- LERNER K. Lee; LERNER Brenda Wilmoth, *Encyclopedia of Espionage, Intelligence, and Security*, Vol. 2, Farmington Hills, Thomson&Gale.
- LEVY, Jack S. (Ekim 1983), "Misperception and the Causes of War: Theoretical Linkages and Analytical Problems", *World Politics*, Cilt 36, Sayı 1, ss.76-90.
- LEVY, Jack S. (2011), "Theories and Causes of War", Christopher J. Coyne ve Rachel L. Mathers (Ed.), *The Handbook on the Political Economy of War*, Cheltenham, Edward Elgar, ss. 13-34.
- LEVY, Jack; THOMPSON, William R., *Causus of War*, West Sussex, Wiley-Blackwell, 2010.
- LIND, William S.; NIGHTENGALE, Keith; SCHMITT, John F., SUTTON, Joseph W.; WILSON, Gary I., (Ekim 1989), "The Changing Face of War: Into the Fourth Generation", *Marine Corps Gazette*, ss. 22-26.
- LINDEMANN, Thomas (2010), *Causus of War: The Struggle For Recognition*, ECPR Press, Colchester.
- MACHIAVELLI, Niccola (1976), *The Prince*, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company.
- MARSHALL, Charles Burton (1965), *The Exercise of Foreign Policy: Papers on Foreign Policy*, Baltimore, The John Hopkins Press,
- MURRAY, Williamson; GRIMSLEY, Mark (1994), "Introduction: On Strategy", Williamson Murray, MacGregor Know ve Alvin Bernstein (Ed.), *Making of Strategy: Rulers, States, and War*, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 1-23.
- MURRAY, Williamson; KNOX, Macgregor (2003), "Thinking About Revolutions in Warfare", Williamson Murray ve Macgregor Knox (Ed.), *The Dynamics of Military Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press,
- NIEBUHR, Reinhold (1996), *The Nature and Destiny of Man: A Christian Interpretation*, Louisville, Westminster John Knox Press.
- NYE, Joseph S. (2004), *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York, Public Affairs.
- OZAN, Emre.; PROGONATI, Erjada (2012), "Yirmi Birinci Yüzyılda Savaşın Değişen Karakteri", Mehmet Seyfettin Erol (Ed.), *Sıcak Barış'ın Soğuk Örgütü: Yeni NATO*, Ankara, Barış, ss. 37-56.
- ÖZDAĞ, Ümit (2011), *İstihbarat Teorisi*, 5. Baskı, Ankara, Kripto.

- PERRY, Walter L. ve MOFFAT James (Ekim 1997), "Measuring the Effects of Knowledge in Military Campaigns", *The Journal of the Operational Research Society*, Cilt 48, Sayı 10, ss. 965-972.
- QUINCY, Wright (1942), *A Study of War: Volume I*, Chiago, The University of Chicago Press.
- RASMUSSEN, Mikkel Vedby (2006), *The Risk Society at War: Terror, Technology and Strategy in the Twenty-First Century*, Cambridge, Cambridge University Press.
- SCHNITZER, Eric J. (2012), "Perfecting War: Searching for the Silver Bullet", The United States Air Force's Center for Strategy and Technology, *Netted Bugs and Bombs: Implications for 2010*, Bibliogov, Columbus.
- SHULSKY, Abram N.; SCHMITT, Gary J. (2002), *Silent Warfare: Understanding the World of Intelligence*, Washington, Potomac Books.
- SLOAN, Elinor C. (2012), *Modern Military Strategy: An Introduction*, Oxon, Routledge.
- SMITH, David Livingston (2007), *The Most Dangerous Animal: Human Nature and the Origins of War*, New York, St. Martin's Press.
- Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI-2017), *Yearbook 2017: Armaments, Disarmaments And International Security Summary*, Oxford, Oxford University Press.
- TOPBAŞ, Ergüder (2009), *21. Yüzyılda Savaş: Yeni Bir Mücadele Felsefesine Doğru Harp ve Stratejiyi Yeniden Düşünmek*, Ankara, Kripto Kitaplar.
- TREVERTON, Gregory F. (2004), *Reshaping National Intelligence for an Age of Information*, Cambridge, Cambridge University Press.
- TUCKER, Spencer C. (2007), *The Encyclopedia of the Cold War: A Political, Social, and Military History*, Kaliforniya: ABC-CLIO.
- TZU, Sun (2008), *Savaş Sanatı*, (Çev.) Sibel Özbudan ve Zeynep Ataman, Beşinci Baskı, İstanbul, Anahtar Kitaplar.
- URHAL, Ömer (2009), *Küreselleşen Dünyada Güvenlik*, Ankara, Adalet.
- von CLAUSWITZ, Carl (2011), *Savaş Üzerine*, (çev.) Selma Koçak, İstanbul, Doruk.
- WALTZ, Kenneth Neal (1979), *Theory of International Politics*, New York, McGraw Hill.
- WALTZ, Kenneth Neal (2001), *Man, The State and War: A Theoretical Analysis*, New York, Columbia University Press.

- WALTZ, Kenneth Neal (1989), "The Origins of War in Neorealist Theory", Robert I. Rotberg ve Theodore K. Robb (Ed.), *The Origins and Prevention of Major Wars*, Cambridge, Cambridge University Press, ss. 39-53.
- WARNER, Micheal (2007), "Sources and Methods for the Study of Intelligence", Loch K. Johnson (Ed.), *Handbook of Intelligence Studies*, Londra ve New York, Routledge, ss. 17-27.

THE IMPACT OF EXPORT ON EMPLOYMENT: PANEL DATA ANALYSIS FOR REGIONAL BASE IN TURKEY

Dilek TANDOĞAN¹

Geliş: 02.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.559856

Abstract

This study examines the impact of export on regional employment in Turkey. To this end, using the annual export and employment figures of Regional Level 2 (Sub-regions) in Turkey for the 2005-2016 period, the study reveals that regional export in Turkey affected the regional employment rate positively. That is, an increase in regional export activity will lead to an increase in regional employment. This finding indicates that developing policies that will help promote the incentives in regional export rate correspondingly results in the employment rate. It appears that one of the leading problems in developing countries which have limited resources like Turkey is to see the gravity of the significance of the incentive policies that will promote employment.

Keywords: *Regional Export, Regional Employment, Panel Data, Turkey.*

İHRACATIN İSTİHDAMA ETKİSİ: TÜRKİYE İÇİN BÖLGESEL BAZDA PANEL VERİ ANALİZİ

Öz

Çalışmada Türkiye’de ihracatın istihdam üzerindeki etkisi bölgesel bazda inceleme konusu yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye Düzey 2’de yer alan tüm alt bölgelerin yıllık ihracat ve istihdam verileri 2005-2016 dönemi için kullanılmıştır. İhracatın istihdama etkisi panel veri yöntemi yardımı ile araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre Türkiye’de bölgesel ihracatın

---

¹ Assist Prof. Dr., Trabzon University, Vocational Scholl of Tourism and Hospitality, dtandogan@trabzon.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8242-1970>.

bölgesel istihdamı pozitif etkilediği belirlenmiştir. Dolayısıyla elde edilen bu bulgu, bölgesel ihracat artışının bölgesel istihdamı artıracakđı sonucu ortaya koymaktadır. Bu bulgunun önemi istihdamı artırmaya yönelik politikalarda bölgesel ihracatın artırılmasına yönelik teşviklerin istihdamın artışına da etki edeceğinin belirlenmesidir. Nitekim Türkiye gibi kaynakları sınırlı olan gelişmekte olan ülkelerde en önemli sorunlardan biri olan istihdamın artırılmasına yönelik yatırımlarda ihracatı teşvik politikalarının ne denli önemli olduğunu görölmektedir.

***Anahtar Kelimeler:** Bölgesel İhracat, Bölgesel İstihdam, Panel Veri, Türkiye.*

Introduction

Unemployment is one of the most common and significant problems all around the world, and this reality increases the value of research geared towards the solution of the problem. Therefore, this issue stands as one of the most significant concerns for both policy-makers and researchers. The increasing production rates of countries support export rates which are in line with their search for new markets. Thus, export is a predictor of increased production rates, income level, scale economy, technological development and increased production.

Generally, the relationship between export and employment is explained through Heckscher -Ohlin (HO) model². According to the HO model, if a country has a more intensive production factor, it uses that factor more intensively in production and thus produces comparatively more advantageously than other countries by gaining comparative advantage through specialization. The price of production factor, which is abundant through foreign trade and specialization, will increase. In a labor-intensive developing country, employment is also increasing as foreign trade will increase the production of labor-intensive sectors. Although the main reason of international trade in the model is the difference between the factor prices, the increasing trade eliminates this difference. The factor price equation theory developed by Samuelson was applied to the HO model and the Hecksher - Ohlin - Samuelson (HOS) model was created. According to this model, increased production in a labor-intensive country will increase the total demand for labor. Thus, employment and real

---

² See Greenaway et al. (1999), Jenkins and Sen (2006), Ayhan (2016) for further information.

wages will increase. This situation reduces the relative price of capital and increases production, productivity and employment in developing countries (Gül and Kamacı, 2012: 24). Thus, the export growth in the developing countries including Turkey is expected to influence employment positively due to the labor-intensive manufacturing processes.

In terms of energy and technology needs in production processes, Turkey is a dependent country. Foreign currency obtained as a result of foreign exchanges is an important input to meet these needs. Export activities on the one hand increase production and it encourages scale economy and production on the other. Thus, with an increase in productivity and decrease in costs, there is a greater need for employment.

In the same manner, by regional export leads to and increase in job opportunities which in turn leads to an increase in income level. The increase in employment opportunities correspondingly leads to an increase in income level and investment. On the other hand, that the small scale- and mid-scale enterprises operating on a regional basis are exposed to foreign competition makes it inevitable for them to consider activities that face foreign competition. Such a situation triggers these enterprises to become large-scale initiatives. That is, in addition to the increase in employment, access to more advantaged rights are expected from such a process. As a result, export stands as an activity that encourages regional employment in all respects. Achieving all these and increasing regional investments could support regional employment.

A basic distinction of development level between the eastern and western parts of Turkey reveals that the western part is more advantageous in terms of production and employment. Migration towards the west, which is a natural consequence of this advantageous position, brings out several problems as well as processes to be handled. Consideration of the issue from this perspective also accentuates possible solutions to problems encountered in migration-receiving regions. Export stands as a significant contributor to employment especially in transforming each and every region to an attraction. Therefore, differences and advantages of each region should closely be investigated; and by supporting employment, export could play a key role to transform each region to an attraction center. In this way industry, agriculture and service sector could be considered to promote the regional employment based on output growth. Such regulation could decrease the discrepancy in income levels of citizens living in the eastern and the western parts of the country, and as a result the citizens will not be compelled to migrate due to differences in income.

The study aims to investigate the impact of regional export on regional employment. The relationship between employment and export which is usually carried out at a macro level needs to be considered on a regional basis. To this end, the panel data were used, and the impact of export on employment was investigated by using the figures of Regional Level 2 (26 Subregions) in Turkey for 2005-2016 period. The study includes three sections. The first section is devoted to related literature. The second section provides the data set, introduces the econometric method used, and the findings obtained are presented. In the conclusions section, the findings are discussed.

1. The Summary of the Literature

In this part of the study, the studies examining the relationship between exports and employment are examined primarily for Turkey and then other countries and regions, methods, findings are presented in summary.

Erlat (2000), examined the impact of current exports on manufacturing employment for Turkey before 1980 and after 1980 over four periods (1969-1978, 1979-1981, 1982-1990 and 1991-1994) via the accounting-based approach. According to the findings, the export-based employment increase could be observed more clearly. However, it was determined that exports prevented employment decreases by acting as a buffer in the decrease of employment for the period after 1980. Akcoraoglu and Acikgoz (2011), estimated the relationship between international trade and employment for Turkey for the 1990: Q1- 2010: Q2 period via the ARDL approach. The results showed a statistically significant and positive relationship between exports and employment in the long term. In addition, the results of Granger causality test have revealed the existence of a one-way causality relationship from exports to employment in both long and short term. On the other hand, Polat and Uslu (2011), estimated the relationship between international trade and employment for Turkey's manufacturing industry for the period 1992-2001 via a dynamic panel data method. The results showed that exports affected employment positively. Therefore, the increase in the exports of the current year was determined to increase the employment of the following year. In the same way, Karaçor and Saraç (2011), investigated the relationship between export and industrial sector employment for Turkey for the 1963-2009 period via the ARDL approach. The results showed that there is a cointegration relationship between export and industrial sector employment. In addition, the results of the ARDL showed that long-term exports had a positive impact on employment. Using panel data, Polat et al (2011), estimated the relationship between exports

and employment for 22 manufacturing firms operating in Turkey for the 2003-2008 period. According to the findings, there was no statistically significant relationship between employment and export. Aktakas et al (2013), investigated the impact of export on employment in seven different sectors exports in Turkey for the 2004-2011 period via static and dynamic panel data model. The results of static panel analysis, which investigated the effect of sectoral (sector-based) exports on sectoral (sector-based) employment, revealed that exports affected employment positively. The results of dynamic panel analysis were performed on three models. Accordingly, the effect of sectoral exports per employee on sectoral employment growth is negative; the effect of sectoral exports on sectoral employment growth is positive; and the impact of sectoral exports on sectoral employment is negative.

Moreover, Göçer et al (2013), investigated the relationship between exports and unemployment in Turkey 2000: Q1-2011: Q1 for the period via the ARDL approach. The findings revealed the existence of a cointegration relationship between exports and unemployment. Moreover, the results of the ARDL model, which was used to determine the long-term relationship, showed that exports decreased unemployment. Akkuş (2014), investigated the impact of export on employment for Turkey's manufacturing industry for the 2003-2010 period via panel data analysis. The findings revealed that the increase in the export demand in the manufacturing industry positively affects the employment. On the other hand, Altay and Yılmaz (2016), investigated the relationship between employment and export for 2005:01-2015:09 period for Turkey via multiple structural break Cointegration test, Fully Adjusted Least Squares (FMOLS) method and error correction model. According to the findings, a cointegration relationship between employment and exports was determined. In addition, it has been determined that exports have a statistically significant and positive effect on employment in the long term. Similarly, Aydiner (2016), investigated the effect of export on employment in Turkey for 2014. In the study, the number of employees (blue and white collar) was a dependent variable and export was used as an independent variable. According to the findings, the increase in the exports of firms positively affects the employment of these firms. Çütücü and Cenger (2017) investigated the relationship between unemployment and export of Turkey in 2005:01-2017:03 period via Gregory-Hansen monthly data cointegration and Toda-Yamamoto causality tests. According to the findings, no long-term relationship was found between the variables. The results of the Toda Yamamoto Causality test revealed the existence of a bidirectional causality relationship between exports and

unemployment. Ayhan (2018) investigated the impact of employment on exports for Turkey in 2005: 01-2014: 02 period by using monthly data limit test approach. Findings revealed the existence of a cointegration relationship between exports and employment. In addition, ARDL model results indicate that export affects employment positively both in short and long term.

Greenaway et al. (1999), investigated the effect of exports on employment for 167 firms operating in the manufacturing industry in the UK via the panel data analysis for the 1979-1991 period. According to the findings, it was determined that exports negatively affect employment. Similarly, Jenkins (2004), investigated the effect of exports on employment for 21 manufacturing and 4 mining companies operating in Vietnam for the 1995-1999 period by using panel data analysis. The findings revealed that export volume has a negative effect on employment.

Gül and Kamacı (2012), investigated the impact of export on employment for the 1980-2010 and 1993-2010 periods in 12 developed countries and 7 developing countries with panel data method (Pedroni cointegration test and Granger causality tests). The findings revealed the existence of a one-way causality relationship from exports to unemployment in both developed and developing countries. On the other hand, the results showed that in the selected periods (1980-2010; 1993-2010), foreign trade and employment are cointegrated in these countries. Dizaji and Badri also (2014), investigated the impact of exports on total employment for Iran in the period of 1976-2005 using the ARDL approach. Findings revealed that exports had a statistically significant and positive effect on employment in the long run. In the same way, Kiyota (2014), investigated the effect of exports on employment for China, Indonesia, Japan and Korea with the input-output method for the period 1995-2009. According to the findings, it was determined that export-related employment increased in China, Japan and Korea. On the basis of sectoral results, exports in China, Indonesia and Korea increased employment in machinery, electrical and optical equipment and transportation equipment sectors. On the other hand, Ko et al. (2015), investigated the relationship between ASEAN5 and its exports to the world and employment by using panel data method for the period of 1991-2012. According to the findings, no effect of the exports on their employment was determined. There was a statistically significant and negative relationship between world exports and employment.

Ajaz (2016), estimated the relationship between export and women employment for Pakistan in the period of 1985-2013 via Johansen cointegration

and error correction model (ECM). The long-term relationship between the variables was determined according to the findings. ECM results revealed a positive relationship between exports and female employment. Similarly, Ha and Tran (2017), investigated the relationship between the number of employees of the firms operating in manufacturing and manufacturing via the panel data method for the period 2010-2015. The results showed that exports affected employment positively. Awad-Warrad (2018), estimated the impact of export on unemployment in 7 Arab countries via the panel data method for the period 1990-2015. According to the findings, exports decreased unemployment. Whang et al. (2018), estimated the impact of export on employment for the sectors operating in the Korean production sector with the GMM for the period 1980-2010. The findings showed that the increase in exports decreased employment in capital intensive (petroleum) industries. In addition, it was revealed that exports increased employment in SMEs.

When the studies in the literature are examined, it is determined that the export in general supports employment. On the other hand, no study examining the relationship between regional employment in Turkey with a regional export operation has been detected so far. Therefore, the fact that the study contributes to this gap in the literature also reveals the importance of the study in another aspect.

2. Data Set and Econometric Method

In this part of the study, data sets and econometric methods used in order to determine the impact of regional exports in Turkey on regional employment are introduced.

2.1. Data Set

In this study, annual export and employment series covering 2005-2016 periods belonging to Regional Level 2 (Subregions) according to Statistical Regional Units Classification (NUTS)³ were used in order to determine the impact of regional exports on regional employment in Turkey.

---

³ 26 Subregions; TR10;İstanbul, TR21; Tekirdağ, Edirne, Kırklareli, TR22; Balıkesir, Çanakkale, TR31;İzmir, TR32; Aydın, Denizli, Muğla, TR33; Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak, TR41; Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42;Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR51;Ankara, TR52; Konya, Karaman, TR61; Antalya, Isparta, Burdur, TR62; Adana, Mersin, TR63; Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye, TR71; Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir, TR72; Kayseri, Sivas, Yozgat, TR81; Zonguldak, Karabük, Bartın, TR82; Kastamonu, Çankırı, Sinop, TR83; Samsun, Tokat, Çorum, Amasya, TR90; Trabzon,

The information about the series is presented in Table 1. The export series in Table 1 has been converted to real terms by CPI. For this purpose, the export series in USD terms has been converted to TL by using nominal dollar purchase rate according to the years obtained from CBRT electronic database. Then, CPI (2003 = 100) was published in Regional Level 2 (Subregions) and the export series was converted into real. All series were analyzed by taking the natural logarithm.

Table 1. Series and Explanations Used in Panel Data Analyses

Name of the Series	Explanation	Source
Employment (Lemp)	Employment by age group [15 years old and over-thousand people]: Total	Turkish Statistical Institute Regional Statistics
Export (Lexp)	Exports by economic activities (ISIC, Rev.3) (1000 USD): Total	Turkish Statistical Institute Regional Statistics

2.2. Econometric Method

The impact of export on employment Regional Level 2 (Subregions) in Turkey was investigated using panel data for the 2005-2016 period. Panel regression estimations can be estimated with the help of the classic pooled least squares model, the Fixed Effect Model (FEM) and the Random Effect Model (REM). FEM and REM unit effective (inter-unit differences) or time-efficient (differences due to inter-unit time) one-way error component model, unit and time-effect (both unit-based and inter-unit differences), bi-directional (two-way error component). However, the differences between the units in FEM are manifested in the fixed term, and these differences in REM are included in the model as a component of the error term (Baltagi, 2005; 12-14,15, Gujarati and Porter, 2009: 596-603).

The effect of regional exports on regional employment was estimated by the equation (1).

$$Lemp_{it} = \beta_{0i} + \beta_1 Lexp_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane, TRA1; Erzurum, Erzincan, Bayburt, TRA2; Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan, TRB1; Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli, TRB2; Van, Muş, Bitlis, Hakkari, TRC1; Gaziantep, Adıyaman, Kilis, TRC2; Şanlıurfa, Diyarbakır, TRC3; Mardin, Batman, Şırnak, Siirt.

In (1) Numbered equation i ; Region ($i = 1,2,3, \dots \dots \dots 26$), t ; time [(year) ($t = 1,2,3 \dots \dots \dots 12$)], β_0 ; the constant effect, β_j ; refers to the coefficient that indicates the effect of exports on employment, and ϵ_{it} ; the error term.

In the light of this information, the method of estimating the panel model is determined by a number of tests (F, Breusch Pagan Lagrange Multiplier, LM, LR and Hausman tests, etc.).

The F test reveals whether it is valid or not to estimate with OLS. Ho hypothesis suggests that units and time do not have a significant effect, while the alternative hypothesis posits units and time have a significant effect. Failure to reject H_0 hypothesis means the prediction could be achieved by OLS model, and rejection would mean that FEM is valid.

Breusch Pagan Lagrange Multiplier LM test is used for REM and OLS model comparison. H_0 hypothesis suggests that the variance of the unit effects is zero and the alternative hypothesis is that the variance is different from zero. According to this, H_0 hypothesis is based on that the variance of the effect is zero and the alternative hypothesis is that the variance is different from zero. Failure to refuse H_0 hypothesis reveals that the model can be solved by OLS, while otherwise, REM estimation is more appropriate. The Hausman test examines whether the error term is associated with explanatory variables, that is, if REM is the appropriate model (Gujarati ve Porter, 2009: 603). Accordingly, the selection of REM is appropriate if it is found that there is no relationship between the error term and the explanatory variables. In other words, the hypothesis of H_0 hypothesis suggests that the predictor of random effects is consistent with the alternative hypothesis constant effects estimator.

To determine which unit root tests to be used in series, a cross-sectional dependence test is conducted. Cross-sectional dependence is tested through Perasan CDLM if $N > T$ (Pesaran, 2004:5). Accordingly, H_0 posits that cross-sectional units are independent (there is not cross-sectional dependence), while the alternative hypothesis posits that there is a dependent relationship. When the cross-sectional dependence is identified, whether the series include unit roots or not is investigated through second generation panel unit root tests.

Whether the series include unit roots or not was investigated through Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF), which is a second-

generation panel unit root test developed by Pesaran in 2007⁴. This test could also be used when $N > T$ (Pesaran, 2007: 269). The null hypothesis of CADF test assumes that the series has a unit root, while the alternative hypothesis does not.

Lastly, to determine whether the model prediction results are consistent and effective, autocorrelation, heteroscedasticity and inter-unit correlation tests were carried out.

3. Econometric Findings

To investigate the impact of regional export on regional employment, first cross-sectional dependence of the series was analyzed using Pesaran CDLM test. Table 2 shows the cross-sectional dependence test results.

Table 2. Cross-Sectional Dependence Test Results

Pesaran CDLM	Pesaran CDLM	Test Statistics	Prob.
Lemp		34.58	0.000
Lexp		46.71	0.000

As Table 2 shows, the null hypothesis which suggests that there is no cross-sectional dependence for Lemp and Lexp series was rejected at 1% significance level. Such a situation indicates that regions from which the panel data are gleaned are affected from each other.

The results from Pesaran CADF second generation panel unit root tests, which are used to examine the stability of the Lemp and Lexp series, series and cross-sectional dependence, are given in Table 3.

Table 3. Unit Root Test Results

Series	2. Generation Unit Root Test	Constant		Constant-Trend	
		Test statistics	Prob.	Test statistics	Prob.
Lemp	Pesaran (CADF)	-4.402	0.000	-2.623	0.004
Lexp	Pesaran (CADF)	-4.471	0.000	-3.290	0.001

Not: H_0 is rejected at ** % 1 level. Lag length (0)

⁴ The first generation series refer to cross-sectional independence (Levin-Lin-Chu (2002), Hadri (1999), Breitung (2005), Im-Pesaran-Shin (2003), Maddala-Wu (1999) and Choi (2001) tests) and the second generation stands for cross-sectional dependence (Im, Pesaran ve Shin (2003), Taylor and Sarno (1998) (MADF), (Breuer, Mcknown ve Wallace, (2002) (SURADF), Pesaran (2007) and through using unit root tests unit root analysis could be conducted (Bai and Ng, 2004).

According to the results in Table 3, the null hypothesis which posits that Lemp and Lexp series has unit roots was rejected at a significance level of 1%, and it was they were the series was reported to be static. In other words, it was found that they had no unit roots.

In order to determine the impact of regional export on regional employment, a one-way unit effect model (time series was not identified) was used. The test results of the model predictor are presented in Table 4.

Table 4. OLS, FE and RE Prediction Results

	Pooled OLS	FE	RE	Driscoll-Kraay
Constant	6.435111 ^a (0.2595524)	9.93827 ^a (0.2853834)	9.586407 ^a (0.2858026)	9.938272 ^a (0.8761411)
Lexp	0.3020366 ^a (0.0110774)	0.1521345 ^a (0.012209)	0.1671909 ^a (0.0119226)	0.1521345 ^a (0.0374277)
R ²	0.7057	0.3527	0.3527	0.3527
F test	108.74 ^a	108.74 ^a		
LM Test	1215.79 ^a		1215.79 ^a	
Hausman		32.80 ^a		
AR(1)	Baltagi-Wu LBI		1.0188418	
	Durbin-Watson		0.74013498	
	Pesaran		16.092 ^a	
$\chi^2(1)$		636.82 ^a		

Note: a, denotes statistically significant at the 1% level, the values in the brackets are the standard errors.

As Table 4 shows, F test rejects the H₀ hypothesis showing a significance value of 1%. This suggests that the model cannot be predicted by OLS. Similarly, LM test results indicate that H₀ was rejected with a significance value of 1%, indicating that prediction through OLS is not valid. Hausman test statistics, which was conducted to investigate the validity of REM predictor reveals that the prediction is not appropriate for REM (H₀ was rejected with a significance value of 1%,) but for FEM.

To determine whether the model prediction results are consistent and effective, autocorrelation, heteroscedasticity and inter-unit correlation tests were

carried out. The autocorrelation problem in the model was examined using Baltagi and Wu (LBI) and Durbin-Watson tests. Both tests demonstrate that there is an autocorrelation problem as the result was far from the threshold value of 2 in Table 4.

To check heteroscedasticity, the modified Greene Wald Test was applied, and H_0 hypothesis was rejected at a significance level of 1%, which suggests that there is no heteroscedasticity variance problem. To check the correlation between the units, Pesaran (2004) CD test was employed. H_0 was rejected, and it was found that the units were correlated at a significance level of 1%. As a result, the model was found to have modified variance, autocorrelation, and inter-unit correlation problems. The model was predicted by Driscoll- Kraay (1998), which is considerate of all these problems and a strong predictor even in $N>T$ situations (Tatoglu, 2016: 276-277) and the results are provided in Table 4. Accordingly, the regional export at 1% level results in a 0.15% increase of regional employment level.

Discussion and Conclusions

Employment-based policies offer significant results that might influence both economic and social realms. The countries which failed to increase the employment level had to bear higher costs in many aspects. Thus, the applications which aim at promoting employment are of great significance for those countries. To this end, activities that will help increase employment rate is a serious concern both for researchers of economics and policy-makers. The increase in international trade has paved the way for the investigation of employment based on export. The search for new markets will contribute to the increase in export and employment which will be triggered by the increase in production.

Considering Turkey's Regional Level 2 (Subregions) according to NUTS classification, the impact of export on employment was investigated. The relationship was investigated using panel data from 2005-2016 period in 26 subregions, which was obtained through export and employment series. The impact of export on employment was estimated by Driscoll-Kraay estimator. The results obtained from these estimations suggest that for the above-mentioned subregions of Turkey, export is a contributor to employment. The prediction values indicate that a 1% increase in export leads to a 0.15% employment. This finding has revealed a concordant theory. On the other hand, the result also supports the results of applied studies in the literature. For example, Erlat (2000), Polat and Uslu (2011) Akkuş (2014) and Aydiner (2016)

and Ayhan (2018) have found that export likewise has positively influenced employment for Turkey.

The growth in export increases the demand for employment, which in turn affects the employment positively. This result highlights the significance of regional export in decreasing unemployment, which is one of the leading problems of Turkey. The fact that the policies that will promote regional export will lead to an increase in income and employment rates also indicates a sufficient use of the limited sources. If the incentive policies are designed bearing the regional differences and high value-added activities in mind, it will contribute to a sustainable increase in regional export increases and employment level which is based on regional export. It seen clearly that the policymakers' commitment to policies that will help facilitate the access to new markets could also be interpreted as a fight against unemployment. As a result, regional-based policies as a whole could also create more accessible results.

REFERENCES

- AJAZ, Ayesha (2016), "Investigating the Co-integration between Exports and Female Employment: A Case Study of Pakistan", *International Journal of scientific research and management (IJSRM)*, Vol: 4, No: 3, p. 3976-3983.
- AKCORA OGLU, Alpaslan and Senay, Acikgoz (2011), "Employment, International Trade and Foreign Direct Investment: Time Series Evidence from Turkey", *International Research Journal of Finance and Economics*, Issue: 76 p. 89-101.
- AKKUŞ, Güzin Emel (2014), "The Effects of Trade and Productivity on Employment in the Manufacturing Industry of Turkey", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol: 64, No:2, p. 1-44.
- AKTAKAS, Başak Gül, Faruk, Mike, Cengiz, Aytun and Mina Mahjoub, Laleh (2013), "The Relationship of Sectoral Export-Employment: The Case of Turkey (2004-2011)", *Journal of Cukurova University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, Vol:17, No: 1, p. 37-50.
- ALTAY, Hüseyin and Alper, Yılmaz (2016), "Analysing the Effect of Export on Employment in Turkish Economy", *Finance, Politics&Economic Reviews*, Vol: 53, No: 616, p. 75-86.
- AWAD-WARRAD, Taleb (2018), "Trade Openness, Economic Growth and Unemployment Reduction in Arab Region", *International Journal of Economics and Financial Issues*, Vol:8, No:1, p. 179-183.

- AYDINER, Mehmet (2016), "Effect of Export on Employment:", *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Business & Economics Journal*, Vol:4, p.30-41. <http://busecon.eurasianacademy.org/dergi/ihracatin-istihdam-uzerine-etkisi201601.pdf> Accessed: 11.04.2019
- AYHAN, Fatih (2016), "*The Relationship Between Exchange Rate Volatility, Foreign Trade and Employment: Turkey Case*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Turkey.
- AYHAN, Fatih (2018), "An Analysis of the Relationship between Export, Import and Employment Levels in Turkey Economy", *Cankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, Vol: 8, No: 2, p. 115-135.
- BAI, Jushan and Serena. NG, (2004), "A Panic Attack on Unit Roots and Cointegration", *Econometrica*, Vol: 72, No:4, p. 1127-1177.
- BALTAGI, Badi. H. (2005), *Econometric Analysis of Panel Data* (third ed.), John Wiley & Sons Ltd. https://himayatullah.weebly.com/uploads/5/3/4/0/53400977/baltagi-econometric-analysis-of-panel-data_himmy.pdf Accessed: 10.04.2019
- BREITUNG, Jörg (2005), "A Parametric Approach to The Estimation of Cointegration Vectors in Panel Data", *Econometric Reviews*, Vol. 24, No: 2, p. 151-173.
- BREUER, Boucher, Robert, Mcnown and Myles, Wallace (2002), "Series-Specific Unit Root Test with Panel Data", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol: 64, No:5, p. 527-546.
- CHOI, In (2001), "Unit Roots Tests for Panel Data", *Journal of International Money and Finance*, Vol:20, Issue: 2, p. 229-272.
- ÇÜTCÜ, İbrahim and Hatice, Cenger (2017), "*The Relationship Between Foreign Trade and Unemployment in Turkey: Structural Breaks in Time Series Analysis*", III. International Entrepreneurship, Employment and Career Congress, 12-15 October 2017 Muğla / Turkey, Book of Congress, 68-82.
- DIZAJI, Monireh and Arash Ketabforoush, Badri (2014), "The Effect of Exports on Employment in Iran's Economy", *Merit Research Journal of Art, Social Science and Humanities*, Vol:2, No:6, p. 81-88, <http://www.meritresearchjournals.org/assh/index.htm> Accessed: 09.04.2019
- ERLAT, Güzin (2000), "Measuring the Impact of Trade Flows on Employment in the Turkish Manufacturing Industry", *Applied Economics*, Vol:32, No:9, p. 1169-1180.

- GÖÇER, İsmet., Mehmet, Mercan and Osman, Peker (2013), “Export, Foreign Direct Investment and Unemployment: The Case of Turkey”, *Business and Economics Research Journal*, Vol:4, No:1, p. 103-120.
- GREENAWAY, David, Robert C., Hine, and Peter, Wright (1999), “An Empirical Assessment of the Impact of Trade on Employment in the United Kingdom”, *European Journal of Political Economy*, Vol:15, No:3, p. 485-500.
- GUJARATI, Damodar N. and Dawn, Porter (2009). *Basic Econometrics*. Fifth Edition. Mcgraw-Hill International Edition, New York.
- GÜL, Ekrem and Ahmet, Kamacı (2012), “Effects of International Trade on Employment: A Panel Data Analysis”, *Anadolu University Journal of Social Sciences*, Vol:12, No:4, p. 23-32.
- HA, Hoi Van and Tuyen Quang, Tran (2017), “International Trade and Employment: A Quantile Regression Approach”, *Journal of Economic Integration*, Vol:32, No:3, p. 531-557.
- HADRI, Kaddour (1999), “Testing for Stationarity in Heterogeneous Panel Data”, *Econometrics Journal*, Vol:4, No:3, p. 148–161.
- IM, Kyung So., Hashem, Pesaran, and Yongcheol, Shin (2003), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, *Journal of Econometrics*, Vol: 115, No: 1, p. 53-74.
- JENKINS, Rhys (2004), “Vietnam in The Global Economy: Trade, Employment and Poverty”, *Journal of International Development*, Vol:16, No:1, p. 13-28.
- JENKINS, Rhys and SEN, Kunal (2006), “International Trade and Manufacturing Employment in the South: Four Country Case Studies”, *Oxford Development Studies*, Vol: 34, No: 3, p. 299- 322.
- KARAÇOR, Zeynep and Taha Bahadır, Saraç (2011), “The Short-Term and Long-Term Relationship Between Foreign Trade and Industrial Sector Employment Rate: Turkey Case (1963-2009)”, *Journal of Management and Economics: Celal Bayar University the Faculty of Economic and Administrative Sciences Journal*, Vol:18, No:2, p. 181-194.
- KIYOTA, Kozo (2014), “Exports and Employment in China, Indonesia, Japan and Korea” *OECD Trade Policy Papers*, No: 166, p. 1-25. <http://dx.doi.org/10.1787/5jxzqqw84vmp-en> Accessed: 03.12.2018

- KO, Kaung Myat, Poomthan, Rangkakulnuwat and Sasiwimon W, Paweenawat (2015), “The Effect of International Trade on Labor Demand in ASEAN5”, *Economics Bulletin*, Vol:35, No: 2, p. 1034-1041. https://www.researchgate.net/publication/281214485_The_Effect_of_International_Trade_on_Labor_Demand_in_ASEAN5 Accessed: 12.04.2019
- LEVIN, Andrew, Chien Fu, Lin and Chia-Shang James, Chu (2002), “Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties”, *Journal of Econometrics*, Vol:108, No:1, p. 1-24.
- MADDALA, G. S. and Shaowen, WU (1999), “A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol:61, Issue: S1, p. 631-652.
- PESARAN, M. Hashem (2004), “*General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels*”, University of Cambridge, Working Paper, No. CWPE 0435.
- PESARAN, M. Hashem (2007), “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence”, *Journal of Applied Econometrics*, Vol:22, No:2, p. 265-312.
- POLAT, Özgür and Enes Ertad, Uslu (2011), “Impact of International Trade on Employment in Manufacturing Industry of Turkey”, *African Journal of Business Management*, Vol:5, No:13, p. 5127-5135.
- POLAT, Özgür., Enes Ertad, Uslu and Cahit, Aydemir (2011), “Analysis of Trade and Employment in Manufacturing Industry Using Panel Data Method”, *Business and Economics Research Journal*, Vol: 2, No: 3, p. 161-171.
- TAYLOR, Mark and Lucio, Sarno (1998), “The Behaviour of Real Exchange Rates during the Post-Bretton Woods Period”, *Journal of International Economics*, Vol:46, No:2, p. 281-312.
- WHANG, Unjung, Sooyoung, Lee, Hyuk H. Kim and Youngho, Kong (2018), “The Effects of Exports on Employment in Korean Manufacturing: An Industry-level Analysis”, *World Economy Brief*, Vol:8, No: 8, p. 1-4.
- YERDELEN TATOĞLU, Ferda., (2016), *Panel Veri Ekonometrisi*, Beta Yayınları, İstanbul.

BİST’TE İŞLEM GÖREN MEVDUAT BANKALARININ TOPSIS YÖNTEMİYLE FİNANSAL PERFORMANSLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuba ÖZKAN¹

Geliş: 13.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.563723

Öz

Finansal piyasaların temel kurumlarından olan bankalar, diğer tüm iktisadi birimlerden farklı olarak ekonomideki tüm aktörler ile bağlantısı nedeniyle kaynak dağılımını yönlendirdiği ve finansal aracılık fonksiyonunu yerine getirdiği için dikkatle izlenmesi gereken işletmeler arasında yer alır. Bu bakımdan bankaların performans değerlendirmesi; alacaklılar, yatırımcılar ve paydaşlar açısından son derece önemlidir.

Bu öneme istinaden bu çalışmada, çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi kullanılarak Borsa İstanbul (BİST)’ da işlem gören mevduat bankalarının performansları değerlendirilmiştir. Türkiye’de bankaların finans piyasalarındaki görünümü, belli başlı bilanço ve gelir tablosu kalemleri ve büyüklükleri açısından incelenmiş ve bankacılık sektörünün finansal sektör içindeki konumu vurgulanmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonucunda 2013-2017 yılları arasında performans açısından en başarılı ilk iki banka sırasıyla, QNB Finansbank A.Ş. ve Türkiye Halk Bankası A.Ş. olmuştur.

Anahtar Kelimeler: BİST, Bankacılık Sektörü, Performans Analizi, TOPSIS Yöntemi.

---

¹Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, tuba.ozkan@atauni.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9510-2963>.

THE EVALUATION OF THE FINANCIAL PERFORMANCES OF THE DEPOSIT BANKS TRADED ON BIST WITH TOPSIS METHOD

Abstract

Banks, which are the basic institutions of financial markets, are among the business that need to be carefully monitored as they redirect the resource allocation due to their connection with all actors in the economy and function as financial intermediation, unlike all other economic units. In this context, the performance evaluation of banks; is extremely important for creditors, investors and stakeholders.

Based on this importance in this study, the performances of deposit banks traded in Borsa Istanbul (BIST) have been evaluated by using TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) method which is one of the multi-criteria decision making methods. The profiles of the banks in financial markets in Turkey have been analyzed in terms of major balance-sheet and income statement items and sizes and the position of the banking sector in the financial sector has been emphasized. The first two of the most successful banks in terms of performance between the years of 2013-2017 has been QNB Finansbank A.Ş. and Türkiye Halk Bankası A.Ş. respectively as a result of the analysis performed.

Keywords: *BIST, Banking Sector, Performance Analysis, TOPSIS Method.*

Giriş

Bankacılık sektörü ülkelerin ekonomik kalkınması açısından büyük önem taşımaktadır. Finansal sistem içerisinde bankacılık sektörü önemli bir paya sahip olduğundan sosyal ve ekonomik hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bu sebeple bankaların başarılı bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesi ülkenin ekonomik gelişimi açısından gereklidir. Bankalar, sürekli rekabet halindedir ve bu rekabet koşullarında ayakta kalabilmeleri için performanslarını arttırmalıdır. Finansal etkinlik ise, finansal istikrarın temel koşullarından biri olarak görülmektedir. Bankaların performans analizinin yapılabilmesi için de etkinlik analizi gereklidir.

Bu amaç doğrultusunda, BIST' te işlem göstermekte olan bankaların finansal performanslarının tespit edilmesi, bu performanslara göre bankalar arasında bir sıralama yapılması ve bu performansların analiz edilmesi

amaçlanmıştır. Söz konusu bankaların etkinlik ve verimlilik analizi gerçekleştirilirken, 10 adet etkinlik kriteri kullanılmıştır.

Bu kapsamda çalışma, giriş, literatür taraması, metodoloji ile araştırmanın bulgu ve sonuçlarının yorumlanması olmak üzere dört bölümden meydana gelmektedir. Çalışmaya, 2013-2017 döneminde BIST' te faaliyet gösteren 10 mevduat bankası dâhil edilmiş ve bu yıllar arasındaki bankaların finansal oranları esas alınmıştır. Bu oran analizlerinden elde edilen veriler, TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmiş ve bankaların performans düzeyleri karşılaştırılmıştır.

1. Literatür Taraması

Wu, Lin ve Tsai (2008), TOPSIS ve Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) yöntemlerini kullanarak; Tayvan'daki bankacılık sektörlerinden biri olan Varlık Yönetimi Bankacılığı Sektörü'nde işlem gören 4 bankanın organizasyonel düzeyde performans değerlemesini yapmışlardır. Çalışma sonucunda ise, araştırmada ele alınan bankalar performanslarına göre sıralanmıştır.

Ustasüleyman (2009), bankaların hizmet performanslarını hizmet kalitesini etkileyen faktörleri belirleyerek değerlendirmiştir. Bunun için ilk olarak AHP yöntemi ile fiziksel özellikler, empati, güven ve güvenilirlikten oluşan hizmet kalitesi boyutlarının önem derecelerini belirlemiş ve daha sonra da TOPSIS yöntemini kullanarak üç ticari bankanın hizmet performansını değerlendirmiştir. Çalışma sonucunda ise, en önemli hizmet kalitesi boyutunun güvenilirliğin olduğu bulunmuş ve araştırmada ele alınan bankalar hizmet performanslarına göre sıralanmıştır.

Seçme vd. (2009) ise; likidite, kârlılık, varlık kalitesi, getiri ve gider yapısı, sermaye yeterliliği ana başlıkları altında gruplandırılan 27 adet karar kriterlerini dikkate alarak 2007 yılında faaliyet gösteren en büyük 5 Türk bankasının (Ziraat Bankası, İş Bankası, Garanti Bankası, Akbank ve Yapı Kredi Bankası) performanslarını; Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (FAHP) yöntemini karar kriterlerinin ağırlıklandırılmasında ve TOPSIS metodunu firmaların performans sıralaması için kullanarak değerlendirmişlerdir.

Demireli (2010), 2001-2007 yılları arasında ülkemizde faaliyet gösteren üç kamu bankasının performanslarını TOPSIS yöntemi ile belirlemeye çalışmıştır. Çalışma sonucunda; yerel ve global finansal krizlerden ülkemizdeki kamu sermayeli bankaların etkilendiğini, bankacılık sektöründe dikkate değer bir iyileşmenin olmadığını ve performans puanlarının sürekli olarak yurtdışı verilere dayalı olarak dalgalanmalar gösterdiğini saptamıştır.

Wang vd. (2010), Vietnam borsasında işlem gören 13 işletmeye ait sermaye kârlılığı, varlık kârlılığı, hisse başına getiri, stok devir hızı, cari oran ve net kâr marjı oranı olmak üzere 6 adet finansal rasyo kullanılarak gerçekleştirilen analiz sonucunda; TOPSIS yönteminin yatırımcıların portföy oluşturmada ve işletmelerin finansal performansının değerlendirilmesinde yararlı olabileceğini belirtmişlerdir.

Torlak vd. (2011) bulanık TOPSIS yöntemiyle ülkemizde havayolu sektöründe faaliyet gösteren dört havayolu şirketine ait verimlilik, reklam, müşteri hizmetleri, ürün kalitesi, e-ticaret gibi verileri kullanarak şirketlerin performanslarını değerlendirmişlerdir. Çalışmanın sonucunda, Türk Hava Yolları en başarılı şirket olarak belirlenirken, onu sırasıyla, Pegasus, Atlas Jet ve Onur Air izlemiştir.

Kim ve Jung (2011) tarafından TOPSIS yöntemi ile 16 adet finansal oran kriter olarak belirlenerek; Kore borsasında işlem gören 8 işletme analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, TOPSIS yönteminin yatırım alternatiflerinin seçiminde yeterli bir yöntem olduğu belirtilmiştir.

Diğer bir çalışmada Yayar ve Baykara (2012), 2005-2011 dönemleri arasındaki çeşitli kriterlere göre 12 adet oran kullanarak 4 adet katılım bankasının kaynaklarının verimli ve etkin kullanılıp kullanılmamasını TOPSIS yöntemiyle analiz etmişlerdir. Yapılan araştırma sonucunda; Bank Asya en verimli, Albaraka Türk en etkin banka olarak tespit edilmiştir.

Sedaghat (2013), kamu, kısmen özel ve özel bankalar şeklinde gruplandığı İran’ daki bankaları SAW, FAHP, TOPSIS ve VIKOR yöntemlerini birlikte kullanarak oluşturduğu model ile finansal, yönetim ve insan kaynakları performansı başlıkları altında; verimlilik kriterleri aracılığıyla söz konusu bankaların finansal performanslarını analiz etmiştir. Verimlilik artışını değerlendirmek için FAHP uygulanmış, sıralanmasında TOPSIS, VIKOR ve SAW kullanılmıştır.

Şamiloğlu vd. (2013), Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 4 katılım ve 4 ticari banka olmak üzere toplamda 8 bankanın 2003-2011 dönemindeki kârlılık performanslarını karşılaştırmışlardır. Ticari bankaların ve katılım bankalarının bilanço ve gelir tablolarındaki verilerle elde edilen rasyolar aracılığıyla performans puanları TOPSIS yöntemiyle hesaplanmıştır. Araştırma sonucunda, ticari bankalara nazaran katılım bankalarının daha kârlı oldukları ve performanslarının daha yüksek olduğu görülmüştür.

Akkoç ve Vatansever (2013), Türk bankacılık sektöründeki 12 bankanın finansal performanslarını; kârlılık, varlık kalitesi, gider ve getiri yapısı, likidite, faaliyet oranları ve sermaye rasyoları ana başlıkları altında gruplandırılan 17 finansal oran karar kriterini kullanarak FAHP ve TOPSIS yöntemleri ile değerlendirmişlerdir. Sonuçlara göre, finansal performans sıralamasında bankalar her iki yöntemde de benzerlik göstermiştir.

Diğer bir çalışmada Aytekin ve Sakarya (2013), 2009-2012 yılları arasında BIST gıda, içki ve tütün sektöründe işlem gören 20 gıda işletmesinin finansal performansı, 10 finansal oran kullanılarak TOPSIS yöntemiyle değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda; incelenen dönem itibarıyla işletmelerin 2008 küresel finansal kriz sonrası finansal performanslarına bakıldığında, art arda tüm yıllarda en iyi performansı gösteren bir işletmenin olmadığı tespit edilmiştir.

Çelen (2014), Türk bankacılık sektörü üzerindeki 2001 finansal krizinin etkilerini incelemek amacıyla; 2002- 2010 yılları arasındaki bankaları 29 alt kara kriterleri ile yaptığı çalışmada, Bulanık AHS ve TOPSIS yöntemlerini kullanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, Türk bankacılık sektörünün 2007 yılında diğer yıllara nazaran daha yüksek bir performans sergilediği görülmüştür.

Mandic vd. (2014), 8 karar kriteri kullanarak Sırbistan' daki 33 bankanın finansal performanslarını değerlendirdikleri çalışmalarında; kriter ağırlıklarının belirlenmesinde Bulanık AHS yöntemini, bankalar arasındaki nihai sıralamada ise TOPSIS yöntemini kullanılmışlardır.

Başka bir çalışmada Kandemir ve Karataş (2014), 2004-2014 yılları arasında BIST' te işlem gören 12 mevduat bankasının finansal performanslarını Gri ilişkisel analiz, TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda; en yüksek finansal performans Gri İlişkisel Analiz ve TOPSIS yöntemlerine göre Vakıfbank' ın, VIKOR yöntemine göre ise; Denizbank' ın olmuştur. En düşük finansal performans Gri İlişkisel Analiz ve TOPSIS yöntemlerine göre Şekerbank' ın, VIKOR yöntemine göre ise; Tekstil Bank' ın olmuştur.

Oral (2016), 2012-2014 döneminde faaliyet gösteren Türk özel mevduat bankalarının finansal performanslarını ağırlıkları eşit dağıtılmış 10 karar kriterini TOPSIS yönteminde kullanarak değerlendirmiştir.

Siew vd. (2017), 2011-2015 yılları arasında Malezya pay piyasasında işlem gören 8 Malezya Bankası' nın finansal performanslarını borçların

varlıklara oranı, öz kaynak kârlılığı, hisse başına getiri, varlıkların geri dönüş oranı, borçların öz kaynaklara oranı, ve cari oran olmak üzere 6 finansal oran karar kriteri olarak kullanılarak TOPSIS yöntemi ile analiz etmişlerdir.

Yamaltdinova (2017) çalışmasında, Kırgızistan bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 15 ticari bankanın finansal performanslarını 2010-2014 yıllarına ait finansal oranlarını kullanarak TOPSIS yöntemi ile değerlendirmiştir. Analiz sonucunda; Demir Kyrgyz International Bank ve Optima Bank, 2010 yılından itibaren en yüksek performansı gösteren bankalar olurken; Dos-Kredobank, FinanceCreditBank KAB ve Amanbank ise, en düşük performansı gösteren bankalar olmuştur.

Özkan (2017), Borsa İstanbul’ da işlem gören özel ve kamu sermayeli ticaret bankalarının 2007-2015 yılları arasındaki performanslarını TOPSIS yöntemi ile ölçmüştür. Analiz sonucunda performans skorlarının ortalaması alındığında; finansal performansın en yüksek olduğu banka Garanti Bankası, finansal performansın en düşük olduğu banka ise, Akbank olarak tespit edilmiştir.

Uludağ ve Ece (2018) çalışmalarında, Türkiye’de faaliyet gösteren 28 mevduat bankasının 2006-2016 dönemindeki finansal performanslarını 7 ana başlıkta toplayarak 49 alt karar kriterine göre değerlendirmişlerdir. Analiz sonucunda; kamu sermayeli bankalarda Ziraat Bankası, özel sermayeli bankalarda Şekerbank, yabancı sermayeli bankalarda Finansbank ve Bank Mellat finansal anlamda başarılı bulunmuştur.

Kendirli vd. (2019), Türkiye’de faaliyet gösteren 3 katılım ve 10 ticari banka olmak üzere toplam 13 bankanın kriz öncesi dönemi (2005-2008), kriz dönemi (2008-2011) ve kriz sonrası dönemi (2011-2015) verileri kullanılarak TOPSIS yöntemiyle mali performanslarını dönemsel olarak analiz etmişlerdir. Yapılan analiz çalışması sonucunda, diğer ülkelere bakılarak Türkiye’ nin 2001 krizinde yaşanan olumsuzluklardan sonra önlemlerini almış olmasından dolayı beklenenden daha iyi performans sergilediği belirtilmiştir.

2. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Araştırmanın amacı, BIST’ te işlem gören bankaların finansal performanslarının TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi ve birbirleriyle karşılaştırılmasıdır. Çalışmaya, 2013-2017 yıllarını kapsayacak şekilde, hisseleri borsada işlem gören 10 mevduat bankası dâhil edilmiştir. Aşağıda Tablo 1’ de analiz kapsamında yer alan bankalar gösterilmektedir.

Tablo 1. Analiz Kapsamında Yer Alan Bankalar

	BIST İşlem Kodu	Banka
1	AKBNK	Akbank T.A.Ş.
2	DENIZ	Denizbank A.Ş.
3	ICBCT	ICBC Turkey Bank A.Ş.
4	QNBFB	QNB Finansbank A.Ş.
5	SKBNK	Şekerbank T.A.Ş.
6	GARAN	Türkiye Garanti Bankası A.Ş.
7	HALKB	Türkiye Halk Bankası A.Ş.
8	ISATR	Türkiye İş Bankası A.Ş.
9	VAKBN	Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.
10	YKBNK	Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.

3. Araştırmanın Verileri ve Yöntemi

Araştırmanın konusunu oluşturan bankaların finansal performansları, TOPSIS yöntemi kullanılarak belirlenmeye çalışılmış ve modelin çözümünde Microsoft Office Excel paket programından yararlanılmıştır. Yıllon verilerinin kullanıldığı analizde, veriler Türkiye Bankalar Birliği internet sitesinde yer alan bilanço verilerine dayalı analiz ve raporlardan elde edilerek hazırlanmıştır.

Çalışmada kullanılan ve aşağıda Tablo 2’ de yer alan 10 finansal oran, bankaların finansal yapıları, borç ödeme güçleri, varlıklarının etkin kullanımı ve kârlılıkları hakkında bilgi verebilecek nitelikteki oranlar arasından seçilmiştir. Literatürdeki benzer çalışmalar (Oral, 2016:451), (Demireli, 2010:107), (Saldanlı ve Sırma, 2014:193) (Özkan, 2017:49) (Aytekin ve Sakarya, 2013:40); referans alınarak bu çalışmada da seçili her oranın ölçüm için eşit düzeyde önemli olduğu düşünülerek oranlar eşit olarak ağırlıklandırılmıştır. 10 adet oran bulunmaktadır ve toplam ağırlık 1 olduğundan her oranın ağırlığı 1/10 olmaktadır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Finansal Oranlar ve Ağırlıkları

	Finansal Rasyolar	Sembolü	Ağırlıklar (W)
Sermaye Yeterliliği	Özkaynaklar / Toplam Aktifler	O1	0,10
Aktif Kalitesi	Toplam Krediler ve Alacaklar* / Toplam Aktifler	O2	0,10
	Takipteki Krediler (net) / Toplam Krediler ve Alacaklar*	O3	0,10
	Duran Aktifler / Toplam Aktifler	O4	0,10
Likidite	Likit Aktifler / Toplam Aktifler	O5	0,10
	Likit Aktifler / Kısa Vadeli Yükümlülükler	O6	0,10
Kârlılık	Ortalama Aktif Kârlılığı	O7	0,10
	Ortalama Özkaynak Kârlılığı	O8	0,10
Gelir-Gider Yapısı	Özel Karşılıklar Sonrası Net Faiz Geliri / Toplam Aktifler	O9	0,10
	Özel Karşılıklar Sonrası Net Faiz Geliri / Toplam Faaliyet Gelirleri	O10	0,10

4.1. TOPSIS Analizi

TOPSIS yöntemi özellikle işletme performans analizinde, mâliyet, kâr, işgücü ve üretim gibi işletmelerin önemli fonksiyonlarının ve araçlarının etkin bir şekilde kullanılmasında, denetiminde kullanılan Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olarak bilinmektedir.

Hwang ve Yoon (1981) tarafından geliştirilmiş olan TOPSIS yöntemi, ulaşılabilir bütün iyi kriterlerin bileşimi olan pozitif ideal çözümden en kısa mesafe ve ulaşılabilir kötü ölçüt değerlerinden oluşan negatif ideal çözümden en uzak mesafe alternatiflerinin seçilmesine dayanan bir tekniktir. Her ölçütün ya monoton artan ya da monoton azalan tek yönlü bir faydası olduğu varsayımı, bu yöntemdeki tek varsayımdır (Bülbül ve Köse, 2011:78-79).

Yöntemin temel mantığı, değerlendirmeye alınan karar noktalarının negatif ve pozitif ideal çözümden uzaklıklarının belirlenmesi ve buna göre karar noktaları arasında bir sıralama yapılması esasına dayanmasıdır. Bu sebeple herhangi bir karar noktasının pozitif ideal çözüme yaklaşmasının negatif ideal çözümden uzaklaşması ile mümkün olduğu kabul edilir. İdeal çözüm değerlerinin temsil değerleri olarak pozitif ideal çözüm için “1”, negatif ideal çözüm için ise “0” değeridir. Dolayısıyla, karar noktaları ancak ve ancak “0” ile “1” arasında değerler alabilmektedirler (Uludağ ve Ece, 2018:57).

TOPSIS yöntem uygulamaları altı önemli aşamaya sahip olan bir çözüm işlemini kapsamaktadır. Bu çözüm sürecinin aşamaları aşağıdaki gibidir (Çağlıyan vd, 2015:45-47), (Dumanoğlu ve Ergül, 2010:105-107), (Özçelik ve Küçükçakal, 2019:258-260).

1. Adım: Karar Matrisinin Oluşturulması (A)

Karar vermekte kullanılan değerlendirme kriterleri karar matrisinin sütunlarında yer alırken, karar matrisinin satırlarında ise üstünlükleri sıralanmak istenen karar noktaları yer almaktadır. A matrisi başlangıç matrisidir ve karar verici tarafından oluşturulur. Karar matrisinin biçimi aşağıdaki gibidir.

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

A_{ij} matrisinde n değerlendirme faktörü sayısını, m karar noktası sayısını verir.

Çalışmamızın karar matrisinde 2013-2017 yılları itibariyle BIST' te işlem gören bankalar alternatiflerimiz (n=10), bankaların finansal performans oranları ise kriterlerimiz (m=10) olarak değerlendirilmiştir.

2. Adım: Normalize Edilmiş Karar Matrisinin Oluşturulması (R)

Normalize karar matrisinin bir diğer adı da standart karar matrisidir. Normalize edilmiş karar matrisinin (R) oluşturulduğu sırada, A matrisi içerisinde yer alan elemanlarından yararlanılmaktadır. Normalize edilme, farklı ölçümleri taşıyan kriterlerin aynı ölçü birimine dönüştürülmesini amaçlamaktadır. Normalize edilmenin hesaplanması aşağıdaki formülün yardımıyla gerçekleştirilmektedir:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}} \quad i=1, \dots, m; \quad j=1, \dots, n$$

R matrisinin elde edilme şekli aşağıdaki gibidir:

$$R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix}$$

3. Adım: Ağırlıklı Standart Karar Matrisinin Oluşturulması (V)

Bu aşamada ise, normalize edilmiş karar matrisinin elemanları kriterlerin taşıdığı önemliliğe göre ağırlıklandırılmaktadır. Kriterin taşıdığı önemliliğe göre ağırlığın değeri (w_i) de belirlenmektedir.

$$\left(\sum_{i=1}^n w_i = 1 \right)$$

Ağırlıkların belirlenmesinden sonra, R matrisinin her sütundaki elemanlarla ilgili W değeri ile çarpılıp ağırlıklandırılmış normalize edilmiş karar matrisi (V_{ij}) oluşturulmaktadır. Matris V, aşağıdaki gibi gösterilmektedir:

$$V_{ij} = w_j \cdot r_{ij}, \quad i=1, \dots, m; \quad j=1, \dots, n$$

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{mn} \end{bmatrix}$$

4. Adım: İdeal (A^*) ve Negatif İdeal (A^-) Çözümlerin Oluşturulması

İdeal çözüm, normalize edilmiş karar matrisindeki optimal performans değerlerini içerirken negatif ideal çözümün en kötü performans değerlerini içermektedir. İdeal çözümün setinin hesaplanması için aşağıdaki formül kullanılmaktadır:

$$A^* = \left\{ (\max_i v_{ij} \mid j \in J), (\min_i v_{ij} \mid j \in J') \right\} \text{ formülünden hesaplanan set}$$

$$A^* = \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_n^*\} \text{ gibi gösterilmektedir.}$$

Negatif ideal çözüm setinin hesaplanması aşağıdaki formül ile gösterilmektedir;

$$A^- = \left\{ (\min_i v_{ij} \mid j \in J), (\max_i v_{ij} \mid j \in J') \right\} \text{ ile hesaplanan seti}$$

$$A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\} \text{ gibi gösterilmektedir}$$

J' kayıp (minimizasyon) değerini, J ise fayda (maksimizasyon) değerini göstermektedir.

5. Adım: Ayrım Kriterlerinin Hesaplanması

Bu adımda ayrım kriterlerini hesaplamak için Öklid Mesafe Yaklaşımı uygulanmaktadır. Her alternatif ile ideal çözüm arasındaki mesafe aşağıdaki gibidir:

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2} \quad i=1, \dots, m$$

Benzer şekilde her alternatif ile negatif ideal çözüm arasındaki uzaklığı hesaplanırken aşağıdaki formül ile bulunmaktadır

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad i=1, \dots, m$$

Hesaplanan S_i^* ve S_i^- sayıları karar noktası sayısı kadar olacaktır.

6. Adım: İdeal Çözüme Göreli Yakınlığın Hesaplanması

Her karar noktası için ideal çözüme yakınlığın (C_i^*) hesaplanmasında, önceki adımda hesaplanan mesafe ayrımlarından yararlanılmaktadır. Karar noktalarının ideal çözüme yakınlığının hesaplanması aşağıdaki formül ile gösterilmektedir.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*} \quad i=1, \dots, m$$

C_i^* değeri 0 ile 1 arasında ($0 \leq C_i^* \leq 1$) bir değer almaktadır. $C_i^* = 1$ olduğunda ilgili karar noktasının pozitif ideal çözüme mutlak yakınlığını gösterirken, $C_i^* = 0$ olduğunda ise, ilgili karar noktasının negatif ideal çözüme mutlak yakınlığını göstermektedir. Birçok literatürde son olarak yedinci adım diye adlandırılan adım tercih sıralamasıdır. C_i^* değerleri en küçükten en büyüğe doğru artmaktadır. C_i^* değeri en düşük olan alternatif en kötü alternatif, en yüksek olan alternatif ise en iyi olarak tanımlanır. Yapılan sıralama isabetli ve başarılı kararlara ulaşabilmesini sağlamaktadır.

4.2. Bulgular ve Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu kısmında analiz kapsamına alınan 10 bankanın TOPSIS yöntemi kullanılarak 2013-2017 yıllarına ilişkin performansları belirlenmiştir. Örnek oluşturması açısından TOPSIS yönteminin aşamaları 2017 yılı için aşağıdaki gibidir.

1. Adım: Karar Matrisinin Oluşturulması

Karar matrisinin satırlarında birbirleriyle karşılaştırılan ve sıralanmak istenen bankalar, sütunlarında ise değerlendirmede kullanılacak olan kriterler yer almaktadır. Çalışmada 10 banka ve 10 değerlendirme kriteri yer almaktadır. Öncelikle 10×10 boyutlu standart karar matrisi oluşturulmuştur.

Verileri incelenen bankaların 2017 yılına ait standart karar matrisi Tablo 3’ te gösterilmiştir.

Tablo 3. 2017 Yılı Karar Matrisi (A)

	O1	O2	O3	O4	O5	O6	O7	O8	O9	O10
AKBNK	8,31	66,63	0,65	2,60	23,34	39,84	1,39	15,96	2,19	62,24
DENİZ	8,60	67,99	0,56	2,42	21,31	38,55	1,54	17,52	2,38	54,09
ICBCT	12,79	60,28	0,08	2,61	29,78	56,53	2,06	16,99	2,85	63,71
QNBFB	8,65	65,95	2,21	6,01	23,59	37,88	0,42	4,38	2,65	51,88
SKBNK	11,89	66,28	0,32	5,47	24,90	44,27	1,58	13,43	3,11	67,95
GARAN	10,11	65,46	1,07	3,98	24,83	44,51	1,31	12,86	2,17	50,96
HALKB	10,58	62,87	1,07	7,35	24,13	41,89	1,68	16,08	2,87	57,91
ISATR	8,49	59,21	0,32	1,09	35,33	82,51	0,40	5,03	2,66	91,79
VAKBN	9,66	65,69	0,97	3,15	22,39	41,88	1,41	14,39	3,65	73,53
YKBNK	12,71	64,47	0,50	3,83	22,48	40,81	2,08	16,51	3,95	74,69

2. Adım: Normalize Edilmiş Karar Matrisinin Oluşturulması (R)

Her yıl için normalize karar matrisi, karar matrisi sütunlarının her bir değerinin kareleri toplamının kareköküne bölünüp kriterlerinin farklı ölçütleri ya da oranları ortadan kaldırması ve tek payda dönüştürme suretiyle bulunur. Normalize edilmiş karar matrisinin 2017 yılına göre oluşturulan tablosu Tablo 4’ te gösterilmiştir.

Tablo 4. 2017 Yılı Normalize Edilmiş Karar Matrisi (R)

	O1	O2	O3	O4	O5	O6	O7	O8	O9	O10
AKBNK	0,255	0,326	0,214	0,193	0,289	0,259	0,295	0,359	0,238	0,298
DENİZ	0,264	0,333	0,185	0,180	0,264	0,251	0,327	0,394	0,259	0,259
ICBCT	0,392	0,295	0,026	0,194	0,369	0,368	0,437	0,382	0,310	0,305
QNBFB	0,265	0,323	0,725	0,447	0,292	0,246	0,088	0,098	0,289	0,249
SKBNK	0,365	0,325	0,103	0,407	0,309	0,288	0,334	0,302	0,339	0,326
GARAN	0,310	0,321	0,349	0,295	0,308	0,290	0,279	0,289	0,236	0,244
HALKB	0,325	0,308	0,351	0,546	0,299	0,273	0,356	0,362	0,313	0,278
ISATR	0,260	0,290	0,105	0,081	0,438	0,537	0,085	0,113	0,289	0,440
VAKBN	0,296	0,322	0,317	0,234	0,277	0,272	0,299	0,324	0,398	0,352
YKBNK	0,390	0,316	0,164	0,285	0,279	0,265	0,442	0,371	0,431	0,358

3. Adım: Ağırlıklı Standart Karar Matrisinin Oluşturulması (V)

Bu kısımda değerlendirme faktörlerine bağlı olarak ağırlık değerleri w_j belirlenmiştir. Daha sonra ise w_j değerleri ile bir önceki kısımda hesaplanmış olan normalize edilmiş değerler çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize edilmiş değerlere ulaşılmıştır. Bu adımda hesaplanan ağırlıklı standart karar matrisleri Tablo 5' te gösterilmektedir.

Tablo 5. 2017 Yılı Ağırlıklı Standart Karar Matrisi (V)

	O1	O2	O3	O4	O5	O6	O7	O8	O9	O10
AKBNK	0,025	0,033	0,021	0,019	0,029	0,026	0,029	0,036	0,024	0,030
DENİZ	0,026	0,033	0,019	0,018	0,026	0,025	0,033	0,039	0,026	0,026
ICBCT	0,039	0,030	0,003	0,019	0,037	0,037	0,044	0,038	0,031	0,031
QNBFB	0,027	0,032	0,072	0,045	0,029	0,025	0,009	0,010	0,029	0,025
SKBNK	0,036	0,032	0,010	0,041	0,031	0,029	0,033	0,030	0,034	0,033
GARAN	0,031	0,032	0,035	0,030	0,031	0,029	0,028	0,029	0,024	0,024
HALKB	0,032	0,031	0,035	0,055	0,030	0,027	0,036	0,036	0,031	0,028
ISATR	0,026	0,029	0,010	0,008	0,044	0,054	0,009	0,011	0,029	0,044
VAKBN	0,030	0,032	0,032	0,023	0,028	0,027	0,030	0,032	0,040	0,035
YKBNK	0,039	0,032	0,016	0,028	0,028	0,027	0,044	0,037	0,043	0,036

4. Adım: İdeal ( ) ve Negatif İdeal ( ) Çözümlerin Oluşturulması

Bu aşamada, İdeal A^+ ve negatif ideal A^- den oluşan çözüm kümeleri oluşturulmaktadır. A^+ seti V matrisinin her sütundaki en büyük değeriyle, A^- seti V matrisindeki her sütununun en küçük değeri ile seçilmiştir. İdeal A^+ ve Negatif İdeal A^- kümeleri aşağıda gösterilmiştir.

$$A^+ = (0,0392; 0,0333; 0,0725; 0,0546; 0,0438; 0,0537; 0,0442; 0,0394; 0,0431; 0,0440)$$

$$A^- = (0,0255; 0,0290; 0,0026; 0,0081; 0,0264; 0,0246; 0,0085; 0,0098; 0,0236; 0,0244)$$

5. Adım: Ayırım Kriterlerinin Hesaplanması

Bu adımda, her alternatifinin pozitif ideal çözümden uzaklığı (S^+) ve negatife ideal çözümden uzaklığı (S^-) hesaplanmıştır. Bu adımda bulunan sonuçlar şöyle gösterilmiştir;

$$S^+ = (0,0764; 0,0793; 0,0824; 0,0633; 0,0725; 0,0634; 0,0532; 0,0919; 0,0634; 0,0699)$$

$$S^- = (0,0405; 0,0428; 0,0520; 0,0791; 0,0499; 0,0481; 0,0691; 0,0402; 0,0496; 0,0576)$$

6. Adım: İdeal Çözüme Göreli Yakınlığın Hesaplanması

İdeal çözüme yakınlığı (C_i^*), önceden belirlenen TOPSIS yönteminin altıncı adım denklemi kullanılarak bütün bankalar için teker teker hesaplanmıştır.

$$C_i^* = (0,3466; 0,3506; 0,3867; 0,5556; 0,4076; 0,4314; 0,5651; 0,3045; 0,4389; 0,4517)$$

Bu adımlardan hareketle bankaların 2013-2017 yıllarına ilişkin performans değerleri ve sıralamaları Tablo 6' daki gibidir.

Tablo 6. Bankaların Performans Değerleri ve Sıralamaları

BIST İşlem Kodu	2013		2014		2015		2016		2017	
	C_i^* Değeri	Sıra-lama	C_i^* Değeri	Sıra-lama	C_i^* Değeri	Sıra-lama	C_i^* Değeri	Sıra-lama	C_i^* Değeri	Sıra-lama
AKBNK	0,4355	4	0,5373	2	0,5057	5	0,3590	9	0,3466	9
DENİZ	0,2866	10	0,3562	10	0,4787	8	0,3915	8	0,3506	8
ICBCT	0,3233	9	0,4161	9	0,4562	9	0,4020	7	0,3867	7
QNBFB	0,6345	1	0,6737	1	0,5885	2	0,5916	2	0,5556	2
SKBNK	0,4082	6	0,5121	3	0,5150	3	0,4605	3	0,4076	6
GARAN	0,5873	2	0,4716	7	0,4925	7	0,4417	4	0,4314	5
HALKB	0,4024	7	0,5003	5	0,6063	1	0,5953	1	0,5651	1
ISATR	0,4568	3	0,4733	6	0,3526	10	0,3374	10	0,3045	10
VAKBN	0,4197	5	0,5013	4	0,4981	6	0,4256	6	0,4389	4
YKBNK	0,3594	8	0,4468	8	0,5105	4	0,4404	5	0,4517	3

2013-2017 yılları kapsamında bankaların 5 yıllık süreçteki ortalama performans değerleri ve sıralamaları Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7. Bankaların Ortalama Performans Değerleri ve Sıralamaları

S.No	BIST İşlem Kodu	Ortalama Değerler	5 Yıllık Performans Sırası
1	AKBNK	0,4368	7
2	DENİZ	0,3727	10
3	ICBCT	0,3969	8
4	QNBFB	0,6088	1
5	SKBNK	0,4607	4
6	GARAN	0,4849	3
7	HALKB	0,5339	2
8	ISATR	0,3849	9
9	VAKBN	0,4567	5
10	YKBNK	0,4418	6

Tablo 6’da görüldüğü üzere, TOPSIS yöntemi ile hesaplanan puanlar doğrultusunda 2013 yılında finansal performansı en yüksek olan banka QNB Finansbank A.Ş.’ dir. Bu bankayı Türkiye Garanti Bankası A.Ş. takip etmiştir. Sırasıyla Denizbank A.Ş., ICBC Turkey Bank A.Ş. ve Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. 2013 yılında finansal performansı en düşük olan bankalar olmuşlardır.

2014 yılı için yapılan performans analizinde; finansal performansı en yüksek olan banka QNB Finansbank A.Ş.' dir. Bu bankayı Akbank T.A.Ş., Şekerbank T.A.Ş., Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O. ve Türkiye Halk Bankası A.Ş. izlemiştir. Denizbank A.Ş., ICBC Turkey Bank A.Ş. ve Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. ise aynı yılın finansal performansı en düşük bankaları olmuştur.

2015 yılında TOPSIS analizine göre; Türkiye Halk Bankası A.Ş. performansı en yüksek banka olarak tespit edilmiştir. Bu bankayı QNB Finansbank A.Ş., Şekerbank T.A.Ş., Yapı ve Kredi Bankası A.Ş. ve Akbank T.A.Ş. takip etmiştir. Türkiye İş Bankası A.Ş., ICBC Turkey Bank A.Ş. ve Denizbank A.Ş. sırasıyla 2015 yılının en düşük finansal performansa sahip bankaları olmuştur.

2016 yılı incelendiğinde, finansal performansı en yüksek olan banka Türkiye Halk Bankası A.Ş.'dir. Bu bankayı QNB Finansbank A.Ş. takip etmiştir. Aynı yılın finansal performansı en düşük olan bankaları ise sırasıyla Türkiye İş Bankası A.Ş., Akbank T.A.Ş. ve Denizbank A.Ş.' dir.

2017 yılında ise, TOPSIS yöntemi sonuçlarına göre finansal performansı en yüksek olan banka Türkiye Halk Bankası A.Ş.'dir. Bu bankayı QNB Finansbank A.Ş. takip etmiştir. Aynı yıl içerisinde finansal performansı en düşük olan bankalar ise sırasıyla Türkiye İş Bankası A.Ş., Akbank T.A.Ş. ve Denizbank A.Ş.' dir.

Tablo 6' ya göre, bankacılık sektöründe yer alan bankaların finansal performansları farklılıklar göstermektedir. Yıllar itibariyle en iyi finansal performansa sahip bankalar sırasıyla; QNB Finansbank A.Ş. ve Türkiye Halk Bankası A.Ş.' dir.

Sektörde faaliyet gösteren bankaların 5 yıllık ortalama performans değerlerine göre sıralamaları Tablo 7' de gösterilmektedir. 5 yıllık süreç ele alındığında, göreceli olarak en yüksek performansa sahip bankaların sırasıyla QNB Finansbank A.Ş. ve Türkiye Halk Bankası A.Ş. olduğu tespit edilmiştir. En düşük performansa sahip bankalar ise sırasıyla Denizbank A.Ş., Türkiye İş Bankası A.Ş. ve ICBC Turkey Bank A.Ş. olmuştur.

TOPSIS yönteminde elde edilen sonuçlar, negatif ideal ve pozitif ideal değere göre yorumlanmaktadır. 0,50' nin üzerindeki değerler işletmeyi pozitif ideale, altındaki değerler ise işletmeyi negatif ideale yakınlaştırmaktadır. Pozitif idealin 1 ve negatif idealin 0 olduğu modelde; değer 1' e yakınlaştıkça işletmenin sektörde ulaşılacak istenen, yatırım ve finansman kararlarının doğru verildiği işletme konumuna ulaştığını gösterir. Değerin 0 ya da yakın olduğu

işletmelerde, yönetimin finansal performansının yetersiz olduğu, yatırım ve finansman kararlarında rasyonellikten uzaklaşıldığını göstermektedir (Özçelik ve Küçükçakal, 2019:258-260), (Kandemir ve Karataş, 2016:1772). Buna göre ortalama performans değerleri baz alındığında, 2 bankanın 0,50' nin üzerinde TOPSIS değeri olarak pozitif ideale yakın, 8 bankanın ise 0,50' nin altında değer olarak negatif ideale yakın performans sergiledikleri tespit edilmiştir. Bankalar arasında QNB Finansbank A.Ş., ortalama 0,6088 puan ile en iyi performans sergileyen banka olurken, 0,3727 puan ile Denizbank A.Ş. en düşük performans gösteren banka olmuştur.

Sonuç

Günümüz rekabet şartlarında finansal performans ölçümü kritik bir öneme sahiptir. Finansal piyasaların güçlü bir şekilde çalışması bankalar ve diğer finansal kurumların işlevlerine bağlıdır.

İşletmelerin performans değerlemesi de çok kriterli karar verme teknikleriyle mümkün olabilmektedir. TOPSIS bu tekniklerden birisi olup, işletme performanslarını etkileyen çok sayıda değişkeni bir araya getirip performans değeri ortaya çıkarması açısından uygulanabilir ve önemli bir yöntemdir. TOPSIS yönteminde, pozitif ve negatif ideal puanlara göre değerlendirme yapılmaktadır. Pozitif idealin 1, negatif idealin 0 olduğu modelde, 0,50' nin üzerindeki puanlar pozitif ideale yakın, altındaki puanlarda negatif ideale yakın olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada da çok kriterli karar verme yöntemlerinden TOPSIS yöntemi kullanılarak BIST' te işlem gören 10 bankaya ait 2013-2017 dönemi finansal tablolarından alınan oranlar kullanılarak, işletmelerin yıllar itibariyle birbirlerine göre performans değerlendirmeleri yapılmıştır. Bankaların performans değerlemesinde, BIST' ten alınan 10 finansal oran kullanılmıştır.

Çalışmaya dâhil edilen sermaye yeterliliği, aktif kalitesi, likidite, kârlılık ve gelir-gider yapısı göstergesindeki belli oranlara göre değerlendirilmişlerdir. Yapılan değerlendirme sonucunda finansal performans açısından ilk üç banka; QNB Finansbank A.Ş., Türkiye Halk Bankası A.Ş. ve Türkiye Garanti Bankası A.Ş. olarak gerçekleşmiştir. Sıralamada, Denizbank A.Ş. ve Türkiye İş Bankası A.Ş. düşük finansal performans sergilemişlerdir. On banka arasından puanı pozitif ideale yakın olan bankalar QNB Finansbank A.Ş. ve Türkiye Halk Bankası A.Ş.' dir. Pozitif ideale yakınlık değerine göre, QNB Finansbank A.Ş. ve Türkiye Halk Bankası A.Ş. yatırım ve finansman kararlarında örnek alınabilecek bankalar olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada, finansal oranlar olarak Özkaynaklar / Toplam Aktifler, Toplam Krediler ve Alacaklar* / Toplam Aktifler, Takipteki Krediler (net) / Toplam Krediler ve Alacaklar*, Duran Aktifler / Toplam Aktifler, Likit Aktifler / Toplam Aktifler, Likit Aktifler / Kısa Vadeli Yükümlülükler, Ortalama Aktif Kârlılığı, Ortalama Özkaynak Kârlılığı, Özel Karşılıklar Sonrası Net Faiz Geliri / Toplam Aktifler, Özel Karşılıklar Sonrası Net Faiz Geliri / Toplam Faaliyet Gelirleri oranları kullanılmıştır. Söz konusu oranlar düşünüldüğünde, işletmeler finansal performanslarını artırabilmek için likidite, kârlılık seviyelerini artırıp varlıklarını da verimli kullanmalıdırlar. Performansı düşük işletmelerin, ellerindeki mevcut varlıkları etkin bir şekilde kullanarak kârlılıklarını artırma yoluna gitmeleri pozitif ideale yaklaşmalarına ve performanslarının artmasına katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada 10 finansal oran kullanılarak TOPSIS yöntemi ile BIST' te işlem gören mevduat bankalarının finansal performansları değerlendirilmiştir. Çalışmada seçilen kriterler ve bu kriterlere verilen ağırlıklar geniş bir literatür taramasından sonra belirlenmiş olsa da sübjektif niteliklidir. Dolayısıyla farklı kriter ve ağırlıklar ile yapılan başka ölçümlerde farklı sonuçlar çıkabilmektedir. Yapılacak yeni araştırmalarda, kullanılan finansal oranlar ile yöntem farklılaştırılarak ilgili sektörde farklı finansal performans değerlemeleri gerçekleştirilebilir.

KAYNAKLAR

- AYTEKİN, S. ve Sakarya, Ş. (2013), “BIST'te İşlem Gören Gıda İşletmelerinin TOPSIS Yöntemi ile Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sy. 21, ss. 30-47.
- AKKOÇ, S. ve Vatansever, K. (2013), “Fuzzy Performance Evaluation with AHP and TOPSIS Methods: Evidence from Turkish Banking Sector After the Global Financial Crisis”, *Eurasian Journal of Business and Economics*, C. 6, Sy. 11, ss. 53-74.
- BÜLBÜL, S. ve Köse, A. (2011), “Türk Gıda Şirketlerinin Finansal Performansının Çok Amaçlı Karar Verme Yöntemleriyle Değerlendirilmesi”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10. *Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı*, ss. 71-97.
- ÇAĞLIYAN, V., Ömürbek, Aksoy, E., N. Karaatlı, M. and Işıklar, Z. (2015), “Determination Of Profitability Performances of Industrial Sectors By Means of TOPSIS Method”, *Application of Turkey. European Scientific Journal*, C. 1, ss. 43-53.

- ÇELEN, Aydın (2014), “Evaluating the Financial Performance of Turkish Banking Sector: A Fuzzy MCDM Approach”, *Journal of Economic Cooperation and Development*, Vol. 35, No. 2, pp. 43-70.
- DEMİRELİ, Erhan (2010), “TOPSIS Çok Kriterli Karar Verme Sistemi: Türkiye’deki Kamu Bankaları Üzerine Bir Uygulama”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, C. 5, Sy. 1, ss. 101-112.
- DUMANOĞLU, S. ve Ergül, N. (2010), “İMKB’de İşlem Gören Teknoloji Şirketlerinin Mali Performans Ölçümü”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ekim, Sy. 48, ss. 101-111.
- KANDEMİR, T. ve Karataş, H. (2016), “Ticari Bankaların Finansal Performanslarının Çok Kriterli Karar verme Yöntemleri ile İncelenmesi: Borsa İstanbul’da İşlem Gören Bankalar Üzerine Bir Uygulama (2004-2014)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 5, Sy. 7, ss.1766-1776.
- KENDİRLİ, H., Kendirli, S. ve Aydın, Y. (2019), “Küresel Kriz Çerçevesinde Katılım Bankalarının ve Ticari Bankaların Mali Performanslarının TOPSIS Yöntemiyle Analizi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 33, Sy. 1, ss. 137-153.
- KIM, G. and Jung, S. (2011), “Exploiting the Decision-Making Tecnique to Explore the Relationship Between the Financial Factors and the Stock Preference”, *Proceedings of the 2011 International Conference on Industrial Engineering and Operations Management Kuala Lumpur, Malaysia, January 22-24*, ss. 451-457.
- MANDIC, K., Delibasic, B., Knezevic, S. and Benkovic, S. (2014), “Analysis of the Financial Parameters of Serbian Banks Through the Application of the Fuzzy AHP and TOPSIS Methods”, *Economic Modelling*, Vol. 43, pp. 30-37.
- ORAL, Ceren (2016), “Evaluating The Financial Performances of Privately Owned Deposit Banks in Turkey by TOPSIS Method”, *Journal of Business Research Turk*, Vol. 8, No. 1, pp. 448-455.
- ÖZÇELİK, H. ve Küçükçakal, Z. (2019), “BİST’de İşlem Gören Finansal Kiralama ve Faktoring Şirketlerinin Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemi ile Analizi”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Ocak, Sy. 81, ss. 249-270.
- ÖZKAN, Gökmen (2017), “Türkiye’de Halka Açık Özel Sermayeli ve Kamu Sermayeli Ticaret Bankaları’nın Performanslarının Topsis (TOPSIS) Yöntemi ile Analizi”, *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, C. 1, Sy. 1, ss. 47-59.

- SALDANLI, A. ve Sırma, İ. (2014), “TOPSIS Yönteminin Finansal Performans Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, C. 11, Sy. 41, ss. 185-202.
- SEÇME, N., Bayrakdaroğlu, A. ve Kahraman, C. (2009), “Fuzzy Performance Evaluation in Turkish Banking Sector Using Analytic Hierarchy Process and TOPSIS”, *Expert Systems with Applications*, Vol. 36, pp. 11699-11709.
- SEDAGHAT, Maedeh (2013), “A Productivity Improvement Evaluation Model by Integrating AHP, TOPSIS and VIKOR Methods Under Fuzzy Environment (Case Study: State-Owned, Partially Private and Private Banks in IRAN)”, *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, Vol. 47, No. 1, ss. 235-258.
- SIEW, L. W., Fai, L. K. and Hoe, L. W. (2017), “Evaluation on the Financial Performance of the Malaysian Banks with TOPSIS Model”, *American Journal of Service Science and Management*, Vol. 4, No. 2, pp. 11-16.
- ŞAMİLOĞLU, F., Tükenmez, N. M. ve Bağcı, H. (2013), “Ticari Bankalar ile Katılım Bankalarının Kârlılık Performanslarının TOPSIS Yöntemi ile Karşılaştırılması”, *17. Finans Sempozyumu*, Muğla, 23-26 Ekim, ss. 263-280.
- TORLAK, G., Şevkli, M., Sanal, M. and Zaim, S. (2011), “Analyzing Business Competition by Using Fuzzy TOPSIS Method: An Example of Turkish Domestic Airline Industry”, *Expert Systems with Applications*, Vol. 38, No. 4, pp. 3396– 3406.
- ULUDAĞ, A.S. ve Ece, O. (2018), “Türkiye’de Faaliyet Gösteren Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemi Kullanılarak Değerlendirilmesi”, *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, C. 55, Sy. 637, ss. 49-80.
- USTASÜLEYMAN, Talha (2009), “Bankacılık Sektöründe Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi: AHS-TOPSIS Yöntemi”, *Bankacılar Dergisi*, C. 69, Sy. 2, ss. 33-44.
- WANG, T. C., Chang, J. F., Anh, T. N. and Chang, W.T., (2010), “Applying TOPSIS Method to Evaluate the Business Operation Performance of Vietnam Listing Securities Companies”, *International Conference on Computational Aspects of Social Networks, IEEE Computer Society*, ss. 273-277.
- WU, C. R., Lin, C. T. and Tsai, P. H. (2008), “Financial Service of Wealth Management Banking: Balanced Scorecard Approach”, *Journal of Social Sciences*, Vol. 4, No. 4, pp. 255-263.

- YAYAR, R. ve Baykara, H. (2012), “TOPSIS Yöntemi ile Katılım Bankalarının Etkinliği ve Verimliliği Üzerine Bir Uygulama”, *Business and Economics Research Journal*, C. 3, Sy. 4, ss. 21-42.
- YAMALTDİNOVA, Adilya (2017), “Kırgızistan Bankalarının Finansal Performanslarının TOPSIS Yöntemiyle Değerlendirilmesi”, *International Review of Economics and Management*, C. 2, ss. 68-87.

TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN DİL EĞİTİMİNDE ORTAM TASARIMI VE MATERYAL KULLANIMI YETERLİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ali GÖÇER¹, Okan AKGÜL²

Geliş: 14.11.2018 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.482891

Öz

Bu araştırmanın amacı, Türkçe dersi öğretmenlerinin dil eğitiminde ortam tasarımı ve materyal kullanımına ilişkin görüşlerinin alınmasıdır. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde görüşme ve gözlem yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Zonguldak ili Çaycuma ilçesinde 2017-2018 öğretim yılı içerisinde görev yapan 15 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Çalışma grubunun oluşturulması sırasında öğretmenlere araştırma amacı belirtilmiş; gönüllü olanlar çalışma grubuna dâhil edilmiştir. Çalışma grubundaki tüm öğretmenlerle görüşmeler yapılmış, aynı zamanda çalışma grubundaki üç öğretmen de bir ders saati (40 dk) gözlemlenmiştir. Görüşme ve gözlem esnasında araştırmacılar tarafından notlar alınmıştır. Çalışmada kullanılan görüşme ve gözlem formu, araştırma ekibi tarafından hazırlanmıştır. Görüşme formu beş sorudan oluşurken gözlem formunda ise görüşme formundan hareketle oluşturulmuş beş gözlem boyutu yer almaktadır. Görüşme ve gözlem sonucu elde edilen veriler içerik analizi ile incelenmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre Türkçe öğretmenlerinin, etkileşimli tahtadan ve eğitsel oyunlardan, afiş, poster gibi görsel materyallerden, hikâye, roman, şiir metin türlerinden, doğaçlama ve münazara tekniklerden sıklıkla faydalandıkları görülmüştür. Ancak öğretmenlerin kullandıkları materyallerin ve ortam tasarımlarının bir bütün olarak çok uyaranlı bir eğitim ortamı oluşturmada yetersiz kaldığı sonucuna

¹ Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, gocerali@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6880-2611>.

² Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi ABD, okan.akgl@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5539-4885>.

ulaşmıştır ve dil eğitiminde etkili bir görsel uyaran olan karikatürün aktif olarak kullanılması önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: Dil eğitimi, eğitim ortamı, materyal kullanımı, ortam tasarımı, Türkçe öğretimi.

EVALUATION OF THE PROFICIENCY OF TURKISH TEACHERS' EDUCATIONAL ENVIRONMENT DESIGN AND MATERIAL USE IN LANGUAGE EDUCATION

Abstract

The aim of this research is to get the opinions of Turkish language teachers about the educational environment design and material usage in language education. In this study interview and observation method within the framework of qualitative research was used. The study group consists of 15 Turkish teachers working in the town of Zonguldak's Çaycuma in 2017-2018 academic year. During sample gathering process, the aim of the research was given to the teachers and only the volunteer teachers attended to the study. All teachers in this study group were interviewed and three teachers in the study were observed in one course (40min). During the interview and observation, notes were taken by the researchers. The interview and observation form used in this study was prepared by the research team. While the interview form consists of five questions, in the observation form, there are five observation dimensions formed from the interview form. The data gained from the interview and observation were analyzed by content analysis. According to the results, it was observed that Turkish teachers frequently used interactive board and educational games, visual materials such as posters and banner, stories, novels, types of poetry and improvisation and debating techniques. However, it was concluded that the materials and the educational environment design used by the teachers were insufficient to create a very stimulating learning environment as a whole.

Keywords: Language education, educational environment, use of material, educational environment design, Turkish teaching.

Giriş

Eğitim ortamı, öğrenme-öğretme süreçlerinde eğitsel etkinliklerin meydana geldiği, iletişim ve etkileşimin olduğu, araç ve gereç gibi öğelerin oluşturduğu çevre olarak tanımlanır (Alkan, 1997:126). Geleneksel eğitim yaklaşımında öğretmenin rolü mevcut bilgileri öğrencilere aktarmakken

günümüzde değişen eğitim anlayışıyla bu rol, öğrenciye rehberlik eden, öğrencilerin istekleri, ilgileri ve ihtiyaçları gibi durumlarda öğrencilere danışmanlık yapan bir rol haline gelmiştir. Bu değişen rol anlayışı gereği öğretmenler, öğrencilerin eğitim sürecindeki her türlü etkinliğe aktif birer katılımcı olarak katılmalarını özendirerek onların dilsel, bilişsel ve sosyal beceriler kazanmasına zemin olacak ortamlar tasarlamaları gerekmektedir (Göçer, 2017: 394).

Eğitimde öğrencinin birtakım yeterliklerle donanımlı kılınması ve hedeflenen kazanımlara ulaşılması için öğrenci merkezli ortamların tasarlanması gerekir. Öğrenci merkezli ortam tasarımı öğrencinin başarabileceğine dair bir inançla hareket ederek işi yapan rolünde değil, etkinliğin ilerlemesine yol gösteren bir rehberdir (Göçer, 2016: 190). Ders kitaplarına bağımlı kalmayarak çok uyaranlı eğitim ortamlarının yaratılması, öğrenme ve öğretme ortamlarını düzenleyecek eğitim durumları oluşturulması, Türkçe öğretimini gerçekleştiren öğretmenlerin sorumluluğundadır (Çer, 2017b: 69-70).

Türkçe öğretiminin temel amacı metinler aracılığı ile öğrencilerin dilsel ve düşünsel becerilerini geliştirmektir. Öğrencilerin; algılama, muhakeme etme, problem çözme gibi zihinsel süreçlerinin şekillenmesinde ana dillerini kullanma yeterlilikleri etkili olmaktadır. Ana dilinde zengin bir kelime hazinesine sahip olan çocukların okuma ve yazma gibi dilsel becerileri daha kolay kazandıkları söylenebilir (Irmak, 2016: 303). Buna ek olarak Öğrencilerin dilsel becerilerinin geliştirilmesi için duygu ve düşüncelerini devindirecek, yaparak yaşayarak geliştirebilecek bir eğitim ortamına gereksinim vardır. Bu ortam; dilsel, işitsel ve görsel uyaranlarla zenginleştirilmiş, öğrencilerin farklı yeteneklerini farklı yollarla sergileyebilecekleri, yani onların gizil güçlerini ortaya çıkarabilecekleri bir eğitim ortamıdır (Hasırcı, 2015: 57). Ayrıca dilsel becerileri gelişen, dilini yetkin biçimde kullanan bireylerin düşünsel becerileri de doğal olarak gelişir; çünkü dil düşünceyi, düşünce de dili geliştirir (Aslan, 2017:2).

Öğretimde materyallerden yararlanmanın; konuyu daha etkili olarak işleme, öğrenmeye açıklık getirme, gözlem olanaklarını artırma ve öğrencilerin birden çok duyu organına aynı anda hitap etme gibi faydaları vardır. Bunların yanı sıra materyallerin, zamanı ekonomik kullanmada, öğrenmeyi bireyselleştirmede, öğrenmenin niteliğini yükseltmede ve eğitimi daha verimli kılmada avantaj sağladığı da bilinmektedir (Göçer, 2017: 404).

Türkçe dersinde, öğrenme - öğretme sürecindeki etkinliklerinin çok uyaranlı bir ortamda gerçekleşmesinin önemi büyüktür. Sever'e göre, Türkçe öğretiminde tek kaynaklı uygulamalar yerine, çok uyaranlı eğitim ortamları

yaratılmalıdır. Türkçe derslerinin, işlenen metnin de niteliğine uygun olarak çeşitli araç gereçlerle desteklenmesi hem öğrencilerin istekle ve etkin biçimde derse katılımını sağlayacak hem de birden çok duyu organını uyarak öğrenmeyi kolaylaştıracaktır (2006: 10-11).

Eğitim - öğretim sürecinde öğretmenin araç - gereçlerden (materyal) faydalanması ve eğitim ortamını bu doğrultuda düzenlemesi öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini derse çekerek öğrenmeye birden çok duyu organı ile katılmalarını sağlayacaktır.

Türkçe Dersi Öğretim Programında öğrencilerin dinleme/izleme, konuşma, okuma ve yazma ile ilgili dil becerilerini ve zihinsel becerileri kazanmaları, bu becerileri kullanarak kendilerini bireysel ve sosyal yönden geliştirmeleri, etkili iletişim kurmaları, Türkçe sevgisiyle, istek duyarak okuma ve yazma alışkanlığı edinmeleri ve estetik ve sanatsal değerleri benimsemeleri amaçlanmıştır (2018: 8). Bu doğrultuda Türkçe eğitiminde ortam tasarlarken öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini artırıp eğlenerek öğrenmelerine imkan tanıyan, dilsel ve düşünsel becerilerini geliştiren, estetik ve sanatsal değerleri fark edip benimsemelerini sağlayan çok uyaranlı eğitim ortamlarının oluşturulması gerekmektedir.

Araştırmanın Amaç ve Kapsamı

Bu çalışmada Türkçe öğretmenlerinin, dil eğitiminde ortam tasarımı ve materyal kullanımına ilişkin görüşlerinin alınması amaçlanmıştır. Bu temel amaç çerçevesinde aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Türkçe öğretmenleri öğrenme süreçlerinde çocukların ilgi ve dikkatlerini artıracak ve eğlenerek öğrenmelerine fırsat sunacak neler yapmaktadırlar?
2. Türkçe öğretmenleri çok uyaranlı bir öğrenme ortamı oluşturmak için ne tür materyallerden yararlanmaktadırlar?
3. Öğrencilerin dilsel becerilerini geliştirmek amacıyla ders kitabı dışında ne tür materyaller kullanmaktadırlar?
4. Öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark etmeleri ve benimsemeleri için ne tür çalışmalar yapmaktadırlar?
5. Öğrencilerin dilsel becerilerinin yanında düşünsel (eleştirel, yaratıcı vb.) becerilerini geliştirme amacıyla ne tür materyallerin yararlı olacağını düşünmektedirler?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada Türkçe öğretmenlerinin, dil eğitiminde ortam tasarımı ve materyal kullanımına ilişkin görüşlerinin alınması amaçlandığından araştırmada, nitel araştırma yaklaşımı ile görüşme ve gözlem yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 41).

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu Zonguldak ili Çaycuma ilçesinde görev yapan 15 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubunun oluşturulmasında amaçlı örneklem yönteminden kolay ulaşılabilir örnekleme kullanılmıştır. Çalışma grubundaki tüm öğretmenlerle görüşmeler yapılmış, aynı zamanda çalışma grubundaki Ö1, Ö9, Ö11 kodlu öğretmenler de 1 ders saati (40 dk) gözlemlenmiştir.

Tablo 1. Çalışma Grubundaki Katılımcılarla İlgili Kişisel Bilgiler

<i>Öğretmenlerin Cinsiyetlere Göre Dağılımı</i>	Frekans	Yüzde
Kadın	8	53.33
Erkek	7	46.67
Toplam	15	100
<i>Mesleki Kıdem</i>		
1-5 yıl	2	13.33
6-10 yıl	9	60
11-15 yıl	3	20
16-20 yıl	1	6.67
Toplam	15	100
<i>Mezun Olunan Öğretim Programı</i>		
Eğitim Fakültesi – Türkçe Öğretmenliği	14	93.33
Edebiyat Fakültesi – Türk Dili ve Edebiyatı	1	6.67
Toplam	15	100
<i>Görev Yeri</i>		
Köy	3	20
Belde / Kasaba	3	20
İlçe Merkezi	9	60

Toplam	15	100
--------	----	-----

Araştırma için belirlenen çalışma grubunu, 8'i kadın, 7'si erkek olmak üzere toplam 15 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Çalışma grubundaki öğretmenlerin 2'si 1-5 yıl, 9'u 6-10 yıl, 3'ü 11-15 yıl ve 1'i 16-20 yıl kıdem aralığındadır. Öğretmenlerin 14'ü Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği, 1'i Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olmuştur.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmada veri toplama aracı olarak 5 sorudan oluşan görüşme formu ve gözlem formu kullanılmıştır. Hazırlanan görüşme ve gözlem formunda öğretmenlerin, dil eğitiminde ortam tasarımı ve materyal kullanımını durumlarını belirlemeye yönelik 5 soru yöneltilmiştir. Ulaşılan bulgulardan hareketle betimleme ve yorumlamalar yapılarak çıkarımlarda bulunulmuştur.

Öğretmenler ile yapılan görüşmeler ve gözlemlenen dersler, okullarda okul yönetimi tarafından uygun görülen yerlerde (öğretmenler odası ve derslik) gerçekleştirilmiştir. Her bir görüşme ortalama 25 dk, gözlem ise bir ders saati (40 dk) sürmüştür. Görüşme ve gözlem sırasında araştırmacılar tarafından notlar alınmıştır.

Bu çalışmada temel veri toplama aracı olan görüşme ve gözlem formları ile elde edilen verilerin çözümlenmesinde içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. İçerik analizi, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 242). İçerik analizi uygulanırken görüşme ve gözlem sonucu elde edilen veriler kodlanarak bulgular bölümündeki tablolara işlenmiştir. Kodlardan yola çıkarak temalara ulaşılmaya çalışılmıştır. Daha sonra tablolara işlenen kod ve temalar kullanılarak betimleme ve yorumlamalar yapılmıştır.

Verilerin analizinde şu işlem basamakları takip edilmiştir: İlk olarak görüşme ve gözlem formu ile elde edilen veriler sınıflandırılarak bulgular bölümündeki tablolara kodlanarak işlenmiştir. Daha sonra tablolara işlenen veriler ve kullanılan kodlar, çalışmanın amacı doğrultusunda incelenmiştir. Çalışmanın raporlaştırılmasında, katılımcı öğretmenler için Ö1, Ö2 şeklinde kodlamalar kullanılarak katılımcı adları gizlenmiş ve görüşme ve gözlemden birebir alıntılar yapılarak çalışmanın güvenilirliği artırılmaya çalışılmıştır. Görüşme ve gözlem formu ile elde edilen verilerin analizi işlemlerinde aşağıdaki kodlama ve tanımlama tekniği kullanılmıştır:

A₁, A₂, A₃ ... Araştırmacının sorularını

Ö₁, Ö₂, Ö₃ ... Görüşme yapılan katılımcıları (Türkçe öğretmenleri)

[1], [2], [3] ... Katılımcıların kayda değer cevaplarından oluşan kelime, cümle ya da paragrafın numarasını göstermektedir.

Bulgular

Görüşme Formları ile Elde Edilen Bulgular

Bu bölümde katılımcıların, görüşme formunda yer alan 5 soruya verdikleri cevaplardan elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 2. Türkçe eğitimi öğrenme süreçlerinde öğretmenlerin motivasyon sağlayıcı uygulamaları

A ₁ : Türkçe eğitimi öğrenme süreçlerinde çocukların ilgi ve dikkatlerini artıracak ve eğlenerek öğrenmelerine fırsat sunacak neler yapıyorsunuz?		
Görüşme Zamanı: Nisan 2018 Görüşme Süresi: Her bir katılımcı için 25 - 30 dakika	Kodlar	Temalar
Ö _{1,6} : Genelde drama uyguluyorum, sessiz sinema oynatarak deyim ve atasözlerinin öğrenimini sağlıyorum. [1]	Drama	Eylemsel Etkinlik
Ö _{2,8,9,11} : Dil bilgisi konularında yarışma içeren oyunlar çocukların ilgisini çekiyor. Gruplar oluşturarak yarışmalar düzenliyorum. Bu gruplara her seviyeden öğrenci yerleştirmeye çalışıyorum. Bu sayede bilen öğrenci bilmeyen öğrenciyi motive ediyor. [2]	Eğitsel oyun ve Aktif katılım	
Ö _{3,7,14,15} : Okulumuzda bulunan akıllı tahtalardan eba, morpakampüs gibi internet adreslerine girerek konu ile ilgili etkinlikler yaptırıyorum. [3]	Teknoloji ve internet kullanımı	
Ö ₅ : İlgi ve dikkatlerini çekmek için derse balon, kağıt bardak, kelime küpü gibi farklı materyaller götürüyorum. [4]	Materyal	Sözel Etkinlik
Ö ₄ : O gün işlenecek konu ile ilgili haber yazılarını okuyarak ders öncesi ilgi ve dikkatlerini konuya çekiyorum ve öğrenilecek konuyu günlük yaşamla ilişkilendirmeye çalışıyorum. [5]	Günlük yaşamla ilişkilendirme	
Ö ₁₀ : Verdiğim örnekleri öğrencilerin özelliklerini dikkate alarak veriyorum. Bu şekilde ilgi ve dikkatlerini çektiği için daha kalıcı oluyor. Örneğin; adres yazarken gevezesıla.com diyerek öğrenci ile konu arasında bağlantı kuruyor ve noktanın kullanımını veriyorum. [6]	Hedef kitle niteliği	
Ö _{12,13} : Öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini çekmek adına dersimi daha çok görsellerle (slayt, afiş, vb.) destekliyorum. [7]	Görsel kullanımı	Çok Uyaranlı Materyal Kullanımı

Türkçe öğretmenlerinin çocukların ilgi ve dikkatlerini artırmak ve eğlenerek öğrenmelerini sağlamak adına gerçekleştirdikleri etkinlikleri eylemsel etkinlik, sözel etkinlik (Bardak ve Karamustafaoğlu, 2016) ve çok uyaranlı materyal kullanımı olarak gruplandırabiliriz. Bu doğrultuda Türkçe öğretmenleri daha çok etkileşimli tahtalardan (Ö_{3,7,14,15}) ve yarışma tarzı eğitsel oyunlardan (Ö_{2,8,9,11}) faydalanmaktadır. Bunun yanı sıra araştırmaya katılan öğretmenlerin bir kısmı da drama (Ö_{1,6}), haber yazısı (Ö₄), eğitsel materyal (Ö₅) ve görsellerden (slayt, afiş, vb.) (Ö_{12,13}) yararlanarak eğitim öğretim sürecini ilgi çekici hale getirmeye çalışmaktadır. Ayrıca bir öğretmen (Ö₁₀) de öğrencilerin isim veya kişilik özelliklerini, anlattığı konu ile birleştirerek işlenen konuya dikkat çektiğini belirtmektedir.

Tablo 3. Türkçe öğretmenlerinin materyal kullanma durumu

A ₂ : Türkçe öğretiminde çok uyaranlı bir öğrenme ortamı oluşturmak için ne tür materyallerden yararlanmaktasınız?		
Görüşme Zamanı: Nisan 2018 Görüşme Süresi: Her bir katılımcı için 25 - 30 dakika	Kodlar	Temalar
Ö ₁ : Kitap okurken klasik müzik dinleterek işitsel becerilerine hitap ediyorum. Görsel bir kavramdan hareketle hikayeler yazdırıyorum. [1]	Müzik, resim	Görsel, dilsel, işitsel ve görsel - işitsel uyarımlar
Ö _{2,7,8,10} : Bu konuda etkileşimli tahtadan faydalanıyorum. Konu anlatımlı videolar görsel ve işitsel olarak öğrencileri uyardığı için daha etkili oluyor. Ayrıca akıllı tahta üzerinden öğrenciler etkinlikleri kendisi yapıyor. Bu sayede görme, işitme, dokunma gibi duyularına hitap ediyorum. [1] Ö ₆ : Güncel, yazılı ve görsel materyallerle dersi farklı kaynaklardan işliyorum. Türkçe öğretmenlerinin çokça kullandığı Türkçe Arşivi taşınabilir belliğini edindim. Akıllı tahta uyumlu, farklı yöntemlerle hazırlanmış farklı bir çalışma. [1]	Etkileşimli tahta	
Ö ₃ : Gazete ve dergilerden, internet kaynaklı metinlerden, ses kayıtlarından, ek kaynaklardan ve ek çalışma kağıtlarından faydalanıyorum. [1]	Gazete, dergi, ses kayıtları	
Ö _{4,5,9,12,13,14,15} : Sınıf panoları oluşturuyorum. Sınıf ortamında öğrencilerle birlikte hazırladığımız afiş, poster vb. görsel yazılı materyaller kullanıyorum. [1]	Afiş, poster vb.	
Ö ₁₁ : Kendim bir tiyatro oyuncusu gibi canlandırmalar yaparak öğrencilerin dikkatlerini çekmeye çalışıyorum. [1]	Drama	

Türkçe öğretmenlerinin büyük bir bölümü Türkçe öğretiminde çok uyaranlı bir ortam oluşturmak için, görsel bir uyarı olan afiş, poster vb. görsel materyalleri (Ö_{4,5,9,12,13,14,15}) kullanmaktadır. Beş öğretmen ise hem görsel hem de işitsel bir uyarı olduğu için etkileşimli tahtadan (Ö_{2,6,7,8,10}) faydalandığını

belirtmektedir. Bir öğretmen (Ö₁) klasik müzik ve bir nesne kullanarak hikâye yazdırmakta, bir diğer öğretmen (Ö₁₁) ise konuların anlatımında tiyatro oyuncusu gibi canlandırmalar yaparak çok uyaranlı bir ortam oluşturmaya çalışmaktadır.

Tablo 4. Türkçe derslerinde öğretmenlerin kullandıkları materyaller ve teknikler

A ₃ : Türkçe dersi etkinliklerinde öğrencilerin dilsel becerilerini geliştirmek amacıyla ders kitabı dışında ne tür materyaller (ve teknikler) kullanıyorsunuz?		
Görüşme Zamanı: Nisan 2018 Görüşme Süresi: Her bir katılımcı için 25 - 30 dakika	Kodlar	Temalar
Ö _{1,14} : Süreli yayın takibi yaptırıyorum. Günlük gazete ve dergileri takip ederek sınıfta okuyoruz. [.]	Süreli yayın	Öğretim Materyali
Ö ₄ : Genel ağ ortamında bulduğum video, görsel, dinleme metinleri ve okuma metinleri gibi eğitsel materyallerden faydalanıyorum. [.]	İnternet	
Ö _{3,6,8,9,10,11,12,15} : Kitap okuma alışkanlığı oluşturmak amacıyla her hafta bir kitap okuma, özetini çıkarma ve sınıfta anlatma şeklinde hem topluluk karşısında konuşma hem de üzerlerindeki baskıyı atma adına çalışmalar yaptırıyorum. Bunu yaparken de derslerimizin bir saatini okumaya ayırıp öğrencilerimizi kütüphaneye götürüyoruz. Amacımız öğrencilere kitap sevgisini aşılacak ve kütüphane ortamını görmelerini sağlamak. [.] Ö _{5,13} : Farklı kaynaklardaki metinlerden yararlanıyorum. Tekerlemeler, masallar, hikâyeler, şiir kitapları gibi. [.]	Farklı metin türleri	
Ö ₂ : Okuma çiçeğim projesi başlattım. Bu projede beş yapraklı bir çiçek verdim. Bu çiçeğin her yaprağına bir kitap yazıyor. Ortaya da toplam sayfa sayısını yazıyor. Sınıf panosunda biriktiriyoruz. Çiçeğin arkasında öğrenci velisi “okudum, inceledim” yazıyor ve imzalıyor. Bu proje ile özellikle 5. ve 6. sınıflarda, okumada ciddi seviyede başarı yakaladım. [.]	Proje çalışması	Öğretim Tekniği
Ö ₇ : Öğrencilere yeteneklerine uygun bir konu verip konuyla ilgili sunum yaptırıyorum. Ardından soru – cevap tekniğini kullanıyorum. [.]	Sunum Soru - cevap	

Tablo 4 incelendiğinde araştırmaya katılan öğretmenlerin yarısından fazlası (Ö_{3,5,6,8,9,10,11,12,13,15}) ders kitabı dışında sınıf ortamına getirdikleri hikaye, roman, şiir, tekerleme, masal gibi metin türlerinden faydalandığını belirtmektedir. İki öğretmen (Ö_{1,14}) süreli yayın takibi yaparken bir öğretmen (Ö₄) de ders kitabı dışında internetten faydalanmaktadır. Ayrıca iki öğretmen (Ö_{2,7}) öğrencilerin dilsel becerilerini geliştirmek adına farklı tekniklerden (okuma projesi, sunum yapma) yararlanmaktadır.

Tablo 5. Öğretmenlerin öğrencilerde estetik ve sanatsal bakış açısı oluşturmak için gerçekleştirdikleri çalışmalar

A ₄ : Öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark etmeleri ve benimsemeleri için ne tür çalışmalar yapmaktasınız?		
Görüşme Zamanı: Nisan 2018 Görüşme Süresi: Her bir katılımcı için 25 - 30 dakika	Kodlar	Temalar
Ö ₁ : Ders kitabında yer alan metinleri dramalaştırıyoruz. Öğrencilere özgün bir konu vererek hikaye tamamlama ya da yazma etkinlikleri yaptırıyorum. Kendilerini farklı bir nesne yerine koyarak onun ağzından kendilerini anlatmaları gibi. [.]	Dramatizasyon Skeç	Zihinsel, duyuşsal ve sosyal becerilerin gelişimi
Ö _{2,3} : Estetik ve sanatsal yönden gelişmelerini sağlamak adına şiir defteri tutma, günlük tutma ve mümkün olduğunca farklı türlerde kitap okuma alışkanlığı kazandırmaya çalışıyorum. [.] Ö ₈ : Genelde şiir yorumlatırım. Şairin kullandığı sözcüklerle özellikle vurgulamak istediği noktalarda uyarır ve dikkatlerini o yöne çekmeye çalışırım. [.] Ö _{10,14} : Ara ara her öğrenciye çekilişle bir şair seçtirip bir şiirini okumalarını istiyorum. Okuma sırasında ve sonrasında gerekli yönlendirmelerde bulunuyorum. [.]	Şiir yorumlama Şiir okuma Şiir dinletisi	
Ö ₄ : Kılavuz kitapta yer alan etkinlikler haricinde ayrıca bir çalışma yapmıyorum. [.]	-----	
Ö _{5,13} : Edebi açıdan değerli eserleri kullanıyorum. Çocuk edebiyatının önde gelen yazarlarının eserlerini paylaşıyorum. [.]	Edebi eser	
Ö _{6,7} : Resim sergisi, kitap fuarı, tiyatro ve sinema gibi kültürel etkinliklere katılmalarını sağlıyorum. [.]	Kültürel etkinliklere katılım	
Ö ₉ : Estetik bir kaygı olarak yazdıklarında yazım ve noktalama kurallarına dikkat ediyorum. [.]	Yazım ve noktalama çalışmaları	
Ö ₁₁ : Türkçe dersinde estetik ve sanatsal değerler konusunda görsellerden mesaj çıkarma ve karikatür anlamlandırma gibi etkinlikler yapıyoruz. [.] Ö _{12,15} : Ders kitaplarında geçen sanatsal ve estetik değeri olan kavramların akıllı tahtada görsellerini paylaşıyorum. Yorumlar yaptırıyorum. [w].	Görsel ve karikatür yorumlama	

Tablo 5'ten de görüldüğü gibi Türkçe öğretmenleri, öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark edip benimsemelerinde zihinsel, duyuşsal ve sosyal becerilerin geliştirilmesine yönelik farklı türde etkinlikler yapmaktadırlar. Bu doğrultuda Türkçe öğretmenlerin daha çok şiirden faydalandıkları görülmektedir (Ö_{2,3,8,10,14}). İki öğretmen (Ö_{12,15}) ise estetik ve sanatsal değeri olduğunu düşündüğü

görselleri kullanmakta bir öğretmen (Ö₁₁) ise karikatürden faydalanmaktadır. Bunların yanı sıra bir öğretmen (Ö₁) drama, iki öğretmen (Ö_{5,13}) edebi açıdan değerli eserleri kullanırken iki öğretmen de (Ö_{6,7}) öğrencilerinin kültürel etkinliklere katılımını sağlamaktadır. Bir öğretmen ise (Ö₄) kılavuz kitap dışında herhangi bir çalışma yapmadığını belirtmektedir.

Tablo 6. Öğretmenlerin öğrencilere düşünsel beceriler kazandırmak için gerçekleştirdikleri çalışmalar

A ₅ : Türkçe dersi etkinliklerinde öğrencilerin dilsel becerileri yanında düşünsel (eleştirel, yaratıcı vb.) becerilerini geliştirmede ne tür materyallerin (ve tekniklerin) kullanılmasının yararlı olacağını düşünüyorsunuz?		
Görüşme Zamanı: Nisan 2018 Görüşme Süresi: Her bir katılımcı için 25 - 30 dakika	Kodlar	Temalar
Ö _{1,5,13} : Eksik bırakılan bir metin tamamlama, kendini bir nesnenin yerine koyarak yazma gibi yaratıcı yazma çalışmaları yapılabilir. [.]	Yaratıcı yazma	Üst düzey düşünmeyi sağlama
Ö ₂ : Hazırlıklı veya hazırlıksız konuşma etkinlikleri yapılabilir. Konuşma etkinliğinde öğrencinin aynı anda birçok şeyi düşünmek zorunda olması eleştirel ve yaratıcı becerilerini geliştirecektir. [.]	Konuşma	
Ö ₃ : Eleştirel ve yaratıcı düşünmelerine katkı sağlayacak animasyonlar gösterip yorum yapmaları sağlanabilir. [.]	Animasyon	
Ö ₆ : Öğrencilerden süreli yayınları takip etmeleri istenerek bu yayınlarda okudukları yazıları sınıf ortamında tartışılmaları ve olaylara çözüm önerileri getirmeleri istenebilir. [.]	Süreli yayın	
Ö ₈ : Öğrencilerle birlikte hazırlanan etkinliğe dayalı materyaller faydalı olur. Türkçe dersinde işlenen konuların soyut düzeyde kalmaması için görsel materyal kullanımı çok önemlidir. [.]	Görsel kullanımı	
Ö ₉ : Eleştirel becerilerini geliştirmek için filmler izlenip film hakkında yorumlar yaptırılabilir. Bulmaca tarzı oyunlar hazırlatarak da yaratıcı becerileri geliştirilebilir. [.]	Film Bulmaca	
Ö _{7,10,15} : Yaratıcı becerilerini geliştirmek için doğaçlama çalışmaları yapılabilir. Eleştirel becerilerini geliştirmek içinse münazara tekniği uygulanabilir. [.]	Doğaçlama münazara	
Ö ₁₁ : Özellikle alt sınıflarda bilgi yoğunluğundan çok, görsel okuma ve yorumlama gibi anlama ve kavrama yeteneklerini geliştirmeye yönelik etkinliklerin artırılması gerekir. [.]	Görsel okuma	
Ö ₁₂ : Karikatür kullanarak karikatürde verilen mesajı yorumlamaları istenebilir. [.]	Karikatür	

Ö _{4,14} : Okudukları kitapların eleştirel bir bakış açısıyla olumlu ve olumsuz tarafları değerlendirilebilir. [*]	Kitap	
---	-------	--

Tablo 6 incelendiğinde araştırmaya katılan öğretmenler öğrencilerin düşünsel becerilerini geliştirmek adına daha çok doğaçlama, münazara (Ö_{7,10,15}) ve yaratıcı yazma (Ö_{1,5,13}) yöntem ve tekniklerinin yararlı olacağını düşünmektedir. Ayrıca bir öğretmen (Ö₂) hazırlıklı ve hazırlıksız konuşma etkinliği, bir öğretmen (Ö₆) süreli yayın takibi ve bunların sınıf ortamında tartışılması, dört öğretmen (Ö_{3,8,9,11}) animasyon, görsel ve film yorumlama, iki öğretmen (Ö_{4,14}) okunan bir kitabın eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi, bir öğretmen (Ö₁₂) ise karikatür yorumlamanın öğrencilerin düşünsel becerilerinin gelişmesini katkı sağlayacağını düşünmektedir.

Gözlem Formu ile Elde Edilen Bulgular

Bu bölümde Ö₁, Ö₉ ve Ö₁₁ kodlu öğretmenlerin, gözlem formu metinlerinin analizi sonucu elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 7. Çocukların ilgi ve dikkatlerini artıracak ve eğlenerek öğrenmelerine fırsat sunabilmek için yapılan çalışmalar

Gözlem Zamanı: Mayıs 2018 Gözlem Süresi: Her bir katılımcı için 40 dakika	Kodlar	Temalar
Ö ₁ : Sessiz sinema yarışması düzenlendi. Sessiz sinema oyunu kurallarıyla oynanan bu etkinlikle öğrenciler konuşmadan atasözleri ve deyimleri arkadaşlarına anlatmaya çalıştılar.	Sessiz sinema drama	Eylemsel Etkinlik
Ö ₉ : Öğrencilerin günlük hayatta konuşma anında yaptıkları anlatım bozukluklarına dikkat çekmek için onların kullandıkları cümlelerden örnekler verildi. Öğrenciler farkına varamadıkları bu yanlış kullanımlar sonucunda konuya odaklandılar. Eğlenerek öğrenecekleri bir ortam oluşturulmadı.	Günlük yaşamla ilişkilendirme	Sözel Etkinlik
Ö ₁₁ : Dersin giriş bölümünde işlenecek konu ile ilgili sorular sorarak öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini ders çekmeye çalıştı: Nasıl bir ortamda yaşıyorsunuz? Doğa ile iç içe bir ortamı mı yoksa şehir hayatını mı tercih edersiniz?	Ön bilgileri harekete geçirme	

Ö₁ kodlu öğretmen çocukların ilgi ve dikkatlerini çekmek adına sessiz sinema ve drama yönteminden faydalandı. Ö₂ kodlu öğretmen anlatacağı konuyu öğrencilerin günlük yaşamları ile ilişkilendirirken Ö₁₁ kodlu öğretmen ise sorduğu sorularla öğrencilerin ön bilgilerini harekete geçirerek dikkatlerini derse çekmeye çalıştı. Gözlem esnasında sadece bir öğretmenin (Ö₁) çocukların ilgi ve

dikkatlerini artırmanın yanı sıra eğlenerek öğrenmelerine de ortam sağladığı görüldü.

Tablo 8. Çok uyaranlı bir öğrenme ortamı oluşturmak için farklı türde materyal kullanım durumu

Gözlem Zamanı: Mayıs 2018 Gözlem Süresi: Her bir katılımcı için 40 dakika	Kodlar	Temalar
Ö ₁ : Gözlenen ders saati içerisine materyal kullanılmadı ancak çok uyaranlı öğrenme ortamı oluşturma adına drama yönteminden faydalanıldı.	Drama	Görsel, dilsel, işitsel ve görsel - işitsel uyarılar
Ö ₉ : Öğrencileri görsel ve işitsel olarak uyarma adına etkileşimli tahtadan faydalanıldı.	Etkileşimli tahta	
Ö ₁₁ : Öğretmen daha önceden hazırladığı ve yanında getirdiği konu ile ilgili videoyu etkileşimli tahta üzerinden öğrencilere izletti.	Video, etkileşimli tahta	

Gözlenen öğretmenlerin (Ö_{9,11}) çok uyaranlı bir öğrenme ortamı oluşturmak için daha çok etkileşimli tahtadan faydalandıkları ve Ö₁ kodlu öğretmenin materyal kullanmayarak drama yönteminden faydalandığı görülmüştür.

Tablo 9. Öğrencilerin dilsel becerilerini geliştirmek amacıyla ders kitabı dışında farklı türde materyal kullanım durumu

Gözlem Zamanı: Mayıs 2018 Gözlem Süresi: Her bir katılımcı için 40 dakika	Kodlar	Temalar
Ö ₁ : Atasözleri ve deyimler sözlüğünden yararlanıldı.	Sözlük	Öğretim Materyali
Ö ₉ : Etkileşimli tahtadan faydalanıldı. Ders sonunda konu ile ilgili önceden hazırlanmış çalışma yapıları dağıtıldı.	Çalışma yapıları	
Ö ₁₁ : Ders kitabı dışında konu ile ilgili videolar izlendi ve bazı bilinmeyen kelimeleri öğrenmek için sözlükten faydalanıldı.	Sözlük, video	

Dersleri gözlemlenen katılımcı öğretmenlerin, öğrencilerin dilsel becerilerini geliştirmek amacıyla ders kitabı dışında, sözlük (Ö_{1,11}), çalışma yapıları (Ö₉) ve videolardan (Ö₁₁) faydalandıkları görülmüştür.

Tablo 10. Öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark etmeleri ve benimsemeleri için etkinlikleri çeşitlendirme durumu

Gözlem Zamanı: Mayıs 2018 Gözlem Süresi: Her bir katılımcı için 40 dakika	Kodlar	Temalar
Ö ₁ : Öğretmenin atasözleri ve deyimlerin öğretiminde kullandığı sessiz sinema oyunu öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark ederek drama becerilerinin gelişimini sağlayacak niteliktedir.	Tiyatro, drama	Zihinsel, duyuşsal ve

Ö ₉ : Öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark etmeleri ve benimsemeleri için herhangi bir etkinlik gerçekleştirilmedi.	-----	sosyal becerilerin gelişimi
Ö ₁₁ : Ders kitabında yer alan şiir farklı yöntem ve tekniklerle okundu. (sesli, sessiz ve söz korusu)	Şiir okuma	

Ö1 kodlu öğretmen öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark etmeleri için drama kullanırken Ö₁₁ kodlu öğretmen ise şiirden faydalanmıştır. Ö₉ kodlu öğretmen ise bu konuda herhangi bir etkinlik gerçekleştirmemiştir.

Tablo 11. Öğrencilerin dilsel becerileri yanında düşünsel (eleştirel, yaratıcı vb.) becerilerini geliştirme amacıyla ortam tasarımı ve farklı materyal kullanım durumu

Gözlem Zamanı: Mayıs 2018 Gözlem Süresi: Her bir katılımcı için 40 dakika	Kodlar	Temalar
Ö ₁ : Sınıf ortamı öğrencilerin uyguladıkları drama yöntemine imkan tanıyacak biçimde (U) düzenlenmiş. Atasözleri ve deyimlerin öğretiminde drama yönteminden faydalanıldı. Bu yöntemde öğrenciler deyim ve atasözü üzerine düşünüp yaratıcılıklarını da kullanarak arkadaşlarına deyimleri anlatmaya çalıştılar.	Drama Sınıf ortamını düzenleme	Üst düzey düşünmeyi sağlama
Ö ₉ : Günlük hayatta yapılan anlatım bozuklukları üzerine sohbet edildi. Neden bu tarz anlatım bozuklukları yapıldığı üzerine konuşularak öğrencilerin görüşleri alındı. Çıkarımlarda bulunmaları istendi.	Sohbet Çıkarımda bulunma	
Ö ₁₁ : İzlenen “Köy hayatı mı şehir hayatı mı?” adlı video ile öğrencilerin eleştirel becerileri geliştirilmeye çalışıldı.		

Gözlemlenen öğretmenler arasında sadece bir öğretmen (Ö₁) sınıf ortamını uyguladığı yönteme imkan tanıyacak biçimde düzenlemiştir. Diğer öğretmenler ise sıraların arka arkaya sıralandığı, öğrenci etkileşiminin az olduğu geleneksel sınıf düzenini tercih etmişlerdir.

Sonuç ve Tartışma

Bu araştırmada Türkçe öğretmenlerinin dil eğitiminde ortam tasarımı ve materyal kullanımına ilişkin görüşleri ile ilgili aşağıdaki bulgular elde edilmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre Türkçe öğretmenleri, öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini artırmak ve eğlenerek öğrenmelerini sağlamak adına çoğunlukla etkileşimli tahtadan ve yarışma tarzı eğitsel oyunlardan faydalanmaktadırlar. Kantarcı ve Uygun (2013) tarafından gerçekleştirilen çalışmaya göre de Türkçe derslerinde teknolojik araçların kullanılması gerektiğini düşünen öğretmenler, bu görüşlerine gerekçe olarak teknolojik araçların dikkat çekmede etkili olduğunu ve öğrenmeyi eğlenceli hale getirdiğini belirtmişlerdir. Ayrıca öğretmenlerin eğitsel

oyunlardan ve drama yönteminden faydalandıklarını belirtmeleri etkili bir Türkçe öğretimi gerçekleştirmek adına önemlidir. Çünkü bu durum Türkçe derslerin daha eğlenceli olmasına ve etkili iletişim içerisinde öğrencilerin sosyalleşmesine olanak sağlayabilir (Çer, 2017b:82). Çocukların ilgi ve dikkatlerini artırıp eğlenerek öğrenmelerine olanak sunacak bir diğer materyal ise karikatür kullanımıdır. Çocuklar sürekli eğlence arayışı içerisindeyler. Çünkü gülmek ve eğlenmek onların en önemli gereksinimlerinden biridir. Bu nedenle karikatür mizahi yönü sayesinde çocukların ilgisini çeken bir sanat dalıdır. Ayrıca çocukların ilgi ve dikkat süreleri kısıtlıdır ama dersin karikatürle işlenmesi onların sıkılmasını engelleyerek daha uzun süre odaklanmalarını sağlayacaktır (Uslu, 2007: 15).

Çok uyaranlı eğitim ortamı görsel, dilsel, işitsel ve görsel - işitsel uyarıların birbirleriyle ve sahneyle bütünleşik bir biçimde ele alındığı bir eğitim ortamıdır (Hasırcı, 2015:68). Çalışmada Türkçe öğretmenlerinin çok uyaranlı bir öğrenme ortamı oluşturmak için kullandıkları materyallerle ilgili görüşleri incelendiğinde, bir öğretmenin klasik müzik ve bir nesne kullanarak hikâye yazdığı bir öğretmenin ise tiyatro oyuncusu gibi canlandırmalar yaparak çok uyaranlı bir ortam oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Öğretmenlerinin büyük bir bölümünün (Ö_{4,5,9,12,13,14,15}) ise sınıf panoları, afiş, poster gibi görsel materyalleri ve hem görsel hem de işitsel bir uyarı olan etkileşimli tahtayı (Ö_{2,6,7,8,10}) kullandıkları görülmektedir. Akkaya (2013) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da bu çalışma sonuçlarına benzer olarak görsel bir materyal olan afişin Türkçe derslerinde sıklıkla kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ders işleme sürecinde çok uyaranlı bir ortam oluşturmak için kullanılacak etkili görsel unsurlardan biri de karikatürlerdir. Türkçe eğitim ortamlarında karikatürün kullanılması dersin akışına devingenlik katabileceği gibi ezberi ortadan kaldırarak öğrenmenin kalıcılaşmasına da katkı sağlayabilir (Turhan Ağrelim, 2016: 27). Özellikle bu ortamlarda üst düzey düşünen, düş kuran ve duyarlı bireylerin yetiştirilebilmesi için karikatürün sunduğu olanaklardan etkili bir biçimde yararlanılması gerekmektedir (Çer, 2017a: 5).

Görüşüne başvuru Türkçe öğretmenleri ders kitabı dışında çoğunlukla hikâye, roman, şiir, tekerleme, masal gibi metin türlerini kullanmaktadır. Bu durum daha çok, öğrencilerin okuma ve konuşma becerilerini geliştirmeye yönelik çalışmaların yapıldığını göstermektedir. Sadece bir öğretmen (Ö₄) öğrencilerin dinleme becerisini geliştirecek materyal kullanırken hiçbir öğretmen öğrencilerin yazma becerisinin gelişimini destekleyecek materyal kullanmamıştır. Oysa Türkçe eğitimde temel amaç, öğrencilerin dilsel becerilerinin bir bütün olarak geliştirilmesidir. Türkçe dersi metin temelli işlenen

bir derstir. Öğrencinin dil becerilerinin geliştirilmesinde ve dil bilgisi kuralların sezdirilmesinde metinlerden yararlanır. Karikatürlerle desteklenen metinler anlama ve anlatma becerilerinin kazandırılmasında hedeflenen kazanımlara ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Göçer ve Akgül (2018) tarafından yapılan çalışmada da karikatürün metin işleme sürecine sağlayacağı katkılar, ders işleyiş etkinliği üzerinden örneklendirilmiştir.

Estetik kaygı öğrencide kendiliğinden ortaya çıkmaz. Bu duygunun ortaya çıkması ve gelişebilmesi estetik yönden iyi tasarlanmış ortamlara bağlıdır. Bu amaçla öğretmenler öğretimin tasarımında sanat ürünlerinden yararlanmaları, yapılan etkinliklerin ve geliştirilen materyallerin sanatsal yönüne dikkat çekmeleri gerekmektedir (Akyıldız, 2016: 72). Diğer yandan 2018 Türkçe Öğretim Programında (2018: 8) öğrencilerin, Türk ve dünya kültür ve sanatına ait eserler aracılığıyla estetik ve sanatsal değerleri fark etmelerinin ve benimsemelerinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Türkçe öğretmenlerinin çalışmada daha çok şiirden ve sanatsal değeri olan görsellerden faydalandıkları görülmektedir. Sadece bir öğretmen ise etkili bir estetik ve sanatsal uyaran olan karikatürden faydalanmaktadır. Sanatsal nitelikli karikatürlerin en önemli özelliği, öğrencilerin özgürce düşünmesine, düşlemesine olanak yaratmasıdır. Başka bir söyleyişle, karikatürün estetik bir araç olarak önemi, okulun kurumsal amaçlı öğretme anlayışının dışında, çocukların kendi yeterliliklerini de kullanarak, sınayarak öğrenmelerine olanak sağlayacak ortamları yaratmasıdır (Sever, 2007: 64).

Öğrencinin eleştirel ve yaratıcı düşündüğü bir öğrenme-öğretme ortamı, öğrencinin kendi düşüncesinin farkına varmasına, düşüncesini paylaşmasına, denenceler kurmasına ve dil becerilerini üst düzeyde geliştirmesine destek verir (Bağcı, Şahbaz, 2012:5). Bu doğrultuda araştırmaya katılan öğretmenler, daha çok doğaçlama, münazara ve yaratıcı yazma yöntem ve tekniklerinin yararlı olacağını düşünmektedir. Animasyon, görsel yorumlama ve okunan bir kitabın eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi öğretmenlerin yararlı olacağını düşündüğü diğer materyal ve tekniklerdendir. Bir öğretmen (Ö₁₂) ise karikatür yorumlamanın öğrencilerin düşünsel becerilerinin gelişmesine katkı sağlayacağını düşünmektedir. Karikatür içinde barındırdığı düşündürme ögesi ile öğrencilere düşünsel becerileri kazandırmada etkili bir araç olarak kullanılabilir. Öğrencilerin bakış açısını geliştirerek eleştirme, eleştiriye açık olma, özeleştirme yapabilme, sorunları görebilme ve bu sorunlar için çözüm üretebilme gibi davranışların kazandırılmasında önemli katkılar sağlar (Uslu, 2006: 17. akt Çer, 2017a: 17).

Öneriler

Türkçe öğretmenlerinin dil eğitiminde ortam tasarımı ve materyal kullanımı yeterliliklerini değerlendirmek üzere tasarlanmış olan bu çalışma sonucunda öğretmenlerin ortam tasarımı ve materyal kullanımı konusunda farklı öğretim materyallerinden faydalandıkları görülmektedir. Ancak öğretmenlerin kullandıkları materyaller ve gerçekleştirdikleri ortam tasarımı bir bütün olarak çok uyaranlı bir öğrenme ortamı oluşturmada yetersiz kalmaktadır. Dilsel becerilerin kazandırılmaya çalışıldığı bir ortamda düşünsel beceriler ihmal edilebilmekte ya da öğrencilerin eğlenerek öğrenmeleri sağlanmaya çalışıldığı durumlarda estetik kaygı göz ardı edilebilmektedir. Öğretmenlerin ortam tasarımı ve materyal kullanımı ile ilgili görüşleri doğrultusunda geliştirilen öneriler şöyle sıralanabilir:

1. Öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini derse çekerken aynı zamanda eğlenerek öğrenecekleri etkinliklere yer verilmelidir.
2. Görsel, dilsel, işitsel ve görsel - işitsel uyaranların birbirleri ve eğitim ortamı ile uyum içinde olduğu çok uyaranlı eğitim ortamları tasarlanmalıdır.
3. Eğitim ortamı öğrencilerin estetik ve sanatsal değerleri fark edip benimsemelerini sağlayacak şekilde düzenlenmelidir.
4. Öğrencilere düşünsel (eleştirel, yaratıcı vb.) becerileri kazandırmak için, öğrencilerin kendilerini güvende hissedecekleri, düşüncelerini rahatlıkla ifade edebilecekleri ve değerlendirebilecekleri öğrenme - öğretim ortamları hazırlanmalıdır.

Sıralanan öneriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, dil eğitiminde çok uyaranlı bir eğitim ortamı oluşturmak için etkili bir görsel uyaran olan karikatürün aktif olarak kullanılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- AKKAYA, Ahmet (2013), “Türkçe derslerinde ders kitabı dışında görsel öge kullanmaya ilişkin Türkçe öğretmenlerinin görüşlerinin incelenmesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/9, ss. 471-479.
- AKYILDIZ, Salih (2016), “Sınıf öğretmenlerinin sanat ve estetik alanla ilgili yeterlik algılarının bazı değişkenler açısından incelenmesi”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27, ss. 71-82.
- ALKAN, Cevat (1997), *Eğitim teknolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

- ASLAN, Canan (2017), *Örnek eğitim durumlarıyla Türkçe - Türk dili ve edebiyatı öğretimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- BAĞCI, Hasan ve Şahbaz, "Namık Kemal (2012), Türkçe öğretmeni adaylarının eleştirel düşünme becerileri üzerine bir değerlendirme", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8 (1), ss. 1-12.
- BARDAK, Şeyma ve Karamustafaoğlu, Orhan (2016), "Fen Bilimleri Öğretmenlerinin Kullandıkları Öğretim Strateji, Yöntem ve Tekniklerin Pedagojik Alan Bilgisi Bağlamında İncelenmesi", *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), ss. 567-605.
- ÇER, Erkan (2017a), *Karikatürlerle Türkçe öğretimi*. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları.
- ÇER, Erkan (2017b), "Türkçe öğretmenlerinin 'Türkçe öğretimine' yönelik yeterlilikleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, ss. 68-89.
- GÖÇER, Ali (2016), "Türkçe eğitiminde öğrenen özerkliği ve etkileşimli sınıf ortamı tasarımının önemi", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11 (1), ss. 188-201.
- GÖÇER, Ali (2017), *Türkçe özel öğretim yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- GÖÇER, Ali ve Akgül, Okan (2018), "Türkçe eğitiminde karikatür kullanımı ve eğitsel değeri", *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), ss. 86-100.
- HASIRCI, Sevil (2015), *Türkçe öğretiminde çok uyaranlı eğitim ortamlarının yapılandırılmasına dönük bir model önerisi (5-8. Sınıf örneği)*, Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- IRMAK, Yılmaz (2016), "Belçika'da Türkçe öğretiminin sorunları ve Türkçe ve Türk kültürü ders kitaplarına eleştirel bir yaklaşım", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (12), ss. 301-312.
- KANTARCI, Mehmet ve Uygun, Mehmet (2013), "Sınıf öğretmenlerin Türkçe derslerinde teknoloji kullanımına yönelik görüşleri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Türkçenin Öğretimi Özel Sayısı*, 6(11), ss. 773-797.
- MEB (2018), *Türkçe dersi öğretim programı (İlkokul ve ortaokul 1 - 8. sınıflar)*. Ankara: Milli Eğitim.
- SEVER, Sedat (2006), "Türkçe öğretiminin çözülemeyen sorunları", *Varlık*, 1189, ss. 8-16.
- SEVER, Sedat (2007), *Öğretim ortamının estetik uyararı: karikatür. H. Efe (Hazırlayan). Görsel Metinden Yazınsal Metne Metinler Arası İlişki: Karikatür ve Edebiyat*, İzmir: İlya Yayınevi.

- AĞRELİM, Hatice Turhan (2016), “Çok uyaranlı eğitim ortamlarının öğrencilerin okuduğunu anlama ve yazılı anlatım becerilerine etkisi”, *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 2(3), ss. 16-50.
- USLU, Hakkı (2007), “Eğitimde karikatür”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, 84, ss. 15-18.
- YILDIRIM, Ali ve Şimşek, Hasan (2016), *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

VERGİ DENETİMİNDE YENİ BİR YAKLAŞIM OLARAK BLOK ZİNCİRİ TEKNOLOJİSİ

Habip DEMİRHAN¹

Geliş: 23.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.569413

Öz

Vergi tarih boyunca kamu harcamalarının finansmanında devletin en önemli enstrümanlarından biri olmuştur. Devletin en önemli finansman aracı olan verginin denetimi ekonomik, sosyal ve hukuki nedenlere dayanmaktadır. Beyan esasına dayalı bir vergi sisteminde ortaya çıkacak aksaklıkları gidermede güçlü bir denetimin etkisi yadsınamayacak derecede önem arz etmekte ve bu konudaki en önemli görev bu alanda çalışanlara düşmektedir. Vergi denetiminin işlevi, vergi idaresinin ve mükelleflerin yasal mevzuata uygun olarak hareket etmelerini temin etmektir. Bunun için de verimli, etkin, şeffaf ve hesap verebilir bir vergi denetiminin varlığı önem arz etmektedir. Son yıllarda gelişen Bilgi ve İletişim Teknolojileri ile birlikte kamu yönetim yapılarında e-uygulamalar giderek artmaya başlamıştır. Çalışmada, son yıllarda sıkça zikredilen blok zinciri uygulamaları çerçevesinde vergi denetiminin geleceği değerlendirilmiştir. Blok zincirinin gelecekte diğer alanlarda olduğu gibi vergi denetiminde de ciddi derecede etkili olacağı, vergi tahsilatının hızlı bir şekilde yapılmasını ve kayıt dışılık ile mücadele etkin bir rol alacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi, Vergi Denetimi, Bilgi ve İletişim Teknolojileri, Blok Zinciri

BLOCKCHAIN TECHNOLOGY AS A NEW APPROACH IN TAX AUDITING

Abstract

Tax has been one of the most important instruments of the states in financing public spending throughout history. The audit of tax which is the most

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, habipdemirhan@hakkari.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8621-0778>.

important financing instrument of the state, is based on economic, social and legal reasons. The impact of a strong audit in eliminating the disruptions that will arise in a tax system based on principle of statement is undeniable and the most important task in this area is on shoulder of those working in this field. The function of the tax audit is to ensure that the tax administration and taxpayers act in accordance with the legislation. For this reason, an existence of efficient, effective, transparent and accountable tax audit is important. E-applications in public administration structures have increased in accordance with information and communication technologies developed recently. In the study, the future of tax audit is evaluated within the framework of block chain applications frequently mentioned in recent years. It has been concluded that the block chain will be highly effective in tax audit as in other areas in the future and it will expedite tax collection and play an active role against black economy.

Keywords: Tax, Tax Auditing, Information and Communication Technologies, Blockchain

Giriş

Bir devletin en önemli kamu finansman kaynağı vergidir. Bu sebeple de vergi tahsilatının en etkin şekilde yerine getirilmesi amaçlanır. Bunun için kayıt dışılık ile mücadele, vergiye uyumun artırılması, vergi bilincinin geliştirilmesi vb. araçlar kamu kesiminin vergi tahsilat miktarını artırma konusunda yürüttüğü önemli politikalarlardır. Vergi hukuku ilişkisinde temel olarak iki taraf bulunmaktadır. Bu taraflardan biri vergi idaresi iken diğeri de mükelleflerdir. Vergi toplama konusunda ortaya çıkan eksiklikler tek taraflı değildir. Bir başka ifade ile vergi toplama konusunda vergi idaresinde eksiklikler olduğu gibi mükelleflerden de kaynaklanan durumlar mevcuttur. Bilgi ve İletişim Teknolojilerinde (BİT) meydana gelen değişim ve dönüşüm ile birlikte kamu hizmet sunumunda dönüşüm yaşanırken aynı zamanda bu sorunlara çözüm bulma yolları giderek çeşitlenmektedir.

BİT’lerdeki gelişim ile birlikte kamusal birçok hizmet elektronik ortamda verilmeye başlanmıştır. E-devlet uygulamaları, e-beyanname, e-fatura vb. uygulamalarla vergisel alanda da bu durum gözlenmeye başlamıştır. BİT’lerdeki bu gelişme ile birlikte e-uygulamalar gelişirken, sanal ortamlarda yapılan işlemlerde dijital para kullanımı gibi yeni bir araç ortaya çıkmıştır. Vergi sistemlerinin ilk defa aşına olduğu bu gibi durumlar karşısında kendini dönüştürmesi elzemdir. Örneğin 2008 yılından beri adını daha da fazla duymaya

başladığımız Bitcoin denilen dijital para ile yapılan işlemlerin nasıl vergilendirileceği tartışılarsun, araştırmacılar söz konusu dijital paranın altında yatan kriptografik işleyişin birçok farklı alanda yenilik getireceğinin farkına vardılar. Blok zinciri (Blockchain) olarak adlandırılan bu model kişiler arasında yapılan işlemlerde aracılarn rolünü (bankalar, kredi sistemleri vb.) ortadan kaldırarak oldukça güvenli bir altyapı sunmaktadır. Ayrıca bloklara girilen verilerin üzerinde oynama yapılamaması ve değiştirilememesi gibi özellikleriyle doğru bilgiye erişimi kolaylaştırmakta ve şeffaf bir araç olma özelliği göstermektedir. Son yıllarda blok zincirinin bu özellikleriyle kamusal birçok alanda kullanılabileceğine yönelik görüşler artmış ve çalışmalar başlatılmıştır. Bu alanlardan biri de vergi konusudur. Gelecekte blok zincirinin özellikle KDV, gelir vergisi, transfer fiyatlandırması gibi alanlarda ciddi derecede kullanılacağına yönelik kanılar artmaktadır (PwC, 2017:2-5).

Çalışmada blok zincirinin kendisinde var olan şeffaflık, kontrol edilebilirlik, güvenli hizmet sunumu ve gerçek zamanlı bilgi sunumu gibi özellikleriyle vergi alanında ve özellikle vergi denetimi konusunda getireceği yeniliklere değinilmektedir. Bunun için öncelikle blok zinciri teknolojisinin işleyişine değinilmekte ve devamında mevcut vergi denetimine değinildikten sonra blok zincirinin vergi denetimi açısından getireceği avantajlar ve dezavantajlar ele alınacaktır.

1. Blok Zinciri Teknolojisi

Son yıllarda kripto para birimlerinin ve özellikle de bitcoin'in giderek değerinin artması ile birlikte işleyişin altında yatan mantık dikkat çekmeye başlamıştır. Açıklık ve güven esasına dayanan bu işleyişin temelinde blok zinciri denilen teknoloji yatmaktadır. Blok zinciri mantığının temelleri ilk olarak 1991 yılında Stuart Haber ve W. Scott Stornetta tarafından yayımlanan "How to Time-Stamp a Digital Document" adlı makalede zikredilmiştir (Haber ve Stornetta, 1991: 2). Kriptografik olarak korunabilen blok zinciri ile ilgili ilk çalışma böylece başlamış oldu. Makaleye göre bir müşteri bir zaman damgası sunucusuna zaman damgası için bir belge gönderir ve sunucu geçerli zaman damgasıyla belgeyi imzalar. Ayrıca sunucu belgeyi bir önceki belgeye bağlar. İşaretçiler belgenin yerinden ziyade belirli verileri işaret etmektedir. Yani, veriler değişirse, işaretçi geçersiz hale gelir. Bu durum sunucudan geçmiş olan verilerin hiç kimse tarafından kurcalanamayacağına güvencesidir. Dijital dokümanları zaman damgalı metotla kayıt altına almak için modelin iki önemli özelliği içermesi gerekmektedir. Birincisi, otomatik zaman damgası için, verilerin görüldüğü ortamın özelliklerine güvenmeksizin bir yol bulmaktır.

Böylece değişim görünür olmadan belgenin bir bitini değiştirmek imkânsızlaşacaktı. İkincisi ise, bir belgeyi güncel saat ve tarih dışındaki herhangi bir saat ve tarihle damgalamak imkânsız olmalıydı (Haber ve Stornetta, 1991:1). Makalede yer alan bu mantık bir blok zinciri mantığını içermekteydi ve daha sonraki yıllarda birkaç belgenin bir bloğa toplanmasına izin veren çalışmaların da öncüsü oldu (Bayer ve diğerleri, 1993:2).

Her ne kadar 1991 yılından beri kriptografik çalışmalar yapılmaktaysa da blok zincirinin tanınırlığını en üst düzeye çıkaran şey Bitcoin'in icadıdır. 2008 yılında yayınlanan bir makale, eşler arası (peer to peer) bir ağ kullanılarak dijital para biriminde çifte harcama sorununa bir çözüm getirdiğini iddia etti (Nakamoto, 2008). Makalenin ana amacı bir finans kuruluşuna gitmeden insanların doğrudan harcamalarına olanak tanıyan eşler arası bir dijital para birimi oluşturmaktı. Böylesi bir icat, kullanıcının bir üçüncü tarafın güven tesis etmesine ihtiyaç duymaksızın işlem yapmasını sağlayan büyük bir yenilikti. Son yıllarda değeri giderek artan Bitcoin ile birlikte dikkatler bu işleyişin temelinde yatan blok zinciri teknolojisine kaymaya başlamıştır.

Blok zinciri, 2008 yılında kriptografik para birimi olan Bitcoin'in işlem defteri olarak Satoshi Nakamoto tarafından icat edilmiştir. Blok zinciri, taraflar arasında icra edilmiş veya paylaşılmış olan tüm işlemlerin/dijital olayların kayıtlarının dağıtımını sağlayan bir veri tabanıdır. Halka açık olan bu kayıt defterlerindeki her işlem, tarafların mutabakatı ile doğrulanmaktadır. Bir başka ifade ile bilgi kayıt edilip onaylandıktan sonra bir daha silinemez bir özelliğe sahiptir. Bundan dolayı, blok zinciri, yapılan her işlemin kesin ve doğrulanabilir bir kaydını içerir. Bu alandaki en popüler ve blok zinciri teknolojisinin tanınırlığını artıran örnek son yıllarda adından sıkça söz ettiren dijital para olan bitcoindir (Crosby ve diğerleri, 2015:1). Bitcoin'in altında yatan model olan blok zincirinin en önemli özelliklerinden biri merkezi bir yapı yerine kendi kendini yöneten otonom bir yapıya sahip olmasıdır. Bir başka ifade ile blok zinciri teknolojisinin dayandığı temel "Decentralized Distributed Ledger Technology" olarak ifade edilen merkezi olmayan dağıtık kayıt teknolojisi olarak ifade edilebilecek bir yapıdır. Bu sistemde veri girişi yapılır, veri girişinden sonra verilerin doğruluğu saptanır ve veri girişi yapılan bloklar bir araya getirilerek bir zincir oluşturulur. Böylelikle her blokta yer alan veriler bağlantılandırılarak bir birine eklenir ve kaydedilir. Sonuç itibarıyla de bir daha geri dönülemeyecek ve silinemeyecek bir yapı oluşturulmaktadır. Nitekim Bitcoin'de de durum böyle işlemektedir. Durumu daha net kavrayabilmek açısından Bitcoin'in işleyiş mekanizmasına göz atmak faydalı olacaktır. Eşler, bir başka deyişle finansal hareketin iki tarafı, kendi aralarında yaptıkları

işlemleri tüm sisteme yayımlarlar. Yayımlanan bu bilgiler sonraki süreçte açık muhasebe defterine kaydedilir. Sistemin sahte ve kötü niyetli eşlerden korunmasını sağlayan sistem ise dağıtık uzlaşma sistemidir. Eşlerden biri kendisinde bulunan güncel işlemleri tüm eşlere dağıtır. Diğer eşler de kendilerine gelen bu işlemleri değerlendirip doğruluğunu gördükten sonra kabul edip kendilerinin üreteceği yeni işlem bloklarına eklemektedirler. Sistemde herkesin dijital imzası mevcuttur. Bir eş birden fazla dijital imza yaratıp kullanabilmektedir. Açık muhasebe defterlerinde kişilerin kim olduğu değil dijital imzaların kendileri görülebilmektedir.

Görüldüğü üzere böylesi bir sistemin getirdiği altyapı gelecekte birçok alanda kullanıma elverişlidir. Özellikle blok zinciri ile akıllı sözleşmelerin (smart contracts) gelecekte yapılacağı ve böylelikle kişiler arasındaki edimlerin ifasının daha güvenilir ve daha hızlı gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Ayrıca akıllı sözleşmelerle kişiler arasında sözleşmeden doğacak hakların ihlalinin de ortadan kaldırılacağı savunulmaktadır (WU/Net Team, 2017:4). Araştırmacılar vergi konusunda gelecek yıllarda blok zinciri teknolojisinin ciddi bir değişim yaratacağını ifade etmektedirler.

2. Vergi Denetimi

Bir devletin fonksiyonlarını icra edebilmesi için finansman kaynağına ihtiyacı vardır. Bir başka ifade ile kamu harcamaları için kamu finansmanı şarttır. Şüphesiz ki, tarihsel süreç boyunca olduğu gibi günümüzde de hala en önemli ve en güçlü finansman kaynağı vergidir. Vergi, devletin kamu harcamalarının finansmanı için gerçek ve tüzel kişilerden kazançlarına göre, karşılıksız ve zora dayalı olarak aldığı ekonomik değerlerdir (Türk, 2000: 97). Verginin kamu harcamalarının finansman kaynağı olmasının yanı sıra, bir devletin vergi politikasının, önemli maliye politikası araçlarından biri olduğu da bilinmektedir. Devlet bu politika aracılığıyla kendi milli ekonomisine yön verme şansına da sahip olabilmektedir.

Bir devletin etkin bir vergi sisteminin olması kamu harcamalarında finansman sorununu ortadan kaldıracak gibi maliye politikasının da etkin işleyerek milli ekonomiye yön verebilme olanağı yaratacağı aşikârdır. Bunun için de etkin işleyen bir vergi tahsilat mekanizmasına ihtiyaç olacaktır. Vergi tahsilatını etkileyen unsurlar, vatandaşların vergi bilinci ve vergi ahlakına sahip olmasından geçmektedir. Fakat bu unsurlar tek başına yeterli değildir. Bu iki unsurun yanı sıra vergi tahsilatını etkileyen unsurlardan biri de vergi idaresinin yapısı ve denetim süreçlerinin etkin işleyebilmesidir. Nitekim bir ekonomide etkin bir vergi denetim süreci mevcut olmadığında kayıt dışılığın üstesinden

gelenemeyeceği gibi vergi tahsilatı da gerçek potansiyelini yansıtamayacaktır. Sonuç itibariyle de vergilemede adalet sağlanamamış olacaktır (Akbeý, 2014: 65). Bunu bertaraf edebilmenin önemli yollarından biri de vergi alanında denetimin etkin kılınmasıdır. Vergi denetimine geçmeden denetim kavramına değinmek vergi denetiminin daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacaktır.

2.1. Denetim Kavramı

Denetim, “köklü ilkelere sahip eski bir bilimdir” (Ridley ve Chambers, 1998: xx). Türk Dil Kurumu’na göre denetleme “ Bir görevin yolunda yürütülüp yürütülmediğini anlamak için yapılan araştırma, denetim, bakı; teftiş, murakabe, kontrol” olarak ifade edilmektedir (TDK, 2018). Denetim, bir varlık, borç, faaliyet, organizasyon veya bir takım finansal tabloların bağımsız bir incelemesidir (O’Regan, 2004: 27). Denetim, genellikle tanımlanmış denetim hedeflerini desteklemek veya reddetmek için yapılır ve normalde gözden geçirmeye konu olan olayla ilgili bir denetim görüşüne yol açar. Roma ve Çin imparatorluklarında, kamu finansmanın izlenmesi ve raporlanmasına yönelik kanıtlara rastlanmaktadır. Bazı araştırmacılara göre ise denetimin tarihi eski Mezopotamya uygarlıklarına kadar gitmektedir (Sawyer ve Vinten, 1996: 23). Denetimin temelinde hesap verme vardır ve hesap verme sorumluluğunun gelişimine Atina şehir devletlerinde rastlamak mümkündür. Bu devletlerde, yönetici olanların görevleriyle ilgili açıklamada bulunma yükümlülükleri vardı. Yöneticilerin açıklamaları tatmin edici olmadığı takdirde halk tarafından oluşturulan jüri önünde yargılamaya tabi tutulmaktaydılar (Gray ve Jenkins, 1993: 53). Görüldüğü üzere, Eski Mısır, Roma ve Yunan şehir devletlerinde kamu hesaplarını kontrol mekanizmaları geliştirilmiştir. Yine İslam medeniyetinde kamu görevlileri kamusal varlıkların uygun bir şekilde toplanmasından ve kullanılmasından sorumlu tutulmuşlardır (Khan,1995:15). Ortaçağ İngiltere’sinde ara denetimlerle ilgilenen pek çok taraf okuma-yazma bilmemekteydi ve bu yüzden de denetimler genellikle sözlü olarak sunulmaktaydı. Nitekim denetimin İngilizce karşılığı olan “audit” kelimesinin kökeni, Latince bir fiil olan “audire” yani “işitmek”ten gelmektedir (O’Regan, 2004: 28).

Denetimin tek başına bir tanımı olmamakla birlikte aşağıda birkaç tanımını vermek faydalı olacaktır. Denetim “*belirli normlara bağlılığı tesis etmek için bir fikir veya hüküm ile sonuçlanan bir değerlendirme süreci*”dir (Schandl, 1978: 4). Bir başka tanıma göre denetim, “*vekâlet teorisi bağlamında vekillerin davranışlarını izleme faaliyeti*”dir (Lee, 1993: 23). Denetim kavramı geniş anlamda dış denetim, iç denetim, çevresel denetim, finansal denetim, mali

denetim, operasyonel denetim, sosyal denetim ve yönetsel denetim terimlerinin tümünü içermektedir (O'Regan, 2004: 28). Denetimle ilgili önemli terimlerden biri de “denetlenebilirlik” kavramıdır. Denetlenebilirlik, denetim prosedürlerini uygulama imkânına sahip olmaktır (Mautz ve Sharaf, 1961). Doğal afetler, belge saklama, belgenin kaybolması vb. gibi durumlarda denetimin olamayacağı aşîkârdır. Böylesi bir durum denetlenebilir değildir.

Denetim kavramının popülerliğı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra giderek artmıştır. Denetimin bu yükselişini bazı araştırmacılar bireyler ve kurumlar arası güvenin azalmasının belirtisi olarak görmüşlerdir. Örneğin bu düşüncede olan araştırmacılara göre dış denetim, ilişkilerde güven kayb olduğunda hesap verebilirliğı sağlamaya yönelik kullanılan temel araçtır. Denetimin sosyal ve politik işlevlerine eleştirel bir açıdan bakan taraflar olmasına karşın, denetim uygulamaları kamu ve özel sektör kuruluşları tarafından benimsenmiş ve hâlihazırda uygulanmaktadır.

Ülkemizde de denetim kavramına önem verilmektedir. Nitekim 2003 yılında kabul edilen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nda (KMYKK) iç denetim ve dış denetime yer verilerek etkin bir mali yönetim ve kontrol sistemi için denetimde etkinliğin gereğıne vurgu yapılmıştır. İç denetim bir kuruluşun faaliyetlerini iyileştirmek ve geliştirmek için oluşturulan tarafsız ve bağımsız bir bilgi alma-danışma faaliyetidir (Institute of Internal Auditors, 2012: 3). İç denetim, geleneksel denetim mekanizmalarından farklı bir denetim sürecini ifade etmektedir. İç kontrol ile iç denetim arasında sıkı bir ilişki vardır. Yönetim genellikle, iç kontrolün ayrılmaz bir parçası olarak, iç kontrol biriminin etkinliğini izleyebilmek için, bir iç denetim birimi oluşturur. Bu sebeple iç denetim birimlerinin bağımsızlığının ve tarafsızlığının güvence altına alınması gerekir (INTOSAI GOV 9100, 2004: 39). Dış denetim uluslararası alanda yüksek denetim olarak da adlandırılmaktadır (Akyel, 2010:7). Yüksek denetim kurumu, kanunlarda devletin ve en yüksek denetim fonksiyonunu icra eden kamu organıdır. Yüksek denetleme kurumu, kamu harcamalarının düzenlilik, uygunluk, tutumluluk, verimlilik ve etkinliğini inceler. Bunlar temelde eşit değere sahiptir (ISSAI 100, 2013).

5018 sayılı kanunda denetim dışında mali saydamlık ve hesap verebilirlik kavramlarına yer verilmesi tesadüfi değildir. Bu kavramlar birbiriyle bağlantılı ve iç içe geçmişlerdir. Bir başka ifade ile etkin bir saydamlık ve hesap verebilirlik için denetimin etkin işlemesi gerekmektedir. Mutlak güvenin olduğu ideal bir toplum yapısının imkânsızlığı kontrol etme ve denetim mekanizmalarının varlığını zorunlu kılmaktadır.

2.2. Vergi Denetimi Kavramı

Vergi denetimi mali alandaki önemli denetim mekanizmalarından biridir. Genel anlamda idarenin ve mükelleflerin vergi kanunlarından doğan yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerinin araştırılması olarak tanımlanan vergi denetiminin kesin bir tanımı olmamakla beraber literatürde değişik tanımlamalara rastlamak mümkündür. Bir tanımda vergi denetimi, “*vergi dairesinin ilgili alanda uzman olan personelleri aracılığıyla mükelleflerin vergi borcunu doğuran işlemlerle ilgili hesap ve işlemlerinin incelenmesi*” olarak ifade edilirken (Pehlivan, 1986: 36); başka bir tanımda ise, “*mükelleflerin yaptığı faaliyetlerin var olan vergi mevzuatına uygun olup olmadığının tespit edilmesi ve ödenmesi gereken verginin ortaya çıkarılması*” olarak tanımlanmıştır (Erkuş ve Ünal, 2014: 83).

Bir devletin vergi sistemindeki etkinlik sadece kamu finansman aracı olmak değildir. Vergi maliye politikası için de bir araçtır. Dolayısıyla vergi toplama aynı zamanda kişilerin gelirlerinde bir azalma yaratmaktadır. Böylelikle kişilerin tasarruflarında ve harcamalarında bir daralma yaratacağı da aşikârdır. Kişilerin bu sebepten dolayı vergiye direnç göstermesi, vergiden kaçınma eğilimine sahip olması ve vergi kaçırması da kaçınılmaz olmaktadır. Nitekim tarihsel süreç boyunca vergiye karşı olan dirençten dolayı kanlı savaşlara ve mücadelelere rastlamak bunun bir göstergesidir. Bu durumla mücadele etmek için sözü geçen gerçeklerin yerinde teşhisi beyana dayalı bir vergi sistemi için elzemdir (İnan, 2001: 28). Vergi denetimi gerçek veya tüzel kişiler tarafından bir vergi idaresine verilen vergi beyannamelerinin geçmişe yönelik soruşturulmasıdır. Diğer bir deyişle, vergi denetimi bir kuruluşun ya da bir kişinin vergi ödemesinin incelenmesidir. Vergi makamları, verdiği bilgilerin eksiksiz ve doğru olup olmadığını doğrulayabilmelidir. Bunu da denetleyerek yaparlar. Vergi denetiminin çeşitli biçimleri olmakla beraber yaygın olan üç türü mevcuttur. Bunlar; bilgi talebi, hesapların/kayıtların denetimi (defter tutmakla yükümlü mükellefler için yapılır) ve yerinde incelemedir. Nitekim ülkemizde de vergi mükellefleri 213 Sayılı Vergi Usul Kanununa göre üç yolla denetlenmektedir. Bunlar; bilgi isteme, yoklama, vergi incelemesi ve aramalı vergi incelemesidir. Teorik ekonomik literatürde, vergi uyumu konusu genellikle beklenen fayda maksimizasyonunun klasik varsayımı altında vergi mükellefinin bakış açısıyla incelenmektedir (Andreoni ve diğerleri, 1998: 820). Bu teoriye göre, vergi mükellefleri, uyma masrafları (ödenen vergi miktarı ve zaman ve diğer kaynaklara uymak için harcanan miktar) uygunsuzluğun net

faydasını aştığı sürece kendi vergilerini ödemeyecektir. Böyle bir durumda, vergi mükellefinin fayda maksimizasyonu, elbette, vergi dairesince tespit edilme olasılığına ve ikinci olarak da yasanın uygulanmasına yönelik çabalara bağlıdır (Vellutini, 2011: 13).

Bir devletin amacı kamu finansman aracı olarak yasalar temelinde mümkün olduğunda vergi gelirini maksimum seviyeye çıkarmaktır. Bunun için de vergi tahsilatında etkinliğin sağlanmasına yönelik çabalar içine girilir. Vergi tahsilatını etkileyen faktörler; vergi bilinci, vergi ahlakı, vergi idaresinin yapısı ve denetim süreçlerinin etkinliğidir. Vergi tahsilatındaki amaç vergi kayıp ve kaçaklarının minimum seviyeye indirilmesidir. Bir ülkede gelişmişlik düzeyi yüksek ve vergi kültürü oturmuş olmasına rağmen ekonomik yapı içerisinde etkin bir vergi idaresi ve vergi denetim süreci bulunmuyorsa kayıt dışılık ile mücadele etkin olmayacaktır (Akbeý, 2014: 65). Nitekim Türkiye’de beyan usulüne dayalı bir vergi ödemesi şekli olduğundan söz konusu beyan edilen matrahların doğruluğunun tespiti açısından vergi incelemeleri en önemli vergi denetim tekniklerinden biridir. Vergi denetiminde etkinliğin sağlanamaması birçok sebebe bağlıdır. Bunların en önemlileri vergi mevzuatının karmaşık olması, örgütsel sorunlar, belge düzeninin tam olarak oluşturulamaması, vergi uyumsuzluklarında uzlaşma müessesesinin varlığı, vergi bilincinin oluşturulamaması, denetim elemanı sayısındaki vb. olarak sıralanabilir (Uğur, 2016: 123-128).

Denetimin amacı, yasal olarak tanımlanmış sorumlulukları olan kişilerin eylemlerini, kararlarını, başarılarını, beyanlarını ve raporlarını gözden geçirmek ve bu faaliyetleri bazı normlarla karşılaştırmak ve bu inceleme, gözden geçirme ya da karşılaştırmanın sonucu hakkında bir fikir oluşturmak ve bunu ifade etmektir (Flint, 1988: 20). Vergi denetiminin temel amacı vergi tabanının genişletilmesi ve ekonomide var olan vergi kayıp ve kaçaklarının minimum düzeye çekilmesidir. Vergi kanunla konulur ve kanunla kaldırılır. Belirli bir yıl içerisinde vergi kanunları çerçevesinde toplanması gereken vergilerin toplam tutarı ile gönüllü olarak ödenen vergiler arasındaki fark vergi literatüründe uyum açığı (compliance gap) olarak ifade edilmektedir (Dubin ve Wilde, 1988: 61). Vergi denetiminin temel amacı bu açığı asgari düzeye çekmektir.

3. Vergi Denetimi ve Blok Zinciri İlişkisi

Günümüz dünyası, blok zincirinin dijital para biriminden ayrılabilceğini ve bu modelin farklı alanlarda kullanılabilirliğini keşfetti. Bu alanlardan biri de vergi sistemidir. Uluslararası alanda blok zincirinin vergi sistemi ve vergi denetimine uygulanabilirliği üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Bazı ülkelerde

ise bunun için fonlar ayrılarak modelle ilgili deneme süreçleri başlatılmıştır (WU/NET Team, 2017: 6). Çalışmada daha önce de zikredildiği üzere vergi denetiminin etkinliğini düşüren birçok sebep yer almaktadır. Vergi konusundaki en önemli sorunlardan biri güvendir. İçinde bulunduğumuz çağda vergi denetim sistemi, “mükelleflerin verdikleri beyannameler üzerinden ödeyecekleri verginin, kendileri tarafından tespit edilmesi ve gelir idaresince denetlenmesi esasına dayanmaktadır” (Acar ve Merter, 2004: 6). Söz konusu böylesi bir sistemde vergi tahsilatında etkinliğin tam anlamıyla sağlanabilmesi için mükelleflerin vergi uyumunun en üst düzeyde olması ve vergi kaçırma ile vergiden kaçınma gibi davranışlarda bulunmaması gerekir. Vergi idaresi ve vergi mükellefleri arasında mutlak anlamda böylesi bir güveni tesis etmek mümkün müdür? Son yıllarda gelişen BİT’ler ile birlikte kişiler arasında üçüncü bir mekanizma olmadan güven tesis edici mekanizmaların gelişmesi tanıklık edilmektedir. Bu mekanizmalardan en önemlisi de son yıllarda adından sıkça söz ettiren ve dijital para olan Bitcoin’in de temelini teşkil eden blok zinciri teknolojisidir.

Vergi sisteminde, blok zinciri uygulamasına geçişle birlikte denetim mekanizmalarında etkisizliğe yol açan birçok sebep ortadan kaldırılabilmektedir. Örneğin blok zinciri teknolojisinde denetim elemanı eksikliği diye bir sorun kalmayacaktır. Ayrıca blok zinciri teknolojisine girilen veriler mükellef tarafından bir daha geri alınıp silinemeyecek ve vergi dairesinin onayıyla da işlerlik kazanacaktır. Bir başka ifade ile blok zinciri teknolojisi ile birlikte mükellefler sanal defter uygulamasına geçeceklerinden defter tutma zorunluluğu eski klasik yapısının dışında seyredecektir. Durumu daha iyi anlamak açısından blok zinciri teknolojisinin işleyişine göz atmak gerekir. Blok zinciri eşler arası ağa katılım sonucunda bilgisayarlarda çoğaltılan bir bilgi defteridir. Ağ içerisindeki iletişim, bilgiyi gönderen ve bilgiyi alanı tanımlamak için kriptografi (şifreleme) kullanılmaktadır. Eşlerden biri deftere bir veri parçası eklemek istediğinde, bu bilginin doğruluğunu ve güvenilirliğini bir bloka eklenmesini sağlarlar. Görüldüğü üzere veri girişi aşamasında verinin sisteme entegrasyonu için karşı tarafın onayı olması gerekmektedir. Onaylanan veri yeni bir bloka eklenerek diğer ilgili bloklarla dijital bir parmak izi misali bir araya gelir ve bloklar zinciri oluşturulur. Böylelikle bir aracıya ihtiyaç olmadan yani merkezileştirme ihtiyacı ortadan kaldırılarak, tarafların bilgileri paylaşmalarına ve doğrudan birbirleriyle güvenli bir şekilde işlem yapabilmelerine olanak tanınmaktadır. Dahası, Blok zinciri teknolojisinde defterin değiştirilmesi mümkün olmamaktadır. Çünkü bir blokta depolanan bilgiyi değiştirmek, zincirin temelini değiştirmeden mümkün olmamaktadır. Her zincirin temelinde

hash denilen fonksiyonlar mevcuttur. Bunlar girilen verilerin boyutundan bağımsız olarak belirli bir ölçüye sahiptirler. Her veri girişi yeni bir çıktı üretir. Yani üretilen çıktı girilen veriye özeldir. Dolayısıyla da birbirinden farklı verilerin çıktıları birbiriyle aynı olmamaktadır. Bilgisayar ortamında blok zincirinin işleyişi aşağıdaki adımlarla olmaktadır (Deloitte, 2017: 7).

1. İşlem gerçekleştirilir. (Bir eşten diğer eşlere yönelik işlem başlatılır)
2. Blok zincirindeki bütün eşler bilgilendirilir.
3. Üyeler işlemle ilgili tüm bilgiyi kontrol eder.
4. Üyeler bilginin doğruluğunu görünce onaylarlar. Her yeni blok onaylanır.
5. Onaylanan yeni blok, zincire eklenir.

Blok zinciri sistem olarak fikir birliğine dayalıdır. Yani, bilgi yalnızca herkesin veya ağda belirlenmiş olması koşuluyla belli sayıda katılımcının bilgilerin doğruluğu konusunda hemfikir olduğu durumlarda blok zincire eklenir. Oluşturulan bloklar da kriptografik olarak zincire kilitlenir. Bu sayede blokta saklanan bilginin değiştirilmesi ya da silinmesi olanaksız hale getirilir. Blok zincirinde her biri geniş yelpazede bilgi depolayan bloklar yer almaktadır. Her bir blok bir önceki bloğa bağlanır ve böylelikle blok zincirine girişi yapılan bilgilerin kronolojisi oluşturulur. Ayrıca blok zincirinde yer alan her bilgi dijital olduğundan kâğıt dökümantasyonu ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır (Deloitte, 2017: 6). Blok zinciri teknolojisinin en önemli avantajı dağıtık yapısıdır. Günümüzün sermaye piyasalarında, iki taraf arasında değer aktarımı genellikle bankalar veya kredi kartı ağları gibi merkezi işlemcileri gerektirmektedir. Böylesi bir işletim sistemi, her iki taraf açısından aracı olarak fakat aynı zamanda da kredi risklerini kendilerinde merkezileştirerek karşı taraf riskini azaltmaktadır. İşlem yapan taraflar, işlemleri doğru ve güvenli bir şekilde yürütmek için bu sisteme güvenir. Aracılar bu işlemler için ayrıca taraflardan belli bir ücret almaktadır. Bu sistemin aksine blok zinciri, tarafların tek bir dağıtılmış defterle doğrudan birbirleriyle işlem yapmasına izin verir ve böylece merkezi işlemcilerle olan ihtiyacı giderir.

Blok zinciri teknolojisinin vergi sistemlerine entegrasyonu yeni bir olgudur ve henüz tam oturmamıştır. Sistemin oturabilmesi için devletlerin kendi veri tabanlarında bu sisteme yönelik modeli geliştirmelerine bağlı olmaktadır. Vergi sistemi açısından baktığımızda eşler vergi idaresi ve vergi mükellefi olmaktadır. Böylesi bir sistemde vergi mükellefi yaptığı işlemleri dijital ortamdaki deftere girişini yapacaktır, vergi idaresi de dijital ortamda yapılan

veri girişinin doğruluğunu teyit ettirdikten sonra onay yapacaktır. Böylelikle veri girişi devam edecek ve bloklar uç uca bağlanarak bir zincir oluşturacaktır. Nihayetinde dağıtık defterler göz önüne alınarak vergi beyanı sağlanmış olacak ve buna göre matrah hesaplanacaktır.

Denetçiler genel itibariyle sıkı düzenlemeler, mesleki standartlar, davranış kuralları çerçevesinde ve çalıştıkları kurumlardan bağımsız olarak çalışmaktadırlar. Vergi denetiminde blok zincirinin kullanımı sonucunda birçok finansal işlem bloklarda görüneceğinden vergi denetmenleri açısından bir kolaylık sağlayacak ayrıca denetmenlerin de performanslarını görünmeyen işlemler üzerine yoğunlaştırmalarını sağlayacağından daha performansın etkin kullanılmasını sonucunu doğuracaktır. Bir başka ifade ile blok zinciri teknolojisi denetmenlerin çalışma biçiminde ciddi bir değişim yaratacaktır. Denetim sadece bir işlemin kime ait olduğu ile parasal tutarın detayını değil, aynı zamanda nasıl kaydedildiğini ve sınıflandırıldığını da kontrol etmektir. Bir işlem kontrol edildiğinde bunun bir satış mı yoksa bir harcama mı olduğu, bir alacaklıya ödememi veya değer yaratıcı bir işlem mi olduğu incelenir. Blok zincirinin varlığında denetçi bu sorulara daha fazla odaklanmaya zaman bulacaktır. Blok zinciri muhasebecilere de önemli fırsatlar sunmaktadır. Muhasebeciler kayıt tutma, karmaşık kuralların uygulanması, iş mantığı ve standartların belirlenmesi konularında uzman olarak görülmektedir. İşlem güvencesi ve mülkiyet haklarının devri ile ilgili olan muhasebe kısmı blok zinciri ve akıllı sözleşmelerle gelecekte dönüşüme uğrayacaktır. Uzlaşma ve anlaşmazlık yönetimi ihtiyacının azaltılması, haklar ve yükümlülükler etrafında artan kesinlik ile birleştiğinde, işlemlerin nasıl hesaba katılacağı ve dikkate alınacağı ve hangi alanların açıklanabileceğine daha fazla odaklanabilecektir. Birçok günümüz muhasebe departmanı işlemleri ve süreçleri, blok zinciri, veri analitiği ve öğrenen makineler gibi modern teknolojilerle optimize edilebilir. Bu durum muhasebe fonksiyonunun verimliliği ve değerini artıracaktır. Bunun sonucunda muhasebede temsil edilen becerilerin yelpazesi değişecektir. Mutabakatlar ve kaynak güvencesi gibi bazı işler azalacak ya da ortadan kalkacak, teknoloji, danışmanlık ve diğer katma değerli faaliyetler gibi diğer alanlar da genişleyecektir. Bir şirketi kayda değer bir blok zinciri tabanlı işlemlerle düzgün bir şekilde denetleme durumunda denetçinin odaklanması değişecektir (ICAEW IT Faculty, 2017: 13).

Bu faydalar çerçevesinde uygulanacak olan blok zinciri teknolojisi tek başına vergi sistemi için bir çare değildir. Fakat idari yükü azaltmak ve vergi maliyetini azaltmak ve daha düşük bir maliyetle vergi toplamak için uygulanabilir. Bunların dışında gelecekteki muhtemel kullanım alanları şöyle sıralanmaktadır;

- KDV'nin nerede ve ne zaman ödendiğinin izi sürülebilir, KDV dolandırıcılığı azaltılabilir
- Vergi idarelerine, vergi denetmenlerine ve diğer düzenleyicilere güvenli bilgi sağlaması açısından daha fazla güven verebilir
- Bireyler arasında yapılan mikro işlemler daha görünür hale gelecektir.

Denetim ve özelde de vergi denetimi açısından blok zinciri teknolojisi büyük kolaylıklar sağlamaya olanak tanımakla beraber vergi idaresinin denetimine olan ihtiyacı ortadan kaldıran veya vergi denetçilerinin tüm denetim görevlerini elinden alan bir yapı değildir. Nihayetinde denetim kayıtlı işlemlerin ilgili, güvenilir, nesnel, doğrulanabilir kanıtlarla desteklenmesini içermektedir. Dolayısıyla da veri girişi olmasına rağmen denetim açısından blok zincirine girişi yapılan işlemin hileli, yasadışı vb. olup olmadığı yine denetmenler tarafından denetime tabi tutulmalıdır. Birçok ülkede özellikle kaynaktan kesinti yoluyla alınan (stopaj) vergilerde bilgi ve iletişim teknolojilerinden faydalanılarak elektronik ortamda kesintiler yapılmaktadır (Altunbaşak, 2018: 366). Blok zinciri ise işçi ve işveren arasındaki vergi güveni sağlamak ve vergi tahsilat hızını artırmak gibi olumlu etkiler yapacaktır (Johnston ve Lewis, 2017: 17). Katma Değer Vergisinde ise vergi zincirindeki birçok işlem blok zinciri uygulaması ile son bulabilmektedir. Blok zinciri uygulamasında müşterinin faturayı işletmeye ödemesi ve işletmenin de tedarikçilerine faturayı ödemesi yetmektedir (Deloitte, 2017: 13). Teknoloji ilerledikçe ödeme araçları da çeşitlenmektedir. İleriki bir tarihte vergi ödeme aracı olarak bitcoin benzeri VATCoins²'lerin çoğalacağı ifade edilmektedir (Deloitte, 2017: 17). Buna göre;

- VATCoin'i kabul eden ve bu sisteme dâhil olacak olan ülkelerde, KDV ödemeleri, fatura belgelerine yazılan akıllı sözleşmeler ile sadece VATCoin kullanılarak yapılacaktır.
- Kural olarak, VATCoins nakit veya başka bir para birimine dönüştürülemez, sadece istisna olarak devletler tarafından nakit olarak değiştirilir.
- Hem girdi hem de çıktı vergilerinde ödenen VATCoins gerçek zamanlı olarak kaydedilecek ve Blok zincirine eklenecektir.

Blok zincirinin içerisinde barındırdığı özelliklerinden dolayı vergi sistemine entegrasyonu olumlu katkı sağlayabileceğinin düşünülmesi, blok zinciri teknolojisinin içerisinde barındırdığı özellikler ve bu özelliklerin getireceği faydalardır. Blok zincirinin vergisel alanı ilgilendiren özellikleri (PwC, 2017: 2);

---

² Sadece Katma değer vergisi vergi ödeme için kullanılacak olan dijital para.

- **Şeffaflık:** Blok zinciri işlemlerin ilk kaynağına kadar izinin sürülebilmesine olanak tanıyarak şeffaf bir yapı sunmaktadır.
- **Kontrol Edilebilirlik:** izin verilen ağlara erişim tanımlanmış kullanıcılarla sınırlıdır
- **Güvenlik:** Dijital deftere veri girildikten sonra defterdeki o veri değiştirilemez ve kurcalanamaz. Sahte işlemlerin yapılabilirliği en alt düzeyde ve kolayca tespit edilebilir bir yapıdadır.
- **Gerçek Zamanlı Bilgi:** Bilgi güncellendiğinde, bu güncellemeye ağda bulunan herkes aynı anda erişebilme imkânına sahiptir.

Blok zinciri teknolojisinde farklı özellikler mevcuttur. İşlemler genele açık olabileceği gibi sadece belli kişilere erişimin açık olduğu blok zincirleri de mevcuttur. Blok zincirinin diğer bir uygulaması da akıllı sözleşmelerdir. Kişiler arasında yapılan sözleşmelerin ifasını kolaylaştırıcı bir özelliği olan bu sözleşmelerde tarafların yerine getirmesi gereken edimler belirlenir ve blok zincirine eklenir. Böylelikle sözleşmeler garanti altına alınmış olur. Bunların yanı sıra blok zinciri teknolojisi hızlı ve güvenilir veri sağlaması ve nihayetinde şeffaflık, kontrol edilebilirlik vb. etkilerle de hesap verebilirlik mekanizmasının gelişmesine ciddi derecede katkı sağlayacaktır. Vergisel alanda bu duruma örnek olarak transfer fiyatlandırmasının mevcut durumu ve blok zinciri ile oluşacak olan durumlarının karşılaştırmasına bakmak durumu daha açıklayıcı bir hale getirecektir.

Tablo 1. Mevcut Transfer Fiyatlandırması ile Dijital Transfer Fiyatlandırmasının Karşılaştırılması

Geleneksel Transfer Fiyatlandırması	Dijital Transfer Fiyatlandırması
Şirketler arası anlaşmaların geleneksel olarak (Dijital olmayan yollarla) yapılması	İşlemlerin gerçekleşmesi için bulut sunucusunda akıllı sözleşmelerin oluşturulması
Kuruluşların rolünü / davranışını kanıtlamak için e-posta yazışmaları ve dahili belgeler.	İşlem akışını, kimliklerin ve karar verme sürecinin akışını yansıtan otomatik dağıtılmış defterin oluşturulması
Kurumsal Kaynak Planlaması (Enterprise Resource Planning)'nda ödeme girişi veya çıkışının takibi	Kabul edilen kredi şartlarına ve koşullarına uyulmasını sağlamak için akıllı ödemelerin yapılması
Kayıtların ve belgelerin tahrif edilme olasılığı	Tahrif edilme riski ortadan kaldırılarak belgelerin zaman damgalı ve gerçek zamanlı olarak oluşturulması
Tedarik zincirini anlamak için parçalı olan bilgi ve belgelere güvenme	İşlemlerin ve tedarik zincirinin toplu görünümünün detaylandırılması

Kaynak: Parekh, 2017.

Teknoloji alanında lider olan kurumlar transfer fiyatlandırması da dâhil olmak üzere, blok zinciri tabanlı akıllı sözleşmeler için çeşitli uygulamalar öngörmektedirler. Blok zinciri protokolü temelinde paylaşılan bir veri tabanı ile akıllı sözleşmeler otomatik olarak yürütülecek ve tüm taraflar üçüncü bir tarafa ihtiyaç duymadan sözleşmelerden doğan yükümlülüklerini doğru bir şekilde ifa edeceklerdir (Ream ve diğerleri, 2016: 2-3). Blok zinciri teknolojisi transfer fiyatlandırması kuralları altında yatan mevcut ilkeleri değiştirmeyecek, ancak teknik çözümler sunabilecektir. Güncel ve doğrulanmış olan dağıtılmış defterlerden elde edilen bilgiler, kullanılan fiyatlandırma modellerinin değerlendirilmesi için yeterli veri kaynağı olarak hizmet edebilir (WU/NET Team, 2017: 9).

Blok zinciri teknolojisine yatırım yapan ülkelerin sayısı gün geçtikçe giderek artmaktadır. Hatta ülkeler kendi aralarında bu teknolojinin değişimi konusunda anlaşmalar yapmaya başlamışlardır. Nitekim 2016 yılında Finlandiya ve Estonya başbakanları arasında her iki ülke adına “Sınır ötesi Veri Değişimi ve Dijital Hizmetler İçin İlk Yol Haritası Ortak Deklarasyonu”nu imzalandı (Deloitte, 2017: 6). Görüldüğü üzere ülkeler blok zincirine hazırlık için çalışmalara başlamış olup geleceğin teknolojilerinin getireceği yeniliklere uyum açısından önlemlerini almış olmaktadırlar. Ülkemizde de buna yönelik çalışmalara bir an önce başlanması elzemdir.

Sonuç

Dünya genelinde son yıllarda artan ivmeli bir hızla gelişen BİT’ler kamusal alanda da uygulama alanı bulmaktadırlar. E-devlet uygulamaları ve diğer e-uygulamalar bunun tipik örnekleridir. Son yıllarda gelişen ve adından sıkça söz ettiren blok zinciri teknolojisinin vergi alanına uygulanabilirliğine yönelik fikirler heyecan vericidir. Özellikle kayıt dışılığın, vergiye uyumun ve vergi bilincinin düşük olduğu ülkeler için önemli araçlardan biri haline geleceği aşikârdır. Sisteme toplu bir çözüm olmasa bile içerisinde barındırdığı özellikler olan şeffaflık, gerçek zamanlı bilgiye anında erişim, güvenlik ve kontrol mekanizmalarının varlığı ile denetim alanında hesap verebilirliğe ciddi derecede katkı sunacaktır. Gerçek zamanlı bilgiye erişim ile vergi sisteminin ve özelde de vergi tahsilatının daha da hızlanmasına katkı sunacaktır. Son yıllarda gelişen bütünleşik kamu mali yönetim sistemleri ile entegreli olarak blok zinciri teknolojisi taraflar arasındaki güveni en üst düzeye çıkararak kayıt dışılığı azaltacaktır.

Blok zinciri teknolojisi doğrulanmış gerçek zamanlı veri kümeleri üreterek toplanmış olan bilgilerin doğruluğuna dayanan birçok sürecin temelini

oluşturacak bir yapıya sahiptir. Bu sebeple, blok zinciri teknolojisi vergisel anlamda sadece ulusal değil aynı zamanda uluslararası vergilendirmede de önemli faydalar sağlamaya elverişlidir. Muhasebe ve denetim alanlarında çalışanların işlerini kolaylaştıracak ve asıl odaklanmaları gereken konulara daha fazla zaman ayırabilmelerine olanak sunacaktır. Blok zincirindeki işlemlerin doğruluğunu veya varlığını dış kaynaklarla doğrulamaya olan ihtiyaç az olacaktır. Ancak, bu işlemlerin finansal tablolarda nasıl kaydedildiğini, muhasebeleştirildiğini ve değerlendirme gibi yargısal unsurların nasıl karar verildiğini anlamak için yine de denetçilerin dikkatine ihtiyaç duyulacaktır. Uygulama sonuçlarına bakılarak uzun vadede, blok zincirine daha fazla türde kayıt girilebilmesinin altyapısı araştırılarak erişim sahibi denetçilerin ve düzenleyicilerin, işlemleri gerçek zamanlı olarak ve bu işlemlerin provizyonu üzerinde kesin olarak kontrol sağlamalarına imkân tanınabilir. Sisteme hâkim olabilmek açısından muhasebecilerin, blok zincirinin nasıl çalıştığına dair detaylı bilgi sahibi mühendisler olması gerekmeyecektir. Bununla beraber, hem teknoloji uzmanları hem de iş paydaşları ile iletişim kurarak köprü görevi görebilmeleri gerekir. Aynı zamanda muhasebecilerin ve denetmenlerin yeteneklerinin, blok zincirinin temel özelliklerinin ve işlevlerinin anlaşılmasını içerecek şekilde genişletilmesi gerekecektir.

Blok zinciri teknolojisi vergi sistemi ve vergi denetimi alanında yeni bir uygulamadır. Dolayısıyla da bunun oturması zaman alacaktır. Ülkeler teknolojik altyapılarını bu sisteme yönelik olarak güçlendirdikleri ölçüde daha hızlı ve etkin bir vergi sistemine kavuşmuş olacaklardır. Bunun yanı sıra uluslararası vergilemeye konu olan işlemler konusunda da ciddi bir ilerleme sağlanarak vergi tahsilatında etkinlik artırılmış olacaktır. Ülkemizde de BIT'lerden faydalanabilmek adına AR-GE'ye daha fazla yatırım yapılması ve özellikle vergisel alanda blok zinciri teknolojisinin altyapısının oluşturulmasına yönelik çalışmalara zaman kaybetmeden başlanması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

ACAR, İbrahim Atilla ve Merter, Mehmet Emin (2004), Türkiye'de 1990 Sonrası Dönemde Vergi Denetimi ve Vergi Denetiminde Etkinlik Sorunu, *Maliye Dergisi*, Sy.147, ss. 5-27.

AKBEY, Ferhat (2014), Türkiye'de Vergi Denetimi ve Gelirleri Üzerine Bir İnceleme, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.29, Sy.1, ss.63-103.

- AKYEL, Recai (2010), Yönetimde İç Kontrol, İç Denetim ve Dış Denetim Fonksiyonlarının Birbirleri ile İlişkileri ve Türk Kamu Yönetiminde Uygulamalarının Değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.19, Sy.3, ss.1-22.
- ALTUNBAŞAK, Tuğçe Akdemir (2014), Blok Zincir (Blockchain) Teknolojisi ile Vergilendirme, *Maliye Dergisi*, Sy.174, ss.360-371.
- ANDREONI, James., Erard, Brian and Feinstein, Jonathon (1998), Tax Compliance, *Journal Economic Literature*, C.36, Sy.2, ss.818-860.
- BAYER, Dave, Haber, Stuart and Stornetta, W. Scott (1993), Improving the Efficiency and Reliability of Digital Time-Stamping, in *Sequences II*, Edi. Ugo Vaccaro, Alfredo Desanti), Springer. New York, pp.329-334.
- CROSBY Michael, Nachiappan, Pattanayak, Pradan, Verma, Sanjeev ve Kalyanaraman, Vignesh (2015), *Blockchain Technology: Beyond Bitcoin*, Sutardja Center for Entrepreneurship & Technology Technical Report, Berkeley University of California, California.
- DELOITTE (2017), Blockchain Technology and Its Potential in Taxes, December. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl_Blockchain-technology-and-its-potential-in-taxes-2017-EN.PDF Erişim Tarihi: 21 Mart 2019.
- DUBIN, Jeffrey. A., Louis L. Wilde (1988). An Empirical Analysis of Federal Income Tax Auditing and Compliance, *National Tax Journal*, vol.XLI no.I, pp.61-73.
- ERKUŞ, Hakan, Ünal Arslan Can (2014), Yeni Vergi Denetimine Genel Bir Bakış: Uyulması Gereken İlkeler ve İşleyiş, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C.5 Sy.1, ss.82-102.
- FLINT, David (1988), *Philosophy and Principles of Auditing: An Introduction*. London: Macmillan.
- GRAY, Andrew, Bill Jenkins (1993), Codes of Accountability in the New Public Sector, *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, vol.6 no.3, pp.52-67.
- HABER, Stuart and Stornetta, W.Scott (1991), How to Time-Stamp a Digital Document, *Journal of Cryptology*, vol.3 no.2, pp.99-111.
- CAEW IT Faculty (2017), Blockchain and the Future of Accountancy, ISBN 978-1-78363-933-5, https://www.icaew.com/-/media/corporate/files/technical/information-technology/technology_blockchain-and-the-future-of-accountancy.ashx Erişim Tarihi: 21 Nisan 2019.
- İNAN, Atilla (2001), Sayıştay'ın Vergi Denetimi ve Sınırları, *Maliye ve Sigorta Yorumları*, Sy.344, ss.28-31.

- ISSAI 100 (2013), *Basic Principles in Government Auditing*, INTOSAI General Secretariat.
- INSTITUTE OF INTERNAL AUDITORS (2012), *International Standarts For The Professional Practice of Internal Auditing (Standarts)*The Institute of Internal Auditors, USA.
- INTOSAI GOV 9100 (2004), *Guidelines for International Control Standarts for The Public Sector.*, Denmark: INTOSAI Professional Standarts Committe Secretariat.
- JOHNSTON, Stephanie Soong and Lewis, Alexander (2017), New Frontiers: Tax Agencies Explore Blockchain, *Tax Notes International*, vol.86, no.9, pp.16-19.
- KHAN, M. Arkam (1995), Başlayanlar İçin Denetime Giriş, (Çeviren Faruk Eroğlu), *Sayıştay Dergisi*, Sy.19, ss.15-30.
- LEE, Thomas Alexander (1993), *Corporate Audit Theory*, Chapman and Hall. London and New York.
- MAUTZ, Robert Kuhn and Sharaf, Hussein Amer (1961), *The Philosophy of Auditing*, American Accounting Association. Monograph No. 6: American Accounting Association. Sarasota Florida, 1961.
- NAKAMOTO, Satoshi (2008), *Bitcoin: A Peer to Peer Electronic Cash System*.
- O'REGAN, David (2004), *Auditor's Dictionary: Terms, Concepts, Processes, and Regulations*, John Wiley & Sons. All, Hoboken New Jersey USA.
- PEHLİVAN, Osman (1986). Vergi Denetimi ve Vergi Denetiminde Etkinlik, *Vergi Dünyası*, Sy.62, ss.35-42.
- PAREKH, Paresh (2017), Blockchain Technology: Possible Future of Transfer Pricing, November 2017, <https://indiataxinsightsblog.ey.com./2017/11/10/blockchain-technology-possible-future-of-digital-transfer.-pricing/> Erişim Tarihi: 14 Şubat 2019.
- PwC (2017), How Blockchain Technology Could Improve the Tax System, February.
- REAM, John, Chu, Yang and Schatsky, David (2016), *Upgrading blockchains: Smart contract use cases in industry*, Deloitte University Press.
- RIDLEY, Jeffrey and Chambers, Andrew (1998), *Leading Edge Internal Auditing*. ICSA Publishing/Prentice Hall. London and New York.
- SAWYER, Lawrence B. and Vinten, Gerald (1996), *Manager and the Internal Auditor: Partners for Profit*. John Wiley & Sons. Hoboken New Jersey.
- SCHANDL, Charles. W. (1978). *Theory of Auditing: Evaluation, Investigation, and Judgment*, Scholars Book Co., Houston Texas.

- TÜRK, İsmail. (2000). Maliye Politikası, 14. Baskı. Turhan Kitapevi. Ankara.
- UĞUR, Atilla Ahmet (2016), Denetimi Etkinliğinde Risk Analizi Sisteminin Uygulanabilirliği (Gaziantep Halı Sektörü Üzerine Örnek Bir Uygulama), *International Journal of Public Finance*, C.1, Sy.2, ss.122-145
- VELLUTINI, Charles (2011), Key Principles of Risk Based Audits, *in Risk Based Tax Audits: Approaches and Country Experiences*, Editors Munawer Sultan Khjawa, Rajul Awasthi ve Jan Loeprick, The World Bank, 2011. Washington DC: USA, pp. 13-21.
- WU/NET Team (2017), Blockchain: Taxation and Regulatory Challenges and Opportunities, First Meeting in the Multi-stakeholder Series, Vienna 15-16 March, https://www.wu.ac.at/fileadmin/wu/d/i/taxlaw/institute/WU_Global_Tax_Policy_Center/Tax_Technology/Backgrd_note_Blockchain_Technology_and_Taxation_03032017.pdf Erişim Tarihi: 17 Mart 2019.

BİST’TE YER ALAN ENERJİ ŞİRKETLERİNİN FİNANSAL PERFORMANSININ SD VE WASPAS YÖNTEMLERİYLE ÖLÇÜLMESİ

Haşim BAĞCI¹, Şule YÜKSEL YİĞİTER²

Geliş: 02.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.559885

Öz

Dünya nüfusunun gittikçe artması, enerji kaynakları üzerinden yürütülen politikalar, fosil enerji kaynakların tükenme riskinin olması ve ekolojik sisteme verilen zararlar, yeni enerji kaynakları arayışını hızlandırmıştır. Bu arayışlar, enerji şirketlerinin yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmesine neden olmuştur. Dünya’da olduğu gibi ülkemizde de yenilenebilir enerji kaynakları kullanan enerji şirketleri mevcuttur. Çalışmada Borsa İstanbul’a kayıtlı 15 enerji firmasının 2008-2017 yılları arasındaki finansal performansları incelenmiştir. Finansal performans göstergesi olarak 16 mali tablo kalemi dikkate alınmıştır. Araştırmada çok kriterli karar verme tekniklerinden olan SD ve WASPAS yöntemlerinden faydalanılmıştır. Analiz sonucunda, her yıl finansal performansı yüksek olan firmanın değiştiği; ancak finansal performansı en düşük olan firmanın genellikle Akenerji olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Performans, Yenilenebilir Enerji, Enerji Firmaları, SD ve Waspas Yöntemleri

MEASUREMENT OF FINANCIAL PERFORMANCE OF ENERGY COMPANIES IN BIST BY SD and WASPAS METHODS

Abstract

Gradual growth of World population, the policies carried out on energy resources, the risk of depletion of fossil energy resources and damage caused by fossil energy resources to the ecological system accelerated the search of new

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, hasimbagci1907@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5828-2050>.

² Dr. Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, syigiter@erzincan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3230-5784>.

energy sources. These searches have led energy companies to turn to renewable energy sources. There are energy companies that use renewable energy sources in our country like the other countries in the World. In this study, the financial performance of 15 energy companies that are registered to Borsa Istanbul between 2008 and 2017 were analysed, 16 financial statement items are taken into consideration as financial performance indicators. SD and WASPAS multi criteria decision making techniques were used in this study. As a result of the research, it is clearly visible that the company which has high financial performance has changed every year; however the company that has the lowest financial performance is generally Akenerji.

Keywords: *Financial Performance, Energy Companies, SD and Waspas Methods*

Giriş

Yenilenebilir enerji kaynakları, üretildiğinde doğaya zarar vermeyen enerji kaynaklarıdır. Fosil yakıtların ekolojik sisteme verdikleri zararlar nedeniyle insanlık zararsız olan enerji kaynaklarını arama çabasına yönelmiştir. Dünyada fosil yakıtların tükenmekte olması ve doğaya verdikleri zararlardan dolayı yenilenebilir enerji kaynağı arayışına hız verilmiştir. Toplumlarda giderek artan çevre bilinci bu arayışı daha da güçlendirmiştir.

Yenilenebilir enerji doğal kaynaklardan elde edilebilen bir enerji kaynağıdır. Yenilenebilir enerji kaynakları olarak; güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, jeotermal enerji, hidrolik enerji, biyokütle enerjisi ve hidrojen enerjisi kabul edilmektedir. Yenilenebilir enerjide üretilen enerji, tüketilse bile kaynağında çok hızlı bir şekilde kendini yenileyebilmektedir. Dolayısıyla tamamen tüketilmesi mümkün değildir. Örneğin; rüzgardan elde edilen enerjinin tamamen yok olması olanaksızdır. Bu anlamda yenilenebilir enerji, fosil yakıtlara önemli bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yenilenebilir enerjinin en önemli avantajı kullanıldıktan sonra eski haline gelmesi ve tüketilememesidir. Ancak elde edilebilmesi için kurulması gereken altyapının oldukça maliyetli olması ise en önemli dezavantajı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Performans, işletmeler açısından ölçülebilen ve değerlendirilmesi gereken bir kriterdir. Performans ölçümü yapan işletmeler, amaçlarının ne kadarına ulaşabildiklerini tespit edebilmektedir. Performans ölçümü farklı şekillerde yapılabilmektedir. İşletmeler açısından en önemli nokta finansal performansın ölçülmesi ve doğru değerlendirilebilmesidir. Finansal performansın doğru ölçülebilmesinin en önemli dayanağı, finansal performansa temel teşkil eden

verilerin doğru ve güvenilir olmasıdır. Rekabetin oldukça yoğun olduğu günümüz koşullarında şirketler doğru finansal performans ölçümleri ile ayakta kalabilmektedir. Sektör fark etmeksizin bütün şirketler finansal performans ölçümüne ihtiyaç duymaktadır.

Diğer şirketlerde olduğu gibi enerji şirketlerinin de performans ölçümü ihtiyacı söz konusudur. Enerji şirketleri çoğunlukla yenilenebilir enerji alanında yeni yatırımlara ihtiyaç duymaktadır. Finansal performans ölçümü, bu yatırımların yapılabilmesi ve yapıldıktan sonraki durumun ortaya konabilmesi açısından daha da önemli hale gelmektedir.

Performans Kavramı ve Finansal Performans

Günümüzdeki yoğun rekabet ortamı işletmelerin iş süreçlerini daha etkin yönetmesini zorunlu kılmaktadır. Süreçlerin yönetilebilmesinin altın kuralı ise performans kriterlerinin belirlenmesi ve performansın etkin bir şekilde yönetilmesidir. Bu noktada ise önce performansın tanımlanması ve performans ölçüm şeklinin belirlenmesi gerekmektedir.

Performans, bir topluluğun yaptığı işle ilgili olarak gerçekleştirilmek istediği hedefe dair nelere ulaşabildiğinin bir ifadesidir (Karaman, 2009: 413). İşletmeler, performans yönetiminin başarımın temel noktalarından biri olduğunu kabul etmektedir. Çünkü bu sayede belirledikleri amaçların ne kadarını gerçekleştirdiklerini görebilir, verilere dayalı karar verme ortamı sağlayabilir, iş görenlerin daha objektif değerlendirilmesine imkan veren etkili bir motivasyon sistemi kurabilir ve müşteri portföylerini genişletebilirler (Yüreğir ve Nakıboğlu 2007: 545-546).

Performans ölçümü, işletmenin hedeflerinin ortaya konması ve sürecin çalışanlara katkısını göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Karaman 2009, 416). Performans ölçümünde asıl amaç, işletmenin her düzeyi için ortaya konan amaçların başarılmasıdır (Martin, 1997: 435). Performans ölçümü işletmenin çıktıları ile doğrudan ilişkili olduğundan, hem işletmenin performansının geçmiş dönemlerle karşılaştırılması hem de rakipleriyle kıyaslama yapılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda finansal performans ölçümleri ve finansal olmayan performans ölçümlerinin birlikte dikkate alınması gerekmektedir (Cooper, 2004: 43). Ayrıca performans ölçümü ile işletmelerin finansal performansa etki edebilmeleri de performans ölçümünü daha anlamlı kılmaktadır (Smith & Lockamy III, 2000: 67).

Finansal performans; işletmelerin finansal riskinin, yatırım yapılabilirliğinin ve finansal yapısının değerlendirilmesidir. Finansal performans ölçümleri ile işletmenin geçmiş dönem verileri kullanılarak geçmişe dönük değerlendirmeler yapılabilirken, geleceğe yönelik ise tahminler ortaya

konulabilmektedir. Ayrıca finansal performansın işletmedeki diğer performans ölçümleri ile ilişkili olduğunu gösteren literatürde çalışmalar vardır. Bu çalışmalardan biri Waddock ve Graves tarafından 1997 yılında yapılmış ve kurumsal sosyal performans ile finansal performans arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur (Waddock & Graves, 1997: 303).

Finansal performans ölçümü üç nedenle yapılmalıdır. İşletmenin amacı olduğu, finansal yönetim için bir amaç olduğu ve motivasyon ve kontrol süreçleri için gerektiğinden dolayı yapılmaktadır (Brignall, 2007: 15).

İşletmelerde finansal performansın nasıl ölçüleceği konusu geçmişten günümüze tartışılan önemli bir konudur (Ertuğrul 2009: 20). Finansal performans ölçüm değişkenleri, işletme üst yönetimi tarafından belirlenen ve işletmenin amaçlarına uygun değişkenler olmalıdır. Genellikle bu değişkenler; varlıklar, likidite, etkinlik, özsermaye, nakit akışları, borçlanma durumu, satışlar ve piyasa performansı ile ilgili olmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Literatürde enerji firmalarının finansal performans ölçümünü inceleyen çalışma oldukça azdır, bu nedenle hem literatüre katkı sağlamak hem de enerji firmalarının finansal durumunu görmek amacıyla bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için BİST’te işlem gören enerji firmalarının finansal performansı SD ve WASPAS yöntemleri ile analiz edilmiştir.

Literatür Taraması

Literatürde geçmişten günümüze konuyla ilgili yapılmış çalışmalar özetlenmiştir.

Chen, Cheng & Hwang (2005) firmanın değer yaratma verimliliği, piyasa değeri ve finansal performansı arasındaki ilişkiyi regresyon analizi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda incelenen değişkenler arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

2006 yılında Wu & Olson tarafından yapılan çalışmada 1995-1996 yılları için Kanada Bankalarının finansal performansı 12 oran kullanılarak Topsis yöntemi ile incelenmiştir.

Dumanoğlu ve Ergül 2010 yılında yaptıkları çalışmada İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nda işlem gören 11 teknoloji şirketinin finansal performansını Topsis yöntemi ile analiz etmişlerdir. Çalışmada şirketlerin 2006-2009 yılları arasında mali tablolarından elde edilen 8 oran kullanılarak finansal performans değerlendirilmiştir ve elde edilen sonuçlar arasında karşılaştırmalar ortaya konulmuştur.

Ergül (2010) BİST’de işlem gören enerji şirketlerinin finansal performanslarını TOPSIS yöntemini kullanarak değerlendirmiştir. Çalışma sonucunda TOPSIS yönteminin enerji sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin finansal performansını başarılı bir şekilde ölçtüğü ifade edilmiştir.

Ayanoğlu, Atan ve Beylik (2010) Sağlık Bakanlığı’na bağlı 16 hastanenin finansal performansını veri zarflama analizi yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada hastanelerin 2007 yılına ait finansal verileri kullanılarak hastanelerin karşılaştırmalı etkinlikleri ve karlılıkları ölçülmüştür.

Aydın ve Ülengin 2011 yılında yaptıkları çalışmada tüketici temelli marka değerinin finansal performans üzerine etkisini incelemiştir. Çalışmada, tüketici temelli marka değeri anket ile belirlenmiş, finansal performans ölçümü ise mali tablolardan elde edilen 15 finansal oran kullanılarak yapılmış ve bu iki veri grubu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunup bulunmadığı analiz edilmiştir.

Akyüz ve Kaya (2013) Türkiye’de hayat dışı sigorta şirketlerinin ve hayat/emeklilik şirketlerinin 2007-2011 yılları arasındaki finansal performansını Topsis yöntemiyle değerlendirmiştir. Çalışmada sektöre ilişkin 10 adet finansal performans oranı ile analiz yapılmıştır.

Bektaş ve Tuna 2013 yılında Borsa İstanbul Gelişen İşletmeler Piyasası’nda işlem gören 11 şirket için performans ölçümü yapmıştır. Analizde şirketlerin 2011 yılı bilanço ve gelir tablosu verilerinden yararlanılarak elde edilen 6 oran kullanılmış ve GİA tekniği uygulanmıştır.

Ege, Topaloğlu ve Özyamanoğlu (2013) araştırmalarında; 2009-2011 döneminde BİST Kurumsal Yönetim Endeksi’nde yer alan 18 şirketin mali tablolarından elde edilen verileri kullanarak şirketlerin finansal performans ölçümlerini Topsis yöntemiyle analiz etmiştir.

Ergül 2014 yılındaki çalışmasında turizm sektöründe işlem gören şirketlerin finansal performanslarını Electre ve Topsis yöntemlerini kullanarak, karşılaştırmalı olarak test etmiştir. Çalışmada 2005-2012 yılları arasında BİST’e kayıtlı olan şirketlerin mali tablolarından faydalanılarak elde edilen 11 oran kullanılmış ve en yüksek finansal performanslı turizm şirketi tespit edilmiştir.

2014 yılında Ünlü ve Saygın tarafından yapılan çalışmada 2012 yılında BİST’de faaliyet gösteren 10 turizm sektörü şirketinin Arındırılmış Ekonomik Katma Değer yöntemi ile performans ölçümleri yapılmıştır.

Arslan ve Şimşir 2014 yılında Türkiye’de 2005 ile 2011 yılları arasında gerçekleşen şirket satın alım anlaşması çerçevesinde hedef şirketlerin anlaşma öncesi ve sonrası finansal performanslarını incelemiştir. Çalışmada faiz ve vergi öncesi kara dayanan 4 oran kullanılmıştır.

Sakarya, Yıldırım ve Akkuş (2015) BİST’de işlem gören 14 enerji şirketinin finansal performanslarını finansal tablolarından faydalanarak TOPSIS yöntemi ile ölçmüştür. Çalışma sonucunda TOPSIS yöntemi ile enerji şirketlerinin finansal performansının sağlıklı bir şekilde değerlendirilebileceği ifade edilmiştir.

İskenderoğlu, Karadeniz ve Ayyıldız tarafından 2015 yılında yapılan çalışmada Türkiye ve Avrupa enerji sektörünün finansal durumu, oran analizi yöntemi ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Analiz kapsamında Türkiye’de 234-260 işletme, Avrupa enerji sektörü için ise 79 işletme verisinden faydalanılmıştır. Elde edilen bulgular Avrupa enerji sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin Türkiye enerji sektöründeki işletmelerden daha iyi performans gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Akgün ve Soy Temür (2016) 2010-2015 yılları arasında ulaştırma sektörüne kayıtlı firmaların finansal performansları Topsis yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışmada; cari oran, asit-test, nakit oran, finansal kaldıraç oranı, özkaynaklar / toplam aktifler, özkaynaklar / toplam yabancı kaynaklar, kısa vadeli yabancı kaynaklar (kvyk) / toplam pasifler, duran varlıklar / özkaynaklar, net satışlar / toplam aktifler, net satışlar / özkaynaklar, özkaynak karlılığı, aktif karlılığı oranları olmak üzere toplam 12 oran kullanılarak iki havayolu şirketinin finansal performansları karşılaştırılmıştır. Her bir şirketin farklı performans göstergeleri açısından birbirlerine üstünlük sağladığı ortaya konmuştur.

Genç, Karakoç ve Tayyar (2016) kurumsal yönetim endeksinde yer alan 5 şirketin finansal performans ölçümleri ve kurumsal derecelendirme notları arasındaki ilişki, Gri ilişkisel analiz (GİA) yöntemi ile incelenmiştir. Analize tabi olan şirketlerin 2007-2014 yılları arasındaki finansal performansları ölçülürken likidite oranları, mali yapı oranları, faaliyet oranları ve karlılık oranları hesaplanmıştır.

2017 yılında Metin, Yaman ve Korkmaz tarafından yapılan çalışmada, Borsa İstanbul’da işlem gören 11 enerji şirketinin 2010-2015 yıllarına ilişkin finansal performansları TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile analiz edilmiştir. Analiz kapsamında 11 enerji firmasının 2010-2015 dönemine ait mali tablolarından elde edilen 10 finansal oran kullanılmıştır. Çalışmada, sadece üç şirketin performans sıralaması birbirine eşit çıkmış ve finansal performans sıralamasında tüm yıllarda en iyi veya en kötü performansı sergileyen bir firma tespit edilememiştir.

Ünlü, Yalçın ve Yağlı 2017 yılında kurumsal yönetim ve firma performansı arasındaki ilişkiyi Topsis yöntemi ile incelemişlerdir. Analize BİST30 endeksinde yer alan ve Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) kapsamında olan ve olmayan firmalar dahil edilmiştir. Finansal

performansın ölçümünde geleneksel ölçütlerin yanı sıra değere dayalı performans ölçütleri de kullanılmıştır. 10'u kurumsal yönetim endeksinde olmak üzere 22 şirketin 2014 yılındaki verileri dikkate alınmıştır.

2017 yılında Akçakanat vd. tarafından yapılan çalışmada Entropi ve WASPAS yöntemleri kullanılarak bankacılık sektöründe performans değerlendirilmesi yapılmıştır. Analizde 2016 yılı ilk 9 aylık verilerden yararlanılarak toplam aktifler, toplam krediler ve alacaklar, toplam mevduat, toplam özkaynaklar, şube sayısı ve personel sayısı kriterleri belirlenmiş. Söz konusu kriterler Entropi yöntemi ile ağırlıklandırılmış, WASPAS yöntemi ile değerlendirilerek de sıralanmıştır.

Aytaç Adalı ve Tuş Işık (2017) tedarikçi seçim problemini inceledikleri çalışmalarında SWARA ve WASPAS yöntemlerini kullanmışlardır. Analizde kriter ağırlıklarının belirlenmesinde SWARA yöntemi, en iyi tedarikçinin seçilmesi için ise WASPAS yöntemi tercih edilmiştir.

2018 yılında Çakır, Akel ve Doğaner özel alışveriş sitelerini SWARA ve WASPAS yöntemi ile değerlendirmişlerdir. Özel alışveriş sitelerinin kriter ağırlıkları SWARA yöntemi ile her bir özel alışveriş sitesinin değerlendirme işlemi ise, WASPAS yöntemi ile yapılmıştır. Analiz sonucunda en iyi özel alışveriş sitesi tüketicilere önerilmiştir.

2018 yılında Düzer ve Önce tarafından yapılan çalışmada, açıklanan sürdürülebilirlik bilgi düzeyinin şirketlerin finansal performansı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada, Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören halka açık 30 şirketin 2008 yılından 2014 yılına kadar olan dönemleri ele alınmıştır. Finansal performansın ölçülmesinde aktif karlılığı, özkaynak karlılığı, piyasa değeri / defter değeri oranı ve fiyat / kazanç oranı gibi finansal oranlar kullanılarak panel veri analizi yöntemi uygulanmıştır.

İslatince tarafından 2018 yılında yapılan çalışmada katılım ve mevduat bankalarının finansal performans karşılaştırılması yapılmıştır. Çalışmada bankaların 2010-2017 yılları arasındaki finansal performansları ölçülürken 8 oran dikkate alınmıştır.

Araştırmanın Veri Seti

Bu çalışmada Borsa İstanbul'a kayıtlı enerji firmalarının finansal performansları ele alınmıştır. Çalışmanın zaman aralığı, 2008-2017 yılları arası 10 yıllık bir zaman dilimini kapsamakta ve veri seti yıllık verilerden oluşmaktadır. Çalışmada enerji firmalarının finansal performansları incelenirken kullanılan verilere şirketlerin mali tablolarından ulaşılmış ve bu mali tablolar kamuyu aydınlatma platformunda (KAP) bulunmaktadır. KAP; halka açık işletmelerin mali tablolarının düzenli olarak yayımlandığı elektronik bir sistemdir. Bu

çalışmanın verilerine de KAP’tan ulaşılmıştır. Çalışmada incelenen enerji firmaları 15 tanedir. Bu firmaların tümünün her yıl verisi bulunmadığı için her yıl analiz edilen enerji firması sayısı değişmektedir. Çalışmada finansal performans göstergesi olarak kullanılan mali tablo kalemleri 16 tanedir. Bu kalemler hem enerji firmalarının geleceği için önemli hem de finansal açıdan enerji firmalarının durumunu özetleyen mali tablo kalemleridir. Kullanılan mali tablo kalemlerine bilanço, gelir tablosu ve nakit akım tablosundan erişilmiştir. Çalışmanın örnekleme Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Araştırma Örneklemi

Firmalar	Performans Göstergeleri
Akenerji	Dönen Varlıklar
Aksa Enerji	Duran Varlıklar
Aksu Enerji	Özkaynaklar
Ayen Enerji	Hasılat
Bis Enerji	Satışların Maliyeti
Çalık Enerji	Araştırma Geliştirme (Ar-Ge) Gideri
Egeli & Co Enerji	Genel Yönetim Gideri (GYG)
Enerjisa	Pazarlama Gideri
İpek Enerji	Finansman Gideri
Işıklar Enerji	Finansman Geliri
Orge Enerji	Net Kar
Palmet Enerji	İşletme Faaliyetlerinden Nakit Akışları
Yayla Enerji	Finans Faaliyetlerinden Nakit Akışları
Zorlu Enerji	Yatırım Faaliyetlerinden Nakit Akışları
Zorlu Osmangazi Enerji	Dönem Sonu Nakit
	Hisse Başına Kazanç

Tablo 1’de görülen örneklemede; 15 enerji firması ve 16 performans değişkeni bulunmaktadır. 15 enerji firmasının tümü Borsa İstanbul’a kayıtlı ve halka açıktır, ayrıca tüm halka açık enerji firmaları analize dahil edilmiştir. Performans göstergeleri olarak kullanılan değişkenler; enerji firmalarının kısa-uzun vadeli varlık durumunu ve özkaynağını, satış durumunu ve elde ettiği net karını, bu karın hisse başına düşen tutarını, şirketlerin finans, yatırım ve işletme faaliyetlerindeki net nakit durumunu ve dönem sonunda elinde kalan nakdi ve enerji firmaları için önem arz eden gider kalemlerini göstermektedir. Değişkenlerden gider kalemlerini oluşturan kriterler minimum, faydalı kriterler olarak ifade edilen gelir kalemleri ise maksimum alınmıştır. Bu değişkenlerin tümü bir enerji firmasının finansal açıdan geleceğe yönelik hazırlıklı olup olmadığı konusunda fikir vermektedir. Bu fikir enerji firmasının hem finansal açıdan hem de yatırım ve büyüme açısından geleceğe yönelik kararlar almasında yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla belirlenen bu değişkenlerden maliyet gibi negatif gösterge olanlar enerji firmalarının katlanmış olduğu gider kalemleri iken, pozitif olan değişkenler ise enerji firmalarının gelir kalemlerinden ibaret olan enerji firmalarının en çok kullanmış olduğu pozitif göstergelerdir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada enerji firmalarının finansal performans ölçümünü yapabilmek için çok kriterli karar verme tekniği ile ağırlıklandırma tekniğinden faydalanılmıştır. Araştırmada 2 yöntem kullanılmıştır. İlk yöntem standart sapma (SD) yöntemidir. SD yönteminin kullanılmasının nedeni, kriterlerin ağırlıklarını hesaplamaktır.

SD Yöntemi

SD yöntemi; standart sapma olarak bilinen ve İngilizcesi standard deviation olarak adlandırılan methoddur. Bu methodda kriterlerin ortalamadan sapması belirlenerek hangi değişkenin tüm veri setinin ortalamasından ne kadar saptığı tespit edilmektedir. Bu yöntem Analitik Hiyerarşi Proses, Swara gibi uzman görüşü ve sübjektif yargılara dayanmamaktadır. Tamamen nesnel olan objektif bir değerlendirme yöntemidir. SD yönteminde kriterlerin ağırlıkları, standart sapmaları yardımıyla belirlenmektedir. SD yöntemi üç aşamadan oluşmaktadır.

Öncelikle veri setinden bir karar matrisi oluşturulur ve bu aşamada tüm çok kriterli karar verme teknikleri için geçerlidir. İkinci adımda ise karar matrisi standartlaştırılır. Standartlaştırmanın amacı; farklı değerlere sahip her veriyi ortak bir değer aralığında buluşturmadır. Standardize etme işlemi 1 ve 2 numaralı formüllerle gösterilmiştir.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad i = 1,2, \dots, m; \quad j = 1,2, \dots, n \text{ (fayda kriteri için)}$$

(1)

$$r_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad i = 1,2, \dots, m; \quad j = 1,2, \dots, n \text{ (maliyet kriteri için)} \quad (2)$$

1 numaralı formülde görülen standardize etme işlemi fayda kalemleri ve 2 numaralı formülde gösterilen ise maliyet kalemleri için farklı biçimde formülize edilmiştir. Amaç; her bir değişkenin içerdiği niteliğe verileri doğru standardize etmektir. Örneğin; gider kalemleri maliyet formülüyle, karlılık gibi pozitif niteliğe sahip kalemler de fayda formülüyle normalize edilmiştir. Ayrıca 1 ve 2 numaralı formüllerle gösterilen denklemde “m” alternatifleri, “n” ise değerlendirme kriterlerini göstermektedir. Bu çalışmada m ile gösterilen enerji firmaları iken n ile gösterilen performans göstergeleridir.

Üçüncü adım kriterlerin ağırlıklarının hesaplanması aşamasıdır. Bu aşamada standardize edilen verilere göre hangi kriterin ne derece önemli olduğu ve ağırlığının belirlenmesi işlemleri uygulanmaktadır. Bu işlem 3 numaralı formülle yapılmaktadır.

$$w_j = \frac{\sigma_j}{\sum_{k=1}^n \sigma_k} \quad (j = 1,2, \dots, m) \quad (3)$$

3 numaralı formülde her kriterin standart sapmasının toplam veri setinin standart sapmasına oranlanmasıyla her kriterin ağırlığı hesaplanmaktadır. Hesaplanan bu ağırlıklardan bir sonraki yöntemde faydalanılmıştır (Diakoulaki, Mavrotas & Papayannakis, 1995: 765-766).

WASPAS Yöntemi

Waspas yöntemi 2012 yılında Zavadskas vd. tarafından geliştirilen çok kriterli karar verme tekniklerinden biridir. Waspas, “weighted aggregated sum product assessment” kelime grubunun baş harflerinden oluşmaktadır ve ağırlıklandırılmış bütünleşik toplam çarpım değerlendirmesi anlamına gelmektedir. Waspas yöntemi; WSM (Weighted sum model: ağırlıklandırılmış toplam modeli) ve WPM (Weighted product model: ağırlıklandırılmış çarpım modeli) modellerinin birleşiminden oluşmaktadır. Waspas yöntemi; kriterlerin ağırlıklarını ve performans değerlerini kullanan, alternatiflere ilişkin bir sıralama ortaya koyan ve tahminde yüksek tutarlılığa ulaşmayı hedefleyen bir tekniktir (Lashgari vd., 2014: 738-740).

Waspas yöntemi 5 adımdan oluşmaktadır (Zavadskas vd., 2012: 3; Chakraborty & Zavadskas, 2014: 2-3):

İlk adımda kullanılan veri setinden bir karar matrisi oluşturulmalıdır. Karar matrisi 4 numaralı formülde gösterilmiştir.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} \cdots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} \cdots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} \cdots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

4 numaralı karar matrisinde alternatifler satırları, kriterler ise sütunları göstermektedir.

İkinci adımda karar matrisindeki verilerin normalize edilerek standartlaştırılması işlemi uygulanmaktadır. Bu işlem de 5 ve 6 numaralı formüllerle gösterilmiştir.

$$X_{ij}^* = \frac{X_{ij}}{\max_{ij}(X_{ij})} \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n \quad (5)$$

$$X_{ij}^* = \frac{X_{ij}}{\min_{ij}(X_{ij})} \quad i = 1, 2, \dots, m \text{ ve } j = 1, 2, \dots, n \quad (6)$$

5 numaralı formül; karlılık, kazanç gibi pozitif nitelik taşıyan gelir kaynaklarının standartlaştırılmasında; ancak 6 numaralı formül ise maliyet gibi gider niteliği taşıyan kaynakların standartlaştırılmasında kullanılmaktadır.

Üçüncü adımda Waspas yönteminin birleşiminde yer alan WSM (Ağırlıklı toplam model) hesaplanmaktadır. Bu model, 7 numaralı formülle hesaplanmaktadır.

$$Q_i^{(1)} = \sum_{j=1}^n r_{ij} w_j \quad (7)$$

7 numaralı formülde normalleştirilmiş verilerle her değişkenin hesaplanan ağırlığı çarpılıp toplanarak ağırlıklı toplam model bulunmaktadır.

Dördüncü adımda WPM (Ağırlıklı çarpım modeli) hesaplanmaktadır. Bu model, 8 numaralı formülle hesaplanmaktadır.

$$Q_i^{(2)} = \prod_{j=1}^n r_{ij}^{w_j} \quad (8)$$

8 numaralı formülde normalleştirilmiş veriler kullanılarak her değişkenin kendine ait ağırlığı kadar üssü alınıp toplanarak ağırlıklı çarpım modeli bulunmaktadır.

Beşinci adımda ise 7 ve 8 numaralı formülde hesaplanan WSM ve WPM modelleri lambda (λ) değerleri ile çarpılarak toplanmış ve 9 numaralı formülde gösterilmiştir.

$$Q_i = \lambda Q_i^{(1)} + (1 - \lambda) Q_i^{(2)} \quad (9)$$

9 numaralı formülde alternatiflerin Waspas skoru belirlenerek hangi alternatifin daha üstün olduğu tespit edilmiştir. Bu tespit gerçekleştirilirken kullanılan lambda değeri 0 ile 1 arasında değişmektedir ve karar vericinin tercihine göre şekillenmektedir. Ancak genellikle bir tarafa fazla ağırlık verip dengeyi bozmamak için 0,5 olarak kullanımı tercih edilmektedir.

Araştırmanın Bulguları

Araştırmada kullanılan kriterlerin ağırlıkları SD yöntemiyle belirlenmiş ve sonuçlar Tablo 2 ve 3’de gösterilmiştir.

Tablo 2. SD Skorları (2008-2012 yılları arası)

Değişkenler / Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012
Dönen varlıklar	0,064783214	0,059570608	0,065432667	0,0713	0,06219
Duran varlıklar	0,062548766	0,074218136	0,070698952	0,0702	0,07209
Özkaynaklar	0,063612226	0,064878717	0,072798921	0,0598	0,07204
Hasılat	0,0557	0,0609	0,0631	0,0654	0,0627
Satışların maliyeti	0,055692479	0,061152176	0,06024211	0,0584	0,06233
Ar-ge gideri	0,057967257	0,059703463	0,060953916	0,0595	0,06106
GYG	0,067673	0,062367	0,064701	0,0615	0,05994
Pazarlama gideri	0,058306049	0,059827374	0,060311011	0,0588	0,07182
Finansman gideri	0,056050698	0,058588685	0,059635018	0,0688	0,06107
Finansman geliri	0,072748585	0,058179136	0,061810354	0,0698	0,06029
Net kar	0,056736	0,057987	0,055322	0,0521	0,06113

İşletme faaliyetlerinden nakit akışları	0,06950538	0,068589397	0,058010121	0,0534	0,05609
Finans faaliyetlerinden nakit akışları	0,071447294	0,061076036	0,057090503	0,0659	0,05172
Yatırım faaliyetlerinden nakit akışları	0,06204685	0,06151072	0,069570424	0,0674	0,06477
Dönem sonu nakit	0,066307507	0,060204489	0,059497119	0,0584	0,05986
Hisse başına kazanç	0,058879026	0,0712173	0,060834647	0,0594	0,06095

Tablo 3. SD Skorları (2013-2017 yılları arası)

Değişkenler / Yıllar	2013	2014	2015	2016	2017
Dönen varlıklar	0,06688	0,0705	0,07401	0,06371	0,06006
Duran varlıklar	0,06835	0,07654	0,06578	0,06697	0,06543
Özkaynaklar	0,06648	0,06328	0,05946	0,06373	0,07655
Hasılat	0,0588	0,0638	0,0673	0,0623	0,0661
Satışların maliyeti	0,05871	0,06676	0,06868	0,06273	0,0659
Ar-ge gideri	0,05639	0,07625	0,05665	0,05902	0,06647
GYG	0,05706	0,06454	0,06154	0,07199	0,0796
Pazarlama gideri	0,07882	0,05804	0,06184	0,06121	0,05899
Finansman gideri	0,06325	0,07191	0,07436	0,07173	0,06886
Finansman geliri	0,05713	0,0582	0,06309	0,06883	0,07091
Net kar	0,06986	0,05363	0,06191	0,06471	0,04298
İşletme faaliyetlerinden nakit akışları	0,06545	0,04959	0,04712	0,06054	0,0527

Finans faaliyetlerinden nakit akışları	0,04863	0,0612	0,05431	0,04845	0,04764
Yatırım faaliyetlerinden nakit akışları	0,07078	0,05041	0,06145	0,04777	0,04952
Dönem sonu nakit	0,05761	0,05708	0,06552	0,0672	0,07274
Hisse başına kazanç	0,05583	0,05827	0,05698	0,05913	0,05554

Tablo 2 ve 3 birlikte değerlendirildiğinde;

➤ 2008 yılında % 7,2 ile finansman gelirinin ardından % 7,1 ile finans faaliyetlerinden nakit akışları kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 5,56 ile satışların maliyeti olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2009 yılında % 7,4 ile duran varlıkların ardından % 7,1 ile hisse başına kazanç kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 5,7 ile net kar olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2010 yılında % 7,2 ile özkaynakların ardından % 7 ile duran varlıklar kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. En az önem verilen değişkenin ise % 5,5 ile net kar olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2011 yılında % 7,1 dönen varlıkların ile ardından % 7 ile duran varlıklar kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 5,2 ile net kar olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2012 yılında % 7,208 ile duran varlıkların ardından % 7,204 ile özkaynaklar kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 5,1 ile finans faaliyetlerinden nakit akışları olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2013 yılında % 7,8 ile pazarlama giderinin ardından % 7 ile yatırım faaliyetlerinden nakit akışları kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 4,8 ile finans faaliyetlerinden nakit akışları olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2014 yılında % 7,63 ile duran varlıkların ardından % 7,62 ile ar-ge giderleri kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 4,9 ile işletme faaliyetlerinden nakit akışları olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2015 yılında % 7,43 ile finansman giderinin ardından % 7,40 ile dönen varlık kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 4,7 ile işletme faaliyetlerinden nakit akışları olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2016 yılında % 7,19 ile GYG'nin ardından % 7,17 ile finansman gideri kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük

olan kriterin ise % 4,7 ile yatırım faaliyetlerinden nakit akışları olduğu tespit edilmiştir.

➤ 2017 yılında % 7,6 ile özkaynakların ardından % 7,2 ile dönem sonu nakit kalemlerinin kriter ağırlığının en yüksek olduğu görülmektedir. Ağırlığı en düşük olan kriterin ise % 4,2 ile net kar olduğu tespit edilmiştir.

Tüm değerlendirmelere göre; değişkenlerin ağırlıkları yıldan yıla değişmekte ve her yıl en önemli değişken farklılaşmaktadır. Genel bazlı bakıldığında; duran varlıklar ve özkaynaklar kalemlerinin diğer değişkenlere göre bir adım önde olduğu tahmin edilmektedir ve 10 yıllık önem derecelerinin ortalamaları alındığında, % 6,9 ile duran varlıkların ve ardından % 6,6 ile özkaynaklar kalemlerinin ilk sıralarda yer alması bu tahmini kanıtlamaktadır. Ayrıca % 5,6 ile en az önem verilen gösterge ise finans faaliyetlerinden nakit akışlarıdır. Bu değerlendirmeler enerji firmaları için yapılmakta olup tüm sektörlerle yönelik değildir. Enerji firmalarının en önemli kaleminin duran varlık ve özkaynaklar kalemleri olması, enerji firmalarının kurulduğu bölgedeki amacını desteklemekte ve bu amacı kendi kaynaklarına ağırlık vererek gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. Enerji firmalarının amacı; doğru seçilmiş kuruluş yerinde yapmış olduğu uzun vadeli yatırımları (duran varlık yatırımı) sayesinde gelecekte hem ülkenin hem de kurulduğu bölgenin enerji ihtiyacını karşılamaktır.

Finansal performans ölçümünde kullanılan göstergelerin ağırlıkları tespit edildikten sonra bu ağırlıklara göre hangi firmanın ne durumda olduğu yıllar bazında ayrı ayrı analiz edilmiş ve bu analiz Waspas yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Waspas yöntemi sonucunda elde edilen skorlar Tablo 4 ve 5 aracılığıyla gösterilmiştir.

Tablo 4. 2008-2012 Yılları Arası Waspas Skorları

Firmalar	2008	2009	2010	2011	2012
Akenerji	2,675199	-2,0354	8931,277	-7,91079	-13,6555
Aksa Enerji		2,086035	7011,061	3,872224	-5,05825
Aksu Enerji	4,652378	3,921506	4,82505	3,026375	4,585039
Ayen Enerji	4,446536	4,636282	1046,12	4,830138	-0,83604
Egeli & Co Enerji	3,154894	3,398306	4,27809	3,008898	4,127194
İpek Enerji	3,412129	2,956759	3803,372	5,453805	4,193441

Işıklar Enerji	4,031156	4,025834	51,24752	3,679194	3,061117
Orge Enerji				4,045783	4,24197
Yayla Enerji					3,829381
Zorlu Enerji	3,335615	4,270641	9,101219	2,919129	4,189866

Tablo 5. 2013-2017 Yılları Arası Waspas Skorları

Firmalar	2013	2014	2015	2016	2017
Akenerji	-171,848	-4,42559	-20,0487	-13,9365	4,316542
Aksa Enerji	-131,174	5,658584	2,168591	3,525438	5,144816
Aksu Enerji	3,632517	3,460237	4,632199	2,648232	3,136509
Ayen Enerji	-23,0086	5,089803	3,087995	3,284946	4,761781
Bis Enerji	-1,17736	5,037144	3,754661	3,549458	3,913083
Çalık Enerji	3,870528	3,539117	4,25789	3,843091	3,887116
Egeli & Co Enerji	-4,50759	2,684057	2,795441	2,589561	2,527371
Enerjisa				4,239675	3,904268
İpek Enerji	4,378851	4,079352	3,616811	3,782013	3,778526
Işıklar Enerji	-0,34479	4,745847	4,146157	3,381404	3,726999
Orge Enerji	5,241275	4,227895	5,628442	5,01687	4,41505
Palmet Enerji			4,271802	3,771802	4,332042
Yayla Enerji	1,529242	4,900456	3,657431	3,262155	3,56583
Zorlu Enerji	3,874158	3,290836	3,919858	3,115761	4,120299
Zorlu Osmangazi Enerji				0,686868	4,15677

Tablo 4 ve 5’deki Waspas skorları hangi enerji firmasının hangi yılda daha iyi finansal performans gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca her enerji şirketi her yılda aktif olmadığı için enerji firmaları sayısı yıldan yıla farklılık göstermekte bu nedenle bazı firmaların bazı yıllarda Waspas skorları bulunmamakta ve hücreleri boş kalmaktadır. Sonuçlar Tablo 6’da gösterilmiştir.

Tablo 6. 2008-2017 Yılları Arası Finansal Performans Sıralaması

Firmalar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Akenerji	7.	8.	1.	9.	10.	12.	12.	13.	15.	5.
Aksa Enerji		7.	2.	4.	9.	11.	1.	12.	7.	1.
Aksu Enerji	1.	4.	7.	6.	1.	5.	9.	2.	12.	14.
Ayen Enerji	2.	1.	4.	2.	8.	10.	2.	10.	9.	2.
Bis Enerji						8.	3.	7.	6.	8.
Çalık Enerji						4.	8.	4.	3.	10.
Egeli & Co Enerji	6.	5.	8.	7.	5.	9.	11.	11.	13.	15.
Enerjisa									2.	9.
İpek Enerji	4.	6.	3.	1.	3.	2.	7.	9.	4.	11.
Işıklar Enerji	3.	3.	5.	5.	7.	7.	5.	5.	8.	12.
Orge Enerji				3.	2.	1.	6.	1.	1.	3.
Palmet Enerji								3.	5.	4.
Yayla Enerji					6.	6.	4.	8.	10.	13.
Zorlu Enerji	5.	2.	6.	8.	4.	3.	10.	6.	11.	7.
Zorlu Osmangazi Enerji									14.	6.

Tüm yapılan değerlendirmelerin özeti olarak; her yıl finansal performansı yüksek olan firma değişmekte; ancak finansal performansı en düşük olan firma genellikle Akenerji’dir. 2010 yılındaki mali tablo verileri finansal krizden sonraki yıl olduğu için oldukça farklılaşmış ve Akenerji firmasında tam tersine olumlu bir etki yaratmıştır. Dolayısıyla Akenerji firması 2010 yılında finansal performansı en iyi firmadır.

Sonuç

Dünya nüfusunun hızla artmasıyla birlikte enerjiye olan ihtiyaç da artmaktadır. Kullanılan fosil yakıtların tükenme riski ve doğaya verdikleri zarar insanları doğa dostu ve yenilenebilir enerji kaynakları arayışına yöneltmektedir. Enerjinin insan yaşamındaki önemi bu arayışı daha da hızlandırmaktadır. Ayrıca yenilenebilir enerji, enerji noktasında dışarıya bağımlı olan ülkelerin bu bağımlılıktan kurtulmalarının bir başka yoludur.

İnsan yaşamı için bu kadar önemli olan enerjiyi üreten firmaların devamlılıkları da önem arz etmektedir. Başka sektörlerde olduğu gibi enerji sektöründe de firmaların sürdürülebilirliğin önemli bir göstergesi başarılı bir performans göstermesidir. Performans ölçümü işletmelerin belirlenen hedeflere ne derece ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Performans ölçümü ile başarı veya başarısızlık ortaya konabilmektedir.

Finansal performans ölçümü firmalar açısından başarıyı ortaya koyan anlamlı bir göstergedir. Firmalarda finansal performans ölçümü yapılırken mali tablolardan yararlanılmaktadır. Literatürde yapılan çalışmalarda finansal performans ölçümünde mali tablolardan elde edilen oranların kullanıldığı görülmektedir. Finansal göstergeler kullanılarak yapılan performans ölçümleri firmalar için daha objektif sonuçlar ortaya koymaktadır. Finansal performans ölçümünde yapılan analizler firmaların hem bugününe hem de geleceğe dönük kararlarına ışık tutmaktadır.

Enerji firmaları için gerçekleştirilen bu çalışma, Türkiye’deki Borsa İstanbul’a kayıtlı tüm enerji firmalarını kapsamaktadır. Enerji firmalarının bir kısmı yeni halka açıldığı için her yıl farklı sayıda enerji firması bulunmasına rağmen, mevcutta 15 enerji firması halka açık olarak faaliyet göstermektedir. Çalışma 2008-2017 yılları arası 10 yıllık bir veri setinden oluşmaktadır. Yapılan çalışmada enerji firmalarının finansal performansları incelenmiş ve finansal performansı ölçmek için 16 performans göstergesi kullanılmıştır. Bu performans göstergeleri, enerji firmaları için oldukça önem arz eden gelir ve gider kalemleri, aktif kalemleri ve nakit akışlarından oluşmaktadır. Analizi gerçekleştirmek için ise finansal performans göstergeleri olarak kullanılan 16 değişkenin ağırlığı SD yöntemiyle belirlenmiştir. Amaç; her değişkenin eşit öneme sahip olmasını önlemek ve her değişken için nesnel bir değerlendirme yapmaktır. Bu doğrultuda

belirlenen ağırlıklara göre enerji firmalarının finansal performansları Waspas yöntemiyle analize tabi tutulmuştur. Sonuç olarak; finansal kriz dönemi sonrası 2010 yılı dışında Waspas yöntemi güvenilir sonuçlar vermiştir. 2010 yılında firmaların mali tablolarındaki verilerin farklı yansıtılmasından ötürü en iyi-en kötü şirket tamamen değişmektedir. Ayrıca bir enerji firmasının en iyi veya en kötü performansa sahip olduğunu direkt olarak söylemek aldatıcı olabilir; çünkü mali tablo verilerindeki farklı gösterimler sonuçları tamamıyla değiştirebilmektedir. Mali tablolar baz alınarak yapılan değerlendirmeye göre; enerji sektörünün finansal açıdan en iyi firması Orge Enerji iken, en yetersiz firması ise Akenerji'dir.

Bu çalışma literatürdeki diğer çalışmalardan hem kullanılan yöntemler itibariyle hem de enerji firmalarının finansal performanslarının incelenmesi konusunda farklılaşmaktadır.

KAYNAKLAR

- ADALI, AYTAÇ, Esra & IŞIK, TUŞ, Ayşegül (2017), “Bir Tedarikçi Seçim Problemi İçin SWARA ve WASPAS Yöntemlerine Dayanan Karar Verme Yaklaşımı”, *International Review of Economics and Management*, C. 5, Sy. 4, ss. 56-77.
- AKÇAKANAT, Özen, EREN, Hande, AKSOY, Esra & ÖMÜRBEK, Vesile (2017), “Bankacılık Sektöründe Entropi ve WASPAS Yöntemleri ile Performans Değerlendirmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 22, Sy. 2, ss. 285-300.
- AKGÜN, Melek & SOY TEMÜR, Ayşe (2016), “BİST Ulaştırma Endeksine Kayıtlı Şirketlerin Finansal Performanslarının Topsis Yöntemi İle Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, C. 12, Sy. ICAFR 16 Özel Sayısı, ss. 173-186.
- AKYÜZ, Yılmaz & KAYA, Zübeyde (2013), “Türkiye'de Hayat Dışı ve Hayat/Emeklilik Sigorta Sektörünün Finansal Performans Analiz ve Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 13, Sy. 26, ss. 355-371.
- ARSLAN, Hasan Burak & ŞİMŞİR, Şerif Aziz (2014), “Satın Alım Öncesi ve Sonrası Türk Hedef Şirketlerinin Finansal Performansı”, *İktisat İşletme ve Finans*, C. 29, Sy. 345, ss. 9-40.
- AYANOĞLU, Yıldız, ATAN, Murat & BEYLİK, Umut (2010), “Hastanelerde Veri Zarflama Analizi (VZA) Yöntemiyle Finansal Performans Ölçümü ve Değerlendirilmesi”, *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, C. 2, Sy. 2, ss. 40-62.

- AYDIN, Gökhan & ÜLENGİN, Burç (2011), “Tüketici Temelli Marka Değerinin Finansal Performans Üzerine Etkisi”, *İTÜ Dergisi*, C. 10, Sy. 2, ss. 58-68.
- BEKTAŞ, Hakan & TUNA, Kadir (2013), “Borsa İstanbul Gelişen İşletmeler Piyasası’nda İşlem Gören Firmaların Gri İlişkisel Analiz İle Performans Ölçümü”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 3, Sy. 2, ss. 185-198.
- BRIGNALL, T. J. Stan (2007), “A Financial Perspective On Performance Management”, *The Irish Accounting Review*, vol. 14, no. 1, pp. 15-29.
- CHAKRABORTY, Shankar & ZAVADSKAS, Edmundas Kazimieras (2014), “Applications Of Waspas Method In Manufacturing Decision Making”, *Informatica*, vol. 25, no. 1, pp. 1-20.
- CHEN, Ming-Chin, CHENG, Shu-Ju & HWANG, Yuhchang (2005), “An Empirical Investigation Of The Relationship Between Intellectual Capital and Firms’ Market Value and Financial Performance”, *Journal of Intellectual Capital*, vol. 6, no. 2, pp. 159-176.
- COOPER, Stuart (2004), *Corporate Social Performance: A Stakeholder Approach*, 1st Edition, England, Routledge Publishing.
- ÇAKIR, Engin, AKEL, Gökhan & DOĞANER, Mustafa (2018), “ Türkiye’de Faaliyet Gösteren Özel Alışveriş Sitelerinin Bütünleşik SWARA-WASPAS Yöntemi ile Değerlendirilmesi”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Sy. 18.EYİ Özel Sayısı, ss. 599-616.
- DIAKOULAKI, Danae, MAVROTAS, Georges & PAPAYANNAKIS, Lefteris (1995), “Determining Objective Weights In Multiple Criteria Problems: The Critic Method”, *Computers & Operations Research*, vol. 22, no. 7, pp. 763-770.
- DUMANOĞLU, Sezai & ERGÜL, Nuray (2010), “İMKB’de İşlem Gören Teknoloji Şirketlerinin Mali Performans Ölçümü”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, C. 48, Sy. Ekim, ss. 101-111.
- DÜZER, Murat & ÖNCE, Saime (2018), “Sürdürülebilirlik Performans Göstergelerine İlişkin Açıklamaların Finansal Performans Üzerine Etkisi: BİST’te Bir Uygulama”, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, C. 11, Sy. 1, ss. 93-117.
- EGE, İlhan, TOPALOĞLU, Emre Esat & ÖZYAMANOĞLU, Murat (2013), “Finansal Performans İle Kurumsal Yönetim Notları Arasındaki İlişki: BİST Üzerine Bir Uygulama”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, C. 5, Sy. 9, ss. 100-117.

- ERGÜL, Nuray (2010), “İMKB’de İşlem Gören Enerji Şirketlerinin Mali Performanslarının TOPSIS Yöntemi İle Analizi”, 1. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları.
- ERGÜL, Nuray (2014), “BİST-Turizm Sektöründeki Şirketlerin Finansal Performans Analizi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 4, Sy. 1, ss. 325-340.
- ERTUĞRUL, Murat (2009), “Finansal Performans Ölçümünde Dönüşümlerin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, Sy. 1, ss. 19-46.
- GENÇ, Erhan, KARAKOÇ, Mehtap & TAYYAR, Nezh (2016), “Gri İlişkisel Analiz Yöntemiyle Kurumsal Yönetim Endeksinde Yer Alan Şirketlerin Finansal Performanslarının Ölçümü ve Kurumsal Derecelendirme Notları İlişkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, Sy. 59, ss. 1327-1338.
- İSKENDEROĞLU, Ömer, KARADENİZ, Erdinç & AYYILDIZ Nazif (2015), “Enerji Sektörünün Finansal Analizi: Türkiye ve Avrupa Enerji Sektörü Karşılaştırması”, *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, C. 3, Sy. 3, ss. 86-97.
- İSLATİNCE, Nuray (2018), “Türkiye’deki Katılım Bankaları ve Mevduat Bankalarının (2010-2017) Dönemi Finansal Performans Farklılıklarının Kruskal Wallis Testi ve All-Pairwise Karşılaştırma Yöntemi İle Karşılaştırılması”, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, vol. 8, no. 4, pp. 255-262.
- KAMUYU AYDINLATMA PLATFORMU, (2018), <https://www.kap.org.tr/tr/>
Erişim Tarihi: 20 Aralık 2018.
- KARAMAN, Rıfat (2009), “İşletmelerde Performans Ölçümünün Önemi ve Modern Bir Performans Ölçme Aracı Olarak Balanced Scorecard”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C. 8, Sy. 16, ss. 411-426.
- LASHGARI, Shima, ANTUCHEVIČIENĖ, Jurgita, DELAVARI, Alireza & KHEIRKHAH, Omid (2014), “Using QSPM And Waspas Methods For Determining Outsourcing Strategies”, *Journal of Business Economics and Management*, vol. 15, no. 4, pp. 729-743.
- MARTIN, Ray (1997), Do We Practise Quality Principles In The Performance Measurement Of Critical Success Factors? *Total Quality Management*, vol. 8, no. 6, pp. 429-444.
- METİN, Sevda, YAMAN, Serdar & KORKMAZ, Turhan (2017), “Finansal Performansın TOPSIS ve MOORA Yöntemleri İle Belirlenmesi: BİST Enerji Firmaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Uygulama”,

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 14, Sy. 2, ss. 371-394.

- SAKARYA, Şakir, YILDIRIM, Hasan, Hüseyin & AKKUŞ, Hilmi, Tunahan (2015), “BİST’te İşlem Gören Enerji Şirketlerinin Finansal Performanslarının TOPSİS Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi İle Belirlenmesi”, 19. Finans Sempozyumu, 21-24 Ekim Çorum.
- SMITH, Wilbur I. & LOCKAMY III, Archie (2000), “Target Costing For Supply Chain Management: An Economic Framework”, *Journal of Corporate Accounting & Finance*, C. 12, Sy. 1, ss. 67-77.
- ÜNLÜ, Ulaş & SAYGIN, Oğuz (2014), “Arındırılmış Ekonomik Katma Değer (REVA) Yöntemiyle Performans Ölçümü: Turizm Sektörü Uygulaması”, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, C. 63, Sy. Temmuz, ss. 139-150.
- ÜNLÜ, Ulaş, YALÇIN, Neşe & YAĞLI, İbrahim (2017), “Kurumsal Yönetim ve Firma Performansı: Topsis Yöntemi İle BIST 30 Firmaları Üzerine Bir Uygulama”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 19, Sy. 1, ss. 63-81.
- WADDOCK, Sandra A. & GRAVES, Samuel B. (1997), “The Corporate Social Performance-Financial Performance Link”, *Strategic Management Journal*, vol. 18, no. 4, pp. 303-319.
- WU, Desheng Dash & OLSON, David L. (2006), “A Topsis Data Mining Demonstration and Application To Credit Scoring”, *International Journal of Data Warehousing & Mining*, vol. 2, no. 3, pp. 1-10.
- YÜREĞİR, Oya H. & NAKİBOĞLU, Gülsün (2007), “Performans Ölçümü ve Ölçüm Sistemleri: Genel Bir Bakış”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 16, Sy. 2, ss. 545-562.
- ZAVADSKAS, Edmundas Kazimieras, TURSKIS, Zenonas, ANTUCHEVIČIENĖ, Jurgita & ZAKAREVICIUS, Algimantas (2012), “Optimization of weighted aggregated sum product assessment”, *Electronics And Electrical Engineering*, vol. 122, no. 6, pp. 3-6.

ENGELLİLER, DİN VE SOSYAL DIŞLANMA¹

Yunus BUCUKA²

Geliş: 21.06.2019 / Kabul: 02.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.581022

Öz

Bu araştırmada, engellilerin nasıl bir dini sosyalleşme sürecinden geçtiklerini ve bu sosyalleşme sürecinde yaşadıkları sorunları, sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları alanları ve bu dışlanmanın boyutlarını, kendilerinin yaşantı ve deneyimleri çerçevesinde belirlemek amaçlanmıştır. Ayrıca elde edilen bilimsel bilgiler ile engellilere yönelik toplumsal duyarlılık ve bilinç düzeyinin artırılmasına, onların toplumla bütünleşmelerini sağlayabilecek sosyal politikaların üretilmesine katkı sağlamak da hedeflenmiştir.

Araştırma, betimsel bir nitel araştırmadır ve nitel araştırma modellerinden fenomenolojik (olgubilim) model üstüne kurulmuştur. Çalışma alanını Bingöl İli Belediye sınırları içinde yaşayan ortopedik, görme ve işitme engelliler oluşturmaktadır. Araştırmada amaçsal örneklem tekniği ile belirlenmiş otuz engelli birey ile yarı yapılandırılmış form yardımıyla, derinlemesine görüşme yapılmıştır. Araştırmada, engellilerin birçok alanda sosyal dışlanma yaşadıkları sonucuna varılmıştır. Dışlanma yaşadıkları alanların başında toplumsal hayata dâhil olma, eğitim, sosyal ve kültürel faaliyetler, erişilebilirlik gibi alanlar bulunmaktadır. Bunlarla beraber dini toplumsal faaliyetlerde ve dini hizmet alanlarında da sosyal dışlanma yaşadıkları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Dini Sosyalleşme, Sosyal Dışlanma, Dini Toplumsal Hayattan Dışlanma.

¹ Bu makale 2017 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde, Prof. Dr. Fazlı POLAT danışmanlığında hazırlanan "Dini Sosyalleşme ve Sosyal Dışlanma Ekseninde Engellilik" adlı doktora tezinden oluşturulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ybucuka@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3001-2646>.

DISABLED PEOPLE, RELGION AND SOCIAL EXCLUSION

Abstract

The aim of this study is to determine how disabled people undergo a process of religious socialization and the problems they experienced during this process of socialization, the areas where they are exposed to social exclusion and the extent of this exclusion within the framework of their life and experiences. In addition, it is aimed to increase the level of social awareness and consciousness towards disabled people and to contribute to the production of social policies that can enable them to integrate with society.

The research is a descriptive qualitative research and is based on the phenomenological model of qualitative research models. The study area is composed of orthopedically handicapped, visually impaired and hearing impaired people living in Bingöl province. In the research, in-depth interviews are conducted with the help of thirty handicapped individuals with the help of semi-structured forms. In the study, it was concluded that people with disabilities experienced social exclusion in many areas. The foremost areas where they live exclusion are the ones such as social life, education, social and cultural activities. In addition to these, it is determined that they experience social exclusion in religious social activities and religious service areas.

Keywords: *Disability, Religious Socialization, Social Exclusion, Exclusion from Religious Social Life.*

Giriş

Engellilik, evrensel bir olgu ve kitlesel bir sorundur. Dünya çapında, herhangi bir engellilik sorunuyla yaşamak zorunda kalan bir milyardan fazla insan olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun iki yüz milyonu ise hayatlarında ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bunun yanı sıra gelecek yıllarda engelli sayısının daha da artacağı ve engellilere sunulacak temel hizmetler konusunda ilgili kurumların daha yüksek kaygıya sahip olacağı düşünülmektedir. Dünyanın her yerinde, engelli olmayan insanlara nazaran engelliler daha niteliksiz sağlık koşullarına, daha fazla eğitim sorunlarına ve daha yüksek yoksulluk değerlerine sahiptir. Engelliler; istihdam, ulaşım ve bilgi edinme gibi temel hizmetlere erişimde de birçok zorlukla karşılaşmaktadır (Dünya Sağlık Örgütü, 2011). Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı ve Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı ortaklığı ile gerçekleştirilen *Türkiye Özürlüler Araştırması 2002*, Türkiye’de engellilik alanında gerçekleştirilen en

kapsamlı araştırmadır. Bu araştırmada, engelli nüfusunun toplam nüfus içerisindeki oranı %12,29 olarak tahmin edilmiştir.

Engelliler, toplumsal hayata katılma konusunda ciddi sosyalleşme sorunları yaşamaktadırlar. Sosyalleşme, bireylerin hayatlarını başarıyla sürdürmelerinde ve kendi dünyalarında hayat zorluklarının üstesinden gelmelerinde diğer bireylerle dayanışma sağlamaları için işlev görür. Böylece, sosyal, duygusal ve bilişsel seviyelerde bireysel ve kültürel olarak paylaşılan yeterlilikleri elde etmesi için bireylerin kabiliyet ve motivasyonunu oluşturur (Bugental ve Grusec, 1998: 367). Engellilerin, karşılaştıkları sorunları çözmek için topluma aktif bir şekilde katılmaları gerekmektedir. Bu katılımı sağlayacak en önemli unsurlar ise onların sosyalleşme sürecinde edindikleri bilgi, kültür ve yetenekler olacaktır. Dolayısı ile engellilerin başarılı bir sosyalleşmeden geçmeleri zorunlu görünmektedir.

2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu; engelliye; "doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık ya da kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olup korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyacı olan kişi" olarak tanımlamaktadır. Araştırmada kullanılacak olan engellilik kavramı, hem bireysel boyutta olan sakatlık ve faaliyet kısıtlılığını hem de toplumsal olarak inşa edilmiş, çevre ve kültürün ürettiği katılım kısıtlılığını içermektedir. Engellilik, bedensel ve toplumsal etkileşiminin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

Toplumun diğer bireyleri gibi engelliler de ait oldukları toplum içerisinde bir sosyalleşme sürecinde geçmekte ve bu süreçte, yaşadıkları toplumun dini sosyal hayatından da yakından etkilenmektedirler. Toplumsal aidiyet bağlarına rağmen; engelliler, kendileri gibi olmayan ya da 'normal' olarak addedilen bireylerden farklı muamelelere maruz kalabilmekte ve engellilik halleri dolayısıyla sosyal dışlanmaya maruz kalıp, ötekileştirilebilmektedirler.

Bir Sosyalleşme Alanı Olarak Din

En genel kullanımıyla sosyalleşmeyi Gecas (2000), bir bireyin kendi grubunun normları, değerleri, inanışları, tutumları ve dil karakteristiklerini edindiği bir etkileşim süreci olarak değerlendirir. Bu kazanım sürecinde bireyin benliği ve kişiliği yeniden oluşturulur ve şekillenir. Her birey kendine özgü bir somut toplumsal yapı tarafından sosyalleştirildiği için, evrensel açıdan bir sosyalleşme sürecinden bahsetmek mümkün değildir. Topluma dâhil olan her birey için müstakil bir süreç vardır (Tezcan, 1995: 38-39). Gould (2011: 80)

ise; sosyalleşmeyi, kişiler arası iletişim yoluyla davranış, değer ve kimlikleri öğrenme olarak tanımlanmaktadır. Sosyoloji alanında, sosyalleşme ilişkileri, kişisel ve kişiler arası deneyimleri ve benliğin oluşumunu incelemeye imkân sağladığı için oldukça önemlidir. Grusec ve Hastings (2007), sosyalleşmenin, birçok çıktıyı içerdiğinin altını çizmektedirler. Bunlar; sosyal, duygusal, bilişsel ve kişisel alanlarda yer alan kurallar, roller, standartlar ve değerlerin kabul edilmesidir. Sosyalleşme, yaşam boyu devam eder ve birçok farklı kişi tarafından (ebeveynler, öğretmenleri akranlar ve kardeşler; okul, medya, internet genel kültürel kuruluşlar) başarılabilir. Ayrıca sosyalleşme; biyolojik ve sosyal kültürel unsurların karmaşık ve iç içe geçmiş etkileşimleri fark edilmeden anlaşılabilir.

Okumuş (2014: 439-441), ailevi, ideolojik, iktisadi, politik, ahlaki sosyalleşme gibi dini sosyalleşmeden de söz etmenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Bireyler doğumlarından itibaren aile içinden başlayarak dini sosyalleşmeyi; dinin, inanç, emir ve yasaklarını farklı kanallar vasıtasıyla öğrenerek bunları yaşamında uygulamaya çalışır. Toplumsal bir kurum olarak dinin bireyler üstündeki etkisi sebebiyle dini sosyalleşme, dini olmayan alanlar üstünde de etki sahibidir.

İnsanların kişilik gelişimlerinin önemli bir boyutu, dini inanç, değer ve kodlarla belirlenir. Bu süreç, diğer kültürel ve dinsel unsurların benimsenmesiyle devam etmektedir. Bu sürece dini sosyalleşme denir ve kısaca şöyle formüle edilebilir; $Dini\ Sosyalleşme = İnsan\ Fıtratı \times Toplum-Kültür-Din = Dini\ Kişilik\ ya\ da\ Kişisel\ Dindarlık$. Dolayısı ile sosyalleşme de iki önemli unsur bulunmaktadır. Bireylerin dini sosyalleşmesi, bireyin doğuştan getirdiği beşeri eğilim ya da yeteneğin belirli toplumsal ve kültürel koşullarla etkileşimi sonucu oluşan bir süreçtir (Günay, 2010: 423). Kirman (2011: 91)'a göre, dinsel ve manevi toplumsal kültür unsurları, gençlerin kimlik oluşumunda önemli bir yer edinmekte ve bu durum da ancak formel ya da enformel eğitim yoluyla ciddi bir etkiye sahip olmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in "*Her çocuk fıtrat üzere doğar, sonra anası babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yapar.*" ifadesini "sosyalleşme hadisi" olarak dile getirmek mümkün görünmektedir.

Dini sosyalleşme, bireylerin davranışları bütünüyle etki altına alamaz, çünkü onların bireysel gereksinimleri, güdü ve amaçları da davranışlarında belirleyicidir. Karşılıklı etkileşim niteliğinde olan bu süreç içerisinde bireyler, toplumun desteğiyle dini tutumlarını geliştirirken toplumun dini geleneğinin devamına da katkı sunmaktadır (Arslan, 2006: 62). Arabacı (2003: 44), dini sosyalleşmede kullanılan dilin önemi üstünde durmaktadır. Dini içerikli konular

tartışılırken kullanılan dilin sade ve anlaşılır oluşu dini sosyalleşmeyi etkilemektedir.

Aile sosyalleşmenin başladığı kurumdur. Yeni doğan çocuklar, ailelerinde dahası toplum içerisinde ne yapacaklarını bilemezler. Yeni doğan bir çocuk; aile, okul, oyun alanı ve sokaklarda başarılı ilişkiler yoluyla toplumun yeniden yapılanmasına katkı sunacak bir kişi haline gelir (Handel, 2010: 123). Aile dini alanda ilk bilgi kaynağıdır. Aile içinde güçlü bağların olması, üyelerinin dini tercihlerine ciddi yön vermektedir (Sherkat, 2013: 287). Çocuğun tecrübe ettiği dini yaşamın muhtevası, ailedeki kişilerin dini bilgi düzeyleri, deneyimleri, yetenekleri ve bireysel düşünme kapasitesi doğrultusunda sağlıklı bir dini kişiliğin oluşumuna katkı sunacaktır (Aydın, 1996: 220). Arkadaş çevresi; çocukların, gençlerin dini tutum ve davranışların kazanılmasındaki çevresel etkenlerden biridir. Ailenin ardından en önemli sosyalleştirici araç olarak değerlendirilebilir. Büyük oranda ergenlik çağına karşılık gelen bu dönemde artık ebeveynlerden daha çok etkili olmaya başlamaktadır (Doğan, 2010: 124).

Her toplum için eğitim öğretim kurumları, toplumsal kültürün ve yaşamın devamının sağlanmasında kilit unsurlardandır. Bu süreçte toplumsal kültürün önemli bir boyutunu oluşturan dini kültür öğelerinin de genç nesillere aktarılması önemlidir (Çekin, 2013: 37-41). Gençlerin kendi toplumuna ve kültürüne yabancılaşmaması, farklı kültürlerin etkisine girmemesi açısından da din eğitiminin sosyalleşme işlevi önem taşımaktadır. Sağlıklı bir din eğitimi bireylerin dini kültürlenmelerini ve bu açıdan da topluma uyumlarını arttıracaktır (Bulut, 2011: 35). Din, sadece bireysel ilişkileri değil toplumsal ilişkileri de düzenler. Bu sosyolojik boyut cemaat oluşturma gücüyle doğru orantılıdır (Arslantürk, 2008: 182). Cami cemaatinin en ayırıcı niteliği, toplumun küçük bir örneği olmasıdır. Camide bulunan tüm sosyal kategoriler birbirinin tamamlayıcısıdır. Camiye devam eden birey cemaat bilincine ulaşmakla beraber farz, zikir gibi dini kavram ve ibadetlere de alışmış olacaktır (Bilgin, 2008: 194-207).

İslam toplumlarında dini sosyalleşmenin önemli bir ögesi olan cami birçok işlev yerine getirmektedir (Güngör, 2012: 120). Camide verilen eğitim yaygın halk eğitimi niteliğindedir. Hiçbir ön koşul olmaksızın, her yaş ve düzeye uygun eğitim verilmektedir (Çelikkaya, 1993: 59). Cemaati oluşturan insanların bilgi düzeyleri, yaşları, kültür farklılıkları, özel nitelikleri gibi birçok açıdan iyi bir eğitim almayı gerektirmektedir. Bunun için de camide görevli kişilerin cemaatle, halkla başarılı ve sağlıklı iletişim kurması gerekmektedir.

Bunun yolu da çok yönlü birikimden geçmektedir (Tetik, 1998: 100). Camiler yalnızca namaz kılınan yerler değil, aynı zamanda toplumsal buluşma mekânlarıdır (Atay, 2013: 76). Müslümanların meclisleri, istişare alanları ve ilim merkezidir. Bu sıfatla toplumun kurumsal işleyişinin de merkezindedir (Hak, 1991: 290). Bunların yanı sıra çocuklarda dini bilincin oluşması, dini sosyalleşmenin istenilen nitelikte ve düzeyde olması için çok önemli mekânlardır. Günümüzde camilerin işlevlerinde bir azalma olduğu düşünülse de camiler hala birçok farklı grup için oldukça önemlidir (Bilgin, 2008: 192-193).

İnsanlar, biyolojik bir varlıktan, kültür edinerek sosyal bir varlık haline gelir. Bir süreç olarak kabul edilen sosyalleşme; toplumda hâkim olan değerlerin, kuralların davranışların bireylere aktarılmasını ifade eder. Birey ve toplum etkileşiminden; toplum genç üyeler, bireyler de bağımsız düşünme ve bireysel kimlik kazanır (İçli, 2009: 117-118). Bireyin önceden edindiği deneyimler, yeni deneyimleri meydana getirir. Sosyologlar buna, "kültürün içe dönüşü", "birey tarafından özümlemesi" demektirler. Birey, edindiklerini bu çerçevede değerlendirir. Böylece birey, kendi düşüncelerini oluştururken biriktirdiği bu depodan yararlanmaktadır (Tezcan, 1995: 41).

Başa Çıkma ve Dışlanma Alanı Olarak Dini Toplumsal Hayat

Engelliler; engellilik halleriyle ve yaşamlarını etkileyen öteki sorunlarla başa çıkma hususunda bir kaynak olarak dinden faydalanmaktadırlar. Özellikle dua, namaz, sabır ve tevekkül gibi dini ibadet ve davranışlarla, engelliliğin neden olduğu problemlerle başa çıkmaktadırlar. Özellikle toplu olarak gerçekleştirilen ibadetler bireylerin toplumla aidiyet bağımlı geliştirirken sorun ve kaygıları bertaraf etmekte onlara destek sunmaktadır (Bahçekapılı, 2012: 252). Yüzleşilen güç olaylara olumsuz anlamlar yüklenmemesinde dini başa çıkma sıklıkla kullanılmaktadır. Dini başa çıkma sürecinde özellikle dua, iman, sabır gibi çeşitli ritüel ve duygular ön plana çıkmaktadır (Eryücel, 2013: 267). Kula (2004)'ya göre, din bireylerin yaşadıkları sorunlar ile baş etmede bireysel ve toplumsal uyumunu kolaylaştırma sürecinde başvurulacak işlevsel kaynakların başında gelmektedir. Çünkü din, bireylerin hayatın anlamı ve değeri konularında, kendilerinin amaç ve sorumluluklarını belirlemede de önemlidir.

Kur'an-ı Kerim'de, günümüzde engelliler için kullanılan "özürlü" kelimesi kapsayıcı bir biçimde ele alınmaktadır. Fakat "özürlü" manası içeren "uzru" kelimesi farklı türevlerde on iki ayette bulunmaktadır. Ancak bu kullanımların bugün kullandığımız "engelli", "özürlü" kelimelerin anlamlarını içermediği bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim'de doğrudan "engelli" anlamına gelecek bir kelime de mevcut değildir (Tezcan, 2007: 143-144). Görme, işitme,

konuşma, ortopedik ve zihinsel engelliler ile bazı hastalıktan bahsedilirken; a'mâ (çoğulu umy), ekmeş, esam (çoğulu sum), ebkem (çoğulu, büküm), a'rac, ebras, merid, sefiş ve mecnun gibi kavram ve sıfatlar kullanılmaktadır (Karagöz, 2003: 37). Engellilikten bahsedilirken çoğunlukla ona mecazi bir anlam atfetmektedir. “ (...) *gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur*” (Hac: 22/46). Asıl engelli olanlar "manevi bedeni" zedelenmiş olanlardır. Kendine özgü üslubuyla inananlara farklı bir engellilik tasavvuru kazandırmak ister. "*Sağırduurlar, dilsizduurlar, kördüurler; artık dönemezler.*" gibi birçok ayette kullanılan "sağır, dilsiz, kör" vurguları gönül gözü, kulağı ve dili manasında kullanılmaktadır (Tezcan, 2007: 181).

Hz. Peygamber engellileri toplumdaki soyutlamamış aksine toplumsal yaşama katılmaları konusunda onları cesaretlendirmiştir. Onları aciz, yardıma muhtaç, tembel ve dilenci gibi imajlardan uzak tutmuştur (Açıkkel, 2010: 35). Onun insanlarla ilişkisinde, bireyleri ırk, renk, zengin-fakir, sakat-sağlam, makam ve şöhret gibi unsurlarla değerlendirmedeği bilinmektedir. Bu doğrultuda, engelli insanlarla olan ilişkilerinde de ümmete model olacak bir "İslam hümanizması" sunmaktadır (Sancaklı, 2006: 45). Engellileri yok saymak, küçümsemek, onlara kırıcı davranmak, İslam dininin özüyle bir arada düşünülemez. Onlara, hayatlarında bütün yönleriyle destek verilmelidir. "*Sizden biriniz kendisi için istediğini, kardeşi içinde istemedikçe imân etmiş olamaz.*" hadisi engellileri anlama ve buna uygun davranmayı da bize aşılacaktır (Sancaklı, 2006: 58). Hz. Peygamber ve dört halife döneminde engellilerin toplumun üretken bir bireyi haline getirilmeleri amacıyla yetenekleri doğrultusunda, kendilerine birçok kamu görevi verilmiştir (Çiçek, 2012: 53). Medine'ye hicret sonrasında gerçekleştirilen 'Kardeşlik Projesi' (muahat) ile engelliler özenle kardeş ailelerle bir araya getirilmişlerdir. Bu uygulama sonucunda engelli sahabelerin neredeyse tamamı evlenip çocuk sahibi olabilmektedir (Acara, 2013: 168).

Toplum İçerisinde Ötekileştirilme ya da Sosyal Dışlanma

Sosyal dışlanma; birey ve grupları, toplumun sosyal, ekonomik ve politik etkinliklerine katılmaktan mahrum eden bir süreçtir. Bu süreç boyunca, insanlar, toplumun genelini faydalanabildiği kurum ve hizmetlerden, sosyal ağlar ve fırsatlardan, yaşamlarında belirli bir süre için yoksun kalırlar (Pierson, 2002: 7). Yeni kavram olmasına rağmen, sosyal dışlanmanın birçok tanımı vardır. Bu kavram ulusal bağlama ve her sosyolojik paradigmaya göre farklılaşmaktadır. Fakat kavram temel olarak; sosyal mesafe, marjinalleştirme ve yetersiz bütünleşmeye vurgu yapmaktadır (Silver, 2007: 4419). Sosyal dışlanmanın

temel özelliklerinden birisi, durağan bir durum olmasından ziyade bir süreç olarak görülmesi ve bireyin kontrolü dışında olmasıdır (Percy-Smith, 2000: 6). Silver ve Miller (2003), sosyal dışlanmanın temel niteliklerini ise şöyle özetlemektedirler. Sosyal dışlanma; çok boyutlu ve ilişkiseldir. Dışlanma sosyal uzaklığı veya izolasyon, reddetme, aşağılama, sosyal destek ağı yetersizliği ve katılımın engellenmesini ifade eder. Silver (1995)'ın belirttiği gibi, literatür çalışmaları, dışlanmanın, uzun süreli işsizler, yoksullar, yaşlılar veya korunmasız olanlar, zihinsel veya fiziksel olarak engelli olanlar, tek ebeveynliler, ihmal edilmiş çocuklar ve mülteciler gibi birçok dezavantajlı grubu kapsadığını göstermektedir.

Sosyal dışlanma oldukça güçlü bir kavramdır. Bu gücü hem içinde kullanıldığı politik söylemden hem de akademik olarak sosyal bilimlerin kavramsal tartışmalarındaki belirginliğinden alır (Byrne, 2005: 52). Sosyal politika alanına Avrupa literatüründen geçen sosyal dışlanma; hala muğlak, marjinalleşme, işsizliğin ve beraberinde yoksulluğun artması, sosyal koruma ve hizmetlerin yetersiz hale gelmesi, demokratik ve sosyal katılımın azalması, sosyal ve siyasal haklardan mahrum olma gibi çeşitli durumlarla ilintili olarak tartışılmaktadır (Erdoğan, 2004).

Sosyal dışlanmanın nedenlerine genel olarak bakıldığında; kimi bireylerin, toplumla bütünleşmemesi, toplumla bağlarının zayıflaması, siyasi, iktisadi ve sosyal vatandaşlık gibi temel haklarından mahrum bırakılması, eşitsizliğin artması, ekonomik yetersizlik, sosyal ilişkilerin bozulması, sosyal korumadan yoksunluk ve kurumsal ilişkilerden dışlanma sosyal koruma yetersizliği ve göç gibi birçok farklı neden ve olgu bulunmaktadır (Yıldırım, 2014; Tartanoğlu, 2010). Sosyal dışlanmanın yapısal nedenlerinin başında; küreselleşme, özelleştirme ve kamusal sosyal faaliyetlerinin bütçelerinin azaltılması, emek piyasasının yeniden yapılanması, gelir dağılımında büyüyen eşitsizlikler gibi nedenler bulunmaktadır (Sapancalı, 2003: 59). Bireysel nedenler olarak ise, aile yapısındaki değişim, cinsiyete ve etnisiteye dayalı ayrımcılık, engellilik ve yaş en başta gelenler arasında sayılabilir (Yıldırım, 2014: 95).

Sosyal dışlanmanın önemli bir boyutu da, dezavantajlı bireyleri sosyal bakımdan koruma sağlayacak kurumların az oluşudur. Temel gereksinimlerini giderecek yeterli geliri olmayan kişileri, engelli, yaşlı, çocuk ve kadınları koruyacak sosyal politikalar dışlanmayı azaltma niteliğine sahiptir. Eğitim hakkından yararlanamayan kişiler, sosyal hayatla bütünleşmek için gerekli niteliklerden yoksun kalacak; devamlı iş bulamayacaktır. Okula gidemeyen

gençler ileriki yaşamında nitelikli bir iş elde edememe riskiyle karşı karşıya kalacak, bu durum da muhtemel bir ekonomik ve sosyal dışlanmaya neden olacaktır (Çakır, 2002: 87-89).

Sosyal dışlanma kavramı, içerisinde çalışma yapılacak kurumsal bağlam, sosyal ve kültürel normlardan bağımsız olarak ele alınamaz. Dışlanmanın sosyal boyutları ile ilgili üç kategori düşünülebilir: 1. Sosyal hizmetlere ulaşım (sağlık, eğitim gibi); 2. İş piyasasına ulaşım; 3. Sosyal katılım fırsatı ve bu katılımın toplumun dokusuna etkisi (daha büyük suçlar, çocuk suçluluğu, evsizlik vb.) (Bhalla ve Lapeyre, 1997: 419). Scharf, Phillipson, Kingston ve Smith, (2001) ise sosyal dışlanmayı beş temel boyutta değerlendirmektedir. Bunlar sosyal ilişkilerden, kültürel faaliyetlerden, toplumsal faaliyetlerden, temel hizmetlere erişimden ve yakın çevreden dışlanmadır.

1. Araştırmanın Metodolojisi

Araştırma, betimsel bir nitel araştırmadır. Nitel araştırmanın amaçları arasında, derinlerde olanı, dile getirilmeyeni, dikkate alınmayı, gündelik yaşamda kaybolanı öne çıkarma bulunmaktadır (Bal, 2013: 43). Merriam (2013), nitel araştırmacıların anlamaya çalıştıkları temel konuları: bireylerin deneyimlerini nasıl anlamlandırdıkları, dünyayı nasıl tasarladıkları ve yaşantılarını nasıl değerlendirdikleri olarak belirtmektedir.

Araştırma nitel araştırma modellerinden fenomenolojik model üstüne kurulmuştur. Fenomenoloji, toplumsal hayatta karşılaştığımız fakat derinliğine ve ayrıntılı bir bakışa sahip olmadığımız, olaylar, deneyimler, algılar ve durumlar gibi farklı şekil ve zamanlarda yüz yüze gelinen olgulara yoğunlaşmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 72-74). Araştırmada, engellilerin deneyimlerine nasıl anlam yükledikleri ve engelliliğe ilişkin bilinç oluşturmalarının anlaşılması nedeniyle sistematik bir betimleme yapılmaktadır. Bu betimleme için ise engelliler ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın nitel özelliği dikkate alındığında, örneklemin diğer engellileri temsil etme gücü yerine orijinal, zengin örnek ve deneyimler içermesine özen gösterilmiştir. Dolayısı ile araştırmaya en uygun olan örneklem türü amaçsal örneklem olarak belirlenmiştir. Örneklemin niceliği belirlenirken sayısının çokluğu değil, deneyimlerin ve yaşantıların niteliği ve derinliği dikkate alınmıştır. Örneklem grubu ile yapılan derinlemesine görüşmelerde elde edilen bulguların, evreni oluşturan tüm engellilere genellemesi nitel araştırmalarda söz

konusu olmadığından dolayı araştırmada elde edilen sonuçlardan genellemeler çıkarılmamıştır.

Araştırma kapsamına, Bingöl ili merkez ilçe sınırları içerisinde ikamet eden, 18 yaşından büyük ve en az % 40 engellilik oranına sahip ortopedik, işitme ve görme engelliler dâhil edilmiştir. Katılımcılar ile gerçekleştirilen görüşme sayısı 30'dur. Bulgular; ilgili katılımcılar, zaman dilimi ve yapıldığı mekan ile sınırlıdır. Ayrıca, araştırma, yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorular aracılığıyla örneklem grubundan elde edilen bilgiler ile de sınırlıdır. Araştırmada ulaşılan sonuçların tüm engelliler için geçerliliği söz konusu değildir. Araştırmanın önemli bir kısmını oluşturan sosyal dışlanma, oldukça karmaşık ve çok boyutlu bir olgudur. Bu nedenle sosyal dışlanmanın özellikle politik, ekonomik, eğitim sağlık, erişebilirlik ve istihdam gibi önemli boyutları araştırmanın hacmini aşacağından çalışmanın dışında bırakılmıştır. Dikkate alınan temel boyutlar; sosyal ilişkilerden, sosyal ve kültürel faaliyetlerden, temel toplumsal hizmetlere erişimden dışlanma boyutlarıdır. Ayrıca araştırmanın önemli bir boyutunu oluşturan sosyalleşme de çok yönlüdür ve birçok türe sahiptir. Ancak araştırma özellikle dini sosyalleşme üstüne yoğunlaşmaktadır.

2. Bulgular ve Değerlendirme

Bu bölümde, yapılan görüşmelerde elde edilen verilerin yorumlanması ve değerlendirilmesi yapılmaktadır. Görüşmelerde elde edilen veriler ilk önce temalara ve kategorilere ayrıştırılmış, ardından kodlanmıştır. Bu işlemlerden sonra ulaşılan içeriğe uygun başlıklar oluşturulup sıralanmıştır.

2.1. Katılımcılara İlişkin Demografik Bilgiler

Araştırma Bingöl ili merkez ilçesinde ikamet eden ortopedik, görme ve işitme engellilerden oluşan otuz engelli birey ile yürütülmüştür. Çalışmada cinsiyet, medeni durum, eğitim, yaş ve engel oranı dikkate alınmıştır. Araştırma kapsamına % 40 ve daha yukarı engellilik oranına sahip 18 yaş ve üzeri engelliler alınmıştır. Bu çerçevede yirmi iki erkek ve sekiz kadın engelli ile görüşmeler yapılmıştır. Katılımcıların, bilimsel etik gereği, gerçek kimlikleri gizli tutulmuştur. Bu noktada erkek engelliler için sıralı olarak E, kadın engelliler için ise K şeklinde kodlama yapılmış, akabinde yaş ve engellilik türüne ait bilgiye (örneğin; E1, 33, Gör. Eng.) yer verilmiştir.

Katılımcıların büyük bir bölümü erkek engelli bireylerden oluşmaktadır. Kadın engellilerin toplumsal hayata dâhil olma ve benzeri konularda yaşadıkları sorunlar nedeniyle katılımcıların kadın sayısı erkeklere oranla düşüktür. Katılımcıların medeni durumlarına bakıldığında yirmi biri bekâr, dokuzu evlidir.

Katılımcıların araştırmaya olabildiğince katkı sunması açısından, eğitim düzeyinin nitelikli oluşu sağlanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda kendini ifade etme ve iletişim konusunda açık olma da bireylerin eğitim ve okul deneyimlerinin fazla oluşuyla da ilişkilidir. Yaş değişkeni de araştırma açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle kategorize edilerek sunulan verilere bakıldığında her yaş grubundan katılımcının olmasına dikkat edilmiştir. Katılımcıların önemli bir oranı çalışma hayatında yer almaktadır. Bu aynı zamanda araştırmanın farklı boyutlarda yaşanan sorunları tespit etmede de yararlı olmaktadır. Katılımcılardan görme engelli üç kişi görme yeteneğinden tamamıyla yoksundur. İşitme engelli katılımcılardan sadece ikisi kısmi olarak işitebilmektedir. Ortopedik engellilerden ise dört kişi hayatını tekerlekli sandalye kullanarak sürdürmektedirler.

2.2. Din/İnanç, Dini Sosyalleşmeye ve Sosyal Dışlanmaya İlişkin Bulgular ve Değerlendirme

Araştırma içerisinde yer alan atılımcıların tümü, dinin ve inancın kendileri için çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Din, engellilerin hayata tutunmalarında, direnmesinde ve sabır göstermesinde temel unsur olarak belirtilmektedir. Bazı katılımcılar ilgili hususta şunları dile getirmektedir:

"İslamsız bir hayatta karanlık, üç beşe katlanır" (E1, 33, Gör. Eng.).

"(...) inançsız bir insan böyle bir yükün altından kalkamaz. (...) kadere iman eden, kederden emin olur" (K1, 41, Gör. Eng.).

"(...) dine yaklaştığında engelli yaşama tutunuyor, direniyor" (E1, 36, Ort. Eng.).

İnanmanın, yeri dolmayacak bir unsur olduğunu E3 şöyle dile getirmektedir: *"İnanç terapi gibidir. Hiçbir psikologun terapisinin dini terapi kadar olumlu sonuç vereceğini düşünmüyorum"*. Dinin, rehabilite edici niteliğinin önemini vurgulayan E3 engelliler için modern tıbbın sunduklarından öte, anlam dünyasını zenginleştirmesi, bir amaca yönelik yaşamın değeri gibi birçok konuda dinin güçlendirici ve iyileştirici etkisini kabul etmektedir. Engellilik, sadece herhangi bir eylemi gerçekleştirilememesi noktasında fiziksel bir yeti eksikliği olarak kalmayıp ruhsal sorunlara da kaynaklık eden bir olgudur. Dolayısı ile tıbbi tedavi kesinlikle kâfi gelmeyecek, psikolojik destek de gerekecektir. Bu noktada engelliler için dinin öneminin altı çizilmektedir.

İnsanı hayata bağlayan yegâne gücün inanmak olduğunu, inanç olmadığında ise başa neler gelebileceğini E4 de şu sözlerle ifade etmektedir: *"(...) top oynayan gençleri görüyorsunuz. Eğer inanç yoksa pencereden*

atlayabilirsiniz. (...) sizi hayata bağlayan hakikaten inançtır". E4'e göre dinin yokluğu, inanamı anlamsızlığa sürükleyecektir. İyi kötü, güzel çirkin, engelli engelsiz tüm ölçüleri belirleyen en önemli unsur dindir.

İnanmak katılımcılara göre, engelliler için yeri doldurulamayacak önemli bir ihtiyaçtır. Bu nedenle mutlaka karşılanması gerekmektedir. Çünkü inanma, onların dünyaya ve yaşamlarına anlam yüklemeye ve sorunlarla başa çıkmada kullanacakları ana kaynaktır. Katılımcıların bu noktadaki değerlendirmelerinde, bu husus güçlü bir biçimde öne çıkmaktadır. Engellinin bu dünyada istediğini bulamasa da sonsuz bir hayatta bulabileceğini düşünerek teselli bulmasının da önemine dikkat çekilmektedir. Engellilik dayanılması zor durumların başında gelmektedir. Kimi zaman hayat boyunca bireyleri etkilemektedir. Bir yük olarak tanımlanan engellilik hali fiziksel ve ruhsal etkilere sahiptir. Güçlü olmayan bireylerin, bu "yük"ün altında kalkmaları söz konusu olamaz. Zira güçlü bir dayanak ve anlam yükleyici olan inanç, bu yükün yıkıcılığına karşı koyabilmektedir. Bedenin yetersizliğine tahammül etmede, psikolojik sıkıntılara ise anlamlandırma yoluyla baş etmede çözüm üretmektedir.

Katılımcılar kendi hayatlarına ilişkin yorumlarda, Allah'ın adil olduğunu, kesinlikle haksızlık ve zulüm yapmadığını dile getirmişlerdir. “ (...) *Rabbim hiç kimseye zulmetmez* ” (Kehf: 18/49) ayeti de bu noktada kendileri için bir referans olarak kullanılmaktadır. “*O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.*” (Al-i İmran: 3/6) ayetinde vurgulandığı gibi her şeyin Allah'ın takdiri ile gerçekleştiğine olan inançları, onların hayata karşı güçlü durmalarını sağladığı anlaşılmaktadır. Basit bir kadercilik bakış açısının ötesinde Allah'ın yaratmada hikmetli oluşuna göndermede bulunmaktadır.

Katılımcılar dünya hayatının kendileri için bir imtihan vesilesi olduğunu belirtmektedir. Her insanın kendine özgü vasıflarının bulunduğunu, maddi ve manevi koşullarla imtihan edileceğini, önemli olan unsurun bu eksiklik ve zorluklara gösterilen sabır olduğunu vurgulamaktadırlar. Engellilik halinin de diğer koşullar gibi bir imtihan vesilesi olduğunu bazı katılımcılar şöyle ifade etmektedir:

"Bu dünya geçici imtihan dünyası, şimdi burada bu soruları cevapladık ya öteki dünya da böyle" (E5, 24, Ort. Eng.).

"(...) bu dünya tek değil, öbür dünya da var" (E6, 37, İşit. Eng.).

"Sabredenleri müjdele" (E1, 33, Gör. Eng.).

"(...) Sadece bir imtihan. İnsanların tümünü aynı eşitlikte tuttuğuna inanıyorum" (E7, 28, Gör. Eng.).

Katılımcılarda, ilahi adalet gereği 'engelliler kendi koşulları gereğince imtihan edileceklerdir' düşüncesi mevcuttur. Katılımcılardan bazıları engellilik halinin bir imtihan vesilesi olduğu konusunu biraz daha genişleterek sadece engelliler ile sınırlanamayacağı, onların yanı sıra aileler ve toplum için de bir imtihan nedeni olduğunu vurgulamaktadır. Zira aile, arkadaş, toplum nihayetinde tüm kamu kurumları bu imtihanda olacaklardır. Dolayısı ile imtihanın bir bireysel bir de kolektif boyutu bulunmaktadır. İnsanlar engellilere karşı sorumludurlar. Onların ihtiyaçlarını gidermede, onlara güzel davranışlarda bulunmada sorumlulukları vardır. Kamu kurumları ve toplum, onları görmezden gelemey ve onlara değer vermek, hizmet üretmekle imtihan edilecektir. Engelliler bir "uyarı levhası"dır. Bizleri sürekli ikaz eden uyarıcılardır. Onların üstünden diğer tüm dezavantajlı grupların desteğe ihtiyacı olduğu bildirilmektedir. Ayrıca bu gruplara ilişkin politika ve hizmetlerin üretilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır.

Katılımcılardan bazıları engelli oluşlarının öte dünyada kefaret sağlayacağını dile getirmektedir. Dünyada çektikleri sıkıntıların iyi şekilde değerlendirilip mükâfatlandırılacağı düşüncesine sahiptirler. Çünkü engellilik halinin dünyada çoğu engelli için eza içerdiğini, bundan dolayı kendi yaptıklarının farklı bir biçimde değerlendirileceğini dile getirmektedirler. Bu görüşte olanlardan bazıları konuyu şöyle dile getirmektedir:

"Hesaba çekilirken, biz dünyada -1 ile yaşarken, orada +1 olacağız. Allah'a inanıyorum" (E4, 37, Ort. Eng.).

"Her zorluk kefarettir. Yetim olmak da hasta olmak da fakir olmak da yalnız kalmak da " (K2, 33, Ort. Eng.).

"Tabii ki bir mükâfattır. Bu bir bela değildir" (E5, 24, Ort. Eng.).

Engelliliğin günahlara kefaret olacağı fikrinin, kendisi için olumsuz bir yönüne dikkat çeken ve ibadetlerini yerine getirme konusunda çok titiz olamama nedenini de bu yargıya bağlayan E3, durumu şöyle ifade etmektedir:

"Yaygın olarak engellilik insanların günahlarına kefarettir. Bu düşünce ile ibadetlerimi eksik yerine getirdim. Din adamlarımız 'Engelli bir insan, ermiş bir ağacın meyvesi gibidir. Ağacı silkelediğimizde meyveleri nasıl dökülüyorsa engelli bir insanında günahları öyle dökülüyor.' demiştir. Biraz da o açıdan rahatım."

İnsanların kimi zaman da dini bilgi ve görgüsüne inandıkları kişilerin benzer yorumlarda bulunmaları engellileri dini yaşamdan uzaklaştırmaktadır. Bununla da kalmayıp engellilerin dinden yararlanmasına da engel olunmaktadır. Bu görüşlere karşın kimi katılımcının dikkat çektiği bir husus ise, engellilik durumunun kendileri için bir kefaret nedeni olmadığıdır. Engelliler de her birey gibi karar vermekte, seçip eylemde bulunmaktadır. Dolayısıyla herkes gibi engellilerin de imtihan edilirken diğer insanlarla eşit olduklarıdır. Yaptıklarından sorumlu olma herkes için olduğu gibi engelliler için de söz konusudur. *"Engelli olma, cennete girme ya da hesaba çekilmeme nedenidir."* kabulü birçok engelliye dini yaşamdan uzaklaştırabileceği riski taşıdığı için dikkat edilmesi gereken önemli bir husus olarak da değerlendirilmektedir. Birçok katılımcının vurguladığı gibi din engellileri özel bir kategoriye ayırmaz, onlar için ayrı bir değerlendirme ölçütü koymaz. Her birey din nezdinde yapıp ettikleriyle eşittir.

Engellilerin her alanda sıkıntılar yaşadıkları aşikârdır. Özellikle bağımsız bir yaşam sürme konusunda yaşadıkları sorunlar onlarda istenmeyen çeşitli duygulara neden olmaktadır. Hayatta karşılaştıkları bedensel yetersizlikler, geçim konusunda yaşadıkları zorluklar onlarda kimi olumsuz duyguların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu duyguların başında ise isyan gelmektedir. E8, belirtilen konuda şu duygularını paylaşmaktadır: *"Bazen öfkeleniyorum, yine de tövbe ediyorum. Bazen ev sıkıntısı oluyor, ya bir iş var yapamıyorum, para sıkıntısı oluyor. İşte, o anda isyan etmeye başlıyorum. Keşke çalışabilseydim, bu durumda olmasaydım. Diğer insanlar gibi yaşayabilseydim gibi."*

Katılımcılardan bazıları, engelli oluşlarından dolayı bazen isyan duygusu yaşadıklarını dile getirmektedir. Bu duygunun gerisinde kimi zaman şeytanın verdiği vesvese, kimi zaman da herhangi bir eylemi gerçekleştirememeye olduğunu katılımcılardan ikisi şöyle ifade etmektedir:

"Allah haksızlık yapmaz. Hâşâ! Allah haksızlık yapmaz ama şeytan insana vesvese veriyor" (E8, 43, Gör. Eng.).

"(...) ama illaki isyan kokusunu almışım. (...) çok zor durumda kaldığım zamanlarda (...)" (E9, 54, Gör. Eng.).

Bir tartışma ve değerlendirme olarak telakki edildiğinde vesvese, engelli bireylerin güç yetiremediklerinde anlam dünyalarına da nüfuz etmektedir. Ancak sorunun kaynağının yaratandan toplumsal koşullara yöneltilmesi vesvesenin engelli bireyleri bir hak arayışına da sürüklediği sonucuna vardır. Vesvesenin oluşu toplumsal inşaya ilişkin bir isyanı tetiklediği de bu noktada dile getirilebilir. Aslında bu zamanlarda, kendi engelli oluşlarına

anlam yüklemenin değeri daha da netleşmektedir. Zira bu duyguyla sürekli olarak mücadele etmek yıkıcı sorunlara neden olabilmektedir. Başkasını suçlama üstünden, kendi hayatını belirleme ve yönetme konusunda zaafa düşme de söz konusu olacaktır.

Din, katılımcılar için oldukça güçlü bir dayanak olarak değerlendirilmektedir. Tüm katılımcılar dinin, inancın kendileri için yaşamsal bir boyut taşıdığını belirtmektedir. Bilhassa Allah inancı, engelliler için yaşama anlam katmada temel unsur ve eksen olarak kabul görmektedir. Bu anlam katma sürecinde Allah'ın evreni ve insanı yaratmasında başıboşluğun olmadığını, her koşulda yaratmanın mutlaka bir nedene ve hikmete denk geldiğinin altı çizilmektedir. Katılımcılar, kendi engellilik hallerini de bu doğrultuda değerlendirmektedirler. Allah'ın haksızlık yapmayacağı ve hiçbir şeyi beyhude yaratmayacağını, bu nedenle sakat ya da engelli olmanın mutlak bir hikmet ve bilgi üstüne gerçekleştirildiğine inanmaktadırlar. Ancak bu görüşlerle beraber bazı katılımcılar çeşitli koşul ve zamanlarda Allah'a isyan noktasına geldiklerini, bunu çok zor anlarda yaşadıklarını ve bu duygunun gerisinde de vesvesenin, şeytanın olduğunu bildiklerini belirtmektedirler. Bunlara rağmen hiçbir katılımcı Allah'a isyan etmediğini dile getirmektedir. Çünkü Allah'ın adaletli olduğu düşüncesi, tüm katılımcılar tarafından paylaşılmaktadır. İsyan etme duygusunun kaynağı neredeyse tüm katılımcılara göre engelli olmayan insanların oluşturdukları yaşam alanları ve ürettikleri toplumsal kültür ve değerlerdir. Elbette bedensel yetersizliklerin doğurduğu sorunların farkında olarak engelliler, "*kula isyan*" etmektedir. Bu isyan etmenin kendilerinin kullanması gereken bir hak olduğunun altını çizmektedirler. Engellilerin hayatlarını zorlaştıran, onları köşeye sıkıştıran, güzelliklerden mahrum bırakıp bezdirenin toplum olduğunu, o halde topluma isyan etmenin bir gereklilik olduğu kabul gören bir tavır olduğu da dile getirilmektedir. Ancak bu isyan sessiz, içedönük, kendine kapanma, topluma küsme ve toplumsal yaşamdan uzaklaşma olarak görünüm almaktadır. Örgütlü bir hak arayışı olmadığında kişisel bir tepki olarak isyanın böyle dışa vurulduğu ifade edilebilir.

Toplumda herkes bir başkasını dikkate alarak yaşamak durumundadır. Yani herkesin engellileri dikkate alarak davranması gerektiği, onların hayatlarını yaşanılabilir konuma getirmeleri konusunda dinin diğer insanlara sorumluluk yüklediğini dile getirilmektedir. Kendisini Müslüman olarak niteleyen kişilerin engellilere daha özenle yaklaşması ve onların eksikliklerini gidermede sorumlu davranmaları gerektiği dile getirilmektedir. Katılımcılara göre, Allah'a kulluk etmenin muhtevasında engellilere destek olmak da bulunmaktadır. Dolayısı ile

Müslümanların tutarlılık gereği engellilerin yaşamlarının kolaylaştırılmasında sorumluluk üstlenmeleri gerektiği belirtilmektedir.

Aile üyelerinin dinsel davranışları çocukları derinden etkiler (Peker, 1985: 24). Çocukluğun ilk dönemlerinde, dini sembol ve ritüellerin ailede çocuklara öğretilmesi onlarda zihinsel kalıplar oluşturmaktadır. Ebeveynlerini ibadet ederken gören çocuk, bu gözlemlerden yola çıkarak model olarak öğrenmeyi gerçekleştirecek ve ileriki yaşlarda belleğinde yer eden bu davranışlar bilişsel olarak da anlamlandırılacaktır. Çocuklar bu bilinç halini davranışlarında ortaya koyarak içselleştireceklerdir (Apaydın; 2001: 328). Manevi duyguların oluşması ve doyması için aile içi ilişkiler, örnek davranış ve yaşantılar çocukların hayatlarında etkili olmaktadır. Hatta bunun potansiyel olarak bütün hayata yansması da mümkündür. Birçok katılımcının da belirttiği gibi E12 de bu durumu şöyle dile getirmektedir: "*Babamın Kur'an okuduğu zamanları çok severdim. Bana çok farklı bir huzur verirdi. Hoşuma giderdi ne anlam içerdiğini bilmiyordum ama manevi bir huzur duyardım*". Benzer vurgular aşağıdaki ifadelerde de bulunmaktadır.

"(...) babamın sabahları kalkıp namaz kıldıktan sonra tesbihat yaptığını hiç unutmuyorum. Babamın Kur'an-ı Kerim okuması beni çok etkiliyordu" (E1, 33, Gör. Eng.).

"Annem babam namaz kılıyor, evde Kur'an okunuyor, okutuluyor. Ben okuyorum, küçük kardeşim okuyor, üçüncü olan iki defa hatim etti" (E10, 20, Gör. Eng.).

Sıkça vurgulandığı gibi özellikle Kur'an-ı Kerim üstünden kutsal bir alana dâhil olmanın huzuru dile getirilmektedir. Aile içinde dini sohbetlerin yapılması, peygamberlerin hayatları, menkıbe ve kıssaların anlatılması özellikle dede ve ninelerinin kendilerinin dini bir kimlik edinmelerinde etkili olduğunu, çocukken kendilerine yaklaşımları, şefkat göstermeleri, dini hikâye anlatmaları, namaz sureleri ezberletip okutmaları, kendilerini beraberinde camiye götürmeleri katılımcılar tarafından önemi belirtilen unsurlar arasında bulunmaktadır.

Ayrıca ailelerde verilen eğitimin örgün eğitime kıyasla daha etkili olduğunun altı çizilmektedir. Aile atmosferinde edinilen diğer bilgilerin de kalıcı ve davranışa dönüşebilme ihtimalini artırmaktadır. Bunun yanı sıra ailelerin sahip olduğu dini bilgi düzeyinin düşük oluşu, engelli bireylerin dini yaşantılarında ve anlam yüklemelerinde çeşitli sıkıntılara kaynaklık ettiğini belirten katılımcılar da mevcuttur. Bilhassa işitme engelli katılımcılar, dini bilgi edinmelerinin zorluğunu dile getirirken ailelerin bu konuda daha yetkin olması gerektiğini belirtmektedirler.

Dini sosyalleşme açısından bakıldığında aile atmosferini, üstlendiği işlevler yukarıdaki örnek yaşantılardan açıkça anlaşılmaktadır. Ebeveynlerin örnek nitelikteki dini yaşantıları, örnek davranışları, namaz kılmaları, Kur'an-ı Kerim okumaları gibi ibadetler katılımcıları derinden etkilemektedir. Özellikle teorik olarak dini bilgilerin aktarılması yerine bu bilgilerin de pekiştirilmesini sağlaması açısından anne babanın doğrudan model alınmasının önemine işaret edilmektedir. Ebeveynlerin dini bütün olması katılımcıların hayatlarını kolaylaştırıcı önemli bir unsur olarak dile getirilmektedir. Arslan'ın yaptığı araştırmaya göre; çocuğun dini sosyalleşmesinde, ebeveynlerin kendilerinin dini ilke ve değerlere riayet etmesi, ardından çocuklara yönelik tutumlarında denetleyici değil, anlayışlı bir tavır sahibi olması gerekmektedir (Arslan, 2006). İyi bir eğitim ile çocuklarda dini duyguların gelişimi oluşturulabilir ya da baskıcı bir eğitim ile onların dinden, dini duygudan uzaklaşmasına neden olunabilir. Çocuğa sağlıklı bir din eğitimi verebilmek için onların duyuşsal, bilişsel ve psiko-sosyal açıdan tanınmaları, dini gelişimleri açısından da dikkate alınması gerekir (Köylü, 2004: 138).

Aileler engelliler için sosyal ve kültürel gelişimi destekleyecek nitelikte değiller. Hâlbuki aileler, birçok alanda bağları ve atmosferi gereği engellilerin hayatlarını değiştirebilecek kuvvete sahip olabilmektedir. Dini sosyalleşme bağlamında ailedeki kişilerin dini ilgi düzeyleri, yaşantıları ve kapasiteleri engellilerin dini kişiliğinin oluşumuna katkı sunacaktır. Engelli bireyler bireysel kimlik oluşturma ve kişilik geliştirme olanaklarından yoksun bırakılmaktadırlar. Çünkü gelişimi sağlayacak eğitim, aile, arkadaş, okul, kitle iletişim gibi olanaklardan yararlanamamaktadırlar. Kendi benliklerini oluşturma ve güçlendirme hususunda gerekli maddi ve manevi imkânlardan uzak kalmaktadırlar. Yaratıcı ve üretken olma konusunda formel ya da enformel bir teşvik ve yeterli bir motivasyonun olduğunu da dile getirmek güçtür.

Camilerin Müslümanların ibadet yerleri olmasının yanında onların dünyaya bakışlarını anlayabileceğimiz bir mekân olmasının da altını çizen E11, Müslümanların camiye ne anlam yükledikleri, caminin hayata neler kattığını, kimlerin cami hizmetlerinden ne kadar ve nasıl yararlandığını bilmenin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle engellilerin cami hizmetlerinden yararlanmaları için ciddi bir özen gösterilmesine dikkat çekmektedir. Camiye engelliler gelemiyorsa bu durumun Müslümanlar için bir sorun olduğunun altını şu vurguyla çizmektedir: "*Camiler biz Müslümanların aynasıdır. (...)*". Bu belirlemeyle caminin erişilebilir olması, herkesi davet etmesi, farklı özelliklere sahip bireylerin dâhil olduğu bir cemaat yapısı kastedilmektedir. Eğer bu

özelliklere sahip değilse iyi bir ayna görüntüsü vermeyecektir. Dolayısı ile yaşlı ve engelli hiç kimseyi dışta tutmayan bir yapıya dönüştürmelidirler.

E1, camilerin herhangi bir ölçüt gözeterek insanları ibadet etmeye davet etmediğini dile getirmektedir. Camiye gelen insanların herhangi bir statü ve kimlik taşımadan cemaate dâhil olduğunu, bu noktada cemaatteki her bir kişinin eşitlik prensibi gereği aynı ölçütle kabul edildiğini belirtmektedir. Birçok alan ve mekânda engellilere çeşitli zorluklar gösterilmesinin kabul edilebileceğini ancak camiye gitme hususunda hiçbir engelin olmaması gerektiğini bu temel prensip ile savunmaktadır. Ezanla beraber herkes davet edilmektedir, 'engelliler ya da bir başkası hariç' denildiğini savunmak dinin temel kabullerine aykırı olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır: "*Cami insanların dini vazifelerini getirdikleri yer dışında, orada eşit oldukları, herkesi davet ettiği, bir araya topladığı için çok önemlidir.*"

"*Bir engelli, camiye gelip namazını kıldığında orada huzur bulur. Oradaki insanları gördüğünde sevinç yaşar. Dine, topluma daha da yakınlaşır.*". E1 bu sözleriyle cemaate katılımın, camiye devamlılığın engelli bireyleri, diğer insanlara yakınlaştırdığını ve engelliye böylece topluma dâhil olmasında önemli fırsatlar sunduğunu vurgulamaktadır. Kendileri için caminin önemini K2, "*Herhalde en son camiden kovulmak isteriz.*" ifadesiyle yapmaktadır. Toplumun birçok alanından dışlandıklarını, birçok alan ve gönülden uzak olduklarını belirterek caminin tüm inananların, özellikle de engelliler için, gönülleri ile beraber sığımlacak son kale niteliğinde olduğunu vurgulamaktadır.

Ayrıca katılımcılar, engellilerin inancını kuvvetlendirme ve dini bilgilerini geliştirme konusunda cami merkezli ilişkilerin değerini de vurgulanmaktadır. Camilerin dini ve manevi atmosferinin engelli bireylerde huzur gibi birçok manevi ihtiyacı karşıladığı belirtilmektedir. Birer sosyalleşme mekânı olarak camilerin insanları birbirlerine yakınlaştırdığı, bundan dolayı engelliler için ciddi bir sosyal bağ kurma alanı olduğu vurgulanmaktadır. Abdest alma amacıyla düzenlenmiş alanların büyük kısmının alt ya da bodrum katlarda oluşu, lavabo ve çeşmelerin engellilerin dikkate alınarak yapılmaması güçlükler doğurduğu ileri sürülmektedir. Yeni yapılan camilerin yüksek yapılar olduğu çoğuna erişim için yüksek merdivenlerin bulunduğu, kimisinin market, taziye yeri gibi yapılar ile daha da yükseltildikleri belirtilmektedir. Dolayısı ile zikredilen sıkıntılar engellileri camiden uzaklaştırmaktadır.

Camiler sadaka ve dilenme mekânları olarak sıklıkla kullanılan alanlardandır. Engellilerin birer dilenci olarak düşünülmesi de engellilerin

camilere gitmelerini zorlaştırmaktadır. Çeşitli deneyimlerle bunları ifade eden katılımcılar, engellilere ilişkin bu gibi etiketlendirmelerin giderilmesi için birçok kişi ve kuruma görev düştüğünü dile getirmektedirler. Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı başta olmak üzere ilgili tüm kurum ve kuruluşların ciddi bir şekilde inisiyatif almaları gerektiği de dile getirilmektedir.

Katılımcılar camilerin engelliler için, hayata katılmada çok önemli kanallar niteliğinde olduklarını belirtmektedirler. Engelliler, cemaate katılma ve toplu ibadetler vasıtasıyla diğer insanlarla bağlar kurduklarını ve böylece topluma dâhil olma hususunda fırsatlar bulduklarını belirtmektedir. Kurnaz (2013), "Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü" adlı çalışmasında şunları dile getirmektedir: Türkiye'de neredeyse her yerleşim yerinde camilerin bulunması, camilerin toplumsal hayatta edindiği işlevler ile doğru orantılıdır. Camilerin toplu ibadet mekânları olması ve cemaati bir arada tutması nedeniyle ortak bir bilincin canlanmasına, bu bilinç çerçevesinde insanların sosyal ve dinsel aidiyet bağlarının güçlenmesine destek vermektedir. Katılımcıların da altını çizdikleri gibi, elde edilen bulgular dikkate alındığında engellilerin camilere ulaşmaları ortak bilinç ve aidiyet açısından oldukça önemli görünmektedir.

Altı çizilen önemli konulardan biri de dini ibadet alanlarının tüm insanlara ait olduklarıdır. Hiç kimse, bu ibadet alanlarını maddi ya da manevi olarak bir kitleye kapalı hale getirme hakkına sahip değildir. Engelliler özellikle camilerin tüm inananlar için yapılmış olduğunu, ibadet etmek isteyen herkese çağrıda bulunduğunu vurgulanmaktadır. Ancak camilerin gerek insan ilişkileri gerekse de yapısal anlamda engellileri uzaklaştıracak özelliklere sahip oldukları da dile getirilmektedir. Cami cemaatini oluşturan insanların statü ve kimlikleri gözetilmeden eşitlik prensibi çerçevesinde kabul görmeleri gerektiği ve bu noktada herkesin özgün ve değerli bir cemaat üyesi olduğunun temsili konusunda da camiler önem arz etmektedir.

Katılımcıların bir kısmı cami cemaatinden destek, övgü gibi olumlu tepkiler aldıklarını belirtmektedirler. Bu tepkilerin kendilerini daha da motive ettiğini ve camiye gitme oranını arttırdığını dile getirmektedirler. Katılımcıların bazılarına göre de, cemaatin sahip olduğu bazı tutumların örtük olarak engellilerin camiye gelmelerini güçleştirmektedir. Bazı görüşlerin gerisinde her ne kadar şefkat ve merhamet olduğunu bildiklerini belirtmelerine rağmen, engelliler bu yaklaşımların dışlayıcı olduğunu toplumun fark etmesi gerektiğini de belirtmektedirler: *"Gelmesen de olur evde kılsan da sevabını alırsın sen zorlanırsın gelme' deniyor. Bu dışlanma anlamına geliyor. Acizsin anlamına*

geliyor" (E4, 37, Ort. Eng.). Bu görüşün arkasında iyi niyetin varlığı anlaşılrsa da yine de engellilerin arzu etmedikleri bir tutum olarak dile getirilmektedir.

Cemaatin sahip olduğu olumsuz bir tutuma da K2 dikkati çekmektedir. Toplumun engellileri günahsız, cennetlik gibi kimi sıfatlarla tanımlamaları engellileri ibadetten ve inançtan uzaklaştırdığının altını şöyle çizmektedir: *"Engelli dediğin zaman 'evde otur, ne işin var, gelme, sen cennetliksin' diyorlar. Ben hiç namaz kılmayayım o zaman."*

İnsanların engellilerin yaşadıkları tüm zorlukların göz ardı edilerek sürekli ibadet etmeleri gerektiğini düşünmelerinin büyük bir haksızlık ve dışlama olduğunu belirten E11, kendisinin ve diğer birçok engellinin bu tutumla karşılaşmasının, onları insanlardan ve toplum yaşantısından uzaklaştırma riski taşıdığını vurgulamaktadır. Ayrıca kimi insanların kendi engelli halini, Allah'tan gelen bir musibet olarak değerlendirmesi genel olarak kendilerinde yıkıcı bir etkiye sahip olduğunu şöyle dile getirmektedir: *"(...) Engelli bir insanı sadece ibadet etmekle mükelleftir gibi görüyor(...) Bak, Allah vurmuş hala ibadet etmiyor. Bakış açısı böyle olanlar var."* Bahsedildiği gibi bazı insanlar engellileri hayatlarını sürekli ibadetle geçirmeleri gerektiğine inanmaktadırlar. Bu bakışın gerisinde engellinin aynı zamanda farklı bir biçimde hayat sürmesini de onlara hak olarak görmedikleri de vurgulanmaktadır. *"Yani sen git, ekmeğini, suyunu ye, iç, ibadetini yap, diyor. (...) 'Kahveye gitme, oyun oynama, çarşıya çıkma, hiçbir şey yapma, sen engellisin, sadece ibadet et.' (...) Soğutuyor. (...) Keşke insanlarımız daha bilinçli olsalardı. (...) Yine de çok seviyorum insanlarımızı."* gibi düşünceleri paylaşan E11, olumsuz, yaralayıcı ve itici tutumları sergileyen insanların çoğunun iyi niyetli olduğunu, kötü niyetlerinden yapmadıklarının farkında olduğunu belirtmektedir. Engellileri evlere hapseden, yaşamlarını tek bir boyuta salt ibadet etmeye indirgeyen bakışın herhangi bir din ya da inançla izahını yapmak mümkün değildir. Cemaatin sahip olduğu bu tutumların derhal değişmesi gerekmektedir. Bu konuda da engelliler, en büyük sorumluluğun dini kurum ve görevlilerde olduğunu ileri sürmektedirler.

Cemaat üyelerinden bazılarının, engellilerin kendi evlerinde daha rahat ibadet edebileceği, engellilerden ahirette sual edilmeyeceğini ifade etmeleri, engellilerin dini toplumsal yaşama katılımlarını engelleyici bir tutum olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar insanların iyi niyetle bu değerlendirmelerde bulunmaları söz konusu olsa da katılımcılar bunun örtük olarak bir dışlanma içerdiğini ve engellileri toplumdaki uzaklaştırdığını belirtmektedirler. Hatta kimi zaman engellilerin günahsız ve cennetlik olduğunu söylemeleri, engellileri ibadet ve inançtan dahi uzaklaştırabileceğini de ısrarla dile getirmektedirler.

Cemaat arasındaki manevi yakınlaşma ile kişiler birbirleriyle tanışmakta ve sürekli görüşme imkânı bulmaktadırlar. Böylelikle, arkadaş ve dost edinme, yoğun ve devam edecek ilişkiler kurabilmektedir. İnsanlar arasında güven bağları oluşmakta toplumsal dayanışma artmaktadır (Certel,1999: 221). Engellilerin camiye ulaşamamaları belirtilen duygu ve ilişkilerden izole edileceği de vurgulamaktadır.

Cemaatin engellilere yönelik bazı olumsuz tutumları bulunmaktadır. Bunlar arasında, engellilere ahirette sual edilmeyeceği, engellilerin günahsız ve cennetlik oldukları, engellilerin kendi evlerinde daha rahat ibadet edebileceği sayılmaktadır. Bu tutumlar engellilerin camiye gitme ve toplu ibadetlere katılmalarını engellemektedir. Bu görünürde iyi olarak değerlendirilen tutumların yanında, engellilik halini bir musibet olarak değerlendirip engellilerin sürekli ibadet etmesi ve Allah'tan af dilemesi gerektiği gibi tutumlar da bulunmaktadır. Engelliler için hem camilere erişim hem de cami içindeki alanlara erişim ile abdesthanelerin bodrum katlarında oluşu, lavabo ve çeşmelerin yükseklikleri gibi sıkıntılar yapısal sorunların başında gelmektedir. Engellilerin camilere ve Kur'an kurslarına erişemediklerini, eriştiklerinde ise ya materyal ya da hizmet verecek uzman personellerin olmayışı nedeniyle dini alandan ve bilgiden uzak tutulduklarını vurgulamaktadırlar. Cami dışının ve yakın alanlarının sadaka toplanma ve dilenme mekânları olarak değerlendirilmeleri ve genelde dilenen insanların engelli olduğu ön yargısı da engellileri camiden uzaklaştırmaktadır.

İbadetlerin sosyal ve bireysel işlevleri bulunmaktadır. Engelliler için her ikisinin de önemli olduğu ifade edilebilir. Özellikle toplu olarak gerçekleştirilen ibadetler, toplumsal yaşama katılımdan dışlanmanın önemli bir panzehri olarak değerlendirilebilir. Toplu ibadetler sayesinde insanlarla bir araya gelmekte, dertleşmekte, bilgiler ve görüşler almaktadır. İbadetleri yerine getirme konusunda her engel grubunun kendine göre birtakım sıkıntıları bulunmaktadır. Özellikle ortopedik engelliler bedensel olarak namazın bölümlerini tam anlamıyla yapamadıklarını dile getirmektedirler. Görme engellilerden bazıları da Kur'an-ı Kerim'i okuyamadıklarından yakınmaktadır. İşitme engellilerin bu konularda daha çok muzdarip oldukları söylenebilir. Çünkü okuma yazma konusunda yaşadıkları sorunlar, dini konuların bazılarının soyut düşünmeyi gerektiren boyutları dile getirilebilir. Yine dini bilgi konusunda en talihsiz olanların işitme engelliler olduğu söylenebilir. Dini hayatı anlama, sureleri ezberleme konusunda ciddi zorluklar yaşamaktadırlar. Ancak katılımcıların tümü ibadetin kendilerinin duygusal dengelerini oluşturmada ve manevi doyuma ulaşmada büyük etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Katılımcılar, ibadetlerin

özellikle namazın ruhu ferahlatıcı ve insana huzur verici olduğu vurgulanmaktadır.

Din görevlilerinin toplumda önemli işlevler üstlendiklerini dile getiren K2, kendilerine ve diğer dezavantajlı gruplara özellikle sosyal psikolojik manada destekler vermesi gerektiğini ancak birçok din görevlisinin bu yaklaşımdan uzak olduğunu şöyle dile getirmektedir: *"İmamlar rehberdir ve önderler toplumda önde giderler. Bir nevi bugünkü psikologlar, sosyologlar bence imamlardır ki bunun farkında olsalar."* E4 de din görevlilerinin dini bilgilerden öte, özellikle sosyal bilimler alanında gerekli bilgilere de sahip olmaları gerektiğinin altını çizmektedir: *"İmamlarımızın dini bilgileri var ama insan psikolojisini anlamıyorlar. Mesela, bir ayeti söylersiniz ama o ayeti pekiştirmek için insani yönlerinizin gelişmiş olması gerekiyor."*

Katılımcıların bir kısmının kabul ettiği gibi, K1 ve E11 de, din görevlilerin engellilik konusunda yeterli bilgi sahibi olmadığını altını çizmektedir. Katılımcıların bir kısmı din görevlilerinin vaaz ve hutbeden cemaate engelliler hususunda bilgiler aktarmadığını, engellilere nasıl davranılması gerektiğini vurgulamadıklarını belirtmektedirler. Katılımcılardan birkaçı, dini eğitim aldıklarından engellileri en iyi anlayanlar arasında din görevlilerinin bulduklarını dile getirmektedirler. Ayrıca manevi destek hususunda da engellilere en faydalı olan insanların din görevlileri olduğunu belirtmektedirler. Bazı katılımcılar ise din görevlilerinin yalnızca sahip oldukları bilgi düzeylerinden değil, engelliler konusunda duyarsızlıklarının, inisiyatif kullanmamalarının altını çizmektedir. İşitme engelli katılımcılar, din görevlilerinin kendileri ile iletişim kuramadıkları, herhangi bir şekilde kendilerine bilgi aktaracak bir eğitim sürecinden geçmediklerini dile getirmektedirler. Bazı katılımcıların dile getirdikleri bir başka konu da engellilerin dini bilgilerinin yetersizliğinden doğan bazı inanç ve düşüncelerin berraklaşmasında engellilere dini bilgilerin aktarılması gerektiğidir. Özellikle, engellilerin ibadet etmeleri, mükâfatlandırılmaları konusunda engellilere ciddi bir eğitimin din görevlileri tarafından verilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır.

Katılımcılar din görevlilerinin engellilik konusunda bazı eksikliklerinin bulunduğunu vurgulamaktadırlar. Bunların başında ve en önemlisi engellilik ile engelliler konusunda teorik ve pratik bilgi ve görüşlerinin yetersizliği dile getirilmektedir. Din görevlilerinin engellilere bilhassa sosyal ve psikolojik açıdan yardımlarda bulunmalarının altı çizilmektedir. Ancak din görevlilerinin eğitimleri süresince engelliler konusunda psikolojik ve diğer sosyal bilimler alanlarında yeterli bir eğitim alamadıkları pratik bir gerçeklik olarak

değerlendirilmektedir. Mutlak surette din görevlilerinin insanı, dolayısıyla dezavantajlı tüm grupları anlamaları gerektiği önemle vurgulanmaktadır. "Cami Eğitimi ve Cami Bağlantılı Halkla İlişkilerde İletişim Engelleri" adlı tez çalışmasında Aksoy (2014)'ün de benzer sonuçlara ulaştığı belirlenmiştir. Aksoy (2014), din görevlilerinin yürüttükleri görevlerle ilgili olarak iletişim içinde olduğu, hitap ettiği hedef kitleyi tanımadığı ve bu kitlenin ilgi ve ihtiyaçları konusunda yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadığını dile getirmektedir.

Engellilerin en çok destek görmek istediği kurumların başında Diyanet İşleri Başkanlığı gelmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve İl Müftülüğü'nün engelliler ile ilgili çalışmalarını sorguladığımızda katılımcılar ciddi bir çalışmadan haberdar olmadıklarını ya da ilgili konularda bilgi sahibi olmadıklarını dile getirmektedirler. Katılımcılar İl Müftülüğü'nün kendilerinin dikkate alınarak her hangi bir caminin erişilebilir kılındığını ya da engelliler özelinde bir programın düzenlendiğinin de bilgisine sahip olmadıklarını vurgulamaktadırlar. Müftülük tarafından kendilerine herhangi bir kurs ya da beceri geliştirici program desteği verilmediği ve dini bilgilerini artırıcı ciddi bir çalışmanın olmadığını ileri sürmektedirler. Camilere ve Kur'an kurslarına erişemediklerini, eriştiklerinde ise ya materyal ya da hizmet verecek uzman personellerin olmayışı nedeniyle dini alandan ve bilgiden uzak tutulduklarını vurgulamaktadırlar. Müftülüğün engelli merkezli din hizmetleri hususunda çalışmalarda bulunması kendilerinin sosyalleşmeleri için zorunlu olduğunu savunmaktadırlar. Birtakım vaaz ve hutbeden oluşan duyarlılık çalışmalarının yeterli olmadığını, topyekûn bir şekilde toplumun bilinçlendirilmesi faaliyetlerine katkı sunmaları gerektiğinin altı çizilmektedir. İletişim teknolojisi alanındaki gelişmelerin dikkate alınarak sesli dini kütüphane (siyer, tefsir, hadis vb.) oluşturulması, dini kaynakların hızlı bir şekilde dijital ortamlara aktarılması gerektiğini dile getirmektedirler.

Katılımcıların çoğu televizyonda yayınlanan bazı dini içerikli yayın ve programları takip ettiğini ifade etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak 2012 yılında yayın hayatına başlayan Diyanet TV, toplumun gerek duyduğu dini bilgilendirme işlevi de görmektedir. Farklı türden birçok programın bulunduğu bu televizyon kanalına ilişkin engellilere yönelttiğimiz soruya bazı katılımcıların cevapları Diyanet TV'nin pek de tanınır olmadığını ve engelliler tarafından takip edilmediğini göstermektedir. Birçok katılımcı dini içerikli televizyon yayınlarını takip ettiklerini ifade etmişlerdir. Cuma günleri, iftar ve sahur saatlerinde, kandil gecelerinde yayınlanan programlar izlenme açısından daha çok tercih edilen programlar olarak dile getirilmektedir. Canlı olarak Kâbe yayınları ve Kur'an okumaları da izlenenler arasında bulunmaktadır. Katılımcılardan

bazıları ise televizyona ilişkin olumsuz kanaat bildirmektedir. Görme engelliler için sadece ses, işitme engelliler için ise sadece resim olmanın ötesinde bir anlam taşımadığından dolayı televizyon nitelikli bir bilgi ya da eğlence vasıtası olarak kabul edilmemektedir.

Dini bilgi kaynaklarından biri de sosyal medyada yayın yapan internet siteleridir. Dinsel içerikli yayın yapan internet sitelerinde sesli ve görüntülü birçok materyal, hem ibadet etmede hem de bilgileri zenginleştirmede önemli görülmektedir. Yeni teknolojiler vasıtasıyla; sesli Arapça Kur'an-ı Kerim ve Kur'an-ı Kerim Türkçe meali, anlatımlı ve görsel namaz programları, hatim programları, sesli hadisler vb. uygulamalar engellilerin de rahat kullanımına sunulmaktadır. Bazı katılımcılar belirtilen materyallerden yararlandıklarını ifade etmektedir.

Dini sosyalleşme sürecinde aktarılan bilgi ve beceriler, hayatta karşılaşılan sorunlara çözüm getirecek nitelikte olduğu ölçüde dini sosyalleşme de daha etkili olacaktır. Dini deneyimlerin edinildikleri dini mekânlar, bireylerin dini somut gerçeklerle ve imgelerle kavramasında oldukça önemlidir (Güngör, 2012: 126). Dolayısı ile din sadece bir toplumsal bütünleşme kaynağı değil aynı zamanda bireylerin sosyalleşmelerinde ve kimlik kazanmalarında da önemlidir. Engellilerin de sosyalleşme süreçlerinde kendine özgü kimlik edinmeyle beraber dini sosyalleşme kanallarından da yararlanarak öznel benlik oluşturabilmektedir.

Herkes için olduğu gibi sosyalleşme süreci engelliler için de oldukça önem arz etmektedir. Bu süreçte bireysel farklılıklar önemli bir husustur. Elbette ki, kalıtsal unsurlar kesin bir şekilde bireylerin yeteneklerini bütünüyle belirleyemez. Ancak yönelimleri ve dereceleri hakkında ipuçları taşımaktadır. Her çocuğun zihinsel, bedensel, duygusal vb. alanlarda aynı olmaması doğaldır. Sosyalleşme açısından bakıldığında zekâ, bellek ve algı sorunları yaşayan çocukların gerek kendi akranları ile oyunlar vasıtasıyla gerekse de yetişkinlerle kurdukları ilişkilerde beklenen davranışları sergilemesi oldukça zor olabilmektedir. Dolayısıyla bu bireysel farklılıklar nedeniyle toplumsal yaşama uyum göstermekte güçlük yaşayabilmekteler (Okumuşlar, 2013: 53). Bu noktada engelli bireylerin nitelikli bir dini sosyalleşme sürecinden geçtikleri söylenemez. Engelli bireyler, toplumun değerlerini, inanışlarını güçlü bir etkileşim süreci içinde olmadıklarından yeterince edinmemektedirler. Başarılı bir dini sosyalleşmenin özünde anne, babalar ve diğer bireylerle olumlu ilişkiler kurma bulunmaktadır. Aile, cemaat, din görevlisi vb. unsurlar sosyal öğrenme ve kimlik oluşturma hususunda yetersiz kalmaktadırlar. Bütün bu yetersizlikler

engelliler için güçlü bir “biz” duygusunun gelişmesine de engel olmaktadır. Biz duygusunun güçlenmesine, Yıldız ve Özgedey (2010)'in araştırmalarında belirttikleri gibi diğer insanlarla dertleşme ve sohbetlerde bulunma etkili olmaktadır. Engelliler için akrabalık ve komşuluk ilişkileri önemli ölçüde sohbet dertleşme üstüne kurulmaktadır. Bu içerikli ilişkiler hem engellilerin toplumsal ilişkilerini güçlendirmekte ve bu ilişkiler üstünden engelliler sosyal öğrenmeler gerçekleştirmektedirler.

Engellilerde biz duygusu, kolektif bilinç ve amaçların oluşmasına maalesef sosyalleşme sürecinde katkılar sunulmamaktadır. Engelli bireyler yaşadıkları toplumun yaşam şekliyle uyumlu hale gelmeleri için desteklenmemektedirler. Toplumun değerleri ve inanışları sosyalleşme sürecinde kendilerine gerektiği gibi aktarılmamaktadır. Kişiler arası etkileşim olanaklarından yoksun oluş engelliler için sosyal öğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Toplumun değerli bir üyesi olma yolunda gereken desteği görememektedirler. Toplumsal hayatın gerekleri arasında bulunan kültürel ve diğer alanlara ilişkin değer ve kuralları edinerek insanlar toplumsal uyumu gerçekleştirebilmektedirler. Ancak engelliler zikredilen konularda, aile, okul, arkadaşlık, kamu kurum ve kuruluşları, sivil toplum gibi birçok aktörden yeterli desteği alamamaktadırlar. Tüm bunlar bir araya geldiğinde engellilerin toplumsal hayata katılma ve onu sürdürme konusunda sağlıklı bir süreçten geçtikleri söylenemez. Birçok açıdan sosyalleşme süreci başarısız olmaktadır.

Sonuç

Bir toplumsal kurum olarak din, katılımcıların hayatında oldukça güçlü ve tutunacakları bir unsurdur. Onlar için inanma; yeri doldurulamayacak bir önemli ihtiyaç, tedavi edici ve güçlendirici özelliklere sahip ve kendileri için destekleyici bir boyut taşıyan bir unsurdur. Katılımcıların tüm bu vurguları dikkate alındığında engellilerin dini hizmetlere, dini toplumsal alan ve ibadetlere ulaşmalarında önemli sorunlar bulunmaktadır. Cami merkezli dini yaşantıdan çeşitli nedenlerle uzak tutulmaktadır. Gerek cemaatin tutumları gerek din görevlilerinin çeşitli alanlardaki yetersizlikleri gerekse ibadet alanlarının mimari yapısı ve erişebilirlikleri bu uzak tutulmayı doğurmaktadır. Engellilere yönelik dini eğitim, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yeterli olmayışları da engellilerin dini bir destek olarak değerlendirmelerinin önünde bir zorluk olarak bulunmaktadır. Bu manada engellilere etkin dini hizmetlerin verildiğini dile getirmek zor olmaktadır. Engellilerin anlam dünyasında din dayanılacak en önemli destek olmasına rağmen, dini hizmet sunma ile görevli kurum ve kuruluşlar bu hizmeti gerektiği engellilere sunamamaktadırlar.

Engellilerin nitelikli bir sosyalleşme sürecinden geçtikleri söylenemez. Çünkü sosyalleşmeyi sağlayacak eğitim, aile, arkadaş, okul, kitle iletişim araçları gibi unsurlardan yeterince destek görmemektedirler. Böylece engellilerde toplumsal bilincin oluşması ve toplumsal hayata uyum sağlama güçleşmektedir. Ayrıca, formal ya da enformel eğitim ve benzeri imkanlardan yararlanma olanakları da oldukça düşük olduğundan bireysel kimlik oluşturma ve kişilik geliştirme konularında da kendilerine katkı sağlayacak sürekli ve etkili bir sosyalleşme sürecini dile getirmek zor olmaktadır. Ayrıca dini sosyalleşme sürecinin de etkin olmadığı ve bu süreçte rol ve sorumlulukları bulunan kişi ve kurumların da görevlerini nitelikli bir şekilde yerine getirmediği dile getirilebilir. Böylece engelli bireyler istenilen düzeyde dinsel bir kimlik edinme ve benlik oluşturmada da yoksun kalmaktadırlar.

Araştırmaya katılan engellilerin toplumsal ilişkilerden, sosyal ve kültürel faaliyetlerden, temel hizmetlerden (eğitim, sağlık, adalet, ulaşım, istihdam) belli boyut ve düzeylerde dışlandıkları söylenebilir. Sosyal dışlanma boyutlarıyla ilgili literatür incelendiğinde, dini toplumsal hizmetlerin ve dini toplumsal alanın da bir boyut ve alan olarak kabul edilmesi mümkündür. Katılımcılar ile yapılan görüşmeler sonucunda, engellilerin dini toplumsal yaşamda birçok sorun yaşadıkları ifade edilebilir. Dini kültürel ve sosyal faaliyetlerden uzaklaşma (kermes, mevlit, taziye, vb.), temel dini hizmetlere erişememe, cami-cemaat merkezli ilişkilerinden uzaklaşma (yardım, hasta ziyaretleri, namaz sonrası sohbetler gibi), cemaatin engellilere yönelik bilincinin yetersizliği, olumsuz tutumları, dini bilgiye ve dini eğitim kurumlarına ulaşamama, ibadet mekânlarının iç dizaynı ve diğer yardımcı unsurların uygunsuzluğu, bazı din görevlilerinin bilgisizliği ve duyarsızlıkları, dini sosyal destekten yoksunluk, dini başa çıkma mekanizmasından yararlanamama en önemli sorunlar olarak dile getirilmektedir. Dolayısıyla, araştırma bulgularından ve sosyal dışlanma literatüründen hareketle, engellilerin dini hizmetlerden ve dini toplumsal yaşamdan uzak kaldıkları ileri sürülebilir. Söz konusu durumu "dini toplumsal alandan ve dini hizmetlerden dışlanma" olarak kavramsallaştırmak mümkün görünmektedir. Bu bağlamda dini hizmetlerden dışlanma kavramı için bir tanım önerilebilir. Dini toplumsal alandan ve dini hizmetlerden dışlanma; ibadet mekânlarına, dini bilgiye ve temel dini hizmetlere erişememe, dini sosyal destekten yoksun kalma, cami-cemaat merkezli ilişkilerden uzaklaşma ve dini toplumsal etkinliklere katılımdan mahrum olma olarak tanımlanabilir.

KAYNAKLAR

- 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu (1983), *T. C. Resmi Gazete*, 18059, 24 Mayıs 1983.
- ACARA, Yusuf (2013), " Saadet Asrı Model Toplum Tecrübesinin Engellilere İlişkin Kodları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13 (1), ss. 131- 171.
- AÇIKEL, Yusuf (2010), "Hadisler Işığında Görme Engelliler ve Bazı Öneriler". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2), ss. 15-44.
- AKSOY, Erdoğan (2014), *Cami Eğitimi ve Cami Bağlantılı Halkla İlişkilerde İletişim Engelleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- APAYDIN, Halil (2001), "Aile İçi İletişimin Çocuğun Dinsel Gelişimine Etkisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (12-13), ss. 319-337.
- ARABACI, Fazlı (2003), "Türkiye’de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", *Dini Araştırmalar*, 6 (16), ss. 39-54.
- ARSLAN, Mustafa (2006), "Dini Toplumsallaşma ve Temel Etkenleri: Türk Genç Ergenleri Arasında Uygulamalı Bir Araştırma", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 31, ss. 61-78.
- ARSLANTÜRK, Zeki (2008), "Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması", *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*". -Tartışmalı İlmi Toplantı-, 18-19 Ekim 2008, (ss: 177-182), İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- ATAY, Ramazan (2013), "Aile Eğitim Merkezleri Olarak Camiler: Anne-Çocuk Grupları (0-5 Yaş), Cami Merkezli Hayat", *III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*, 13 Mayıs 2012, (ss: 62-76), İstanbul: YECDER
- AYDIN, Ali Rıza (1996), "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (8), 211-220.
- BAHÇEKAPILI, Mehmet (2012), " Bio-Psiko-Sosyal Açısından Dinin Ruh Sağlığı, Stres, Depresyon ve Engellilik Üzerindeki Etkisi ", Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012, (ss: 239-258), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- BAL, Hüseyin (2013), *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi.
- BAYYIĞIT, Mehmet (2014), *Din Sosyolojisi*, Konya: Palet Yayınları.

- BHALLA, Ajit, & Lapeyre, Frederic (1997), "Social Exclusion: Towards An Analytical And Operational Framework". [Sosyal Dışlanma: Analitik ve Operasyonel Bir Çerçeveye Doğru], *Development And Change*, 28 (3), ss. 413-433.
- BİLGİN, Vejdi (2008), "Din Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi". *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, - *Tartışmalı İlmî Toplantı*-, 18-19 Ekim 2008, (ss: 187-209), İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- BUGENTAL, Daphne Blunt, & Grusec, Joan, E (1998), "Socialization Processes". *Handbook Of Child Psychology*.
- BULUT, Ramazan (2011), "Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (1), ss. 20-37.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener, AKGÜN, Özcan, KARADENİZ, Şirin, KILIÇ, Ebru (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Pegem Akademi.
- BYRNE, David (2005), *Social Exclusion*. Berkshire: Open University (UK), (2005).
- CERTEL, Hüseyin (1999), Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2 (4), ss. 209-222.
- ÇAKIR, Özlem (2002), "Sosyal Dışlanma". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (3), ss. 83-104.
- ÇEKİN, Abdulkadir (2013), "Din ve Eğitiminin Toplumsal Yönü Üzerine Değerlendirmeler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), ss. 36-48.
- ÇELİKKAYA, Hasan (1993), "Cami Eğitimi". *Diyanet İlmî Dergisi*, 29 (2), 60-61.
- ÇİÇEK, Yakup (2012), "İslam'ın Engellilere Bakışı". Mehmet Mazak (Ed.). *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak Sempozyum Bildirileri*, 05-06 Mayıs 2012), İstanbul: Sultanbeyli Belediye Başkanlığı.
- DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ, (2002), *Türkiye Özürlüler Araştırması*. Ankara: DİE.
- DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI, (2011), *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- DOĞAN, Şahin (2010), "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo-Kültürel Faktörler". *Toplum Bilimleri*, 4 (8), ss. 107-126.

- DÖNER, Adem (2014), *Cami Hizmetlerinde Cemaatin Beklentileri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz (Sivas/Zara İlçesi Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ (2010), *Dünya Engellilik Raporu*, Erişim Tarihi: 23.02.2016, <http://eyh.aile.gov.tr/data/5480490c369dc57170df34bd/D%C3%BCnnya%20Engellilik%20Raporu-basilan.pdf>
- ERDOĞDU, Seyhan (2004), Sosyal Politikada Avrupalı Bir Kavram: Sosyal Dışlanma. *Çalışma Ortamı Dergisi*, 75. <http://sosyalpolitika.fisek.org.tr/sosyal-politikada-%E2%80-bir-kavram-sosyal-dislanma/>.
- ERYÜCEL, Sema (2013), "Yaşam olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, ss. 251-271.
- GECAS, Viktor (2000), "Socialization", In Edt: Edgar F. Borgatta - Rhonda J. V. Montgomery (Eds.), *Encyclopedia Of Sociology Volume 4*, (pp: 2855-2857), New York, NY: Macmillan Reference
- GOULD, Marie (2011), "The Mass Media & Socialization", In The Editors Of Salem Press (Eds.), *The Process Of Socialization (pp. 80-87)*, California: Salem Press.
- GRUSEC, Joan, E. & Hastings, David (2007), "Introduction". In Grusec, J. E., & Hastings, P. D. (Eds.), *Handbook Of Socialization: Theory And Research* (pp. 355-381), New York, NY: Guilford Press.
- GÜNAY, Ünver (2010), *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÜNGÖR, Özcan (2012), "Amerika'daki Türk Gençler Cami ve Dini Sosyalleşme (New Jersey Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi*, 48 (4), ss. 117-136.
- HAK, Müshirul (1991), "İslâm Toplumu ve Toplum Hayatında Câmi'nin Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (3), ss. 287-292.
- HANDEL, Gerald (2010), "Sociological Perspectives On Social Development". Peter K. Smith & Craig H. Hart (Ed.) *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Social Development* (pp. 119-136), Wiley-Blackwell.
- İÇLİ, Gönül (2009), *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- KARAGÖZ, İsmail (2003), "Kur'an'ın Engellilere Bakışı", İsmail Karagöz (Ed.). *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm (Sorunlar ve Çözüm Önerileri) Sempozyum Bildirileri*, 20-21 Aralık 2003, (ss: 33-58), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- KINCAL, Remzi, Y (2014), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- KİRMAN, Mehmet, Ali (2011), *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- KÖYLÜ, Mustafa (2004), "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, ss. 137-154.
- KULA, Naci (2004), "Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmeti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4 (1), ss. 17-45.
- KURNAZ, Şuayip (2013), *Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MERRIAM, Sharan, B (2013), *Nitel Araştırma*, (Çev.: Selahattin Turan) Ankara: Nobel Yayıncılık.
- NEUMAN, Lawrence (2014), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, (Çev.: Sedef Özge). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- OKUMUŞ, Ejder (2014), "Dini Sosyalleşme". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish* 9 (11), 429-454. [http://www.turkishstudies.net/Makaleler/Okumu %C5%9FEjder-sos-429-454.pdf](http://www.turkishstudies.net/Makaleler/Okumu%C5%9FEjder-sos-429-454.pdf). Erişim Tarihi: 20.05.2016.
- OKUMUŞLAR, Muhittin (2013), *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi*, İstanbul: Yediveren Kitap.
- PERCY-SMITH, Jane (2000), *Policy Responses o Social Exclusion: Towards Inclusion?*, Mcgraw-Hill Education (UK).
- PIERSON, John (2002). *Tackling Social Exclusion*, London: Routledge.
- SANCAKLI, Saffet (2006), "Hz. Peygamber'in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6 (2), ss. 37-72.
- SCHARF, Thomas, PHİLLİPSON, Chris, KİNGSTON, Paul, & SMİTH, Allison, E (2001), "Social Exclusion And Older People: Exploring The Connections", [Sosyal Dışlanma ve Yaşlı Bireyler: Bağlantıları Keşfetme], Erişim Tarihi: 24.05.2016 *Education And Ageing*, 16 (3), 303-320. <https://www.researchgate.net/publication/228808448>.
- SHERKAT, Darren, E (2013), "Dini Sosyalleşme: Etki Kaynakları ve Araçların Etkileri". *Electronic Turkish Studies*, 8 (3), 279-297. Erişim Tarihi: 01.07.2016, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1487463470_18G%C3%BCng%C3%B6r%C3%96zcan-279-297.pdf.

- SILVER, Hilary (1995), "Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms Of Social Exclusion", In Jose B. Figueiredo (Eds.), *Social Exclusion: Rhetoric Reality Responses* (pp: 57-80), Geneva: International Labour Organization (International Institute for Labour Studies)
- SILVER, Hilary (2007), "Social Exclusion", In George Ritzer (Ed.), *Blackwell Encyclopedia Of Sociology* (pp:4419-4421). Blackwell Publishing.
- SILVER, Hilary & MİLLER, Seymour, M (2003), "Social Exclusion", [Sosyal Dışlanma], *Indicators*, 2(2), 5-21, Erişim Tarihi: 14.08.2016, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/15357449.2003.11069166>.
- TARTANOĞLU, Şafak (2010), "Sosyal Dışlanma: Küreselleşme Perspektifinden Bir Kavramsallaştırma Çabası", *Sosyoloji Konferansları Dergisi (Istanbul Journal Of Sociological Studies)*, 42, ss. 1-13.
- TETİK, Hayati (1998), "Yaygın Din Eğitiminde Cami Görevlileri-Cemaat İletişiminin Önemi". *Diyanet İlmi Dergi*, 34 (2), ss. 99-108.
- TEZCAN, Mahmut (1995), *Sosyolojiye Giriş*, Ankara: Savaş Matbaacılık.
- TEZCAN, Münir (2007), "Kur'an'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı". *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 137-186.
- YARAN, R (2002), "Kefaret", *İslam Ansiklopedisi*, (XXV, 179-182), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- YILDIRIM, Ali, ŞİMŞEK, Hasan (2008), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YILDIRIMALP, Sinem (2014), "Sosyal Dışlanma ve Avrupa Birliği Yaklaşımı", *Siyaset, Ekonomi Ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), ss. 91-108.
- YILDIZ, Recep, ÖZGEDEY, Oktay (2014), *Engelli İle Bakımını Üstlenen Aile Bireylerinin Akrabalık ve Komşuluk İlişkileri*, İstanbul: Beka Yayıncılık.

İHRACATTA FİNANSMAN KAYNAKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK ÇOK KRİTERLİ BİR YAKLAŞIM: PROMETHEE YÖNTEMİ*

İsmail METİN¹, Füsun KÜÇÜKBAY²

Geliş: 14.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.565328

Öz

Türkiye 2018 yılında 168 Milyar ABD Doları tutarında ihracat yapmıştır. Bu ihracatın sadece %10,4'ünün peşin ödeme (TT) yöntemi ile gerçekleştirildiği değerlendirildiğinde ihracatın finansmanının önemi ortaya çıkmaktadır. İhracatın finansmanı konusunda firmalar farklı yöntemler kullanmaktadırlar. Bu yöntemler arasında öz kaynak finansmanı, Türk Eximbank kredileri, Faktoring, Forfaiting, Leasing ve ticari banka kredileri vb. yer almaktadır. Bu çalışmada amaç firmaların ihracat finansmanında en çok kullandıkları yöntemleri ve ihracat finansmanını belirlerken dikkate aldıkları kriterleri belirlemektir. Bu amaçla çalışmada çok ölçütlü karar verme metodlarından Promethee yöntemi kullanılmıştır. Firmaların ihracat finansmanında en çok önem verdikleri kriterler maliyet, süre ve kolaylık; en çok kullanılan ihracat finansman yöntemi ise bankalar, leasing kredisi, özkaynak finansmanı ve Türk Eximbank kredileri olmuştur. Bu çalışma ile literatüre ve uygulayıcılara katkı sağlanması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: İhracat, İhracat Finansmanı, Promethee, Uluslararası Ticaret, Uluslararası Pazarlama.

A MULTI-CRITERIA APPROACH TO DETERMINATION OF THE SOURCE OF EXPORT FINANCING: PROMETHEE METHOD

Abstract

In 2018, Turkey realized 168 billion US Dollars of export. If we keep in mind the fact that only 10,4% of the export is realized with cash in advance (TT Payment),

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, dr.i.metin@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2256-7169>.

² Doç.Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, fusun.kucukbay@cbu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6593-5884>.

* 3. Uluslararası Uygulamalı Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

the importance of the export financing is revealed. Firms use different financing methods for financing export. Some of these methods are the equity, Eximbank loans, Factoring, Forfaiting and commercial bank loans. The aim of this study is to determine the most frequently used financing methods in export finance and the criteria that they take into consideration while selecting the financing method. For this purpose the Promethee method, which is one of the multi-criteria decision making methods, has been used. The criteria, which the firms give the most importance to, are cost, duration and ease whereas the most frequently used export method have been banks, leasing, equity financing and Turkish Eximbank credits. It is expected to make a significant contribution to both the practitioners and the literature with the help of this study.

Keywords: *Export, Export Finance, Promethee, International Trade, International Marketing.*

Giriş

İhracat, yeni küresel rekabet ortamında hükümetler arasında ekonomik refah için merkezi bir strateji olarak değerlendirilmektedir (Picha vd, 2014: 421). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda ithal ikameci politikalar uygulansa da 1980 yılı itibariyle ihracata yönelik sanayileşme stratejisi benimsenmiş ve ihracata öncelik vermeye başlanmıştır (Akcan ve Metin, 2018: 4). 1980 yılında 2,9 milyar ABD Doları ihracat yapılırken 2018 yılında bu rakam 168 milyar ABD Dolarını aşmıştır.

İhracat yapan firmalar uluslararası ihtisas fuarları, arama motorları, işletmeden işletmeye (B2B) elektronik ticaret, işadamları dernekleri, ticaret müşavirlikleri, Ticaret ve Sanayi Odaları, İhracatçı Birlikleri ve sosyal medya (Metin ve Öztemiz, 2018: 1015-1016) aracılığı ile her yıl yeni pazarlar ve yeni müşteriler bularak ihracatlarını artırmaya çalışmaktadır. 2018 yılında yapılan yaklaşık 168 milyar dolarlık ihracatın sadece %10,4'ü peşin ödeme ile yapılmıştır. Yapılan ihracatın yaklaşık %90'ında ihracatçı firmalar alternatif finans kaynaklarına başvurmuştur. Bu noktada yapılmakta olan ihracatın finansmanı işletmeler açısından önemli bir konuma gelmektedir.

Yapılan ihracatın finansmanı konusunda firmalar farklı yöntemler kullanmaktadırlar. Bu yöntemler arasında öz kaynak finansmanı, Eximbank kredileri, Faktoring, Forfaiting, finansal kiralama, ticari banka kredileri yer almaktadır. İhracat yapan firmaların temel amacı firma için en avantajlı finansman şeklinin seçilmesidir. Literatürde ihracat finansmanı alanında ulusal ve uluslararası çalışmalar (Delice, 2001: 269-281; Özdemir, 2004: 37-51; Balantekin, 2006: 1-154; Altıntaş vd., 2007: 36-56; Zor ve Akın, 2008: 177-199; Keskin vd., 2009: 279-290; Sakarya, 2009: 117-134; Ergen, 2011: 1-190; Picha

vd., 2014: 420-427; Özkılınç, 2014: 5833-5850; Şahin, 2016: 1-158, Çetinkaya ve Tunç, 2018: 381-398) yer alsa da ihracat finansmanında en çok kullanılan yöntemler ve bu yöntemlerin belirlenmesindeki kriterler üzerine yoğunlaşan çalışmalar sınırlıdır. Literatürde bu alanda çalışmaların yetersiz olması bir problem olarak görülmüş ve bu araştırmanın yapılmasına karar verilmiştir. Bu çalışmada amaç firmaların ihracat finansmanında en çok kullandıkları yöntemleri ve ihracat finansmanını belirlerken dikkate aldıkları kriterleri belirlemektir.

1. İhracat Finansmanı

İhracatın finansmanı, ihraç edilecek malın tedariki veya üretimi ile satış bedelinin tahsili arasında yürütülen faaliyetlerin finansmanı olup finansmanın süresi bakımından kısa, orta, uzun; ihracatın derecesine göre sevkiyattan önce ve sevkiyattan sonra olarak kategorize edilmektedir (Sakarya, 2009: 122). İhracatın finansmanı, ihracatı yapılacak ürün veya hizmetin üretiminde ihtiyaç duyulan finansal kaynakların elde edilmesinden ihracat işlemleri tamamlanıp söz konusu ihracata ait toplam tutarın ödenmesine kadar olan finansman fonksiyonlarını kapsamakta olup yükleme öncesi ve yükleme sonrası olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Tanyeri, 1987: 176). İsminden de anlaşılacağı üzere yükleme öncesi ihracat finansmanı, proforma faturanın onaylı bir şekilde alınması veya ihracat sözleşmesinin yapılması ile ihraç ürününün gemiye, tıra, kargo uçağına veya tren gibi bir taşıma aracına yükleninceye kadar olan sürede hammadde, yarı mamul veya ürün tedarik edebilmek, stoklamak ve iç (dâhili) taşıma yapmak için gereken işletme sermayesidir. Özdemir'e göre (2004: 40) yükleme öncesi krediler çoğunlukla kısa vadeli olup üretimi uzun zaman alan ürünlerin ihracatında vade bir yılı bulabilmektedir. Yükleme sonrası finansman ise ihracata konu olan malların yüklenip ihraç olduğu tarihten (intaç tarihi), mal bedelinin ihracatçının banka hesabına yatırıldığı tarihe kadar olan süreyi kapsamaktadır. TÜİK (2019) verilerine göre son 5 yılda ödeme şekillerine göre yapılan ihracatın %65'inden fazlasının mal mukabili ödeme şekli ile yapıldığı göz önüne alındığında, ihracatçı işletmelerin yükleme sonrası ihracat finansmanına ihtiyaç duydukları açıkça belli olmaktadır. Çünkü mallar yüklendikten sonra firma yeni ihracat siparişleri için hammadde, yarı mamul veya makina tedarikinde bulunacak ve dolayısıyla finansmana ihtiyaç duyacaktır.

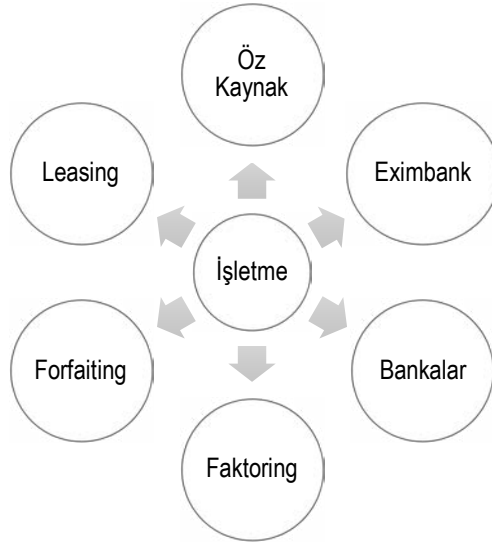
İhracatçı firmaların finansman kaynakları öz kaynak finansmanı, Eximbank kredileri, Faktoring, Forfaiting, finansal kiralama, ticari banka kredileri, sermaye piyasasından elde edilen fonlar, devlet destekleridir. Öz kaynak ile finansman, işletmenin kazandığı karı dağıtmaksızın kendi bünyesinde tutması, işletmede bulunan değerlerin sermayeye aktarılması veya hisse senedi ihracı yoluyla kaynak elde edilmesi anlamına gelmektedir (Özkılınç, 2014: 5838). Günümüzde bazı işletmeler finansman açısından kendi yağında kavrulur düzeydedir ve finansal durumunun yeterli olması, faiz ile borçlanmaya karşı

çıkma ve uzun vadeli işlemlerden kaçınma gibi nedenlerle kendi öz kaynaklarına başvurmaktadır.

Ticari banka kredileri, işletmelerin finansman bulabilmek amacıyla genellikle başvuru yaptığı yöntemler arasında yer almaktadır. İşletmeler ihracat finansmanını sağlayabilmek için kamu ve özel bankalarla sıkı ilişkiler kurmak zorundadır. En kolay ve en kısa sürede fon sağlama mercii olan bankalar işletmeler tarafından sıklıkla tercih edilmelerine rağmen faiz oranlarının yüksekliği banka kredilerinin dezavantajı olarak görülmektedir.

İlk olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde Export Import Bank adıyla uygulamaya giren Eximbank, Türkiye'de 1987 yılında kurulmuş ve 1988 yılında faaliyete geçmiştir. Amacı ihracatı artırmak ve ihracatçıları desteklemek olan Türk EXİMBANK kısa, orta ve uzun vadeli kredilerinin yanı sıra garanti ve sigorta işlemlerini de yürütmektedir (Metin, 2018: 398).

Leasing yönteminde, finansal kiralama (leasing) firması dış ticarete konu olan malın mülkiyetini sözleşme ile kendinde tutar ve belirlenen kira tutarına karşılık olarak söz konusu malın kullanım hakkı kiracıya verilir. Sözleşme sonunda malın kullanım hakkının kiracıya verilmesinin düzenlendiği bu finansman yöntemine Leasing adı verilmektedir (Şişman ve Şişman, 2017: 146). Leasing'te kiraya veren, kiracı olmak üzere en az iki taraf bulunmakta ve dış ticarete makine ve yatırım malları başta olmak üzere birçok üründe uygulanabilmektedir.

Şekil 1: İhracatta Finansman Yöntemleri

Bir diğer ihracat finansman tekniği de faktoring'tir. Faktoring, ihracatçının vadeli ihracattan doğan alacağını Faktoring şirketine devretmesi ve vade sonunda ithalatçının Faktoring firmasına ödeme yapması ile tamamlanan bir süreçtir (Kaya ve Gerekan, 2011: 73). Tanımdan da anlaşılacağı üzere Faktoring; ihracatçı, yurtiçindeki Faktoring kuruluşu, ithalatçı ve yurtdışındaki Faktoring şirketi olmak üzere 4 taraftan oluşmaktadır. İhracatçı vadeli satıştan doğan alacak hakkını kısa sürede alırken, faktoring şirketi ise faktoring işlemi karşılığında komisyon almaktadır.

Son olarak forfaiting, ihracatçının vadeli satıştan doğan ve poliçe gibi bir kambiyo senedine dayanan alacak hakkının forfaiting kuruluşu tarafından satın alınmasıyla (Özdemir, 2005: 195) ihracatçıya finansman sağlayan bir yöntemdir.

2. Literatür

Türkiye'de ihracat yapan işletmeler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Delice (2001) tarafından Kayseri ve Nevşehir'deki ihracatçı firmalar üzerine yapılan çalışmada söz konusu işletmelerin ihracatta en çok karşılaştıkları problemlerin başında ihracat finansmanının geldiği, araştırmaya katılan firmaların çok büyük bir kısmının finansman desteklerinden ve Eximbank kredilerinden yararlanmadıkları tespit edilmiştir.

Zopounidis ve Doumpos (2002) son yıllarda finansal kararların karmaşıklığının giderek arttığını belirterek bu durumun beraberinde finansal kararlar vermeyi kolaylaştıran karmaşık ve nitelikli analiz tekniklerinin önemine dair bir farkındalık oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Bu çalışmada finans alanında çok kriterli karar verme yönteminin detaylı analizi yapılmış ve dünyada kullanılan yöntemler üzerinde durulmuştur.

Banerjee (2003) Hindistan'daki faktoring şirketlerinin operasyonel ve finansal performanslarını değerlendiren çalışmada finansal oranları kullanmıştır. Çalışmanın yöntemi olarak Mann-Whitney U testi kullanılmıştır. Çalışma Hindistan'daki firmaların operasyonel ve finansal performans faktörlerinin yıllar boyunca geliştiği sonucuna ulaşmıştır.

Steuer ve Na (2003) finans alanındaki konularda ve problemlerde çok kriterli karar verme tekniklerinin uygulanması üzerine bibliyometrik bir çalışma yapmıştır. Araştırmada finansın çeşitli alanlarında 265 kaynağa ulaşılarak sınıflandırma yapılmıştır.

Özdemir (2005) çalışmada ihracat finansmanında faktöring ile beraber forfaiting ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Yeni finansman teknikleri olmasına

rağmen faktöring ve forfaitingın hızlı bir şekilde yaygınlaştığını belirterek ithalatçıların alım gücünün artmasını ve ihracatçıların ise pazar payının büyümesini sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Balantekin (2006) tarafından yapılan araştırmada, firmaların başlıca sorunlarından birisinin finansman sorunu olduğu bulunmuştur. Yine Işık ve Delice (2007) tarafından Karaman ve Nevşehir’de yapılan çalışmada firmaların yarıya yakın bir bölümünün, ihracat finansmanı için, çalışma sermayesi yetersizliğini ihracat için bir engel olarak gördüğünü ortaya çıkarmıştır. Altıntaş, Tokol ve Harcar tarafından 2007 yılında yayınlanan bir diğer çalışmada da ihracat finansmanı için işletme sermayesi yetersizliğinin önemli bir sorun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Keskin, Koşan ve Ayık (2009) tarafından Erzurum’da 78 Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme yöneticisine yapılan “*Bölgesel Gelişme Aracı Olarak KOBİ’ler ve İhracat Sorunları*” başlıklı araştırmada, işletmelerde tespit edilen ihracat sorunları arasında ihracat finansmanı yetersizliği yer almaktadır.

Akkaya ve Demirel (2010) çok kriterli karar verme yöntemlerinden Promethee ile finans alanında uygulama yapmıştır. Bu doğrultuda halka açılma kararı veren bir firmanın halka açılma duyurusunu hangi araçlar ile yapması gerektiğini maliyet, ulaşılabilirlik, etkinlik ve imaj ölçütleri ile analiz etmişlerdir. Ekonomik konjonktür genişleme döneminde ise halka açılma duyurularının TV ile; daralma döneminde ise dergi aracılığı ile yapılmasının daha uygun olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Ergen 2011 yılında KOBİ’lerin Uluslararası Pazarlara Sektörel Dış Ticaret Şirketleri Modeli ve Konserve Meyve-Sebze Sektöründe Uygulanabilirliğinin Araştırılması adlı çalışmasında işletmelerin ihracat finansmanı ile ilgili problemler yaşadığını bulmuştur.

Ece ve Özdemir (2011) Topsis yöntemini kullanarak 2005-2010 yılları arasında Türkiye’de leasing ve faktöring alanında çalışan ve borsaya kote olan firmaların pay senedi piyasa fiyatındaki değişim ile performans dereceleri karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve performans kriterlerinin pay senedi piyasa değeri ile paralel hareket ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin ve Akkaya (2013) bir portföyde yer alması gereken hisse senetlerinin seçimini belirleyebilmek amacıyla 2011 yılı IMKB-50 endeksinde faaliyet gösteren firmalara ait temettü, işlem miktarı, volatilité ve işlem hacmi kriterlerini Promethee yöntemi ile analiz etmiş ve Promethee metodunun portföy oluşturmada önemli bir yöntem olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Özkılınç (2014) tarafından yapılan “*Türk KOBİ’leri İçin Alternatif Finans Bulma Yöntemleri ve Sermaye Piyasası*” isimli başka bir araştırmada ise Türkiye’deki KOBİ’ler için alternatif finans kaynakları ve sermaye piyasaları ile halka açılmanın firmalara sağlayacağı yararları değerlendirilmiştir.

Bağcı ve Esmer (2016) Promethee yöntemi ile 5 kriter (faktöring alacakları, faktöring gelirleri, takipteki faktöring alacakları, faktöring borçları ve net dönem karı/zararı) kullanarak 2009-2015 dönemi için halka açık 8 faktöring şirketinin sıralamasını yapmıştır. Araştırmacılar en iyi performans gösteren faktöring firmasının Lider Faktöring olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Çalışkan ve Eren (2016) yaptıkları çalışmada Türkiye’de faaliyet gösteren kamu ve özel mevduat bankalarının 2010-2014 yıllarına ait finansal performanslarını AHP ve Promethee yöntemlerini kullanarak sıralamış ve karşılaştırmıştır.

Özbek ve Erol (2017) 2013-2016 yılları arasında BİST’te faaliyet gösteren 7 faktöring firmasının verilerini ARAS ve COPRAS gibi çok kriterli karar verme yöntemleri ile analiz etmiştir. Bu analizin sonuçlarına göre GAFRA’nın ilk, SMRFT’nin son sırada yer aldığını belirtmişlerdir.

Bağcı ve Kahraman (2017) yaptıkları çalışmada 2009-2015 yılları arasında kamuoyu aydınlatma platformuna kayıtlı 6 finansal kiralama şirketinin performanslarını Electre yöntemi ile analiz etmiştir. Sonuç olarak söz konusu dönemde ilk sırada Yapı Kredi Leasing Anonim Ortaklığı alırken son sırayı ise Şeker Leasing Anonim Şirketi almıştır.

Değer ve Başdar (2017)’a göre, Borsa İstanbul’da faaliyet gösteren faktöring şirketlerinin finansal performanslarını değerlendirmiş ve çok kriterli karar verme yöntemi olarak ELECTRE ve TOPSIS’i kullanmışlardır. Çoklu değerlendirme faktörlerinin söz konusu olduğu durumlarda kullanılan ELECTRE ve TOPSIS ile daha tarafsız ve doğru sonuçlara ulaşılması mümkün olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, altı faktöring şirketi seçilmiş ve her birinin finansal durum oranları değerlendirilme kriteri olarak kullanılmıştır. Her iki yönteme göre Yapı Kredi Faktöring’in en iyi performansa sahip faktöring şirketi olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Ceyhan ve Demirci (2017) tarafından yapılan çalışmada çok kriterli karar verme yöntemlerinden Multimoora ile BİST’te işlem gören 6 leasing firması üzerinde 8 finansal oran kullanılarak finansal performansı ölçülmüştür.

Çetinkaya Bozkurt ve Tunç (2018) KOBİ'lerde Dış Ticaret Sorunları: Antalya İli Örneği başlıklı çalışmalarında işletmelerin dış ticaret süreçlerinde en çok karşılaştıkları problemlerin döviz kurundaki hareketlilik, ekonomik durum ve devlet teşviklerinin yetersizliği olduğu tespit edilmiştir.

Ece (2019) BİST 100 şirketlerinin piyasa değerleri ile finansal performansları arasında herhangi bir ilişki olup olmadığını ölçebilmek amacıyla 100 şirketin 2017 yılına ait mali tablolarını Promethee yöntemini kullanarak incelemiş ve 100 şirket arasında finansal performans ve piyasa değeri açısından ilk basamakta bankacılık sektörünün olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Literatür taraması sonucunda çok kriterli karar verme yöntemlerinin finans alanında çoğunlukla performans değerlendirme ve firmaları performanslarına göre sıralama problemlerinde kullanıldığı görülmüştür. İhracat finansmanı seçeneklerinin değerlendirilmesi probleminde çok kriterli karar verme yöntemlerinin uygulandığı bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Çalışmanın diğer bir araştırdığı nokta olan ihracat finansmanı seçeneklerinin değerlendirilmesinde kullanılacak kriterlerin belirlenmesine yönelik çalışmalar da çok sınırlıdır. Literatürde bu alanda çalışmaların yetersiz olması bu çalışmanın yapılmasına neden olmuştur.

3. Uygulama

3.1 Araştırmanın Amacı

İhracat yapan firmaların başarılı olabilmeleri için ihracat öncesi ve sonrasında ihracat finansmanı firmalar için çok önemlidir. Bu çalışmada ihracat finansmanında en çok kullanılan yöntemlerin çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan Promethee yöntemi ile değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Literatürde çok kriterli karar verme yöntemleri tedarikçi seçimi, firma performansı değerlendirilmesi gibi birçok probleme uygulanmıştır. Ancak bildiğimiz kadarı ile ihracat finansmanı yöntemlerinin değerlendirilmesi probleminin çözümünde çok kriterli karar verme yöntemleri kullanılmamıştır. Bu çalışmanın temel amacı ihracat finansmanı yöntemlerinin değerlendirilmesine yönelik çok kriterli karar verme yönteminin kullanıldığı bir süreç önermektir.

İhracat finansmanı yöntemlerinin seçimi süreci kriterlerin belirlenmesi, kriter ağırlıklarının hesaplanması, alternatiflerin belirlenmesi, karar matrisinin oluşturulması, karşılaştırmaların yapılması ve son olarak ihracat finansmanında en iyi alternatifin seçilmesi adımlarından oluşmaktadır.

3.2 Araştırmanın Yöntemi

İhracat finansmanında en çok kullanılan yöntemlerin Promethee II yöntemi ile değerlendirilmesi planlanmıştır. Promethee yönteminin avantajları aşağıdaki şekilde sıralanabilir;

- Promethee yöntemi hem iyimser hem de kötümser karar vericilerinin görüşlerini eşit derecede yansıtabilen esnek bir modeldir.
- Promethee yöntemi Electre ve Analitik Hiyerarşi Süreci yöntemlerine göre hesaplama süresi ve zorluğu açısından kullanımı kolay bir yöntemdir.
- Yöntem hem nicel hem de nitel kriterleri aynı anda değerlendirme imkanına sahiptir
- Yöntem hem minimize hem de maksimize edilmek istenen kriterlerin her ikisini de dikkate alarak alternatifleri sıralamaktadır.
- Promethee II yöntemi Promethee I yöntemi ile hesaplanan negatif akım ve pozitif akım değerlerini son bir değerlendirme yaparak net akım değerleri hesaplanmaktadır. Bunun sonucu olarak Promethee II yöntemi diğer çok kriterli karar verme yöntemlerine göre güvenilirlik bakımından daha iyi sonuçlar üretebilmektedir.

Bu nedenlerden dolayı bu çalışmada ihracat finansmanında kullanılan yöntemlerini değerlendirmek için çok farklı çok kriterli karar verme yöntemlerinden Promethee yöntemi tercih edilmiştir.

İhracat finansmanı seçerken firmaların en çok hangi kriterlere önem verdikleri ve bu kriterlerin önem dereceleri birincil kaynaktan toplanan veriler ile temin edilmiştir. Birincil veriler İzmir de faaliyet gösteren ihracat yapan firmalar ile yüz yüze görüşme yolu ile toplanmıştır. 24 firma ile yapılmış sorularla Şubat- Mart 2019 tarihinde görüşülmüştür.

Promethee yöntemi ikili karşılaştırmalara dayalı çok kriterli karar verme yöntemlerinden biridir. Bu yöntemde alternatiflerin sıralanması aşamasına ulaşmak için 5 adım bulunmaktadır. İlk adımda veri matrisi oluşturulmakta ve alternatiflerin ikili karşılaştırmaları yapılmaktadır. Veri matrisinde sıralamaya konu olan alternatifler, kriterler ve kriter ağırlıkları yer almaktadır. Bu çalışma da ihracat finansmanı seçenekleri alternatifleri oluşturmaktadır. Kriterler ihracat finansmanı değerlendirilmesinde kullanılan nitel ve nicel ölçütlerdir. Kriter ağırlıkları da kriterlerin önem derecelerine göre kriterlere yapılan sayısal atamalardır.

İkinci aşamada ikili karşılaştırmalar yapılırken kullanılması gereken tercih fonksiyonları tanımlanır. Brans (1982) 6 adet tercih fonksiyonu tanımlamıştır.

Tercih fonksiyonları olağan, U-tipi, V-tipi, seviyeli, lineer ve Gaussian tercih fonksiyonlarıdır. Bu çalışma da ufak farklılıkların dahi tercih fonksiyonuna yansıtılması için olağan tercih fonksiyonu kullanılmıştır.

Üçüncü aşamada alternatiflerin birbiri üzerindeki bütünlük tercih indeksleri tercih fonksiyonu ve kriter ağırlıkları yardımı ile belirlenir. (Denklem 1).

$$\Phi(a, b) = \sum w_j p_j(a, b) \quad \text{Denklem (1)}$$

Dördüncü aşamada her alternatif için belirlenen tercih indeksleri yardımı ile pozitif ve negatif akımlar belirlenir (denklem 2, 3)

Pozitif akım:

$$\Phi^+(a) = \sum \pi(a, b)$$

Denklem (2)

Negatif akım:

$$\Phi^-(a) = \sum \pi(b, a)$$

Denklem (3)

Dördüncü aşamada alternatiflerin tercih indeks matrisinde satırların ve sütunlarının toplanması ile pozitif akım ve negatif akım değerleri hesaplanır. Bu aşamada Promethee I sonuçları elde edilmiş olur. Ancak Promethee I de bazı alternatifler negatif akıma göre daha iyi bazı alternatifler pozitif akıma göre daha iyi olabilir; bu nedenle Promethee I ile tam karşılaştırma yapılamaz. Tam bir sıralama istendiğinde Promethee II yardımı ile net akım değerleri hesaplanır (denklem 4)

$$\Phi(a) = \Phi^+(a) - \Phi^-(a)$$

Denklem (4)

Net akım pozitif akımdan negatif akımın çıkarılması ile bulunur. Alternatifler son olarak Net akım değeri en yüksek olandan en düşük olana doğru sıralanır.

3.2. İHRACAT FİNANSMAN YÖNTEMLERİNİN PROMETHEE II YÖNTEMİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.2.1. Verilerin Oluşturulması

Çalışmada ihracat finansmanı seçimi konusunu çok kriterli karar verme yöntemi kullanılarak değerlendirilmek istenmiştir.

İhracat finansman alternatifi olarak 7 seçenek belirlenmiştir. Bu seçenekler ticari bankalar tarafından kullanılan ihracat kredileri, Leasing kredisi, öz

kaynak, Türk Eximbank kredileri, uluslararası finans kuruluşlarından sağlanan ihracat kredileri, Forfaiting kredisi ve Faktöring kredisidir.

İhracat finansman seçeneklerinin değerlendirilmesinde yararlanacak olan kriterler ve bu kriterlerin önem dereceleri (ağırlıkları) belirlenirken uzman gruptan destek alınmıştır. Uzman grup ihracat yapan firmaların yetkililerinden seçilmiştir. Uzman olarak seçilmelerinde temel gereksinim firmanın ihracat yapıyor olması ve uzman kişinin ihracat finansmanı konusunda bilgili ve şirkette ihracat finansmanı konusu ile ilgili çalışan kişi olma koşuludur.

Uzman görüşü almak için 24 firma yetkilisi ile yarı yapılmış sorularla Şubat- Mart 2019 tarihinde görüşülmüştür. Uzman görüşü alınan firmaların faaliyette buldukları sektörlerle ilişkin bilgiler tablo 1’de görülmektedir.

Firmalara faaliyette buldukları sektör sorulmuş. Tablo 1’de görüldüğü gibi firmaların %75 gibi bir çoğunluğunun üretim faaliyetleri gerçekleştirdiği saptanmıştır.

Tablo 1: Firmaların Faaliyette Buldukları Sektör

Faaliyette Bulunan Sektör	Frekans	Yüzde (%)
Üretim	18	75,0
Hizmet	1	4,2
Ticaret	4	16,7
Ar-Ge Yoğunluklu Sektör	1	4,2
Toplam	24	100,0

Uzman kişilerin seçiminde temel koşullar, çalıştıkları firmanın ihracat yapıyor olması ve uzman kişinin ulaşılabilir olmasıdır. İhracat finansmanında kullanılan yöntemlerin sıralanması için gerekli olan kriterler ve önem dereceleri uzman görüşünden yararlanılarak elde edilmiştir. İhracat finansman yöntemlerinin bu kriterlerdeki performansları karar verici tarafından değerlendirilmiştir.

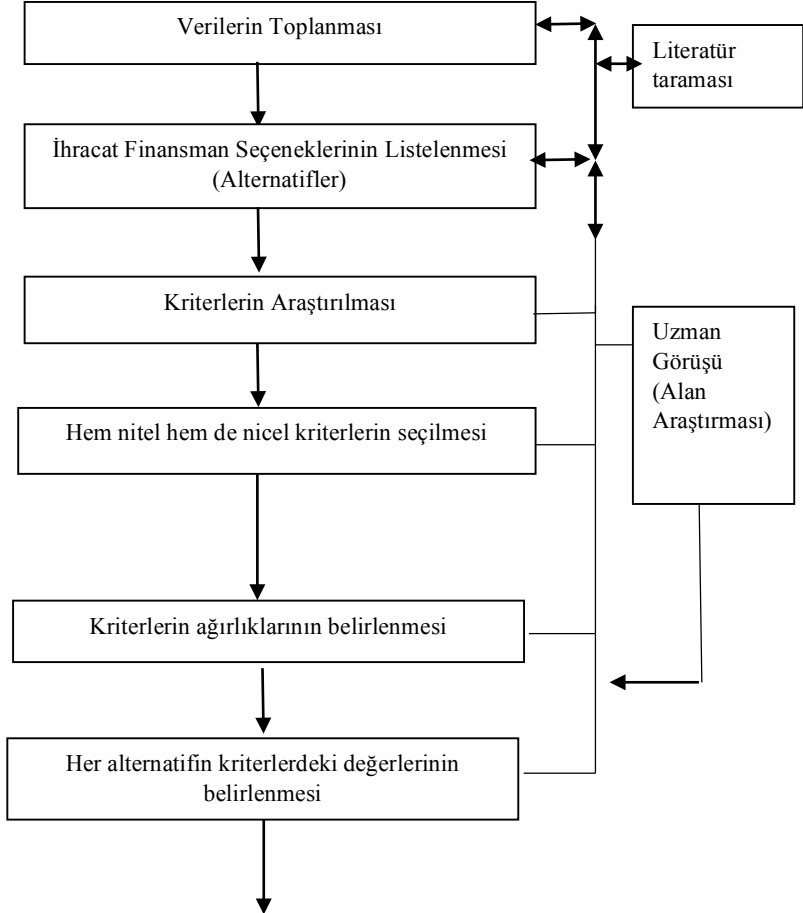
Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Kriterler, Tercih Yönü ve Kriterlerin Ağırlıkları

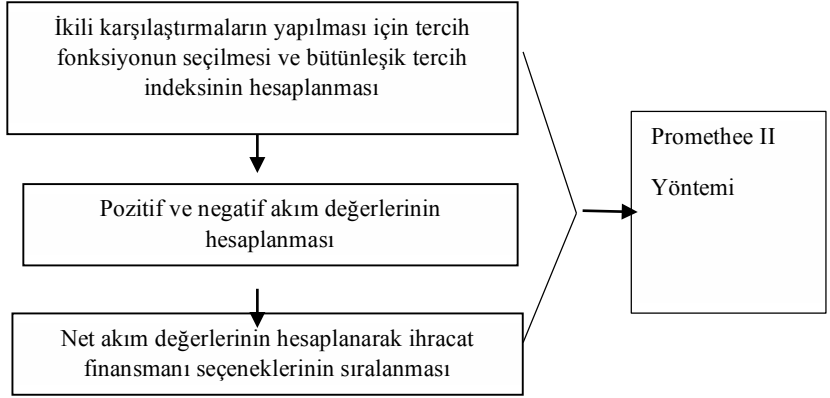
Kriterler	Maliyet	Süre	Kolaylık	Limit	Vergi Avantajı	Güven	Empati
Tercih Yönü	min	min	Maks	maks	maks	maks	maks
Ağırlık	0.25	0.214	0.178571	0.142857	0.107143	0.071429	0.035714
Tercih Fonksiyonu	Olağan	Olağan	Olağan	Olağan	Olağan	Olağan	Olağan

Tablo 2’de uzman görüşüne göre belirlenen ihracat finansman yöntemlerinin değerlendirilmesi için kullanılan kriterler, bu kriterlerin ağırlıkları ve bu kriterlerin tercih yönleri görülmektedir. Tabloda görüldüğü gibi ihracat finansmanında en önemli kriterler maliyet, süre, kolaylık, limit ve vergi avantajı olarak seçilmiştir.

3.2.2. İhracat Finansman Seçeneklerinin Değerlendirme Süreci

Bu çalışmada uzman görüşleri ve Promethee yöntemi ile bu görüşlerin dikkate alınarak ihracat finansmanı seçeneklerinin değerlendirilmesi süreci gerçekleştirilmiştir. Şekil 2 ihracat finansman seçeneklerinin seçimi sürecinin işleyişini göstermektedir.

Şekil 2: İhracat Finansmanı seçeneklerinin Değerlendirme Süreci

İhracat finansman seçeneklerinin değerlendirilmesi sürecinde ilk aşama problemin tanımlanmasıdır. Bu aşamada ihracat finansmanı ile ilgili literatür taraması yapılarak ihracat finansman seçenekleri ve ihracat finansman seçiminde etkili olabilecek kriterler araştırılmıştır. İkinci aşamada uzman görüşünden yararlanarak kriterlerin seçilmesi, kriter ağırlıklarının belirlenmesi ve her alternatifin kriterlerdeki değerlerinin belirlenmesi yapılmıştır. Son aşamada Promethee II yöntemi kullanılarak ihracat finansman seçeneklerinin değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir.

3.2.3. İhracat Finansman Seçeneklerinin Sıralanması

Çalışmada ihracat finansmanında kullanılan yöntemler belirlenen kriterlere göre Promethee II yöntemi kullanılarak sıralanmıştır. İhracat finansmanı seçeneklerinin tam sıralaması tablo 3’de görülmektedir.

Tablo 3’ de görüldüğü gibi ihracat finansmanında ilk sırada tercih edilebilecek finansman yöntemi ticari bankalar tarafından kullanılan ihracat kredileridir. İkinci sırada leasing kredisi gelmektedir. Üçüncü sırada firmanın öz kaynakları gelmektedir. Dördüncü sırada ise Türk Eximbank kredileri gelmektedir.

Tablo 3: Promethee 1 ve Promethee II Yöntemine Göre İhracatta Kullanılan Yöntemlerin Sıralanması

	Net Akıma Göre Sıralama	Net akım	Phi+	Phi-
Ticari Bankalar tarafından kullanılan ihracat kredileri ile	1	0,1320	0,1556	0,0236
Leasing kredisi	2	0,0424	0,1087	0,0664
Firmanın öz kaynakları ile	3	0,0341	0,1275	0,0934
Türk Eximbank kredileri ile	4	-0,0129	0,1598	0,1727
Uluslararası finans kuruluşlarından sağlanan ihracat kredisi ile	5	-0,0473	0,1131	0,1604
Forfaiting kredisi	6	-0,0741	0,0641	0,1382
Faktoring kredisi	7	-0,0741	0,0641	0,1382

Türk Eximbank kredileri maliyet avantajı nedeniyle çok tercih edilmesine rağmen limit yetersizliği ve yasal prosedürler nedeniyle dördüncü sırada yer almaktadır. Tablo 3’de ‘Türk Eximbank kredileri’ seçeneğinin phi + değeri ‘ticari bankalar tarafından kullanılan ihracat kredileri’ seçeneğinden yüksek olduğu görülmektedir. Ancak ‘Türk Eximbank kredileri’ seçeneğinin limit yetersizliği ve süreçlerin uzun sürmesi gibi olumsuzluklar nedeni ile phi – değeri tüm diğer alternatiflerin içinde en yüksek değere sahip olması nedeniyle maliyet avantajı gibi çok önemli artışına rağmen yöntemler içinde dördüncü sırada yer almıştır.

İhracat finansmanında kullanılan yöntemlerden uluslararası finansman kuruluşları tarafından sağlanan ihracat kredisi, forfaiting kredisi ve faktöring kredisi son sıralarda yer almışlardır. Uluslararası finansman kuruluşlarından finansman elde etme konusunda bilgi yetersizlikleri veya başvuruya rağmen reddedilme gibi faktörler az tercih edilmede etkili olabilir. Benzer şekilde forfaiting hakkında bilgi eksikliği ya da forfaiting’in teoride kalması az kullanılmasının sebepleri arasındadır. Faktöring ise yurtdışından ziyade yurtiçinde daha yaygın tercih edilmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada amaç ihracat finansmanında kullanılan yöntemlerin değerlendirilmesine yardımcı olacak bir yöntem önerisinde bulunmaktır. Çalışmanın sonucunda ihracat finansmanında kullanılan yöntemlerden ilk sırada ticari bankalar tarafından kullanılan ihracat kredilerinin yer aldığı ikinci sırada

leasing kredisinin, üçüncü sırada firma öz kaynaklarının ve dördüncü sırada Türk Eximbank tarafından sağlanan kredilerin yer aldığı bulunmuştur.

Firmaların banka kredisini en fazla tercih etmelerinin nedenleri olarak vergi avantajı, kolaylıkla ve hızlı bir şekilde temin edilmesi ve kaldıraçlı büyüme imkânı sayılabilir. İkinci sırada yer alan leasing kredisinin en büyük avantajı ise vade seçeneğinin uygun olması ve hızlı bir şekilde kredi süreçlerinin sonuçlanmasıdır. Firmaların öz kaynağı tercih etmelerindeki temel etken ekonomik dalgalanmalar karşısında risk almamalarıdır. Türk Eximbank kredisi de firmalar tarafından çok tercih edilmesine rağmen yeterli limit bulunmamasından dolayı dördüncü sırada yer almıştır. Türk Eximbank kredisinin en büyük avantajı faiz oranlarının çok uygun olmasıdır ancak süreçlerin diğer yöntemlere göre yavaş sonuçlanması ve limit yetersizliği Türk Eximbank kredisinin en büyük dezavantajlarıdır.

Araştırmaya katılan firmalara göre ihracat finansmanında en önemli kriterler maliyet, süre, kolaylık, limit ve vergi avantajıdır. İşletmeler ihracat finansmanında en çok maliyete önem vermekte, finansmanın süresi ikinci derecede önemli olmakta ve finansmanı elde etme kolaylığı ise üçüncü sırada yer almaktadır. Çalışmanın sonuçları Promethee yönteminin ihracat finansman yöntemlerinin değerlendirilmesine destek veren bir yöntem olduğunu göstermiştir.

Literatürdeki çalışmalarda ihracat finansmanı ile ilgili sorunların yaşandığı ortaya konulmuştur ama hiç birinde işletmelerin ihracatta kullandıkları finansman yöntemlerine ve bunlar arasında en çok kullanılan yöntemlerin neler olduğuna yer verilmemiştir. Ayrıca finans alanında çok kriterli karar verme tekniklerinden Promethee çeşitli çalışmalarda kullanılsa da ihracat finansmanı ile ilgili yapılan çalışmalarda Promethee'ye rastlanılmamıştır. Bu çalışmanın literatürdeki diğer çalışmalardan farkı ihracatçı işletmelerin ihracat finansmanı yöntemini seçerken kullandıkları kriterleri de tespit etmesi olmuştur.

Araştırmanın sadece İzmir'de yer alan bazı işletmelere yapılması çalışmanın kısıtlılığıdır. Bundan sonra yapılacak çalışmaların farklı şehirlerde daha çok firmayı kapsaması ve iller arasında ihracat finansmanında hangi kriterlere daha fazla önem verildiğinin ve hangi finansman yönteminin seçildiğinin tespit edilmesi ve farklılıkların belirlenmesi önerilebilir.

KAYNAKLAR

- AKCAN, Ahmet Tayfur ve Metin, İsmail (2018), “Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği”, *Turkish Studies Economic, Finance and Politics*, 13/14, Spring 2018, ss. 1-14.
- AKKAYA, Göktuğ Cenk ve Demireli, Erhan (2010), “Finansal Kararların Verilmesinde Promethee Sıralama Yöntemi”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 10(3), ss. 845-854.
- ALTINTAŞ, Murat Hakan, Tokol, Tuncer ve Harcar, Talha (2007), “The Effects of Export Barriers on perceived Export Performance: An Empirical Research on SMEs in Turkey”, *EuroMed Journal of Business*, 2(1), ss. 36-56.
- BAĞCI, Haşim ve Esmer, Y. (2016), “Promethee Yöntemi İle Faktoring Şirketi Seçimi”, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (BUJSS)*, 9(2), ss. 116-129.
- BAĞCI, Haşim ve Kahraman, Yunus Emre (2017), “Electre Yöntemi Kullanılarak Leasing Şirketlerinin Performanslarının Değerlendirilmesi”, *Aksaray Üniversitesi SBE Dergisi*, 1 (1), ss. 59-67.
- BALANTEKİN, Burak Emre (2006), *İhracatta KOBİ'lere Sağlanan Devlet Destekleri ve KOBİ'lerin İhracatta Karşılaştıkları Sorunlar ve Kayseri'de Bir Anket Uygulaması*, Erciyes Üniversitesi S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- BANERJEE, Prashanta Kumar (2003), “Performance Evaluation of Indian Factoring Business: A Study of SBI Factors and Commercial Services Limited, and Canbank Factors Limited”, *Vision: The Journal of Business Perspective*, 7(1), pp. 55-68.
- BRANS, Jean-Pierre (1982) “L'ingenierie de la decision: Elaboration d'instruments d'aide a la decision. La Methode PROMETHEE”, *Universite Laval, Colloque d'aide a la Decision, Quebec, Canada*, pp. 183- 213.
- ÇALIŞKAN, Emre ve Eren, Tamer (2016), “Bankaların Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemiyle Değerlendirilmesi”, *Ordu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6(2), ss. 85-107.
- CEYHAN, İ.F. ve Demirci, F. (2017), “Multimoora Yöntemiyle Finansal Performans Ölçümü: Leasing Şirketlerinde Bir Uygulama”, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 8(15), ss. 277-296.
- ÇETİNKAYA BOZKURT, Özlem ve Tunç, Hakan (2018), “Kobilerde Dış Ticaret Sorunları: Antalya İli Örneği”, *Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi*, 14 (2), ss. 381-398.

- DELİCE, Güven (2001), “KOBİ’lerin İhracata Yönlendirilmesinde Finansman Destekleri: Türk Eximbank Kredileri Üzerine Bir Uygulama”, *1.Orta Anadolu Kongresi, KOBİ’lerin Finansman ve Pazarlama Sorunları*, Kayseri, ss. 269-281.
- DEĞER, Alper ve Başdar, Canan (2017), “A Comparison of TOPSIS and ELECTRE Methods: an Application on the Factoring Industry”, *Business and Economics Research Journal*, 8(3), pp. 627-646.
- ECE, Nalan (2019), “Türkiye’deki İşletmelerin PROMETHEE Yöntemi ile Finansal Performans-Piyasa Değeri Analizi”, *Journal of Accounting finance and Auditing Studies*, 5(2), ss. 73-87.
- ECE, Nalan ve Özdemir, Funda (2011), “Halka Açık Finansal Kiralama ve Faktoring Şirketlerinin Performans Ölçümü ve Analizinde Kullanılan Eva ve Topsis Yöntemlerinin Hisse Senedi Değerleri ile Karşılaştırmalı Analizi”, *Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 48 (561), ss. 83-97.
- ERGEN, Akile Gülnihal (2011), *KOBİ’lerin Uluslararası Pazarlara Açılmasında Sektörel Dış Ticaret Şirketleri Modeli ve Konserve Meyve-Sebze Sektöründe Uygulanabilirliğinin Araştırılması*, Ankara Üniversitesi, S.B.E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- IŞIK, Nihat ve Delice, Güven (2007), “Küreselleşme Sürecinde KOBİ’lerin İhracat Sorunları ve E-ticaret Uygulamaları”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi*, Yerel Ekonomiler Özel Sayısı, ss. 75-89.
- KAYA, Uğur ve Gerekan, Bilal (2011), “Faktoring Şirketi ve Satıcı İşletme Açısından Faktoring İşlemlerinin Muhasebeleştirilmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 8(2), ss. 71-101.
- KESKİN, Gülümser, Koşan, Ali Kadir ve Ayık, Y. Ziya (2009), “Bölgesel Gelişme Aracı Olarak KOBİ’ler ve İhracat Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(2), ss. 279-290.
- METİN, İsmail (2018), *Foreign Trade, International Money and Financing Methods for Businesses*, Book Chapter, Introduction to Business, 1st Ed., Ankara, Gazi Kitabevi.
- METİN, İsmail ve Öztemiz, Hatice Handan (2018), “İhracatta En çok Kullanılan Müşteri Bulma Yöntemlerinin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10/4 (2018), ss. 1017-2018.
- PICHA, Jan, Rysava, Linda ve Tomek, Ales (2014), “Export Financing in International Construction: Case Study of Siemens Power Division in Oman”, *CC2014 Creative Construction Conference*, Prague, pp. 420-427.

- ÖZBEK, Aşır ve Erol, Emel (2017), “Ranking of Factoring Companies in Accordance with ARAS and COPRAS Methods”, *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, 7(2), ss. 105-116.
- ÖZDEMİR, Kerim (2004), “Yükleme Öncesi İhracat Finansmanında Doğrudan Erişimin İhracat Üzerine Etkisi”, *Kocaeli Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, 7(2004) / 1, ss. 37-51.
- ÖZDEMİR, Zekai (2005), “Dış Ticaret Finansman Tekniklerinden Faktoring ve Forfaiting İşlemleri”, *Kocaeli Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, 10(2), ss. 194-224.
- ÖZKILINÇ, Damla Nurcan (2014), “Türk KOBİ’leri İçin Alternatif Finans Bulma Yöntemleri ve Sermaye Piyasası”, *Journal of Yaşar University*, 9(34), ss. 5833-5850.
- SAKARYA, Şakir (2009), “İhracat Yapan İşletmelerin Finansman Kaynaklarının Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması”, *MUFAD Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 42, ss. 117-134.
- STEUER, Ralph Eric and NA, Paul (2003), “Multiple Criteria Decision Making Combined With Finance: A Categorized Bibliographic Study”, *European Journal of Operational Research*, 150 (2003), pp. 496-515.
- ŞAHİN, Şeyma (2016), *Kümelenmenin KOBİ’lerin İhracat Performansına Etkisi: Kuyumcukent Örneği*, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Dış Ticaret Enstitüsü, Uluslararası Ticaret A.B.D., Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ŞAHİN A. ve Akkaya G.C. (2013), “Promethee Sıralama Yöntemi İle Portföy Oluşturma Üzerine Bir Uygulama”, *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), ss. 67-81.
- ŞİŞMAN, Deniz ve Şişman, Mehmet (2017), “Finansal Kiralama (Leasing) ve Ekonomi İçin Önemi: Riskler, Avantajlar”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(1)1, ss. 144-154.
- TANYERİ, Mustafa (1987), “Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışsattım Finansmanında Karşılaşılan Temel Sorunlar”, *D.E.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), ss. 175-184.
- ZOPOUNIDIS, Constantin and Doumpos, Michael (2002), “Multi-criteria Decision Aid in Financial Decision Making: Methodologies and Literature Review”, *Journal of Multi-Criteria Decision Analysis*, 11, pp. 167-186.
- ZOR, İsrail ve Akın, Adnan (2008), “Stratejik Projeksiyonlar Bağlamında KOBİ’lerde Finansman Araçları Kullanımı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(1), 177-199.
- TÜİK, (2019), “Dış Ticaret İstatistikleri”, http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046, (Erişim Tarihi: 21.03.2019).

GÜNCEL FİNANSAL UYGULAMALARIN TÜKETİCİ ALGILARINA ETKİLERİ: İNŞAAT SEKTÖRÜ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Yusuf TEPELİ¹, Mertcan TAŞÇIOĞLU²

Geliş: 02.07.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.585583

Öz

Günümüzün ekonomik koşullarındaki değişiklikler, şirketleri farklı finansal uygulamalara ve bazı durumlarda da zorunluluklara yöneltmiştir. Özellikle ekonomik dalgalanmalar ve döviz kurlarındaki değişiklikler iş dünyasını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bağlamda günümüzde sıklıkla duyulan konkordato ve enflasyonla mücadele kavramları hem şirketler hem de tüketiciler tarafından ilgi çekmeye başlamıştır. Özellikle inşaat sektöründe diğer sektörlerle oranla konkordato ilan eden şirket sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmada inşaat sektöründeki şirketlerin enflasyonla topyekün mücadeleye katılım, konkordato ilanı ve evlerin teslim durumu konularındaki tercihlerinin tüketicilerin şirkete karşı tutum, güven ve algıladıkları finansal risk üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmanın en ilgi çeken sonuçlarından birisi konkordato ilan eden bir inşaat şirketi, eğer enflasyonla topyekün mücadele programına katılmıyorsa bu şirketin evlerini hemen teslim edip etmemesinin tüketicilerin finansal risk algısı üzerinde önemli bir etkisinin olmamasıdır.

Anahtar Kelimeler: Enflasyonla Topyekün Mücadele, Konkordato, Finansal Risk, Tüketicici Davranışı, Güven.

THE EFFECTS OF CURRENT FINANCIAL APPLICATIONS ON CONSUMER PERCEPTIONS: A RESEARCH ON THE CONSTRUCTION SECTOR

Abstract

Changes in today's economic conditions have led companies to different financial practices and in some cases to obligations. Especially economic

¹ Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, yusuftepel@mu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0413-4869>.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü, Üretim ve Pazarlama ABD, mertcan.tascioglu@medeniyet.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4024-2453>.

fluctuations and changes in exchange rates affect the business world in a negative way. In this context, the concepts of concordat and fight against inflation, which are frequently heard today, have started to attract both companies and consumers. Specifically in the construction sector, the number of companies declaring concordat is quite high compared to other sectors. In this study, the effects of the construction companies' fully fledged fight against inflation, concordat declaration and delivery status of the houses preferences, on the attitude of consumers towards the company, in respect to trust and perceived financial risk of consumers are examined. One of the most interesting results of the study is that if a construction company that declares a concordat, does not participate in the fully fledged fight against inflation program, whether the company delivers their homes immediately or not have no significant effect on the consumer's perception of the financial risk.

Keywords: Fight Against Inflation, Concordat, Financial Risk, Consumer Behavior, Trust.

Giriş

Tüketiciler, psikolojisi gereği en yüksek faydayı elde etmeyi hedeflemekte ancak aynı ölçüde riskten de kaçınma eğilimindedirler. Belli bir düzeyin üzerinde riske katlanmak için de beklenenden fazla getiri talep etmektedir (Okka, 2009: 219). Ancak, tüketicilerin her zaman rasyonel bir davranış sergilemediği, çoğunlukla sezgileri, geçmiş tecrübeleri, değer yargıları ve ait olduğu grubun etkisi gibi nedenlerle irrasyonel davranış sergilediği görülmektedir. Bu durumda bireyin algılamış olduğu risk beklenen riskten çok daha fazla önem kazanmaktadır (Doğukanlı ve Ergün, 2015: 8). Bu nedenle tüketicilerin maruz kaldıkları riskin yanında “algılanan risk” konusu da satın alma karar sürecinde tüketici davranışlarının anlaşılmasında önemli bir konu olma özelliğini taşımaktadır. Bu süreçte bireylerin algıladıkları risk, hangi ürünleri seçeceği, hangi şirketten vazgeçip hangi şirkete yöneleceği, satın alma eylemini hangi aşamada gerçekleştireceği şeklindeki satın alma davranışının en önemli parçası olarak görülmektedir (Akturan, 2007: 196). Tüketicilerin kararlarını ortaya koyarken riske verdikleri tepkiler de bu süreçte etkili olan diğer bir unsurdur. Buna göre tüketiciler fonksiyonel, fiziksel, finansal, sosyal, psikolojik ve zaman riski olarak altı boyutta incelenen, algılanan riske karşı farklı tepkiler verebilmektedir. Bazı tüketiciler riskten kaçınırken, bazıları riske karşı duyarsız kalmakta bir diğer grup ise riski sevmekte ve bu varlıklara yönelebilmektedir.

Tüketici davranışını kavrayabilme açısından, önemli fakat anlaşılması ve tüketimle var olan ilişkisinin ortaya konması zor olan bir diğer kavram da

tutumdur. Bireyin davranışlarının arkasında yatan tutum, bireyin davranışlarını önemli düzeyde belirlediği gibi aynı zamanda tüketim davranışının da şekillendiricisi olarak görülmektedir. Tüketicilerin ürünlere veya firmalara karşı olan tutumları bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır. Bilişsel bileşen bireyin herhangi bir nesneye karşı olan düşünce, inanç ve bilgisinden oluşmaktadır. Duygusal bileşen tüketicinin bir nesneye karşı olan duygusal tepkileridir ve kişinin değerleri ile ilgilidir. Davranışsal bileşen ise tutuma konu olan durum ile ilgili bir davranış eğilimidir, eylem yönlüdür. Yapılan çalışmalarda tutumun oluşmasında önce bilişsel bileşenin sonra duygusal bileşenin ve en son ise davranışsal bileşenin takip ettiği belirtilmektedir (Odabaşı ve Gülfidan, 2013: 159). Tüketici karmaşık bir durum karşısında ya da ilgi alanına giren yeni bir ürünle karşılaştığında edinilen bilgilere göre tutum oluşur, bu aşamada ürün olumlu algılanırsa tüketici üründe yer alan olumsuzlukları görmezden gelmektedir.

Tüketicinin satın alma kararı üzerinde etkisi olan önemli bir kavram da güven kavramıdır. Şirkete karşı olan güven, tüketici ile şirket arasında uzun vadeli bir ilişki sağlamak için risk içeren durumlarda, tüketicinin markanın amacından ve güvenilirliğinden şüphe duymamasıdır (Atılğan ve Yükselen, 2018: 37). Bu nedenle şirkete karşı güven, müşteri memnuniyeti, tekrar satın alma ve müşteri bağlılığına zemin hazırlayan, duygusal ve fonksiyonel süreçleri içeren, tüketici ile marka arasındaki ilişkiyi sağlayan önemli faktördür. Tüketicilerin şirkete olan güvenlerini etkileyen sponsorluk, sosyal sorumluluk projeleri ve reklamlar gibi birçok duygusal faktör bulunmakta ve bu faktörler tüketiciyi şirkete bağlamaktadır (Çelikkol, 2016: 56). Tam da bu noktada şirketler hakkında ortaya çıkan Enflasyonla Topyekün Mücadele Programı'na katılım ve konkordato ilanı haberlerinin tüketici güveni üzerindeki etkisi büyük önem kazanmaktadır.

Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle birlikte tüketiciler ihtiyaç duydukları bilgileri çok kısa zaman dilimlerinde medya, sosyal medya ve internet aracılığıyla elde edebilmektedir. Kişilerin elde ettiği bilginin niteliği algılanan risk düzeyine etki ettiği gibi onların satın alma sürecindeki tutumları üzerinde de belirleyici rol oynamaktadır. Türkiye'de son zamanlarda art arda yaşanan konkordato ilanları ve yükselen enflasyona karşı başlatılan "Enflasyonla Topyekün Mücadele Programı"na destek veren şirketlerin kamuoyuna duyurulmasının da tüketicilerin algıladıkları risk düzeyleri üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bir bütün olarak incelendiğinde ülke ekonomisi üzerinde büyük bir paya sahip olan inşaat sektöründe gerçekleşen konkordato ilanlarının, ülke genelindeki toplam konkordato ilanlarının yaklaşık %80'ini

oluşturması oldukça dikkat çekicidir. Her ne kadar bu süreçte inşaat sektörünün büyük bir darbe aldığı görülse de bu sektörde yer alan şirketlerden de enflasyonla topyekûn mücadeleye katılanların olduğu ve destek amacıyla fiyatlarında büyük oranlarda indirimler gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bu nedenle çalışmada tüketicilerin inşaat sektörüne ilişkin algıladıkları finansal risk tespit edilmiş, bu risk düzeyinin satın alma davranışı üzerindeki etkisi belirlenmeye çalışılmıştır.

Literatürde finansal risk algısı, tutum ve tüketici güveninin satın alma davranışı üzerindeki etkisini araştıran çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Literatürdeki bu çalışmalarda üç değişkeni ele alırken birbirinden farklı ölçekler kullanılmasına rağmen, bu çalışmada değerlendirilen konkordato ilanı ve enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın etkisini inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Türkiye’de 2018 yılında adını sıklıkla duyduğumuz bu kavramların ekonomik boyutunun yanında tüketici algısı üzerindeki etkisi de kaçınılmazdır. Bu nedenle çalışma, alanında oldukça güncel olan bu iki kavramın tüketici davranışı üzerindeki etkisini incelemesi bakımından özgün bir çalışma niteliğindedir. Yapılan değerlendirmeler doğrultusunda bu çalışmanın amacı, konut satın alma niyeti olan tüketicilerin konkordato ilanı ve enflasyonla topyekûn mücadeleye katılım kapsamında algıladıkları risk, şirkete karşı tutum ve güven düzeylerine satın alma davranışlarının farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymaktır.

Bu çerçevede çalışmada öncelikle enflasyonla topyekûn mücadele programı, konkordato ilanı, finansal risk kavramları incelenmiş, çalışmanın evrenini oluşturan inşaat sektörünün Türkiye’deki mevcut durumuna ilişkin açıklamalar yapılarak, tüketicilerin inşaat sektörüne ilişkin hazırlanan sekiz ayrı senaryo tekniği ile gerçekleştirilen araştırma sonuçları verilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı

Gelişmekte olan birçok ülkenin en önemli sorunları arasında olan enflasyon kavramı; bir ülkedeki gelir seviyesi ile gelirin dağılımını, yatırımcıların karar alma durumlarını, istihdam seviyesini, çalışanların kazanç durumunu, ülkenin tasarruf seviyesini ve daha birçok ekonomik olayı doğrudan etkilemektedir (Güven ve Ayvaz, 2018: 767). Türkiye ekonomisi özellikle 1990’lı yıllarda kronik yüksek enflasyona maruz kalarak makroekonomik dengelerinde sürdürülemez sonuçlarla karşı karşıya kalmıştır. Ekonominin yaşadığı 2001 krizi sonrası Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ilan edilmiş ve

uygulanmış sıkı para politikasıyla birlikte 25 yıldır çift haneli rakamlarda gerçekleşen enflasyon oranı 2004-2016 yılları boyunca tek haneli rakamlarda gerçekleşmiştir (Çakmak ve Gökçe, 2018: 75). Ancak son dönemde döviz kurlarında meydana gelen aşırı artış, ülkede yüksek enflasyona neden olmuştur. Artan enflasyon yalnızca tüketicilerin alım gücünü düşürmekle kalmayıp, girdi maliyetlerini de artırarak yüksek faizlerle birlikte işletmeleri olumsuz etkilemiş, bu dönemde borçlarını ödeyemez hale gelen şirketler iflasın eşiğine gelmiştir. Bu süreçte ekonomideki kötü gidişatın önüne geçebilmek için enflasyonla mücadele stratejileri geliştirmek kaçınılmaz hale gelmiştir.

Türkiye'nin 2019-2021 yılları arasını kapsayan, ekonomide iş planını ortaya koyan Yeni Ekonomi Programı'nda, temel politikaların kurgulandığı alanların başında enflasyon ile mücadele gelmektedir. Kurlardaki oynaklığın önlenemez bir hal almasıyla birlikte, sadece kamu kurum ve bakanlıkların mücadelesinin ötesinde enflasyonla topyekûn mücadele ihtiyacı doğmuştur. Bu bağlamda kamu öncülüğünde enflasyonla mücadele programı başlatılmış ve özel sektörde yer alan şirketlerin de bu programa gönüllülük esasına bağlı olarak destek sağlamaları çağrısında bulunulmuştur. Programa destek sağlamak isteyen şirketlerden beklenti ise gerek ürünlerinde gerekse de sundukları hizmetlerde yılsonuna kadar %10 asgari indirim taahhüdü vermeleridir (Enflasyonla Mücadele, 2018a). Ürün ve hizmet anlamında verilen bu desteğe ilaveten finans sektöründe ve kamu düzeyinde iki önemli ilave uygulama ile bu sürece ekstra bir katkı sağlanmaktadır. Özellikle bankalar 1 Ağustos 2018 tarihinden itibaren kredi kullanarak yüksek faiz oranları nedeniyle mağdur olan kişilere %10 faiz indirimi sağlayarak bu süreci desteklemektedir (Kamupersoneli.net, 2018). Ayrıca bakanlık bünyesinde yapılan önemli bir destek de KDV iadeleriyle ilgili yapılan düzenlemeyle hayata geçmiştir. Buna göre 2018 yılının son üç ayında KDV iade ödemeleri hızlandırılacak, 2019 yılından itibaren de 10 iş günü içerisinde ödemenin yarısı incelemenin bitmesi beklenmeden mükellefe ödenecektir (Enflasyonla Mücadele, 2018a). Böylelikle yüksek kurun etkisiyle yaşanan aşırı fiyat artışlarının ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri bir nebze de olsa azaltılmaya çalışılmıştır. Bu program ile birlikte enflasyona karşı millî birlik çağrısı yapılmış, mücadeleye destek veren bütün şirketler de kamuoyuna açıklanmıştır. Türkiye genelinde birçok sektörde bu programa destek veren şirket sayısı çok kısa sürede 2500'ü aşmıştır. Programa destek veren işletmeler, mağazalarında "Enflasyonla Topyekûn Mücadele" logosunu kullanmak suretiyle tüketiciyi programa yüzde kaçlık bir indirim oranıyla destek olduğu hususunda açıkça bilgilendirmektedir (Enflasyonla Mücadele, 2018b).

Sonuç itibariyle, söz konusu programın ekonomiye olumlu katkısının olacağı düşünülmektedir. Ancak, enflasyonla kalıcı mücadele edebilmek için ülkeye yabancı sermaye girişlerinin artırılması, para politikasının sıkılaştırılması, üretim ve ihracat destekli büyüme politikalarının geliştirilmesi kaçınılmazdır.

1.2. Konkordato İlanı

Borçlarını ödemede zorlanan şirket ve kooperatiflerin, mahkemeye sunmuş oldukları iyileştirme projesi kapsamında iflasının önlenmesi ile bu süreçte finansal durumunun iyileştirilmesini ve alacaklıların haklarını korumayı hedefleyen hukuki bir kurum olan konkordato (Keleş, 2017: 185), İİK'nın 285 ila 309/1 maddelerinde düzenlenerek vade konkordatosu ve tenzilat konkordatosu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tenzilat konkordatosunda alacaklılar, borçluya karşı, alacaklarının belirli bir yüzdesini tahsil etmekten vazgeçmekte ve borçlu borçlarının konkordatoda kabul edilen kısmını (yüzdesini) ödemek suretiyle borçlarının tamamından kurtulmaktadır. Vade konkordatosunda ise borçlu borcunun tamamını ödemek için alacaklılarından bir vade istemekte veya borçlarını taksitlendirmektedir (Yavuz, 2018: 160).

Konkordato talebi üzerine, başvuruda sunulan belgelerin eksiksiz olarak mevcut olduğu tespit edildiğinde mahkeme derhal geçici mühlet kararı vermektedir. Mahkemece verilecek geçici mühlet üç ay olmakla birlikte talep üzerine bu süre beş aya kadar uzatılabilir (İİK, md. 287). Konkordato kararının verilebilmesi için, şirketin borca batık olması temel unsurdur. Borca batıklık ise şirket yada kooperatifin varlıklarının, borçlarının tamamını karşılamaya yetmemesi halini ifade etmektedir. Mahkeme tarafından borca batıklığın kesinleşmesi halinde, şirketin yakın gelecekte finansal durumunu iyileştirme ihtimalinin bulunup bulunmadığı araştırılmaktadır. Bu araştırma ise şirketin mahkemeye sunmuş olduğu, finansal durumun iyileşeceğine yönelik finansal ve yönetsel tedbirleri içeren “İyileştirme Projesi” kapsamında gerçekleştirilmektedir (Keleş, 2017: 187). İyileştirme projesi, konkordatoya başvuracak şirketin içinde bulunduğu borca batıklık halini hangi yöntemlerle aşmayı düşündüğünü açıklayan bir yol haritasıdır. Dolayısıyla proje mahkemeye sunulurken, hangi tedbirlerin alınacağı ve bu tedbirlerin erteleme süresi sonunda şirketi nasıl etkileyeceği objektif verilere dayanarak açıklanmalıdır (İflas erteleme, 2018). Sonuç itibariyle mahkeme konkordatonun başarıya ulaşmasını mümkün görüyorsa borçluya bir yıllık kesin mühlet vermektedir. Güçlük arz eden durumlarda, komiser raporu veya borçlunun talebi doğrultusunda bu süre altı ay kadar uzatılabilir (İİK, md. 289).

Konkordato süresi içerisinde, 6183 Sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun'a göre yapılan takipler de dahil olmak üzere borçlu aleyhine hiçbir takip yapılamamakta ve daha önce başlatılmış olan takipler durdurularak, ihtiyatlı tedbir ve haciz kararları uygulanmamaktadır (İİK, md. 284/1). Bununla birlikte kesin mühlet tarihinden itibaren rehinle temin edilememiş her türlü alacağa faiz işlemesi de durdurulmaktadır (İİK, md. 294/3). Son olarak konusu para olmayan alacaklar, alacaklı tarafından söz konusu varlığa eşit kıymetle alacağa çevrilerek komiserlere bildirilmektedir (Yavuz, 2018: 165). Borçlu ise konkordato mühleti boyunca ticari faaliyetine devam edebilmekte ancak faaliyetlerine devam etmesi, komiserin nezareti altında olmaktadır (İİK, md. 297/1). Konkordato süresi içerisinde borçlu kefil olamamakta, taşınmaz ve işletmenin tesisatını kısmen de olsa devredememektedir. Eğer borçlu, komiser kararına aykırı davranırsa, mahkeme borçlunun malları üzerindeki tasarruf yetkisini kaldırabileceği gibi konkordato mühletini de kaldırabilmektedir (İİK, md. 297/3).

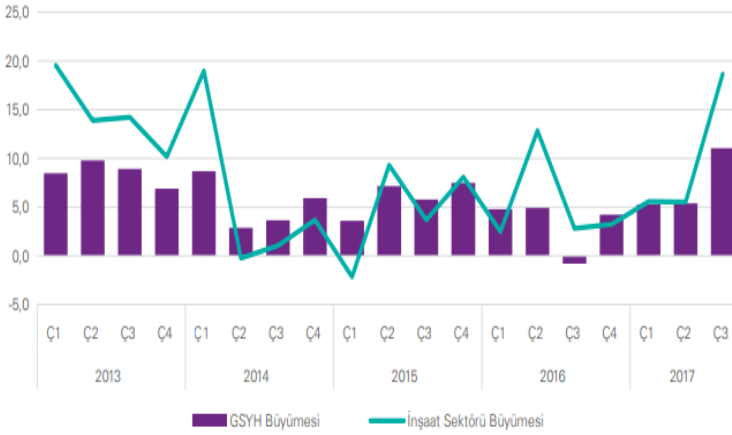
Özetle konkordato ile borçlu, üzerindeki bütün tedbirler bir süreliğine de olsa kaldırıldığından rahat nefes almakta, borçları dondurulmasına rağmen ticari faaliyeti devam ettiği için borçlarını ödeyebilme konusunda avantaj elde edebilmektedir. Ancak konkordato süresi boyunca yönetimdeki yetkiler konkordato komiserine devredilmektedir.

1.3. Türkiye’de İnşaat Sektörü ve Önemi

İnşaat sektörü; bina ve bina dışı inşaat ayrımı başta olmak üzere karayolu, demiryolu, havayolu, liman, baraj, köprüler vb. altyapı yatırımlarını da içine alan oldukça geniş kapsamlı bir iktisadi faaliyet koludur. Kullanılan girdilerin çeşitliliği bakımından geri besleme etkileri çok güçlü olmakta ve istihdama katkısı açısından da ekonomik büyümenin yakalanması ve sürdürülmesinde oldukça büyük bir rol üstlenmektedir (Alper, 2017: 240). İnşaat yatırımları kalkınma açısından ekonomik büyümeyi açıklayan üç temel belirleyiciden ikisini etkileyen faktörler arasında sayılmaktadır. Bu kanallardan ilki doğrudan sermaye birikimini etkilemek suretiyle ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır, ikincisi ise dolaylı yoldan toplam faktör verimliliğini arttırmak suretiyle ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır (Fedderke ve Bogetic, 2009: 1522). Bu bağlamda Türkiye’de inşaat sektörü, kendisine bağlı 200’ün üzerinde alt sektörün ürettiği mal ve hizmete olan talebi dolayısıyla “ekonominin

lokomotifi³ vasfını taşıdığı ileri sürülmektedir (Kılıç ve Demirbaş, 2012: 85). Özetle, inşaat sektörü, büyük, orta ve küçük ölçekli işletmeler, taahhüt işlerini üstlenenler, denetleyici ve düzenleyici kamu kuruluşları, yerli ve yabancı sermaye yatırımcıları üzerinden ekonomiyi etkilemektedir. İnşaat sektörünün 2013-2017 yılları arasındaki dönemde ekonomik büyüme ile ilişkisini Grafik 1'deki gibi inceleyebiliriz.

Grafik 1: İnşaat Sektörü Büyümesi – GSYH Büyümesi (2013-2017)

Kaynak: TÜİK, Dönemsel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla

Grafik 1'den de görüldüğü üzere inşaat sektöründeki büyüme GSYH ile düzenli olarak paralellik göstermiştir. Sektörün kendisini incelediğimizde ise 2014 yılının ikinci çeyreğinde artan jeopolitik riskler ve buna bağlı olarak dövizin yukarı yönlü hareketi sonucunda sert bir düşüş yaşanmış, ancak ilerleyen yıllarda toparlanarak bir artış eğilimi sergilemiştir. Ancak, inşaat sektörünün sınırsız ve kontrolsüz bir biçimde büyümesine dayanan bir ekonomik politika zamanla çeşitli sorunlarla yüz yüze kalacaktır. Gereğinden fazla gerçekleştirilen inşaat ve emlak faaliyetinin ciddi düzeyde ekonomik, toplumsal ve çevresel maliyetleri olduğu bilinmektedir (Bayrak, 2018: 1534). Ayrıca inşaat sektörünün girdilerini ithalat yoluyla temin etmesi, dış ticaret dengesi ve milli gelir üzerinde negatif etki yaratmaktadır. Nitekim, 2018 yılında ekonomide yaşanan dalgalanmalar ve döviz kurlarındaki artış inşaat sektörünü olumsuz etkilemiştir. Finansal açıdan sıkıntı yaşayan, alacakları ve/veya

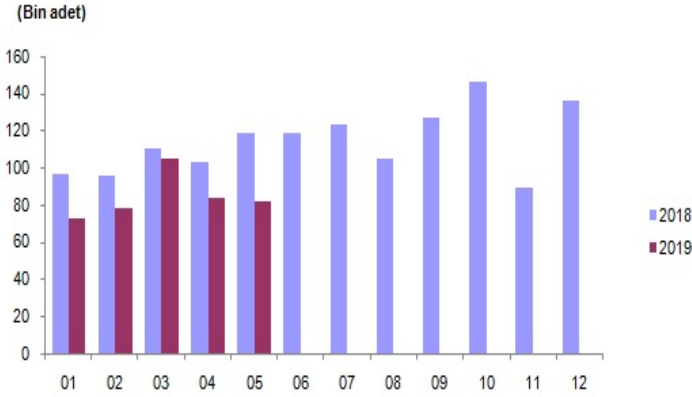
³ Lokomotif bir sektör, diğer sektörlerden daha hızlı genişleyen/yayılan finansal teknolojiyi, ticareti, köklü bir sanayiye temsil etmektedir.

gayrimenkulleri olan fakat bunları nakde çevirmekte zorlanan inşaat sektöründeki firmalar bunları teminat göstererek konkordato talep etmişlerdir.

Her ne kadar konkordato ilan eden şirketlerin büyük çoğunluğu inşaat sektöründen olsa da sektörde yer alan şirketlerin önemli bir kısmı da enflasyonla topyekûn mücadele programına destek verdiklerini açıklamışlardır (Emlak kulisi, 2019). Sektörün öncü şirketleri birbiri ardına yaptıkları açıklamalarla enflasyonla mücadelenin sektörün geleceği için son derece önemli olduğunu belirterek, bu mücadeleye katılımın sektöre bir ivme kazandırarak dolaylı yoldan da ekonomiye güç katacağını belirtmişlerdir (Sabah Gazetesi, 2019). Şirketlerden gelen açıklamaların ardından, Türkiye İnşaat Malzemesi Sanayicileri Derneği (İMSAD) de desteğini açıklayarak, 37 sektör derneği, 81 sanayici firma ve 15 paydaş kurum üyeleriyle birlikte, pazarda 32 binden fazla noktaya ulaştıklarını belirterek, sektörün geleceği için %10'luk enflasyonla mücadeleye katıldıklarını açıklamıştır (İnşaat Noktası, 2019). Ancak gerek döviz kurlarında yaşanan dalgalanmalar ve dolayısıyla ekonomide meydana gelen belirsizlik ortamı gerekse inşaat sektöründe arka arkaya gelen konkordato ilanı haberleri konut satışlarını da etkilemiştir. Öyle ki 2019 yılının mayıs ayında Türkiye genelindeki konut satışları bir önceki yılın aynı ayına göre %31,3 oranında azalış göstermiştir (Hürriyet, 2019).

Grafik 2: Türkiye’de Konut Satışlarının Son İki Yıldaki Değişimi

Tasarruf sahiplerinin bu süreçte konut tercihlerinde de değişimler gözlenmeye başlamıştır. Tamamlanmamış konutlar almak, önceki yıllarda fiyat avantajlarından yararlanmak için yatırım amaçlı olarak tercih edilirken, sektörde yaşanan gelişmeler sonrasında artan fiyatlar nedeniyle bireyler barınma amaçlı olarak da tamamlanmamış konutlara yönelmeye başlamıştır. Burada en önemli

etken tamamlanmamış konut projelerinin daha uygun fiyatlı olmasıyla birlikte yeni nesil projelerin depreme dayanıklı daha güvenilir evler olmasından da kaynaklanmaktadır.

Elbette tamamlanmamış konutların bir takım avantajları olduğu gibi yatırımcısını maruz bıraktığı bazı dezavantajları da mevcuttur. Örneğin; projenin belirtilen zamanda tamamlanamaması, tamamlanan konutun projedekinden farklı olması, kalitenin sözleşmede belirtilenden düşük olması gibi etkenler bireylerin tamamlanmamış konut projelerini tercih etmemelerine neden olabilmektedir. Burada tasarruf sahiplerinin algıladıkları risk düzeyleri hangi tür konut projelerini (tamamlanmış veya tamamlanmamış)⁴ tercih edeceklerini belirleyen en önemli faktörler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda hem konkordato ilan eden şirketlerin yaklaşık %80'ini oluşturan, hem de enflasyonla mücadele politikasını büyük ölçüde destekleyen inşaat sektörü, yatırımcılarının tercihlerinin de farklılıklar göstermesi bakımından araştırmaya dahil edilmiştir.

2. Araştırma Metodolojisi

Tüketicinin gelecekle ilgili kaygılarının bir bileşkesi konumunda olan algılanan riskin, literatürde çok boyutlu bir kavram olduğu ifade edilmekte ve fonksiyonel risk, sosyal risk, fiziksel risk, psikolojik risk, zaman riski ve finansal risk boyutlarına ayrılmaktadır (Özoğlu ve Bülbül, 2013: 135). Her bir satın alma işleminin, finansal sonuçları olan bir akit olduğu düşünöldüğünde, çalışmada da bağımsız değişken olarak yer verilen finansal risk; tüketicilerin bir ürünü satın almaları durumunda kabullenmiş oldukları mali yükümlölükleri ifade etmektedir. Dolayısıyla tüketicinin ürüne ödemeye razı olduğu fiyat arttıkça finansal riskin de artması beklenmektedir (Demir, 2011: 268). Bu nedenle esasında bir tüketicinin almaya karar verdiği ürünün, ödenecek olan fiyata değip değmeyeceği düşüncesi de finansal riski ifade etmektedir. Literatürde algılanan riske yönelik bir çok çalışma olmakla birlikte bu çalışmalar daha çok kişilik özelliklerinin (Dal ve Eroğlu, 2009; Hayta, 2014) ve demografik özelliklerin (Erdem, 2001; Kayalar, 2007; Anbar ve Eker, 2012; Alpay vd., 2015) algılanan risk üzerindeki etkisini ölçmeye yöneliktir. Bu çalışmada ise konkordato ilanı ve enflasyonla mücadele programına katılım gibi güncel konuların algılanan risk üzerindeki etkisi ölçölmüştür.

---

⁴ Çalışmada tamamlanmış konutlar hemen teslim, tamamlanmamış konutlar ise geç teslim olarak nitelendirilmiştir.

Şirkete karşı tutum ve şirkete karşı duyulan güven pazarlama alanında çok sıklıkla kullanılan değişkenlerdir. Daha önceki çalışmalar kurumsal pazarlama planlarında önemli bir yer tutan amaca yönelik pazarlama faaliyetlerinin (Gupta ve Pirsch, 2006; Sheikh ve Beise-Zee, 2011), kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının ve amaca yönelik pazarlama faaliyetlerinin ayrı ayrı etkilerinin (Sheikh ve Beise-Zee, 2011), sosyal baskının ve kişisel çıkarların minimize edildiği bir ortamda şirketlerin etik davranışları hakkındaki bilgilerin (Folkes ve Kamins, 1999), şirket itibarının ve cinsiyetin (Bailey, 2005) tüketicilerin şirkete karşı tutumuna etkilerini incelemiştir. Bir bireyin bir nesneye veya olguya karşı tutumu sonraki eylemi ya da davranışı ile doğrudan ilişkilidir (Ajzen ve Fishbein, 1977). Tutum bir insanın bir şeyi içsel değerlendirmesi olarak tanımlanmakta ve bu değerlendirme olumlu da olumsuz da olabilmektedir (Mitchell ve Olson 1981). Bu çalışmada şirkete karşı tutumu bir kişinin şirkete karşı olumlu değerlendirmesi olarak tanımlanmaktadır. Şirkete karşı duyulan güven şirket tarafından sunulan ürünlerin ya da hizmetlerin kalitesine ve güvenilirliğine inanma olarak tanımlanmaktadır (Garbarino ve Johnson, 1999). Lantieri ve Chiagouris (2009) yaptıkları nitel çalışmada pazarlama müdürleriyle görüşüp tüketicilerin şirkete ve markaya karşı duydukları güvenin azalma nedenlerini araştırmışlardır. Ha ve Perks (2005) marka tecrübesi ile markaya duyulan güven arasında doğrudan mı yoksa dolaylı bir ilişki mi olduğunu incelemiştir. Rifon vd. (2005) web sitelerin tüketicilerin gizliliğine duyarlılığını gösteren uygulamalarının tüketicilerin şirkete karşı duyulan güvene etkisini araştırmışlardır. Orth ve Green (2009) ise aile şirketlerinin ve aile şirketi olmayan işletmelerin tüketicilerin şirkete duydukları güven üzerinde etkisini ölçmüşlerdir. Genel olarak literatüre bakıldığında şirkete karşı tutum, şirkete duyulan güven ve algılanan finansal risk değişkenleri bağımsız değişken olarak kullanılmış ve şirketlerin farklı uygulamalarının bu değişkenler üzerindeki etkileri ölçülmüştür. Bu çalışmada inşaat sektöründeki şirketlerin farklı uygulamalarının ya da kararlarının bu bahsettiğimiz değişkenler üzerindeki etkilerini hem tek tek hem de ikili etkileşim olarak ölçmek için aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H1a: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın katılmamaya oranla şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H1b: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın katılmamaya oranla şirkete karşı güven üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H1c: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın katılmamaya oranla algılanan finansal risk üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

H2a: Konkordato ilanının ilan etmemeye oranla şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

H2b: Konkordato ilanının ilan etmemeye oranla şirkete karşı güven üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

H2c: Konkordato ilanının ilan etmemeye oranla algılanan finansal risk üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H3a: Evleri hemen teslim etmenin etmemeye oranla şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H3b: Evleri hemen teslim etmenin etmemeye oranla şirkete karşı güven üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H3c: Evleri hemen teslim etmenin etmemeye oranla algılanan finansal risk üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

H4a: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, evler hemen teslim edildiğinde şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H4b: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, evler hemen teslim şirkete karşı güven üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H4c: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, evler hemen teslim edildiğinde algılanan finansal risk üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

H5a: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, konkordato ilanı olduğunda şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

H5b: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, konkordato ilanı olduğunda şirkete karşı güven üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

H5c: Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, konkordato ilanı olduğunda algılanan finansal risk üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H6a: Konkordato ilanının, evler hemen teslim edildiğinde şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H6b: Konkordato ilanının, evler hemen teslim edildiğinde şirkete karşı güven üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır.

H6c: Konkordato ilanının, evler hemen teslim edildiğinde algılanan finansal risk üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır.

3. Örneklem Yöntemi

Araştırmanın ana kütesini İstanbul ilinde yaşayan, 18 yaşından büyük ve ev alma niyeti olan tüketiciler oluşturmaktadır. Çalışmada ortaya konan hipotezleri test etmek amacıyla 2x2x2 toplam 8 hücreli senaryo bazlı deney kullanılmıştır. Bu çalışmadaki örneklem büyüklüğü 249'dur ve önerilen minimum değer olan hücre başına 20 ve bu çalışmada 8 hücre olduğu için toplamda 160 katılımcıdan büyüktür (Hair vd., 2010). Örneklem yöntemi olarak tesadüfi olmayan örneklem yöntemlerinden kolayda örneklem yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada uygulanan deneylerde inşaat şirketinin enflasyonla topyekûn mücadele programına katılıp katılmaması, konkordato ilan edip etmemesi ve evlerini hemen teslim edip etmemesi durumları manipüle edilmiştir (Bknz: Ek-A). Bu üç bağımsız değişkenin tüketicilerin şirkete karşı tutumu, şirkete duydukları güven ve algıladıkları finansal risk üzerinde etkileri incelenmiştir. Çalışmada kullanılan bağımlı değişkenler daha önceki çalışmalarda kullanılmış ve güvenilirlik ve geçerlilik testlerinden yeterli değerleri almış ölçeklerdir. Dört sorudan oluşan şirkete karşı tutum ölçeği Gremler (1995) ile Mathwich ve Rigdon (2004)'den, beş sorudan oluşan şirkete duyulan güven ölçeği Harris ve Goode (2004) ve Hess (1995)'den ve dört sorudan oluşan algılanan finansal risk ölçeği de DelVecchio ve Smith (2005)'den uyarlanmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen ankete 249 kişi katılmıştır. Katılanların yaş ortalaması 35 olup toplam katılımcıların %60'ı erkektir. Katılımcıların %33,7'sinin aylık hane geliri 4001-8000 TL arası, %28,9'unun 8001-12000 TL arası, %24,1'inin 0-4000 TL arası ve %13,3'ünün ise 12000 TL üzeridir. Ayrıntılar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Ankete katılan tüketicilerin demografik özellikleri

Cinsiyet	n	%	Yaş	n	%	Gelir	n	%
Erkek	150	60,2	18-27	46	18,5	0-4000 TL	60	24,1
Kadın	99	39,8	28-37	127	51	4001-8000 TL	84	33,7
Toplam	249	100	38-47	48	19,3	8001-12000 TL	72	28,9
			48-57	24	9,6	12000 TL üzeri	33	13,3
			58 ve üzeri	4	1,6	Toplam	249	100
			Toplam	249	100			

4. Araştırmanın Bulguları

Güvenilirlik ve Geçerlilik Testleri

Çalışmada kullanılan ölçekler daha önceden kullanılmış olan ölçekler olduğu için doğrulayıcı faktör analizi kullanarak ölçeklerin geçerliliğini AMOS 21 programı vasıtasıyla test edilmiştir. Ölçüm modeli aşağıdaki uygunluk göstergelerine sahiptir: CFI = 0.951, GFI = 0.878, AGFI = 0.821, RFI = 0.914, NFI = 0.931, TLI = 0.939, IFI = 0.952, RMSEA = 0,095. Bu nedenle, ölçüm modeli için doğrulayıcı faktör analizi sonuçları tatmin edicidir (Hu ve Bentler 1999). Üç ölçek de önerilen 0,8 alfa değerini aşmış ve güvenilirlik testini geçmiştir (Churchill, 1979; Hair vd., 2010). Tüm maddeler için faktör yükleri istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < 0.001$) ve 0,77 ile 0,93 arasında değişmektedir. Bu nedenle, yakınsak geçerliliği onaylanmıştır. Ayırt edici geçerlilik ise her bir ölçeğin açıklanan ortalama varyansı (AOV) ile diğer ölçeklerle arasındaki ikili korelasyonların karesi karşılaştırılmıştır. Önerildiği gibi açıklanan ortalama varyans değerleri her bir ölçek için 0,5'den büyük (Hair vd., 2010) ve korelasyon karelerinden de büyüktür (Fornell ve Larcker 1981). Bir diğer deyişle ayırt edici geçerlilik de sağlanmıştır. Sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Ölçek yükleri, ortalama ve standart sapma değerleri, açıklanan ortalama varyans

Ölçek öğeleri	Yükler	Ort./Std. Spm.
Şirkete Karşı Tutum ($\alpha=0.86$), AOV=0,749		
Bu inşaat şirketinin evleri hakkında diğer insanlara olumlu şeyler söylerim	0.87	4.69/1.74
Önümüzdeki birkaç yıl içinde bu inşaat şirketinden alım yapmaya karşı olumlu bir tutumum olur	0.89	4.67/1.76
Bana göre, bu inşaat şirketi alım yapmak için en iyi opsiyondur	0.86	4.45/1.85
Bu inşaat şirketinin iyi bir şirket olduğuna inanıyorum	0.84	4.62/1.71
Şirkete Karşı Güven ($\alpha=0.85$), AOV=0,727		
Bu inşaat şirketinin karşılaştığım bir sorunu çözmek için yapabileceklerinin sınırı yoktur	0.77	3.79/1.61
Bu inşaat şirketi benim memnuniyetime kendini canı gönülden adamıştır	0.79	3.71/1.59

Bu inşaat şirketinin evleri hakkında söylediklerinin çoğu doğrudur	0.93	4.14/1.51
Bu inşaat şirketi evleriyle ilgili bir iddia veya taahhütte bulunursa, muhtemelen doğrudur	0.91	4.18/1.51
Bana göre bu inşaat şirketi çok güvenilirdir	0.86	3.95/1.58
Algılanan Finansal Risk ($\alpha=0.88$), AOV=0,774		
Yatırımın büyüklüğü düşünüldüğünde, bu inşaat şirketinden ev satın almak riskli olabilir	0.85	4.11/1.84
Bu inşaat şirkettenden ev satın alma ile ilgili finansal giderler göz önüne alındığında, bu önemli bir finansal risk oluşturur	0.90	4.10/1.87
Bu inşaat şirkettenden ev satın almanın maliyeti konusunda endişelenebilirim	0.85	4.10/1.81
Finansal taahhüt göz önüne alındığında, bu inşaat şirkettenden ev satın alma konusunda pişman olabilirim	0.92	4.03/1.85

Manipülasyon ve Gerçeklik Testleri

Kullanılan senaryolarda manipüle edilen bağımsız değişkenlerin katılımcılar tarafından doğru algılanıp algılanmadığını ölçmek için çeşitli manipülasyon testi soruları sorulmuştur. Bu sorular: “A inşaat şirketi enflasyonla topyekûn mücadele programına katılmıştır”, “A inşaat şirketi konkordato ilan etmiştir”, “A inşaat şirketi evlerini hemen teslim etmektedir” gibi katılımcıların senaryodaki manipülasyonları ne kadar anladıklarını ölçmeye yöneliktir. Manipülasyon test sonuçları, uygulanan manipülasyonların katılımcılar tarafından doğru algılandığını göstermektedir (Ort.enflasyonla mücadeleye katılan = 6,01 > Ort. enflasyonla mücadeleye katılmayan = 1,41, $p<0.001$; Ort.konkordato ilan eden = 6,2 > Ort.konkordato ilan etmeyen = 1,16, $p<0.001$; Ort.hemen teslim = 6,08 > Ort.geç teslim = 1,24, $p<0.001$).

Kullanılan senaryoların katılımcılar tarafından gerçekçi olarak algılanıp algılanmadığını ölçmek için ise iki soru sorulmuştur: “Senaryoda tanımlanan durum gerçekçidir”, “kendimi senaryoda tanımlanan durum içinde görebiliyorum”. Bu soruların ortalamaları da tatmin edici düzeyde olduğundan

(Dabholkar, 1994) katılımcıların senaryoları gerçekçi gördüğü sonucuna varılmıştır (Ort = 5,64, SS = 0,98).

Hipotezlerin Test Edilmesi

Hipotezlerin değerlendirilmesi için çok değişkenli varyans analizi (MANOVA) kullanılmıştır. Hipotezlerde olduğu gibi enflasyonla mücadelede katılım durumunun (Wilks' lambda = 0.875; F = 11.30; p < 0.001), konkordato ilan durumunun (Wilks' lambda = 0.570; F = 60.01; p < 0.001) ve evlerin teslim durumunun (Wilks' lambda = 0.909; F = 8.02; p < 0.001) istatistikî olarak anlamlı ana etkileri gözlemlenmiştir. Ana etkilerin ayrıntılarını tespit edebilmek için ise tek değişkenli analiz kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 3'de gösterilmiştir.

Tablo 3. Ana Etkiler Ve Etkileşim Etkileri İçin Tek Değişkenli Varyans Ve F İstatistiği

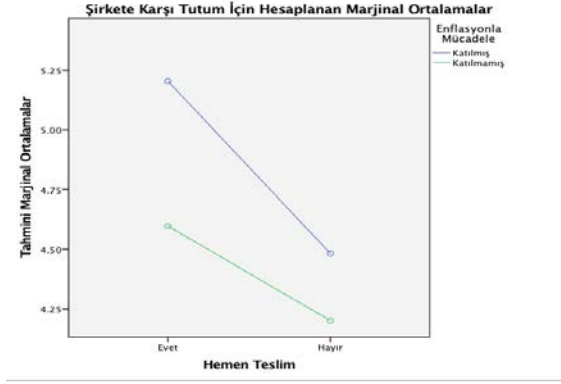
	Tutum	Güven	Risk
Enflasyonla M. (E)	16.73 (p < 0.001)	14.60 (p < 0.001)	25.09 (p < 0.001)
Konkordato (K)	70.02 (p < 0.001)	35.14 (p < 0.001)	123.40 (p < 0.001)
Hemen teslim (H)	10.66 (p < 0.001)	18.48 (p < 0.001)	9.26 (p = 0.004)
E x H	5.29 (p = 0.022)	0.91 (p = 0.342)	1.96 (p = 0.163)
E x K	6.30 (p = 0.013)	1.05 (p = 0.308)	0.14 (p = 0.729)
K x H	1.13 (p = 0.290)	2.26 (p = 0.134)	7.62 (p = 0.006)
E x H x K	0.03 (p = 0.872)	1.46 (p = 0.228)	7.60 (p = 0.006)

Tablo 3'de görüldüğü üzere sonuçlar H1a-c'yi desteklemektedir. Yani enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın katılmamaya oranla, şirkete karşı tutum ve şirkete karşı güven üzerinde daha fazla pozitif, algılanan finansal risk üzerinde ise daha fazla negatif etkisi vardır. Bulgular H2a-c hipotezlerini desteklemiştir. Buna göre konkordato ilanının ilan etmemeye oranla, şirkete karşı tutum ve şirkete karşı güven üzerinde daha fazla negatif, algılanan finansal risk üzerinde daha fazla pozitif etkisi vardır. Sonuçlar H3a-c hipotezlerinin de desteklendiğini göstermektedir. Evleri hemen teslim etmenin etmemeye oranla, şirkete karşı tutum ve şirkete karşı güven üzerinde daha fazla pozitif, algılanan finansal risk üzerinde ise daha fazla negatif etkisi olduğu tespit edilmiştir.

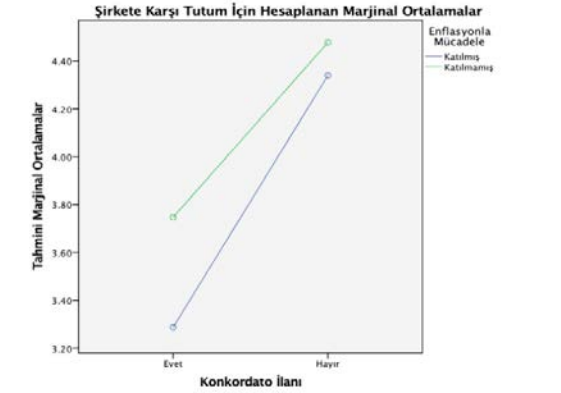
Grafik 3: Enflasyonla Mücadele Programına Katılım ve Hemen Teslimin Şirkete Karşı Tutum Üzerindeki Etkisi

Grafik 3

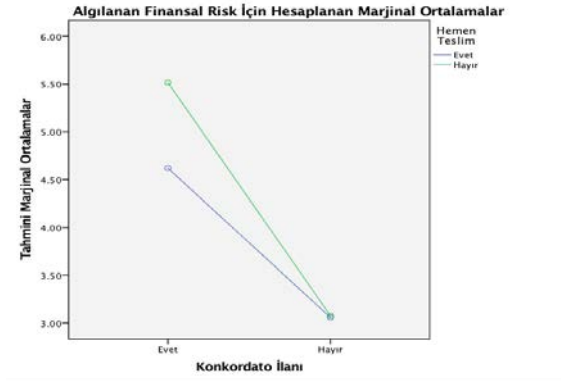
Grafik 4: Enflasyonla Mücadele Programına Katılım ve Konkordato İlanının Şirkete Karşı Tutum Üzerindeki Etkisi

Grafik 4

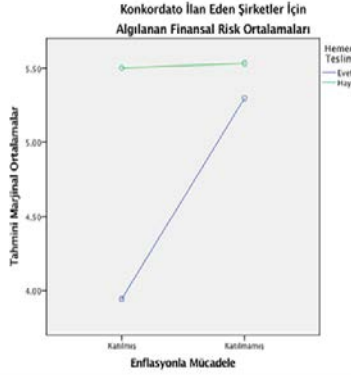
Grafik 5: Konkordato İlanı ve Hemen Teslimin Finansal Risk Algısı Üzerindeki Etkisi

Grafik 5

Grafik 6: Konkordato İlanı, Enflasyonla Mücadele Programına Katılım ve Hemen Teslimin Finansal Risk Algısı Üzerindeki Etkisi

Grafik 6

MANOVA sonuçları ayrıca ikili etkileşimlerde de istatistiki olarak anlamlı bulgulara işaret etmiştir. Enflasyonla mücadeleye katılım durumunun ve evlerin teslim durumunun ikili etkileşim sonuçları (Wilks' lambda = 0.903; F = 4.74; p < 0.001) istatistiki olarak anlamlıdır. Tek değişkenli analiz sonuçları ise bu ikili etkileşimin sadece şirkete karşı tutum değişkenini anlamlı şekilde (F= 5.29; p = 0.022) etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla bu sonuç H4a'yı desteklemekte H4b ve H4c'yi ise desteklememektedir. Yani enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, evler hemen teslim edildiğinde şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla pozitif etkisi olmaktadır (Bknz: Grafik 3). Enflasyonla mücadeleye katılım durumu ve konkordato ilan durumunun ikili etkileşimi de (Wilks' lambda = 0.968; F = 3.79; p = 0.012) istatistiki olarak anlamlıdır. Analiz sonuçları ise yine bu ikili etkileşimin sadece şirkete karşı tutum değişkenini anlamlı şekilde (F= 6.30; p = 0.013) etkilediğini göstermektedir. Sonuç olarak H5a desteklenmiş H5b ve H5c ise desteklenmemiştir. Sonuçlar enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımın, konkordato ilanı olduğunda şirkete karşı tutum üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır hipotezini desteklemektedir (Bknz: Grafik 4). Son ikili etkileşim olarak konkordato ilan durumu ve evlerin teslim durumunun ikili etkileşimi (Wilks' lambda = 0.956; F = 4.25; p = 0.008) de istatistiki olarak anlamlıdır. Tek değişkenli analiz sonuçlarının gösterdiğine göre bu ikili etkileşim sadece algılanan finansal risk değişkenini anlamlı şekilde (F= 7.62; p = 0.006) etkilemektedir. Dolayısıyla H6c desteklenmiş, H6a ve H6b hipotezleri ise desteklenmemiştir. Yani konkordato ilanının, evler hemen teslim edildiğinde algılanan finansal risk üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır (Bknz: Grafik 5). Çalışma kapsamında gerçekleştirilen analizler neticesinde elde edilen bulgular

incelendiğinde hipotezlerimizde yer almasa bile dikkat çekici bir sonucun daha ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Enflasyonla topyekûn mücadele programına katılım ve evleri hemen teslim değişkenleriyle finansal risk algısı arasında güçlü ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Konkordato ilan eden ve evlerini hemen teslim eden şirketlerin enflasyonla topyekûn mücadele programına katılımının algılanan finansal risk üzerinde daha fazla negatif etkisi vardır (Bknz: Grafik 6).

Sonuç ve Öneriler

Türkiye’de ekonomide son dönemde yaşanan dalgalanmaların şirketler üzerindeki etkisi oldukça fazla olmuştur. Bu süreçte birçok şirket ekonomik açıdan yıpranmış hatta bazı şirketler iflasın eşiğine gelmiştir. Bu zor süreci doğru yöneten şirketlerin ise bu çalkantılı durumdan nispeten daha kolay kurtulduğu görülmüştür. Özellikle inşaat sektöründe girdi maliyetlerinin dövize endekli olması sebebiyle, artan döviz kurlarının etkisiyle birçok şirket konkordato ilan etmiştir. Tam da bu dönemde ekonominin her alanında yaşanan hızlı fiyat artışlarına karşı hükümet tarafından “Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı” ortaya konmuş, kamu kuruluşlarında uygulanmaya başlanan bu programa özel sektörün de gönüllülük esası temelinde destek vermeleri beklenmiştir.

Bu çalışmayla, yaşanan bu gelişmelere paralel olarak inşaat sektöründe yer alan şirketlerin; konkordato ilan edip etmemeleri, Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı’na destek verip vermemeleri ve sektörün en önemli çıktılarından olan evleri hemen teslim edip etmemeleri durumlarının, tüketicilerin algıladıkları finansal risk, şirkete karşı tutum ve şirkete karşı olan güven duygusu üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çünkü şirketlerin ekonomik durağanlık sürecini doğru yönetebilmelerinde tüketicilerin şirket hakkındaki algılarının etkisi oldukça fazladır. Bu amaçla, her bir değişkene ilişkin farklı senaryolar oluşturulmuş, bu senaryolara göre, kurgulanan hipotezler test edilmiştir.

Şirketin Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı’na katılmış olması tüketicilerin şirkete karşı tutumunu ve şirkete olan güveni pozitif yönde artırırken, tüketicilerin finansal risk algısını ise azalmaktadır. Bu bakımdan, ekonominin kötüye gittiği bir süreçte şirketlerin rakiplerine karşı üstünlük sağlaması adına, tüketici zihninde bu şekilde konumlanması en etkili silahı olacaktır. Bu nedenle Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı’na katılmayan şirketlere rakiplerle mücadele gücünü artırması bakımından bu programa katılmaları önerilebilir.

Konkordato ilan eden bir şirketin ise algılanan finansal risk düzeyi yükselirken, tüketicilerin şirkete karşı tutumunun negatif yönde etkilendiği aynı zamanda şirkete karşı güven duygusunun da azaldığı tespit edilmiştir. Bu durumun şirketin karşılaşılabileceği en olumsuz durumlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle şirketlerin konkordato sürecinden olumlu bir şekilde çıkabilmesi için finansal iyileştirmelerin yanı sıra mutlaka tüketici üzerindeki imajını değiştirmeye yönelik çaba sarf etmelidir.

Şirketlerin evlerini proje üzerinden satarak ileri bir vadede evleri tamamlayacağını taahhüt etmelerinden ziyade tamamlanmış olan konutları hemen teslim etmesi, tıpkı enflasyonla mücadeleye katılan şirketlerde olduğu gibi finansal risk algısını düşürürken, şirkete karşı tutum ve şirkete olan güven duygusunu arttırdığı belirlenmiştir. Her ne kadar artan maliyetler nedeniyle yaşanan finansman sorunu şirketleri proje üzerinden satışlara zorlasa da tamamlanmış konut satışları şirkete olan talebin artmasına katkı sağlayacak düzeyde tüketici üzerinde olumlu bir algı yaratmaktadır. Bu nedenle eğer şirket tercih edilebilirliğini artırmak istiyorsa mutlaka tamamlanmış konut satışlarına yönelmelidir.

Şirketler konkordato ilan edebildiği, enflasyonla mücadele programına destek verebildiği, evlerinin hemen teslim edebildiği gibi bu durumların bir kaçını aynı anda da gerçekleştirebilmektedir. Örneğin; şirketlerin Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı'na katılmakla birlikte aynı zamanda evlerini de hemen teslim ettiği bir durumda tüketicilerin şirket üzerindeki tutumu pozitif yönde artış göstermektedir.

Şirketler gerek millî duyguların etkisiyle gerekse de tüketicilere yönelik stratejik bir hamle olarak Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programına destek kampanyasına katılmasına rağmen aynı zamanda finansal sıkıntıları nedeniyle konkordato da ilan edebilmektedir. Böyle bir durumun tüketiciler üzerindeki etkisi incelendiğinde, konkordato ilanının şirketin Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı'na katılımın şirkete karşı tutum üzerindeki pozitif etkisini azalttığı tespit edilmiştir. Bu nedenle, konkordato sürecini başlatabilmek için sunulan finansal iyileştirme projesinin başarılı olabilmesi için şirketin tüketiciler üzerinde yarattığı olumsuz imajı düzeltmeye yönelik ikna edici nitelikte uygulamalar benimsemesi kaçınılmazdır. Aksi takdirde tüketicilerin algıladığı bu olumsuz imajla birlikte hem konkordato sürecinin şirket için başarılı bir şekilde tamamlanması mümkün olmayabilecektir hem de Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı'na katılımın beklenen olumlu etkilerini tüketiciler üzerinde görmek zor olacaktır.

Konkordato ilan eden şirketlerde evlerin hemen teslim edilmesi durumunda ise finansal risk algısının düştüğü belirlenmiştir. Finansal risk algısının daha da düşük olduğu bir ortamda, şirket eğer evlerini hemen teslim edebileceği stratejiler üzerine odaklanabilirse konkordato sürecinden daha başarılı bir şekilde çıkma ihtimali artacaktır.

Konkordato ilan eden bir şirket, eğer enflasyonla topyekûn mücadele programına katılmıyorsa evlerini hemen teslim edip etmemesinin finansal risk algısı üzerinde önemli bir etkisi yoktur. Fakat konkordato ilan bir şirket evlerini hemen teslim edip aynı zamanda enflasyonla topyekûn mücadele programına katılması durumunda tüketicilerin algıladıkları finansal risk düzeyleri çok ciddi bir düşüş göstermektedir.

Çalışma, henüz çok yeni olan fakat ekonomiye etkisi büyük düzeylerde olan konkordato ve enflasyonla topyekûn mücadele kavramlarının tüketicilerin satın alma davranışlarına yön veren; şirkete karşı tutum, şirkete karşı güven ve algılanan finansal risk algısı üzerindeki etkisini inceleyerek özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Önceki çalışmalarda ise daha çok kişilik özellikleri ile gelir durumu, cinsiyet, eğitim düzeyi gibi demografik özelliklerle satın alma davranışına yön veren alt boyutlar ilişkilendirilmiştir. Bu bakımdan elde edilen sonuçları önceki çalışmalarla karşılaştırma olanağı olmamıştır. Çalışmanın en önemli kısıtı İstanbul ile sınırlandırılmış olmasıdır. Ancak sektörde yer alan en büyük şirketler de İstanbul'da faaliyet göstermektedir. Bir diğer unsur da çalışmada yer alan konkordato ilanı ve enflasyonla topyekûn mücadeleye katılım kavramlarının çok yeni olmasıdır. Bu finansal uygulamaların kavramsal anlamının yanında ekonomik anlamının da tüketiciler tarafından anlaşılmasıyla birlikte elde edilen bulgular üzerindeki etkisi değişebilecektir. Bu nedenle bundan sonraki çalışmalarda farklı değişkenler kullanılarak veya mevcut senaryolara yenileri eklenmek suretiyle yeni çalışmalar geliştirilebileceği gibi, bu değişkenlerin farklı finansal analizlerle finans literatürüne de katkı sağlayabileceği öngörülmektedir.

KAYNAKLAR

- AJZEN, Icek and FISHBEIN, Martin (1977), "Attitude-Behavior Relations: A Theoretical Analysis And Review Of Empirical Research", *Psychological Bulletin*, 84(5), 888-918.
- AKTURAN, Ulun (2007), "Tüketicilerin Perakendeci Mağazalarda Müşteri Olma Davranışına İlişkin Kavramsal Bir Model Önerisi", *Öneri Dergisi*, 7(28),189-197.

- ALPAY, Elif Ensari, YAVUZ, Murat ve KAHYAOğLU, Mehmet (2015), “Gelir Durumunun Risk Algısına Etki Eden Diğer Sosyo-Ekonomik Ve Demografik Faktörler Üzerindeki Etkisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 205-226.
- ALPER, Ali Eren (2017), “İnşaat Sektörünün Ekonomik Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(2), 239-247.
- ANBAR, Adem ve EKER, Melek (2012), “Bireysel Yatırımcıların Finansal Risk Algılamalarını Etkileyen Demografik ve Sosyoekonomik Faktörler”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 5(9), 129-150.
- ATILGAN, Fatma ve YÜKSELEN, Cemal (2018), “Marka Tutumu ile İmajının Marka Değeri ve Güveni Yaratılmasındaki Rolüyü, Tüketicinin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkileri”, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 35-53.
- BAILEY, Ainsworth Anthony. (2005), “Non-Fulfillment Of Promotional Deals: The İmpact Of Gender And Company Reputation On Consumers’ Perceptions And Attitudes”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 12(4), 285-295.
- BAYRAK, Selami (2018), “İnsana Yakışır İş Kavramı Bakımından Türkiye’de İnşaat Sektörünün Genel Görünümü”, *Çalışma ve Toplum*, 58(3), 1531-1554.
- ÇAKMAK, Umut ve GÖKÇE, Atilla (2018), “Türkiye Ekonomisinde Enflasyon ve Kamu Sektörü Açığı Arasındaki Dinamik İlişkiler ve Makro-Ekonomik Yansımaları (1975-2016)”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 73-89.
- ÇELİKKOL, Şimal (2016), “Marka Değeri Ve Marka Güveni İlişkisi Bir Havayolu Şirketi Müşterileri Üzerinde Araştırma”, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- DABHOLKAR, Pratibha. A. (1994), “Incorporating Choice into an Attitudinal Framework: Analyzing Models of Mental Comparison Process”, *Journal of Consumer Research*, 21(1), 100–118.
- DAL, Veysel ve EROğLU, Ahmet Hüsrev (2009), “Farklı Kişilik Özelliklerine Sahip Bireylerin Risk Algılarının Tüketici Davranışı Açısından İncelenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 361-385.

- DELVECCHIO, Devon and DANIEL C. Smith (2005), “Brand-Extension Price Premiums: The Effects of Perceived Fit and Extension Product Category Risk”, *Journal of the Academy of Marketing Science*, 33(2), 184-196.
- DEMİR, Mehmet Özer (2011), “Risk Algısının Marka Sadakatine Etkisi: Cep Telefonları Kategorisinde Bir Uygulama”, *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 267-276.
- DOĞUKANLI, Hatice ve ERGÜN, Bahadır (2015), “Bist’te Sürü Davranışı: Hwang ve Salmon Yöntemi ile Bir Araştırma”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52(603), 7-24.
- Emlak Kulisi (2019), <https://emlakkulisi.com/guncel/enflasyonla-mucadele-programi/1717789>, Erişim Tarihi: 09.01.2019.
- Enflasyonla Mücadele, (2018a), <https://enflasyonlamucadele.org.tr/enflasyonla-topyekun-mucadele/>, Erişim Tarihi: 20.11.2018.
- Enflasyonla Mücadele, (2018b), <https://enflasyonlamucadele.org.tr/2500-firmadan-tam-destek/>, Erişim Tarihi: 20.11.2018.
- ERDEM, Ferda (2001), “Girişimcilerde Risk Alma Eğilimi Ve Belirsizliğe Tolerans İlişkisine Kültürel Yaklaşım”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 43-61.
- FEDDERKE, Johannes W. and BOGETIC, Zeljko. (2009), “Infrastructure and Growth in South Africa: Direct and Indirect Productivity Impacts of 19 Infrastructure Measures”, *World Development*, 37(9), 1522-1539.
- FOLKES, Valerie S., and KAMINS, Michael, A. (1999), “Effects of Information About Firms’ Ethical and Unethical Actions on Consumers’ Attitudes”, *Journal of Consumer Psychology*, 8(3), 243-259.
- FORNELL, Claes and LARCKER, David, F. (1981), “Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error” *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
- GARBARINO, Ellen and JOHNSON, Mark, S. (1999), “The Different Roles Of Satisfaction, Trust, And Commitment In Customer Relationships”, *Journal of Marketing*, 63(2), 70-87.
- GREMLER, Dwayne D. (1995), “The Effect of Satisfaction, Switching Costs, and Interpersonal Bonds on Service Loyalty”, Unpublished Doctoral Dissertation, Marketing Department, Arizona State University.
- GUPTA, Shruti and PIRSCH, Julie (2006), “The Company-Cause-Customer Fit Decision in Cause-Related Marketing”, *Journal of Consumer Marketing*, 23(6), 314-326.

- GÜVEN AYVAZ, Emine, Türkan ve AYVAZ, Yusuf, Yüksel (2018), “Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2017 Dönemi Türkiye Örneği”, *International Journal of Human Sciences*, 15(2), 766-778.
- HA, Hong-Youl and PERKS, Helen (2005), “Effects of Consumer Perceptions of Brand Experience on the Web: Brand Familiarity, Satisfaction and Brand Trust”, *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 4(6), 438-452.
- HAIR, Joseph F., BLACK W. C., BABIN, B. J. and ANDERSON, R. E. (2010), *Multivariate Data Analysis*, Seventh Edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- HARRIS, Lloyd C. and GOODE, Mark M.H. (2004), “The Four Levels of Loyalty and the Pivotal Role of Trust: A Study of Online Service Dynamics,” *Journal of Retailing*, 80(2), 139-158.
- HAYTA, Ateş Bayazıt (2014), “Bireysel Yatırımcıların Finansal Risk Algısına Etki Eden Psikolojik Önyargılar”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 183, 329-352.
- HESS, Jeffery S. (1995), “Construction and Assessment of a Scale to Measure Consumer Trust,” in AMA Winters Educators’ Proceedings, Barbara Stern & George M. Zinkhan, eds. Chicago, IL: American Marketing Association, 20-26.
- Hürriyet, (2019), <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/konut-satis-rakamlari-aciklandi-41246320>, Erişim Tarihi: 27.06.2019.
- İcra İflas Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2004.pdf>, Erişim Tarihi: 21.11.2018.
- İflas Erteleme, (2018), <http://www.iflaserteleme.com/iyilestirme-projesi-nedir/>, Erişim Tarihi: 21.11.2018.
- İnşaat Noktası, (2019), <http://www.insaatnoktasi.com/HABER/68616/TURKIYE-IMSADDAN-ENFLASYONLA-MUCA.aspx>, Erişim Tarihi: 09.01.2019.
- Kamupersoneli, (2018). <https://www.kamupersoneli.net/bankalar-ve-krediler/kredi-faiz-oranlarina-yuzde-10-indirim-nasil-yapilacak-h53173.html>, Erişim Tarihi: 20.11.2018.
- KAYALAR, Murat ve ÖMÜRBEK, Nuri (2007), “Girişimci Adaylarının Risk Almaya Yatkınlık Özelliğinin Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 185-200.

- KELEŞ, Dursun (2017), “Borca Batık İşletmelerin İflasının Ertelemesinde İyileştirme Projesinin Önemi: Muhasebe Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme”, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları*, 10(2), 185-208.
- KILIÇ, Ramazan ve DEMİRBAŞ, Erkan (2012), “Türkiye’de Kamu İnşaat Harcamalarının Belirleyicileri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 3(2), 84-97.
- LANTIERI, Tara and CHIAGOURIS, Larry (2009), “Brand Trust in an Age Without Trust: Expert Opinions”, *Journal of Consumer Marketing*, 26(2), 78-86.
- MATHWICK, Charla and RIGDON, Edward (2004), “Play, Flow, and the Online Search Experience,” *Journal of Consumer Research*, 31, 324-332.
- MITCHELL, Aandrew A., & OLSON, Jerry, C. (1981), “Are Product Attribute Beliefs the Only Mediator of Advertising Effects on Brand Attitude?”, *Journal of Marketing Research*, 18(3), 318-332.
- ODABAŞI, Yavuz ve BARIŞ, Gülfidan (2013), *Tüketici Davranışı*, 13. Baskı, Media Cat Kitapları, İstanbul.
- OKKA, Osman (2009), *Analitik Finansal Yönetim Teori ve Problemler*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ORTH, Ulrich, R., & GREEN, Mark T. (2009), “Consumer Loyalty to Family Versus Non-Family Business: The Roles of Store Image, Trust and Satisfaction”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 16(4), 248-259.
- ÖZOĞLU, Buket ve BÜLBÜL, Hasan (2013), “Güdülenmiş Tüketici Yenilikçiliği ve Algılanan Risk Ölçeklerinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(3), 131-139.
- RIFON, Nora, J., LAROSE, Robert and CHOI, Sejung Marina (2005), “Your Privacy is Sealed: Effects of Web Privacy Seals on Trust and Personal Disclosures”, *Journal of Consumer Affairs*, 39(2), 339-362.
- Sabah Gazetesi, (2019), <https://www.sabah.com.tr/egeli/2018/10/15/izmir-insaat-sektoru-gelecekten-umutlu>, Erişim Tarihi: 08.01.2019.
- TAŞÇIOĞLU, Mertcan ve YENER, Dursun (2019), “Materialism Domains and Perceived Risk Effects on Consumer Boycott Effectiveness”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(17), 355-369.
- YAVUZ, Mustafa (2018), “Son Düzenlemeler Işığında Mahkemelerce Verilen Konkordato Mühletinin Alacaklılar ve Borçlu Bakımından Sonuçları”, *Mali Çözüm*, 28, 159-168.

EK 1

Çalışmada Kullanılan Senaryolar

Senaryo Girişİ

Senaryodaki tanımlamaların doğru ve güvenilir olduğunu varsayınız. Senaryoyu okuduktan sonra lütfen her soruyu cevaplayınız. Bir inşaat şirketinden ev satın almayı planladığınızı ve birkaç alternatif arasından bir seçim yapacağını düşünün. Seçim yapacağınız inşaat şirketlerinin hepsinin de benzer seviyede kalite ve hizmeti sunduğunu varsayın. A inşaat şirketi müşterilerin seçebileceği bu birkaç alternatiften biridir. A inşaat şirketi 30 yılı aşkın bir geçmişe sahip, sektörde tanınmış bir şirkettir.

Enflasyonla Mücadele Manipülasyonları

Müşterilerin seçebileceği diğer şirketlerle karşılaştırıldığında, A inşaat şirketi ek olarak Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı kapsamında başlatılan indirim kampanyasına katılmış ve kendi projelerinden konut alacak müşterilere tüm indirimlere ek ekstra yüzde 10 indirim daha uygulamaktadır.

Müşterilerin seçebileceği diğer şirketlerle karşılaştırıldığında, A inşaat şirketi Enflasyonla Topyekûn Mücadele Programı kapsamında başlatılan indirim kampanyasına katılmamıştır yani kendi projelerinden konut alacak müşterilere tüm indirimlere ek ekstra bir indirim uygulamamaktadır.

Konkordato Manipülasyonları

Ayrıca inşaat sektöründeki çoğu şirket gibi A inşaat şirketi de konkordato (iflas anlaşması) ilan etmiştir, yani şirket borçlarını ödemekte zorlanmaktadır ve iflasın önlenmesi kapsamında mahkemeye sunmuş oldukları iyileştirme projesi kabul edilmiştir.

Ayrıca A inşaat şirketi diğer inşaat şirketlerinin aksine konkordato (iflas anlaşması) ilan etmemiştir, yani şirketin borçlarını ödemekte zorlandığına dair bir bilgi ya da belge bulunmamaktadır.

Teslim Zamanı Manipülasyonları

Bununla birlikte A inşaat şirketi evlerini hemen teslim etmekte yani bu şirketten ev satın alan müşteriler hemen yeni evlerine taşınabilmekte ya da kiraya verebilmektedirler.

Bununla birlikte A inşaat şirketi evlerini 2021 yılı başında teslim etmekte yani bu şirketten ev satın alan müşteriler 2021 yılında daha değerli hale gelecek yeni evlerini teslim alabileceklerdir.

İŞ İLANLARINDA CİNSİYET AYRIMCILIĞI: TÜRKİYE'DE İNŞAAT MÜHENDİSLİĞİ İLANLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Sevdiye ERSOY YILMAZ¹, Emine ÇETİNEL²

Geliş: 02.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.560014

Öz

Kadınlar günümüz çalışma yaşamının önemli bir parçasıdır. Buna rağmen yapılan araştırmalar çalışma yaşamında cinsiyet ayrımcılığının sıklıkla karşılaşılan bir sorun olduğunu göstermektedir. Ancak elde edilen bu bulgular işletme içinde yaşanan cinsiyet ayrımcılığına odaklanmaktadır. Bir diğer ifadeyle işe girmeden önce işe alma ve yerleştirme aşamasında var olabilecek cinsiyet ayrımcılığı uygulamaları literatürde görece ihmal edilmiş bir konudur. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı, Türkiye bağlamında ve inşaat mühendisliği ilanları çerçevesinde işe alım sürecinin ilk aşamasını oluşturan iş ilanlarında cinsiyet ayrımcılığı yapılıp yapılmadığını ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında 01-31 Ocak 2019 tarihleri arasında www.kariyer.net sitesinde yayınlanan 112 inşaat mühendisliği ilanı içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Yapılan analizler iş ilanlarının neredeyse tamamına yakının eril/dişil ifadeler içerdiğini göstermiştir. Buna göre incelenen iş ilanlarının genel olarak erkek adaylara avantaj sağlayacak şekilde eril nitelikler gözetilerek şekillendirildiği tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda incelenen iş ilanlarında doğrudan ve dolaylı cinsiyet ayrımcılığı yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet Ayrımcılığı, İş İlanları, İnşaat Mühendisliği.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası Ticaret Bölümü, sevdiyeyilmaz@karatekin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1476-3944>.

² Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası Ticaret Bölümü, eminecetinel@karatekin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5957-5886>.

GENDER DISCRIMINATION IN JOB ADVERTISEMENTS: A RESEARCH ON CIVIL ENGINEERING JOBS IN TURKEY

Abstract

Women are an important part of today's business life. Nevertheless, research shows that gender discrimination is a frequently encountered problem in working life. These findings, however, focus on gender discrimination within the enterprise. In other words, gender discrimination practices that may exist during recruitment and placement before employment are relatively neglected in the literature. The aim of the study, in the framework of the ads and civil engineering context of Turkey, is to reveal whether there is gender discrimination in the job advertisements, which is the first stage of the recruitment process. Within the scope of the study, 112 civil engineering advertisement published on www.kariyer.net between 01-31 January 2019 has been examined by using content analysis method. Analysis shows that almost all of the job advertisements contain masculine / feminine expressions. Accordingly, it has been determined that the job advertisements examined are generally shaped by taking into consideration the masculine qualities in a way that will give advantage to male candidates. As a result of the study, it was concluded that direct and indirect gender discrimination was made in the job advertisements examined.

Keywords: *Gender Discrimination, Job Advertisements, Civil Engineering.*

Giriş

Bireylerin çalışma yaşamında belirli özellikleri nedeniyle avantaj veya dezavantajlar ile karşı karşıya kalmaları olarak tanımlanabilecek olan ayrımcılık; ırk, etnik köken, din, dil, kültür gibi çok çeşitli nedenlerle ortaya çıkabilen bir sorundur. Kadınların çalışma yaşamına sonradan dahil olmaları ve eril bir nitelik taşıyan bu yapılanmada kendilerine yer bulma çabasına girmeleriyle birlikte cinsiyet de önemli bir ayrımcılık sebebi olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre çalışma yaşamında cinsiyet ayrımcılığı pek çok çalışmaya konu olmuştur. Öyle ki literatürde özellikle eril alanlarda varlık göstermeye çalışan kadınlara yönelik yapılan cinsiyet ayrımcılığını ortaya koyan sayısız çalışma olduğu görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu ayrımcılık uygulamalarını ortaya koymaya yönelik olarak yapılan araştırmaların genel olarak işletme içinde var olan ayrımcılığa odaklandıkları dikkat çekmektedir.

Bir diğer ifadeyle söz konusu çalışmaların genel olarak kariyer gelişimi, performans değerlendirme, ücretlendirme, eğitim fırsatları gibi temel insan kaynakları yönetimi fonksiyonları çerçevesinde ortaya çıkan cinsiyet ayrımcılığı üzerine odaklandığı görülmektedir. Bu bağlamda literatür kapsamında bir diğer önemli insan kaynakları yönetimi fonksiyonu olan işe alım ve yerleştirme fonksiyonunun yerine getirilmesi sürecinde yaşanan cinsiyet ayrımcılığı uygulamalarını ortaya koymayı amaçlayan çalışmaların yetersiz kaldığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla “*Türkiye’de iş ilanlarında cinsiyet ayrımcılığı yapılmakta mıdır?*” sorusuna cevap bulmak amacıyla yola çıkan bu çalışma söz konusu sürecin işletmelerde görülen cinsiyet ayrımcılığının bir parçası olup olmadığını ortaya koymak suretiyle literatüre önemli bir katkı sağlayabilecektir. Bu bağlamda çalışma iki bölüm olarak tasarlanmıştır. Konuya ilişkin kavramsal bir çerçevenin oluşturulduğu çalışmanın ilk bölümünde ayrımcılık, cinsiyet ayrımcılığı, cinsiyet ayrımcılığını engellemek amacıyla yapılan yasal düzenlemeler hakkında ilgili literatür kapsamında bilgi verilmiştir. İkinci bölüm, Türkiye bağlamında ve inşaat mühendisliği ilanları çerçevesinde cinsiyet ayrımcılığı olup olmadığını ortaya koymak amacıyla yapılan araştırmanın amacı, yöntemi ve kısıtlarına ilişkin bilgileri içermektedir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular eleştirel bir bakış açısıyla literatür kapsamında tartışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

İşe alma ve yerleştirme insan kaynakları yönetiminin en önemli fonksiyonlarından birisidir (Mehrabad ve Brojeny, 2007; Ünal, 2002). Buna göre işe alma ve yerleştirme fonksiyonu insan kaynağını bulma ve adaylar arasından seçim yapma olmak üzere iki aşamalı bir süreç olarak yürütülmektedir (Yüksel, 2000:101; Koç, 2002:2). İnsan kaynağını bulma, işletmenin personel açığını karşılamak üzere gerekli bilgi, yetenek ve beceriye sahip adayları işletmeye çekebilme faaliyetidir (Yüksel, 2000:101). Diğer aşama olan adayların seçimi ise, boş pozisyonların gereklerini en iyi şekilde karşılayabilecek adayların belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Etkinlikle yürütülecek bu süreçte uygun adayların seçilmesinin işletme performansını doğrudan etkileyeceği açıktır. Bu nedenledir ki işe alma ve yerleştirme sürecinin adaylara fırsat eşitliği sağlayacak adalet ve eşitlik ilkeleri çerçevesinde tasarlanması ve yürütülmesi gerekmektedir (Weaver, 2004; Buckley ve diğ., 2001; Weaver ve Trevino, 2001). Bu bağlamda işletmede alınan bütün kararların ve uygulamaların iş etiği ilkeleri doğrultusunda yürütülmesi önemli bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu gerekliliğin uygulamada farklı şekillerde görmezden gelindiği de bir gerçektir. Nitekim işletmeler

özellikle insan kaynakları yönetimi uygulamalarında fırsat eşitliği ilkesini göz ardı ederek ayrımcılık olarak kabul edilebilecek uygulamaları gerçekleştirebilmektedirler. Buna göre ayrımcılık, bazı özellikler itibariyle bir bireyin diğer bireylere nazaran farklı muamele görmesi neticesinde ortaya çıkan bir durum olarak tanımlanabilir (Skaggs ve Bridges, 2013). Dolayısıyla işletmelerin fırsat eşitliği ilkesini ihlâl eden uygulamaları neticesinde bireyler, sahip oldukları bazı özellikler nedeniyle potansiyel imkânlarla ulaşma konusunda diğer bireyler karşısında dezavantajlı konuma düşebilmektedirler. En genel anlamıyla bireylerin belirli koşullar altında cinsiyetleri nedeniyle dezavantajlı durumda olmaları şeklinde tanımlanabilecek cinsiyet ayrımcılığı da bu kapsamda ortaya çıkan ve özellikle üzerinde durulması gereken önemli bir sorun olmaktadır.

Kadınların çalışma yaşamında nasıl ve neden ayrımcılığa maruz kaldıkları, bu ayrımcılığı güçlendiren mekanizmaların neler olduğuna dair literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar kadınların kariyer gelişimi önündeki engellerden cinsiyet nedeniyle ortaya çıkan ücret adaletsizliklerine, örtük bir biçimde de olsa cinsiyet bağlamında şekillenen eğitim olanaklarından eril değerler çerçevesinde geliştirilmiş performans değerlendirme sistemlerine hatta işten çıkarma kararlarına kadar pek çok örgütsel uygulamada yapılan cinsiyet ayrımcılığını ortaya koymuşlardır (Acuner, 2019; Özen ve Can, 2018; Özyer ve Azizoğlu, 2014; Maas ve Torres-Gonzalez, 2011; Jarrell ve Stanley, 2004). Ancak Fernandez ve Mors (2008)’in de belirttikleri gibi cinsiyet ayrımcılığı ile ilgili yapılan bu çalışmaların büyük bir çoğunluğu bireylerin işe alındıktan sonra yaşadıkları ayrımcılık üzerine odaklanırken, çok az çalışma ise işe alımdan önce ortaya çıkan ve cinsiyet ayrımcılığını teşvik eden mekanizmaları araştırma konusu etmiştir (Fernandez ve Mors, 2008). Nitekim sınırlı sayıda da olsa bu yönde yapılan araştırmalar, çalışma yaşamında kadınların en çok aday kimlikleriyle işletmelere başvurdukları aşamada yani işe alım sürecinde ayrımcılığa maruz kaldıklarını göstermektedir (Demir, 2011; Sayar, 2008; Bennington, 2007). Öyle ise bu durumun çalışan kimliği henüz kazanılmadan önceki süreçte dahi işletmeler tarafından kadınlara karşı yapılan ayrımcılık uygulamalarının anlaşılması gerekliliğinin de altını çizdiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda işletmelerin nitelikli adayları bünyelerine çekmek için kullandıkları en önemli araçlardan biri olan iş ilanları işletmelerin cinsiyet ayrımcılığına ilişkin politikaları yönünde önemli ipuçları sağlayabilecek bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim cinsiyetten bağımsız olarak işletme performansına en çok katkıyı sağlama potansiyeline sahip doğru adayların seçilmesi istenen niteliklere

sahip adayların işe başvurularının sağlanmasıyla gerçekleştirilebilir (Akbaba ve Günlü, 2009:4). Bu nedendir ki iş ilanlarının cinsiyet kalıp yargılarından ve cinsiyet ayrımcılığından arınmış, işin gereklerini en açık ve doğru olarak yansıtan bir şekilde dikkatle hazırlanması gerekmektedir. Böylece kadın veya erkek adaylar, ilanlarda yer alacak bilgiler doğrultusunda başvuru yapma kararı verebileceklerdir (Armstrong, 2006; Scott, 2005). Aksi takdirde yapılacak farklı bir uygulama fırsat eşitliği ilkesinin gereklerini göz ardı etme anlamına da gelebilir (Bennington, 2007).

Çalışma yaşamında sıklıkla vuku bulan cinsiyet ayrımcılığı sorununun çözümü için pek çok ülkede, bireylerin cinsiyet özellikleri itibarıyla dezavantajlı duruma düşürülmesini engellemeye dönük hukuki düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda ülkemizde de Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür." (md. 10) maddesi ile her alanda cinsiyete yönelik ayrımcılık uygulamaları açıkça yasaklanmıştır. Türkiye'de işe alım aşamasında cinsiyete dayalı ayrımcılık ise 4857 sayılı İş Kanunu'nun 5. Maddesinde açıkça yasaklanmıştır. Buna göre biyolojik ve işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılınmadıkça, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartların oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde cinsiyet nedeniyle, doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapılamaz (Ünlü, 2010:251). Bununla birlikte yapılan araştırmalar cinsiyete dayalı ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik çıkarılan yasalara rağmen hem Türkiye'de hem de dünyada işverenlerin sistematik bir şekilde bireyler arasında ayrımcılığa yol açan uygulamaları yerine getirdiklerini göstermektedir (Skaggs ve Bridges, 2013; Ünlü, 2010). Bu bağlamda söz konusu uygulamalara bakıldığında doğrudan cinsiyet ayrımcılığı ve dolaylı olarak yapılan cinsiyet ayrımcılığı olmak üzere iki mekanizma olduğu dikkat çekmektedir. Buna göre boş bir pozisyona dair işe alım kararında bir adayın sadece cinsiyeti doğrultusunda diğer adaya tercih edilmesi doğrudan cinsiyet ayrımcılığı olarak kabul edilmektedir (Skaggs ve Bridges, 2013). Bir diğer ifadeyle işin yerine getirilmesinde bir gereklilik olmamasına rağmen iş ilanlarının kadın veya erkek aday önkoşulu ile hazırlanmasının doğrudan yapılan cinsiyet ayrımcılığına örnek olacağı söylenebilir. Diğer taraftan dolaylı olarak yapılan cinsiyet ayrımcılığı ise işletmelerdeki işlerin daha en başta kadın veya erkek işi şeklinde nitelendirilmesi ve söz konusu işlerin belirli cinsiyet özelliklerini taşıyacak şekilde tanımlanması ile ortaya çıktığı görülmektedir (Demir, 2011). Buna göre işe alımda belli bir boy ortalamasının öngörülmesi halinde, bunun cinsiyetle görünürde bir ilgisinin bulunmamasına rağmen, bu boy şartını kadınların sağlama oranı erkeklere göre esaslı bir biçimde az ise, boy

şartının kadınlar aleyhine dolaylı ayrımcılığın göstergesi olabileceği de açıktır (Ünlü, 2010:252).

2. Araştırma Metodolojisi

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın amacı, yöntemi ve kısıtları ile araştırma sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada cevabı aranan temel soru, “Türkiye’de iş ilanlarında cinsiyet ayrımcılığı yapılmakta mıdır?” sorusudur. Dolayısıyla araştırmanın amacı, işe alım sürecinin ilk aşamasını oluşturan iş ilanlarında cinsiyet ayrımcılığı yapıp yapılmadığını Türkiye bağlamında ve inşaat mühendisliği ilanları çerçevesinde ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında inşaat mühendisliği ilanlarının incelenmesinin temel nedeni, inşaat mühendisliği mesleğinin eril bir meslek olma özelliği taşımasıdır. Bu bağlamda mesleğin potansiyel cinsiyet ayrımcılığı için uygun bir zemin oluşturması nedeniyle araştırma amacına uygun bir örneklem oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

2.2. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın veri kaynağını www.kariyer.net iş ve elaman ilanları sitesinden ulaşılan inşaat mühendisliği iş ilanları oluşturmaktadır. Bu doğrultuda 01-31 Ocak 2019 tarihleri arasında bu sitede yer alan inşaat mühendisliği ilanları içerik analizi yöntemi (Holsti, 1969; Luborsky, 1994) kullanılarak incelenmiştir. Bilindiği gibi içerik analizi, araştırma kapsamında elde edilen verileri araştırma sorusu çerçevesinde açıklayan kavramlara ve söz konusu kavramlar arasındaki ilişkilere ulaşmak amacıyla gerçekleştirilen bir analiz yöntemidir. Böylece araştırmacı tarafından benzer kavram ve olgular tespit edilmekte ve anlaşılır temalar halinde okuyucuya sunulmaktadır. Buna göre içerik analizi; araştırmada elde edilen verilerin analiz edilebilir şekilde hazırlanması, kodlanması ve elde edilen bulguların araştırma sorusu çerçevesinde yorumlanması olmak üzere üç temel aşamada gerçekleştirilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu doğrultuda ilk olarak www.kariyer.net sitesinde 01-31 Ocak 2019 tarihleri arasında yayınlanan inşaat mühendisliği ilanları toplanarak analize hazır hale getirilmiştir. Söz konusu dönemde yayınlanan 146 inşaat mühendisliği ilanı olduğu belirlenmiştir. Verilerin analize hazırlanması aşamasında ilanlara ilişkin bir ön inceleme yapılmış ve bu ilanlar arasında işletmeler tarafından aynı pozisyon için farklı bölgelerde verilen veya güncelleme nedeniyle tekrar edilen

ilanlar olduğu tespit edilmiştir. Böylece 34 ilan kapsam dışı bırakılarak 112 inşaat mühendisliği ilanı değerlendirilmeye alınmıştır.

Verilerin kodlanması aşaması, iş alımlarda cinsiyet ayrımcılığı ile ilgili literatür göz önünde bulundurularak iki aşamalı olarak gerçekleştirilmiştir. Buna göre ilk olarak analize dâhil edilen inşaat mühendisliği ilanları, iş ilanlarında doğrudan cinsiyet ayrımcılığı yapıp yapılmadığı sorusu çerçevesinde değerlendirilmiştir. İş ilanlarında dolaylı cinsiyet ayrımcılığına odaklanan ikinci aşamada ise söz konusu ilanlarda adayların sahip olması beklenen nitelikler, “erillik/dişillik” olgusu çerçevesinde incelemeye tabi tutulmuştur. Bilindiği üzere erillik/dişillik, toplumsal düzlemde kadınlara ve erkeklere uygun görülen kişilik özelliklerine ve davranış kalıplarına atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda genel olarak “*edilgen, yumuşak huylu, güler yüzlü, işbirliğine meyilli olmak, rekabetten kaçınmak, empati kurabilmek vb.*” özellikler dişil nitelikler ve davranışlar olarak; “*sonuç odaklı, rekabetçi, hırslı, etken, rasyonel olmak, analitik düşünebilmek, liderlik özelliklerine sahip olmak vb.*” özellikler ise eril nitelikler ve davranışlar olarak kabul edilmektedir (Hancock vd., 2014: 87; Ridgeway, 2011:103; Moss-Racusin, 2010: 141; Powell vd., 2002:181-182; Sargut, 2001:175). Sonuç olarak araştırma kapsamına alınan iş ilanları literatür incelemesi çerçevesinde elde edilen bu bilgiler doğrultusunda kodlanmış, elde edilen bulgular ise araştırma sorusu ve literatürde benzer çalışmalarda elde edilen bulgular göz önünde bulundurularak yorumlanmıştır.

2.3. Araştırmanın Kısıtları

Araştırmanın en önemli kısıdı araştırma verilerinin sadece yazılı bir materyal niteliği taşıyan iş ilanlarını kapsamasıdır. Nitekim söz konusu iş ilanlarının hazırlanma sürecinde cinsiyetin ne derece göz önünde bulundurulduğu ya da bu süreçte yer alan kişilerin cinsiyet ayrımcılığına ilişkin ne derece bilgi sahibi olduğunu söylemek mümkün değildir. Çalışmanın Türkiye bağlamında sadece tek bir sektöre ait iş ilanları çerçevesinde gerçekleştirilmesi ise araştırmanın bir diğer önemli kısıdını oluşturmaktadır.

2.4. Araştırmanın Bulguları

Yapılan analizler çerçevesinde incelenen inşaat mühendisliği iş ilanlarının 63’ünde (%56,25) adayın cinsiyetine ilişkin hiçbir kriterin bulunmadığı görülürken 42 ilanda (%37,5) ise başvuru şartları arasında adayın cinsiyetinin “*erkek/bay*” olarak açıkça belirtildiği dikkat çekmektedir. İlanların 7’sinde ise (%6,25) “*bay veya bayan*” ifadesi yer aldığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra analiz kapsamına alınan ilanlarda dikkat çeken bir diğer nokta, sadece

erkeklerle ait bir nitelik olma özelliği taşıyan “*askerlik durumu*” ifadesi olmuştur. Buna göre incelenen iş ilanlarının 29’unda (%25,89) ilana sadece erkek adayların başvuracağı varsayımını altında “*askerlikle ilişkisi olmayan*” ifadesi kullanılırken, ilanların 28’inde (%25) kadın adayların da ilana başvurabileceği varsayımı ile askerlik koşuluna “*erkek adaylar için*” ifadesinin eklendiği görülmektedir. Analize tabi tutulan ilanların 55’inde (%49,11) ise askerlik ile ilgili herhangi bir ön koşula rastlanamamıştır.

İş ilanları dolaylı cinsiyet ayrımcılığı kapsamında içerdiği “*eril*” ve “*dişil*” ifadeler bağlamında incelendiğinde ise dikkat çeken ilk husus, ilanların çok büyük oranda “*eril*” ve “*dişil*” özellikleri içerecek şekilde hazırlanmasıdır. Buna göre söz konusu ilanların 91’inde (%81,25) eril/dişil olarak nitelendirilebilecek ifadelerle rastlanırken 21 (%18,75) ilanda ise eril/dişil olarak nitelendirilebilecek hiçbir ifadeye rastlanamamıştır. Bir diğer ifadeyle incelenen ilanların sadece çok düşük bir yüzdesi cinsiyet açısından nötr bir nitelik taşımaktadır. Bunların dışındaki ilanların ise belirli bir cinsiyete ait adaylara daha büyük avantajlar sağlayacak cinsiyet temelli ifadeler içerdiğini söylemek mümkündür. Yapılan analizler çerçevesinde dikkat çeken bir diğer husus ise aşağıda verilen tablolarda görüleceği üzere söz konusu ilanlarda yer alan eril özelliklerin (9) dişil özelliklere (4) nazaran sayıca daha fazla olduğudur. Buna göre analize tabi tutulan inşaat mühendisliği iş ilanlarında adaylardan sahip olmaları beklenen eril özelliklerin dişil özelliklerden daha fazla olduğu görülmektedir. Analize tabi tutulan ilanlarda geçen eril özellikler Tablo 1’de gösterildiği gibidir:

Tablo 1. Eril Özellikler

Eril Özellikler	n	%
Seyahat Engeli Olmamak	29	25,89
Liderlik Yeteneğine Sahip Olmak	26	23,21
Sonuç Odaklı Olmak	20	17,86
Yoğun Çalışma Temposuna Uyum Sağlayabilmek	19	16,96
Analitik Düşünme Yeteneğine Sahip Olmak	15	13,39
Esnek Çalışma Saatlerine Uyum Sağlayabilmek	13	11,61
Dinamik Olmak	12	10,71
Vizyon Sahibi Olmak	2	1,79
İnsiyatif Alabilmek	2	1,79

Tablo 1’den de görüleceği üzere iş ilanlarında işletmelerin ilana başvuracak adaylardan sahip olmalarını bekledikleri eril özellikler; “seyahat engeli olmamak” (29), “liderlik yeteneğine sahip olmak” (26), “sonuç odaklı olmak” (20) “yoğun çalışma temposuna uyum sağlayabilmek” (19), “analitik düşünme yeteneğine sahip olmak” (15), “esnek çalışma saatlerine uyum sağlayabilmek” (13), “dinamik olmak” (12), “vizyon sahibi olmak” (2) ve “inisiyatif alabilmek” (2) olarak sıralanmaktadır. Yapılan analizler sonucu ilanlarda yer aldığı tespit edilen dişil özellikler ise Tablo 2’de gösterilmiştir:

Tablo 2. Dişil Nitelikler

Dişil Özellikler	n	%
İletişim Becerisine Sahip Olmak	36	32,14
İnsan İlişkilerinde Başarılı Olmak	6	5,36
Özverili Olmak	5	4,46
Uyumlu Olmak	2	1,79

Tablo 2’de görüldüğü gibi işletmelerin iş ilanlarına başvuracak adaylardan sahip olmalarını bekledikleri dişil özellikler “iletişim becerisine sahip olmak” (36), “insan ilişkilerinde başarılı olmak” (6), “özverili olmak” (5) ve “uyumlu olmak” (2) olarak tespit edilmiştir. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus ise söz konusu dişil özelliklerin iş ilanlarında eril ifadeler çerçevesinde yer bulmasıdır. Örneğin; söz konusu ilanlarda işletmeler, dişil bir özellik olan “iletişim becerisine sahip olmak” özelliğini eril bir ifade şekli kullanmak suretiyle “iletişim becerisi **güçlü/ kuvvetli**” şeklinde dile getirmeyi tercih etmişlerdir.

Sonuç

Cinsiyet ayrımcılığı, işletmelerde önemli bir sorun olmaya devam etmektedir (Maas ve Torres-Gonzalez, 2011:667). Şöyle ki yüzyıllar boyunca özel alan içinde rolleri tanımlanmış olan kadınlar çalışma yaşamının dışında tutulmuşlardır. Sosyal normlar ve yasalarla kadınların çalışma yaşamının dışında tutulduğu bu süre zarfında çalışma yaşamı ve işletmeler sadece erkeklerin varlık gösterdiği bir alan olmuştur. Bu nedendir ki kadınlar, öncelikle yedek işgücü ve daha sonraki zamanlarda kariyer hedefleri doğrultusunda hareket eden oyuncular olarak çalışma yaşamına girdiklerinde esasında erkekler tarafından erkekler için onların değerlerini yüceltecek şekilde kurulmuş bir yapıya dâhil olmuşlardır. Böyle bir yapı içerisinde kadınların dezavantajlı bir durumda olmaları ve hatta ayrımcılık uygulamaları ile karşı

karşıya kalmaları çokta şaşırtıcı olmamaktadır. Bununla birlikte kadınların çalışma yaşamında varlık göstermelerinin üzerinden uzun yıllar geçtiği ve kadınların her geçen gün daha fazla işletmelerde kilit pozisyonlarda yer buldukları düşünüldüğünde bu ayrımcı uygulamaların ortadan kalkacağı varsayımında bulunmak mümkündür. Gerçekten de geçmiş yıllarda kadınların belirli meslekler için yükseköğrenim kurumlarında eğitim almalarına izin dahi verilmemesi, işletmelerde belirli pozisyonlara başvurmalarının açıkça engellenmesi gibi doğrudan yapılan ayrımcılık uygulamalarının yasalarla engellenmeye başlandığı ortadadır. Ancak yapılan çalışmalar işletmelerde cinsiyet ayrımcılığının uygulamada yoğun bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Söz konusu ayrımcılığın özellikle ücretlendirme, performans değerlendirme, kariyer gelişimi, eğitim imkânları vb. temel insan kaynakları yönetimi uygulamalarında ortaya çıktığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bir diğer temel insan kaynakları yönetimi fonksiyonu olan işe alma ve yerleştirme fonksiyonuna ilişkin uygulamalarda var olabilecek cinsiyet ayrımcılığını ortaya koyan çok fazla bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle temel insan kaynakları yönetimi fonksiyonlarının etkinliğini belirleyecek doğru adayları işletmeye çekme yönünde uygulanan politikaların cinsiyet ayrımcılığına yer verip vermediği sorusu literatür kapsamında ihmal edilmiş bir sorudur. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı, işe alım sürecinin ilk aşamasını oluşturan iş ilanlarında cinsiyet ayrımcılığı yapıp yapılmadığını Türkiye bağlamında ve inşaat mühendisliği ilanları çerçevesinde ortaya koymaktır. Araştırma kapsamında inşaat mühendisliği ilanlarının incelenmesinin temel nedeni daha önce de ifade edildiği gibi inşaat mühendisliği mesleğinin kadınların belirli bir zamana kadar eğitimini dahi alamadıkları eril bir meslek özelliği taşımasıdır. Bu bağlamda eril değerler çerçevesinde şekillenmiş mesleklerden biri olarak inşaat mühendisliği mesleğinin potansiyel cinsiyet ayrımcılığı için uygun bir zemin oluşturabileceği ve cinsiyet ayrımcılığı uygulamalarının izinin sürülmesinde elverişli bir örneklem olacağı düşünülmüştür.

Araştırma kapsamında 01-31 Ocak 2019 tarihleri arasında www.kariyer.net sitesinde yayınlanan inşaat mühendisliği ilanları içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Söz konusu dönemde www.kariyer.net sitesinde 146 inşaat mühendisliği ilanı yayınlandığı ancak yapılan ön değerlendirme sonucu bazı ilanların tekrar ettiği tespit edilmiştir. Bunun için çeşitli nedenlerle tekrar ettiği saptanan 34 ilan kapsam dışı bırakılarak 112 inşaat mühendisliği ilanı araştırma sorusu çerçevesinde değerlendirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda incelen iş ilanlarının %37,5 gibi yüksek bir

oranında başvuracak adayların “erkek” olması önkoşulunun getirildiği tespit edilmiştir. Aynı zamanda söz konusu ilanların %25,89’unda sadece erkeklere ait bir nitelik olma özelliği taşıyan “askerlik durumu” nun yalnızca erkeklere hitap eder bir ifade tarzı ile “askerlikle ilişkisi olmayan” şeklinde yer aldığı görülmüştür. Buna göre kadın adayların da iş ilanına başvurabileceği varsayımı göz ardı edildiğini söylemek mümkündür. Elde edilen bu bulgulardan hareketle “biyolojik ve işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartların oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde cinsiyet nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapılamayacağı” 4857 sayılı İş Kanunu’nun 5. Maddesinde açıkça yasaklanmasına rağmen incelenen iş ilanlarında doğrudan cinsiyet ayrımcılığının yapıldığını söylemek mümkündür. Bunun da ötesinde doğrudan cinsiyet ayrımcılığı yapılan ilanların oransal olarak yüksek olması bu ayrımcılık uygulamalarının birer istisna değil bir norm olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Çalışma kapsamında elde edilen bu bulgu literatürde yapılan diğer çalışmaların bulgularıyla da desteklenmektedir. Nitekim Türkiye bağlamında özellikle madencilik, çalışmanın örneklemini oluşturan inşaat ve mühendislik gibi eril nitelik taşıyan meslek ve sektörlerde cinsiyet ayrımcılığının sıklıkla yaşandığı çeşitli çalışma ve raporlarda ortaya konmuştur (Dedeoğlu, 2009). Bu bağlamda cinsiyet ayrımcılığını engellemeye dönük olarak yapılan yasal girişimlere rağmen özellikle erkek egemen sektörlerde bir norm halini alan cinsiyet ayrımcılığının kadınların erkekler karşısında çalışma yaşamında dezavantajlı konumunu güçlendirdiğini ve sürekli hale getirdiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

“İş ilanlarında dolaylı cinsiyet ayrımcılığı yapılmakta mıdır” sorusuna yanıt bulmak amacıyla araştırma kapsamına alınan iş ilanları literatür kapsamında genel kabul gören “eril” ve “dişil” dişil ifadeler bağlamında analiz edilmiştir. Bu doğrultuda yapılan analizler söz konusu ilanların %81,25 gibi neredeyse tamamına yakınının eril/dişil olarak nitelendirilebilecek ifadeler içerdiğini ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra söz konusu ifadelerin hem oransal olarak hem de çeşitlilik açısından eril bir nitelik taşıdığını göstermiştir. Bir diğer ifadeyle incelenen inşaat mühendisliği iş ilanlarının genel olarak erkek adaylara avantaj sağlayacak düzeyde eril nitelikler çerçevesinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Buna göre işletmelerin yayınladıkları iş ilanlarında eril özellikleri ön plana çıkararak adaylardan bu nitelikleri taşımaları yönündeki talepleri kadın adayları dezavantajlı duruma düşüren dolaylı bir cinsiyet ayrımcılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada vurgulanması gereken önemli bir husus ise incelenen iş ilanlarında varlığı tespit edilen az sayıdaki dişil ifadelerin eril bir

söylem ile yer bulmasıdır. Örneğin; söz konusu ilanlarda işletmeler kadınların ilişki odaklı sosyalleşme süreçlerinin (Erny, 2014; Tong, 2009; Erdoğan, 2008) bir mahsulü olarak, dışıl bir özellik olarak kabul edilebilecek “*iletişim becerisine sahip olmak*” özelliğini “*iletişim becerisi güçlü/ kuvvetli*” gibi eril bir ifade şekliyle dile getirmişlerdir. Buradan hareketle inşaat mühendisliği mesleğinin kadınları mesleğe ilişkin eğitimi dahi almaktan alıkoyduğu zamanlarda şekillenen eril mekanizmaların halen güçlü bir şekilde varlığını hissettirdiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda mesleğin birer üyesi olabilmek için yükseköğrenim almaya hak kazanan ve bu süreci başarıyla tamamlayan kadınların mesleğin birer üyesi olmalarına rağmen piyasada sadece kendilerine uygun görülen pozisyonlarda yer bulabildikleri görülmektedir.

Son olarak bu çalışmanın çeşitli kısıtlar çerçevesinde gerçekleştirildiğinin altını çizmek gerekmektedir. Buna göre araştırmanın en önemli kısıdı, araştırma verilerini oluşturan iş ilanlarının hazırlanma sürecinde cinsiyetin ne derece göz önünde bulundurulduğu ya da bu süreçte yer alan kişilerin cinsiyet ayrımcılığına ilişkin ne derece bilgi sahibi olduğunu söylemenin mümkün olmamasıdır. Bununla birlikte cinsiyete ilişkin önyargılar, erillik/dişillik algıları veya kadınlara/erkeklerle uygun görülen mesleklere ilişkin tutumların genellikle kültürel sosyalleşme sürecinde edinilen algı ve tutumlar olmaları nedeniyle bilinçli bir nitelik taşımayabileceği konusu da vurgulanmalıdır. Bir diğer ifadeyle doğrudan cinsiyet ayrımcılığı olmasa bile dolaylı cinsiyet ayrımcılığının ortaya çıkmasına neden olan erillik/dişillik algısının kişilerin bilinçli bir çabası olmaktan ziyade kültürel sosyalleşme sürecinde edinilen algı ve tutumların etkisiyle içgüdüsel bir nitelik taşıyacağını söylemek mümkündür. Bu bağlamda araştırma kapsamında varlığı tespit edilen dolaylı cinsiyet ayrımcılığının sektöre ve mesleğe ilişkin cinsiyetçi önyargıların bir sonucu olduğu kanısına varmak çok da yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla kadınların inşaat mühendisliği gibi eril nitelikleri ve kişilik özelliklerini yücelten mesleklerde yer bulabilmelerinin ancak söz konusu nitelikleri içselleştirme suretiyle olanaklı hale geleceği düşünülebilir. Araştırmadan elde edilen bulgular ve literatür kapsamında yapılan diğer araştırmalar (Saavedra vd., 2014; Ridgeway, 2011; Powell vd., 2009) göz önünde bulundurulduğunda inşaat mühendisliği mesleğinin bir üyesi olmak ve sektörde kabul görmek isteyen kadınlardan beklenenin aslında eril bir kimlik geliştirmeleri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKLAR

- ACUNER, AKIN, Şebnem (2019), "Kadın Çalışanların Kariyer Geliştirme Sürecinde Karşılaştıkları Sorunlar", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (23):35-52 ISSN 1307-9832.
- AKBABA, A. ve Günlü, E. (2009), Otel İşletmelerinde İşgören Bulma, Seçme Ve Eğitim Sürecinin Stratejik İnsan Kaynakları Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi: Beş Yıldızlı Otellerde Bir Araştırma, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9:18, 1-25.
- ARMSTRONG, Michael (2006), *A Handbook Human Resource Management Practice*, 10. Edition, London: KoganPage.
- BENNINGTON, Lynne (2007), "HR Managers as Ethics Agents of the State", Editörler: PINNINGTON, A., R. Macklin ve T. Campbell, *Human Resource Management: Ethics and Employment*, Oxford University Press, New York, pp. 137-151.
- BUCKLEY, Ronald, M., Danielle S. Beu, Dwight D. Frink, Jack L. Howard, Howard Berkson, Tommie A. Mobbs ve Gerald R. Ferris (2001), "Ethical Issues in Human Resources Systems", *Human Resource Management Review*, Vol: 11, pp. 11-29.
- DEDEOĞLU, Saniye (2009), "Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye’de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı" *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 2, ss. 41-54.
- DEMİR, Mahmut (2011), "İş Yaşamında Ayrımcılık: Turizm Sektörü Örneği", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, ss.760-784.
- ERDOĞAN, T. (2008), Nancy Chodorow’un Düşüncesinde Toplumsal Cinsiyet Organizasyonunun Merkezi unsuru Olarak Annelik, *Aile ve Toplum*, 4 (14), 73-82.
- ERNY, M. (2014), "Gender and Democratization", *European Scientific Journal*, 2, pp. 198-213.
- FERNANDEZ, M. Roberto ve Mors, Louise, Marie (2008), "Competing for Jobs: Labor Queues and Gender Sorting in the Hiring Process", *Social Science Research*, Vol: 3, pp.1061–1080.
- HANCOCK, Connie; Pérez-Quintana, Anna ve Esther Hormiga (2014), "Stereotypical Notions of the Entrepreneur: An Analysis from a Perspective of Gender", *Journal of Promotion Management*, 20:1, pp.82-94, DOI: 10.1080/10496491.2014.869100.
- HOLSTI, Ole R. (1969), *Content Analysis For The Social Sciences and Humanities*, Menlo Park, C.A: Addison- Wesley.

- JARRELL, Stephen B.ve T. D. Stanley (2004), Declining Bias and Gender Wage Discrimination? A Meta-Regression Analysis, *J. Human Resources*, Vol. XXXIX, No. 3, pp. 828-838, doi: 10.3368/jhr.XXXIX.3.828.
- KOÇ, Nizamettin (2002), “İnsan Kaynaklarını Değerlendirme ve Personel Seçiminde Psikolojik Testler”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 33, Sayı: 1-2, s. 1-7.
- LUBORSKY, Mark R. (1994). *Qualitative Research in Ageing Research*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- MAAS, S. Victor ve Torres-Gonzalez, Raquel (2011), “Subjective Performance Evaluation and Gender Discrimination”, *Journal of Business Ethics*, Vol: 101, ss. 667–681, DOI 10.1007/s10551-011-0763-7.
- MEHRABAD, M. Saidi ve M. FathianBrojeny (2007), “The Development of an Expert System for Effective Selection and Appointment of the Jobs Applicants in Human Resource Management”, *Computers and Industrial Engineering*, Vol. 53, pp. 306-312.
- MOSS-RACUSIN, Corinne A.,Phelan, Julie E. ve Rudman, Laurie A. (2010), "When Men Break the Gender Rules: Status Incongruity and Backlash Against Modest Men", *Psychology of Men & Masculinity*, Vol. 11, No. 2, pp.140–151, DOI: 10.1037/a0018093.
- ÖZEN, Serap ve Can, Damla. (2018), "İnsan Kaynakları Yöneticilerinin İşyerinde Toplumsal Cinsiyet Algıları", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt:19, Sayı:42, ss.13-34.
- ÖZYER, Kubilay ve Azizoğlu, Öznur (2014), “İş Hayatında Kadınların Önündeki Cam Tavan Engelleri İle Algılanan Örgütsel Adalet Arasındaki İlişki”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Yıl 10, Sayı 1, ss.95-106.
- POWELL, G. N., Butterfield, D. A. ve Parent, J. D. (2002). "Gender and Managerial Stereotypes: Havethe Times Changed?", *Journal of Management*, 28(2), pp.177-193.
- POWELL, Abigail, Barbara Bagilhole ve Andrew Dainty (2009), "How Women Engineers Do and Undo Gender: Consequences for Gender Equality", *Gender, Work and Organization*, Vol. 16, No. 4, July 2009, pp.411-428.
- RIDGEWAY, C. L. (2011), *Framed by Gender: How Gender Inequality Persists In The Modern World*, Oxford University Press: USA.
- SAAVEDRA, Luísa; Alexandra M. Araújo, Maria do Céu Taveira & Cristina C. Vieira (2014), "Dilemmas of Girls and Women in Engineering: a

- Study in Portugal", *Educational Review*, 66:3, 330-344, DOI: 10.1080/00131911.2013.780006
- SARGUT, S. (2001), *Kültürler Arası Farklılaşma Ve Yönetimi*.2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- SAYAR, Gökçen (2008), *İşveren Ve Yönetici Profili Açısından Cinsiyet Ayrımcılığı (Ücret, Terfi, İşe Alma)*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kütahya.
- SCOTT, D. Elizabeth (2005), "The Ethics of Human Resource Management", Editörler: BUDD, J. W. ve J. G. Scoville, *The Ethics of Human Resources and Industrial Relations*, Labor and Employment Relations Association, pp. 173-201.
- SKAGGS, Sheryl ve Bridges, Jennifer (2013), "Race and Sex Discrimination in the Employment Process" *Sociology Compass*, 7/5, pp. 404-415.
- TONG, R. (2009), *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Third Edition, Westview Press, A Member of the Perseus Books Group.
- ÜNAL, Ayşe (2002), "İşletmelerde İnsan Kaynaklarının Önemi, İnsan Kaynakları İşlevleri ve İnsan Kaynakları Yönetimi Sisteminde Ücretleme", *Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1/2002.
- ÜNLÜ, Vahap (2010), "İşe Alımda Cinsiyet Ayrımcılığı", *Sicil İş Hukuku Dergisi*, Sayı:18, ss. 247-255.
- WEAVER, R. Gary (2004), "Ethics and Employees: Making the Connection", *The Academy of Management Executive*, Vol: 18, No: 2, pp. 121-125.
- WEAVER, R. Gary ve Trevino, Linda, Klebe (2001), "The Role of Human Resources in Ethics/Compliance Management A Fairness Perspective", *Human Resource Management Review*, Vol: 11, pp. 113-134.
- YILDIRIM, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YÜKSEL, Öznur (2000), *İnsan Kaynakları Yönetimi*, 3. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.

TURİZM BAĞLAMINDA GELENEKSEL TÜRK EL SANATI LÜLETAŞI İŞLEMECİLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hasan KÖŞKER¹, Sıla KARACAOĞLU²

Geliş: 15.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.565813

Öz

Bir toplumun geçmişi ile geleceği arasında bağ kuran, o toplumun sanatını, kültürünü yansıtan geleneksel el sanatları destinasyonun turistik çekiciliğini arttırmaktadır. Bazı el sanatları, turistler için hediyelik veya dekoratif bir eşya olarak çok anlamlı olabilmektedir. Bu araştırma, Türkiye'nin maden grubundaki ilk coğrafi işaretli ürünü olarak tescil edilmiş olan lületaş ile lületaş işlemeciliği sanatını tanıtmayı, lületaş işlemeciliğinin mevcut sorunlarını irdelemeyi, söz konusu sanatın yaşatılmasının ve sürdürülebilirliğinin turizm açısından önemine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında 10.03.2019-18.03.2019 tarihlerinde 8 lületaş ustası ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler betimsel analiz tekniğiyle analiz edilmiştir. Bulgular; günümüzde lületaş ustalarının sayısının az olduğunu, genç kuşağın bu sanatı öğrenmek için istekli olmadığını göstermektedir. Katılımcılar, lületaş işlemeciliğinin özendirilmesi ve sürdürülmesi için lise, önlisans ve lisans düzeyinde bölümlerin açılması, devletin başta gençler olmak üzere lületaş ustalarını maddi olarak desteklemesi ve lületaş madenciliğine ilişkin yasal düzenlemeler getirilmesinin faydalı sonuçlar vereceğini ifade etmektedirler. Son olarak uluslararası etkinlikler ve turistlere yönelik açılacak atölyeler ile lületaşının tanıtımının yapılarak Eskişehir'in turistik anlamda gelişimine katkı sağlanabileceğine vurgu yapılmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Kdz. Ereğli Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, hasankosker@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0662-8301>.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Turizm Rehberliği, sila.karacaoğlu@bilecik.edu.tr, ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7724-2188>.

Anahtar Kelimeler: Eskişehir, lületaş, lületaş işlemeciliği, el sanatları, turizm.

ASSESSMENT OF TRADITIONAL TURKISH HANDICRAFT MEERSCHAUM ART PROCESSING IN THE CONTEXT OF TOURISM

Abstract

The traditional handicraft that connects the past and the future of a society, reflects the art and culture of that society, enhances the tourist attraction of the destination. Some handicrafts can be very meaningful as a gift or decorative item for tourists. The purpose of this research is to introduce the meerschaum, which was registered in Turkey as the first geographical indication product in the mining group, art of meerschaum processing, examine the current problems, draws attention to the importance of sustainability and survival of the art in terms of tourism. Within the scope of the research, face to face interviews were conducted with 8 meerschaum craftsmen on 10.03.2019-18.03.2019. Descriptive analyzes of the data were conducted. Results reveal that the number of meerschaum craftsmen is low today and the young generation is not willing to learn this art. Participants stated that opening of the departments at high school, associate degree and bachelor's degree level, the state's financial support for the meerschaum craftsmen especially for young people and the legal arrangements for meerschaum mining will be beneficial. The participants also emphasized that they could contribute to the touristic development of Eskişehir by introducing meerschaum via international events and workshops for tourists.

Keywords: Eskişehir, meerschaum, meerschaum processing, handicrafts, tourism.

Giriş

Geçmişten günümüze nesilden nesile aktarılan (Özhekim, 2009: 123) el sanatları, bir toplumun hayat tarzını, kültürünü, estetiğini ortaya koyan kültürel miras kaynaklarının başında yer almaktadır (Genç, 2015: 1). El sanatları bir toplumun duygularını, sanatsal beğenilerini ve kültürel zenginliklerini yansıtmaktadır (Akın, 2018: 241). El sanatları insanoğlunun temel bazı gündelik ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortaya çıkmış ve gelişim kaydetmiştir (Kalay, 2017: 369). Zamanla her toplum kendi kültürel kodlarını, sembollerini, duygularını, hayat felsefesini, sanatsal beğenilerini ve sanatının inceliklerini bu el sanatlarına naksetmişlerdir (Altıntaş, 2016: 162). El sanatlarındaki işçilik, malzeme, desen, turra, motif, figür, vb. onların hangi döneme ve hangi topluluğa

ait olduklarını, dönemin yaşam tarzını, adetlerini, geleneklerini, göreneklerini aktaran önemli belgelerdir (Özaltın ve Ölmez, 2011: 3). Bu yönüyle el sanatları, bir ülkenin ve o ülkede yaşayan toplumun sanat kimliğinin de estetik bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır.

El sanatı ürünleri; özgünlük, geleneksellik, bilgi birikimin aktarımı, sanat ve işlevin nesnede birleşmesi, coşku, süreklilik, estetik ve güzellik arayışı gibi içkin kavram ve imgelerle fabrika imalatı olan ürünlerden ayrılmaktadır (Öter, 2010: 174). Üretim sanayisinde meydana gelen teknolojik gelişmeler, otomasyon, seri üretim yüzlerce yıllık tarihi ve sanatsal mazisi olan el sanatlarını olumsuz etkilemiştir (Bayazit, Ceylan ve Saylan, 2012: 905; Genç, 2015: 9). Bununla birlikte moda gibi güncel akımlar tüketim talebini yeniden şekillendirmiştir. Bu süreçte kültürel ve sanatsal değeri olan geleneksel Türk el sanatlarından birçoğu değişik nedenlerden dolayı kaybolmuş, bir kısmı ise büyük fedakârlıklarla varlığı sürdürülmeye çalışılmaktadır (Altıntaş, 2016: 158). El sanatları sadece belli bir dönemin temel ihtiyaçlarını karşılayan, günümüzde rafa kaldırılacak bir nesne olarak görülmemelidir. Her parça el sanatı ürününün geçmişle gelecek arasında bağ kuran kültürel miras kaynaklarından biri olduğu unutulmamalıdır. Günümüzde turistik tüketim kalıpları yeniden şekillenmektedir. Birçok turist yerel ve otantik kültürü, objeleri, değerleri, yakından tanımak ve deneyimlemek istemektedir. Çoğu zaman kıymetini bilemediğimiz veya yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan el sanatları, turistler için hediyeelik ve dekoratif bir eşya olarak çok anlamlı olabilmektedir (Stainberger, 2002; Robinson ve Picard, 2006; Chang, Wall ve Chang, 2008). Dünyada bir çok destinasyon otantik ve özgün olan el sanatlarını destinasyon tanıtımında ve pazarlamasında etkili bir araç olarak kullanılmaktadır (Tjoa ve Wagner, 1998: 339).

Gün geçtikçe yerel ve kültürel değerlere sahip olan destinasyonların turistik çekicilikleri artmakta ve önemli turizm merkezlerine dönüşmektedirler. Turist ziyaret ettiği bir destinasyonda ekonomik, psikolojik (Chang vd. 2008: 386) ve sembolik değeri olan yöreye özgü el sanatı ürününü satın alma eğilimindedir (Stainberger 2002; Mustafa 2011; Mogindol ve Bagul, 2014). Bu satın alma eğilimi, el sanatlarının üretim ve satışının olduğu destinasyonlarda turistler ile yerli halk arasında sosyo-kültürel etkileşime (Evans 2000; Xie ve Wall, 2002) ve ulusal turizm kimliğinin tanıtılmasına neden olmaktadır (Tjoa ve Wagner, 1998: 338). Bununla birlikte el sanatları yerel ticaretin canlanmasına, ekonomiye, döviz girdisine, gayri safi milli hasılaya, istihdama ve yerel kalkınmaya katkı sağlamaktadır (Evans 2000; Xie ve Wall, 2002; Mustafa 2011; Naidu, Chand ve Southgate, 2014; Benson, 2014). Bu gelişmeler

yerli halkta kültürel farkındalık ve aidiyet duygusunu oluşturmada, etnik kimliklerini, kültürlerini, el sanatlarını gibi özgün değerlerini koruma, geliştirme ve sürdürme bilinci sağlamaktadır (Belk ve Groves, 1999: 21-23). Geleneksel ve yerel ürünlerde kalite ve özgünlükten taviz verilmeden sürdürülebilirliğinin sağlanması, bu ürünlerin kültürel miras olarak korunmasını sağlamakla kalmamakta aynı zamanda üretici ve tüketicilerin de korunmasını mümkün kılmaktadır (Giray, Özkan ve Oran, 2012: 109).

Önemli kültürel miras kaynaklarından olan el sanatlarının sürdürülebilirliği ve gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için arşivlenmesi gerekir. 1980'lere kadar altın çağını yaşayan lületaş, günümüzde birçok sorunla karşı karşıyadır. Bu sorunlar; ham taş üretimi, madencilik, lületaşının işlenmesi, eğitim, yeni ustaların yetiştirilmesi, pazarlama ve örgütlenme olarak sıralanabilir. Söz konusu nedenlerden dolayı lületaşının geçmişteki altın çağının sona erdiği söylenebilir (Algan, 2015: 16-19). Türkiye, dünya lületaş rezervi bakımından birinci sırada yer almaktadır. Ancak günümüzde lületaş ve lületaş işlemeciliği unutulmaya yüz tutmuş kültürel miras kaynaklarımızdan biri olarak aktarılmaktadır (Taşlıgil ve Güven, 2011: 436). Alanyazın incelendiğinde lületaş sektörünün sorunları (Algan, 2015), lületaş işlemeciliğinin önemi ile günümüzdeki durumu ve üretilen ürünlerin araştırılması (Özdemir ve Dudaş, 2011), lületaşının pazarlanması (Eroğlu, 2013), lületaşının doğal, tarihi, kültürel ve ekonomik özelliklerinin incelenmesi (Güven ve Taşlıgil, 2011), lületaşının coğrafi işaretli bir ürün olarak tur programlarında kullanılması (Çevik, 2018) konularında araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Ancak lületaşının turizm el sanatları ilişkisi çerçevesinde ele alan bir araştırmaya rastlanamamıştır. Bu araştırmanın amacı; Eskişehir'de binlerce yıllık mazisi olan lületaşını turizm ve el sanatları ilişkisi çerçevesinde ele almak ve arşivlemektir. Bu yönüyle araştırma, bundan sonra yapılacak araştırmalara kaynak teşkil edebilir.

1. Turizm ve El Sanatları

El sanatları, insanların çoğunlukla doğal hammaddeleri kullanarak, kendi bilgi ve becerisiyle elle ve/veya basit aletlerle ürettikleri, toplumun kültürünü ya da kişinin zevkini, becerisini yansıtan, gelir sağlamaya yönelik etkinliklerdir (Okuy, 2008: 9). El sanatları ortak kimlik, duygu ve aidiyet duygusu gibi özellikleri ile kültürel miras ve bu mirasın kodlarıyla oluşan kültürel belleğin bir unsurudur. El sanatları ustaları ise gerek taşıyıcı gerekse aktarıcı olarak bu kültürel birikimi ve deneyimi yaşatan, aktaran, icra eden ve geleceğe taşıyan kimselerdir (Arioğlu ve Atasoy, 2015: 112-113). Kültürel bilincin ve el sanatları sevgisinin genç kuşaklara aşılması, bu sanatı devam ettirecek ustaların

yetiştirilmesi el sanatlarının yaşatılması adına büyük bir önem taşımaktadır. Bununla birlikte el sanatlarının üretim sürecinin ve tekniğinin unutulmaması için mutlaka arşivlenerek muhafaza edilmesi gerekmektedir.

Kişinin turizm faaliyetlerine katılmasını sağlayan birçok kültürel çekicilik unsuru bulunmaktadır (Bayazit vd. 2012: 900-901). Tarihi ve kültürel yapılar, anıtlar, sanat abideleri, gelenek, görenek, müzik, el sanatları, yerel toplumların geçmişi ve bugünü dünya çapında birçok turistin ilgisini çekmektedir (Robinson ve Picard, 2006; Chang vd. 2008). El sanatları ile turizm arasında mantıklı ve çok güçlü bir bağ bulunmaktadır. Yerel gelenekleri ve yerel halkı temsil eden el sanatları turistik deneyimlerin ayrılmaz bir parçasını oluşturmakta (UNWTO, 2008), kültür turizminin gelişmesine pozitif yönde katkıda bulunmaktadır. Turizm de el sanatları gibi maddi ve manevi kültürel varlıkların kıymetlenerek değer kazanmasına (Kurgun ve Yumuk, 2013), korunmasına ve sürdürülebilirliğine katkıda bulunmaktadır (Okuyucu ve Somuncu, 2012; Benson 2014; Özbek ve Çevik, 2018). El sanatları, destinasyon tanıtımında ve turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılmasında önemli bir etkiye sahiptir (Akın, 2018). Bilhassa kırsal alanlarda turizm faaliyetlerinin geliştirilmesinde ve kırsal kalkınmada önemli bir rol üstlenmektedir (Demirbulat, Özdemir ve Bozok, 2015: 575). Turizm gelirlerinden yerel halkın faydalanması, halkın turizm sektörüne sahip çıkmasına neden olmaktadır. Bu felsefeden hareketle yerel halkın kültürel değerlerinden olan el sanatlarının turizm pazarına kazandırılması yerel halkın turizm faaliyetlerine katılımını sağlayacağı gibi el sanatlarının da turizm vasıtasıyla sahiplenmesini ve korunarak sürdürülebilirliğini sağlayacaktır (Türker ve Çelik, 2012: 93).

Bir destinasyonda turizm faaliyetlerinin gelişmesi el sanatları ve hediyelik eşya sektörünün de gelişmesine neden olmaktadır (Çelik ve Toprak, 2018; Özbek ve Çevik, 2018: 593). Birçok ülke, yerel halka gelir kaynağı ve iş olanağı sağladığı için arkeolojik ve tarihi destinasyonlarda kültürel turizmin bir parçası olarak el sanatlarından faydalanmaktadır (Mustafa, 2011: 145). Zira el sanatları hediyelik eşya bazında turistik deneyimleri zenginleştiren bir çekicilik unsurudur (Öter, 2010). Turist ziyaret ettiği destinasyonlarda yöresel el sanatlarını, eş, dost ve akrabalara alınabilecek değerli bir hediyelik eşya olarak görmekte (Mustafa, 2011: 145) ve satın alma eğilimindedir (Stainberger, 2002). Turistlerin satın aldığı kaliteli bir el sanatı, potansiyel turistlerin o el sanatına ve o el sanatının satın alındığı destinasyona olan ilgisini de arttırmaktadır (UNWTO, 2008). Turistik ürün sunumunda turistlerin gerçek deneyimler yaşaması turistik ürünün değerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Turistlerin geleneksel el sanatlarının yapılış sürecine tanıklık yapması, onların

yapılışını izlemesi hatta mümkünse deneyim yaşaması bu ürünleri daha değerli kıldığı gibi o destinasyonun da yaratıcı olarak tanınmasını sağlayacaktır (Altınay ve Dinçer, 2017: 347). Türkiye’de birçok destinasyonda el sanatları sadece satış tezgâhlarında veya hediyelik eşya dükkânlarında turiste sunulmaktadır. Bu durum turistlerin gerçek kültürel deneyimler yaşamasını engellediği gibi bu sanatın değerinin yeterince anlaşılmasına neden olabilmektedir. Nevşehir Avanos’taki çanak-çömlek atölyelerinde olduğu gibi üretim ile satış birimlerinin iç içe olması, turistlerin el sanatlarının üretim sürecinden satış sürecine kadar olan aşamaları görmesi, bazı aşamaları deneyimlemesi daha etkili sonuçlar verecektir.

Markwick (2001), Malta’da yaptığı araştırmada; el sanatları ile turizm sektörü arasında karışık ve çok yönlü bir ilişkinin olduğunu, turizm sektörünün büyümesinin el sanatları üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin olduğunu ifade etmektedir. Turizm sektörünün büyümesinin geleneksel el sanatlarının sürdürülebilirliğini teşvik ettiğini ve koruduğunu vurgulamaktadır. Ancak el sanatlarına olan yoğun ilginin ise el sanatlarını ticari bir meta ve ticari bir sömürü haline getirildiğini, bazen kaba, basit, özensiz hatta fabrikasyon üretimi el sanatları ile sonuçlandığını ifade etmektedir. Bu durum ise yerel ve tarihi kültürün sömürülerek yozlaşmasıyla sonuçlanmaktadır. Timothy ve Boyd (2006), turistlerin el sanatının özgünlüğüne, uygunluğuna, çekiciliğine, estetiğine, kültürel ve tarihsel bütünlüğüne, el sanatlarının yapımına ve izlenmesine, objenin fonksiyonel kullanılmasına ve ürünün özgün kökenine önem verdiklerini ifade etmektedir. Chang vd. (2008), Atalay doküman el sanatlarının orijinallik algısı üzerine yaptıkları araştırmada; geleneksel renklerin, üretim yöntemlerinin ve desenlerin turistler için daha önemli ve anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Öter (2010), İzmir’deki beş ilçedeki 74 el sanatçısı üzerine yaptığı araştırmada; esnafın el sanatlarının sanatsal ve estetiğinden ziyade parasal yönüne odaklandıklarını, el sanatçıların aracılar tarafından sömürülmesinden dolayı yeterince kazanç elde edemediklerini, erkek el sanatçılarından bir kısmının geçici olarak bu işi yaptığını daha kazançlı iş olursa bu işi bırakacaklarını, el sanatlarına yerli vatandaşın talebinin az olduğunu tespit etmiştir. Mustafa (2011), Ürdün’de bir turizm ürünü olarak el sanatlarının sürdürülebilirliği üzerinde yaptığı araştırmada; Ürdün’ün el sanatları potansiyeli açısından zengin bir ülke olmasına rağmen el sanatlarından turistik açıdan yeterince faydalanılmadığını ifade etmektedir. El sanatlarının önemli bir kültürel miras kaynağı olduğunu, bunların korunması ve yaşatılmasının gerektiğini, yüksek kalitedeki turistleri çekmek için niş olan el sanatlarının

önem arz ettiğini, turizm sektörüne bağlı olan ülkelerde el sanatlarının ekonomik açıdan hayati bir öneminin olduğunu vurgulamaktadır.

Bayazit vd. (2012), Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki geleneksel el sanatları üzerine yaptıkları araştırmada; bölgenin el sanatları potansiyeli açısından zengin olduğu, el sanatlarının turistik açıdan değerlendirilerek önemli bir gelir, yerel kalkınma ve istihdam kaynağı olabileceği ifade edilmektedir. Ancak, günümüzde bu el sanatlarının birçoğunun ilgisizlik ve çırak bulunamamasından dolayı sıkıntılı bir sürece girdiği vurgulanmaktadır. Can (2013), Türkiye'nin nitelikli el sanatları potansiyeli açısından çok zengin bir ülke olduğu, ancak bilgi paylaşımı ve örgütlenme sorununun olduğu, zor şartlara rağmen geçimini el sanatlarıyla sürdürmeye çalışan yaşlı, düşük eğitilmiş bir kesim olduğu gibi, hobi ve zevk amaçlı el sanatlarıyla uğraşan bu sanatları yaşatmaya çalışan bir kesimin de bulunduğunu belirtilmektedir. Kurgun ve Yumuk (2013), İzmir'in Kemalpaşa ve Menderes ilçelerindeki boncuk atölyelerindeki işletmeler üzerine yaptıkları araştırmada; boncuk üretiminde en büyük sorunun hammadde yetersizliğinin olduğunu, orijinal ürünlere kıyasla daha ucuz olması nedeniyle Çin yapımı boncukların daha çok tercih edildiğini ifade etmektedir. Türk kültüründe önemli bir yeri olan nazar boncuğu ve diğer boncuk türlerinin yeterince tanıtılmaması ve söz konusu boncuk sanatını zor şartlarda devam ettirmeye çalışan yöre halkının kamu ve sivil toplum kuruluşlarınca desteklenmemesi durumunda bu geleneğin geleceğinin tehlikede olacağı, özgün olan el sanatlarının yerinin doldurulamayacağı vurgulanmaktadır. Mogindol ve Bagul (2014), Malezya'nın Sabah destinasyonunu ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerin el sanatlarının çekiciliğine yönelik algıları üzerine yaptığı araştırmada; yerli ve yabancı turistlerin yerel el sanatlarının evde veya ofiste sergilenebilecek ya da hediyelik olarak alınabilecek uygun bir ürün olduğu noktasında birleştikleri görülmektedir. Bunun yanında yerli ve yabancı turistlerin el sanatlarına yönelik algılarında farklılıklar olduğu, yerli turistlerin el sanatlarına yönelik inançlarının daha fazla olduğu, ancak yabancıların davranışsal (satın alma) inançlarının yerli turistlerden fazla olduğu, yabancı turistlerin beğendikleri el sanatlarını daha çok sahiplenme ve satın alma eğiliminde oldukları ortaya konulmuştur.

Açar (2014), Tokat yazmaları üzerinde yaptığı araştırmada; geleneksel yöntemlerle yazma üreten ve bu sanatın yaşaması için uğraş veren sadece birkaç yazma sanatkarının kaldığını, teknolojik gelişmelerin geleneksel Tokat yazmalarının orijinalliğini bozduğunu, ahşap kalıp baskı yerine seri üretime uygun olan serigrafi baskı kullanılarak üretimin yapıldığı bu nedenle yazmaların renk ve teknik özelliklerinin kaybolmaya başladığını tespit etmiştir. Pekerşen ve

Çalık (2017), Konya’da keçecilik geleneğini üzerine yaptıkları araştırmada; Anadolu kültüründe önemli bir yeri olan keçecilik sanatının eski itibarını yitirdiği, günümüzde varlığını bazı fonksiyonel ürünler, aksesuar veya hediyelik eşya olarak sürdürmeye çalıştığı, bu mesleğinin devamı, gelişimi ve sürdürülebilirliği için turizmin gerekli bir unsur olduğu, yöresel el sanatlarının yaşatılmasında turizmin büyük bir önem taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Akın (2018), Gaziantep’teki el sanatları üzerinde yaptığı araştırmada; ilde çok farklı ve zengin el sanatları potansiyelinin mevcut olduğu, buna rağmen el sanatlarının yeterince tanıtılmadığı, el sanatlarına istenen rağbetin olmadığı, el sanatları ustalarının azalmaya başladığı, mevcut olan ustaların ise genel olarak el sanatlarını gelir getiren ve gelecek vaad eden seçkin bir meslek olarak görmediklerini tespit etmiştir. Oysa gastronomi ve kültür kenti olan Gaziantep’in turistik tanıtımında el sanatlarından etkili bir şekilde faydalanılabilir. Çelik ve Toprak (2018), Şırnak’ın geleneksel el sanatları üzerine yaptığı araştırmada; geleneksel el sanatlarından ekonomik fayda sağlamanın, korumanın ve sürdürülebilirliğinin bir yolunun da bu ürünlerin turizm sektöründe hediyelik eşya olarak değerlendirmek olduğu vurgulanmaktadır.

Alanyazından anlaşıldığı üzere geleneksel el sanatları ile turizm sektörü arasında makul, mantıklı ve yakın bir ilişki bulunmaktadır. El sanatları bir destinasyonda turizmin canlanmasını sağladığı gibi turizm de unutulmaya yüz tutan el sanatlarının yeniden yaşatılmasına ve sürdürülebilirliğine neden olabilmektedir. Destinasyon pazarlamasında, kırsal kalkınmada, yerel halkın ve ülkenin turizm gelirlerinin arttırılmasında el sanatları etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Ancak el sanatları ve diğer kültürel miras kaynaklarının ticari sömürü haline getirilip değersizleştirilmemesi, korunması ve sürdürülebilirliği gerekmektedir. Bununla birlikte kültürel miras kaynaklarının yaşatılması, korunması ve sürdürülebilirliği adına yapılacak projelerde kamu kesimi, sivil toplum kuruluşları ve yerel halkın işbirliği içinde belli bir plan ve program çerçevesinde hareket etmesi daha olumlu sonuçlar verecektir.

1.1. Lületaşı

Lületaşı, sepiolit grubuna ait bir kil mineralidir (Işık, 1995: 247). Arkeolojik çalışmalar, lületaşının ve bu taşa benzeyen diğer taş çeşitlerinin Erken Bronz Çağı’ndan beri insanoğlu tarafından kullanıldığını göstermektedir (Eskişehir Kültür Mirası Envanteri, 2019). Bu bölgedeki sepiolitler, toprakta yumru halinde olup (Gümüşsoy, 2013: 169) oldukça yüksek özgül yüzey alanlarına sahip olmaları nedeniyle ağırlıklı olarak pipo ve hediyelik eşya

üretiminde tercih edilmektedir. Bunun yanı sıra Eskişehir lületaşlarının yüksek absorpsiyon kapasitesi, kimyasal bileşimi, beyaz rengi, gözenekli yapısı, düşük özgül ağırlığı gibi pek çok farklı özelliklerinden dolayı çeşitli endüstrilerde de kullanılması söz konusudur (Işık vd. 2016: 74). Sepia (mürekkep balığı) kemiğini andıran görüntüsü nedeniyle “Sepiolit” ismiyle de bilinen lületaşı, ince, delikli ve gözenekli bir morfolojik yapıya sahiptir. Söz konusu özellikleri nedeniyle suda yüzebildiğinden dolayı Almanca’da denizköpüğü anlamına gelen “Meerschaum” adıyla da anılmaktadır (Özdemir ve Dudaş, 2011: 5).

18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun önemli ihraç maddelerinden biri olan lületaşının en önemli ithalatçı ülkesi Avusturya idi. Bu taşın en güzel örnekleri Viyanalı ustalar tarafından işlendiği ve dünyaya tanıtıldığı için bir dönem Viyana Taşı olarak adlandırılmıştır (Algan, 2015: 1). Halk arasında beyaz altın, aktaş ve patal olarak da bilinen bu kıymetli cevher, Türkiye’de yoğun olarak bulunduğu ve işletildiği Eskişehir ile özdeşleşmesinden ötürü “Eskişehir taşı” ismiyle de adlandırılmaktadır (Bilim, 1997; Taşlıgil ve Güven, 2011; Gümüşsoy, 2013; Tunçdilek, 2014). Günümüzde lületaşı coğrafi işaretler kapsamına alınarak tescillenmiş ve alanyazına “Eskişehir Lületaşı” olarak geçmiştir. Coğrafi işaretler kapsamında tescillenen lületaşı, ülke tanıtımına katkıda bulunabileceği gibi kalitesi Avrupa Birliği güvencesi altına girmiş olmaktadır (Taşlıgil ve Güven, 2011: 439). Lületaşı, Türkiye’nin maden grubundaki ilk coğrafi işareti ve Eskişehir’in coğrafi işaretli olarak tescil edilmiş ilk ürünüdür. Türk Patent ve Marka Kurumu, 2019 yılı itibarıyla lületaşını diğer ürünler grubu altına almıştır (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2019). Eskişehir lületaşının ayırt edici özellikleri ve hangi ürünlerin yapımında kullanıldığı hakkındaki bilgiler tescil belgesinde yer almaktadır (Çevik, 2018: 26).

Resim 1. Lületaşından hammadde, üretim ve ürün örnekleri.

Lületaş sanatçılarının yapmış olduğu ticari sınıflamaya göre Eskişehir bölgesinde; hakiki lületaş, kumlu lületaş ve kara lületaş olarak üç tür lületaş vardır. Bunlardan hakiki lületaş ile kumlu lületaş ticari değere sahiptir (Işık vd. 2016: 74). Lületaşın yarı mamul hale gelmesi için çırpma, saykal, kaba alımı, yontma, kabartma, zımparalama, cilalama, tandırlama, ıslak aba, yağlı aba ve parlatma işlemleri yapılmaktadır (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019). Yumuşak, kolay işlenir bir maden olan lületaş nikotini emici özelliğinden dolayı pipo yapımında tercih edilen bir malzemedir (Gümüşsoy, 2013: 170). Bunun dışında, sigara ağızlığı, tespih, takı, biblo ve süs eşyası (Resim 1, Resim 2) yapımında da kullanılmaktadır (Özdemir ve Dudaş, 2011: 22). Ürüne dönüşen lületaş son aşamada kaynamaya yakın haldeki balmumu içerisinde bekletilerek raflarda kurumaya bırakılmaktadır. Lületaşından yapılan piponun kendi içinde birçok modeli bulunmakla beraber bunlar arasında en çok talep gören model “Türk başı”dır. Bilinen en eski modellerinden biri de “fesli”dir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019).

Resim 2. Lületaşından hammadde, üretim ve ürün örnekleri.

2. Yöntem

Bu araştırmanın amacı, lületaş ve lületaş işlemeciliği sanatını tanıtmak, lületaş işlemeciliğinin mevcut durumunu, sorunlarını turizm ve el sanatları ilişkisi çerçevesinde değerlendirmek, söz konusu sanatın yaşatılmasının ve sürdürülebilirliğinin önemine dikkat çekmektir. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi; gözlem, görüşme ve doküman analizi tarzı nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algı ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konulması amacıyla nitel bir sürecin takip edildiği araştırma olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 39). Araştırmada sözlü veri toplama tekniği olan görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme formu Kurgun ve Yumuk (2013), Benson (2014), Akın

(2018), Pekerşen ve Çalık (2017) tarafından yapılan araştırmalardan ve uzman görüşlerinden faydalanılarak geliştirilmiştir. Görüşme formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm 5 adet demografik sorudan, ikinci bölüm 5 adet araştırma sorusundan oluşmaktadır. Araştırma soruları belirli bir sıra takip edilerek sorulmuştur. Bu sorular:

- 1- Lületaşını tanıtır mısınız? Lületaşından hangi ürünler üretmektesiniz?
- 2- Lületaşının üretimi ve pazarlanması sürecinde karşılaşılan sorunlar nelerdir?
- 3- Lületaşının üretimi ve pazarlanması sürecinde karşılaşılan sorunlara çözüm önerileriniz nelerdir?
- 4- Lületaşı işleciliğinin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve gelecek nesiller tarafından da devam ettirilebilmesi için neler yapılabilir?
- 5- Eskişehir'in tanıtımında ve turistik anlamda gelişiminde lületaşından nasıl faydalanılabilir?

Sözlü iletişim tekniği olan görüşme genellikle yüz yüze yapılmaktadır. Bununla birlikte telefon veya görüntülü telefon gibi anında ses ve resim iletici mekanizmalarla da yapılabilmektedir (Karasar, 2012: 165). Araştırmada yapılandırılmış görüşme tekniği, örneklem olarak amaçlı örneklem yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örneklem, kaynak bilgiye sahip olduğu düşünülen durumlarda derinlemesine çalışılmaya olanak vermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 107). Eskişehir'deki lületaşı ustalarının sayısını gösteren kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Lületaşı ustalarının belirttiğine göre bu sayı 15-20 kişi arasındadır. Eskişehir Odunpazarı Belediyesi tarafından 2005 yılında açılan Atlıhan El Sanatları Çarşısı'nda atölyeleri ve mağazaları bulunan 13 lületaşı ustasına ulaşılmıştır. Görüşme yapılmadan önce katılımcılardan bazılarıyla telefonla, bazılarıyla da yüz yüze ön görüşme yapılmış, araştırmanın amacı ve önemi anlatılarak araştırmaya katılıp katılmayacakları sorulmuştur. Görüşme talebini kabul eden 8 katılımcı (Tablo 1) ile 10-18 Mart 2019 tarihlerinde 30-45 dakika arasında süren yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, görüşme formuna bağlı olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma sorularına verilen cevaplar katılımcıların izni alınarak en ince ayrıntısına kadar not alınmıştır. Katılımcıdan elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılarak betimsel analizleri yapılmıştır. Verilerin raporlaştırılmasında katılımcıların görüşlerinden yararlanılarak doğrudan bazı alıntılar yapılmıştır. Ayrıca, lületaşından yapılan ürün çeşitlerinin fotoğrafları çekilmiş ve çalışmaya eklenmiştir.

3. Bulgular

3.1. Lületaşı Ustalarının Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında öncelikli olarak lületaşı ustalarının demografik özellikleri incelenmiştir. Görüşmeye katılan 8 lületaşı ustasının tamamı erkektir. Katılımcıların %87,5'i 52 yaş ve üzerindedir. Bu bulgu lületaşının sürdürülebilirliğinin tehdit altında olduğunu göstermektedir. Genç kuşaklara da bu sanatın sevdirmesi ve öğretilmesi gerekmektedir. Katılımcıların eğitim durumlarına bakıldığında 7'sinin ilkokul mezunu, 1'nin ise lise mezunu olduğu tespit edilmiştir. Lületaşı sanatını devam ettiren ustalarının eğitim seviyelerinin düşük olduğu görülmektedir. Eğitim seviyesi yüksek olan kişilere de bu sanat sevdirilerek hobi olarak sürdürmeleri sağlanabilir. Katılımcıların tamamı lületaşı işlemeciliğini aile büyüklerinden öğrendiklerini ifade etmiştir. Bu mesleğin aile yadigarı ve geçim kaynağı olduğu için sürdürmeye çalışıldığı ifade edilmiştir. Katılımcılara ilişkin detaylı bilgilere tablo 1'de yer verilmektedir.

Tablo 1: Lületaşı Ustalarının Demografik Bilgilerine İlişkin Bulgular

Görüşmeci	Cinsiyet	Yaş	Eğitim durumu	Mesleği kimden öğrendiği	Mesleği kaç yıldır yaptığı
LTU1	Erkek	35	Lise	Baba	20
LTU2	Erkek	56	İlkokul	Baba-amca	38
LTU3	Erkek	55	İlkokul	Baba	40
LTU4	Erkek	52	İlkokul	Baba	35
LTU5	Erkek	56	İlkokul	Baba-amca	40
LTU6	Erkek	54	İlkokul	Baba	33
LTU7	Erkek	60	İlkokul	Baba-dede	45
LTU8	Erkek	63	İlkokul	Baba-dede	50

3.2. Lületaşının Özellikleri, Lületaşından Üretilen ürünler ve Pazarlama Sürecine İlişkin Bulgular

Katılımcılar lületaşının Eskişehir'le özdeşleştiğini, lületaşından genellikle pipo, ağızlık ve süs eşyalarının üretildiğini, Eskişehir'de çıkarılan lületaşının yapısal özelliğinden dolayı dünyada çok tercih edildiğini, buna rağmen çok önemli üretim ve pazarlama sorunlarıyla karşı karşıya olunduğu yönünde fikir beyan etmişlerdir. Konuyla ilgili bulgu, alanyazın ve bir katılımcının görüşleri aşağıda yer almaktadır.

Eskişehir ile özdeşleşen lületaşı, köklü bir geçmişe, sanatsal ve ekonomik değere sahip Türkiye'nin önemli cevherlerindedir (Taşlıgil ve Güven, 2011: 436). Görüşme yapılan lületaşı ustalarının çoğunluğunun pipo ve ağızlık tasarladığı ve ürettiği sonucuna ulaşılmıştır. Pipo ve ağızlık üretimini sırasıyla; tesbih, takı ve süs eşyaları (biblo, heykel, satranç takımı, anahtarlık, magnet vb.)

takip etmektedir. Lületaş ustalarına yöneltilen “Lüle taşını tanıtır mısınız? Lüle taşından hangi ürünler üretmektedir?” sorusuna verilen cevaplardan iki tanesi şu şekildedir.

“Lületaş, doğal bir kil mineralidir. Lületaş dünyanın ve Türkiye'nin farklı yerlerinde de çıkmaktadır. Fakat Eskişehir hem dünya lületaş rezervinde birinci sırada yer almasıyla hem de buradaki taşın renginin beyaz olması, damar ve çatlak içermemesiyle tüm dünyada tercih edilen en kaliteli taştır. Lületaşının topraktan çıkarılması oldukça zahmetli ve maliyetlidir. 35-80m derinliğinde kuyular hiltelerle açılır, vinç sistemiyle işçiler aşağı iner ve lületaşının varlığını gösteren işaretler aranır. Yerli halk bu işaretleri aile büyüklerinden öğrendikleri yöntemlerle bilir. Galeriler açılarak lületaş aranır. Bu cevher toprakta dağınık halde yumrular halinde bulunur. Benim babam ustamdı, onun babası da babamın ustasıydı. Babamdan pipo, tesbih ve baston sapı işlemeyi öğrendim ve bu ürünleri tasarlayıp üretiyorum...” (LTU 4).

Yumuşak ve kolay işlenebilir bir maden olan lületaş nikotini emici özelliğinden dolayı pipo yapımında tercih edilen bir malzeme olmuş ve özellikle tütün içimi yaygınlaştıktan sonra değer kazanmıştır. Ticari olarak lületaşından ilk üretim, Osmanlı'dan Avusturya'ya (Viyana) ihraç edilen taştan yapılan pipolar olmuştur. İnce bir işçilikle üretilen lületaş pipoların, Avrupalı koleksiyoncular tarafından Königin-Kraliçe unvanıyla anıldığı ve prestij sembolü olarak kullanıldığı bilinmektedir (Gümüşsoy, 2013: 170).

“Ocaktan (kuyudan) çıktığında taş nemlidir ve bir sabun sertliğinde olduğu için çamurlar ile kaba yüzeyleri bıçak yardımıyla temizlenip hemen şekil verilebilir. Lületaş çok ilginç bir madendir, öyle ki yıllar sonra bile suya atıp beklettiğinizde madenden çıkan ilk halini, yumuşaklığını geri kazanır ve tekrar tekrar işlenebilir. Ben 45 yıldır pipo işlemeciliği yapmaktayım. Eskiden pipoyu çok satıyorduk. Ancak tütün tüketiminde sigaranın daha çok tercih edilmesiyle beraber pipo üretimi de azalmaya başladı. Yine de pipo kullanmayı seven bir kesim mevcuttur. Bu kişiler hem lületaşının sigara dumanını yüksek derecede emmesinden hem de piponun ağızda ve elde daha zarif durmasından dolayı pipo kullanmaktan vazgeçemeyenlerdir...” (LTU 7).

Ruhsatlı ocakların yanı sıra kaçak olarak çalışan ocakların da varlığı, Eskişehir'deki lületaş ocaklarının ve buralarda çalışanların sayısının tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Lületaşının arama ve maden işleme ruhsatlarının küçük bir azınlıkta olması, kendilerine atalarından miras kalan ve geçimlerini bu meslekle sürdüren işçileri yasal olmayan yollara yöneltmektedir (Algan, 2015: 14-19). Maden ocaklarında çalışanların sosyal güvenlik kapsamına alınması

gerekmektedir. Günümüzde tüm ocaklar özel işletme olarak değerlendirilmekte, pek çok maden işçisinin herhangi bir sağlık sigortası bulunmamaktadır (Taşlıgil ve Güven, 2011: 444). Buradan hareketle lületaş ustalarına yöneltilen “lületaşının üretimi ve pazarlanması sürecinde karşılaşılan sorunlar sizce nelerdir?” sorusuna verilen yanıtlar aşağıda yer almaktadır.

“Eskiden lületaş ocakları devletin himayesindeydi, şimdi bu ocakların ruhsatları belirli kişilerin ellerinde bulunuyor. Bu ocaklarda çalışan işçilere verilen ücretler çok düşük. Çoğunun da sosyal güvencesi yok. Böyle olunca yerel halktan yıllardır bu işi yapanların büyük kısmı işsiz kaldı. Bazıları daha iyi para kazandıkları için kaçak olarak kuyu açıp taş çıkartıyorlar ve bunları satıyorlar...” (LTU 6).

Eskişehir’de preslenmiş lületaş kullanımı bu sektörün en çok tartışılan konulardan biri olarak dikkat çekmektedir. Lületaşından yapılmış ürünlerin imalatı ve satışına ilişkin bir yönetmelik ya da düzenleme bulunmamaktadır. Bu nedenle, blok, preslenmiş, alçıyla karıştırılmış lületaş tozları ve çeşitli kimyasal maddelerle karıştırılan lületaş benzeri taşların yapılması, işlenmesi ve satılması sıklıkla karşılaşılan durumlardandır (Algan, 2015: 17).

“Lületaşıyla ilgili en önemli sorun bence, taşın kalitesinin satılan ürünlerin üzerinde yer almamasıdır. Piyasadaki bazı taşlar ham cevherken, bazıları düşük kaliteli lületaşlarının (cılız) kimyasal maddelerle karıştırılarak preslenmesiyle ya da alçıyla karıştırılmasıyla elde edilmektedir. Bu ayırım yapılmadığı ve denetlenmediği sürece kaliteli ve sürdürülebilir bir üretimden bahsedemeyiz. Bu sahtekarlığı yapanlar yüzünden bu işe yıllarını veren lületaş işlemcilerinin maddi ve manevi emekleri boşa gitmektedir...” (LTU 3).

“Lületaşının üretimi ve pazarlanması sürecinde karşılaşılan sorunlara çözüm önerileriniz nelerdir?” sorusuna verilen yanıtlar, üretimde denetleme mekanizmasının ve kalite standardının getirilmesi ile yurtdışındaki fuarlara katılım için ticaret odası ve devletten destek alınmasına yöneliktir.

“Ben markamı tescillediğim için açıkçası pazarlama konusunda sıkıntı yaşamıyorum. Müşterilerimin büyük çoğunluğunu Almanlar, Macarlar, İngilizler ve Amerikalılar oluşturuyor. Yurtdışında lületaş için geliştirilmiş sertifikasyon sistemi mevcut. Tasarlanan ürünün üzerinde taşın bölgesi, özelliği, taşı işleyen ustası, taşın işlendiği tarih vb. bilgiler yer alıyor. Türkiye’de böyle bir kalite standardı yok. Yabancı turistlerin bazıları alacağı ürünün kalitesini sorguluyor haklı olarak, sertifikaya istiyorlar. Bizde böyle bir belge olmadığı için

en kaliteli taştan ürettiğimiz ürünlerimizi yurt dışına göre çok daha ucuza satmak zorunda kalıyoruz...” (LTU 4).

3.3. Lületaşının Tanıtımı, Sürdürülebilirliği ve Turistik Öneme İlişkin Bulgular

Katılımcılar lületaşı işlemeciliğinin turistik açıdan önemli olduğunu, Eskişehir’in turistik gelişimine katkı sağlayabileceğini ifade etmektedirler. Bununla birlikte lületaşının tanıtım ve sürdürülebilirliği konusunda önemli sorunların olduğunu, lületaşının tanıtımı ve sürdürülebilirliği için devlet teşvik ve desteğinin gerekli olduğu konusunda ortak fikir beyan etmişlerdir. Konuyla ilgili bulgu, alanyazın ve katılımcı görüşleri aşağıda yer almaktadır.

Eskişehir’de lületaşına ilişkin küçük ölçekli sempozyumlar, sergiler ve yarışmalar yapılmakla birlikte özellikle yurtdışı pazarlarına bu kıymetli cevherden yapılmış ürünlerimizin tanıtılması, uluslararası düzeyde çeşitli etkinliklerin organizasyonu konularında devlet desteğine büyük ölçüde ihtiyaç duyulmaktadır (Taşlıgil ve Güven, 2011: 441).

“Dünyanın en kaliteli lületaşına sahip olmamıza rağmen bunun tanıtımını ne yurt içinde ne de yurt dışında yeterince gerçekleştiremiyoruz. Bizim küçük işletme sahipleri olarak yurtdışındaki fuarlara kendi olanaklarımızla katılma durumumuz yok. Ancak ticaret ve sanayi odaları ile belediyelerin, devletin maddi destekleri olursa Eskişehir’e özgü bu taşımızı ve zanaatımızı dünyaya tanıtabiliriz...”(LTU 2).

Lületaşı ustalarıyla yapılan farklı araştırmalar, lületaşı işlemeciliğinde sektörün en önemli sorununun mesleğin devamlılığı için yetiştirilecek personel ya da çırak bulunamaması olduğuna işaret etmektedir (Algan, 2015; Altuğ ve Yılmaz, 2018). Bu araştırmada da “Lületaşı işçiliğinin sürdürülebilirliğinin sağlanması ve gelecek nesiller tarafından da devam ettirilebilmesi için neler yapılmasını önerirsiniz?” sorusuna yönelik gelen yanıtlar öncekileri destekler niteliktedir. Lületaşı ustaları, işletmeler için devlet desteği ile bu zanaatı gelecek kuşaklara taşıyacak personelin yetişmesi ve yeni modellerin geliştirilmesi için meslek lisesi, önlisans ve lisans düzeylerinde eğitim veren okulların açılmasını önermektedir.

“Bence en önemli sorun lületaşını işleyen ustaların yıllardır hep aynı modelleri çalışmış olmaları ve bizlere de bunları öğretmiş olmalarıdır. Pipolara, heykellere baktığımızda aynı yüzler, aynı hayvanlar kullanılmış. Bu işin bir okulu yok, usta-çırak ilişkisiyle öğreniliyor. Bu nedenle kendimizi, sanatımızı çok geliştiremedik. Lületaşı işlemeciliğinin yaygınlaşması ve bizden

sonraki nesillere aktarılması için üniversite düzeyinde lületaş işlemecileri yetiştirilmeli. Lületaş geleneksel bir sanat olmakla birlikte teknik, bilgi ve hayal gücü ile birleşirse bu zanaata olan ilginin ve talebin artacağını düşünüyorum...” (LTU 1).

Günümüzde, Eskişehir’de lületaş işlemeciliğiyle uğraşan usta sayısı oldukça azalmıştır ve mevcut olan ustalar ise söz konusu mesleğin son temsilcileri olarak çalışmaktadır. Yetişen yeni ustaların neredeyse yok denecek kadar az olması ve gençlerin öncelikli olarak maddi koşullar nedeniyle mesleği öğrenmeyi tercih etmemesi, lületaş işlemeciliğinin yeni nesillere aktarımını tehlikeye sokmaktadır (Algan, 2015: 22). Atlıhan Çarşısı’na her gün yerli ve yabancı pek çok müşterinin geldiğini ve onların değişik talepleri doğrultusunda modelleri değiştirmeye geliştirmeye çalıştıklarını ifade eden bir diğer lületaş işlemeciliği ustası, küçük ölçekli işletmeler oldukları için bu zanaatın sürdürülmesinde devlet desteğine ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir.

“Bir başka konu da artan hammadde fiyatları ve diğer giderlerdir. Lületaşıyla ilgili devletin desteklediği tek şey sadece lületaş satan mağazalardan %18 KDV’yi kaldırması oldu. Lületaş işlemeciliğinin devam ettirilebilmesi için devlet tarafından çeşitli teşviklere ve mali desteklere ihtiyacımız var. Öte yandan lületaş ustası yetiştirmek için eğitim veren herhangi bir okul bulunmamaktadır. Bu yüzden bu meslek erbaplarının sayısı gün geçtikçe azalmaktadır. Lületaş işlemeciliği gençler tarafından bir meslek olarak görülmemektedir. Yetişen usta sayısı bir elin parmaklarını geçememektedir. Bu işi yapan şuan en fazla 20 usta vardır. Maalesef bu zanaat yıllar içinde yok olup unutulacaktır. Meslek liselerinde ve üniversitelerde lületaş işlemeciliği bölümleri açılarak gençlerin bu bölümleri okumaları için burs sağlanmalıdır ve zanaatı sürdürmeleri için okul bittikten sonra iş yeri açmak için destek olunmalıdır...” (LTU 2).

Son olarak görüşmecilere yöneltilen “Eskişehir’in tanıtımında ve turistik anlamda gelişiminde lületaşından nasıl faydalanılabilir?” sorusuna gelen yanıtlar şu şekildedir.

“Bugün dünyada en kaliteli lületaş Eskişehir’de çıkmasına rağmen dünyada lületaş işlemeciliği denilince akla ilk Avusturya geliyor. Bu değerli cevherin tanıtımını ve pazarlamasını hakkını vererek yapamıyoruz. Yerel ölçekte yapılan festival çok yetersiz kalıyor. Her sene uluslararası düzeyde lületaş festivali düzenlense hem şehrimizde turizm gelişir, hem Eskişehir halkı kalkınır hem de lületaş dünyaya tanıtılarak hak ettiği değeri bulur. Uluslararası yarışmalar düzenlenebilir. Böylece lületaş turizmin gelişiminde bir araç olarak

kullanılabilir. Bir diğer önemli konu da Eskişehir’de bulunan Lületaşı Müzesi’nin lületaşıyla ünlü bu şehre yakışmayacak küçüklükte ve sığ koleksiyona sahip olması. Büyük bir müze kompleksinin yapılması turizmin gelişimine de katkı sağlayacaktır...” (LTU 1).

Bir diğer lületaşı ustasının lületaşının turistik anlamda tanıtımı ve kullanılmasıyla ilgili görüşleri şöyledir.

“Lületaşı işlemeciliğiyle ilgili belediyenin açtığı kurslar oldu. Fakat bu kurslara ilgi uzun soluklu devam etmedi. Gençleri yetiştirmek için devlet destekli atölyeler kurulabilir. Bunun yanı sıra Eskişehir’e gelen turistlere Nevşehir’de sembolik olarak nasıl çömlek yapımı öğretiliyorsa burada da taşın özelliği anlatılarak turistlerin basit tasarımlar yapmaları sağlanabilir. Yerli turistlerin lületaşıyla ilgili neredeyse hiç bilgilerinin olmadığını görüyoruz, yabancı turistler taşı bilerek geliyor. Turist rehberleri yerli turistlere lületaşıyla ilgili detaylı bilgi vermeli...” (LTU 5).

Sonuç

Araştırmalar turizm sektörü ile el sanatları arasında makul ve anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Turistler ziyaret ettikleri destinasyonlarda o destinasyona has özgün el sanatlarını görme ve satın alma eğilimindedirler. Türkiye geleneksel el sanatları potansiyeli bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Anadolu insanın tarihini geçmişi, kültürünü, acısını, sevincini, sanatın inceliklerini el sanatlarında bulabilmek mümkündür. Ancak günümüzde bu geleneksel el sanatlarının çoğu teknolojik gelişmelere boyun eğmiş durumdadır. Teknolojik gelişmeler insanları ucuz, sanatsal ve estetik değeri olmayan, kolay elde edilebilen ürünlere yöneltmiştir. Bununla birlikte yeni nesil, geleneksel el sanatlarının kıymetini bilememektedir. Birçok destinasyonda geleneksel el sanatlarının fabrikasyon yöntemlerle üretilen ürünlerle rekabet edemedikleri görülmektedir (Markwick, 2001; Kurgun ve Yumuk 2013; Açar, 2014). Geleneksel el sanatlarından bir kısmının ilgisizlik, ustaların yetiştirilememesi, hammadde eksikliği ve değişik nedenlerden dolayı yok olma noktasına geldiği görülmektedir (Bayazit, vd. 2012; Can, 2013; Akın, 2018). Son yıllarda kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması noktasında çaba gösteren ustalar veya sivil toplum kuruluşları veya kamu yönetimleri tarafından yörelere özgü el sanatlarının yaşatılmasına çalışılmaktadır. Eskiden günlük hayatın temel ihtiyaçlarından olan el sanatları günümüzde daha çok hediye, turistik veya dekoratif eşya olarak kullanıldığı görülmektedir.

Lületaşlı, ayırt edici özelliği, bulunduğu bölge ile özdeşleşen bir ürün olarak coğrafi işarete sahiptir. Coğrafi işaretler, bir bölgeyi farklılaştırmanın, turistik çekim merkezi haline getirmenin yanı sıra o bölgenin kalkınmasını da desteklemektedir. Dolayısıyla, turizm ve coğrafi işaretli ürünler bağlamında, geçmişten bugüne gelen mirasların korunması ile sürdürülmesine yönelik daha fazla akademik çalışmaların yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir (Çevik, 2018: 42). Bu araştırma sonucunda lületaşlı ustalarının sayılarının oldukça azaldığı, yeni ve nitelikli ustalar yetişmediği için mesleğin zaman içinde unutulup gidileceği öngörülmektedir. Gençlerin lületaşlı işlemeciliğini meslek olarak görmemelerindeki en önemli nedenler; lise ve üniversitelerin sanat ve tasarım eğitimi veren bölümlerinde lületaşlı işlemeciliğinin bulunmaması ile bu alanda gençlere yönelik herhangi bir devlet desteğinin olmaması olarak ön plana çıkmaktadır. Bu kapsamda meslek liseleri ile güzel sanatlar fakültelerinde lületaşlı işlemeciliği bölümleri ve belediyelere ait kursların açılması, gençlere çeşitli teşvikler sağlanması bu sanatın sürdürülmesini sağlayabilir. Bir diğer konu ise lületaşlı ocaklarının ruhsatlarının belirli kişilerde olması sebebiyle hammaddenin pahalı olması, bu ocaklarda çalışan işçilerin maaşlarının düşük olması, sosyal güvencelerinin olmaması ve yerli halkın kaçak ocaklardan üretim yapılmasıdır. Söz konusu sorunun çözümü için devlet, ham lületaşlı üretiminin artırılmasına ilişkin düzenlemeler yapmalıdır. Lületaşlı ustalarının işlediği ürünlere kalite standartının getirilmesi, piyasadaki sahte ürünlerin ve emek hırsızlarının ayırt edilmesinin yanı sıra lületaşlı'nın bir marka olması için son derece gereklidir. Söz konusu bulgular Taşlıgil ve Güven (2011) ile Algan'ın (2015) araştırma sonuçlarıyla örtüşmektedir. Son olarak lületaşlı'nın Eskişehir'in turistik gelişiminde kullanılması için yerel ölçekli sempozyum, çalıştay ve festivallerle birlikte uluslararası ölçekte etkinliklerin düzenlenmesi faydalı olacaktır. Öte yandan, turistlere yönelik lületaşlı işlemeciliği atölyelerinin açılması hem bu sanatın tanıtılmasını ve yaşatılmasını hem de turistlerin deneyimlediği ürünlere ilgi duyarak satın almasına yönelik iyi bir uygulama olabilir. Çevik (2018), Eskişehir'de gerçekleştirilen tur programlarının çoğunda Atlıhan El Sanatları Çarşısı'nın yer aldığını ve buranın lületaşlı üretimi ile satışının yapıldığı önemli bir mekan olarak belirtildiğini ifade etmiştir. Ayrıca, Kurşunlu Külliyesi içerisinde bulunan Lületaşlı Müzesi'nin de tüm tur programlarının listesinde olduğunu; bununla beraber söz konusu müzeye ilişkin detaylı bilginin paylaşılmadığını da eklemiştir. Buradan hareketle, lületaşlı ustalarının da belirttiği gibi tur rehberlerinin lületaşlı ve lületaşlı sanatı ile ilgili turist gruplarını

daha fazla bilgilendirmelerinin tanıtım ve satış konularına daha yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Bir toplumun kültürel kimlik göstergelerinden olan el sanatları kırsal kalkınma ve istihdam olanakları sağlayan önemli bir sanat koludur. Ancak Türkiye’de birçok el sanatı ilgisizlik, ihmal vb. nedenlerden dolayı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. El sanatlarının yaşatılması, yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirliği konusunda yerel toplumda farkındalık, bilinçlendirme, teşvik ve destekleme çalışmalarına ağırlık verilmelidir. Böylece el sanatlarından geçimini sağlayan yerel halk bu sanatların yaşatılması, yaygınlaştırılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında daha istekli olabilir. Ürdün el sanatlarının yaşatılması, yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirliği için yurt içi ve uluslararası kaynakları etkili kullanmaya çalışan bir ülkedir. Ürdün’de el sanatlarının yaşatılması için başta Turizm Bakanlığı olmak üzere Kültür Bakanlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile Sosyal Kalkınma Bakanlığı ortak işbirliği yaparak, stratejiler geliştirmek suretiyle koordineli olarak çalışmaktadırlar. Bununla birlikte Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, Uluslararası Gelişim Ofisi gibi dış kuruluşlar tarafından finanse edilen ve desteklenen ortak işbirliği projeleriyle de el sanatlarının yaşatılması ve yaygınlaştırılmasına çalışmaktadırlar. Türkiye’de de benzer şekilde hayata geçirilecek bilinçli ve koordineli uygulamalar etkili sonuçlar verecektir.

KAYNAKLAR

- AÇAR, Mehmet Fatih (2014), *Geleneksel El Sanatlarından Tokat Ahşap Baskı Yazmacılık Sanatı ve Yaşayan Ustaları*, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, Dumlupınar Üniversitesi.
- AKIN, Aliye (2018), “El Sanatlarının Turizme Etkisi: Gaziantep Örneği”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(18), 241-263.
- ALGAN, Ertuğrul (2015), “Eskişehir’de Lületaşı”, *Anadolu Üniversitesi Sanat & Tasarım Dergisi*, 5(8), 1-31. DOI: 10.20488/www-std-anadolu-edu-tr.220235.
- ALTINAY, Meltem ve DİNÇER İSTANBULLU, Füsun (2017), “Geleneksel El Sanatlarının Yaratıcı Turizm Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4(Özel Sayı), 343-352.
- ALTINTAŞ, Kadir Murat (2016), “Kaybolmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Türk El Sanatkârlarının Karşı Karşıya Bulunduğu Ticari Sorunların Analizi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (77), 157-182.

- ALTUĞ, Fatih ve YILMAZ, Mutlu (2018), “Farklı Bilgi Tabanlarına Sahip Sektörlerde Yakınlık Türlerinin Bilgi, Öğrenme ve Yenilik/İnovasyon Süreçlerine Etkisi: Eskişehir Örneği”, *Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 58(1), 844-881.
- ARIOĞLU, İbrahim Ethem ve ATASOY AYDOĞDU, Özlem (2015), “Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Geleneksel El Sanatları ve Kültür ve Turizm Bakanlığı”. *Turkish Studies International Periodical for the Language, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(16), 109-126.
- BAYAZİT, Murat, CEYLAN, Uğur ve SAYLAN, Uğur (2012), “Geleneksel El Sanatlarının Bölge Turizmine Etkisi: Güneydoğu Anadolu Bölgesi”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 899-908.
- BELK, Russell ve GROVES, Ronald (1999), “Marketing and the Multiple Meanings of Australian Aboriginal Art”, *Journal of Macromarketing*, 1(19), 20-33.
- BENSON, Walonzi (2014), *The Benefits of Tourism Handicraftsales at Mwenge Handicrafts Center in Dar Es Salam, Tanzania*, Bachelor Thesis, Tampereen Ammattikorkeakoulu, Tampere University of Applied Sciences.
- BİLİM, Cahit (1997), “Deniz Köpüğü, Lületaş”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8(8), 89-130.
- CAN, Mine (2013), “Geleneksel Türk El Sanatlarının Turizme ve Ekonomiye Katkısı”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(2), 259-266.
- CHANG, Janet, WALL, Geoffrey ve CHANG, Chao-Ling (2008), “Perception of the Authenticity of Atayal Woven Handicrafts in Wulai, Taiwan”, *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, 16(4), 385-409.
- ÇELİK, Sedat ve TOPRAK, Lütfullah Sadi (2018), “Şırnak Geleneksel El Sanatlarının Turistik Ürün Olarak Değerlendirilmesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(5), 687-692.
- ÇEVİK, Samet (2018), “Coğrafi İşaretli Ürünlerin Turizmdeki Rolü: Eskişehir Turlarına İlişkin Bir İçerik Analizi”, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 5(4), 21-44.
- DEMİRBULAT GÜDÜ, Özge, ÖZDEMİR, Sami Sonat ve BOZOK, Düriye (2015), “El Sanatları ve Turizm İlişkisi Çerçevesinde Türk Halı Dokumacılığının Unesco Somut Olmayan Kültürel Miras Listesinde Yer Alan Örnekler Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, *14. Geleneksel Turizm Paneli*, 16 Nisan, Sakarya, 564-579.

- EROĞLU, Elif (2013), "Use of Internet in The Selling of Handicrafts: Turkish Meerschaum Products", *International Journal of Education and Research*, 1 (11), 1-10.
- ESKİŞEHİR KÜLTÜR MİRASI ENVANTERİ (2019), Lületaş İşletmeciliği, <http://www.eskisehirkulturenvanteri.gov.tr/sokumdetay.aspx?ID=7> (Erişim Tarihi: 02.03.2019).
- EVANS, Graeme (2000), "Contemporary Crafts as Souvenirs, Artifacts and Functional Goods and Their Role in Local Economic Diversification and Cultural Development", *Souvenirs: The Material Culture of Tourism*, (Ed. M. Hitchcock ve K. Teague), Aldershot, UK: Ashgate Publishing Co., 127-146.
- GENÇ, Ercan (2015), *Elazığ İli El Sanatları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.
- GİRAY, Handan, ÖZKAN, Zehra ve ORAN, Hülya (2012), "Yerel Ürünlerin Ekonomik Kalkınmadaki Önemi", *Verimlilik Dergisi*, 4, 109-115.
- GÜMÜŞSOY, Emine (2013), "1830-1914 Arası Eskişehir Lületaş Madeni İle İlgili Bazı Tespitler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(Özel Sayı), 169-193.
- İŞİK, İskender (1995), "Lületaş (Meerschaum) Atıklarının Pipo Filtresi Olarak Kullanılabilirliği ve Aktif Karbon Filtre ile Karşılaştırılması", *Endüstriyel Hammaddeler Sempozyumu*, 21-22 Nisan, İzmir, 247-255.
- İŞİK EREN, Cumhur ve BEYARSLAN, Melahat (2016), "Türkmenokat-Karatepe (Eskişehir) Bölgesi Yumrulu Sepiyolitlerinin (Lületaş) Mineralojik Özellikleri ve Karakterizasyonu", *Fırat Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 28(2), 73-82.
- KALAY ARSLAN, Hacer (2017), "Bir Kültürel Miras Varlığı Olarak Gevaş İlçesinde Geleneksel Çorap Örmeciliği", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, 369-392.
- KARASAR, Niyazi (2012), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 23. Basım, Ankara, Nobel Yayıncılık.
- KURGUN, Hülya ve YUMUK, Yurdanur (2013), "Yöresel El Sanatlarının Kültürel Turizmin Gelişimindeki Rolü: Görece (Boncukköy) ve Nazarköy Örnekleri", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 3(1), 27-32.
- MARKWICK, Marion (2001), "Tourism and Development of Handicraft Production in the Maltese Islands", *Tourism Geographies*, 3(1), 29-51.

- MOGİNDOL, Spencer Hedley ve BAGUL, Awangku Hassanal (2014), “Tourists’ Perception About an Appealing Handicraft”, *Tourism, Leisure and Global Change*, 1, 10-24.
- MUSTAFA, Mairna (2011), “Potential of Sustaining Handicrafts as a Tourism Product in Jordan”, *International Journal of Business and Social Science*, 2(2), 145-152.
- NAIDU, Suwastika, CHAND, Anand ve SOUTHGATE, Paul (2014), “Determinations of Innovation in the Handicraft Industry of Fiji and Tonga: An Empirical Analysis from a Tourism Perspective”, *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 8(4), 318-330.
- OKUYUCU, Ayşe ve SOMUNCU, Mehmet (2012), “Kültürel Mirasın Korunması ve Turizm Amaçlı Kullanılmasında Yerel Halkın Algı ve Tutumlarının Belirlenmesi: Osmaneli İlçe Merkezi Örneği”, *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 4(1), 37-51.
- OKYAY, Gülden (2008), *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatlarından Hasır Örgüsü ve Kazazlığın Araştırılması ve Öğretim Programı Önerisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.
- ÖTER, Zafer (2010), “El Sanatlarının Kültür Turizmi Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Milli Folklor Dergisi*, 22(86), 174-185.
- ÖZALTIN, Fatma Nilhan ve ÖLMEZ Filiz Nurhan (2011), “Osmanlı Dönemi Minyatürlerinde El Sanatlarından İzler”, *ART-E Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 4(7), 1-30.
- ÖZBEK, Özlem ve ÇEVİK, Samet (2018), “Somut Olmayan Kültürel Miras Taşıyıcısı Olarak Geleneksel El Sanatları: Gönen İlçesinin Yaşayan Mirası”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(4), 588-603.
- ÖZDEMİR, Melda ve DUDAŞ, Nafize (2011), “Eskişehir İli’nde Lületaşı İşletmeciliği ve Üretilen Ürünler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, 4(7), 1-25.
- ÖZHEKİM ATIŞ, Didem (2009), “Keçenin Hikayesi ve Sanatsal Üretimler”, *Journal of World of Turks*, 1(1), 123-133.
- PEKERŞEN, Yeliz ve ÇALIK, İsmail (2017), “Konya’da Keçecilik Geleneğinin Somut Olmayan Kültürel Miras Açısından Değerlendirilmesi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(37), 339-356.
- ROBİNSON, Mike ve PİCARD, David (2006), “*Tourism, Culture and Sustainable Development*”, Division of cultural policies and intercultural dialogue, Culture Sector, UNESCO.

- RUDAN, Elena, M. (2010), “The Development of Cultural Tourism in Small Historical Towns”, *Tourism and Hospitality Management Conference Proceedings*, 577- 586.
- STEINBERGER, Vera (2002), *Consumers of Indigenous Canadian Aboriginal Textile Crafts*, Master of Sciences, The University of Manitoba, Canada.
- UNWTO (2008), *Tourism and Handicrafts: A Report on the International Conference on Tourism and Handicrafts*, (13-15 May 2006), Tehran, Iran; Published and Printed by the World Tourism Organization, Madrid, Spain.
- TAŞLIGİL, Nuran ve GÜVEN, Şahin (2011), “Doğal ve Kültürel Özellikleri ile Lületaşı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(14), 436-452.
- T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI (2019), *Lületaşı İşleme Sanatı*, <http://aregem.kulturturizm.gov.tr/TR-51134/luletaasi-isleme-sanati.html> (Erişim Tarihi: 02.03.2019).
- TIMOTHY, Dallen J. ve BOYD, Stephen W. (2006), “Heritage Tourism In The 21st Century: Valued Traditions and New Perspectives”. *Journal of Heritage Tourism*, 1(1), 1-16.
- TJOA, A. Min ve WAGNER, Roland R. (1998), “The Role of Handicraft Production and Art in Tourism and its Presentation in the Internet”, *Information and Communication Technologies in Tourism*, (Ed. DİMİTRİOS, Buhalis), Vienna: Springer, 338-344.
- TUNÇDİLEK, Necdet (1955), “Lületaşı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 12(13-14), 91-106.
- TÜRK PATENT VE MARKA KURUMU (2019), Eskişehir Lületaşı, <https://www.ci.gov.tr/cografi-isaretler/detay/37890> (Erişim Tarihi: 10.06.2019).
- TÜRKER, Ali ve ÇELİK, İsa (2012), “Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurlarının Turistik Ürün Olarak Geliştirilmesine Yönelik Alternatif Öneriler”, *Yeni Fikir*, 9, 86-98.
- YILDIRIM, Ali ve ŞİMŞEK, Hasan (2011), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8. Basım, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- XİE, Philip Feifan ve WALL, Geoffrey (2002), “Visitors’ Perceptions of Authenticity at Cultural Attractions in Hainan, China”, *International Journal of Tourism Research*, 4(5), 353-366.

ALGILANAN AŞIRI VASIFLILIK VE BİREYSEL KARİYER PLANLAMASI İLİŞKİSİNDE ALGILANAN ÖRGÜTSEL DESTEĞİN DÜZENLEYİCİLİK ETKİSİ

Metin IŞIK¹

Geliş: 02.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.559814

Öz

Bireysel kariyer planlaması, bireyin kariyeriyle ilgili amaçlar belirlediği ve bu amaçlara ulaşmak için kullanacağı yol/ları değerlendirdiği bir süreçtir. Bu süreci etkileyen birçok faktör olmakla birlikte, bunlardan biriside bireyin belirli iş gereksinimlerini aşan beceri ve eğitime sahip olma düşüncesi olarak ifade edilen aşırı vasıflılık olgusudur. Öte yandan bireyin çalışma hayatında sergilediği birçok davranışın arka planında bireyin örgütüne yönelik destek algısı yatmaktadır. Bu bağlamda, araştırmada algılanan aşırı vasıflılık algısı ile bireysel kariyer planlaması ilişkisinde algılanan örgütsel desteğin düzenleyicilik etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda nicel bir araştırma yapılmıştır. Araştırma verileri Bitlis faaliyet gösteren kamu ve özel sektör çalışanlarından elde edilmiştir. Veriler üzerinde güvenilirlik, geçerlilik, açıklayıcı ve hiyerarşik regresyon analizleri yapılmıştır. Yapılan analizlerde, algılanan örgütsel desteğin, algılanan aşırı vasıflılık ve bireysel kariyer planlaması ilişkisinde düzenleyici bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kontrol değişkenlerinden eğitim durumunun da düzenleyici bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmanın literatüre katkı sunmasının yanı sıra işletme yöneticilerine de yol göstermesi beklenmektedir

Anahtar Kelimeler: *Algılanan aşırı vasıflılık, kariyer, bireysel kariyer planlaması, algılanan örgütsel destek, düzenleyici etki.*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, beu.metin@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4577-0095>.

THE MODERATING EFFECT OF PERCEIVED ORGANIZATIONAL SUPPORT ON THE RELATIONSHIP BETWEEN OVERQUALIFICATION AND INDIVIDUAL CAREER PLANNING

Abstract

Individual career planning is a process in which the individual determines his/her career-related goals and uses the means to achieve these goals. While there are many factors affecting this process, one of these is the phenomenon of perceived over qualification, expressed as the idea of having an individual's skills and training exceeding certain job requirements. On the other hand, in the background of the many behaviours that an individual exhibits in his / her work life, the individual's perception of support for his organization lies. In this context, in this study, the effect of perceived organizational support on the perceived over qualification and the relationship between individual career planning is tried to be examined. For this purpose, a quantitative research was conducted. Data were obtained from public and private sector employees in Bitlis, Turkey. Reliability, validity, exploratory factor and hierarchical regression analyses were performed on the data. In the analyses conducted, it was determined that the perceived organizational support had a moderator effect on the relationship between perceived over qualification and individual career planning. In addition, it was found out that the education level had a moderator effect from the control variables. In addition to contributing to the literature, the research is also expected to guide business managers.

Keywords: *Perceived over qualification, career, individual career planning, perceived organizational support, moderating effect.*

Giriş

Kariyer planlama hem çalışanlar (birey kariyer planlaması) hem de işletmeler (örgütsel kariyer planlaması) için önemli bir kavramdır. Bu anlamda kariyer planlaması kavramı günümüzde birçok araştırmada ilgi odağı haline gelirken kavrama yönelik literatürün geniş bir düzlemde (kariyer uyarlanabilirliği, kariyer başarısı, kariyer hedefleri gibi) geliştiği görülmektedir. Bireyin çalışma yaşamı boyunca bilgi, beceri ve deneyimlerinin karşılığı olarak iş hayatındaki hareketliliğini ifade eden kariyer (Işık, 2017) hem yönetilmesi hem de planlanması gereken bir olgudur. Dolayısıyla iş hayatında belirli bir amaç doğrultusunda ilerlemek isteyen birey, kariyerini planlamak durumundadır (Erdoğan, 2009). Özellikle günümüz iş koşullarının oldukça stresli (Aknar vd., 2018), çalkantılı ve tahmin edilemez hale geldiği çalışma şartlarında bireyin kendi kariyerini planlaması kaçınılmaz hale gelmiştir (King, 2004). Çünkü kariyer planlaması bireysel düzeyde gerçekleşen bir faaliyet olup (Aryee ve

Debrah, 1992:85) birey, kendi kariyer gelişim ve planlamalarından öncelikle kendisi sorumludur (Walker ve Levesque, 2006: 28). Ancak her ne kadar çalışanlar bireysel kariyer planlaması yapsa da bireylerin niteliklerine uygun işlerde istihdam edilememesi önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim literatürde aşırı vasıflılık olarak ele alınan bu olgunun gelişmiş ülkelerde de büyük bir sorun olduğunu ortaya koyan araştırmalar olmakla birlikte, Görg ve Strobl (2003) bu sorunun gelişmekte olan ülkelerde de yaygın bir şekilde görüldüğünü belirtmektedir. Uçar (2015)'in de belirtmiş olduğu gibi ülkemizde de her yıl on binlerce eğitilmiş işgücü çalışma hayatına dahil olurken bunların önemli sayılabilecek bir kısmı niteliklerine uygun işlerde istihdam edilememektedir. Nitekim Aşık'ın (2013: 7) araştırma sonuçlarına göre ön lisans ve üzeri mezunların sadece %70.2'si kendi niteliklerine uygun işlerde çalışmaktadır. Söz konusu araştırmanın 2004 yılı verileri ile yapıldığını göz önünde bulundurduğumuzda; Türkiye'de ön lisans ve üzeri mezunlarının giderek kendi nitelik ve beceri setlerine göre çok daha düşük nitelikli işlerde çalışmak zorunda kaldıkları söylenebilir.

Aşırı vasıflılık, bireyin çok vasıflı hissetme algısı (Khan ve Morrow, 1991; Johnson ve Johnson, 1996) ve belirli iş gereksinimlerini aşan beceri ve eğitime sahip olması (Green ve McIntosh, 2007; Verhaest ve Omev, 2006) şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Genel olarak literatürde aşırı vasıflılığın olumsuz bir olgu olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu, büyük ölçüde çalışanların kendilerini aşırı vasıflı olarak algıladıklarında daha olumsuz iş tatminine sahip olduklarını (Johnson vd., 2002; Maynard vd., 2006) ve işten ayrılma olasılıklarının daha yüksek olduğunu gösteren araştırma bulgularından kaynaklanmaktadır (Allan, 1990; Verhaest ve Omev, 2006). Kendisini aşırı vasıflı olarak algılayan çalışanlar, iş tatmini de dahil olmak üzere, daha düşük düzeyde iş tutumu sergilemektedirler (Johnson vd., 2002; Maynard vd., 2006; Verhaest ve Omev, 2006). Johnson vd., (2002: 426) algılanan aşırı vasıflılığı iş veya işe bağlı ödüllendirme ve terfi imkanlarının kısıtlı olması ya da hiç olmaması durumu ilişkilendirmekle birlikte; bireyin bir işin gerektirdiği eğitim, tecrübe ve yetenek gibi özelliklerden daha fazlasına sahip olmasını, eksik istihdam, yeteneklerini yeterince kullanamaması ve kariyer gelişim olanaklarının yokluğu ile açıklamaktadır. Birey, eğitim düzeyi arttıkça bilgi, beceri ve yetenek repertuarını oluştururken, toplumdaki yeri ve meslek türü hakkında daha yüksek beklenti içerisine girmektedir. Bununla paralel olarak da iyi bir statüyü hak ettiğini düşünmektedir (Vaisey, 2006). Nitekim aşırı vasıflılık olgusuna yönelik yapılan araştırmalarda, bireyin bir işin gerektirdiğinden daha fazla resmi bir eğitim düzeyine sahip olmasına, yani kariyerine dikkat

çekilmiştir (Frei ve Sousa-Poza, 2012: 1837). Çünkü insanların hayatlarında tam olarak kullanamayacakları eğitim bilgisine yatırım yapmaları beklenmemektedir (Sloane, 2003). Bütün bunlar bireyin algılanan aşırı vasıflılık düzeyinin bireysel kariyer planlamasına etki ettiğine işaret etmektedir. Literatürde algılanan aşırı vasıflılık ile bireysel kariyer planlamasını ilişkisini inceleyen herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Ancak, aşırı vasıflılığın kariyer tatmini (Erdoğan vd., 2018; Wassermann vd., 2018), kariyer gelişim deneyimleri (Russel vd., 2016), ve kariyer uyarlanabilirliği (Yang vd., 2015) gibi değişkenlerle ilişkisi ele alındığı görülmektedir. Bu anlamda araştırmamızın literatürel bir boşluğa dikkat çekmesi beklenmektedir.

Bir örgütün çalışanlarına değer vermesi, taleplerini göz ardı etmemesi, beklentilerini önemsemesi ve olası olumlu veya olumsuz koşullarda kendilerini yalnız hissetmemeleri için desteğini göstermesini ifade eden örgütsel desteğin (Işık ve Kama, 2018) algılanan aşırı vasıflılık ve bireysel kariyer planlaması ilişkisinde düzenleyici bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. Nitekim örgüt tarafından desteklendiklerini algılayan çalışanların örgüte yönelik olumlu tutumlar sergileyeceklerini (Liu ve Ding, 2012: 2716) ve örgütlerine çok daha kuvvetli bir aidiyet duygusu geliştireceklerini (Edwards ve Peccei, 2010) belirten çalışmalar söz konusudur. Bununla birlikte, Caesens ve Stinglhamber (2014)'ün de belirttiği üzere algılanan örgütsel destek sayesinde çalışanlar; ihtiyaç duyduklarında örgütlerinin kendilerine maddi ya da duygusal yardım ve kaynaklar sağlayacağına dair inanç yaratarak, yüksek performanslarının ödüllendirileceğine dair beklentiler oluşturarak, benlik saygısı ya da onay gibi sosyo-duygusal ihtiyaçlarını karşılayarak ve öz yeterliklerini güçlendirerek pek çok açıdan tatmin olabileceklerdir. Ayrıca, çalışanlar algılanan örgütsel desteğin varlığı durumunda, emeklerinin karşılığının adil bir şekilde verileceğini, çalışmalarını daha teşvik edici hale getirmeye ihtiyaç duyduklarında onlara yardımcı olunacağını ve bunun için uygun çalışma koşullarını tesis edeceğinden emin olmaktadır (Aube vd., 2007). Böylelikle çalışanların örgüt tarafından takdir edildiklerine dair algıları kendilerinin tutum davranışlarının ödüllendirileceğine yönelik beklentiye girmelerine neden olacaktır. Bu ödüllerin kapsamı övme, yol gösterme, onaylama şeklinde (psikolojik içerikli) soyut biçimde olabileceği gibi, terfi, maaş zammı gibi (maddi) somut biçimde (Wayne vd., 1997: 83) bireyin kariyerine ilişkin de olabilir. Yine, Wayne arkadaşları (1997) çalışanları geliştirmeye yönelik faaliyetler ve terfiler ile algılanan örgütsel desteğin birbirini olumlu bir şekilde etkilediğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda araştırma, algılanan algılarına örgütsel desteğin, algılanan aşırı

vasıflılık ve bireysel kariyer planlaması ilişkisindeki düzenleyici etkisine sahip olabileceği varsayımına dayanmaktadır.

1. Bireysel Kariyer Planlaması

Kariyer bir insanın çalışma ömrü boyunca gerçekleşen bireysel bir faaliyettir (Priyantha ve Mendis, 2005: 26). Dolayısıyla kariyer gelişimi hayat boyu sürdüğü için bireyin yaşamı boyunca kariyer planlaması yapması gerekir (Gysbers, 1983: 17). Birey, kariyer planlamasında amaçlarını, ideallerini, yeteneklerini, ilgi alanlarını, ihtiyaçlarını, hayallerini, fikirlerini, ilgisini çeken fırsatları ve potansiyel yeteneklerini belirleyip bunları işin kriterleriyle karşılaştırıp planı oluşturmaktır (Geçikli, 2002: 343). Bireyin güçlü ve zayıf yönlerini değerlendirerek kariyer hedefleri belirlemesi ve bu hedefleri gerçekleştirmek için hangi adımların atılması gerektiğine karar verme süreci bireysel kariyer planlamasıdır (Orpen, 1994: 29). Başka bir tanım olarak bireysel kariyer planlaması, bireyin kişisel özellikleri başta olmak üzere, iş gücü piyasasını da değerlendirerek çalışma hayatı ile ilgili ulaşmak istediği hedefleri belirlemesi ve bunları planlamasıdır (Mathis ve Jackson, 2011: 327; Crane, 1986). Bu anlamda bireysel kariyer planlaması kısaca “bir birey için en uygun mesleğin seçilmesi süreci” olarak ifade edilebilir (Rauduvaite ve Lasauskiene, 2013: 175). Birey bu süreçte, kariyer hedeflerini fırsatlar, seçenekler ve bunlara ilişkin sonuçların muhasebesini yaparak belirlemektedir. Ayrıca bu hedeflere ulaşma noktasında en uygun yol ve zamanı belirlemesini sağlayacak iş, eğitim ve diğer gelişimsel faaliyetleri programlamaktadır (Crane, 1986; Milkovich ve Anderson, 1997). Esasında birey kariyer planlama yaparak, ilgilendiği iş doğrultusunda potansiyeline ulaşmak için gereken adımları / kaynakları anlamak için kendisini değerlendirmektedir (Njoku ve Amade, 2014: 40). Yani bireysel kariyer planlaması ile birey, kendisi adına en doğru yolu bulabilmek için hali hazırdaki işine değişik perspektiflerden bakarak kişisel gelişim fırsatlarını aramaktadır (Otte ve Kahweiler, 1995: 3). Dolayısıyla bireysel kariyer planlaması, işten ziyade bireye odaklanmakta ve bireyin hedef ve kabiliyetlerinin genel bir değerlendirmesini ifade etmektedir (Deniz ve Ünal, 2007: 108). Bu bakımdan bireysel kariyer planlamasının temelini, geleceğini ve dolayısıyla kendisini neyin beklediğini öngörebilen, amaç ve hedeflerini bu doğrultuda belirleyen, motivasyon yüksek, kendi iş alanına yönelmiş bireyler oluşturmaktadır (Barutçugil, 2004). Sonuç olarak iyi bir kariyer planına sahip olan kişiler kariyer yolu üzerindeki önemli noktaların farkında olurlar ve belirledikleri noktaya erişirlerse başarı duygusunu hissetme olasılıkları da artar (Byars ve Rue, 2004: 227-229).

Birey merkezli bir kariyer planı, kariyer hedefleri doğrultusunda planı pazarlanabilir iş becerilerini tanımlamakla birlikte, bireysel sonuç hedeflerini belirleme ve bunları elde etmek için belirli eylem planlarını haritalandırır (Timmons vd., 2005). Bu süreç, bireyin kendi yeteneği doğrultusunda yapacağı hayat planlaması ve gelecekte çalışmayı düşündüğü iş için gelişimsel aktiviteleri içeren gelişimsel faaliyetleri planlaması ile başlar (Walker, 1973), daha sonra üstün ve eksik yönler belirlenir ve gelecekte gerçekleştirmek istenen ve gerçekleştirebileceklerin farkına varılarak süreç tamamlanır (Bilen, 1998: 39; Barutçugil, 2002: 78). Daha kapsamlı bir şekilde ifade etmek gerekirse süreç; örgüt içi ve örgüt dışı alternatifler doğrultusunda; bireysel kabiliyetler, kariyer basamakları ve yolların değerlendirilerek, bireyin amaç, istek ve ihtiyaç değişimleri göz önünde bulundurularak biçimlenmektedir (Geçikli, 2002: 341). Bireysel kariyer planları; kapsamlı (bireysel kariyer planlaması, bireylerin hedeflerini tanımlama ve yetkinlikleri, yetenekleri, ilgi alanlarını, değerleri ve fırsatları belirleme), gelişimsel (bireysel kariyer planlama sürekli devam eder, asla bitmez), birey merkezli, (plan, kullanan kişiye aittir) ve yetkinlik bazlı (bu öğelerin her biri yeterliliklere, yani kişilerin işte, okulda, işte veya toplulukta edindikleri bilgi, beceri ve tutumlara odaklanır) olmak üzere en az dört temel özelliğe sahiptir (Bhaerman, 1988: 6). Genel olarak literatürde birey açısından etkili kariyer planlamasının öz değerlendirme, kariyer fırsatlarının değerlendirilmesi, hedefleri belirleme ve planları hazırlama ve uygulama aşamalarından oluştuğu (Phillips vd., 1980: 5; Magnusson, 1995; Taşcı, 2004; Çatır ve Karaçor, 2016; Bayram, 2012) görülmektedir.

Öz değerlendirme: Bu aşama, bireydeki mevcut yetenek, bilgi, beceri, birikim, istek gibi unsurların toplanıp bir dökümünün çıkarıldığı (Palmer ve Winters, 1993: 135) kendisini ilgi, değer, ihtiyaç, kabiliyet ve tecrübeleri ışığında değerlendirmesidir (Klehe vd., 2011: 218). Kısacası bu aşamada birey kendisi hakkında fikir sahibi olmakta ve kendisini tanımaktadır (Mondy vd., 2002: 256).

Kariyer fırsatlarının değerlendirilmesi: Birey bu aşamada örgütün kendisine sunabileceği farklı iş ya da farklı bölümlerde görev alma gibi eğitim ve gelişim fırsatları hakkında bilgi edinmeye çalışır (Daft, 1997). Çünkü gerçekçi ve sağlam bir kariyer hedefinin belirlenebilmesi için, hali hazırdaki imkân ve fırsatlar değerlendirilmelidir (Byars ve Rue, 2004: 231). Bu noktada birey tarafından çevre araştırması, iş imkânları hakkında veri toplama, kariyer seçeneklerinin izlenimi, iş talepleri ve kültür gibi kariyer hedefleri için karar vermelerinde kolaylık sağlayacak unsurlar hakkında bilgi toplanmaktadır (Klehe vd., 2011: 218).

Hedefleri belirleme: Bireysel kariyer planlamasının bu aşamasında, birey tarafından kısa, orta ve uzun dönemli kariyer hedefleri belirlenmektedir (Daft, 1997; Deniz ve Ünal, 2007: 108). Dolayısıyla, bireyin fırsatları iyi tespit etmesi ve amaçlarını kendi bilgi, beceri ve tecrübesiyle eşleştirerek kariyer hedeflerini belirlemesi gerekir (Kirsh vd., 2005: 227). Kısacası fırsatlar ile bireysel potansiyel arasında uygun bir eşleşme yapılmadığı takdirde birey amacına ulaşamayacaktır.

Planları hazırlama ve uygulama: Bu safhada hedeflerini belirlemiş olan birey artık kariyer planını oluşturma sürecine girecektir (Tunç ve Uygur 2001: 74). Birey, son aşamada topladığı bütün verileri çevresindeki fırsatlar ile karşılaştırır ve kariyerine bu aşamalar doğrultusunda yön verir (Daft 1997: 767-768).

2. Algılanan Aşırı Vasıflılık

Son dönem araştırmalarında çeşitli sosyolojik ve örgütsel nedenlerden dolayı bir sorun olarak değerlendirilen algılanan aşırı vasıflılık, bir çalışanın işini yapmak için gerekenden daha fazla eğitime sahip olması durumunda ortaya çıkmaktadır. Algılanan aşırı vasıflılık olgusu makro düzeyde, modernliğin ana kurumlarından ikisi olarak kabul edilen, eğitim ve iş piyasasının kesiştiği noktada belirmektedir (Vaisey, 2006: 835). Nitekim aşırı vasıflılık olgusu başlangıçta ekonomistler tarafından eksik istihdam kavramı çerçevesinde kavramsallaştırılmıştır (Cohn ve Kahn 1995; Feldman, 1996: 387). Bireyin sahip olduğu yetenekler doğrultusunda (eğitim, bilgi, deneyim) mevcut işinden almış olduğu ücretin, önceki işinden daha yüksek olması (Feldman, 1996: 387) olarak ifade edilen eksik istihdam, bireyin sahip olduğu niteliklere göre belirlenmiş standartların altında bir işte çalışması olarak ifade edilmektedir (McKee-Ryan ve Harvey, 2011: 963). Feldman'na (1996) göre ekonomistler, daha düşük nitelikli bir işte çalışma olarak ifade ettikleri aşırı vasıflılık olgusunu, ücret düzeyi çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Her ne kadar aşırı vasıflılık olgusu ekonomistler tarafından kavramsallaştırılmış olsa da Burris (2005) ve Gibbons (2005)'na göre sosyologlar bu kavramı anlama ve açıklama noktasında en uygun entelektüel birikime sahiptirler. Nitekim son zamanlarda kavrama ilişkin yapılan çalışmaların büyük çoğunlukla sosyologlar tarafından gerçekleştirildiği gözlenmektedir. Sosyologlar tarafından eğitim, gelir, işe devam, performans ve iş tatmini gibi faktörlerle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılan olgunun, örgütsel davranış ve sosyal psikologlar tarafından mülakat teknikleriyle irdelenmeye başlanmıştır (Feldman, 1996: 387). Daha sonraları

kavram örgütsel davranış alan yazınında ele alınmaya başlanmıştır (Fine, 2007: 61).

Aşırı vasıflılık literatürde iki şekilde kavramsallaştırılmıştır. Bunlardan ilki; çalışanın algılarına dayanarak kendisini aşırı nitelikli olarak addetmesi (Jonhson ve Jonhson, 1996; Erdoğan ve Bauer, 2009) diğeri ise, çalışanın iş gereklerinde açıklanan özelliklerden daha fazla niteliklere sahip olduğuna dair düşüncesi (Green ve McIntosh, 2007) şeklindeki tanımdır. Bununla birlikte, literatürde algılanan aşırı vasıflılık kavramının gerçek ve algılanan aşırı vasıflılık olarak iki biçimde incelendiği görülmektedir. Gerçek aşırı vasıflılık, iş tanımları ve iş gerekleri çerçevesinde objektif ölçütlerle değerlendirilirken, algılanan aşırı vasıflılık ise bireyin subjektif olarak yaptığı işe yönelik algılaması olarak değerlendirilmektedir (Fine ve Nevo, 2008: 346). -*Bu çalışmada, aşırı vasıflılık olgusu çalışanların algısı üzerinden belirlemek amacıyla algısal yaklaşım benimsenmiştir*-. Kavramı daha açık bir şekilde tanımlamak gerekirse, bir bireyin iş için eğitim, tecrübe ve kabiliyetlerden çok daha fazlasına sahip olması aşırı vasıflılık olarak ifade edilmektedir (Verhaest ve Omev, 2006; Fine, 2007: 61; Green ve McIntosh, 2002). Bu doğrultuda, algılanan aşırı vasıflılık kavramı bireyin yapacağı iş için sahip olduğu yetenekler ile o işin gerektirdiği özellikler arasındaki uyumsuzluk algısı şeklinde tanımlanmaktadır (Jonhson ve Jonhson, 2002: 170; Maynard ve Parfyonova, 2013: 436). Dolayısıyla algılanan aşırı vasıflılık kavramı, bireyin kendisini iş açısından gerekenden daha fazla nitelikli olarak algılamasıdır (Fine ve Nevo, 2008: 346). Algılanan aşırı vasıflılık, bireylerin normal iş gereksinimlerini aşan eğitim, deneyim veya becerilere sahip olduklarını algıladıklarında olduğu söylenir. Bu nedenle, bir aşırı vasıflılık kaynağı, bir bireyin işle ilgili niteliklerine dayanır. Algılanan aşırı vasıflılık aynı zamanda işle ilgili terfi olanaklarının bulunmamasından kaynaklanabilir ve bu da çıkmazlara yol açar (Johnson vd., 2002: 425-426).

Kavrama ilişkin gelişen literatür, çalışanların büyük bir kısmının kendilerini yaptıkları iş için fazla eğitilmiş veya fazla nitelikli bulduklarını belirtmektedir (Hartog, 2000). Aşırı vasıflı olmak işe göre bir ödül, niteliğe göre de bir ceza meydana getirmektedir (Brynin ve Longhi, 2009: 114). Yapılan araştırmalar belirli düzeyde aşırı yeterliliğin olmasını gerektiğini belirtmekte ve bunu da çeşitli nedenlerle önemli bulmaktadır. Bu bağlamda Vaisey (2006: 836) bireyin yaşamını deneyimleme biçimi açısından vasıflılık algısının gerekliliğine dikkat çekmiştir. Vaisey, bireyin hayatının sadece iş ya da para gibi diğer maddi unsurları elde etmekle değil aynı zamanda dünya görüşünü ve kimliğini yaratmak ve sürdürmekle de ilgili olduğunu ifade etmektedir. Aşırı vasıflılık olgusunun belirleyicilerini tespit etmek amacıyla araştırma yapan Feldman

(1996: 385), olgunun öncüllerini dış faktörler, işin özellikleri, kariyer geçmişi değişkenleri, iş arama stratejileri ve demografik değişkenler başlıkları altında incelemiştir. Burandan anlaşılacağı üzere algılanan aşırı vasıflılığın bireyin kariyer planlarını etkilemektedir.

3. Algılanan Örgütsel Destek

Algılanan örgütsel destek Gouldner'ın (1960) karşılıklılık normu ve Balu'nun (1964) sosyal değişim teorisi referans alınarak geliştirilmiş ve çalışan ile örgüt arasındaki bağ/ları açıklamaktadır (Garg ve Dhar, 2014: 66). Sosyal değişim teorisi, değerli kaynakların karşılıklılaşmasının kişilerarası ilişkilerin başlatılmasını, güçlendirilmesini ve sürdürülmesini teşvik ettiğini varsaymaktadır (Lynch vd., 1999). Blau, örgüt ve çalışan arasındaki ilişkinin bir tür mübadeleye dayandığını ve taraflardan her birinin bu süreçte kendi menfaatini gözetme eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Karşılıklılık normu ise, örgütün daha yüksek iş performansı sergileyen çalışanlarının çalışma organizasyonlarından daha fazla yararlanmalarını ifade etmektedir (Eisenberger vd., 1986). Hem sosyal değişim teorisi hem de karşılıklılık normundan hareketle geliştirilen algılanan örgütsel destek, örgütün çalışanların en zor durumları yönetmeleri ve işyerinde etkili olmaları için destekleyici olacağına ve katkılarını önemseyeceğine dair inançlar (Eisenberger vd., 1986; George vd., 1993; Rhoades & Eisenberger, 2002), ile çalışanların örgütleri tarafından kendilerine ne kadar değer verildiği ve refahlarının ne kadar önemsendiğine yönelik algılarını ifade etmektedir (Eisenberger vd., 1986; Rhoades & Eisenberger, 2002).

Örgütsel destek teorisi (Eisenberger vd., 1986; Shore & Wayne, 1993), örgütün, çalışanların sosyo-duygusal ihtiyaçları karşılamaya ve yüksek performanslarını ödüllendirmeye hazır olduğunu göstermek için (Rhoades & Eisenberger, 2002: 698), algılanan örgütsel destek çıktılarına temel teşkil eden psiko-sosyal durumları ele almaktadır. Algılanan destek, kişilerarası ilişkilerde sosyo-duygusal ihtiyaçları karşıladığı gibi (Cobb, 1976; Cohen ve Wills, 1985), iş yerinde saygı, önemsenme ve onaylanma gibi önemli sosyo-duygusal ihtiyaçları da karşıladığı varsayılmaktadır (Eisenberger vd., 1986; Armeli vd., 1998). Bu anlamda, algılanan örgütsel destek ilk olarak, karşılıklılık normuna dayanarak, örgütün refahını önemsemek ve amaçlarına ulaşmasına yardımcı olmak için hissedilmiş bir yükümlülük getirmektedir. İkinci olarak, algılanan örgütsel desteğin bağdaştırdığı özen, onay, saygı gibi sosyo-duygusal ihtiyaçları karşılamakta ve çalışanların örgütsel üyeliği ve rol statüsünü, sosyal kimliklerini bir araya getirmelerine yardımcı olmaktadır. Son olarak, algılanan örgütsel destek çalışanların örgütün yüksek performanslarını ödüllendirdiğine dair (yani,

performans-ödül beklentileri) inançlarını güçlendirmektedir. Bu süreçler, hem çalışanlar (örneğin iş tatmini ve artan pozitif ruh hali) hem de örgüt (örneğin, artan duygusal bağlılık ve performans, azalan işten ayrılma) için olumlu sonuçlara neden olacaktır (Rhoades & Eisenberger, 2002: 699). Algılanan örgüt destek, çalışanların sosyo-duygusal ihtiyaçların karşılanmasına yardımcı olarak, örgütün bu süreçten artan performansla geri dönüt almasına yarayabilir. Algılanan örgütsel destek ile çalışanların yüksek performansları sergilemeleri daha kolay olacaktır. Bu anlamda, başarıları örgüt tarafından takdir edilen çalışanların saygınlık ihtiyacı da karşılanmış olacaktır (Armeli vd., 1998: 289). Nitekim algılanan örgütsel destekte çalışanların takdir ve kabul görme gereksinimleri giderildiği için çalışanların örgütleri ile bütünleşmeleri ve örgüt ile aralarında bir bağ kurmaları mümkün hale gelmektedir. Böylelikle, bu bağ sayesinde çalışanların hem performansları hem de örgütsel süreçlere aktif katılım sağlamalarından ötürü hedefleri başarma arzuları artacaktır (Eisenberger vd., 1986: 501).

Kraimer ve Wayne (2004), algılanan örgütsel desteği düzenleyici, kariyerle ilgili ve finansal örgütsel destek algısı olmak üzere üç başlıkta incelemiştir.

Düzenleyici algılanan örgütsel destek: Çalışanın örgüte dahil olmasının ardından ailesi de dahil olmak üzere uyum sağlamalarına dönük desteği,

Finansal algılanan örgütsel destek: Çalışanın finansal ihtiyaçlarının dikkate alınarak aylık, ek ödemeler, ikramiye gibi mali yönü olan örgütsel ödüller yolu ile örgütsel desteğin sunulmasını,

Kariyerle ilgili algılanan örgütsel destek: Çalışanın kariyer planlaması ve kariyer tatmini gibi kariyeri ile ilgili ihtiyaçlarına dönük örgütsel desteği ifade etmektedir.

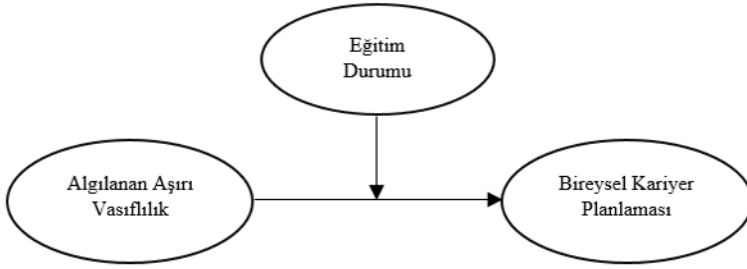
Kraimer ve Wayne'nin algılanan örgütsel desteğe ilişkin belirtmiş oldukları bu durum kavramın düzenleyicilik etkisine sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Buradan hareketle, araştırmada algılanan aşırı vasıflılık ve bireysel kariyer planlaması ilişkisinde algılanan örgütsel desteğin düzenleyici değişken olarak etkisinin olabileceği varsayılmaktadır.

4. Araştırmanın Yöntemi

4.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Kariyer planlaması, bireyin kariyer hedefleri belirlemesi ve onları gerçekleştirmek için, ilgili gelişimsel faaliyetlerin kişilik özellikleri başta olmak üzere; eğitim, işgücü piyasası ve çalışmak istenilen sektör gibi birtakım

faktörlerin göz önünde bulundurularak planlanması sürecini ifade etmektedir. Kariyer planlamasının bu tanımında belirtilen işgücü piyasasının yapısı ve eğitim durumu gibi unsurlar bireyin vasıflılık algısından yani, belirli iş gereksinimlerini aşan beceri ve eğitime sahip olma düşüncesinden (Green ve McIntosh, 2007; Verhaest ve Omev, 2006) etkilenebilmektedir. Aşırı vasıflılık olarak ifade edilen bu durum, Vaisey (2006)'nın da belirttiği üzere eğitim ve iş piyasasının kesiştiği noktada ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Schein, (1990: 30-32) çalışmaları sonucunda bir bireyin kariyer tercihlerinin arka planında bireyin kendisine yönelik algıladığı beceri ve nitelikleri, önemseydiği değerler ile motivasyon ve ihtiyaçlardan oluşan benlik kavramı şeklinde çeşitli bazı faktörlerin etkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, bireyin kariyer planlamasının vasıflılık algısından etkilenebileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, belirtilen bu açıklamalar bütüncül olarak değerlendirildiğinde; bireyin yetenek ve beklentilerine ilişkin değerlendirmesini ifade eden bireysel kariyer planlamasının, bireyin aşırı vasıflılık algısından etkilenebileceğini göstermektedir. Bu bakımdan araştırmanın ilk hipotezi; *H₁: algılanan aşırı vasıflılık algısının bireysel kariyer planlamasını etkilemektedir* şeklinde geliştirilmiştir. Öte yandan, bireyin çalışma hayatında sergilediği birçok davranışın belirleyicilerinden biriside örgütünden gördüğü destektir. Bu bakımdan, bireyin algıladığı örgütsel desteğin kariyer planlaması üzerinde etki sahip olduğu düşünüldüğünden araştırmanın ikinci hipotezi; *H₂: algılanan örgütsel destek bireysel kariyer planlamasını pozitif yönde etkilemektedir* şeklinde geliştirilmiştir. Ayrıca, Kraimer ve Wayne (2004)'ün algılanan örgütsel desteğin finansal, kariyerle ilgili ve düzenleyici algılanan örgütsel destek olabileceğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda araştırmanın üçüncü hipotezi; *H₃: algılanan aşırı vasıflılık ve bireysel kariyer planlaması ilişkisinde algılanan örgütsel destek düzenleyici etkiye sahiptir* şeklinde geliştirilmiştir. Son olarak, literatürde de belirtildiği üzere eğitim durumu bireyin kariyer planlaması üzerinde etkili faktörlerden birisi olduğu savından hareketle (Rehmdil, 2012; Hirsh, 1996), araştırmanın dördüncü hipotezi; *H₄: algılanan aşırı vasıflılık algısı ile bireysel kariyer planlaması ilişkisinde eğitim durumu düzenleyicilik etkisine sahiptir* şeklinde geliştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda nicel bir araştırma yapılmıştır. Araştırma kapsamında oluşturulan modelde literatürden hareketle oluşturulan hipotezler test edilmiştir. Veriler üzerinde güvenilirlik, geçerlilik, açıklayıcı ve hiyerarşik regresyon analizleri yapılmıştır. Hipotez testlerinde SPSS 25 programından ve Hayes (2012) tarafından geliştirilen Process Macro 3.2 versiyonundan yararlanılmıştır. Test edilmek için kurulan model aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

4.2. Araştırmanın Anakütlesi ve Örneklemi

Araştırmanın ana kütlesini Bitlis ilindeki kamu ve özel sektör çalışanları oluşturmaktadır. Örneklem yöntemi olarak kolayda örneklem yöntemi benimsenmiştir. Hazırlanan anket formunun hem elektronik ortamdaki linki, hem de çıktısı alınıp örneklem kapsamındaki 400 kişiye ulaştırılmıştır. Katılımcılar tarafından 383 anket formu yanıtlanmış, fakat bunlardan 345 tanesinin değerlendirmeye uygun olduğu görülmüştür. Değerlendirmeye alınan anketlerdeki katılımcıların; %59,7'si (n=206) erkek, %40,3'ü (n=139) kadındır; %57,39'u (n=198) özel sektörde çalışırken, %42,61'i (n=147) kamu sektöründe çalışmaktadır, yaş ortalamaları ise 34,6'dır. Katılımcılardan; %5,8'i (n=20) ilköğretim, %22,3'si (n=139) lise, %20,3'ü (n=70) ön lisans, %41,7'si (n=144) lisans ve %10,1'i lisansüstü öğrenim durumuna sahiptir. Katılımcıların çalışma sürelerine bakıldığında; en çok çalışma süresinin 1 yıldan az %27,5 (n=95) ve en az çalışma süresinin %14,2 (n=49) 16-20 yıl aralığında olduğu; ücret açısından da katılımcıların çoğu %34,2'si (n=118) 2000 TL ve altı, çok az sayıdaki katılımcının da %5,5'i (n=19) 5001 TL ve üzeri ücret aldıkları görülmüştür.

4.3. Ölçüm Araçları

Bireysel kariyer planlaması: Katılımcıların bireysel kariyer planlamasına ilişkin düşüncelerini ölçmek için Orpen (1994) tarafından geliştirilen 5 maddeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından ölçeğin güvenilirliği $\alpha = .70$ olarak ölçülmüştür.

Algılanan aşırı vasıflılık: Katılımcıların algılanan aşırı vasıflılık düzeylerini ölçmek için Rhoades vd., (2001) tarafından geliştirilen ve toplam 9 ifadeden oluşan tek faktörlü ölçek kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından ölçeğin güvenilirliği $\alpha = .89$ olarak ölçülmüştür.

Algılanan örgütsel destek: Katılımcıların algılanan örgütsel destek düzeyleri Maynard (2006) tarafından geliştirilen ve toplam 8 ifadeden oluşan tek faktörlü ölçek yardımıyla ölçülmüştür. Araştırmacılar tarafından ölçeğin güvenilirliği $\alpha = .90$ olarak ölçülmüştür.

4.4. Geçerlilik ve Güvenirlik Analizleri

Araştırmada hipotezleri test etmeden önce ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Ölçeklerin yapı geçerliliğini doğrulamak için doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. DFA, önceden belirlenmiş, ya da kurgulanmış bir yapının toplanan verilerle ne derece doğrulandığını incelemeyi amaçlamaktadır (Sümer, 2010). Kullanılan ölçeklerin daha önce çeşitli çalışmalarca geçerlilik ve güvenilirlikleri doğrulandığından, geçerlilik yöntemi olarak DFA yapılması uygun görülmüştür. DFA analizine geçilmeden önce eksik doldurulan ölçeklere ortalama değerler atanmıştır. Lisrelv8.72 programıyla gerçekleştirilen DFA'nın sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. DFA Sonuçları

	$\chi^2 / df < 5$	AGFI $> .85$	GFI $> .80$	CFI $> .90$	NFI $> .90$	TLI $> .90$	RMSEA $< .08$
AVA	3,051	,903	,922	,918	,941	,955	,073
BKP	1,521	,981	,990	,981	,977	,948	,054
ÖD	3,537	,851	,832	,896	,913	,927	,079

Uyum iyiliği değerlerinin belirlenmesinde literatürde yaygın kullanılan “kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri” esas alınmıştır. Bu değerlere göre, aşırı vasıflılık algısı ölçeği ile örgütsel destek ölçeğinin iyi uyum iyiliği değerlerine sahip olduğu, bireysel kariyer planlaması ölçeğinin ise mükemmel uyum indeks değerlerine sahip olduğu görülmüştür (Cole, 1987). Ölçeklere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ort.	SS.	1	2	3
(1) AVA	3,082	0,695	-		
(2) BKP	3,907	1,021	,200**	-	
(3) ÖD	3,249	0,847	,092*	,344**	-

N= 345; Ort= Ortalama; SS= Standart Sapma; AVA= Aşırı Vasıflılık Algısı; BKP= Bireysel Kariyer Planı; ÖD= Örgütsel Destek; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Tablo 2’de de görüldüğü üzere araştırmada kullanılan ölçekler birbirleriyle anlamlı bir ilişkiye sahiptir. Ortalama değerleri tüm ölçekler için

3'ün üzerinde çıkmıştır. Ayrıca BKP için 3,907 ile en yüksek algıya sahip olduğu savunulabilir. Standart sapma değerleri düşük olduğundan değerler arasındaki farklılıkların az olduğu dolayısıyla grubun homojen olduğu görülmektedir. Araştırma hipotezleri test edilmeden önce ölçeklerin güvenilirliğine, dağılımın normalliğine ve doğrusal bağlantı sorunu olup olmadığına bakılmıştır. İlgili testlerin sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Güvenirlik, Normallik, Doğrudaşlık Testleri Sonuçları

Değişkenler	Cronbach's	VIF	Çarpıklık	Basıklık
AVA	,730	0,960	-0,052	-0,339
BKP	,891	1,009	-1,165	0,802
ÖD	,800	1,009	-0,261	-0,530

Yapılan testlere göre, kullanılan ölçeklerin oldukça güvenilir olduğu görülmüştür (Santos, 1999). VIF değerleri incelendiğinde değişkenler arasında çoklu bağlantı problemi olmadığı (VIF<5) anlaşılmıştır (Hair vd., 2014). Ayrıca kullanılan ölçeklerin çarpıklık ve basıklık katsayılarının -2 ile +2 değer aralığında olduğu görülmüştür. Dolayısıyla dağılımın normal olduğu bulgulanmıştır (George ve Mallery, 2010). Tüm bu sonuçlarla birlikte kullanılan ölçeklerin araştırmanın amacını gerçekleştirecek nitelikte olduğuna kanaat getirilmiştir ve hipotezlerin test edilmesi adımına geçilmiştir.

4.5. Bulgular

Araştırmada kurulan hipotezleri test etmek amacıyla SPSS 25 paket programı ve Process Makro v3.12 yardımıyla regresyon analizleri gerçekleştirilmiştir. İlk olarak bağımsız ve kontrol değişkenlerinin bağımlı değişken üzerindeki ilişkisini anlamak için çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgular Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Bağımsız ve Kontrol Değişkenlerinin Bireysel Kariyer Planlama Üzerindeki Etkisi

Değişkenler _a	β	R ²	Düz. R ²	F
Sabit	3,127***	,060	,041	3,075
Aşırı Vasıflılık	,314***			
Cinsiyet	-,016			
Medeni Durum	-,181			
Yaş	-,087			
Eğitim Durumu	,126*			
Çalışma Süresi	-,044			
Aylık Gelir	-,001			

^aBağımlı Değişken: Bireysel Kariyer Planlaması; N= 345; ***p<0,001; *p<0,05

Bağımsız ve kontrol değişkenlerinin bireysel kariyer planlaması üzerindeki etkisini incelemeye yönelik yapılan regresyon analizine göre model açıklama yüzdesi $R^2 = \%4$ ile anlamlıdır ($F(7, 337) = 3,075$; $p < ,05$). Yapılan regresyon analizinde Bireysel kariyer planlamasını üzerinde aşırı vasıflılık algısı ($\beta = ,314$) ve eğitim durumu ($\beta = ,126$) değişkenlerinin pozitif yönde anlamlı etkisi olduğu görülmüştür. Analizlerin ilerleyen safhalarında anlamsız olan kontrol değişkenleri modellere dahil edilmemiştir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda aşırı vasıflılık algısı ve bireysel kariyer planlaması arasındaki ilişkide örgütsel desteğin ve eğitim durumunun düzenleyicilik rolünü ortaya koymak için Process Macro v3.2 aracılığıyla yapılan hiyerarşik regresyon analizi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Bireysel Kariyer Planlaması Değişkenini Yordayan Değişkenlerin Regresyon Analizi

Değişkenler _a	1. Adım			2. Adım			3. Adım		
	β	S.h.	Beta	β	S.h.	Beta	β	S.h.	Beta
Sabit	1,19	,053		1,17	0,49		-,014	,050	
Algılan Aşırı Vasıflılık (Bağımsız)	,20	,053	,20***	,191	,050	,19***	,185	,050	,19***
Algılan Örgütsel Destek (Moderatör)				,335	,050	,34***	,308	,050	,31***
Eğitim Durumu (Kontrol)				,128	,050	,13*	,126	,050	,13*
Al.Aşırı Vas. X Eğitim Durumu							-,141	,049	,14**
Al.Aşırı Vas. X Al.Örg. Destek							-,109	,046	,12*
R^2	,040			,163			,194		
ΔR^2	,037			,155			,182		
F	14,276***			22,097***			16,307***		
aBağımlı Değişken: Bireysel Kariyer Planlaması; N= 345; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$									

Bağımlı değişken (bireysel kariyer planlaması) ile bağımsız (aşırı vasıflılık algısı) ve düzenleyici (örgütsel destek, eğitim durum) değişkenler arasındaki ilişkinin ölçülmesi için Process Macro 3.2 eklentisi ile hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan analizlerde her 3 modelin de anlamlı olduğu görülmüştür (Sırasıyla, $F(1, 343) = 14,276$; $F(3, 341) = 22,097$; $F(5, 339) = 16, 307$; $p < 0,001$). Analizin ilk aşamasında bağımlı ve bağımsız değişkenin ilişkisini ortaya koymak için kurulan 1. modelin $R^2 = \%3,7$ ile anlamlı ($p < ,001$) olduğu görülmüştür. Daha sonra bağımlı değişken ile bağımsız

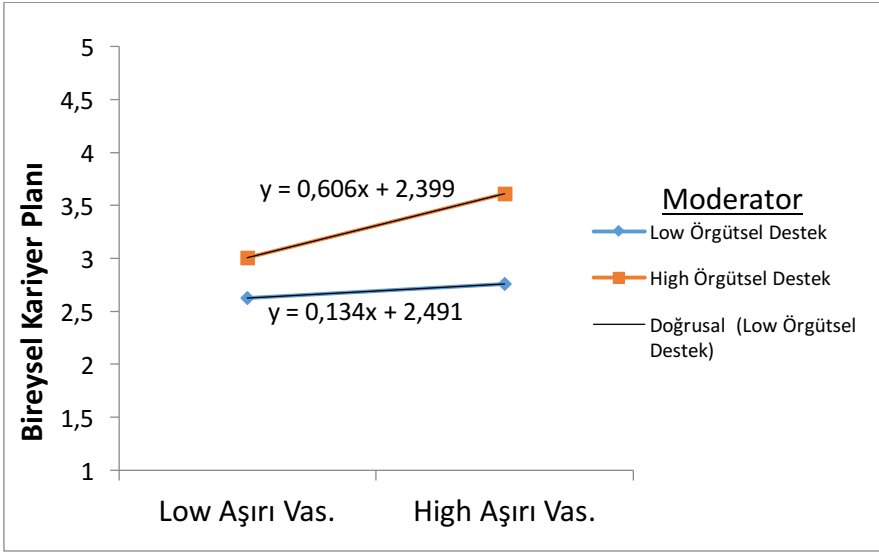
ve düzenleyici değişkenlerin ilişkilerini incelemek için 2. model kurulmuştur. Bu modelin de $R^2 = \%15,5$ ile anlamlı ($p < ,001$) olduğu görülmüştür. Son olarak bağımlı değişken ile bağımsız ve düzenleyici değişkenlerin ilişkisini incelemek için 3. model test edilmiştir. Bu modelin de $R^2 = \%18,2$ ile anlamlı ($p < ,001$) olduğu görülmüştür. Böylelikle aşırı vasıflılık algısı ($\beta = ,19$), örgütsel destek ($\beta = ,31$) ve eğitim durumu ($\beta = ,13$) değişkenlerinin bireysel kariyer planı üzerinde pozitif anlamlı ($p < ,05$) bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre H_1 ve H_2 hipotezleri kabul edilmiştir. Ayrıca bireysel kariyer planlaması ile aşırı vasıflılık arasındaki ilişkide örgütsel desteğin ($\beta = ,12$) ve eğitim durumunun ($\beta = ,14$) düzenleyicilik etkisine ilişkin yapılan analiz de anlamlı olduğu görülmüştür. Araştırmanın bu bulgularına göre H_3 ve H_4 hipotezleri kabul edilmiştir.

Process Macro eklentisi aracılığıyla elde edilen koşulsal ilişki değerleri Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Düzenleyici Değişkenlerin Koşullu Etkileri

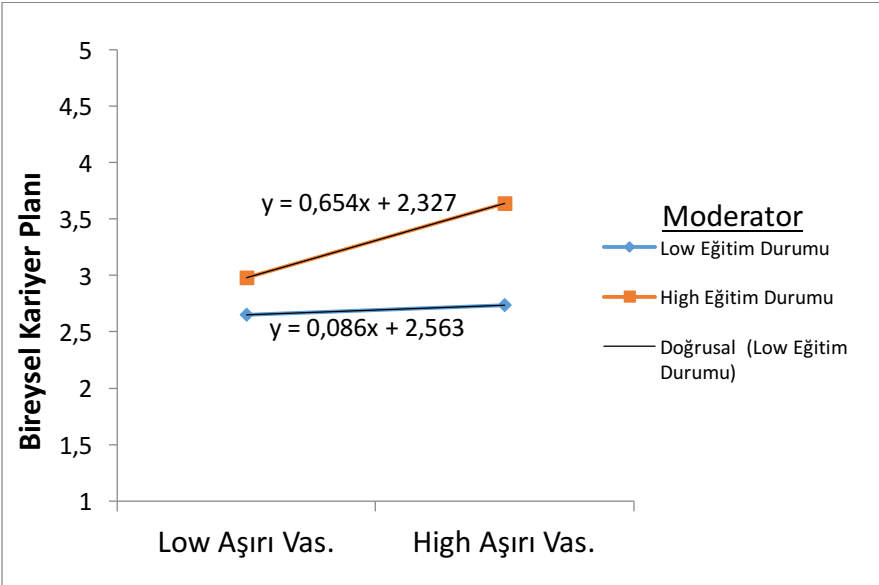
Örgütsel Destek						
Koşul	β	S.h	t	p	LLCI	ULCI
Düşük	,070	,097	4,252	,488	,2226	,6057
Orta	,242	,073	3,311	,001	,0983	,3859
Yüksek	,414	,101	,692	,000	-,1287	,2687
Eğitim Durumu						
Düşük	,586	,108	5,424	,000	,3736	,7987
Orta	,320	,077	4,148	,000	,1685	,4723
Yüksek	,054	,108	,501	,616	-,1592	,2682

Tablo 6'dan da anlaşılacağı üzere örgütsel destek değişkeni orta ve yüksek düzeyde olduğunda anlamlı ($p < ,01$) düşük olduğunda ise anlamsızdır. Buna göre örgütsel destek arttıkça aşırı vasıflılık algısının bireysel kariyer üzerindeki etkisini düzenlediği görülmektedir. Eğitim durumuna göre ise koşul tam tersi yönde değişmektedir. Düşük ve orta eğitim durumunda düzenleyicilik anlamlı ($p < ,001$) iken yüksek eğitim durumunda düzenleyicilik anlamsızlaşmaktadır. Başka bir deyişle eğitim durumu arttıkça düzenleyicilik etkisi kaybolmaktadır. Bu durumun temel sebebi olarak az sayıda lisans üstü eğitim gören çalışanların olması gösterilebilir. Bu nedenden dolayı istatistiki açıdan anlamlılık düzeyi sağlanamamaktadır. Düzenleyicilik ilişkisine ait slope matrisleri Şekil 1 ve 2'de verilmiştir.

Şekil 1. Örgütsel Desteğin Düzenleyicilik Etkisi

Şekil 1’den de görüleceği üzere örgütsel destek bireysel kariyer planı ile aşırı vasıflılık arasındaki ilişkiyi güçlendirmektedir.

Şekil 2. Eğitim Durumunun Düzenleyicilik Etkisi

Şekil 2’den de anlaşılacağı üzere eğitim durumu bireysel kariyer planı ile aşırı vasıflılık arasındaki ilişkiyi güçlendirmektedir.

Sonuç

Bir işletmenin katlanmış olduğu işgücü maliyetinin karşılığını alabilmesi için nitelikli insan kaynağı istihdamı önem arz etmektedir. Nitelikli bir insan denildiğinde ise bireyin ilgili iş türünde kendisini geliştirmiş olması ve o işin gerektirdiği niteliklere sahip olması akla gelmektedir. Bunun içinde bireyin kendini tanıyıp, kişilik özelliğine uygun bir kariyer planlaması yapmış olması gerekmektedir. Ancak, her ne kadar birey kariyer planlaması yapsa da bireyin niteliklerine uygun işlerde istihdam edilememesi önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda doğal olarak karşımıza çıkan diğer önemli bir faktör ise aşırı vasıflılık olgusudur. Bireyin eğitim durumu ve geçmiş deneyimlerine göre daha düşük nitelikli bir işte çalışma durumu (Johnson & Johnson, 1996; Johnson vd., 2002; Green ve McIntosh, 2007; Verhaest ve Omev, 2006) olarak ifade edilen aşırı vasıflılık, kariyer planlaması üzerinde etkiye sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan Kraimer ve Wayne (2004)’ün de belirttiği üzere; bireyin kariyer planlaması ve kariyer tatmini gibi kariyeri ile ilgili ihtiyaçlarının karşılanmasında algıladığı örgütsel destek önemli bir düzenleyicilik etkisine sahiptir. Bu bağlamda, araştırmada algılanan aşırı vasıflılık ile bireysel kariyer planlama ilişkisinde algılanan örgütsek desteğin düzenleyici etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle bağımsız ve kontrol değişkenlerinin bireysel kariyer planlaması üzerindeki etkisini incelemeye yönelik yapılan regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan regresyon analizinde; bağımsız değişken olan algılanan aşırı vasıflılık ile kontrol değişkenlerinden eğitim durumunun bireysel kariyer planlamasını üzerinde pozitif yönde anlamlı etkisi olduğu görülmüştür. Araştırma bulgularından eğitim durumunun bireysel kariyer planlaması üzerindeki anlamlı etkisi birçok araştırmada (Hirsh, 1996; Geçikli, 2002; Rehmdil, 2012; Tanoli, 2016) belirtilen kuramsal yapı tarafından desteklendiği ve örtüştüğü görülmektedir. Analizlerde cinsiyet, yaş, medeni durum, çalışma süresi, çalışılan sektör ve aylık gelir gibi kontrol değişkenlerinin bireysel kariyer planlaması üzerinde bir etkiye sahip olmadığı bulgulanmıştır. Bu bulgunun da Çelik vd., (2015) araştırma bulguları ile kısmen desteklendiği görülmektedir.

Analizlerin ilerleyen safhalarında anlamsız olan kontrol değişkenleri modellerden çıkarılmıştır. Daha sonra, araştırmanın amacı doğrultusunda bağımlı değişken (bireysel kariyer planlaması) ile bağımsız (aşırı vasıflılık algısı) ve düzenleyici (örgütsel destek, eğitim durum) değişkenler arasındaki

ilişkinin ölmek amacıyla hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan analizlerde her 3 modelin de (Tablo 5) anlamlı olduğu görülmüştür. Analizin ilk aşamasında bağımlı ve bağımsız değişkenin ilişkisini ortaya koymak için kurulan 1. modelin, daha sonra bağımlı değişken ile bağımsız ve düzenleyici değişkenlerin ilişkilerini incelemek için kurulan 2. modelin, son olarak bağımlı değişken ile bağımsız ve düzenleyici değişkenlerin ilişkisini incelemek için 3. modelin anlamlı olduğu görülmüştür. Böylelikle algılanan aşırı vasıflılık, algılanan örgütsel destek ve eğitim durumu değişkenlerinin bireysel kariyer planı üzerinde pozitif anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu sonuçlara göre; bireysel kariyer planlaması ile aşırı vasıflılık arasındaki ilişkide algılanan örgütsel desteğin ve eğitim durumunun düzenleyicilik etkisine ilişkin yapılan analizin de anlamlı olduğu görülmüştür. Nitekim Tablo 6'dan da anlaşılacağı üzere algılanan örgütsel destek değişkeni orta ve yüksek düzeyde olduğunda anlamlı ($p < ,01$) düşük olduğunda ise anlamsızdır. Buna göre örgütsel destek arttıkça aşırı vasıflılık algısının bireysel kariyer üzerindeki etkisini düzenlediği görülmektedir. Eğitim durumuna göre ise koşul tam tersi yönde değişmektedir. Düşük ve orta eğitim durumunda düzenleyicilik anlamlı ($p < ,001$) iken yüksek eğitim durumunda düzenleyicilik anlamsızlaşmaktadır. Başka bir deyişle eğitim durumu arttıkça düzenleyicilik etkisi kaybolmaktadır. Bu durumun temel sebebi olarak az sayıda lisansüstü eğitim gören çalışanların olması gösterilebilir. Bu nedenden dolayı istatistiki açıdan anlamlılık düzeyi sağlanamamaktadır.

Herhangi bir alan çalışmasında olduğu gibi bu araştırmanın da bazı sınırlılıkları mevcuttur. Birincisi, aşırı vasıflılık olgusunun örneklemimizin eğitim düzeyi ile birlikte gerek Türkiye gerekse de Bitlis'teki işsizlik oranlarından etkilenebileceğinden bu durum genelleştirilebilirlik için bir sınır olabilir. Araştırma örnekleminin ilköğretim, lise, ön lisans, lisans ve lisansüstü gibi öğrenim durumuna sahip bireylerden oluşmaktadır. Bu nedenle, bu bulguları çok eğitim çeşitliliğinden oluşan bir örneklemden ziyade, özellikle üniversite mezunu bireylerden oluşan bir örnekleme yapmak önemlidir. Çünkü öğrenim düzeyi yüksek olan bireylerin vasıflılık algısı ve buna bağlı olarak da kariyer planlamaya ilişkin algısı değişkenlik göstermesi kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Erdoğan vd., (2018)'de araştırma bulgularında, algılanan aşırı vasıflılığın kariyer sonuçları bakımından öğrenim durumu yüksek olan kişiler için daha problemliliğini göstermektedir. İkinci olarak, hem örneklem büyüklüğü hem de sektör açısından bir sınırlılık oluşturduğu söylenebilir. Bu durum da ortaya çıkan sonuçları örneklem büyüklüğü ve yapısı açısından genelleştirilebilirlikle ilgili sınır ortaya koymaktadır. Bu bağlamda araştırma bulgularının genelleştirilebilmesi ve bulgulara duyulan güveni arttırmak için

ilgili değişkenlerin daha geniş bir örnekleme yapılması önemli sonuçlar verebilir. Ayrıca gelecekteki araştırmaların farklı sektörleri (örneğin, bilişim, hizmet, sağlık gibi) ve bunların hem bireylerin aşırı vasıflılık algısı hem de kariyer planları üzerindeki etkilerini incelemeye çalışabilir. Son olarak, bu araştırma modelinin kişi-iş uyumu, kariyer tatmini, kariyer uyarlanabilirliği ve sosyal destek gibi değişkenleri içerecek şekilde genişletmek, bireylerin kariyer planlaması üzerinde algılanan aşırı vasıflılığın etkisi ile bu değişkenlerin ilişkisini düzenleyen farklı değişkenlerin incelenmesi konuya değer katabilir.

KAYNAKLAR

- AKNAR, Ahmet., ÇİÇEK, Berat., & KARAKAŞ, Yusuf Emre (2018). Çalışanların Demografik Özellikleri Açısından Tükenmişlik Algıları: Belek'teki 5 Yıldızlı Oteller Üzerine Bir Araştırma, *International Journal of Management and Administration*, 2(3), 1-16.
- ALLAN, Peter (1990). Looking For Work After Forty: Job Search Experiences of Older Unemployed Managers and Professionals, *Journal of Employment Counseling*, 27, 113-121.
- ARMELI, Stephen., EISENBERGER, Robert., FASOLO, Peter., & LYNCH, Patrick (1998). Perceived Organizational Support and Police Performance: The Moderating Influence of Socio Emotional Needs, *Journal of Applied Psychology*, 83(2), 288-297.
- ARYEE, Samuel., & DEBRAH, Yaw A (1992). Career Planning an Examination of Individual Non-Work and Work Determinants, *International Journal of Human Resource Management*, 3(1), 85-104.
- AŞIK, Güneş A (2013). İşgücü Piyasalarının Göz Ardı Edilen Sorunları: Eksik İstihdam, Atıl İstihdam ve Beceri Uyuşmazlığı, *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı Politika Notu*, 1-11.
- AUBE, Caroline., ROUSSEAU., Vincent., & MORIN., Estelle M (2007). Perceived Organizational Support and Organizational Commitment, The Moderating Effect of Locus of Control and Work Autonomy, *Journal of Managerial Psychology*, 22(5), 479-495.
- BARUTÇUGİL, İsmet (2002). *Performans Yönetimi*, İstanbul: Kariyer Yayınları.
- BARUTÇUGİL, İsmet (2004). *Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi*, İstanbul: Kariyer Yayınları.

- BAYRAM, Fatih (2017). Career Planning Tendencies of Students: An Implementation On Students of Karabük University Business Faculty, *Ecoforum Journal*, 6(1). 1-10.
- BHAERMAN, Robert D (1988). *Individualized Career Plan Models*: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED292975.pdf> adresinden alındı.
- BİLEN, Deniz (1998). Örgütlerde Kariyer Geliştirme ve Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BLAU, Peter M (1964). *Exchange and Power in Social Life*, New York: Wiley.
- BRYNIN, Malcolm., & LONGHI, Simonetta (2009). Overqualification: Major or Minor Mismatch?, *Economics of Educationreview*, 28(1), 114-121.
- BURRIS, Val (1983). The Social and Political Consequences of Overeducation, *American Sociological Review*, 48, 454-67.
- BYARS, Liyod L. & RUE, Leslie W (2004). *Human Resource Management, United States: Mc Graw Hill, inc.*
- CAESENS, Gaetane., & STINGLHAMBER, Florence (2014). The Relationship Between Perceived Organizational Support and Work Engagement: The Role of Self-Efficacy and Its Outcomes, *European Review of Applied Psychology*, 64(5), 259-267.
- COBB, Sidney (1976). Social Support as a Moderator of Life Stress, *Psychosomatic Medicine*, 38, 300-314.
- COHEN, Sheldon., & WILLS, Thomas Ashby (1985). Stress, Social Support and The Buffering Hypothesis, *Psychological Bulletin*, 98, 310-357.
- COHN, Elchanan., & KAHN., Shanina P (1995). The Wage Effects of Overschooling Revisited. *Labor Economics* 2, 67-76.
- COLE, David A (1987). Utility of Confirmatory Factor Analysis in Test Validation Research, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55(4), 584.
- CRANE, Donald P (1986). *Personnel: The Management of Human Resources*, Boston: PWS Publishing Company.
- ÇATIR, Ozan., & KARAÇOR, Musa (2016). İnsan Kaynaklarında Kariyer Planlama: Turizm Öğrencileri Üzerinde Bir Alan Araştırması. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 201-220.
- ÇELİK, Adnan., FETTAHLIOĞLU, Ömer Okan & DEMİR, Sevda (2015). The Effect of Personal Success Perception on Career Planning, *The International Journal Of Humanities & Social Studies*, 3(7), 211-220.
- DAFT, Richard L (1997). *Management*, (4. Ed), Londra: Dryden Press.

- DENİZ, Mehmet., & ÜNAL, Ahmet (2007). İnsan Kaynaklarının Bir Fonksiyonu Olarak Örgütsel Kariyer Yönetimi ve Bir Uygulama, *e-Journal of New World Sciences Academy*, 2(2), 101-119.
- KIRSH, Steven J., DUFFY, Karen Grover., & ATWATER, Eastwood (2005). *Psychology for Living: Adjustment, Growth, and Behavior Today*, USA: Pearson / Prentice Hall.
- EDWARDS, Martin R., & PECCEI, Riccardo (2007). Organizational Identification: Development and Testing of a Conceptually Grounded Measure, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 16(1), 25-57.
- EISENBERGER, Robert., HUTCHISON, Steven., & SOWA, Debora (1986). Perceived Organizational Support, *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 500-507.
- ERDOĞAN, Berrin., TOMAS, Ines., VALLS, Victor., & GRACIA, Francisco J (2018). Perceived Overqualification, Relative Deprivation, and Person-Centric Outcomes: The Moderating Role of Career Centrality, *Journal of Vocational Behavior*, 107, 233-245.
- ERDOĞAN, Berrin., & BAUER, Talya N (2009). Perceived Overqualification and Its Outcomes: The Moderating Role of Empowerment, *Journal of Applied Psychology*, 94(2), 557-565.
- ERDOĞAN, Hasan Turgut (2009). Bireysel Kariyer Planlama ile Kişisel Başarı Arasındaki İlişkiye Yönelik Dumlupınar Üniversitesinde Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- FELDMAN, Daniel C (1996). The Nature, Antecedents and Consequences of Underemployment, *Journal of Management*, 22(3), 385-407.
- FINE, Saul (2007). Overqualification and Selection in Leadership Training, *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 14(1), 61-68.
- FINE, Saul., & NEVO, Baruch (2008). Too Smart for Their Own Good? A Study of Perceived Cognitive Overqualification in The Workforce, *The International Journal of Human Resource Management*, 19(2), 346-355.
- FREI, Christa., SOUSA-POZA, Alfonso (2012). Overqualification: Permanent or Transitory?, *Applied Economics*, 44, 1837-1847.
- GARG, Shreya., & DHAR, Rajib Lonchan (2014). Effects of Stress, LMX and Perceived Organizational Support on Service Quality: Mediating Effects of Organizational Commitment, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 21, 64-75.

- GEÇİKLİ, Fatma (2002). Bireysel Kariyer Planlama ve Geliştirmede İmajın Rolü, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 15, 337-354.
- GEORGE, Darren., & MALLERY, Paul (2010). *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference, 17.0 Update (10a ed.)* Boston: Pearson.
- GEORGE, Jennifer M., REED, Thomas F., BALLARD, Karen A., COLIN, Jessie., & FIELDING, Jane. (1993). Contact With AIDS Patients as a Source of Work-Related Distress: Effects of Organizational and Social Support, *Academy of Management Journal*, 36, 157–171.
- GIBBONS, Robert (2005). What is Economic Sociology and Should Any Economists Care?, *Journal of Economic Perspectives*, 19, 3-7.
- GOULDNER, Alvin. W (1960). The Norm of Reciprocity: a Preliminary Statement, *American Sociological Review*, 25, 161–178.
- GÖRG, Holger., & STROBL, Eric (2003). The Incidence of Visible Underemployment: Evidence for Trinidad and Tobago, *Journal of Development Studies*, 39(3), 81-100.
- GREEN, Francis., & MCINTOSH, Steven (2002). Is There a Genuine Under-Utilization of Skills Amongst the Over Qualified?”, *Applied Economics*, 39(04), 427–439.
- GYSBERS, Norman C (1983). *Create and Use an Individual Career Development Plan*. A Thens, GA: National Center for Research in Vocational Education, The Ohio State University.
- HAIR, Joseph F., BLACK, William C., BABIN, Barry. J., ANDERSON, Rolph E (2014). *Multivariate Data Analysis (7 ed.)*, Pearson Education Limited, Edinburgh Gate Harlow.
- HARTOG, Joop (2000). Over-Education and Earnings: Where are We, Where Should We Go?, *Economics of Education Review*, 19(2), 131–147.
- HAYES, Andrew F (2012). *PROCESS: A Versatile Computational Tool for Observed Variable Mediation, Moderation, and Conditional Process Modeling*, Kansas: University of Kansas, KS.
- IŞIK, Metin (2017). Üniversite Öğrencilerinin Kariyer Değerler Algılarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Araştırma, *International Journal of Academic Values Studies*, 3(8), 25-40.
- IŞIK, Metin., & KAMA, Aycan (2018). Algılanan Örgütsel Desteğin İşgören Performansına Etkisinde İşe Adanmışlığın Aracı Etkisi, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(3), 395-403.

- JOHNSON, Gloria Jones., & JOHNSON, W. Roy (1996). Perceived Overqualification and Psychological Well-Being, *The Journal of Social Psychology*, 136(4), 435-445.
- JOHNSON, W. Roy., MORROW, Paula C., & JOHNSON, Gloria Jones (2002). An Evaluation of A Perceived Overqualification Scale Across Work Settings, *The Journal of Psychology*, 136(4), 425-441.
- KHAN, Linda J., & MORROW, Paula C (1991). Objective and Subjective Underemployment Relationships to Job Satisfaction, *Journal of Business Research*, 22, 211–218.
- KING, Zella (2004). Career Self-Management: Its Nature, Causes and Consequences, *Journal of Vocational Behavior*, 65, 112-133.
- KLEHE, Ute Christine., ZIKIC, Jelena., VAN VIANEN, Annelies E. M., & DE PATER, Irene E (2011). Career Adaptability, Turnover and Loyalty During Organizational Downsizing, *Journal of Vocational Behavior*, 79(1), 217-229.
- KRAIMER, Maria., & WAYNE, Sandy J (2004). An Examination of Perceived Organizational Support As a Multidimensional Construct in The Context of An Expatriate Assignment, *Journal of Management*, 30(2), 209–237.
- LIU, Na Ting., & DING, Cherng G (2012). General Ethical Judgments, Perceived Organizational Support, Interactional Justice, and Work Place Deviance, *The International Journal of Human Resource Management*, 23(13), 2712–2735.
- LYNCH, Patrick D., EISENBERGER, Robert., & ARMELI, Stephen (1999). Perceived Organizational Support: Inferior Versus Superior Performance by Wary Employees, *Journal of Applied Psychology*, 84(4), 467.
- MAGNUSSON, Kris (1995). *Five Processes of Career Planning*. ERIC Clearinghouse on Counseling and Student Services.
- MATHIS, Robert L., & JACKSON, John H (2011). *Human Resource Management: Essential Perspectives*, New York: Cengage Learning.
- MAYNARD, Douglas C., JOSEPH, Todd Allen., & MAYNARD, Amanda M (2006). Underemployment, Job Attitudes, and Turnover Intentions, *Journal of Organizational Behavior*, 27(4), 509-536.
- MAYNARD, Douglas C., & PARFYONOVA, Natalya M (2013). Perceived Overqualification and With Drawal Behaviours: Examining The Roles of Job Attitudes and Work Values, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 86(3), 435-455.

- MCKEE-RYAN, Frances M., ve HARVEY, Jaron (2011). I Have a Job, But. . . : A Review of Underemployment, *Journal of Management*, 37(4), 962-996.
- NJOKU, Uchenna., & AMADE, Benedict (2014). Individual Career Development Planning: A Survey, *International Journal of Management Sciences and Business Research*, 3(2), 40-48.
- ORPEN, Christopher (1994). The Effects of Organizational and Individual Career Management on Career Success, *International Journal of Manpower*, 15(1), 27-37.
- OTTE, Fred L., & KAHNWEILER, William M (1995). Long-Range Career Planning During Turbulent Times, *Business Horizons*, 38(1), 2-8.
- PALMER, Margaret., & WINTERS, Kenneth T (1993). *İnsan Kaynakları*, Çeviren: Doğan Şahiner, İstanbul: Rota Yayın.
- PHILLIPS, Susan D., CAIRO, Peter C., MYERS, Roger A., RYAN, Theodore G., HOFFER, Gilbert L., & SILVERMAN, Marjorie Croes (1980). *Career Planning Modules for The Officer Career Information and Planning System*, Columbia University Newyork Teacherscoll. U.s. Army Research Institute for The Behavioral and Social Sciences 5001 Eisenhower Avenue, Alexandria, Virginia 22333.
- PRIYANTHA, H. M. S., & MENDIS, W. D. N. S (2005). Individual Career Planning of Workers and Influence on Job Satisfaction: A Case Study of Workers Employed in The C.V. Gooneratne International Industrial Park in Sri Lanka, *Sabaragamuwa University Journal*, 5(1), 25-39.
- RHOADES, Linda., & EISENBERGER, Robert (2002). Perceived Organizational Support: a Review of The Literature, *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- RHOADES, Linda., EISENBERGER, Robert., & ARMELI, Stephen (2001). Affective Commitment to The Organization: The Contribution of Perceived Organizational Support, *Journal of Applied Psychology*, 86(5), 825.
- ROTTINGHAUS, Patrick., JENKINS, Nicholas., & JANTZER, Amanda M (2009). Relation of Depression and Affectivity to Career Decision Status and Self-Efficacy in College Students, *Journal of Career Assessment*, 17(3), 271-285.
- RUSSELL, Zachary A., FERRIS, Gerald R., THOMPSON, Katina W., & SIKORA, David M (2016). Overqualified Human Resources, Career Development Experiences, and Work Outcomes: Leveraging an Underutilized Resource With Political Skill, *Human Resource Management Review*, 26(2), 125-135.

- SANTOS, J. Reynaldo A (1999). Cronbach's Alpha: A Tool for Assessing The Reliability of Scales, *Journal of Extension*, 37(2), 1-5.
- SCHEIN, Edgar H (1990). Career Anchors and Job/Role Planning: The Links Between Career Pathing and Career Development, <https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/2315/SWP-3192-22603401.pdf> adresinden alındı.
- SHORE, Lynn McFarlane & WAYNE, Sandy J (1993). Commitment and Employee Behavior: Comparison of Affective Commitment and Continuance Commitment With Perceived Organizational Support, *Journal of Applied Psychology*, 78(5), 774-780.
- SLOANE, Peter J (2003). *Much a Do About Nothing? What Does The Overeducation Literaturereallytell Us?*In F. Buchel, A. de Grip, & A. Mertens " (Eds.), *Overeducation in Europe. Currentissues in Theory and policy* (ss. 11-45). Northampton, MA: Edward Elgar.
- SÜMER, Nebi (2000). Yapısal Eşitlik Modelleri: Temel Kavramlar ve Örnek Uygulamalar, *Türk Psikoloji Yazıları*, 3(6), 49-74.
- TANOLI, Mubashar Farooq (2016). Understanding Career Planning: A Literature Review, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/74730/> adresinden alındı.
- TAŞCI, Deniz (2004). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- TIMMONS, Joe., PODMOSTKO, Mary., BREMER, Christine., LAVIN, Don., & WILLS, Joan (2005). *Career Planning Begins With Assessment: A Guide for Professionals Serving Youth With Educational and Career Development Challenges*, Washington, D.C.: National Collaborative on Workforce and Disability for Youth, Institute for Educational Leadership.
- TUNÇ, Azize., & AKYAR, Uygur (2001). *Kariyer Yönetimi Planlaması ve Geliştirme*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- UÇAR, Zeki (2015). Kontrol Algısı-Psikolojik Sahiplenme İlişkisi Üzerinde Algılanan Aşırı Vasıflılığın Düzenleyicilik Etkisi, *International Journal of Applied Business and Management Studies*, 1(1), 40-58.
- VAISEY, Stephen (2006). Education and Its Discontents: Overqualification in America, 1972-2002, *Social Forces*, 85, 835- 864.
- VERHAEST, Dieter., & OMEY, Eddy (2006). The Impact of Overeducation and Its Measurement, *Social Indicators Research*, 77, 419-448.
- WALKER, H. Fred., & LEVESQUE, Justin (2006). Climbing The Career Ladder: It is Up to You, *Quality Progress*, 39(10), 28-32.

- WALKER, James W (1973). Individual Career Planning: Managerial Help for Subordinates, *Business Horizons*, 16(1), 65-72.
- WASSERMANN, Maria., FUJISHIRO, Kaori., & HOPPE, Annekatrin (2017). The Effect of Perceived Overqualification on Job Satisfaction and Career Satisfaction Among Immigrants: Does Host National Identity Matter?, *International Journal of Intercultural Relations*, 61, 77-87.
- MONDY, R. Wayne., ROBERT M., Noe, & SHANE., Premeaux R (2002). Human Resource Management, Prentice Hall, Eight Edition, New Jersey.
- WAYNE, Sandy J., SHORE, Lynn M. & LIDEN, Robert C (1997). Perceived Organizational Support and Leader-Member Exchange: a Social Exchange Perspective, *Academy of Management Journal*, 40(1), 82-111.
- YANG, Weiguo., GUAN, Yanjun., LAI, XIN., SHE, Zhuolin., & LOCKWOOD, Andrew John (2015). Career Adaptability and Perceived Overqualification: Testing a Dual-Path Model Among Chinese Human Resource Management Professionals, *Jurnal of Vocational Behavior*, 90, 154-162.

TÜRK-İSRAİL İLİŞKİLERİ VE FİLİSTİN

Mehmet KAYA

Geliş: 13.05.2019 / Kabul: 30.09.2019

DOI: 10.29029/busbed.563990

Öz

Yahudiler “İbrani” adıyla M.Ö 1010-970 yılları arasında Filistin’de bir devlet kurmuşlardır. Ancak, çeşitli milletlerin istilasına maruz kalan Yahudiler buradan ayrıлып, dünyanın çeşitli bölgelerine göç etmişlerdir. 19. Yüzyılın sonlarında Yahudiler, Filistin topraklarında devlet kurma fikrini ortaya atıp, satın alma yoluyla Osmanlı Devleti’nden bu bölgede toprak talep etmişlerdir. Ancak II. Abdülhamid’in karşı çıkmasıyla istekleri olmamıştır. Bu aşamadan sonra Yahudiler, dünyanın çeşitli bölgelerinden Filistin topraklarına göç etmeye başlamışlardır.

I. Dünya savaşı sırasında İngiltere Dışişleri Bakanı, kendi adını taşıyan Balfour Deklerasyonu’nu 2.11.1917’de yayımlayarak Yahudilere Filistin’de bir devlet kurma sözünü vermiştir. Başta ABD, SSCB olmak üzere diğer Avrupa devletleri de buna destek vermişlerdir. Bunun üzerine dünyanın çeşitli bölgelerinde bulunan Yahudiler, Filistin’e bilinçli bir şekilde yerleştirilmişlerdir.

Yahudiler, II. Dünya savaşında Nazi zulmüne maruz kalınca, bu bölgede devlet kurma çalışmalarını hızlandırmışlardır. İsrail, 28 Mayıs 1948’de bağımsızlığını ilan etmiş ve birçok Avrupa devleti de İsrail’i tanımıştır. Türkiye ise başta kabul etmemekle birlikte izlediği Batı yanlısı dış politika nedeniyle bir yıl sonra İsrail Devleti’nin bağımsızlığını kabul etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Türkiye, Siyonizm, Bağımsızlık, Yahudi, Filistin.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mkaya@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8158-6848>.

TURKISH-ISRAELI RELATIONS AND PALESTINE

Abstract

Jews established a state called "Hebrew" in Palestine between 1010 and 970 BC. However, the Jews who were exposed to invasion of various nations migrated to various regions of the world. At the end of the nineteenth century, they suggested the idea of establishing a state in Palestine and claimed the land through purchase from the Ottoman Empire. This wish of theirs was not fulfilled because of the opposition of Abdul Hamid II. After this phase, the Jews who are from various parts of the world immigrated to Palestine.

At the time of World War I, the British foreign affairs minister published the Balfour Declaration, bearing his name, on November 2, 1917 which promised to establish a state in Palestine. European states and especially US and USSR supported this. Thereupon, Jews in various parts of the world were consciously placed in Palestine.

Jews were going to accelerate the process of establishing a state in Palestine when they exposed to Nazi persecution during World War II. Israel declared its independence on May 28, 1948, and in return, many European states were going to recognize the state of Israel. Although Turkey didn't cognise it in the beginning it was going to recognize the independence of Israel a year later because of its pro-western foreign policy.

Keywords: *Israel, Turkey, Zionism, Independence, Jewish, Palestine.*

Giriş

Tarihte Türklerin Yahudiler ile ilk karşılaşmaları Irak'ta yaşayan Türklerle olmuştur. Anadolu coğrafyasında kurulmuş olan Selçuklu Devleti ile I. Beylikler zamanında Yahudiler, rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Osmanlı Devleti döneminde bu huzurlu yaşamı sürdüren Yahudiler, Theodor Herzl'in ortaya koyduğu Siyonizm düşüncesiyle birlikte Filistin de yeni bir Yahudi devleti kurma fikrini ortaya atmış, fakat bunu fark eden II. Abdülhamid gereken tedbirleri almıştır.

I. Dünya Savaşından sonra Yahudilerin kurmuş olduğu gizli cemiyetler, Avrupa'nın desteği ile Filistin'de satın alınan topraklar ve bölgeye yönelik yoğun olarak gerçekleştirilen göçler, çeşitli yardım kampanyalarının düzenlenmesi ve bunun yanı sıra II. Dünya Savaşından sonra Yahudilerin mazlum konuma düşmeleri Filistin'de Yahudi varlığını güçlendirmiştir.

II. Dünya Savaşı sırasında Hitler'in etkisiyle de Filistin'e Yahudi göçü hızlanmıştır. 1948'de İngiltere'nin Filistin yönetimini bırakacağını açıklaması üzerine, İsrail Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmesi, bu toprakların eski ve yeni sahipleri arasında tartışmalara sebep olmuştur.

Araplarla giriştiği mücadele sonunda bağımsız bir devlet olarak kurulan İsrail'i, resmi olarak tanıyan ilk Müslüman devlet Türkiye olmuş, Türkiye bundan sonra bu devletle sıkı ticari ilişkiler kurmuştur. Bu kapsamda konunun daha iyi anlaşılması amacıyla geçmişten günümüze Türkler ile Yahudilerin siyasi ilişkileri, Siyonizm ideolojisi ve İsrail Devleti'ni tanıma süreci ele alınmıştır.

İsrail kelimesi, İbranice sözlüklerde "*Allah hükümlerinde olsun*" anlamına gelmektedir. Ancak bu konuda kutsal kitapta farklı bilgiler verilmektedir. Bu kavram, Tevrat'ta şu şekilde açıklanmıştır: "Senin adın Yakup çağırılmayacak, fakat adın İsrail olacaktır ve onun adını İsrail koydu." (Kitabı Mukaddes, Tevrat (tekvin) 35) Allah ona dedi: "*Ben kadir Allah'ım; semereli ol ve çoğal; senden bir millet ve milletlere cumhur olacak ve senin sülbünden krallar çıkacaktır.*" (Tekvin, 35)

İslam tarihçileri bu konuya çeşitli şekillerde açıklık getirmişlerdir. Yakup (a.s)'ın lakabı "*İsrail*" idi. Onun için "*Ben-i İsrail*" (İsrail oğulları) denilmektedir. (Ahmet Cevdet Paşa, 1989: 9) Kuran'ı Kerim de, Ben-i İsrail (İsrail oğulları) 14 ayette geçmektedir. (Kuran'ı Kerim, Bakara-Ali İmran-Maide). Kuran'da, İsrail kavramı, Allah'ın kulu anlamına gelmektedir ve Yakup (a.s)'ın ismidir. Kuran'da, Ali- İmran süresinin 93. ayetinde açıkça ifade etmiştir. (Sabuni, 1995: 590)

İsrail adının geçtiği bir diğer önemli belge ise 1896 yılında dikilen İsrail sütunu denilen Flinders Petrie adlı yazıttır. (M.Ö.1227) Burada "*İsrail*", adı geçmektedir. Yahudi kavramı, Hz. Yakub'un en büyük oğlu olan Yahuda'nın isminden alınmıştır. İsrail, İbrani ve Yahudi adları aynı anlamlara gelmektedir.

Filistin'in 12 bin yıllık bir tarihi vardır. Karmel dağının eteklerinde bulunan mağaralardaki kalıntılardan elde edilen bilgiler, Filistin'in Paleolitik çağdan itibaren iskân edildiğini ortaya koymaktadır. Filistin de yerleşik hayata geçiş, Neolitik çağda tamamlanmıştır. (Çelik, 1993) Ayrıca bu bölgeye "*Kenan Diyarı*" denmesi muhtemelen buradaki halkı Kenanilerin teşkil etmesindedir.

İsrailoğulları, M.Ö.14. ve 13. asırlarda Filistin'e gelmeye başladılar. M.Ö. XII. yüzyılda İsrailoğulları, Filistin de yerleşik hayata geçmiş olan Filistinlileri, İdumarallılar'ı ve Ammanoğulları'nı, kendi idareleri altına aldılar.

Saul (M.Ö. 1020)'de ilk İsrail kralı oldu. Tarihte İbrani devleti olarak adlandırılan bu devlet, Hz. Davud döneminde kuruldu. M.Ö. 990'da Filistinlileri etkisiz hale getiren İsrailoğulları, siyasi birliklerini sağladılar. Hz. Süleyman döneminde devletin ekonomik ve sosyal durumu gelişti. Kudüs mabedi, çevresindeki saraylar ve özellikle o dönemin önemli yapıtı olan Ağlama Duvarı yapıldı. Bununla birlikte İsrailoğullarının birlik ve düzeni hızla bozulmaya başladı. Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra kuzeydeki İsrailoğullarının ayaklanmasıyla krallık kuzeyde İsrail, güneyde Yahuda olmak üzere ikiye bölündü. (Çelik, 1993: 135)

M.Ö 8. asırda Asurluların bölgeye hâkim olması üzerine, İsrail Krallığı'nın siyasi açıdan ortadan kalktığı görülmektedir. (Karaman, 1991: 12) İsrailoğulları buradan dünyanın çeşitli yerlerine sürüldüler.

Asurlulara haraç ödeyerek varlığını koruyan Yahuda Krallığı ise M.Ö. 587'de bölgedeki halkları egemenlikleri altına alan Babillerin Kudüs'ü ele geçirmesiyle ortadan kalktı. Fakat M.Ö.539'da Lidya ve Babil'i ele geçiren Pers Kralı II. Kiros, İsrail oğullarının Yahuda'ya tekrar dönmesini ve Süleyman Mabedinin yeniden yapılmasını istedi. M.Ö. V. yüzyıl ortalarında Ezra ve Neyma adındaki iki önder, Yahuda'nın Perslerden dini özerklik kazanmasını sağladılar. Yahudiler yaklaşık iki yüzyıl burada azınlık olarak yaşadılar. (Çelik, 1993: 136)

Filistin toprakları M.Ö.331 veya 332'de Makedonyalı Büyük İskender'in egemenliğine girdi. Daha sonra bölge, Mısır'daki Ptolemaios Hanedanının hâkimiyetinden sonra M.Ö 39. yılında Romalıların hâkimiyetine girdi.

Sasani hükümdarı II. Hüsrev'in 611'de Filistin'i ele geçirmesine kadar bölge barış ve zenginlik içinde yaşadı. 628'de Heraklios Filistin'i Sasanilerden geri aldı. Hz. Ömer zamanında Müslümanların eline geçti. (Çelik, 1993:136)

1. Tarihte Türklerin Yahudiler İle İlk İlişkileri

Müslüman Türklerin Yahudiler ile ilk karşılaşmaları Irak'ta yaşayan Türkler ile olmuştur. (Galanti, 1995: 12) Anadolu coğrafyasında Yahudiler, Anadolu Selçuklu Devleti ile I. Beyliler zamanında rahat bir dönem geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Engizisyon mahkemelerinin zulmünden bıkmış ve Hristiyanların zorbalığından bezmiş olan Yahudiler, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan ülkelerine karşı kazandıkları savaşları, Tanrının onlara karşı uyguladıkları bu tutumlarını bir tür cezalandırma yöntemi olarak görmüşlerdir. (Yetkin, 1992: 70)

Sultan Orhan Bursa'yı fethedince, o zamana kadar burada varlığını sürdüren Ets hahayim Sinogogu'nun kurulmasına onay verdi. Sultan, Yahudilerin ticaret ve zanaat ehli olmalarından dolayı onları ülkesine gelmeye teşvik etmiş bunun etkisiyle Suriye'den göçler yaşanmıştır.

I. Murat'ın fethettiği Edirne'de Yesive Okulu (Yesive: Talmud Eğitimi Veren Enstitü) yapılmış, kurulan bu okul Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden gelen Musevi öğrencileri almıştır. Rusya, Polonya, Macaristan'dan Talmud eğitimi için Musevi öğrenciler bu okula akın akın gelmişlerdir.

I. Beyazıt, 1394 yılında Fransa'da yaşayan ve Osmanlıya gelmek isteyen Musevileri Edirne şehrine yerleştirmiştir. I. Bayezid döneminde Edirne'deki Baş Hamam İsaac Soffoti'nin Yahudilere yazmış olduğu enteresan bir mektubu vardır:

“Almanya'daki kardeşlerimizin ölümlerinden daha acı ızdıraplara maruz kaldılar, haksız kanunlara boyun eğdirildikleri, zorla vaftiz edildikleri ve sürgüne uğratıldıkları bana anlatıldı. Onlar bir yerdeki kötülüklerden kurtulmak için kaçarken daha beter kötülüklere yakalanıyorlar. Kardeşlerime karşı tepeden bakan bir halk tarafından çıkarılan uğultuları duyuyorum. Onlara vurmak üzere kalkan eller görüyorum. Onlar içeride ve dışarıda eziyet çekiyorlar. Her gün onların paralarını ellerinden almak için yeni bir şeyler icat ediyorlar. Almanya'nın kutsal cemaati zor durumda ve düşkün kardeşlerim ve efendilerim ve siz hepiniz, arkadaşlarım, Fransa menşeli olan ve okullarında okuduğum, Almanya'da doğan ben İsoçe serfaati size bildiririm ki; Türkiye hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülke herkes, kendi incir ağacının ve asmasının gölgesinde emniyet içinde yaşayabilir. Hristiyan ülkelerinde, çocuklarınızı mavi ve kırmızıya döndürülme tehlikesine atıyorsunuz. Siz yırtık elbiseler giymeye zorlanıyorsunuz. Sizin için haftanın günleri kadar, Şubat ve Bayram günleri de kapkaranlık, sizin gücünüzden ancak yabancılar yaralanıyor, hazineleri olan Yahudilere hangi mutluluk var onlar hazineleri ancak kendi mutsuzlukları için muhafaza ediyorlar. Siz onları kendinizin zannediyorsunuz.” (Eroğlu, 62)

Başka bir mektupta ise Yahudiler Osmanlı'daki rahatlarını şöyle anlatıyor:

“Ey kardeşlerimiz, şayet aranızda tanrının kudret ve mal varlığı güçlü insanlar varsa, gelip buraya yerleşsinler, dolaşsınlar ve evler alsınlar. Geliri olmayan fakirler ve Yoksullar burada ayaklarını dinlendirecek ve kendilerine uygun bir iş bulacaklardır. Onlar ne açlık ne susuzluk çekmeyecekler, Tanrı bize inayetini verdi ve içinde yaşadığımız milletler arasında bize, hemen hemen yeni bir isim verebilecek ve bizi Tanrı tarafından yeniden alınmış köleler diye adlandıracak derecede saygınlık verdi. Türkler ne sürgün ne zulüm hissettirmiyorlar, Yahudiler burada özgürlük ve kurtuluş buldu.” (Eroğlu, 59)

Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim; 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye savaşlarından sonra Memlûk Devleti'ne son verip, Güney-Suriye ve

Filistin'deki belli başlı şehirlerden Safed, Nablus, Kudüs, Aclun, Gazze Sancakları ve etrafındaki kazaları aldı. (Uzunçarşılı, 198: 287) Asırlar boyunca devam eden bu süreçlerde, Yahudilerin hemen hemen hepsi memleketlerini terk ederek dünyanın her tarafına dağıldılar. Ancak çok küçük bir kısmı Filistin topraklarında kaldı.

II. Bayezid döneminde, Endülüs'ten sürülen Musevilerin, Payitahta gelmelerine olanak sağlanmıştır. 1469'da Kraliçe İsabella ve Kral Ferdinand'ın izdivaçları ile İspanyollar, iki krallığın gücünü birleştirerek XII. Emir Muhammed'den 1492'de Granada'nın anahtarını almalarıyla Endülüs Emevi Devleti'ni tamamen yıkarak Kovma Fermanı (El-hamra Kararnamesi) ile Katolik mezhebine inanmayan Hristiyan ve Musevilerin ülkeyi boşaltmalarını istediler. Böylece Musevilerin çoğu Sultan Bayezid'in ulaştırdığı gemilere binerek topraklarımıza getirilip daha çok ticaret ve liman şehirlerine yerleştirdiler. II. Bayezid, Musevi göçünün İmparatorluğu "zenginleştirdiğini" söyleyecektir. Ülkeyi terk etmek için kendilerine üç gün süre verilen bu insanların büyük çoğunluğu eşya ve mallarını almaya fırsat bulamadan kaçmak zorunda bırakılmışlardır. Fakat Sultanın üzerinde durduğu konu onların mal ve mülkleri değil, bilgi birikimleriydi. Bayezid, Yahudilerin İmparatorluğa zenginlik katacağını öngörüyordu. (Efe, 2018: 19-20) Bu durum 19. Yüzyılda Yahudilerin yeni bir devlet kurma fikirlerine kadar devam etti.

Dünyanın her tarafına dağılmış olan Yahudiler arasında ecdatlarının eski topraklarında yeni bir devlet kurma fikri, 19. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Bazı ülkelerde ve özellikle Rusya'da baş gösteren Yahudi aleyhtarlığı (Ant-i semitizm) bu fikrin doğmasında ve gelişmesinde etkili oldu. (Örgör, 49-50)

2. Siyonizm'in Doğuşu ve Gelişimi

Siyonizm teriminin kökünü oluşturan "siyon" sözcüğü, Musevi tarihinin ilk çağlarından beri Kudüs ile eş anlamlı olarak kullanıla gelmiştir. Siyon, yurtlarından kovulmuş Yahudi halkının Filistin'e dönme arzu ve özlemini benliğinde toplayan düşünce olmuştur. (Öke, 1982: 32-33)

XIX. Yüzyılın II. yarısında Batı siyasal düşünce sistemleri içerisinde filizlenen Siyonizm'in genel tanımını, Yahudilerin Filistin'de bağımsız bir devlet kurma ve orada Yahudiliğin tüm kurumları ile dirilmesini amaçlayan evrensel bir hareket olarak yapabiliriz. (Öke, 1982: 34)

Siyonizm'in ilk savunucuları Rusya ve Orta Avrupa doğumlu idiler. Siyonizm'in ilk zamanlarında Yahudi asıllı aydınlar, Sosyalist ve devrimci

partilere rağbet etmişler, Marksist fikrin savunucuları olmuşlardır. Siyonistlerin Sosyalizme yakınlık duyması aslında gayet tabii bir hadisedir. Zira Yahudi aleyhtarlığının adeta hükümet politikası haline geldiği Rusya ve Orta Avrupa Krallık rejimlerinin devrilmesi, devrimci sol güçlerin olduğu kadar Siyonistlerin de başlıca amaçları idi. Eğer Musevi vatandaşlara zulmeden hükümetler yıkılırsa, Yahudiler inançları yüzünden uğradıkları ıstırap ve işkencelerden kurtulacaklardı. (Öke, 1981: 21-22)

Siyonizm fikri, en önemli temsilcisi olan Musa Hess'in benliğinde bulunmuştu. Hess, kendini Siyonizm'e adamadan evvel azılı bir komünist olarak tanınırdı. "*Roma ve Kudüs*" adını verdiği kitabında zamanın meşhur solcularından Louis Blanc'ın gönüllü kooperatif sistemini savunmuş ve teşekküllerin Filistin'de kurulmasını arzuladığını belirtmiştir. "Toprak" demişti, "*Fertlerin değil toplumun malı olmalı.*" Hess için Yahudi devleti başlı başına bir amaç değil, bilakis özlemini çektiği Marksist bir sosyo-ekonomik düzenin deneneceği bir laboratuvardı. Yahudilerin kutsal topraklara yerleştirilmesi Siyonistlerin başlıca amacı olmaktan öteydi. Siyonistler, Filistin'de teşekkül edecek Yahudi Devleti'nin bünye ve müesseselerinin sosyalist prensiplere göre inşa edilmesini planlıyorlardı. (Öke, 1981: 21-22)

2.1. Theodor Herzl

Aslen Macar Yahudi'si olan Herzl, zengin bir Avusturyalı Yahudi ailesine mensuptur. Hukuk öğrenimi görmesine rağmen gazeteci olmuştur. Herzl, Dreyfus davasından etkilenmiş çözümü Filistin'de kurulacak olan Yahudi devletinde gördü ve "*Yahudi Devleti*" adlı 1896 yılında fikrini yayımladığı bir risalede açıklamıştır. (Armaoğlu, 1989: 16-17) Teşkilatlanmak için para gerekliydi. Herzl, Yardım toplamayı amaçlamışsa da muvaffak olamamıştır. Buna karşın Herzl, 1897 yılının Ağustos'un 29. gününde İsviçre'deki Basel kasabasında Siyonizm'in ilk kongresini toplamıştır. 204 delege kongreye katılmıştır. (Armaoğlu, 1989: 19)

Basel Kongresi'nde;

"Dünya Siyonist teşkilatı kuruldu ve başkanlığına da "Theodor Herzl" getirildi. Birinci Siyonist Kongresinin aldığı kararlara göre; Filistin de bir Yurt edinilmesi için çalışılacak, dünyanın çeşitli yerlerindeki Yahudiler; dernekler ve federasyonlar şeklinde organize olacak, Yahudi milli şuuru kuvvetlendirilecek ve gerekli devletlerin desteğinin sağlanması için çaba harcanacaktır. Bu kararlarda dikkati çeken husus, bir Yahudi devletinin kurulması değil "Yurt" kurma söz konusuydu." (Armaoğlu, 1989: 12-18)

Filistin toprakları, böylece örgütlü Siyonizm'in ilk amacı olarak ilan edilmekle birlikte, Osmanlı Devleti hala bu toprakların sahibiydi. Lakin

Theodor Herzl, Sultan Abdülhamid'den, Filistin topraklarına yerleşme izni alacağını umuyordu.

3. Islahat Fermanı'ndan I. Dünya Savaşına Kadar Yahudiler Ve Filistin Toprakları

Islahat Fermanında; *“beledi zabıta nizamlarına uymak ve yerli ahalinin verdikleri tekâlifî vermek üzere Bab-ı Ali ile yabancı devletlerarasında kararlaştırılacak esaslar dairesinde yabancılara dahi emlüke tasarruf hakkı verilecektir”* denilmektedir. (Armaoğlu, 1989: 12-18)

Yahudiler 1882'de ilk olarak gruplar halinde göç etmeye başladıklarında Filistin Osmanlı Devleti'ne bağlıydı. O yıllarda Yahudilerin Filistin topraklarındaki mülkiyet oranı çok azdı. Siyonistlerin Filistin'deki ilk tarımsal yerleşmesi, 1882'de Rus Yahudileri tarafından kuruldu. (Çelik, 1993: 138)

Yahudilerin yaptıkları kongreler birbirlerini takip etti. Bu kongrelerin ana gündemi *“Yahudiler Filistin'i geri alabilirler mi?”* sorusuydu. Bunun için ellerinden gelen gayreti gösterdiler. Zenginleri bu uğurda servetlerini harcadılar. Yahudilerin ileri gelenlerinden olan Theodor Herzl, Padişah II. Abdülhamid'den Filistin'i para karşılığı satın almak istedi. II. Abdülhamid'in Avrupa'daki temsilcilerinden biri olan Newliskiyle görüştü, onu ikna etti ve ondan Osmanlı ile aralarında arabuluculuk yapmasını istedi. 1890 yılının Haziran ayında birlikte İstanbul'a geldiler. Padişahla görüşen Newlinski, Herzl'in Filistin karşılığında 20 milyon Sterlin vaat ettiğini söyledi. Bunu duyan II. Abdülhamid, Herzl'e iletilmesi için Newlinski'ye şu ibretli cevabı verdi: (Mutlu, 1995: 235)

“Eğer Bay Herzl, senin benim arkadaşım olduğu gibi arkadaşın ise, ona söyle bu meseleye ikinci bir adım atmasın. Ben bir karış dahi olsa toprak satmam. Zira bu vatan bana değil, milletime aittir. Milletin bu vatani kanlarıyla mahsuldar kalmışlardır. O bizden ayrılıp uzaklaşmadan tekrar österiz. Benim Suriye ve Filistin alaylarının efradı birer birer Plevne'de şehit düşmüşlerdir. Bir tanesi dahi geri dönmek üzere hepsi muharebe meydanlarında kalmışlardır. Türk İmparatorluğu bana ait değildir, Türk milletindedir. Ben onun hiçbir parçasını vermem, bırakalım Museviler milyonları saklasınlar. Benim imparatorluğum parçalandığı zaman onlar, Filistin'i karşılıksız ele geçirebilirler. Ben canlı bir beden üzerinde ameliyat yapılmasına müsaade etmem.” (Mutlu, 1995: 235-236)

Siyonizm'in savunucusu Herzl, doğrudan doğruya II. Abdülhamid'e başvurmadan önce, doğuya açılma siyaseti güden, Almanya Kayzer'i II. Wilhelm'den faydalanmak istemiştir. Bu vasıta ile Yahudi asıllı müsteşrik, Armeniw Wambery'nin aracılığı ile Sultan II. Abdülhamid ile 19 Mayıs 1901 tarihinde bir Cuma namazından sonra Yıldız sarayında görüşmüştür. (Öke, 1982: 80). Herzl, bu görüşmede Musevilerin Filistin bölgesine yerleşmelerine

onay verilmesinin bedelini, Yahudi zengin bankerlerin İmparatorluğun başka devletlerden aldığı borçları ödeyeceklerini iletmiştir. Ancak Abdülhamid'den olumsuz cevap almıştır. Herzl, inadından vazgeçmeyerek II. Abdülhamid ile tekrar görüşmek için İstanbul'a gelmiştir. 4 Temmuz 1902 yılında Padişah tarafından kabul edilmiştir. II. Abdülhamid'den Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine müsaade edilmesini istemiştir. Ancak Sultan II. Abdülhamid'in cevabı yine olumsuz olmuştur. (Armaoğlu, 1989: 20-21)

Sultanın Filistin'e yerleşmek isteyen Yahudiler hakkındaki sözleri çok enteresandır: *“Para kuvveti her şeyi yapar. Onlar bu gün hükümeti teşkil edecek değiller ya da bir mukadderdir, gaye ve emeldir. Şimdi ise başlayıp birçok sene, hatta bin sene sonra maksatlarına muvaffak olabilirler ve zannedirim olacaklardır da.”* (Kara, 486) 1904 yılında Herzl'in ölümünden sonra Yahudilerin istekleri devam etmiştir. Ancak Sultan II. Abdülhamid, Siyonizm'e karşı tespit edilecek politikaların ana hatlarını bizzat kendisi çizmiştir. (Şenel, 2014: 160-161)

1908 yılında II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Jön Türklerin iş başına gelmesi Yahudileri bir hayli sevindirmişti. II. Abdülhamid ile anlaşmanın zorluğunu anlamışlardı. Şimdi ise karşılarında bir kişi değil bir heyet vardı. Onlarla anlaşmanın daha kolay olabileceğine inanıyorlardı. Hatta içlerinden biri *“Eğer Herzl sağ olsaydı, (hürriyetin [meşruiyetin] ilanı için), ‘Bu benim beratım’ derdi”* demişti. İstanbul'da Anglo-Lövanten Bankacılık Anonim Şirketi'nin başına getirilen Dr. Jacobson, Osmanlı kamuoyunu kazanmak gayesiyle çıkan bütün Musevi gazetelerini ya satın aldı, ya da destekledi. Böylece bu gazetelerde Yahudiler lehine yayınlar başladı. (Mutlu, 1995: 238)

1908 seçimlerinden sonra; Emanuel Karasu, Nesim Ruso ve Nesim Mazligah Mebusan Meclisin de yerlerini almışlardı. Ayan Meclisi'ne ise Behar Efendi seçilmişti. Filistin'de özerk bir Yahudi yurdu kurabilmek için önce İttihat Terakki cemiyetini ve daha sonra onun kanalıyla hükümeti etkilemeleri gerekiyordu. Bu amaçla Ruso ve Mazliyah; Ahmet Rıza, Enver, Talat ve Nazım Beylerle görüştüler. İttihat ve Terakki'nin önde gelen kişileri olan bu isimler, ülkeye Musevi göçünün yararlı olacağı kanısındaydılar. (Öke, 1982: 130-131)

Siyonistlerin İttihatçılarla olan bu yakınlıkları uzun sürmedi. Osmanlı'nın yeni yöneticileri II. Abdülhamid döneminde, Filistin'e Yahudi göçü ve yerleşimine engel olmak üzere konulan kısıtlama ve yasakları yeniden fakat bu kez daha dikkatli bir uygulamayla yürürlüğe koydular. İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyetin ilk aylarında Siyonistlere göstermiş olduğu bu yakınlıktan sonra bir anda bu hareketin karşısına azimle çıkmalarının nedenlerini yeni yönetimin

Hürriyetin ilanı 23 Temmuz ile 13 Nisan arasında geçirdiği acı tecrübelerde aramak gerekir. Dahiliye Nazırı Ferit Paşa, Musevilerin Filistin'e yerleştirilmelerine karşıydı. Bu konu hakkında Ferit Paşa, ilk önce tüm Musevilerin Filistin'e yerleştirilmelerinin ve toprak satın almalarının yasaklanması gereğini düşünmekteydi ve bu konuda kanun çıkararak Filistin de yabancılara arazi satımını yasakladı. (Öke, 1981: 135-136)

1913 Siyonizm kongresi sonrasında İngilizlerin teşvikiyle Arap milliyetçilerinin Siyonistlere yakınlaşmaya başlamaları ve Osmanlı devletine karşı birlikte hareket etme, Arapları uyutmaktan başka bir şey değildi. Bu durum içerisinde Osmanlı Devlet'i I. Dünya savaşına katılmıştı.

4. I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Yahudiler

Osmanlı Devleti, I. Dünya savaşında birçok cephede savaşmıştır. Savaştığı cephelerden bir tanesi de İngilizlere karşı Filistin cephesidir. I. Dünya Savaşı ile birlikte Arap dünyasında da bağımsızlık faaliyetlerinin hızlandığını görmekteyiz. Fakat Siyonizm daha organize dir.

Kanal cephesinde başarısız olan Türk ordusu 4 Ağustos 1916'da yeniden taarruza geçti. İngilizler ise, mukabelede bulundular. 1917'de Gazze'ye kadar geldilerse de birden geriye atıldılar. İngilizler bu cepheye 350.000 kişilik bir kuvvet 50 top getirdi. Türklerin kuvveti İngiliz kuvvetlerinin yarısını ancak geçiyordu. Taarruza geçen İngilizler 1918'de Kudüs'ü işgal ederek, Şeria Vadisi'ne dayandılar. 19 Eylül 1918'de ise Filistin'i işgal ederek Türk egemenliğine son verdiler. Milletler Cemiyeti 24 Temmuz 1922'de Filistin'i İngiltere'nin idari vekaleti altına koydu. (Darkot, 1970: 636-637) Nitekim Wilson İlkeleri'ne rağmen Amerika Kongresi'nin 1922'de ortak bir kararla; "*Yahudi halkı için bir Mili Yurdun Filistin'de kurulmasını olumlu gördüğünü*" belirtecek ve daha da önemlisi 24 Temmuz 1922'de yürürlüğe giren Filistin için manda metninin temel maddeleri arasında çoğunluğun geleceğini belirleme hakkının tanınması ve bunun iletilmesi için tedbir alınması ilkesini adeta unutmışlardır. 1917 yılındaki Balfour bildirisindeki hedefi öngörmüşlerdir. (Karaman, 1991: 12)

General Allenbey, 1917-1918'de Filistin'i Osmanlılardan aldığı anda ülkeye, bir İngiliz askeri yönetimi yerleştirmişti. O zamandan beri de askeri yönetimin her katında, Londra'nın kendilerine halk tarafından kabullenilmeyen ve gerçekleştirilmesi güç bir politika yüklemiş olmasından duyulan huzursuzluk egemendi. Bu politika Balfour Deklarasyonuna uygun olarak Filistin'de bir Yahudi yönetimin kurulmasını öngörü yordu. Filistin'de görevde bulunan diğer

İngiliz subayları bu dar anlamda bile Siyonizm'e sempati ile bakmıyor, Siyonizm'e tümüyle karşı olan Arapların tarafını tutuyorlardı. (Fromkin, 1993: 443) Fakat İngiltere Filistin de bir Yahudi anavatanın kurulmasını kabul ettiğini resmen bildirmişti. Balfaour Deklarasyonu 1918 yılı içinde sırayla Fransa, İtalya ve Birleşik Amerika tarafından da kabul edilmiş ve desteklenmişti. (Armaoğlu, 1984: 200)

Filistin mandasını ele geçiren İngilizlerin ilk günden itibaren Filistin'e Yahudi göçüne müsaade etmesi, Arapların tepkisine neden oldu. 1921-1929, 1933-1937 ve 1939 yılları arasında Araplarla Yahudiler arasında şiddetli çatışmalar oldu. İşte bu çatışmalar nedeni ile İngiltere başlangıçta Siyonizm'e verdiği destekten vazgeçti. Hatta Yahudilerin göçlerine ve Filistin'de toprak satın almalarına sınır koydu. Bunun üzerine, İngiliz manda yönetimine karşı hem Araplar ve hem de Yahudiler tarafından mücadele başlatıldı. (Armaoğlu, 1984: 200)

Filistin de başlayan Arap-Yahudi çatışmasına çare bulmak için çeşitli tarihlerde planlar ortaya atıldı. Örnek olarak 1937 PEEL Komisyonu Raporu Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında taksim edilmesini, bu olamadığı takdirde muhtariyeti içeren kontrol federal sistem uygulanmasını tavsiye etmiş ve İngiltere 1939'da 10 yıl içinde Filistin'e bağımsızlık vereceğini ilan etmiştir. Ancak bu bildiri ne Araplar ve ne de Yahudilerce olumlu karşılanmamıştır. (Kocaoğlu, 1995: 156)

5. II. Dünya Savaşından Sonra Gelişen Olaylar ve İsrail Devleti'nin Kuruluşu

İkinci Dünya Savaşı, Almanya'nın bölgeye nüfuz etme çabaları dolayısıyla oldukça güçlükler yaratmış ise de asıl sıkıntılar savaş sonunda ortaya çıkmıştır. Rusya, Almanya ile saldırmazlık paktını imzaladıktan sonra, Batum-Bakü hattının güneyinde Basra Körfezi'ne kadar olan bölge üzerinde nüfuz sahibi olmak istemiştir. Ortadoğu petrolü Amerika'nın ilgisini çekmeye başlayınca, İngiltere bu bölgede eskisi kadar rahat hareket edememiş ve bu bölgeyi idare etmede güçlüklerle karşılaşmıştır. (Gürün, 1983: 295)

II. Dünya savaşı sırasında Hitler'in de etkisiyle Filistin'e Yahudi göçü hızlanmıştır. Aynı göç ABD'ye de olmuştur. Bu durum, ABD'nin Filistin ile ilgilenmesine neden olmuştur. ABD, İngiltere'den 100.000 Yahudi'nin Filistin'e göçü için izin istemiştir. İngiltere 18 Şubat 1947'de konuyu BM'ye götürmüştür.

Birleşmiş Milletler Filistin özel komisyonunu kurdu. Komisyon; Arap Devleti, Yahudi ve Kudüs bölgesi olarak Filistin'i üçe ayıran birinci plan ile

Filistin'i Araplar ve Yahudiler arasında paylaşırın ikinci bir planı, BM Genel Kurulu'na sundu. Genel Kurul 27 Kasım 1947'de birinci planı kabul etti. (Kocaoğlu, 1995: 156) Bu defa da Musevilerin 1945'ten itibaren Hegenah ve Palmach isimli örgütleri, saldırılarına devam etmekteydi. Bu sebeple İngilizler, Yahudilere soğuk bakarak, meseleyi BM'de çözmeyi uygun buldu. Ancak bu planı her iki tarafta reddetti. İngiltere'de problemi BM'ye götürdü. (Gürün, 1983: 300)

Filistin'in İngiliz yönetimine verilmesinden önce (1947) Yahudiler, Filistin halkının %32'sini oluşturuyordu ve toprakların %5-6'sına sahip bulunuyordu. (Garaudy, 1983: 68) İngilizler manda yönetimini Yahudilere bölgede bir devlet kuracak güce ulaştırmak için kullanmıştı. Arap devletleri BM kararını kabul etmediklerini bildirmişler ve Yahudilere karşı mücadele başlatmışlardı. (Kocaoğlu, 1995: 156) Genel kurul 16 Nisan 1948 günü yeniden olağanüstü toplantısına başladı. Müzakereler bir ay devam etti. Sonuçta taksim kararı değişmedi. BM kararından sonra İngiltere, Filistin'deki kuvvetlerini çekeceğini ilan etti. (Gürün, 1983: 303) Çekme işinin tamamlanmasından bir gün önce 14 Mayıs 1948'de Davit Ben Gurion başkanlığındaki Yahudi Mili Konseyi Tel-Aviv'de toplanarak İsrail Devleti'nin kuruluşunu ilan etti. (Armaoğlu, 1984: 486)

6. İsrail Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Tutumu

Türkiye, 15 Mayıs 1948 tarihinde kurulan İsrail devletini hemen tanımamış, "bekle-gör" politikası izlemiştir. Söz konusu politika çerçevesinde 1948 Arap-İsrail Savaşında tarafsız kalmış ve ayrıca her iki taraftan da çatışmalara katılmak amacıyla bölgeye gitmek isteyen vatandaşlarına izin vermemiştir. Ancak savaş sona erdikten sonra kendi ülkesinden İsrail'e göçlere izin vermiştir. (Gencer, 1999: 538)

Türkiye, Arap ülkelerinin tepkilerine rağmen İsrail devletini kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra 28 Mart 1949 tarihinde İngiltere ve Fransa'nın ardından resmi olarak tanımış ve İsrail'i tanıyan ilk Müslüman devlet olmuştur. (Gencer, 1999: 538)

Türkiye'nin İsrail'i kabullenme gerekçesi ise şöyledir; "İsrail, Birleşmiş Milletlere üye olmuştur, dolayısıyla Türkiye de yeni kurulan bu devleti Birleşmiş Milletler Örgütünün evrenselliği prensibi çerçevesinde tanımıştır." Bu nedenlerden dolayı olmuştur. (Altunışık, 1999: 182)

Türkiye Cumhuriyeti'ne göre:

“Mademki Birleşmiş Milletler, iki toplumdun birisinin kendi kaderini tayin hakkını kullanmasını kabul ediyor, biz de bu yeni kurulan devleti tanıyacağız. Ancak unutulmaması lazım ki, aynı prensipten hareketle kendi devletlerini kuracaklarını açıkladıkları zaman Türkiye, Filistinlilerin de bağımsızlığını tanıyacaktır.” (Yılmaz, 2001: 7)

Türkiye konusunda araştırma yapan Dankwart A.Rustow, Türkiye'nin İsrail'i tanımmasının altında yatan sebebi şu şekilde açıklamıştır: *“İnönü hükümetinin Ankara'nın laik politikasından kaynaklanan komşu Müslüman ülkelerle aralarındaki mesafeyi koruma ve Batı ilişkileri geliştirme isteği.”* (Tavlaş, 1999: 77)

Türkiye'nin İsrail Devleti'ni resmen tanımmasının başka sebebi de henüz yeni kurulmuş olan bu devletin SSCB'nin etkisinde kalacağı kaygılarının ortadan kalkmasıdır. (Yılmaz, 2001: 8)

7. Türkiye'nin İsrail'i Resmen Tanıması ve Sonrası

İlerleyen gelişmeler karşısında Türkiye'nin tavrı, İsrail'in resmi olarak tanınması yolunda olmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı İsrail devletinin bir gerçek olduğunu belirtmiştir. Arap devletlerinin bu devletle görüşme masasına oturmuş olması nedeniyle onu fiilen tanıdıklarını söyleyen bir demeç vermiştir. Nitekim demeçten kısa bir süre sonra, 28 Mart 1949'da Türkiye İsrail'i resmen tanımıştır. (Öke, 1982: 496)

“Arap hükümetlerinin hemen hemen hepsi İsrail hükümeti ile anlaşmalar yapmak, ya da yapmaya karar vermek sureti ile bu devleti zımnen veya sarahaten tanımışlardır. Hükümetimizin İsrail'i tanımak hususunda bir teveccüh teşkil etmiştir.

Arap alemi bizim kapı komşumuzdur ve biz İsrail'i tanımak hususunda bu aleme takaddüm etmemek, bilakis onun mütareke yapmasına ve durum tanınmasına kadar beklemekle Arap komşularımıza karşı beslediğimiz sevgi ve saygıyı belirtmiş bulunuyoruz. Bunun Arap dostlarımız ve komşularımız tarafından taktir olunacağını umar, İsrail devletinin de Ortadoğu'da bir gelişme ve tecavüz unsuru değil, fakat sulh ve sükun amili olmasını temenni ederiz.” (Cumhuriyet, 1949: 1-3)

Resmi olarak, Türk hükümeti, İsrail devletini tanımaya karar vermiş, karar Anadolu Ajansı ile ilan edilmiştir.

“Bu haber siyasi muhalif umumiyetle müsait karşılanmıştır. Başta Amerikan, İngiltere, Fransa ve Sovyetler olmak üzere birçok memleket tarafından tanınan İsrail devletinin tarafımızdan da tanınması işinin biraz geç kalmış olmasını, siyasi muhalif, evvelce bildirildiği gibi, Türk hükümetinin Arap memleketlerine karşı duyduğu yakın dostluk ve alakanın bir ifadesi olarak değerlendirmiştir. Yakında karşılıklı temsilci gönderilmiştir.” (Hürriyet, 1949: 1-4)

Türkiye'nin İsrail'i resmen tanınması, dönemin gazetelerinde şöyle yankılanmıştır:

“Türkiye Cumhuriyeti hükümeti bu devleti tanıyanların safına iltihak etmekle Asya işlerine karşı bigane olmadığını ispat etti.” (Hürriyet, 1949: 1-4)

“Türkiye'nin İsrail devletini tanımağa karar vermesi, yurdumuzdaki Yahudiler arasında büyük bir sevinç ve memnurluk uyandırmıştır.” (Cumhuriyet, 1949: 1-3)

Türkiye, İsrail'i resmen tanıdıktan bir yıl sonra, Tel-Aviv'de 9 Mart 1950'de elçilik açmış ve ilk elçisini 1952 yılında göndermiştir. İsrail Devleti'nin tanınması ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler istihbarat, ekonomik ve askeri alanlarında önemli aşamalar kaydetmiştir. Ancak iki ülke arasındaki bu ilişkiler belirli zamanlarda Arap-İsrail savaşlarının yaşattığı olumsuz havadan etkilenerek inişli çıkışlı dönemler yaşamıştır. Bu çerçevede, Türkiye-İsrail arasındaki ilişkileri belirleyen unsurların bölgesel olaylar olduğunu söylemek mümkündür.

7.1. Bağdat Paktı'nın Türkiye-İsrail İlişkilerine Yansıması

Türkiye ve İsrail ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen Bağdat Paktı 1955 yılında imzalanmıştır. Paktın üyesi olan devletler tarafından sadece bu ülkelerin tanıdıkları katılabilecekti. ABD bu paktın kurulmasına yardımcı oldu. İsrail'in bu Pakta katılabilmesi söz konusu değildi çünkü Pakistan, Irak ve İran tarafından tanınmıyordu. Dolayısıyla İsrail de bu durumu paktın kendi aleyhinde oluşturulduğunu ve diğer Arap ülkelerini cesaretlendiren bir blok olduğunu düşünmüştür. Bağdat Paktı imzalandığı sırada, Irak Başbakanı Nuri Es-Said, paktın metnine konmak üzere Başbakan Adnan Menderes'e bir mektup vermiştir. Bu mektupta; Birleşmiş Milletler kararlarının Filistin meselesi nedeniyle uygulanması için iki ülkenin sıkı işbirliği içinde çalışmak üzere anlaştığı bildirilmiştir. Üye ülkelerin bu işbirliği İsrail'in kaygılarını arttırmıştır. (Eminoğlu, 2016: 91-92)

7.2. Süveyş Krizinin Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkisi

Süveyş Krizi nedeniyle Türkiye'nin İsrail ile olan münasebetleri 1956 yılında olumsuz yönde etkilenmiştir. Ortadoğu'da İkinci Arap-İsrail savaşının çıkışına sebep olmuştur. Bir taraftan Bağdat Paktı üyesi olan İngiltere'nin diğer taraftan da Süveyş Kanalı'ndan geçişi düzenleyen 1888 İstanbul Sözleşmesi ile taraflarından biri olması, hem İngiltere'nin hem de Fransa'nın Türkiye'nin NATO 'da ortakları olmaları sebebiyle bu durum Türkiye'yi yakından

ilgilendirmiştir. Kriz çıkmadan az zaman önce, Başbakan Adnan Menderes, “Süveyş sorununun sadece Mısır ve İngiltere’yi alakadar eden bir problem olmadığını, aynı zamanda krizin küresel bir boyut olup, Türkiye’yi de ilgilendirdiğini” söylemiştir. Süveyş Kanalı’nın muhafazası için gerekli önlemlerin alınmadan kanalın terkedilmemesi gerektiğini söylemiştir.

Süveyş Krizi’nin patlak vermesiyle Bağdat Pakti’na üye olan ülkelerin İngiltere hariç bütün başbakanları İran’ın başkenti Tahran’a gelerek, yapılan toplantı sonrası ortak bir “metin” yayımlayıp, İsrail’i kınayarak, Fransa ile İngiltere’den Mısır’dan askerlerini çekmelerini, bağımsız bir Mısır toprağına saygı duymaları istemişlerdir. Ankara bir yandan İsrail’e kınama mesajı yollarken, diğer yandan Tahran’da Bağdat Pakti’nda bir araya geldiği toplantı salonunda bu devleti Ortadoğu’da barış ve güven unsurlarına en büyük tehdit olarak görmüştür. Akabinde, Arap ülkeleri ve kamuoyunda çıkan reaksiyon nedeniyle Türkiye, İsrail Büyükelçisi Şevkati İstinyeli’yi 23 Kasım 1956 yılında geri çağırarak, İsrail ile ilişkileri “maslahatgüzar” düzeyine çekmiştir. Ancak, Türkiye İsrail’deki Büyükelçisini geri çağırıldığını duyururken, Mısır’a karşı yapılan İsrail saldırısından hiç bahsetmemiştir. Hakikatte, Ankara hükümetinin bu hareketi, hiçbir Arap ülkesini tatmin etmeyip jest olmanın ötesine geçmemiştir. Türkiye, bu karardan sonra bir açıklama daha yapma gereği görmüş, Filistin sorununun Birleşmiş Milletlerin aldığı karara uygun olarak çözümlenmediği sürece Tel Aviv’e Büyükelçi’nin tekrar gönderilmeyeceğini duyurmuştur. Ankara hükümetinin Tel Aviv’deki Büyükelçisini geri çekmesinin akabinde, Tel Aviv’de Ankara Büyükelçisi Maurice Fisher’i 22 Aralık 1956 tarihinde geri çekmiştir. (Yılmaz, 2010: 11-12-13)

7.3. Arap-İsrail Mücadelesinde Türkiye’nin Tavrı

1949 yılında İsrail’i tanıyan ve 1950’li yıllar boyunca Arap-İsrail çatışmasında genellikle Batı politikaları doğrultusunda hareket ederek, Arap-İsrail çatışmasının başladığı 1960 yılından beri Türkiye’nin, Ortadoğu’ya yönelik politikasında paralel olarak bir kısım farklılıklar göstermeye başladığını görüyoruz.

Türkiye, özellikle ekonomik sorunların etkisiyle bu dönemde çok yönlü bir dış politika eğilimine yönelmiştir. Bu değişikliğin en göze çarpan yönü, Türkiye’nin Filistinlilerin tezlerine yakın bir tutum içerisine girmesidir. 1960’lı yılların ortalarından itibaren Türkiye, uluslararası forumlarda açıkça Filistin Kurtuluş Örgütünü desteklemeye başlamış ve politikasındaki bu değişikliğe ilişkin ilk somut adımı ise 1967 Arap-İsrail savaşında açıkça gösterme olanağını bulmuştur. Bu savaşta Türkiye, kuvvet kullanarak toprak edinilmesine karşı

olduğunu açıkladıktan sonra İsrail'i de kınamıştır. Ayrıca savaş sırasında NATO üslerinin kullanımına izin vermediği gibi Birleşmiş Milletlerde de Arap ülkeleriyle birlikte İsrail'i işgal ettiği topraklardan çekilmesi yönünde oy kullanmıştır. Bununla birlikte İsrail'in varlığının da inkâr edilemez bir gerçek olduğunu vurgulamıştır. (Gencer, 1995: 541-542, Altunışık, 1999: 184)

Türkiye'nin, 1973 Arap-İsrail Savaşından sonra Arap ülkeleriyle benzer politikalar takip etmeye başladığı gözlenmiştir. Bu savaş sırasında Mısır ve Suriye'nin Türkiye'den siyasi destek taleplerine karşılık olarak Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada; Türkiye'nin, "*Arap topraklarının İsrail tarafından kuvvet yoluyla işgalini onaylamadığı ve bölgede sürekli barışın sağlanmasının ancak Arap milletinin meşru isteklerinin karşılanmasına bağlı olduğu*" bildirilmiştir. Ankara hükümeti, Amerika'nın İsrail'e yardım etmek amacıyla Arap-İsrail savaşında İncirlik üssünü kullanma isteğini geri çevirmiştir. Ancak Rusya'nın Suriye ve Mısır uçaklarına yakıt desteği vermek amacıyla, uçaklarının hava sahasının kullanılmasına izin vermiştir. Türkiye, savaş esnasında Araplara verdiği bu desteğin yanında diplomatik açıdan da Arapların yanında yer almıştır. Birleşmiş Milletler oylamalarında Arap ülkeleriyle aynı yönde oy kullandığı gibi "*bağımsız bir Filistin*" üzerinde daha fazla durmaya başlamıştır. (Armaoğlu, 1984: 332)

1974 Şubat ayında 1973 Arap-İsrail Savaşını değerlendirmek için toplanan ikinci İslam Konferansı Örgütü toplantısı sonunda yayınlanan Lahor Deklarasyonu'nda yer alan "*üye ülkelerinin İsrail ile tüm ilişkilerini kesmesi*" hususu açıkça yer almıştır. Konferansta Türkiye'yi temsil eden Dışişleri Bakanı Turan Güneş bu hususa çekince koymuştur. (Mutlu, 1995: 736) Buna karşılık Türkiye, 1975 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda alınan ve Siyonizm'i "*ırkçılık*" olarak gören kararı 79 ülke ile birlikte olumlu oy kullanarak desteklemiştir. (Yılmaz, 2000: 18) Yine aynı yıl Türkiye, Filistin Kurtuluş Örgütü'nü Filistin'i temsil eden örgüt olarak açıkça kabul etmiştir.

Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri 1980'li yıllarda düşüş yaşamaya başlamıştır. Türkiye, İsrail'in Doğu Kudüs'ü ilhak etmesinin ardından İsrail Parlamentosu Knesset'in 30 Temmuz 1980 tarihinde Kudüs'ü İsrail'in "ebedi ve değişmez" başkenti ilan etmesini protesto ederek, 28 Ağustos 1980 tarihinde Doğu Kudüs'teki Başkonsolosluğunu kapatmıştır. (Cumhuriyet, 1998)

28 Ağustos 1980 tarihinde Kudüs'teki Başkonsolosluğu kapatma kararından iki hafta sonra Türkiye'de "*12 Eylül darbesi*" olmuştur. Batı dünyasında itibar kaybetmeye başlayan Türkiye, çareyi İslam ülkelerine yaklaşmakta bulmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu yaklaşımın ilk adımı

olarak, 26 Kasım 1980’de İsrail ile “*maslahatgüzarlık*” düzeyinde yürütülen diplomatik temsil en alt seviyeye, yani “*ikinci kâtiplik*” düzeyine indirilmiştir. Bu çerçevede Türk temsilciliğindeki bütün diplomatların geri çekilerek sadece ikinci kâtibin kalmasını içeren karar, “*ilişkilerin dondurulması*” olarak değerlendirilmiştir. (Yılmaz, 2010: 19) Bazı gözlemcilere göre, Türkiye’nin bu tutumu tamamen içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan kaynaklanmaktaydı. Özellikle nakit para sıkıntısı çeken Türkiye’nin, Suudi Arabistan’ın 250 milyon dolar borç ve ikili ticaretin geliştirilmesi konusunda vermiş olduğu sözden sonra bu karara vardığı iddia edilmektedir.

Ankara hükümetinin İsrail’e uyguladığı bu sert politika, Amerika tarafından tepki çekmiştir. 1981 yılının Ocak ayında Amerikalı 61 senato üyesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin Washington Büyükelçisi’ne bir mektup göndererek; “*Ankara’nın İsrail’e karşı izlemiş olduğu politikanın Türk-Amerikan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebileceği*” uyarısında bulunmuştur. Askeri yönetim, ABD’nin bu tepkisine Türkiye’ye gelmek isteyen bir İsrail spor kafilesine vize vermeyerek cevap vermiştir. Bu olay, ABD Kongresinde bulunan Yahudi lobisini son derece kızdırmıştır.

Türkiye- İsrail ilişkileri 1990’lı yıllarda, her iki ülkenin üst düzey temsilcilerinin karşılıklı ziyaretleriyle pekişmiştir. 1993’de Oslo Antlaşması’nın hemen ardından, zamanın Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ile başlayan üst düzeydeki ziyaretler, 5-7 Kasım 1994’te Başbakan Tansu Çiller’in İsrail’i ziyaretiyle en üst düzeye çıkmıştır. İsrail ve Filistin’in Oslo’daki toplantıda anlaşmaya varması, temasların düzeltilmesini sağlamıştır. Türkiye ve İsrail arasında 1996 yılında imzalanan askeri iş birliği anlaşması hem istihbarat hem de lojistik açıdan PKK ile mücadele eden Türkiye’ye büyük bir destek sağlamıştır.

Ak Parti hükümetinin 2002 de iktidara gelmesiyle birlikte “*komşularla sıfır sorun*” politikası çerçevesinde hem dış politikada hem de kurulduğu günden beri Türkiye’nin sorunlar yaşadığı İsrail ile olumlu ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri’ne ait 12 M-60 tankının 2002 senesindeki modernizasyonu projesini İsrailli bir firma üstlenmiştir. 2004 yılında İsrail’in su ihtiyacını karşılamak amacıyla Manavgat Çayı’ndan taşınacak su için iki ülke anlaşmaya varmıştır. Dönemin Başbakanı Erdoğan tarafından 2005 yılından su satılmasına yönelik düzenlenen anlaşma onaylanmıştır. Daha sonra Erdoğan’ın İsrail’e yapmış olduğu ziyaret Türk-İsrail ilişkilerinde ve İsrail-Filistin arasındaki çatışmayı sonlandırma çabası açısından oldukça önemlidir. 2007 yılına geldiğimizde Filistin Devlet Başkanı Mahmut Abbas ve İsrail Başbakanı

Şimon Peres TBMM kürsüsünde bir gün arayla konuşma gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde İsrail tarafından yapılan üst düzey ziyaretlere devam edilmiştir. İsrail Başbakanı Ehud Olmert 22 Aralık 2008’de Ankara’ya gelerek Başbakan Erdoğan ile görüşmüştür. Yapılan bu görüşmelerde Filistin ile İsrail arasındaki çatışmaların sonlandırılması konusunda olumlu görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Bu görüşmelerden sadece 5 gün sonra İsrail ile Türkiye ilişkilerinde kritik bir eşiğe gelindi. İsrail’in Gazze’ye yönelik 27 Aralık 2008’de başlattığı “Dökme Kurşun Harekatı” nedeniyle iki bin sivilin hayatını kaybettiği bu olay için Erdoğan, “İsrail devlet terörü uyguladı, insanlığa karşı işlenen suç” diyerek İsrail Başbakanının kendisine ihanet ettiğini söyledi. Bu olaydan sonra düzelmeye başlayan Türk-İsrail ilişkileri eskisi gibi olmayacaktı.

Türk-İsrail ilişkilerinde geri dönülemez yola girildiği 29 Ocak 2009 tarihi çok önemli bir gündü. İsviçre’nin Davos kentinde toplanan Dünya Ekonomik Forumu’nda “Gazze. Ortadoğu’da Barış Modeli” konulu oturumda, İsrail Cumhurbaşkanı Peres söz alarak, Gazze saldırısında İsrail’in haklılığından bahsetti. Bunun üzerine Başbakan Erdoğan araya girip “One Minute” diyerek “öldürmeye gelince siz öldürmeyi iyi bilirsiniz” sözleriyle Peres’e çıkışıp Paneli terk etti. Bir daha da bu zirveye katılmayacağını belirtti. Türkiye bu olaydan sonra, İsrail’in de katılacağı Anadolu Kartalı Tatbikatının uluslararası bölümünü iptal etti.

İki ülke arasında Davos’ta yaşanan krizden sonra sular bir türlü durulmadı. Türkiye ve İsrail “alçak koltuk krizi” nedeniyle tekrar karşı karşıya geldi. İsrail Dışişleri Bakan Yardımcısı Ayalon, Türkiye’de yayımlanan ve kendilerini rahatsız eden dizi ve film konusunu görüşmek üzere Tel-Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkolu İsrail Parlamentosuna çağırdı. Ayalon’un basın mensuplarını da çağırdığı görüşmede Büyükelçi’yi kendi oturduğu koltuktan daha alçak bir koltuğa oturttu. Basına da “masada yalnızca İsrail bayrağı bulunduğu, bizim yüksek onun alçak bir koltukta oturduğuna ve bizim gülümsemediğimize dikkatinizi çekerim” dedi. Bu olayla Ayalon, İsrail’deki aşırı sağ kesimin Türkiye’ye karşı tavrını göstermiş oldu. Türkiye’ye karşı yapılan bu hakarete karşı dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, “ya özür dilersiniz ya da Büyükelçimizi geri çekeriz” diyerek sert bir üslupla karşılık verdi. İsrail birkaç saat içinde resmi özür beyanının yer aldığı mektubu Tel-Aviv Büyükelçiliğine sunmuştur. (Eminoğlu, 2016: 98)

Dünya, 31 Mayıs 2010 tarihinde şoke olacak bir olaya tanıklık ediyordu. Abluka altındaki Gazze’ye İnsani Yardım taşıyan İHH (İnsanı Yardım Vakfı) ve Özgür Gazze Hareketi’nin düzenlediği 6 gemiden oluşan filoya, İsrail askerleri

tarafından uluslararası sularda saldırı gerçekleşti. Türkiye, 9 Türk'ün öldürüldüğü Mavi Marmara Gemisi'nde yaşanan olay sonrası İsrail'i "*terörist devlet*" ilan etti. Bu olaydan hemen sonra Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'ni acil toplantıya çağırarak, İsrail'in bu saldırısını kınattı ve Gazze'de süren ablukanın kaldırılması konusunu içeren bir bildirin yayımlanmasını sağladı.

Ankara Hükümeti beklemeden Tel-Aviv'deki Büyükelçisini geri çekti. BM, İsrail'in saldırısını araştırmak için Geoffrey Palmer başkanlığında bir tahkikat komisyonu oluşturdu. Komisyondan çıkan rapor, İsrail Devleti'nin saldırısını; "*ölçsüz, mantık dışı ve kabul edilemez*" diye açıkladı. Fakat aynı rapor, İsrail tarafından gelen tehditler üzerine ifadesini değiştirerek insani yardım gemilerine karşı yapıla ablukayı İsrail tarafından uygulanan meşru güvenlik hakkı olduğunu belirtti. Türkiye tarafı olarak yayınlanan bu raporu geçersiz ilan etti. Bu rapor krizinden sonra İsrail de Ankara Büyükelçisi Levy'i geri çekti. İstanbul Adliyesine, İsrail'in yaptığı katliama ilişkin dönemin İsrail Genel Kurmay Başkanı ve Komutanları hakkında dava açıldı. İHH, İsrail hakkında Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne suç duyurusunda bulundu.

Türkiye İsrail ile olan ilişkilerinin düzelmesi için üç şart sundu. Gazze'ye uygulanan ambargonun kaldırılması, saldırıya maruz kalanlara tazminat ve özür. Ancak İsrail, özür dilemeyeceklerini, meşru müdafaa haklarını kullandıklarını ve olaydan üzüntü duyduklarını açıkladı. Türkiye yapılan bu açıklamalara karşı şartlarını yeniledi. Fakat iki ülke beklenmeyen iki olay karşısında birbirine ilgisiz kalamadı. ABD Başkanı Obama, 22 Mart 2013'te Tel-Aviv ziyaretinde bulunduğu sırada Başbakan Erdoğan'ı arayarak telefonu beraberinde bulunduğu Netanyahu'ya verdi. Böylece iki ülke arasındaki ilk normalleşme sinyalleri de verilmiş oldu. Netanyahu'nun Başbakan Erdoğan'a özür beyanında bulunması ile üç şarttan biri gerçekleşmiş oldu. Netanyahu İsrail'in sorumluluğunu kabul ederek operasyonun hatalı olduğunu belirtti. Ayrıca ölenlerin ailelerine tazminat ödeneceği sözünü de verdi. (Habertürk, 2016) Böylece iki ülke arasındaki sert ilişkiler bir nebze olsun yumuşadı.

Sonuç

Yahudi milleti Dünya'nın en köklü ve eski milletlerinden biridir. Ancak Yahudiler, kurmuş oldukları İbrani devletinin yıkılmasından sonra Tarih boyunca yeni bir devlet kurmak için sürekli çalışıp durdular.

Türkler'in ve Yahudilerin ilk karşılaşmaları Irak bölgesinde bulunan Türklerle olmuştur. Daha sonra Yahudiler, Selçuklu ve Beylikler döneminde

huzurlu bir yaşam sürdürmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu Yahudilerin XV. yüzyıl sonlarında çektikleri sıkıntılara karşı elini uzatmıştır.

19. yüzyılda Theodore Herzl'in oluşturduğu Siyonizm düşüncesi ile Yahudiler, hedeflerine ulaşmak için var güçleriyle uğraşmışlardır. Ancak II. Abdülhamid, Yahudilerin bu amaçlarını fark edince tedbirler almıştır. Bu sayede Yahudiler, Filistin de devlet kurma hayallerini uzun bir süre ertelemek zorunda kalmışlardır.

I. Dünya savaşında Osmanlı Devleti'nin mağlup ayrılmasından sonra gelişmeler Yahudilerin istediği şekle dönüşmeye başlamıştır. İngiltere, Filistin bölgesini yönetimine almış ve daha önce kendi dışişleri bakanı tarafından yayınlanan Balfour Deklarasyonu'nu desteklediğini bildirmiştir. İngiliz yönetiminin deklare ettiği bildiri de Filistin de bir Yahudi devletinin kurulması dile getirilmiştir.

Filistin'de 1948'de kurulan İsrail Devleti'ni, Türkiye'nin 1949'da resmen tanıyan ilk İslam ülkelerinden biri olması, kendisine yönelik eleştiriler yapılmasına neden olmuştur. Ancak Türkiye'nin o dönemde bu tanımaya dair bazı realiteler de göz ardı edilmemelidir. Bilhassa ABD ve Rusya gibi büyük güçlerin İsrail'i tanımış olması dikkate değerdir. Aynı zamanda o sıralarda II. Dünya Savaşı'nın galip devleti olan ABD'ye Türkiye'nin yakınlaşmasının bir yansıması olarak görmek de gerekmektedir. Türk aydınları, siyasetçileri ve askerleri İsrail'in tanınması hususunda Soğuk Savaş'ın başlarında, Ülkemizin yaşadığı güvenlik kaygılarını gündeme getirmişlerdir. Böylece sunulan bu gerekçelerle Türkiye'nin İsrail'i tanınması konusu Türk kamuoyu tarafından onaylanmış ve meşru zemine oturtulmuştur.

Bu tarihten itibaren Türkiye, İsrail'i her ne kadar resmi olarak tanımış olsa da ikili ilişkiler pekiyi geçmemiştir. İsrail, Filistin topraklarına yerleştiği andan itibaren bölge halkına karşı çok sert davranmış, buradaki Filistinlileri yurtlarından sürmüştür. İsrail'in Filistin topraklarında Yahudi nüfusunu çoğaltmak amacı ile insanlara zor kullanması ve evlerini ellerinden alması, direniş hareketini başlatmıştır. Filistin halkı, *intifada* hareketini başlatarak İsrail'e karşı durmuş, yurtlarını terk etmemişlerdir. Arap Ülkeleri başta birleşerek, İsrail'e karşı savaşmışlarsa da başarılı olamamışlardır. İsrail her geçen gün yerleşim yerlerini Filistinlilerden temizleyip, Yahudi nüfusu ile doldurmuştur. Türkiye, İsrail'in politikalarını eleştirip çok sert tepki göstererek, Filistinlilerden yana tavır almıştır. Türkiye, İsrail'in insanlık dışı muamelelerine karşı zor durumda kalan Filistinlilere her türlü insani yardımlarda bulunmuştur.

Son yıllarda Türk-İsrail ilişkileri başta Filistin meselesi ve diğer sorunlar nedeniyle çok olumlu geçmemiştir. Zaman zaman ekonomik ilişkilerde olumlu gelişmeler olmuşsa da Arap-İsrail ilişkileri doğrultusunda inişli çıkışlı bir süreçten bahsetmek mümkündür.

KAYNAKLAR

Gazeteler

CUMHURİYET GAZETESİ, (29 Mart 1949).

HABERTÜRK GAZETESİ, (6 Temmuz 2016).

HÜRRİYET GAZETESİ, (29 Mart 1949).

ULUS GAZETESİ, (29 Mart 1949).

YENİ SABAH, (29 Mart 1949).

ZAFER GAZETESİ, (29 Mart 1949).

Sürelî ve Tetkik Eserler

AHMET Cevdet Paşa (1989), *Kıyas-ı Enbiya*, C.I, Ankara.

ALTUNIŞIK, Meliha (1999), *Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri*, İstanbul: Boyut Kitapları.

ARI, Tayyar (2008), *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, 4. Baskı, Mkm Yayınları.

ARMAOĞLU, Fahir (1984), *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 2. Basım, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

ARMAOĞU, Fahir (1989), *Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)*, Ankara.

BAYRAMOĞLU, Ertuğrul (2006), *Yahudilik ve Siyonizm Tarihi*, İstanbul: Pınar Yayınları.

BOZKURT, Gülnihal (1993), “Osmanlı Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Bellekten Dergisi*, Cilt: LVII, Sayı: 219.

ÇELİK, Mehmet (1993), “Filistin”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.XII, İstanbul.

DARKOT, Besim (1970), “Filistin”, *İ.A. C. IV*, İstanbul.

EERENDİL, Muzaffer (1992), *Çağdaş Orta Doğuda Olaylar*, Ankara.

EFE, Haydar.(2018), *Osmanlı İmparatorluğu Ve Türkiye’de Yaşanan Göçler ve Etkileri*, Sosyal Bilimler Metinleri.

- EMİNOĞLU, Ayça (2016), “Tarihsel Süreçte Türkiye İsrail İlişkilerinin Değişen Yapısı”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 15.
- EROĞLU, Ali. *Osmanlı Devletinde Yahudiler*.
- ES SABUNİ, Mehmet Ali (1995), *Safetüt- Tefasir*, İstanbul.
- FROMKİN, David (1993), *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)* (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul.
- GALANTİ, Avram (1995), *Türkler ve Yahudiler*, 3. Basım, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.
- GARAUDY, Groger (1983), *Siyonizm Dünyası*, (Çev: Necih, Ü.) İstanbul.
- GENCER, Özcan (1999), “50.Yılı Biterken Türkiye-İsrail ilişkileri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 yıllık süreç (Sempozyuma sunulan tebliğler)*, Ankara: TTK yayınları.
- GOLDSCHMIDT, Arthur (2007), *Ortadoğu Tarihi*, (Çev: Aydemir, G.), İstanbul.
- GÖZE, Ergün (2007), *Siyonizm Theodor Herzl'in Hatıraları ve Sultan Abdülhamit*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GÖZENÇ, M. ÜLMEN, A. Haluk (1969), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ankara.
- GÜRÜN, Kamuran (1983), *Dış İlişkiler ve Türk Politikası*. Ankara.
- KARAL, E. Ziya (1984), *Osmanlı Tarihi*, C. VI, VIII. Ankara.
- KARAMAN, M. Lütfullah (1991), *Uluslararası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KOÇAOĞLU, Mehmet (1995), *Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu*, İstanbul.
- KURAN'I KERİM*.
- KUTLUAY, Yaşar (2010), *Siyonizm ve Türkiye*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.
- LEVİ, Avner (1996), *Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler*, İstanbul.
- MARSCHALKO, Louis (1993), *Yahudi*, İstanbul: Sebil Yayınları.
- MUTLU, İsmail (1995), *Tarih Aynasında Yahudiler*, İstanbul: Mutlu Yayıncılık.
- NEZİH, Tavlag (1999), “Türk-İsrail Güvenlik ve İstihbarat ilişkileri”, *Avrasya Dosyası (İsrail Özel)*, C.5.S.1, ilkbahar.

- ÖKE, M. Kemal (1981), *II. Abdülhamid Siyonistler Ve Filistin Meselesi*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- ÖKE, M. Kemal (1982), *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul.
- SAİD, Edward (1985), *Filistin Sorunu*, İstanbul.
- SHORON, MosheSevilla (1992), *Türkiye Yahudileri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SUSA, Ahmet (2005), *Araplar ve Yahudiler*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- ŞENEL, Burak (2014), “İsrail Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin İsrail’i Tanıma Süreci”, *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt 9, Sayı 1.
- TANYU, Hikmet (1979), *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, Ankara.
- TEVRAT “TEKVİN”.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1984), *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara: TTK Yayınları.
- YILMAZ, Türel (2000), *Türkiye İsrail Yakınlaşması*, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- YILMAZ, Türel (2010), “Türkiye İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze”, *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt 5, Sayı 1.

EĞİTİM HARCAMALARI ve EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE BİR NEDENSELLİK ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Çiğdem KARIŞ¹

Geliş: 02.05.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.559914

Öz

Bu çalışmada, 2003:Q1-2018:Q2 dönemi için Türkiye ekonomisine ait eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki eş bütünleşme ve nedensellik ilişkisinin varlığı Engle-Granger eşbütünleşme testi ve hata düzeltme modeline dayalı nedensellik analizi kullanılarak sınanmıştır. Eşbütünleşme analizinden elde edilen sonuçlara göre, iki değişken arasında en az bir eşbütünleşme vektörünün olduğu tespit edilmiştir. Nedensellik analizi sonucunda ise ekonomik büyümenin kısa ve uzun dönemde eğitim harcamalarının nedeni olmadığı tespit edilmekle birlikte eğitim harcamalarının sadece uzun dönemde ekonomik büyümenin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda beşeri sermayenin yetiştirilmesinde son derece önemli olan eğitim harcamalarının ekonomik büyüme için tetikleyici olduğu aşikârdır. Özellikle gelişmiş ekonomilerin ağırlık verdiği eğitim harcamaları, gelişmekte olan ekonomilerden bir olan Türkiye’de ekonomik büyüme için kısa dönemde nedensellik etkisi taşıyor olsa da bu durum eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde nitelikli bir etki yaratmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Eşbütünleşme, Nedensellik.

A CAUSALITY ANALYSIS ON EDUCATION EXPENSES AND ECONOMIC GROWTH: A SAMPLE ON TURKEY

Abstract

In this study, the existence of the co-integration and causality relationship

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, Vakıfkebir Meslek Yüksekokulu, cigdemkaris@trabzon.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7534-0494>.

between the variables of “education expenses” and “economic growth” in the Turkish economy during the 2003:Q1-2018:Q2 period have been tested by means of the Engle-Granger co-integration test and causality analysis based on error correction model. According to the results of the co-integration analysis, at least one co-integration vector has been detected between these two variables. The results of causality analysis, in turn have revealed that economic growth is in fact not the cause of education expenses in the short and long terms; however, education expenses happen to be the cause of economic growth only in the long term. In this regard; it is obvious that the education expenditures, which are crucial for the cultivation of human capital per se, are the main triggers of economic growth. Although educational expenses, which are deemed particularly important especially in advanced economies of the world, don’t have causality effect on the short term economic growth in Turkey, which is a developing country; this fact shouldn’t be interpreted as educational expenses not having a qualitative effect on on economic growth.

Keywords: Education Expenditure, Economic Growth, Cointegration, Causality.

Giriş

Beşeri sermaye bireylerin maddi refahını iyileştirme, ekonomik büyümenin teşviki ve sürdürülebilirliği konularında önem arz etmektedir. Schultz (1961); Becker (1964); Kiker (1966) beşeri sermayeyi eğitim, öğretim, iş eğitimi, sağlık ve göç yoluyla iş gücü piyasasında bireyin bilgi, beceri, yetenek ve yeterliliklerinin, başka bir ifadeyle bireysel verimliliğin artırılması şeklinde tanımlamıştır. Beşeri sermaye oluşumu açısından ise en önemli faktörlerden biri olarak eğitim görülmektedir. Eğitim almış beşeri sermaye bilgi ve beceri birikimi sayesinde teknolojik ilerleme ve yeniliklere daha kolay uyum sağlayarak emeğin verimliliğini artırmaktadır. Bu artışın ise ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini söylemek mümkündür.

Buradan hareketle bu çalışmanın amacı 2003:Q1-2018:Q2 dönemi Türkiye ekonomisinde gerçekleşen eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünlüşme ve nedensellik ilişkisinin araştırılması olarak belirlenmiştir. Çalışmanın ilk kısmında konuyla ilgili genel bilgilere yer verildikten sonra ikinci kısımda eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki teorik ilişki ortaya konulmuştur. Üçüncü kısımda söz konusu değişkenler ile ilgili daha önce yapılmış ampirik çalışmalara değinilmiş ve dördüncü kısımda analizde

kullanılacak olan ekonometrik yöntem hakkında teorik bilgi özeti sunulmuştur. Çalışmanın beşinci kısmında ise analize ait bulgular ve model çözümlenmeleri aktarıldıktan sonra sonuç kısmında genel değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur.

1. Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme

Harbison (1971), halkının becerilerini ve bilgilerini geliştiremeyen ve bunları ekonomisinde etkin bir şekilde kullanamayan bir ülkenin ekonomik kararlarda başarılı olamayacağını ileri sürmüştür. Dolayısıyla ekonomik büyümenin temelinde eğitimin merkezi bir rol oynadığını ifade etmektedir. Eğitim yoluyla kazanılan beceriler bir ülkenin üretim miktarında gözlenebilen değişiklikler meydana getirmektedir. Bu değişimin meydana gelmesi çalışanların eğitim yoluyla edindikleri bilgi ve becerilerin artmasıyla ortaya çıkmakta, sonrasında çalışanların edindikleri beceriler fiziksel sermaye ile verimli bir şekilde birleşmek suretiyle üretim miktarını artırmaktadır.

İçsel büyüme teorilerinde ekonomik büyüme için beşeri sermayenin önemi vurgulanarak beşeri sermayenin ekonomik büyümenin en önemli faktörlerinden biri olduğu ve uzun dönemde ölçeğe göre artan getirilere neden olduğu ortaya konulmuştur (Romer, 1986, 1990; Lucas, 1967, 1988). Beşeri sermaye birikiminin ise eğitim yoluyla sağlanacağı ileri sürülmüştür. Eğitim de emeğin verimliliği üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Daha fazla eğitim almış nitelikli işgücü de ülkenin ekonomik büyümesinde daha iyi performans sergileyecektir.

Solow (1956) sermaye, emek ve teknolojinin sadece ekonomik büyümenin bileşenleri olamayacağını ortaya koymuştur. Aynı zamanda eğitim de ekonomik büyümeyi tetikleyen en önemli faktörlerden biridir. Eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, öncü ekonomistlerden biri olan Denison (1967) tarafından da vurgulanmıştır. Denison (1967), eğitimin ülkelerin ekonomik büyümesi açısından oldukça önemli olduğunu ileri sürmüştür. Mankiw ve diğerleri (1992) ise kullandıkları Solow tipi büyüme modeline yeni bir değişken olarak eğitim yoluyla ölçülen beşeri sermayeyi eklemişlerdir. Araştırmacılar çalışmalarında beşeri sermayenin de en az fiziki sermaye kadar büyüme üzerinde etkisi olduğunu ve beşeri sermayenin ekonomik büyümede önemli bir rol oynadığını ortaya koymuşlardır.

Michaelowa (2000), eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini bir yandan makro ve mikro düzeyde diğer yandan ise eğitimin doğrudan ve dolaylı yoldan etkileri şeklinde incelemiştir. Bu doğrultuda Michaelowa'nın yaklaşımında kullandığı üç temel varsayım şu şekildedir:

1. Eğitim, öğrenmede sonuç verir, bu sadece işçi kalitesinin bir göstergesi değildir.

2. Talep, verimlilik artışından sağlanan daha yüksek miktardaki üretimi tüketmek için yeterlidir.

Para ve maliye politikaları, büyüyen ekonominin taleplerini karşılamak için yeterince duyarlıdır.

Eğitimi, bireylerin verimliliğini artırdığı varsayımı altında incelediğimizde bireysel kazançlardaki artışlar, işgücüne katılımdaki artış ve daha yüksek oranlı ekonomik büyüme eğitimin doğrudan etkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitimin dolaylı etkisi ise daha eğitilmiş bireylerin daha iyi ebeveynler ve daha sağlıklı bireyler meydana getirmesidir. Bu çerçevede eğitimin doğrudan etkilerinin ekonomik büyüme açısından hayati öneme sahip olduğunu, dolaylı etkisinin ise ekonomik kalkınma açısından önemli bir faktör olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü ekonomik kalkınma bir ülkedeki üretim artışının yanında bireylerin refahı ile ilgili iyileşmeleri de kapsamaktadır (Conrad, 2017: 14).

Gelişmekte olan ülkeler örneğinde olduğu gibi, işgücü bolluğu ve fiziki sermaye kıtlığı, bir ulusun gelişmesinde karşı karşıya olduğu temel engellerdir. Lucas (1990), tamamlayıcı beşeri sermaye stokunun düşük seviyede olması nedeniyle fiziki sermayenin, gelişmiş ülkelere göre gelişmekte olan ülkelere doğru akmadığını ileri sürmüştür. Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere arasındaki gelişmişlik farkını kapatarak gelişmiş ülke seviyesine ulaşmaları açısından üretimlerini ve gelişmişlik seviyelerini artırmaları gerekmektedir. Dolayısıyla günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik performans bakımından ortaya çıkan farklılıkların önemli nedenlerinden birinin eğitim düzeylerindeki farklılıklar olduğunu ve gelişmekte olan ülkelerin üretimde istedikleri artışı sağlamalarının eğitilmiş beşeri sermaye ile mümkün olabileceği söylenebilir. Beşeri sermaye birikiminin artırılması için ise eğitime gereken değerin verilmesi önemlidir.

Gelişmekte olan ülkelerde, beşeri sermayenin rolünü ortaya koymanın bir yolu, yenilikçi ülkelere yapılan teknoloji transferi sayesinde daha yüksek düzeyde ekonomik büyüme sağlanabileceği düşüncesidir. Nelson ve Phelps (1966); Behabib ve Spiegel (1994), eğitimin yenilik getiren ülkelerin yeni teknolojilerinin anlaşılmasını ve uygulanmasını kolaylaştırdığını ileri sürmüşlerdir. Bu doğrultuda eğitilmiş beşeri sermaye stokuna sahip olan ülkelerin teknoloji transferi yoluyla edindikleri kapasiteyle birlikte diğer ülkelere aralarındaki gelişmişlik farkını kapatabilecekleri söylenebilir. Ülkelerin sahip

oldukları beşeri sermaye seviyesi verimlilikle sağlanacak gelişmeler sayesinde ekonomik büyüme sağlayabilmektedir. Söz konusu bilgilerden hareketle eğitimin, iş gücünün verimliliğini etkilemek suretiyle ekonomik büyümeye katkı sunduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla günümüz dünyasında eğitime önem veren toplumların ekonomik büyüme sürecinde elde ettikleri başarılar görülmektedir. Bu sebeple Türkiye için eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tespiti bu çalışanın amacını oluşturmaktadır. Türkiye için yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak sürekli bir değişim içinde olan eğitimin ulaşılan en güncel verilerle yeniden ele alınması çalışmanın literatüre sağlayacağı katkıyı ortaya koymaktadır.

1. Literatür Özeti

1960'lı yıllardan itibaren eğitim üretim açısından önemli bir girdi olarak görülmüş ve eğitimin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna ulaşan ampirik çalışmalar ekonomi yazınında beşeri sermayeye yapılan yatırımların önemine dikkat çekmiştir. Shultz (1961); Denison (1962); Bowman ve Anderson (1963) ve Becker (1964) eğitimin batı ekonomilerinin ekonomik büyümesinde beklenmedik katkısına işaret etmişlerdir.

İçsel büyüme teorileriyle birlikte bilgi birikimi, beşeri sermaye ve teknoloji ekonomik büyümeyi etkileyen faktörler açısından ön plana çıkmıştır. Lucas (1988), İçsel büyüme teorisinde beşeri sermayenin ekonomik büyümenin en önemli faktörlerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Beşeri sermaye birikiminin ise eğitim yoluyla sağlanacağını ileri sürmüştür. Literatürde eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çok sayıda ampirik çalışma bulunmaktadır. Çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde ise farklı sonuçların elde edildiği görülmektedir.

Barro (1991), çalışmasında 1960-1985 dönemi itibariyle 98 ülke için eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel regresyon analizini kullanarak incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre eğitim ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Levine ve Renelt (1992), çalışmalarında 1960-1989 dönemi için 119 ülkede eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yatay kesit regresyon analizi aracılığıyla incelemiştir. Analiz sonucunda eğitimin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

De Meulemeester ve Rochat (1995), çalışmalarında Japonya'da 1885-1975, İngiltere'de 1919-1987, İtalya'da 1885-1986, İsveç'te 1910-1986, Fransa'da 1899-1986 ve Avustralya'da 1906-1986 dönemi için eğitim ve

ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testiyle analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgular neticesinde İsveç, İngiltere, Japonya ve Fransa’da eğitimden ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilirken, İtalya ve Avustralya için bu değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Devarajan ve diğerleri (1996), 1970-1990 dönemi itibariyle 43 gelişmekte olan ülke için kamu eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel regresyon analizi kullanarak incelemişlerdir. Analiz sonucunda kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi negatif olmakla birlikte söz konusu ilişki istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır.

Çoban (2004), çalışmasında 1980-1997 dönemi itibariyle Türkiye’de eğitim (ilkokul ortaokul okul, lise ve yüksekokul okullaşma oranları ve kamu eğitim harcamaları) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eş bütünleşme analizi ve Granger nedensellik testiyle araştırmıştır. Elde edilen bulgulara göre, eğitim ve ekonomik büyümenin uzun dönemde ilişkili olduğu, ilkokul okullaşma oranından ekonomik büyümeye doğru ve ekonomik büyümeden lise okullaşma oranına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Self ve Grabowski (2004), Hindistan’da 1966-1999 dönemi için eğitim (ilk, orta ve yükseköğretim kayıt oranları ve 15 yaş üstü için okullaşma oranı) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi korelasyon analizi ve Granger nedensellik testiyle analiz etmişlerdir. Yapılan analizler sonucunda eğitim ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Granger nedensellik testi sonuçlarında ise eğitimden (sadece ilkokul ve ortaokul kayıt oranı ile temsil edilen) ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Adetunji Babatunde ve Adetunji Adefabi (2005), 1970-2003 dönemini kapsayan çalışmalarında Nijerya’da eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eş bütünleşme analizi ve vektör hata düzeltme modeliyle incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre eğitim ve ekonomik büyüme uzun dönemde birlikte hareket etmekte olup, eğitim ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Gyimah-Brempong ve diğerleri (2006), çalışmalarında 34 Afrika ülkesinde 1960-2000 dönemi itibariyle eğitim (ilk, orta ve yükseköğretim düzeyinde) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri analizini kullanarak incelemişlerdir. Ampirik bulgulara göre eğitim ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Taban ve Kar (2006), çalışmalarında 1969-2001 dönemi için Türkiye’de eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eş bütünleşme analizi ve vektör hata düzeltme modelini kullanarak incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre eğitim ve ekonomik büyümenin uzun dönemde birlikte hareket ettiği ve eğitimle ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Cohen ve Soto (2007), yapmış oldukları çalışmalarında 1960-2000 dönemi itibariyle 95 ülke için eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel regresyon analizini kullanarak araştırmışlardır. Analiz sonucunda eğitimin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır.

Chaudhary ve diğerleri (2009), 1972-2005 dönemi itibariyle Pakistan’da yükseköğrenim düzeyinde eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eş bütünleşme analizi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi aracılığıyla analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre uzun dönemde yükseköğrenim düzeyinde eğitim ve ekonomik büyüme eş bütünleşik bulunmuş olup, ekonomik büyümeden yükseköğrenim düzeyindeki eğitime doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Erdoğan ve Yıldırım (2009), 1983-2005 dönemi için Türkiye’de eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Analiz sonucunda ilkokulda, ortaokulda, meslek ve genel liselerde öğretmen-öğrenci oranları, ilkokul düzeyinde okullaşma oranı ve eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki tespit edilirken, lise ve yüksekokul düzeyinde okullaşma oranı ile eğitim harcamalarının yatırıma ayrılan kısmı ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir.

Genç ve diğerleri (2009), yapmış oldukları çalışmada 1980-207 dönemi için eğitim (ilkokul okullaşma oranı ve genel ve mesleki liselerden mezun olanlar) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto nedensellik testiyle sınamışlardır. Ampirik bulgular sonucunda ilkokul okullaşma oranı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi, genel ve mesleki liselerden mezun olanlardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ortaya konulmuştur.

Özsoy (2009), Türkiye’de 1923-2005 döneminde eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR modelini kullanarak araştırmıştır. Elde edilen bulgular eğitim ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Afzal ve diğerleri (2011), yapmış oldukları çalışmada 1970-2009 dönemi

için Pakistan’da eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi aracılığıyla incelemiştir. Ampirik bulgulara göre eğitim ve ekonomik büyüme uzun dönemde birlikte hareket etmekte ve eğitimle ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Yan (2011), çalışmasında 1990-2009 dönemi itibariyle Çin’de eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi VAR analizini kullanarak incelemiştir. Analiz sonucu eğitimin ekonomik büyümeyi hem kısa dönemde hem de uzun dönemde önemli oranda etkilediği bulgusuna ulaşmıştır.

Barro (2013), 100 ülke için yapmış olduğu çalışmasında 1960-1995 döneminde eğitim (cinsiyete göre ayırım yapmıştır) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel regresyon analiziyle incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre erkeklerin eğitimi ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunurken, kadınların eğitimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki anlamsız çıkmıştır.

Abdullah (2013), Malezya’da 1965-2000 dönemi için eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi regresyon analiziyle incelemiştir. Elde edilen ampirik bulgulara göre eğitim ve ekonomik büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur.

Jalil ve Idrees (2013), 1960-2010 dönemi için Pakistan’da eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini hata düzeltme modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Analiz sonucu eğitimin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır.

Glewwe ve diğerleri (2014), 1960-1985 ve 1960-1996 dönemleri itibariyle Sahra Altı Afrika ülkelerinde eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi panel regresyon analiziyle incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Sahra Altı Afrika ülkelerinde diğer ülkelere göre daha düşük düzeydedir.

Mercan ve Sezer (2014), 1970-2012 dönemi için Türkiye’de eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testiyle analiz etmişlerdir. Elde edilen analiz sonuçlarına göre eğitim harcamaları ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Pamuk ve Bektaş (2014), çalışmalarında 1998:Q1-2013:Q2 dönemiiçin üçer aylık verilerle Türkiye’de eğitim harcamalarının ekonomik büyümedeki rolünü ARDL sınır testini ve Granger nedensellik testini kullanarak

incelemişlerdir. Ampirik bulgulara göre eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde ilişki olmamakla birlikte ekonomik büyümeden eğitim harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Owusu-Nantwi (2015), Gana’da 1970-2012 dönemi için eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi vektör hata düzeltme modeli ve eş bütünleşme analiziyle incelemiştir. Elde edilen ampirik bulgulara göre eğitim harcamaları ve ekonomik büyümenin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri ve eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Tayo ve Fouda (2015), çalışmalarında 1980-2012 döneminde Kamerun’da kamu eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi vektör hata düzeltme modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda uzun ve kısa dönemde kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Mariana (2015), 1980-2013 dönemi itibariyle Romanya’da eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen Juselius eş bütünleşme analiziyle incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre eğitim ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Mallick ve diğerleri (2016), çalışmalarında 14 Asya ülkesi (Bangladeş, Çin, Hong Kong, Hindistan, Japonya, Nepal, Pakistan, Malezya, Filipinler, Suudi Arabistan, Singapur, Sri Lanka, Tayland ve Türkiye) için 1973-2012 döneminde eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel vektör hata düzeltme modeli ve Pedroni eş bütünleşme analizi aracılığıyla araştırmışlardır. Ampirik bulgular eğitim harcamaları ve ekonomik büyümenin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini, eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği ve ekonomik büyümeden eğitim harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Boztosun ve diğerleri (2016), Türkiye’de 1961-2011 dönemi için eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Hatemi-J eşbütünleşme analizi ve nedensellik testiyle araştırmışlardır. Elde edilen analiz sonuçlarına göre eğitim ve ekonomik büyümenin eşbütünleşik olduğu ve aralarında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Uçan ve Yeşilyurt (2016), çalışmalarında Türkiye’de 2006:Q1-2015:Q4 dönemine ait üçer aylık verilerle eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eş bütünleşme analizi ve Granger nedensellik testiyle analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda eğitim harcamaları ve ekonomik büyümenin

uzun dönemde birlikte hareket ettiği ve eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Karaçor ve diğerleri (2017), 19 OECD ülkesi için yapmış oldukları çalışmalarında 1998-2012 döneminde eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analiziyle araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre eğitim harcamaları ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Lenkei ve diğerleri (2018), çalışmalarında 1960-2013 dönemi için 14 Asya ülkesinde eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel hata düzeltme modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Analiz sonucuna göre uzun dönemde ilk ve orta öğretim düzeyinde eğitim ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken, yükseköğrenim düzeyinde eğitim ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.

2. Ekonometrik Yöntem

Zaman serisi analizlerinde öncelikle analizde kullanılacak olan serilerin durağanlık durumlarının belirlenmesi gerekmektedir. Durağanlık kavramı zaman serilerinin sabit ortalama ve varyansa sahip olması, aynı zamanda iki dönem arasındaki kovaryansının bu dönemler arasındaki uzaklığa bağlı olması anlamına gelmektedir (Gujarati, 1999: 713). Durağanlık koşulunu taşımayan serilerin kullanıldığı regresyonlarda ulaşılan sonuçların gerçeği yansıtmadığı, ancak koentegrasyon ilişkisi bulunan serilerle oluşturulan regresyonların gerçeği yansıtılabileceği kabul edilmektedir (Gujarati, 1999: 726). Bu çalışma kullanılacak olan zaman serilerinin durağanlık analizi Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi ve bu testte kullanılacak gecikme uzunlukları ise Akaike (AIC) bilgi kriteri yardımıyla belirlenmiştir.

Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi sabitsiz, sabitli ve sabitli-trendli olarak yapılan sınama işlemine dayanmaktadır. İlgili zaman sürecinin trendli haliyle durağanlık koşulunu sağlaması durumunda diğer iki sınamanın yapılmasında ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu durumda incelenen serinin durağan olduğu, başka bir ifadeyle birim kök içermediği kanısına varılır. Aksi halde sırasıyla sabit terimli ve sabitsiz test uygulaması yapılarak durağanlık derecesi belirlenmeye çalışılmaktadır. Söz konusu tespit yapılırken Lagrange Çarpan Testi, Ljung Box Q-istatistiği ve Schwartz bilgi Kriteri (SIC) ve/veya Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmaktadır (Enders, 1995: 256-259). Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testinde test edilecek denklem örneği aşağıdaki şekildedir (Dickey-Fuller, 1981: 1063):

$$\Delta Y_t = \alpha + \gamma trend + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t$$

$$\Delta Y_t = \alpha + \gamma trend + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Zaman serilerinin düzeyde durağan olmamaları ve ilk fark alma işlemi ile durağan hale gelmeleri durumunda bütünleşme dereceleri aynı olan söz konusu serilerin koentegre ilişkileri Engle-Granger (1987) eş bütünleşme analizi kullanılarak sınanabilmektedir. İki aşamalı olarak uygulanan bu analiz yönteminde ilk olarak EKK çözümlenmesinde kullanılacak fonksiyon denklemlerinin oluşturulması gerekmektedir. Bunun için birinci fark alma işleminden sonra durağan hale gelen serilerin düzey hallerinin kullanıldığı denklem tahminleri yapılır (Engle ve Granger, 1987):

$$\begin{aligned} X_{1t} &= \alpha_0 + \alpha_1 X_{2t} + \varepsilon_{1t} \\ X_{1t} &= \alpha_0 + \alpha_1 X_{2t} + \varepsilon_{1t} \end{aligned} \quad (2)$$

$$X_{2t} = \beta_0 + \beta_1 X_{1t} + \varepsilon_{2t} \quad (3)$$

İkinci aşamada ise (2) ve (3) nolu denklemlere ait hata terimi serileri tahmin edilerek bu serilere durağanlık analizi yapılması gerekmektedir. Seriler arasında herhangi bir ko-entegre ilişkisinin olmadığı hata terimlerinin durağanlık seviyesine bağlıdır. Bunun için hata terimleri serisine durağanlık sınamasına yapılmaktadır (Engle ve Granger, 1987):

$$\begin{aligned} \Delta \varepsilon_{jt} &= \lambda \varepsilon_{jt-1} + \sum_{i=0}^k \mu_j \Delta \varepsilon_{jt-i} + \epsilon_{jt} \quad j = 1,2 \\ \Delta \varepsilon_{jt} &= \lambda \varepsilon_{jt-1} + \sum_{i=0}^k \mu_j \Delta \varepsilon_{jt-i} + \epsilon_{jt} \quad j = 1,2 \end{aligned} \quad (4)$$

Denklem 4'te ifade edilen hata terimleri serilerine ait durağanlık analizleri ADF veya PP testi ile sınanmakta ve yapılan sınama işlemi sonucunda serinin seviyesinde durağan olması durumunda ilgili model değişkenleri arasında ko-entegre ilişkisinin varlığına karar verilir. Bu durum aynı zamanda söz konusu değişkenlerin kısa dönemde uzun dönem ilişkisinden uzaklaşmalarını gideren bir hata düzeltme sisteminin varlığı anlamına gelmektedir (Engle ve Granger, 1987).

Hata düzeltme modeli (ECM), eş bütünleşme ilişkisi içerisinde olan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin test edilmesi için hata terimi serisinin bir gecikmeli değerinin regresyon modeline ilave edildiği bir çözümlenme modelidir (Gujarati, 1999: 729). Model prosedürü çalışmamızda kullanılan

değişkenlere göre düzenlendiğinde ECM çözümlenmesi aşağıdaki regresyon denklemleri ile ifade edilebilecektir (Granger, 1988: 204):

$$\begin{aligned} X_{1t} &= \alpha_0 + \sum_{i=0}^m \beta_i \Delta X_{1t-i} + \sum_{j=1}^n \gamma_j \Delta X_{2t-j} + \theta_1 ECM_{1t-1} + u_{1t} 000 \\ X_{1t} &= \alpha_0 + \sum_{i=0}^m \beta_i \Delta X_{1t-i} + \sum_{j=1}^n \gamma_j \Delta X_{2t-j} + \theta_1 ECM_{1t-1} + u_{1t} 000 \end{aligned} \quad (5)$$

$$\begin{aligned} X_{2t} &= \pi_0 + \sum_{i=0}^m \vartheta_i \Delta X_{2t-i} + \sum_{j=1}^n \Omega_j \Delta X_{1t-j} + \delta_1 ECM_{2t-1} + u_{2t} 000 \\ X_{2t} &= \pi_0 + \sum_{i=0}^m \vartheta_i \Delta X_{2t-i} + \sum_{j=1}^n \Omega_j \Delta X_{1t-j} + \delta_1 ECM_{2t-1} + u_{2t} 000 \end{aligned} \quad (6)$$

Yukarıda yer alan regresyon denklemler bağlamında oluşturulacak olan nedensellik H_0 hipotezleri sırasıyla “ X_2 , X_1 ’nin nedeni değildir.” ve “ X_1 , X_2 ’nin nedeni değildir.” şeklindedir. Her iki denklemde yer alan ECM katsayıları hata terimleri katsayılarıdır. Bu katsayılar regresyonun uzun dönem dengesine uyarlanma hızını göstermektedir (Enders, 1995:377). Oluşturulan H_0 hipotezleri, α_j ve β_j katsayılarının grup halinde ve/veya ECM_{1t-1} ve ECM_{2t-1} ’in sırasıyla α_1 ve β_1 katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olması halinde reddedilir. Bu durumda değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olduğu kabul edilecektir (Granger, 1988: 204).

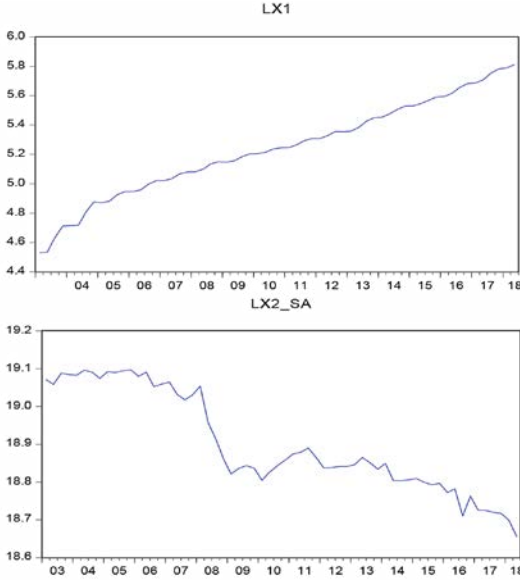
3. Veri Seti ve Araştırma Bulguları

X_1 (Reel Eğitim Harcamaları) ve X_2 (Reel GSYİH) değişkenleri arasındaki eş bütünleşme ve nedensellik ilişkisini açıklamak üzere kurgulanan bu çalışmada 2003:Q1-2018:Q2 dönemine ait çeyrek verilerden oluşan 62 gözlemden oluşan veri seti kullanılmıştır. 2003 bazlı reel değerlerden oluşturulmuş olan eğitim harcamaları serisine ait verilere T.C.M.B. Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden ulaşılmıştır. Reel GSYİH serisi ise aynı veri tabanında yer alan TÜFE Fiyat Endeksi ve GSYİH değerleri kullanılarak türetilmiştir. Çalışmada yer alan değişken serilerinin tanımsal verileri ve grafiksel görünümü Tablo1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Veri Tanımlaması ve İstatistik Göstergeler

Veriler	Açıklama
LX ₁	Logaritmik Reel Eğitim Harcamaları (2003 bazlı)
LX ₂ SA	Mevsimsellikten arındırılmış Logaritmik Reel GSYİH (2003 bazlı)

İstatistikî Göstergeler							
Seri	n	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum	Jarque-Bera	Jarque-Bera Olasılık
LX ₁	62	5.2369	0.3274	4.5316	5.8120	1.5124	0.4695
LX ₂ SA	62	18.9015	0.1332	18.6547	19.0970	1.9036	0.0809

Şekil 1. Seri Grafikleri

ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) birim kök testi zaman serisi analizlerinde serilerin durağanlık sınaması için sıklıkla tercih edilen bir yöntemdir. Bu çalışmada değişken serilerinin analizi ADF testi kapsamında Akaike (AİC) Bilgi Kriteri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Test kapsamında elde edilen sonuçlar Tablo 2’de raporlanmıştır.

Tablo 2. ADF Test Sonuçları

Değişken	ADF (Sabitli)		ADF (Sabitli ve Trendli)			
	Düzye	1.Fark	Düzye	1. Fark		
LX ₁	2.3539 (5)	-2.0582 ^b (3)	1.2966 (4)	-3.3081 ^b (3)	-2.0822 (4)	-2.6683 (3)
Olasılık D.	0.9951	0.0389	0.9984	0.0191	0.5443	0.2533
LX ₂ SA	-21.208 ^b (0)	-4.2831 ^a (1)	-0.1046 (0)	-8.2719 ^a (0)	-2.1373 (0)	-8.2733 ^a (0)
Olasılık D.	0.0336	0.0000	0.9438	0.0000	0.5150	0.0000

Not: Parantez içindeki ifadeler gecikme uzunluklarını, a ve b işaretleri ise sırasıyla %1 ile %5 istatistikî anlamlılığı belirtmektedir.

Tablo 2’de yer alan sonuçlara göre uygun gecikme uzunlukları AİC kapsamında belirlenen her iki seri için fark durağanlık yorumu yapılabilecektir. Nitekim Şekil 1’de yer alan grafikler incelendiğinde de söz konusu yorumsal beklenti mümkün gözükmemektedir. İlgili serilerin aynı düzeyde durağan bulunmuş olmaları seriler arasındaki olası bir eş bütünleşme ilişkisinin test edilmesi için Engle-Granger eş bütünleşme analizinin kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Bu kapsamda Engle-Granger eş bütünleşme analizi yardımıyla yapılan çözümler Tablo 3’te belirtilmiştir.

Tablo 3. İki aşamalı Engle-Granger Eşbütünleşme Analizine Ait Sonuçlar

Denklemler	Hata Terimi ADF İstatistik Değeri	Hata Terimi Olasılık değeri
$LX_{1t} = 47.9756^a - 2.2611 LX_2SA_t^a$	-2.8414 ^a (0)	0.0052
$LX_2SA_t = 20.8604^a - 0.3741 LX_{1t}^a$	-2.4259 ^b (0)	0.0159

Not: a ve b sembolleri ile parantez içindeki değerler sırasıyla %1, %5 anlamlılık düzeyi ile AİC bilgi kriterine göre belirlenen optimal gecikme uzunluğunu belirtmektedir.

Eş bütünleşme ilişkisi araştırılan her iki değişkenin ayrı ayrı bağımsız değişken olarak ele alındığı EKK denklemlerinden elde edilen hata terimi serilerine uygulanan ADF durağanlık testi sonuçlarına göre, ilgili seriler seviyelerinde durağan bulunmuştur. Bu kapsamda, %1 ve %5 düzeyinde anlamlı olan istatistikî değerler model değişkenleri olan LX_1 ve LX_2SA ’nin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini, başka bir ifadeyle eş bütünleşik olduklarını ifade etmektedir. Buna göre, reel eğitim harcamaları ve ekonomik büyümeyi ifade eden reel GSYİH değişkenleri arasında en az bir eş bütünleşme vektörünün olduğu söylenebilecektir.

Çalışmanın temel kurgusu söz konusu değişken arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılması olduğundan serilerin eş bütünleşik olması nedeniyle hata düzeltme modeline dayalı Granger analizinden yararlanılmıştır. Bu modelde kullanılacak olan optimum gecikme uzunlukları ise eş bütünleşme analizinde olduğu gibi Akaike bilgi kriteri (AİC)’ne göre belirlenmiştir. Tablo 4’te değişkenlerin karşılıklı olarak herhangi bir nedensellik ilişkisi içerisinde olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla oluşturulan Hata düzeltme modeli sonuçları yer almaktadır. Bu bağlamda, (7) nolu denklem için oluşturulan H_0 hipotezi “ LX_2SA , LX_1 ’nin nedeni değildir.” ; (8) nolu denkleme ait H_0 hipotezi ise “ LX_1 , LX_2SA ’nin nedeni değildir.” şeklindedir. İlgili sonuçlar aşağıda raporlanmıştır.

Tablo 4. Hata Düzeltme Modeline Dayalı Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Denklemler	Gecikme Sayısı	ECM katsayısı	F-Wald İstatistiği	Nedensellik Sonuçları
7 $LX_1=f(LX_2SA)$	K:4, L:1	0.0031 (0.7846)	0.8851 (0.3514)	Kısa ve uzun dönemde nedensellik ilişkisi yoktur.
8 $LX_2SA=f(LX_1)$	K:1, L:1	-0.1492^b (0.0227)	0.2101 (0.6484)	Uzun dönem nedensellik vardır.

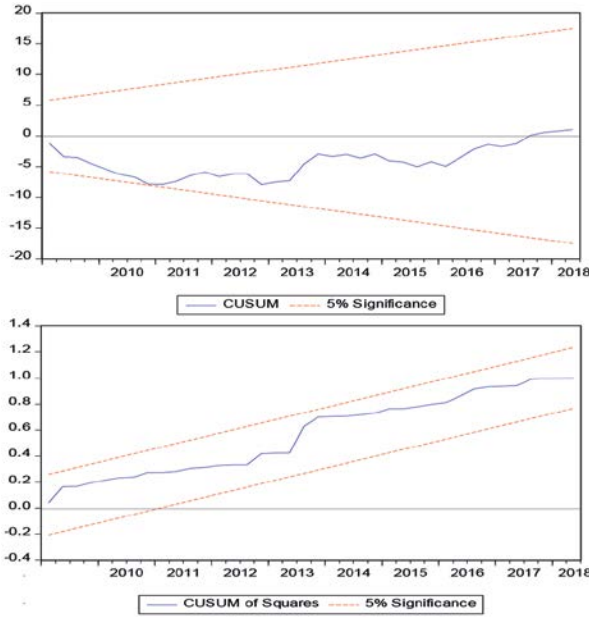
Not: b indisi sırasıyla %5 istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir. (K) bağımlı, (L) bağımsız değişkenleri için öngörülen AIC optimal gecikme uzunluklarını, ECM hata düzeltme katsayısını ve parantez içindeki değerler ise H_0 hipotezinin reddedilme olasılığını göstermektedir.

Tablo 4'te özetlenen nedensellik analizi sonuçları değerlendirildiğinde;

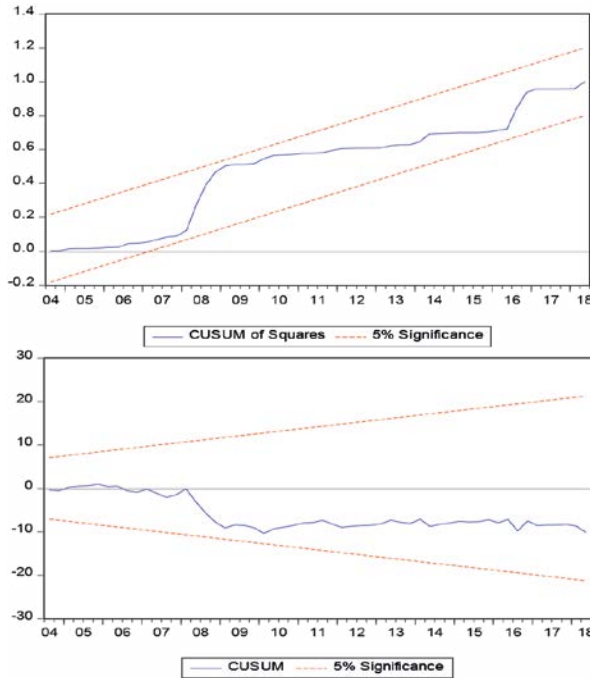
(7) nolu denkleme ait hata düzeltme terimi katsayısının beklenen işareti taşımaması ve istatistiki olarak anlamsız olması LX_2SA ile ifade edilen ekonomik büyüme değişkeninin uzun dönemde reel eğitim harcamaları için bir neden oluşturmadığını göstermektedir. Ayrıca raporlanan Wald testi sonuçları ile değişkenler arasında kısa dönemde de bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sonuçlara göre, kısa ve uzun dönemde ekonomik büyümeden reel eğitim harcamalarına doğru bir nedensellik ilişkisi söz konusu değildir. Ayrıca söz konusu model için yapılan ilk çözümlemede 2008:Q4 ile 2009:Q3 dönem aralığında yapısal kırılmanın tespit edilmesi nedeniyle analize kukla değişken ilave edilerek devam edilmiştir.

(8) nolu denklem ile ifade edilen regresyona ait sonuçlara göre ise hata düzeltme terimi katsayısı istatistiki olarak %5 düzeyinde anlamlı ve beklenen işareti taşımaktadır. Bu durum incelenen reel eğitim harcamaları değişkeninin uzun dönemde ekonomik büyümenin nedeni olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, kısa dönem nedensellik ilişkisini gösteren Wald testi sonuçlarının istatistiki olarak anlamsız bulunması LX_1 ile ifade edilen reel eğitim harcamalarının kısa dönemde ekonomik büyüme üzerinde bir nedensellik etkisinin olmadığını göstermektedir.

Çalışmada kullanılan her iki değişkenin bağımlı değişken olarak değerlendirildiği (7) ve (8) nolu denklemlerin kurulumunda regresyonları etkileyecek boyutta bir yapısal kırılma olup olmadığı Cusum ve Cusum Square testleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda elde edilen her iki modele ait test sonuçları aşağıda belirtilmiştir.

Şekil 2. (7) Nolu Denkleme Ait Cusum ve Cusum Square Test Sonuçları

Şekil 3. (8) Nolu Denkleme Ait Cusum ve Cusum Square Test Sonuçları

Şekil 2 ve Şekil 3’te sunulan Cusum ve Cusum Square testi sonuçlarına göre modellerde herhangi bir yapısal kırılma probleminin olmadığı gözlenmiştir.

Sonuç

Eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi eğitim düzeyinin zaman içinde meydana getireceği ve eğitimin ekonomik üretkenlik üzerinde meydana getirdiği etkiye göre değişiklik göstermektedir. Günümüzde teknolojiye yaşanan gelişmeler daha karmaşık organizasyon kararları gerektiren işleri ortaya çıkarmıştır. Söz konusu bu işlerin yapılması eğitim düzeyi yüksek iş gücüne olan ihtiyacı artırmaktadır.

İktisadi olarak genellikle toplumun eğitimden yarar sağladığı ve eğitimin iş gücü piyasasının verimliliği üzerinde de etkiye sahip olduğu görüşü hakimdir. Eğitimin sağladığı bu faydalar ekonomik verimlilik ve teknolojik gelişme şeklinde etkisini göstermektedir. Bununla birlikte eğitimin ekonomik verimlilik üzerindeki etkilerinin yanında, aynı zamanda nüfus artış hızını, yoksulluğu, suç oranlarını ve uyuşturucu kullanımını azalttığı, nitelikli işgücüne katılımı ve çevreye duyarlılığı artırdığı söylenebilir. Bu noktada iyi eğitim almış bir toplumda sağlanan politik istikrarın da uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde farkedilir sonuçlar meydana getireceğini söylemek mümkündür.

Türkiye ekonomisinde eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişki üzerine kurgulanan bu çalışma, ülke ekonomilerinin beşeri sermaye faktörüne yönelik harcamalarının makroekonomik boyutunun değerlendirilmesi amacını taşımaktadır. Bu çerçevede 2003:Q1-2018:Q2 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki koentegrasyon ve nedensellik ilişkisi ekonometrik olarak sınanmıştır. Yapılan Engle-Granger eş bütünleşme analizi sonucunda iki değişken arasında koentegrasyon ilişkisinin olduğu gözlemlenmiştir. Ardından uygulanan nedensellik analizi sonuçları ise reel eğitim harcamalarının kısa dönemde ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir nedensellik etkisi taşımadığını, fakat uzun dönemde aynı durumun söz konusu olmadığını göstermiştir. Kısa dönemde eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde nedensellik etkisi meydana getirmemesinin sebebi yurt dışından transfer edilen teknolojinin anlaşılmasının ve uygulanmasının belirli bir zaman alması olarak görülebilir. Bununla birlikte analiz sonuçlarına göre hem kısa hem uzun dönemde ekonomik büyümeden reel eğitim harcamalarına doğru bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Türkiye'nin daha yüksek düzeyde bir ekonomik büyüme sağlaması ve bunu sürdürebilmesi açısından yenilikçi ülkelerden transfer edilen teknolojiyi kullanabilecek beşeri sermayeye sahip olma düzeyi önem arz etmektedir. Bu noktada eğitilmiş iş gücü yoluyla transfer edilen yeni teknolojilerin anlaşılması ve uygulanmasının mümkün olabileceği de söylenebilir. Türkiye'nin de gelişmiş ülke konumuna ulaşmasında teknoloji transferi yoluyla sağlanacak kapasitenin kullanılabilmesi açısından yeterli beşeri sermaye miktarını artırmak için eğitime yönelik yatırımların yapılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda politika yapıcılar vasıflı, üretken ve verimli iş gücü açısından etkin bir eğitim sisteminin oluşturulması ve bunun için gerekli adımların atılmasını sağlamalıdır.

KAYNAKLAR

- ABDULLAH, Abdul Jabbar (2013), "Education and Economic Growth in Malaysia: The Issues of Education Data", *Procedia Economics and Finance*, 7, pp. 65-72.
- ADETUNJİ BABATUNDE, Musibau ve Adetunji Adefabi, Rasak (2005), "Long Run Relationship between Education and Economic Growth in Nigeria: Evidence from the Johansen's Cointegration Approach", *Regional Conference on Education in West Africa: Constraints and Opportunities*, Dakar, Senegal, November 1-2, pp. 1-21.
- AFZAL, Muhammad, Rehman, Hafeez Ur, Farooq, Muhammad ve Sarwar, Kafeel (2011), "Education and Economic Growth in Pakistan: A Cointegration and Causality Analysis", *International Journal of Educational Research*, 50, pp. 321-335.
- BARRO, Robert J. (1991), "Economic Growth in a Cross-Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), pp. 407-443.
- _____ (2013), "Education and Economic Growth", *Annals Of Economics And Finance*, 14(2), pp. 277-304
- BECKER, Gary (1964), *Human Capital*, New York: Columbia University Press.
- BENHABIB, Jess ve Spiegel, Mark M. (1994), "The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data.", *Journal of Monetary Economics*, 34, pp. 143-173.
- BOWMAN, Mary Jean ve Anderson, C. Arnold (1963), *Concerning the Role of Education in Development*, in Clifford Geertz, *Old Societies and New States*, New York: Free Press.

- BOZTOSUN, Derviş, Aksoylu, Semra ve Ulucak, Şentürk Zübeyde (2016), “The Role of Human Capital in Economic Growth”, *Economics World*, 4(3), pp. 101-110.
- CHAUDHARY, Amatul R., Iqbal, Asım ve Gillani, Syed Yasir Mahmood (2009), “The Nexus between Higher Education and Economic Growth: An Empirical Investigation for Pakistan”, *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 3, pp. 1-9.
- COHEN, Daniel ve Soto, Marcelo (2007), “Growth and Human Capital: Good Data, Good Results”, *Journal of Economic Growth*, 12, pp. 51-76
- CONRAD, Daren (2017), “Education’s Contribution to Economic Growth”, *MPRA Paper*, No:77365, pp. 1-25.
- ÇOBAN, Orhan (2004), “Beşeri Sermayenin İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi”, *I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 30, ss. 131-142.
- DE MEULEMEESTER, Jean-Luc ve Rochat, Denis (1995), “A Causality Analysis of The Link Between Higher Education and Economic Development”, *Economics of Education Review*, 14(4), pp. 351-361.
- DENISON, Edward F. (1962), “Education, Economic Growth, and Gaps in Information”, *The Journal of Political Economy*, 70(5-2), pp. 124 - 128
- _____ (1967), *Why growth rates differ?* , The Brookings Institution, Washington D.C.
- DEVARAJAN, Shantayanan, Swaroop, Vinaya ve Zou, Heng-Fu (1996), “The Composition of Public Expenditure and Economic Growth”, *Journal of Monetary Economics*, 37, pp. 313-344.
- DICKEY, David A. ve Fuller, Wayne A. (1981), “Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root”, *Econometrica*, 49(4), pp. 1057-1072.
- ENDERS, Walter (1995), *Applied Econometrics Time Series*, John Wiley & Sons, New York.
- ENGLE, Robert F. ve Granger, Clive W. J. (1987), “Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing”, *Econometrica*, 55(2), pp. 251-276.
- ERDOĞAN, Seyfettin ve Yıldırım, Durmuş Çağrı (2009), “Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir Analiz”, *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 4(2), pp. 11-22.
- GENÇ, Murat Can, Değer, Mustafa Kemal ve Berber, Metin, “Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Analizi”, *7. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Yalova, ss. 53-65.

- GLEWWE, Paul, Maiga, Eugenie ve Zheng, Haochi (2014), “The Contribution of Education to Economic Growth: A Review of the Evidence, with Special Attention and An Application to Sub-Saharan Africa”, *World Development*, 59, pp. 379-393.
- GRANGER, Clive W.J. (1988), “Some Recent Developments in a Concept of Causality”, *Journal of Econometrics*, 39, pp. 199-211.
- GUJARATI, D.N (1999), *Temel Ekonometri*, (Çev. Ü. ŞENESEN & G.G. ŞENESEN), İstanbul, Literatür Yayınları.
- GYIMAH-BREMpong, Kwabena, Paddison, Oliver ve Mitiku, Workie (2006), “Higher Education and Economic Growth in Africa”, *The Journal of Development Studies*, 42(3), pp. 509-529.
- HARBISON, Frederick H. (1971), “Human Resources As the Wealth of Nations”, *American Philosophical Society*, 115(6), pp. 426-431.
- JALIL, Abdul ve Idrees, Muhammad (2013), “Modeling The Impact of Education on The Economic Growth: Evidence from aggregated and disaggregated time series data of Pakistan”, *Economic Modelling*, 31, pp. 383-388.
- KARAÇOR, Zeynep, Güvenek, Burcu, Ekinci, Esra ve Konya, Sevilay (2017), “Relationship with Education Expenditure and Economic Growth in OECD Countries: A Panel Data Analysis”, *Macroeconomics*, pp. 255-269.
- KIKER, B.F. (1966), “The Historical Roots of the Concept of Human Capital”, *Journal of Political Economy*, 74(5), pp. 481-499.
- LENKEI, Balint, Ghulam, Mustafa ve Vecchi, Michela (2018), “Growth in Emerging Economies: Is There A Role for Education?”, *Economic Modelling*, 73, pp. 240-253.
- LEVINE, Ross ve Renelt, David (1992), “A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions”, *American Economic Review*, 82(4), pp. 942-963.
- LUCAS, Robert E. (1967), “Adjustment Costs and The Theory of Supply”, *The Journal of Political Economy*, 75(4), pp. 321-334.
- _____ (1988), “On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22, pp. 3-42.
- _____ (1990), “Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries”, *American Economic Review*, 80(2), pp. 92-96.
- MALLICK, Lingaraj, Das, Pradeep Kumar ve Pradhan, Kalandi Charan (2016), “Impact of educational expenditure on Economic Growth in Major Asian Countries: Evidence from Econometric Analysis”, *Theoretical and Applied Economics*, 23(2), pp. 173-186.

- MANKIW, N.G., Romer, D. ve Weil, D. (1992), “A Contribution to the Empirics of Economic Growth”, *Quarterly Journal of Economics*, 107, ss. 407 – 437.
- MARIANA, Dragoescu Raluca (2015), “Education As A Determinant of The Economic Growth. The Case of Romania”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 197, pp. 404-412.
- MERCAN, Mehmet ve Sezer, Sevgi (2014), “The Effect of Education Expenditure on Economic Growth: The Case of Turkey”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 109, pp. 925-930.
- MICHAELOWA, Katharina (2000), “Returns to Education in Low Income Countries: Evidence for Africa”, Annual meeting of the Committee on Developing Countries of the German Economic Association, Germany, https://www.researchgate.net/profile/Katharina_Michaelowa/publication/254700109_Returns_to_Education_in_Low_Income_Countries_Evidence_for_Africa/links/553f57e0cf24c6a05d2032f.pdf.
- NELSON, Richard R. ve Phelps, Edmund, S. (1966), “Investment in Humans, Technological Diffusion, and Economic Growth”, *American Economic Review*, 56(1-2), pp. 69-75.
- OWUSU-NANTWI, Victor (2015), “Education Expenditures and Economic Growth: Evidence from Ghana”, *Journal of Economics and Sustainable Development*, 6(16), pp. 69-77.
- ÖZSOY, Ceyda (2009), “Türkiye’de Eğitim Ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Var Modeli İle Analizi”, *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 4, ss. 71-83.
- PAMUK, Mürüvvet ve Bektaş, Hakan (2014), “Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), ss. 77-90.
- ROMER, P.M. (1986), “Increasing Returns and Long-Run Growth”, *The Journal of Political Economy*, 94(5), pp. 1002-1037.
- _____ (1990), “Endogenous Technological Change”, *The Journal of Political Economy*, 98(5), pp. 71-102.
- SELF, Sharmistha ve Grabowski, Richard (2004), “Does Education at All Levels Cause Growth? India, A Case Study”, *Economics of Education Review*, pp. 47-55.
- SCHULTZ, Theodore (1961), “Investment in Human Capital”, *American Economic Review*, 51, pp. 1 – 17.
- SOLOW, Robert M. (1956), “A contribution to The Theory of economic Growth”, *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), pp. 65-94.

- TABAN, Sami ve Kar, Muhsin (2006), “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Nedensellik Analizi, 1969-2001”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), ss. 159-182.
- TAYO, Lionel Douanla ve Fouda, Marcel Olivier Abomo (2015), “Government Spending in Education and Economic Growth in Cameroon: A Vector Error Correction Model Approach”, *MPRA Paper*, No: 62008, pp. 1-13.
- UÇAN, Okyay ve Yeşilyurt, Hilal (2016), “Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Büyüme İlişkisi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), ss. 179-185.
- YAN, Yingying (2011), “The Impact of Education on Economic Growth in China”, *2011 International Conference on e-Education, Entertainment and e-Management*, pp. 202-204.

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINDA LİDERLİK¹

Erhan KILINÇ²

Geliş: 06.05.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.561038

Öz

Günümüzde “hangi ortamda olursa olsun, bazı liderlik tarzları her zaman iyidir ve etkilidir” görüşü yerine “farklı örgüt türlerinde ve farklı koşullarda yönetim ve liderlik tarzının değişebileceği görüşü” daha çok kabul görmektedir. Çünkü günümüz örgütlerinin, çalışanların ve yöneticilerin/liderlerin olanakları ve çevreleri oldukça değişmiştir. Bu nedenle, bir liderin başarı şansının, liderlik ilkelerinin tamamını uygulamasından çok, değişen çevre koşullarına dengeli bir şekilde uyum sağlayabilmesi ile mümkün olduğu görülmektedir.

Son yıllarda özel ve kamu sektörün bir paydaşı görülen ve üçüncü sektör olarak adlandırılan “sivil toplum kuruluşları” (STK), ulusal ve küresel alanda birçok sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetler yürütmekte ve sorumluluklar üstlenmektedir. STK’ların sayıları, sermaye miktarları ve önemleri günden güne artmakta ve etki alanları genişlemektedir. Bu durum onların daha iyi nasıl yönetilecekleri ve bu örgüt yapısına hangi yöneticilik ve liderlik modelinin daha uygun olacağı konularını gündeme getirmiştir. Diğer birçok örgütte olduğu gibi STK’larda da tartışılan temel konulardan birisi, “STK’ların en iyi nasıl yönetileceği” sorusuna aranan cevaptır. Diğer örgüt türlerine göre çeşitli kısıtları ve farklılıkları olan bu örgütlerin daha etkin ve verimli yönetilmeleri için yeni yönetim anlayışına ve uygulamalarına ihtiyaç vardır. Bu açıdan STK’ların yönetimi ve onlarda uygulanabilecek liderlik modellerinin araştırılması önem arz etmektedir.

İyi yönetim ancak iyi bir liderle mümkün olabilmektedir. Hızlı değişimlerin ve gelişmelerin yaşandığı ve toplumun bilinç düzeyinin ve beklentilerinin arttığı

¹ Bu çalışma, 27-29 Nisan 2018 tarihleri arasında gerçekleştirilen ‘1. Uluslararası EMI Girişimcilik ve Sosyal Bilimler Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuş, çalışma özeti bildiri kitapçığında yayımlanmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk University, Beyşehir Ali Akkanat İşletme Fak., erhankilinc@selcuk.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2065-2407.

günümüz dünyasında, işletmelerin bu düzene ayak uydurabilmeleri vizyoner, dönüşümcü, insan odaklı ve etkileşimci bir liderlik anlayışı ile mümkündür. Bu çalışmada, 21. yüzyılda STK'larda meydana gelen değişme ve gelişmeler ışığında STK'ların etkili yönetebilmesi için ihtiyaç duyulan liderlik türü ve özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Sivil toplum kuruluşları ve liderlik.*

LEADERSHIP IN CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS

Abstract

Today, it is gaining more acceptance to tend to the opinion of "no matter in what environment, some leadership styles are always good and effective" instead of opinion, "the opinion in different types of organizations and may change the management and leadership styles in different conditions". Because the possibilities and environment of today's organizations, employees and managers / leaders have changed considerably. Therefore, a leader's chance of success is more likely to be balanced by changing environmental conditions than by practicing all of the principles of leadership.

In recent years, non-governmental organizations (NGOs), which are seen as a stakeholder of the private and public sector and as a third sector, carry out many social, cultural and economic activities in the national and global area and assume responsibilities. The number of civil society organizations, capital amounts and their importance increase day by day and their areas of influence are expanding. This situation has raised the issues of how to manage them better and which management and leadership model would be more appropriate for this organizational structure. According to other types of organizations, there is a need for a new management approach and practices in order to manage these organizations with various constraints and differences more effectively and efficiently. In this regard, it is important to manage the NGOs and to investigate the leadership models that can be applied to them.

Certainly good management is only possible with a good leader. In today's world where rapid changes and developments are experienced and the consciousness and expectations of the society are increasing, it is possible for enterprises to keep up with this order with a visionary, transformational, human oriented and interactive leadership approach. In this study, it is tried to explain the type and characteristics of leadership needed for effective management of NGOs in the light of changes and developments in NGOs in the 21st century.

Keywords: Civil society organizations and leadership.

Giriş

Kar amacı gütmeyen kuruluşlar, eğitim, kültür, din, sağlık, politika, çevre, kamu ve refah işleri gibi çeşitli alanlarda toplum yararına faaliyet gösteren örgütlerdir (Dinçer, 1992). Bu örgütler içerisinde yer alan organizasyonlardan en önemlilerinden biri de Sivil Toplum Kuruluşlarıdır (STK). 1980'li ve 1990'lı yıllarda ortaya çıkan ekonomik liberalleşme ve siyasal liberalleşme akımının bir ürünü olarak değerlendirilen sivil toplum yaklaşımı, hükümetlerin ve devletlerin birtakım rollerinin ve faaliyetlerinin sınırlandırılmasına ve bazı rollerin sivil toplum kuruluşlarına devredilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır (Sezik, 2019).

Günümüzde küresel sorunların (yerel ve bölgesel çatışmalar, göç/göçmen sorunları, artan ekonomik eşitsizlikler, çevre kirliliği, nükleer tehlike, uyuşturucu trafiği, AIDS ve salgın hastalıklar gibi durumların) yaygınlık kazanması; küresel ortak değer (eşitlik, demokrasi, özgürlükler, ortak gelecek vs.) kavramının önem kazanması; uluslararası ekonomik sorunların ortaya çıkması ve iletişim teknolojisinin ilerlemesi gibi gelişmeler ve değişimler sivil toplum kavramının önem kazanmasına ve yerel/ulusal sivil toplum aktörlerinin küresel aktörlere dönüşmesine neden olmuştur. Günümüzde STK'lar, global yoksullukla mücadeleden arabuluculuğa ve perde arkası diplomasiye; demokrasi ve insan hakları savunuculuğundan yeni küresel değerlerin yaygınlaştırılmasına; giderek etkisi azalan 'sosyal devlet' anlayışının boşluklarını doldurmaktan kriz yönetimine kadar birçok alanda faaliyetler yürütmekte ve sorumluluklar üstlenmektedir (Göymen, 2013; Green, 2015). Bununla birlikte Oğuz'a (2018) göre geleneksel otoriter rejimler, sivil toplumu baskılamayı tercih edilirken; günümüz otoriter rejimleri sivil toplumu ve STK'ları ele geçirmek veya hükümetin kontrolünde sözde STK'lar (GONGOs) haline getirmeyi tercih etmektedirler. Bütün bu gelişmeler ve değişimler STK'ların sorumluluklarını artırmakla birlikte onlar açısından yeni fırsatları ve tehditleri beraberinde getirmektedir.

Sivil toplum kuruluşları bir kar beklentisi olmadan gönüllülük ve toplum yararına olan faaliyetleri gerçekleştiren kuruluşlar oldukları için, izleyicileri/üyeleri etkileme, onları ortak bir hedef doğrultusunda harekete geçirme ve taraftar toplama gibi hususların dikkate alınarak liderlik özelliklerinin ortaya konması önemlidir (Ardahan, 2010).

Yapılan araştırmalar, özellikle 1980'li yıllardan sonra kar amacı gütmeyen kuruluşların sayısı, istihdam payları ve gelirleri konusunda kayda değer değişiklikler yaşandığını ortaya çıkarmaktadır (Salamon ve Anheier, 1996). Bu durum, STK'ların etki alanları, sayıları ve hükmettikleri sermayelerdeki artışlar,

bu kurumların daha etkin ve profesyonelce nasıl yönetilebileceği ve nasıl bir liderlik tarzının bu kurum yapısına daha uygun olacağı konularını da gündeme getirmiştir (Özdaşlı ve İbicioğlu, 2007). Bu nedenle STK'ların çeşitli kısıtları ve diğer örgütlerden farklılıkları dikkate alınarak özel ve kamu kuruluşlarında uygulanmış ve iyi sonuçlar alınmış yönetim felsefe ve uygulamalarına dâhil edilmeleri ve bu uygulamaların STK'lar üzerindeki etkisinin ortaya konması son derece önemlidir. Bu açıdan sivil toplum kuruluşlarında yönetim ve liderlik konusu, günümüz araştırmacılarının dikkatine çeken bir kavram haline gelmiştir (Özdaşlı ve İbicioğlu, 2007).

Literatürde STK'larda liderlik üzerine araştırmalar ve bu çalışmalarda elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir.

- Öner ve Tan (2000) tarafından ülkemizdeki siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları üzerinde yapılan çalışmada, incelenen partiler içerisinde sivil toplum kuruluşlarının katılımcı yönetim modelleri konusunda somut çalışmaları göremedikleri saptanmıştır.

- Erçetin'e (2000) göre, STK'ların değişimlere çabuk adapte olabilen, yönlendiren, etkileyen, yaratıcılığı olan bir yönetim ve liderlik anlayışına ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür.

- Jaskyte (2004) yapmış olduğu araştırmada, STK'larda dönüşümcü liderlik tarzının güçlü örgüt kültürü oluşturulmasında ve örgütsel yenilik düzeyinin artırılması noktasında çalışanların özendirilmesinde katkı yaptığını saptamıştır.

- Özmutaf ve Kayalar (2008) tarafından Ege bölgesinde bulunan üç ilde faaliyet gösteren STK'larda yapılan çalışmada, liderlerin STK'ları geleceğe taşıyabilmelerinin temel koşullarının kurumsallaşmaya önem verme ve olaylara geniş bir açıdan bakabilme ile mümkün olacağı belirlenmiştir.

- Rowold ve Rohmann (2009) tarafından yapılan çalışmada, sivil toplum kuruluşlarında dönüşümcü ve etkileşimci liderlik tarzlarının gönüllüler üzerinde olumlu duygular uyandırdığını ve örgütsel performansı olumlu etkilediğini saptamıştır.

- Özmutaf (2011) tarafından İzmir ilinde faaliyet gösteren 104 STK'da 111 yönetici ve 213 üye/gönüllü üzerinde gerçekleştirilen çalışmada; hem yönetici hem de üyelerin kurum felsefesi, takım içi etkileşim, bütünleşme, gelişme ve saygı-işbirliği bakımından olumlu görüşe sahip olduğu saptanmıştır.

- Kilik (2011) tarafından AKUT Derneği üzerinde yapılan çalışmada,

katılımcıların çoğu derneğin başarısı ile liderin başarısını özdeşleştirdiği, lider özelliğinin kurum imajı, takım çalışması, başarı ve sorumluluk bilinci üzerinde etkili olduğunu görüşünde olduğu görülmektedir

• Çetin (2013) tarafından yapılan “Sivil toplum kuruluşlarında liderin başarıya etkisi ve kurumsallaşma” adlı çalışmada, STK yöneticilerin çoğunun örgütlerinin başarılı olduğuna inandığı ve STK içerisindeki yönetim, çalışma ekipleri ve üyelerin kuruluşun misyon, vizyon ve faaliyetlere inancının olduğu saptanmıştır. Ayrıca üyelik mekanizmasının delegasyon, iş yükü ve kararların paylaşımı konularına teşvik ettiğini ileri sürmüştür. Çalışmaya katılan yöneticilerin %80’inin STK’ların başarısında kişisel rollerin önemli olduğuna inandığı belirlenmiştir. Çetin (2013)’e göre, STK’ların başarılarının altında, liderin yaratıcı ve transformasyonel liderlik göstermesi yatmaktadır.

• Mitchell’in (2015) ABD’de 152 STK lideri üzerinde röportaj yöntemi ile yaptığı çalışmada, liderlerin meslek kuruluşlarında özellikle etkili olarak gördüklerini en önemli özellikler arasında; sağlam ilkelerin veya stratejilerin somutlaştırılmasını, bir taban yaklaşımı, büyük organizasyonel büyüklük ve kaynaklar, işbirlikçi olma, odaklanma, kampanya yetenekleri, fon sağlama ve bağış toplama cesareti, küresel kapsam gelmektedir. Ayrıca, akran organizasyonları, taban yaklaşımları, strateji çeşitliliği, özveri, profesyonellik ve dağıtılmış organizasyonel yapılar ile benzerliklere önem veren liderleri olan STK’ların etkinlik için önemli bir üne sahip olduğunu görülmüştür.

• Ahmetoğulları ve Çatı’ya (2017) göre, sivil toplum kuruluşlarında iyiliksever etik iklim, örgütsel bağlılık değişkeni yoluyla bireysel performans değişkenini etkilediği görülmüştür.

• Mwai ve arkadaşları (2018) yapılan çalışmada, STK’ların çalışanlara örgütsel hedeflere ulaşmalarını artırmak için net talimatlar veren bir liderlik tarzı kullanmalarını önermektedir.

• Mufti ve arkadaşlarının (2019) Pakistan’ın faaliyet gösteren bir STK’da yaptıkları çalışmada, işlemsel liderlik ve iş tatmini arasında doğrudan bir pozitif ilişki saptanmıştır. Aynı araştırma, STK’ların ön saflarında çalışanların psikolojik olarak güçlendirilmelerine teşvik edecek bir liderliğin önemli olduğunu vurgulamıştır.

Bu çalışmanın amacı, 21. yüzyılda STK’larda meydana gelen değişim ve gelişmeler ışığında STK’ların etkili yönetebilmesi için ihtiyaç duyulan liderlik türü ve özelliklerinin ortaya konmasıdır. Bu kapsamda çalışmada sivil toplum kuruluşları ve liderlik açıklanarak, STK’larda liderlik konusunda yapılan

araştırmalar incelenmiştir. İlgili literatür ışığında STK'larda liderlik modelleri konusunda önerilerde bulunulmaya çalışılmıştır.

1. Sivil Toplum Kuruluşları

STK'lar, eşitlik, eğitim, sağlık, çevre koruma ve insan hakları da dahil olmak üzere sosyal, politik ve ekonomik amaçlara yönelik savunuculuk ve / veya operasyonel çabalara odaklanarak toplumsal çıkarılara hizmet etmeyi amaçlayan özel, kar amacı gütmeyen kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır (Teegen, Doh ve Vachani, 2004). Burada geçen sivil terimi “şehir adabı” anlamına gelmekte olup şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri ifade etmektedir (Bayhan, 2002). Bu kavram, şehir hayatını düzenleyen Roma Hukukunun (Corpus Juris Civilis), feodalitenin çözülüşü ve burjuvazinin gelişmesi ve Batı Avrupa’da 12. yüzyıldan itibaren şehirlerin yeniden önem kazanmasıyla birlikte yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Sivil terimi, toplumla ilgili, hükümetten bağımsız, kişi ve kuruluşların oluşturduğu topluluk olarak tanımlanabilir. Ayrıca bu kavram demokratik toplumlarda ifade özgürlüğü gibi unsurları oluşturan bir kavram olarak da ortaya çıkmaktadır (<http://dictionary.reference.com/browse/civil+society?r>; <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/civil-society>, E.T.:12/03/2018).

Sivil toplumun kamu alanı dışında ayrı bir sektör olarak kabul görmesi, 18.yüzyıla dayanmaktadır. Bu açıdan sivil toplum ile devlet arasındaki ilk ayrım Hegel tarafından yapılmıştır. Hegel ilk defa 1821 yılında yazdığı “Hukuk Felsefesi” adlı eserinde ve sivil toplumu, devlete ulaşma aracı ve bir basamak olarak görmüştür. Hegel’e göre toplum içindeki özgür, eşit ve bağımsız olan bireyler, kendi istekleriyle yaptıkları sosyal sözleşme ile siyasal ya da sivil toplumu oluştururlar. “Sivil toplum kuruluşu” (STK) terimi, Birleşmiş Milletler’in hükümetler arası uzman kuruluşların katılım hakları ile uluslararası özel kuruluşlar arasındaki katılım hakları arasındaki şartı farklılaştırması gereği nedeniyle 1945'te kullanılmaya başlanmıştır. Modern toplum yapısında olgunlaşan sivil toplum kavramı, ekonomik, sosyal ve örgütsel olarak bireylere ve devlete bağımlı olmayan farklı birey, grup, kurum ve kuruluşların bir mozayigi olarak tanımlanmaktadır (Bayhan, 2002; Akbal, 2018; Mostashari, 2005).

STK'ların yapıları oldukça değişkendir. Gönüllülük esaslı ve toplumda bazı norm ve kuralların yerleşmesini sağlamak amacıyla ortaya çıkan bu kuruluşlar, demokrasinin benimsenmesi ve yaygınlaşması, çevre sorunlarının çözülmesi, savaş ve çatışmalar sonucu ortaya çıkan mağduriyetlerin giderilmesi gibi birçok alanda faaliyetlerini yürütmektedirler. Ayrıca halk kökenli örgütler veya toplum temelli örgütler olarak ortaya çıkan bu kuruluşlar, son yıllarda özel

ve kamu sektörü ile paydaş olarak görülmekte ve hatta üçüncü sektör olarak adlandırılmaktadır. Demokrasinin sürdürülebilmesinde önemli roller alan STK'lar, 21. yüzyılda daha işlevsel olarak toplumsal yapıda yerlerini almışlardır. STK'ların çalışma alanları, insani yaşamı ilgilendiren tüm konuları kapsayabilmekle birlikte; bu kuruluşlar özellikle yaşamsal, kültürel, siyasi ve iktisadi konular üzerinde faaliyetlerini sürdürmektedirler. Ayrıca günümüzde STK'lar sadece ulusal, bölgesel veya yerel sorunlarla değil, uluslararası çevrede karşılaşılan birçok sorunu çözme noktasında da faaliyetler yürütmektedirler (Çetin, 2013; Bayhan, 2002; Kaldor, 2003, Dinçer, 1992; Mostashari, 2005).

Sivil toplum iki sac ayağı üzerine kuruludur. Bir yandan bireyleri baskılara karşı koruyup onların özgürlükleri garanti altına alan merkezi devlet varken; diğer yandan bireylerden kurulu ve toplumu oluşturan ve merkezi devleti (iktidarı) bağımsız bir kurum olarak denetleyen STK'lar bulunmaktadır. Sivil toplumda çoğulculuk, kamusal, şeffaflık, demokrasi, özellik ve yasallık kavramları onun modern içeriğini oluşturmaktadır. Kentleşme ve uygarlaşma temelinde gelişen sivil toplum kavramı, kent kültürü ve farklılıklarının birliğini kapsamaktadır (Bayhan, 2002; Şahin ve Uysal, 2018). Bu örgütlerin, sunduğu hizmetin kullanıcıları ve bu hizmet için gönüllü katkı sağlayanlar olmak üzere iki farklı hedef kitlesi bulunmaktadır (Ardahan, 2010).

Küresel ekonomideki sosyal, kültürel ve siyasi değişimler, daha çok ve daha etkin bir sivil toplum yapıyla karşılaşmamıza ve tanışmamıza neden olmuştur. Bununla birlikte STK'ların ortaya çıkışında önemli bir neden, tüm dünyada giderek daha fazla devletin demokratik biçimler ve prosedürler benimsemiş olduğu bir zamanda, toplumun seçilen yetkililere ve politikacılara olan güvenindeki azalmalardır. Bu güven eksikliği, siyasi ilgisizliğin artması, siyasi partilere üyeliğin azalması ve birçok seçimlerde katılımcının düşük olması gibi sonuçları da beraberinde getirmiştir (Çetin, 2013; Bayhan, 2002; Kaldor, 2003).

STK'ların sektör ve yapı bakımından kamu ve özel sektörle karşılaştırıldığında, temelde beş sorunu bulunmaktadır. Bunlar; kar oranının yokluğu, rekabetin yokluğu, kendi politikalarını geliştirme gerekliliği, karar vermenin çoğunlukla bir kişinin değil, bir komiteye ait olması ve geleneklere bağlılıktır (Dinçer, 1992).

Türkiye örneğinde STK'lar, Batı toplumlarındaki yapılanmadan farklıdır. Nüfusun %60 kentte yaşamasına rağmen kentleşme sorunu yaşayan Türk toplumu, demokrasinin tam olarak yerleşmediği, tarihi geleneğindeki paternalist yani “devlet baba” zihniyeti ile her şeyi devletten bekleme kültürünün

yaygın olduğu bir toplumsal yapıya sahip olması, demokrasinin ve sivil toplumun gelişmesini engel olan unsurlardan bazılarıdır (Bayhan, 2002).

STK'lar ile ilgili ülkemizde bir çalışmada, Türkiye gibi Doğu toplumlarında, demokrasi ve sivil toplum örgütlerinin gelişmesini engelleyen, patronaj ve nepotizmin olduğu; bundan dolayı mevcut sivil toplum örgütlerinin, Batı toplumlardaki gibi işlev görmediği belirtilmiştir. Bu çalışma, ülkemiz gibi doğu toplumlarındaki sivil toplum örgütlerinin, diğerlerine şans tanımayan, “biz” tabanlı, siyasal ve monist bir yapıda oldukları ileri sürmektedir (Bayhan, 2002).

2. Liderlik

İnsanoğlu kendi istek ve ihtiyaçlarını karşılama konusunda geçmişten bu yana yetersiz kalmış ve kendini bir grup veya toplum içerisinde yaşama zorunluluğu içerisinde hissetmiştir. İnsanların birlikte yaşama zorunluluğu, onların bir norm düzeni içerisinde grup ve toplulukların devamlılıklarını sağlayabilmeleri için bir yönetici veya lider tarafından yönlendirilmeleri ihtiyacını da beraberinde getirmiştir (Eren, 2008; Erdal ve Altıntaş, 2007). İlk çağlardan bu yana lider ve liderliğin önemi barış, istikrar, huzur ve refah dönemleri gibi normal ve iyi zamanlarda pek fark edilmemiş olsa da özellikle askeri, siyasal, toplumsal ve ekonomik kriz ve bunalım dönemleri ile radikal değişimlerin yaşandığı zamanlarda insanların kendilerini yönetecek, kendileri adına karar verecek ve bu kararları uygulayabilecek liderlere fazlaca gereksinimi olduğu görülmektedir (Cinel ve Çekmecioğlu, 2008; Mills, 2005; Orr vd.,2009).

Küreselleşmeyle birlikte liderlerinden beklentiler de değişmekte ve genişlemektedir. Değişen çevresel koşullar, gelişen teknoloji, oluşan belirsizlikler ve artan bilgi düzeyi ile birlikte sosyo-kültürel ve ekonomik dönüşümler, günümüz liderlik olgusunun değişmesine ve 21. yüzyıl gereklerine uygun liderlik rol ve davranışlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer taraftan aslında burada değişen şey, liderliğin ne olduğuna dair algıdır (Demarco vd., 2007; Eraslan, 1998; Orr vd.,2009; Bass, 1985).

2.1. Lider ve Liderlik Kavramları

Literatür incelendiğinde, lider ve liderliğin farklı yönleri vurgulanarak tanımlar yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

● Lider, grup üyelerini bir araya getiren ve onları grubun amaçlarının gerçekleştirilmesi noktasında motive eden insandır (Cinel ve Çekmecioğlu, 2008).

● Lider, bir amaç doğrultusunda bireyleri peşinden sürükleyen kişilerdir

(Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003).

• Liderlik, belirli şartlar altında bireysel veya grup amaçları doğrultusunda başkalarının faaliyetlerini etkileme ve yönlendirme sürecidir (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003).

• Liderlik, izleyicilerin (followers-grup üyelerinin) duygu, düşünce ve eylemlerini etkileme noktasında güç kullanımıdır (Zalenzik, 1977).

• Liderlik, belirli bir amaç doğrultusunda lider ve izleyiciler arasındaki karşılıklı etkileşimdir (Erdal ve Altıntaş, 2007).

• Liderlik karmaşık bir süreçtir ve başarılı bir liderin hangi standartları, nitelikleri ya da yetkinlikleri taşımaları gerektiği konusunda önemli çekinceler vardır (Bolden vd., 2003)

• Liderlik, bireyin duygu, düşünce, tutum ve davranışları ile başkalarını etkileme sürecidir. Liderler, diğer insanlara yönlerini ayarlamada, onların ileriye görmelerinde yardımcı olurlar, onları teşvik ederler ve onlara ilham verirler (Mills, 2005).

• Liderlik, insanların plânlanan amaçlar doğrultusunda alınan kararları eyleme dönüştürmelerini sağlayan bir sanat, doğuştan gelen bir insan becerisi olarak tanımlanabilir (Ergun, 1981).

Günümüzde yönetici kelimesi yerine lider kelimesi önem kazanmakta; hatta koç, kolaylaştırıcı, mentor, mümkün kılıcı gibi yeni kavramlarda yavaş yavaş organizasyonlarda yerini almaktadır (Koçel, 1998).

Liderlerin yetenek, ilgi ve davranış göstergesi olarak yedi temel konu olduğu söylenebilir. Bunlar; işletmenin stratejik yönü hakkında netlik sağlama, çalışan bağlılığını artırma, teslimiyete odaklanma, ilişkileri oluşturma, insanları geliştirme, kişisel mahkumiyet gösterme ve öz-farkındalık oluşturmaktır (Bolden vd., 2003).

Organizasyonlarda üst kademelerde biçimsel ve doğal olmak üzere iki tip kişi bulunmaktadır. Biçimsel olanı genel olarak yönetici olarak bilinirken, doğal olanı ise lider olarak adlandırılmaktadır (Eren, 2008; Erdem ve Dikici, 2009). Yönetici ve lider kavramları zaman zaman karıştırılmakla birlikte eş anlamlı sözcükler değildir. Yönetici başkaları adına çalışan önceden belirli olan amaçlar doğrultusunda emek harcayan, işleri planlayan, uygulatan, yönelten ve denetleyen kişidir (Ricketts, 2009; Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003). Lider ise grup üyeleri tarafından ortak hissedilen ve istenen düşünce ve istekleri ortaya koyan ve grup

üyelerinin güçleriyle bunları gerçekleştiren kişidir (Eren, 2008).

Liderler, kurumun vizyonunu oluşturmak, bu vizyonu kurum içerisinde benimsetmek ve işlerin yapılma biçimleriyle, nelere değer verilmesi gerektiğini belirlemek süreçlerinden sorumludurlar ve geleceğe yönelik kararlar alırlar (Erdal ve Altıntaş, 2007). Yöneticiler ise verilen görevleri getiren ve mevcut durumu devam ettiren klasik iyi askerlerdir. Yönetici işleri doğru yapar, lider ise doğru olanı (iş) yapar (Johnson, 2006). Yönetici ve lider arasındaki farklılıkları şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 1: Yönetici ve Lider Arasındaki Farklılıklar

Yönetici	Lider
Hedefleri yöneliktir	Vizyonerdir
Statükocudur	Değişim ajanıdır
Diğerlerine benzerdir	Benzersizdir
Riski kontrol eder	Risk alır
Kanıtlanmış becerilere güvenir	Kişisel olarak büyür
Sistemler ve süreçler kurar	İlişkileri kurar
Çalışanları vardır	Takipçileri vardır
İdarecidir	Yenilikçidir
Devam ettiricidir	Geliştiricidir
Tekrarcıdır	Orijinaldir
Kısa vadeli görüşe sahiptir	Uzun vadeli görüşe sahiptir
Sistem ve yapılar üzerinde odaklanır	İnsanlar üzerine odaklanır
Düşünceleri doğrudur	Doğru düşüncededir
Mevcut durumu kabul eder	Mevcut duruma kafa tutar
Nasıl ve ne zaman biçiminde soru sorar	Neden niçin soruları önemlidir

Kaynak: (Keçecioglu, 1998; Erdem ve Dikici, 2009; Erdal ve Altıntaş; Çırpan, 2013; <https://www.forbes.com/> E.T. 23.10.2018).

Aslında yönetim ve liderlik iki farklı ama birbirini de tamamlayıcı bir eylem sistemidir. Liderlik yönetimden daha iyi ya da onun yerini alacak bir şey olmadığı gibi, liderliği yönetimin işlevlerinden biri olarak da görmek de yanlış olacaktır. Önemli olan güçlü liderlik ve güçlü yöneticiliği birleştirmektir. Bu itibarla, yönetim ve liderliğin birbirinden ayrı şeyler olduğu kabul etmekle birlikte, yöneticilerin (özellikle üst yöneticilerin) aynı zamanda birer lider olma beklentisi her zaman gündemde olan bir konu olmuştur (Yüksek, 2005). Bu anlamda lider yöneticilik ön plana çıkmaktadır. Bu kavram bilimsel ve sanatsal

boyutu olan ve öğrenilebilen bir mesleği açıklamaktadır. Lider yöneticilik, bireysel akıl yerine ortak akıl, birey yerine ekip; sonuç odaklılık yerine süreç odaklılık; emir yerine koçluk; çok çalışmak yerine akıllı çalışmak esasına dayanır (Özsalmanlı, 2005).

2.2. Liderlik Teorileri

“Lider doğulur mu, yoksa olunur mu?”, “Kim lider olur, nasıl lider olunur” tarih boyunca sorulan bu klasik soruların tam bir cevabını bulmak kolay değildir (Baltaş, 2006; Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003). Çünkü liderlik, zaman içinde özellik ve nitelik bakımından bazı değişikliklere uğramış olan ve dinamik bir kavramdır. Günümüzde sadece politik alanda değil, iş hayatında, sivil toplum örgütlerinde, spor kulüpleri v.s. birçok alanda gerçek liderlere ihtiyaç duyulmaktadır. Etkili liderliğin kültüre bağlı yönleri ve uygulama biçimleri olmakla birlikte günümüzde en çok ihtiyaç duyulan ve eksikliği hissedilen, liderlerin iradelerini çevrelerine yaymaları konusudur (Baltaş, 2006).

Günümüzde davranış bilimlerinde yapılan araştırmalar, yöneticilerin örgütü daha iyi tanımaları ve örgüt çalışanları ile daha sağlıklı ilişkiler kurmaları konusunda onlara öneride bulunmaktadır. Bununla birlikte liderlik anlamında kişisel beceriye sahip olmak, iyi lider olma açısından hala önemini devam ettiren bir konudur (Ergun, 1981).

Liderlik teorileri temelde üç başlık altında bir süreç yaşamıştır. Bunlar; özellik teorisi, davranış teorisi ve durumsallık teorisidir.

a) Özellik Teorisi: Lider, lider özellikleri ve liderlik kavramı ilgili yapılan ilk teori, özellik teorisidir. Bu teoriye göre kişinin lider olabilmesi için bir takım doğuştan gelen özelliklere sahip olması gerekir. Lider doğuştan fiziksel, düşünsel, duyumsal ve sosyal açıdan farklı özelliklere sahiptir (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003). Yapılan araştırmalar, liderin özelliklerini şu kriterlere göre sıralamaktadır; cinsiyet, yakışıklılık, boy, yaş, güzel konuşma yeteneği, bilgi, zeka, başkalarına güven verme, inisiyatif sahibi olma, doğruluk, kendine güven duyma, hissel olgunluk, açık sözlülük, kişiler arası ilişki kurma yeteneği, dürüstlük, samimiyet, kararlılık ve iş başarma yeteneğidir. Bu teori, zaman içerisinde doğuştan bu özelliklere sahip olmayanların da lider özelliği kazanabildiğinin anlaşılmasıyla yetersiz kalmıştır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003; Bolden vd., 2003; Koçel, 1998).

b) Davranış Teorisi: Bu teori özellik teorisini yetersizliği sonucu ortaya çıkmıştır. Bireylerin diğer kişiler üzerindeki davranışlarının onların liderliğinde etkili olduğu görüşünü savunan davranışçı yaklaşıma göre, lideri belirleyen özellikler kişisel özellikler değil, liderin liderlik süreci içerisinde sergilediği ve

temsil ettiği grubun özelliklerine uygun olan davranışlarıdır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003). Davranış teorisyenleri temel olarak iki liderlik biçimi üzerinde durmuşlardır. Bunlar; “göreve dönük liderlik” tarzı ve “insana dönük liderlik” tarzıdır. Liderin astlarla haberleşme şekli, yetki devredip devretmemesi, planlama, amaçları belirleme ve denetim v.s. gibi davranışları, liderin etkinliğini belirleyen önemli faktörler arasında yer almaktadır (Koçel, 1998). Davranış bilimciler farklı durumlarda işe dönük liderlerin etkili olabileceği konusunu ihmal etmişlerdir (Acuner ve Tabak, 2003).

c) Durumsallık Yaklaşımı: Bu yaklaşım, liderlik için tek bir doğru davranışın olmadığını ve duruma göre doğru davranışın değişebileceği görüşünü savunmaktadır. Buna göre bazı durumlarda lider otokratik davranması gerekebileceği gibi, bazı durumlarda ise lider demokratik olması gerekebilmektedir. Burada liderin hangi durumda hangi liderlik modelini kullanacağını seçimi, onun liderlik etkinliğinin bir göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003). Bu yaklaşıma göre liderin etkililiğini belirleyen faktörler şunlardır; gerçekleştirilmek istenen amacın niteliği, izleyicilerin (grup üyelerinin) yetenekleri ve beklentileri, organizasyonun özellikleri ile liderin ve grup üyelerinin geçmiş tecrübeleridir (Koçel, 1998).

2.3. Liderlik Türleri

Liderlik tarzı, örgütsel amaçlara ulaşmada örgütler ve çalışanlar açısından önemli bir kavramdır. Liderlik tarzının amaçlara ulaşma yönünde belirleyici olması nedeniyle bu konuda pek çok araştırma yapılmıştır (Erdem ve Dikici, 2009). Genel olarak bakıldığında en belirgin lider türleri; otokratik lider, demokratik lider, liberal liderdir. Liderlikle ilgili temelde bu üç davranış modeli olmasına rağmen durumsal etmenlerin lider davranışlarını etkilediği bilinmektedir. Örneğin, izleyicilerin kişiliği, kültürel yapıları, iş tecrübeleri, ortamdaki belirsizlik veya belirginlik, işin aciliyeti, zaman baskısı gibi unsurlar lider davranışlarında değişimler yaşatabilmektedir. Burada görülen çeşitli liderlik davranışı biçimlerinden hepsinin kendine göre uygulanabileceği çeşitli koşullar mevcuttur (Eren, 2008). Günümüz liderlik modellerine bakıldığında ise belli bir ivmede değişime yönelik olan transaksyonel (etkileşimci) liderlik ile reform ve yaratıcılığa önem veren transformasyonel (dönüşümcü) liderlik ön plana çıktığı görülmektedir (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003).

a) Otokratik Lider: Yönettiği grupla veya izleyicilerin yönetimde söz hakkının olmadığı ve yönetim dışında tutulduğu bir liderlik modelidir. Bu yaklaşıma göre, yönetim yetkileri tamamen liderdedir ve grup üyeleri ve izleyiciler sadece liderin emirlerini yerine getiren kişilerdir. Daha çok geleneksel

toplumlarda kabul gören bu liderlik türü, lider tam yetkili olduğu için liderin daha rahat ve etkili olmasını sağlamaktadır. Otokratik liderlik, lidere daha fazla işle ilgilenme ve daha etkin ve hızlı kararlar verme imkânı sağlar. Otokratik liderliğin sakıncaları ise liderin aşırı ölçüde bencil olması ve izleyicilerin duygu ve düşüncelerine dikkate almaması durumudur. Bu durum işgörenlerin tatminsizlik, çatışma ve anlaşmazlık yaşamasına neden olur. Ayrıca bu davranış modeli, lider dışındaki diğer kişilerin yaratıcı olmasına engelleyici durumların yaşanmasına neden olabilmektedir (Eren, 2008).

b) Demokratik Lider: Bu liderler yönetim yetkisini takipçileriyle paylaşma eğilimdedirler. Demokratik lider, amaç, plan ve programların belirlenmesinde, işlerin paylaşılmasında, emirlerin yerine getirilmesinde daima astları ile iletişim halindedir ve onların fikir ve düşüncelerini dikkate almaktadır. Bu liderlik, örgütte katılımcı bir yönetim uygulaması için iletişim kanallarını açık bulunduran liderlik anlayışıdır. Bu davranış yapısı örgütte daha sağlıklı kararlar alınmasını sağlar ve çalışanların psikolojik tatmin düzeyini ve onların örgüte bağlılığını artırır. Demokratik lider anlayışının sakıncaları ise karar sistemlerinin yavaş işlemesi, acil durumlarda çözümlerin gecikmesi, uzman olmayan kişilerin kararlara katılması nedeniyle hatalı kararların ortaya çıkma ihtimali gibi nedenlerdir (Eren, 2008).

c) Tam serbesti sağlayan (liberal) lider: Yönetim yetkisine en az ihtiyaç duyan, takipçilerini kendi haline bırakan ve ellerindeki kaynaklar dâhilinde her izleyicinin kendi amaç, plan ve programını yapmasına olanak sağlayan liderlik modelidir. Tam serbesti liderler, sahip oldukları yetkiye sahip çıkmamakta ve yetki kullanım haklarını tamamıyla astlarına bırakmaktadırlar. Bu davranış, çalışanlara kendileriyle ilgili kararları alıp onları uygulama fırsatı vermektedir. Bununla birlikte, işbölümü ve ekip çalışmasına uyumlu olmayan, eğitim düzeyi düşük ve sorumluluk duygusu az olan gruplarda bu liderlik tarzının sağlıklı yürümesi pek olası bir durum değildir. Çünkü bu liderlik davranışın hemen hiç kullanılmamaktadır (Eren, 2008).

d) Etkileşimli (Transaksiyonel) Liderlik: Bu liderlik tarzında geçmişte yapılan faaliyetleri (karı artırma, pazar payını artırma, maliyetleri düşürme vb.) iyileştirerek devam ettirme yolu tercih edilir. Bu durum, geçmişten gelen yararlı ve olumlu eylemleri devam ettirme ve bunları gelecek nesillere taşıma yönünden yararlı olmakla birlikte örgütlerde yaratıcılık ve yenilik yönün azalmasına, atılım düşmesine ve başarı grafiğinin normal bir seyirde devam etmesine neden olabilmektedir. Bu model, durgun büyüme ve tasarruf politikası benimsenmiş organizasyonlar için daha uygundur (Eren, 2008; Tengilimoğlu, 2005).

e) Paternalist Liderlik: Paternalist liderlik, izleyicileri tarafından bir yandan otoriter, sorumluluk alan ve doğrudan karar verici, diğer taraftan ise yardımsever, tatlı-sert ve babacan bir lider profili çizen bir modeldir (Şendoğdu ve Erdirençelebi, 2014). “Paternalist liderlik sıkı bir disiplin ve otoriteyi ebeveyn ilgisi ve şefkati ile birleştiren bir liderlik türüdür” (Cesur, 2015). Bu liderlik modelinde lider, izleyicilerinden bağıllık, itaat ve sadakat beklerken; izleyiciler ise aile ortamı gibi gördükleri işyerinde aileden biri (özellikle bir baba) gibi gördükleri liderlerinden yardımseverlik, cömertlik ve ahlaka/güvene dayalı bir duruş beklemektedirler. Liderin çalışanlarına karşı olumlu davranışlar sergilemesi, çalışanlarda olumlu duygusal, bilişsel ve tutumsal bazı mekanizmaları harekete geçirmektedir (Çıraklar, 2016; Durmuş, 2016). Bu liderlik türü, üst ve alt bir arasındaki ikili ve hiyerarşik bir ilişkiyi ortaya koyan bir rol farklılaşmasını yansıtmaktadır (Aycan, 2006).

f) Dönüşümcü (transformasyonel) liderlik: Bu liderlik tarzı, ahlaki ve etik değerlere önem veren ve liderin ihtiyaçlarından ziyade takipçilerin ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen bir yaklaşımdır. Liderin tutumları ve sözleri, çalışanlar üzerinde teşvik edici, onları liderleri ile özdeşleştirici ve liderin değerlerini ve inançlarını benimsetici bir etki yapar (Sabuncuoğlu ve Tüz, 2003; Eraslan 1998). Dönüşümcü lider, organizasyonları, değişim ve yenilenmeyi gerçekleştirecek üstün performansa ulaştıran kişidir. Grup üyelerinin heyecanını körükler, kendilerine güven duymalarını sağlar ve onların bağıllık düzeylerini yükseltir (Eren, 2008).

Transaksiyonel liderlik biçiminde yöneticiler yetkilerini çalışanlarını ödüllendirme, daha fazla çabaları için para ve statü verme biçiminde kullanılırken; transformasyonel lider astlarına yetkilerini ilhamını verme, bir düşe ve vizyona yöneltme şeklinde kullanırlar (Eren, 2008).

Örgütsel yakın ve uzak çevresinin hızla değiştiği günümüz iş dünyasında; işletmelerin etkili ve verimli olmaları; esnek ve dinamik olmalarına, çevreye uyum sağlayabilmeleri ve paydaşları ile sürdürülebilir bir ilişki kurabilmelerine bağıldır (Sütçü ve Çelik, 2008). Bunun için de örgütlerde yenilikçi, proaktif, sorumluluk alan, ekip çalışmasına yatkın astlara gereksinim vardır. Bu ise katılımlı bir yönetim anlayışına sahip ve işgörenle arkadaşça iletişimde ve ilişkide bulunan liderlikle mümkündür (Tengilimoğlu, 2005).

Gerçek liderliğin özel, ince ve karmaşık bir yapısı vardır. Kişisel tarz ve otoriteyi, liderlikle karıştırmamak gerekir. Liderlik öncelikle belirli bir kişilik özelliği ile tanımlanamaz. Bir davranış dizisi veya resmi bir pozisyon da değildir (Mills, 2005). Günümüzde, klasik yöneticilik anlayışında var olan örgütün her

işlevi veya rutin görevler ile yakından ilgilenen yöneticiler yerine, stratejik yöneticilik veya liderlik olgusu daha da çok yaygınlaşmaktadır (Sütçü ve Çelik, 2008).

Liderlikle ilgili Peter Drucker'ın sözleri, etkin liderin sahip olması gereken özellikleri anlama açısından bazı önemli ipuçları vermektedir. "En etkili çalışan liderler, bana öyle geliyor ki, asla "ben" demiyorlar. Ve bu, "ben" dememeleri kendilerini eğittikleri için değil. "Ben" diye düşünmüyorlar "Biz" diye düşünüyorlar; "takım" diye düşünüyorlar. Onlar "biz"i; "ekibi" düşünürler. Yaptıkları işi ekibi fonksiyonel hale getirmeyi başarmak şeklinde algılarlar. Sorumluluğu kabul ederler ve onlardan kaçınmazlar ve övgüyü alan da "biz" olur.... Bu, güven yaratan şeydir, görevi yerine getirmenizi sağlayan şeydir" şeklinde açıklamıştır (Aktaran: Herdman ve Korkmaz, 2012).

3. Sivil Tolum Kuruluşlarında Liderlik

Yapıları farklı ve karmaşık olan STK'ların yönetilmeleri de karmaşık ve farklıdır. Bunun en önemli nedenleri arasında; STK'larda başarının bir kâr marjı ya da stok değeri ile ölçülememesi; iş görenlerin yönetim becerilerine göre seçilmemesi; yönetici ve liderlerinin genellikle toplumda bilinen toplumsal sorumluluğu üstlenen kişilerden oluşması; müşteri memnuniyeti ve işgörenlerin bağlılığını belirlemenin zorluğu gibi nedenler gelmektedir (Ardahan, 2010). Örgütsel hedefler açısından kar amaçlı örgütlerde liderlerinin stratejik hedef göstergeleri arasında daha çok örgütsel etkinlik, etkililik ve verimlilik kavramları varken; STK'larda ise liderler daha çok misyon, değerler, hedef, uyum, işbirliği, algı ve politik belirsiz ortamlarda yönetim, kaynak ve kaynakların sürdürülebilirliği gibi kriterler yer almaktadır (Ndoro, 2007). Bununla birlikte STK'ların liderleri, sınırlı kaynak, sıklıkla izole edilme ve yeterli desteği sağlayamama gibi hem kişisel hem de kurumsal düzeyde olağanüstü zorluklarla karşı karşıya kalabilmektedirler (Apostu, 2013; Lewis, 2001).

Liderlik, STK başarısının vazgeçilmez bir parçasıdır ve kuruluşun tüm seviyelerinde uygulandığında en büyük etkiye sahiptir. Bu kurumlarda liderlik, geleneksel "ast/üst" ilişkinin ötesine geçer. Otoriteye sahip olmadan liderlik etmek, bir kuruluştaki lider kişiliğinin resmi konumundan elde edilen kuvvete değil; insanları değerlendirip geliştirmeye ve toplumu inşa etmeye dayandığından ayrıca önemlidir (Singh, 2014). Bu anlamda STK'ların gönüllülük felsefesi çerçevesinde oluşturdukları ve diğer sektörlerden onu ayıran gönüllülük unsuru yönetim süreçlerinde de ön plana çıkmaktadır (Özmutaf, 2011).

Öncelikle, gerek kamu ve gerek özel sektör gerekse STK'lar için iyi bir

liderliği ifade ederken “bazı liderlik türleri her zaman etkilidir” görüşünden kaçınarak yaklaşmak daha doğru bir başlangıç noktası olacaktır. Çünkü günümüzde hem liderlerin hem de izleyicilerin nitelikleri, imkânları ve çevreleri çok değişmiştir. Bu nedenle, bir liderin başarısı, onun liderlik ilkelerini bağlılığından çok, değişen koşullara dengeli bir şekilde uyum sağlayabilmesi ile mümkün olabilmektedir. Hızlı değişimlerin ve gelişmelerin yaşandığı ve toplumun bilinç düzeyinin ve beklentilerinin arttığı günümüz dünyasında, işletmelerin bu düzene ayak uydurabilmeleri vizyoner, dönüştürücü, insan odaklı ve etkileşimci bir liderlik anlayışı en iyi şekilde sentezleyen proaktif liderlerle mümkün olabilecektir (Tengilimoğlu, 2005).

Sosyal hareketler, kendilerini, kısmen, geniş bir organizasyon yelpazesinde gösterirler. Bu organizasyonlar, uygulanabilirliklerini, iç yapılarını ve süreçlerini, hedeflerine ulaşmadaki nihai başarılarını etkileyen çeşitli iç ve dış etkenlere ve baskılara göre şekillendirmektedirler (Zald ve Ash, 1966). Halk lideri, ortak bir amaca ulaşmada izleyicilerini seferber eden ve onları harekete geçiren ve onlar için esin kaynağı olan kişidir. Bu liderler toplumun duygusal ve manevi kaynaklarına, onun değerlerine ve tutkularına odaklanırlar. Liderler izleyicilerine karşı açıkça konuşur ve onlara daha önce yapılmayan ve söylenmeyen ifade ederler (Krupp, 2013).

Diğer taraftan toplum ve halk temelli STK’larda liderlik yaklaşımları da toplumdan topluma değişebilmektedir. Çünkü toplumsal kültür perspektifinden lidere ve liderliğe yaklaşımlarda farklılıklar olabilmektedir. Bir kültürde lider, itaat edilmesi gereken kutsal bir kişilik iken, diğer bir toplumda lider yalnızca sorumluluk sahibi ve eleştirilebilecek olağan bir kişiliktir. Bu anlamda toplumların lidere ve liderliğe bakışları ile örgüt çalışanları ve liderlik arasında bir etkileşim sürecinin benzeşmesi gayet olağan bir durumdur (Erdem ve Dikici, 2009).

STK liderlerinin sahip olması gereken bazı vasıflar vardır. Bunlar (Dinçer, 1992):

1. Etkili iletişimciler: Etkili liderler her zaman iyi iletişimcilerdir, bu durum STK liderleri için de geçerlidir. Onlar yararlanıcılar, bağışçılar, ajanslar vb. gibi karşı uçlarla uğraşmaları gerektiğinde ve izleyicilerini etkilemede iyi bir iletişim örneği göstermelidirler.

2. Hedefleri göz önünde bulundururlar: Bu liderler, STK’nın nihai hedefini merkeze koyma ve sürekli ona doğru çalışmaya cesaret ederler.

3. İlham verir ve çalışanı güçlendirirler: İdeolojileri, tutku, şefkat ve çalışma tarzlarıyla, etkili STK liderleri her zaman başkalarına ilham vermeye devam ederler. İster kendi ekip üyeleri, ister bağışçılar veya paydaşlar olsun, insanlar onlara motivasyon ve ilham kaynağı olarak görürler. Onlar insanlara karşı şefkatlidirler, farklılığı kabul ederler ve etik davranırlar.

4. İnisiyatif alırlar: Liderler kendine güvenir, proaktiftir ve çalışma alanlarında inisiyatif alırlar. Organizasyonel ve iş (saha) düzeyinde; sorunları önceden tahmin eder ve durumu düzeltmek için zamanında hareket ederler.

5. Dönüşüme inanırlar: Kendi çalışmalarına, örgütsel amaçlarına ve hedeflerine ve bunları başarmak için kullandıkları araçlara olan inançları tamdır.

Sonuç

Günümüz yönetim literatürü göstermektedir ki, örgütlerin hızla değişen günümüz iş dünyasında etkili ve verimli olmaları, esnek ve dinamik olmalarına, çevreye uyum sağlayabilmeleri ve paydaşları ile sürdürülebilir bir ilişki kurabilmelerine bağlıdır. Ayrıca örgütlerde işgörenlerin yenilikçi, proaktif, sorumluluk alan, ekip çalışmasına yatkın ve kendisini işletmenin sorumlu bir ortağı gibi görmesi de oldukça önemlidir. Bunun başarılabilmesi ise katılımlı bir yönetim anlayışına sahip ve işgörenle arkadaşça iletişim ve ilişkide bulunan liderlikle mümkündür. Günümüzde, klasik yöneticilik anlayışında var olan örgütün her işlevi veya rutin görevler ile yakından ilgilenen yöneticiler yerine, stratejik yöneticilik veya liderlik olgusu daha da çok yaygınlaşmaktadır.

STK'lar, özel ve kamu sektörün bir paydaşı görülmekte ve üçüncü sektör olarak adlandırılmakta ve bu kapsamda ulusal, bölgesel ve küresel bazda birçok sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetler yürütmekte ve sorumluluklar üstlenmektedir. Günümüzde STK'ların sayıları, sermaye miktarları ve önemleri günden güne artmakta ve etki alanları genişlemektedir. Ayrıca demokrasinin gerçek anlamda yerleşmesinde, STK'ların asli görevlerini yerine getirmelerinin de payı büyüktür. Bu durum onları daha etkin yönetilmeleri konusunu dolayısıyla bu örgüt yapısına hangi yöneticilik ve liderlik modelinin daha uygun olacağı konusunu gündeme getirmektedir.

Bu çalışmada, 21. yüzyılda STK'larda meydana gelen değişme ve gelişmeler ışığında STK'ların etkili yönetebilmesi için ihtiyaç duyulan liderlik türü ve özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır. İyi yönetim ancak iyi bir liderle mümkün olabilmektedir. Hızlı değişimlerin ve gelişmelerin yaşandığı ve toplumun bilinç düzeyinin ve beklentilerinin arttığı günümüz dünyasında, işletmelerin bu düzene ayak uydurabilmeleri vizyoner, dönüşümcü, insan odaklı ve etkileşimci bir liderlik anlayışı ile mümkündür.

Literatür çalışmaları gösteriyor ki; sivil toplum kuruluşu yöneticileri/liderleri gücünü makamından değil, astları ve üyelerine karşı geliştirdikleri iyi iletişim ve ilişkilerden alan; değişime uyum sağlayan, insan odaklı, etkileşimci ve yenilikçi; toplumun duygusal ve manevi kaynaklarına, değerlerine ve tutkularına odaklanan, ilham veren, üyelerini ve astlarını güçlendiren; inisiyatif kullanabilen, dönüştürücü, yönlendiren ve etkileyen; izleyicilerine açık ve net talimatlar veren, onlarla takım içi etkileşim, bütünleşme, gelişme ve saygı-işbirliği içerisinde olan, kişiliği ve özelliği ile kurumunun imajını oluşturan özelliklere sahip kişilerden olması önerilmektedir.

Yapılan bu çalışmayla, günden güne karmaşık bir yapıya bürünen ve önemi artan STK'ların yönetimi ve bu kurumlar için uygun liderlik yaklaşımları teorik olarak ortaya konmaya çalışılmıştır. İlgili literatür incelendiğinde, bu konuda yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu ve kısıtlı bir evrende gerçekleştirildikleri görülmektedir. Bu konuda geniş bir evrende yapılacak özellikle niteliksel araştırmalar ve saha çalışmaları, konunun önemini ortaya konması ve literatürün desteklenmesi bakımından önemli olacaktır.

KAYNAKLAR

- ACUNER, T. ve TABAK, A. (2003), Liderlik sürecinde durumsallık yaklaşımı kapsamında izleyici kavramının teorik incelenmesi. Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 2003-1.
- AHMETOĞULLARI, K. ve ÇATI, K. (2019), STK Mensuplarının Etik İklim Algısının Örgütsel Bağlılık Aracılığıyla Bireysel Performanslarına Etkisi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(20), 283-313.
- AKBAL, İ. (2018), Doğa Hukukçularından Hegel'e Sivil Toplum Devlet İlişkileri: Sivil Toplumun Siyasal Anlamından Kurtuluşu. Muhafazakâr Düşünce Dergisi Sayı 29-30: Sivil Toplum-Ara Kurumlar, 39.
- APOSTU, D. C. (2013), Non-Governmental organization leadership and development. A Review of the literature. Manager, (17), 145-161.
- ARDAHAN, F. (2010), Sivil toplum kuruluşlarının etkin yönetimi için Stratejik işbirliği ve Türkiye Eğitim Gönüllüleri Vakfı (TEGV) Suna-İnan Kıraç Antalya Eğitim Parkı Örneği. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 7 (2), ss. 210-233.
- AYCAN, Z. (2006), Paternalism: Towards conceptual refinement and operationalization. In K. S. Yang, K. K. Hwang, & U. Kim (Eds.), Scientific Advances In Indigenous Psychologies.
- BALTAŞ, A. (2006), Zaman Ötesinde Liderlik, http://www.acarbaltas.com/dergiler_detay.php?id=65#.UbmFr-cW3tw

- BASS, B. M. (1985). Leadership and performance beyond expectations .New York, NY: The Free Press.
- BAYHAN, V. (2002), Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2002 Cilt : 26 No: 1 1-13
- BOLDEN, R., GOSLİNG, J., MARTURANO, A. & DENNİSON, P. (2003), A Review Of Leadership Theory And Competency Frameworks, Review of Leadership Theory and Competency Frameworks Centre for Leadership Studies 2
- CESUR, D. K. (2015), Paternalist liderlik ve örgüt kültürü ilişkisi: Sakarya Üniversitesi örneği. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- CİNEL, M.O ve ÇEKMECİOĞLU, H.G.(2008), Karizmatik Liderlik Özelliklerinin Örgütsel Bağlılık Unsurları Üzerindeki Etkileri ve Bir Araştırma, Kocaeli.
- ÇETİN, M. (2013) Sivil Toplum Kuruluşlarında Liderin Başarıya Etkisi ve Kurumsallaşma, http://www.sistems.org/stklarda_liderlik.htm
- ÇIRAKLAR, N. H., UCAR, Z. ve SEZGİN, O. B. (2016), Effects of paternalistic leadership on organizational identification: mediating role of trust in leader. Research Journal of Business and Management, 3(1), 73-87.
- ÇIRPAN, H., 2013. Lider mi, yönetici mi? <http://www.sbmyo.duzce.edu.tr/Dokumanlar>
- DEMARCO, M., LESSER, E., & O'DRISCOLI, T. (2007), Leadership in a distributed world: Lessons from online gaming. IBM institute for Business Value.
- DİNÇER Ö. (1992), Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası [Strategic Management and Business Administration Policy]. 2nd ed. Istanbul: Alfa; 1992.
- DURMUŞ, A. (2016), Yöneticilerin Liderlik Davranışlarının Çalışanların Örgütsel Bağlılığı İle İlişkisinin İstatistiksel Yöntemlerle Araştırılması. Business And Management Studies: An International Journal, 4(2).
- ERASLAN L.,(1998) Liderlikte Post-Modern Bir Paradigma: Dönüşümcü Liderlik, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi ISSN: 1303-5134
- ERÇETİN, Ş., (2000), Lider sarmalında vizyon. Ankara: Nobel Yayınları.
- ERDAL, M. ve ALTINTAŞ H.(2007), İşletmelerde Dönüştürücü Liderlik Davranışlarının Analizi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, K.Maraş.

- ERDEM, O. ve DİKİCİ, M.(2009), Liderlik ve Kurum Kültürü Etkileşimi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz-2009, C.8 S.29 (198-213)
- EREN, E. (2008), Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi, Genişletilmiş Onbirinci Basım, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- ERGUN, T., (1981), Türk Kamu Yönetiminde Önderlik Davranışı. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını No: 191, Ankara.
- GREEN, D. (2015), Fit for the future: Development trends and the role of INGOs. Oxfam, Oxford. Retrieved from http://www.globalfokus.dk/images/Kapacitetsudvikling/Arrangementer_kap_forum/dp-fit-for-future-INGO_s-110615-Oxfam-en.pdf
- GÖYMEN, K. (2013), Küresel Sivil Toplum: Gereksinme, Fırsatlar ve Engeller,
- HERDMAN, E.A ve KORKMAZ, Ö.Y.(2012), Liderlik ve Yönetim: Teori Var Pratik Yok? Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi 2012; 9 (1):3-9
- JASKYTE, K. (2004), Transformational Leadership, Organizational Culture, and Innovativeness in Nonprofit Organizations. Nonprofit Management & Leadership, 15 (2), pp. 153-158.
- JOHNSON, 2006. Evolution of Management, Administrative, and Leadership Theories, 42376_BOOK_johnson.indb, http://www.jblearning.com/samples/0ch02_011_026.pdf
- KALDOR, M. (2003), Civil Society and Accountability. Journal of Human Development, 4(1): 6-12.
- KEÇEÇİOĞLU T. (2003), 'Lider & Liderlik'. 1.Baskı. İstanbul. Okumuş Adam Yayıncılık.
- KİLİK, M. (2011), Kurum imajı ve lider etkileşimi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul.
- KOÇEL, T.(1998), İşletme Yöneticiliği. Yenilenmiş 6. Baskı. Beta Yayınevi, İstanbul.
- KRUPP, A.F.(2013) Sivil Toplum Kuruluşları için Kaynak Geliştirme: Teori ve Uygulama, İstanbul Üniversitesi, Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi Raporu, stk.bilgi.edu.tr/cd/07/doc/ek_okuma_1.pdf
- LEWIS, D. (2001).Management of Non-Governmental Development Organisations: An Introduction,Routledge, London.
- MWAİ, G., NAMADA, J. & KATUSE, P. (2018), Does Leadership Style Influence Organizational Effectiveness in Non-Governmental Organizations?, International Journal of Business and Management; Vol. 13, No. 8; 2018
- MİLLS Q, (2005), The Importance of Leadership, Leadership: How to Lead, How to Live

- MİTCHELL, G. E. (2015), The attributes of effective NGOs and the leadership values associated with a reputation for organizational effectiveness. *Nonprofit Management and Leadership*, 26(1), 39-57.
- MOSTASHARİ, Ali (2005), An Introduction to Non-Governmental Organizations (NGO) Management, Iranian Studies Group at MIT, web.mit.edu/isg/NGOManagement.pdf, E.T. 15.01.2019
- MUFTI, M., XIAOBAO, P., SHAH, S. J., SARWAR, A., & ZHENQING, Y. (2019), Influence of leadership style on job satisfaction of NGO employee: The mediating role of psychological empowerment. *Journal of Public Affairs*, e1983.
- NDORO, T.D. (2007), *Trategy & Organizational sustainability in Intermediary Non Profit Organizations: Understanding The Revenue Diversification Strategic Actions of Managerial Leadership in the Small Business Development Centers (Sbdcs)*, Doctor of Philosophy. The State University of New Jersey. Graduate Program in Public Administration.
- OĞUZ, M. C. (2018), Otoriter Rejimler ve Sivil Toplum İlişkisi: Bir “Yumuşak Güç” Stratejisi olarak GONGO’ların Yükselişi. *Mülkiye Dergisi*, 42(2), 239-260.
- ORR, E. & KATHLEEN Sack, K. (2009), *Setting the Stage for Success: Building the Leadership Skills that Matter*, Korn/ Ferry International.
- ÖNER, Ş. ve TAN, M.(2000).Türkiye’de Siyasi Partilerden Sivil Toplum Ve Sivil Toplum Kuruluşlarına Kavramsal- Kurumsal Yaklaşımları, Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, Güz 2000 Cilt:1 Sayı:1
- ÖZDAŞLI, K. ve İBİCİOĞLU, H., (2007), Sivil Toplum Kuruluşlarında Toplam Kalite Yönetiminin Uygulanabilirliği: Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta.
- ÖZMUTAF, N.,M. ve Kayalar, M.,(2008), Sivil Toplum Kuruluşlarında Gelecek Yönelimli Lider Performans Profili: İstatistiksel Bir Yaklaşım, *Ege Akademik Bakış* 8(2) 2008: 563-585
- ÖZMUTAF, N.,M. (2011) Sivil Toplum Kuruluşlarında Kurum Felsefesi ve Gönüllü Takımların Yönetimsel Nitelikleri: Yönetici ve Üye Perspektifi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/Vol.: 12 - Sayı/No:2 (147-166)
- ÖZSALMANLI, A. Y. (2005), Türkiye’de kamu yönetiminde liderlik ve lider yöneticilik. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 137-146.
- RİCKETTS K.,G. (2009) *Leadership vs. Management, Cooperative Extension Service*, University of Kentucky College Of Agriculture, Lexington, Ky, 40546

- ROWOLD, J. & ROHMANN, A. (2009), Transformational and Transactional Leadership Styles, Followers' Positive and Negative Emotions, and Performance in German Nonprofit Orchestras. *Nonprofit Management & Leadership*, 20 (1), pp. 41-57.
- SABUNCUOĞLU, Z. ve TÜZ, M. (1998), Örgütsel Psikoloji, 4. Baskı, Furkan Ofset, Bursa.
- SALAMON L.M. & ANHEIER H.K. (1996), *The Emerging Nonprofit Sector: An Overview*. 2nd ed. United Kingdom: Manchester University Press; 1996
- SEZİK, M. (2019), Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevleri ve Sorun Alanları. *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 2(4), 118-125.
- SINGH, K. (2014), Servant Leadership in Non-Governmental Organizations (NGOs), *Journal of Administrative Science*, 11(1),
- SÜTÇÜ, O. ve ÇELİK, A.(2008), Stratejik Liderlik, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, K. Maraş.
- ŞAHİN, M. ve UYSAL, Ö. (2007), Sivil Toplum Kuruluşlarının Devlet Tarafından Finansmanı Üzerine Bir Tartışma. *Maliye Dergisi*, 153, 1-13.
- ŞENDOĞDU, A. A. ve ERDİRENÇLEBİ, M. (2014), Paternalist Liderlik İle Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Araştırma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(27), 253-274.
- TEEGEN H., DOH, J. & VACHANI, S. (2004), The importance of nongovernmental organizations (NGOs) in global governance and value creation: an international business research agenda. *Journal of International Business Studies*, 35, 463-483. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400112>
- TENGİLİMOĞLU D. (2005), Kamu ve Özel Sektör Örgütlerinde Liderlik Davranışı Özelliklerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Alan Çalışması, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* www.e-sosder.com ISSN:1304-0278 Güz 2005C.4 S. 14(1-16)
- YÜKSEK, A. E. (2005), *Türk Kamu Yönetiminde Önderlik Davranışı*. Ankara: AÜ.
- ZALD, M. N. & ASH, R. (1966), Social movement organizations: Growth, decay and change. *Social forces*, 44(3), 327-341.
- ZALEZNIK, A. (1977), *Managers and leaders: Are they different*. <https://www.forbes.com/sites/williamarruda/2016/11/15/9-differences-between-being-a-leader-and-a-manager/#75e922546096>, E.T. 13.10.2018.

TÜRK DEMOKRASİ SÜRECİNDE MUŞ'TA REFERANDUM VE YEREL SEÇİMLER (1980-2019): ETKİLER VE SONUÇLAR

Yunus KOÇ¹

Geliş: 03.05.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.560335

Öz

Türk demokrasi tarihi yaşanmış tarihsel tecrübelerin etkisiyle gelişim göstermiştir. Bu, demokrasinin inişli çıkışlı bir seyir izlemesine neden olmuştur. Kimi zaman demokratik değerleri koruyan ve güçlendiren bir ivme, kimi zaman ise demokratik koşulları sekteye uğratan, önleyen “ters dalga” şeklinde karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda siyasi yasakların kaldırılmasına yönelik 1987 referandumu ve askeri yönetimin gölgesi altında gerçekleşmeyen seçimler “demokratik dalga”, 1980 askeri darbesi ve 28 Şubat e-muhtırası “ters dalga” olarak dikkat çekicidir. Türk demokrasi tarihinde belirleyici olan politik sürecin Türkiye geneliyle yereldeki çıktıları arasında benzerlikler ve farklılıklar olmuştur. Bu perspektifle 1980-2019 yılları arasında referandum ve yerel seçimlerden yola çıkarak Muş ilinde demokrasinin seyri, Türkiye'nin bu dönemdeki siyasal iklimi ve demokratikleşme süreci ile karşılaştırmalı ele alınarak anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Hibrit Yönetim, Otoriter Yönetim, Hâkim Parti, Kürt Siyasi Hareketi.

REFERENDUM AND LOCAL ELECTIONS IN MUŞ IN THE PROCESS OF TURKISH DEMOCRACY (1980-2019): IMPACTS AND CONSEQUENCES

Abstract

History of Turkish democracy has evolved with the influence of historical experiences. These have led to a fluctuating course of democracy. This course is sometimes seen as a wave that protects and strengthens democratic acceleration

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, yunuskoc2@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9453-2910>.

and sometimes as an inverse wave, which interferes with democratic conditions. In this context, elections for the abolition of political bans in the 1987 referendum and the elections that occurred free from the shadow of military rule are democratic waves, whereas 1980 military coup, and 28 February e-memorandum are remarkable as the inverse waves. The political process of Turkish democracy has different and similar country-wide and province-based outputs. With this perspective, regarding the local elections and referendums between the years of 1980 and 2019, Mus example on democracy has been investigated in comparison with the political climate of the period and the democratization process in Turkey.

Keywords: *Democracy, Hybrid Management, Authoritarian Administration, Dominant Party, Kurdish Political Movement.*

Giriş

Demokrasi tarihi, her dönem farklı araçlarla ve niteliklerle kendini göstermiş, günümüze gelinceye kadar bir terakki vetiresi yaşamış olduğu söylenilebilir. Antik dönemde demokrasi, Yunan şehir devletlerinde halkın doğrudan katılımıyla gerçekleşen klasik yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde demokrasi; kadınların, yabancıların, kölelerin katılmadığı yalnızca halk olarak kabul edilen yirmi yaşını geçmiş, eli silah tutan yerli erkeklerin müdahil olduğu yönetimdir (Ağaoğulları, 2014: 43-54). Gelişen ve dönüşen toplumsal yapı olarak Feodal dönemde ise, daha önce feodal beyler ile kilise rahiplerinden oluşan kral meclislerine kentleri temsilen burjuvazinin dâhil edilmiş olması demokrasi sürecinin gelişmesinde önemli bir adım olmuştur. Bu dönemde Fransa ve İngiltere’de temsil kurumlarının varlığı demokrasinin gelişiminde önem arz etmiştir. Nitekim İngiltere’de Kral meclisleri olan Witan ve Magnum Concillium’a burjuvazilerin katılımıyla bu meclisler, günümüzdeki adıyla parlamento olarak dönüşmüştür. Benzer şekilde Fransa’da senyör ve rahiplerin yalnızca katıldığı Curia Regis’e burjuvazinin dâhil edilmesiyle Etats Generaux olarak dönüşmüştür (Selçuk, 1987: 20-22; Erten, 1996: 30). Sonrasında bu meclisler, giderek güçlenen burjuvazinin politik manevra alanı halini almıştır. Nihai olarak bu durum Fransız İhtilalı’nın habercisi olmuştur (Küçükömer, 2010: 29-33). Diğer bir ifadeyle, Batı’da 13. yüzyılda yaşanan siyasal, toplumsal, iktisadi gelişmeler öncelikle İngiltere ve Fransa’da ilk temsili kurumların (Parlamento, Etat Generaux) kurulmasına neden olmuştur. Bu ise gelecekte politik isteklerde bulanık burjuvazinin desteğiyle Fransız İhtilalı gibi yeni bir dönemin önünü açmıştır (Koç, 2012: 42; Duverger, 1986: 71).

Bu yeni dönem özgürlük (hürriyet) ve eşitlik (müsavat) ilkelerine dayanıyordu. Bu ilkeler aydınlanmayla modern dönemde Rousseau, Locke ve Montesgue gibi düşünürlerin demokrasiye dair temel argümanlarını ortaya koymada olanak sağlamıştır. Yani demokrasi doğası gereği eşitlik ve özgürlük ilkeleri üzerine kurulmuştur. Modern dönem düşünürleri bu ilkelere dayanarak günümüz demokrasinin gelişmesinde önemli katkılar sunmuş oldukları söylenilebilir. Nitekim Hobbes (2004), Bodin gibi mutlakiyetçi görüşlere (Ağaoğullar, Köker, 2009: 14-43) ağır darbe indiren Locke (2004), liberal devlet düzeninin öncüsü olarak toplumsal sözleşmesinin merkezine özgürlüğü bırakarak temsili bir demokrasi örneği sunmuştur. Rousseau (2010) “Toplum Sözleşmesi”nde devletin meşruiyetini genel irade ile toplumsal eşitliğe dayandırırken poliarşik, doğrudan ve yarı doğrudan demokrasinin niteliklerini taşıyan bir tür halk yönetimi ortaya koymuştur. Montesqueu ise, bir yönüyle her ne kadar yürütmenin, monarkın elinde olması gerektiğini savunarak bir tür meşruti monarşi örneği sunmuş olsa da diğer yönüyle de kuvvetler ayrılığının merkezine özgürlüğü bırakarak demokratik idareye önemli bir katkı sunmuştur (Ağaoğullar, vd., 2009: 381-444). Hâsılı modernleşme süreciyle beraber demokrasi, bir takım olayların ve entelektüel tartışmaların neticesine dayanarak gelişimini sağlamış olduğu söylenebilir.

Demokrasinin bundan sonraki gelişim sürecinde (Sartori, 1971: 2-3) “özgürlük” ve “eşitlik” kavramlarıyla beraber ya da bu kavramları kapsayacak şekilde “seçim” ile birlikte kullanılmaya başlamıştır. Keza Schumpeter’de (2007: 322-399) demokrasi, minimalist ve seçici demokrasi olarak tek boyutlu olarak karşımıza çıkar. Yazara göre, bir ülkede her yurttaşın eşit ve özgür bir şekilde oy verdiği ve aday olabildiği çok partili adil seçimler varsa bu durum o ülkenin demokrasi sayılması için yeterlidir. Yani çok partili rekabetçi seçimlere vurgu yaparak demokrasiyi tanımlar. Dahl (2001: 10-104) ise modern demokrasiyi, seçimler ile beraber eşitlik ve özgürlükleri de ekleyerek iki boyutlu tanımlar. Ayrıca yazar, özgürlük kavramının açarak, çok partili seçimlerin gerçekten adil olabilmesi için iki seçim arasındaki dönemde şu tür muhalefet özgürlüklerinin olması gerektiğini belirtir. Bunlar, ifade, basın, yayın ve örgütlenme özgürlükleridir. Haliyle demokrasinin eşitlik ve özgürlük ilkelerine oturup oturmadığını test etmenin en önemli aracı seçimlerden geçtiği söylenilebilir. Bu noktada şunu söyleyebiliriz ki; seçim, salt teknik kavramdan ya da olgudan daha fazlasıdır. Her şeyden önce siyasal rejimler arasındaki ayrımı ortaya koymak adına önemli bir araçtır. Demokratik siyasal rejimlere gelinceye kadar insanlık tarihi, monarşik, aristokratik, oligarşik gibi birbirinden farklı yönetim anlayışlarına sahip siyasal rejimleri denemişlerdir. Dolayısıyla salt seçim

mekanizmasını işletiyor olması dahi demokratik rejimi diğerlerinden ayırmaya yeterli olmuştur (Yavaşgel, 2014: 1). Seçimler, demokrasinin varoluş sebebi, en önemli anlam dünyası ve enstrümanı halini almıştır.

Demokrasinin en önemli aracının seçimler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışmanın amacı çerçevesinde de, Türk siyasal süreci içerisinde Muş'ta referandum ve yerel seçimler dikkate alınarak kentin nasıl bir demokrasi seyri izlediği incelenecektir.

Bir ülkede yasakların, özgürlüklerin veyahut darbelerin demokrasinin temelinde idealize edilen “genel irade” ve “halkın egemenliği” gibi yüksek garantörlerin tahakkuk edilmesinde/edilememesinde belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Bu değerler üzerindeki etki yalnızca genel değil aynı zamanda bölgesel bazda ve il bazında sonuçlara yol açmaktadır. Bu perspektifle, 1980-2019 yılları arasında Türkiye’de dönemin siyasal koşullarının genel ve bölgesel etkileri dikkate alınarak referandum ve yerel seçim sonuçlarıyla Muş ilinde demokrasinin nasıl bir seyir izlediği çalışmanın ana sorununu oluşturmaktadır. Böylesi bir sorudan yola çıkarak mezkûr dönemde referandum ve yerel seçimlerin yanı sıra yeri geldiğinde Türkiye ve Muş genel seçimleriyle karşılaştırmalı analizi yapılmıştır.

Çalışma 1980-2019 yılları arası ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca çalışmada demokrasi’den kasıt temsili ve yarı doğrudan demokrasi biçimidir. Model olarak ise, bireysel özgürlükleri teminat altına alan, seçimlerin siyasi iktidarın meşruiyet kaynağı olan seçkinci, korunmacı ya da liberal demokrasi kastedilmiştir.

Muş örnekleminde çalışmaya konu olan bağlamda literatürde herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Böylece bu çalışmanın alan yazımına bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bundan sonra yapılacak olan çalışmalar açısından da Muş örnekleminin bir karşılaştırma imkânı sunacağı beklenmektedir.

Çalışmada, nitel araştırmalardan betimsel ve içerik analiz yönetimi kullanılmıştır. Betimsel analiz yöntemine (Özdemir, 2010: 336) uygun olarak konunun çerçevesi belirlenmiş, bu çerçevede verilere ulaşılmış, elde edilen veriler işlenmiş son olarak ulaşılan bulgular tanımlanmış ve yorumlanmıştır. İçerik analizi yöntemiyle (Özdemir, 2010: 335-336) ise elde edilen veriler ışığında konuya açıklık getirecek kavramlar belirlenmiş, kategorileştirilmiş ve ilişkiler kurulmuştur.

Otoriter Yönetimden Hibrit Yönetime, Hibrit Yönetimden Demokratik Yönetime: 1980-1990

Anayasal bir sorumluluğu olmadan topluma karşı küçük bir grubun devlet idaresini, kendine özgü zihniyetlere dayanarak ve yoğun bir mobilizasyon yaratmayarak elinde tuttuğu siyasal sistemler otoriter yönetim olarak ifade edilir. İşte bu siyasal sistem demokrasiden otoriterleşmeye tarihten bugüne üç yoldan gerçekleşmiştir. Bunlar devrimlerle, darbelerle, baskı ve asimilasyonlarla muhalefeti sindirerek olmuştur (Linz, 2012: 161-300). Türk siyasal yaşamında otoriter sistemin karşılığı 1980 askeri darbesi olduğu söylenilebilir. Bu tür otoriter yönetimlerin ortaya çıkışı bir takım meşruiyet dayanaklarıyla mümkün olmuştur. Keza 1980 öncesinde yoğun olarak yaşanmış öğrenci hareketleri ve bu hareketlerin topluma kendi hayat felsefeleriyle yön vermeye çalışmış olmaları askeri darbeye meşruiyet sağladığı ifade edilebilir (Özdemir, 2000: 260-280).

Darbe Genelkurmay Başkanı Kenan Evren önderliğinde gerçekleşmiştir. Can güvenliği gerekçesiyle Başbakan Demirel, Milli Selamet Partisi genel başkanı Necmettin Erbakan ve Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanı Bülent Ecevit ev hapsine alınmıştır. Darbeden sonra Kenan Evren kendisini devlet başbakanı olarak ilan etmiştir. Bu süreçte 122600 gibi çok sayıda gözaltı ve tutuklamalar olmuştur. Pek çok kamu görevlisi ve akademisyenin görevine son verilmiştir. Ülke genelinde on üç sıkıyönetim bölgesi ilan edilerek on üç general sıkıyönetim komutanı olarak atanmıştır (Tanör, 2000: 27-43; Zürcher, 2015: 403-405). Özgürlüğün kaos getireceği düşüncesiyle sınırlı tutularak yeni bir anayasa hazırlanmıştır (Tanör, 2007: 378-384). Hazırlanan anayasa 1982’de %91.37 gibi önemli bir oranla halk tarafından kabul edilmiştir. Kabul edilen bu anayasa aynı zamanda Kenan Evren’in yeni Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi manasına gelmiştir (Ahmad, 2014a: 159, 162). 1982 Anayasasının bu kadar geniş bir meşruiyet sağlaması askeri yönetimin toplum üzerinde oluşturduğu baskı ve tereddüt ile açıklanabilir. Keza askeri yönetim tarafından 1982 Anayasası’na “hayır” oyu verme yönünde, propaganda yapmak yasaklanmıştır. Hatta seçimde “hayır”ı simgeleyen mavi renk gazetelerde yasaklanmış, Kenan Evren gerçekleştirdiği mitinglerde, “hayır” oyu vermenin 12 Eylül öncesine geri dönüş anlamına geleceğini vurgulamıştır (Zürcher, 2015: 405-406; Tanör, 2000: 43-47; Ahmad, 2014b: 221-222). Haliyle halkın artık ordunun kışlasına çekilmesini istediği için referanduma bu oranda destek vermiş olduğu söylenilebilir. Ordunun toplum üzerindeki otoritesini ortadan kaldırmak ve kendi bölgesine çekilmesini sağlamak için 1982 yılında yapılan Anayasa Referandumu Muş ilinde de önemli bir oranda destek görmüştür (TÜİK, 2008: 6,186).

Tablo 1. 1982 Referandum Sonuçları

Referandum Yılı	1982			
	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Verenlerin Oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Verenlerin Oranı (%)
Bulanık	11844	91,8	1053	8,2
Malazgirt	9288	88,7	1181	11,3
Merkez	33089	81,5	7524	18,5
Varto	9605	87,5	1375	12,5
Toplam	63826	85,1	11133	14,9

1982 referandumunda Muş genelinde seçmenin %85,1'i (63826'sı) “Evet” oyu vermişken %14,9'u (11133'ü) “Hayır” oyu kullanmıştır. Yeni Anayasaya “Evet” diyenlerin bölgelere göre dağılımına bakıldığında, %91,8'i (11844'ü) ile en fazla Bulanık ilçesi olmuşken desteğin en az olduğu bölge %81,5 oranıyla (33089 oyla) merkez olmuştur.

Gerek Türkiye genelinde gerek Muş özelinde toplum, her ne kadar askerin kendi kışlasına çekilmesi için kendisine sunulan anayasayı önemli bir oranla desteklemiş olsa da askerin darbeye gerçekleştirdiği otoriter yönetim yalnızca kabuk değiştirmiş, asker topluma ve siyasete müdahale etmekten geri durmamıştır. Bir taraftan demokratik diğer taraftan otoriter rejimin niteliklerini bir arada bulunduran bu sistem hibrit rejim olarak ifade edilebilir. Yani her daim askerin gölgesinde siyaset yapma durumu söz konusudur (Gilbert, Mohseni, 2011: 270-297; Akkoyunlu, 2014: 39-48). 1983'te çıkartılan siyasi partiler ve seçim kanunlarının bu noktada ehemmiyet arz ettiği söylenilebilir.

1983'te çıkartılan siyasi partiler ve seçim kanunları ile siyasi partilerin, Anayasanın başlangıç kısmında yazılı sebeplerle “*Türk Silahlı Kuvvetlerinin, milletin çağırısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 Harekâtına ve Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK'nın) karar ve icraatına karşı herhangi bir tutum, beyan ve davranış içinde bulunamayacağı*” (Siyasi Partiler Kanunu, 1983) belirtilerek 1980'den itibaren aktif siyaset yapanlar on yıl süreyle siyasetten uzaklaştırılmıştır. Yeni partilerin kurulma şartı ise MGK'nın kararına bağlanmıştır (Kalaycıoğlu, 2007: 493; Hale, 2014: 312-315). Bu bağlamda MGK, 1983 seçimine yalnızca üç partiye yani Emekli Orgeneral Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrat Parti'si (MDP), Turgut Özal'ın liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP) ve Necdet Calp'ın Halkçı Partisi'ne (HP) katılma izni vermiştir (Turgut, 1986: 199; Donat, 1987: 424; Sarıbay, 2001: 65). Ayrıca 1983'te MGK'nın onayından geçen Seçim Kanunu (1983) % 10 barajlı klasik d'Hondt şeklinde yeniden düzenlenmiştir (Yüzbaşıoğlu, 1996: 123). Yapılan bu

düzenlemelerle 1983 milletvekili genel seçimlerinde Cumhurbaşkanı Evren, işaret ettiği Sunalp'ın MDP'si olmasına karşın daha bir sivil portre ortaya koyan ANAP, Türkiye genelinde %45,15 ile önemli bir çoğunlukla seçimleri kazanmıştır (YSK Kararı, 1983). ANAP'a gösterilen bu teveccüh Muş'ta da seçmenin %45,8'inin (31627'sinin) desteğini alarak benzer oranda kendisini göstermiştir (TÜİK, 2018a; YSK, 1983-2007).

ANAP, 1983 milletvekili genel seçiminde Muş'ta gösterdiği başarıyı 1984 yerel seçiminde de göstermiştir. Daha önce kurucu üyelerinden bazılarının MGK tarafından veto edilmesi nedeniyle genel seçimlere katılmayan Doğru Yol Partisi (DYP), 12 Eylül darbesiyle 1983 yılında kapatılmış olan Adalet Partisi (AP) yerine kurulmuştur (Çavuşoğlu, 2009: 18-21). Yeni kurulmuş olan bu parti ANAP ile birlikte 1984 yerel seçimine katılmıştır.

Tablo 2. 1984 Yerel Seçim Sonucu (YSK, 1984; TÜİK, 2018c)²

		Parti		
Seçim Yılı	İlçe	ANAP	DYP	
1984	Merkez	Oy	2127	
		%	31,7	
	Hasköy	Oy	594	
		%	43,3	
	Bulanık	Oy	1016	
		%	46,7	
	Malazgirt	Oy	251	
		%	9,5	
	Varto	Oy	528	
		%	24,5	
	Toplam	Oy	4516	
		%	30,1	
				728
				10,8
			-	
			-	
			927	
			42,6	
			188	
			7,1	
			-	
			-	
			1843	
			12,2	

1984 yerel seçimiyle Türkiye genelinde ANAP il genel meclisi oy oranı baz alındığında % 51,52 ile 57 ilin belediye başkanlığını kazanmışken DYP %13,25 ile hiçbir belediye başkanlığını kazanamamıştır. Muş genelinde ise, ANAP seçmenin %30,1'inin (4516'sının) DYP ise %12,2'sinin (1843'ünün) desteğini almıştır. ANAP almış olduğu oyların ekseriyetini %46,7 ile Bulanık, %43,3 ile Hasköy ve % 31,7 ile Merkez'den almıştır. Oy oranının en az olduğu ilçe ise %9,5 ile Malazgirt olmuştur (TÜİK, 1984: 72).

² Tablolarda kullanılan “-” işareti siyasi partilerin seçime girmediklerini ya da seçimde oy almadıklarını göstermektedir.

Tablo 3. 1984 Yerel Seçimde Siyasal Katılım (YSK 1984; TÜİK 2018c)

Seçim Yılı	1984			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
İlçe				
Merkez	9392	7265	77,4	6700
Hasköy	1552	1451	93,5	1371
Bulanık	2961	2383	79,9	2171
Malazgirt	3123	2871	86,4	2624
Varto	2576	2207	85,7	2152
Toplam	19824	16177	81,6	15018

1984 yerel seçiminde siyasal katılım irdelendiğinde şöyle bir tablo ile karşılaşılır. Muş genelinde 19824 seçmenin %81,6'sı seçime katılmıştır. Seçime katılım oranın en düşük olduğu ilçe %77,4 ile merkez olmuşken en yüksek olduğu ilçe %93,5 ile Hasköy olmuştur (TÜİK, 1984: 72).

1980'lerin sonlarına gelindiğinde dünyada yaşanmış olan politik değişiklikler yeni bir demokrasi dalgasının habercisi olmuştu. Bu perspektifle Vatikan, Avrupa Topluluğu, ABD ve Sovyetler Birliği aktif olarak liberalleşme ve demokratikleşme yolunda çalışmaya başlamışlardı. Dünya siyasal yaklaşımındaki bu tür bir değişim domino etkisi yaratarak periferideki ülkeleri de bu sürece ayak uydurmak zorunda bırakmıştır (Huntington, 2007: 83-103). Nitekim Türk siyasal yaşamında 1987 yılına gelindiğinde 1980 darbesiyle 1983'te siyasi partilerin ve parlamento üyelerinin siyaset yapmalarının yasaklanmasına dair çıkarılan geçici 4. maddenin kaldırılması için referanduma gidilmiştir. Referandum, muhalefet partileri tarafından da istenmiş olmasından, mecliste çözüme kavuşturulmuş olabilirdi. Lakin başbakan ve ANAP'ın genel başkanı sıfatıyla Turgut Özal, bu yasakların devam ettirilmesini istemiştir (Ahmad, 2014b: 230-231). Bu maksatla Özal dolayısıyla ANAP, "Hayırda Hayır vardır" kampanyası yürütmüştür. 1980 darbesiyle kapatılmış olan Milli Selamet Partisi (MSP); Refah Partisi (RP) adıyla, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP); Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adıyla, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP); Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adıyla ve Adalet Partisi (AP) ise, Doğru Yol Partisi (DYP) adıyla referandumda "Evet" kampanyasını yürütmüşlerdir (Zürcher, 2015: 409-410; Hale, 2014: 327-328).

Türkiye genelinde referanduma "Evet" diyen 11711461 kişi, katılanların %50.16'sını oluşturarak yasakların kaldırılmasını sağlamıştır. Muş, Türkiye genelinde oluşan bu resmin dışında farklı bir siyasi tercih yaparak ANAP'a 1983 genel seçiminde vermiş olduğu desteği, 1987 referandumu ile de sürdürmüştür. Dolayısıyla, darbe ile askeri yönetim tarafından getirilen siyasi yasakların sivil otorite tarafından halkoyuna sunulurken kaldırılmak istenmesinin Muş ili genelinde desteklenmediği görülmüştür (TÜİK, 2008: 6, 143).

Tablo 4. 1987 Referandum Sonuçları

Referandum Yılı	1987			
İlçe	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Verenlerin Oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Verenlerin Oranı (%)
Bulanık	5839	28,6	14574	71,4
Malazgirt	4744	30,9	10614	69,1
Merkez	19037	38,1	30869	61,9
Varto	8524	59,0	5919	41
Toplam	38144	38,1	61976	61,9

Muş ilinin genelinde 1987 referandumuna katılanların %38,1'i (38144'ü) “Evet” oyu vermişken, %61,9'u (61976'sı) “Hayır” oyu kullanmışlardır. Siyasi yasakların kaldırılmasına “Hayır” diyenlerin bölgelere göre dağılımına bakıldığında, %71,4'ü (14574'ü) en fazla Bulanık ilçesinden çıkmış iken desteğin en az olduğu bölge %41 oranıyla (5919 oyla) Varto olmuştur.

1987 referandumunu neticesinde Alparslan Türkeş, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Süleyman Demirel'in siyaset yapmasının önündeki engel kaldırılmasıyla Turgut Özal erken seçim kararı almak zorunda kalmıştır. Milletvekili genel seçimi bir yıl erkene alınarak 1987 yılında yapılmıştır (Bağcı, 2015: 48; Altan, 2005: 180). Bu seçimde Türkiye genelinde ANAP, %36,3'ünün benzer bir oranla Muş ilinde ise, katılanların %34,1'inin oyunu alarak birinci parti olmuştur (YSK, 1983-2007).

Tablo 5. 1989 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 1989; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		ANAP	DYP	SHP	RP	DSP	MÇP	IDP	BĞMZ	
1989	Merkez	Oy	1388	4024	1099	4019	225	-	-	13
		%	12,9	37,4	10,2	37,3	2,1	-	-	0,1
	Hasköy	Oy	994	1224	22	29	-	-	-	-
		%	43,8	53,9	1	1,3	-	-	-	-
	Bulanık	Oy	1170	267	1206	524	-	-	-	52
		%	36,3	8,3	37,5	16,3	-	-	-	1,6
	Malazgirt	Oy	374	918	623	759	-	-	852	279
		%	9,8	24,1	16,4	20	-	-	22,4	7,3
	Varto	Oy	319	294	1135	43	-	-	57	835
		%	11,9	11	42,3	1,6	-	-	2,1	31,1
	Toplam	Oy	5767	7585	4671	5995	225	-	909	1543
		%	21,6	28,4	17,5	22,5	0,8	-	3,4	5,8

1984 yerel ve 1987 milletvekili genel seçimlerinde ANAP gösterdiği bu başarıyı 1989 yerel seçimlerinde gösterememiştir. Bu seçimde ANAP, Türkiye genelinde il genel meclisi oy oranı baz alındığında % 21,80 ile yalnızca 3 ilin belediye başkanlığını kazanmışken Süleyman Demirel'in liderliğinde DYP, %25,13 ile 16 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Erdal İnönü liderliğinde SHP ise, %28,69 ile 39 ilin belediye başkanlığını kazanarak birinci parti olmuştur. Muş özelinde ise 1989 yerel seçiminde DYP, seçmenin %28,4'ünün (7585'inin) desteğini alarak birinci parti olmuşken RP, %22,5'inin (5995'inin) oyunu alarak ikinci parti olmuştur. ANAP ise, seçmenin %21,6'sının (5767'sinin) tercihini kazanarak üçüncü parti olmuşken CHP'nin devamı olan SHP, seçmenin %17,5'inin (4671'inin) oyunu alarak dördüncü olmuştur. Burada dikkat çeken nokta SHP'nin Muş'un %42,3 ile Varto ve %37,5 ile Bulanık ilçelerinden diğer partilere nazaran oldukça fazla oy aldıkları görülür (TÜİK, 1989: 176). Bu iki ilçede böylesi bir siyasi tercihi, SHP ile Kürt siyasi hareketi³ arasında yapılan ittifakla açıklamak mümkündür (Watts, 2014: 102-103). Öyle ki SHP'nin 1987 yılında sol cenahta gerçekleştirmeyi amaçladığı birlik projesinin sonucunda 1989 yerel seçiminde Kürt seçmenin de desteğini almış olduğu söylenebilir. Bu ittifak neticesinde 1987 milletvekili genel seçiminde meclise giren 7 Kürt siyasetçi 26 Mart 1989 yerel seçiminden sonra yani 14-15 Ekim 1989 yılında Paris'te düzenlenen Kürt konferansına katıldıkları gerekçesiyle SHP'den ihraç edilmişlerdir. Haliyle bu, Kürt siyasetçilerin SHP'den ayrılarak 1990'da yeni parti olarak Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurmasına sebep olmuştur (İnönü, 2007: 234-238).

Tablo 6. 1989 Yerel Seçiminde Siyasal Katılım (YSK, 1989; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	1989			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
İlçe				
Merkez	17214	11513	66,9	10768
Hasköy	3152	2336	74,1	2269
Bulanık	4968	3524	70,9	3219
Malazgirt	5625	4367	77,6	3805
Varto	3793	2994	78,9	2683
Toplam	40003	29003	72,5	26695

³ Kürt siyasi hareketinden kastedilen, Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde toplumun önemli bir kesiminin desteğini alan, temsil edenlerin çoğunluğu Kürt siyasetçilerden oluşan ve etnik Kürt kimliğini temsil ettiği iddiasında olan ana akım siyasi partilerdir.

1989 yerel seçiminde siyasal katılımın 1984 yerel seçime nazaran daha düşük olduğunu söylemek mümkündür. Katılımın düşmesi toplumun sivil yönetim ortamının ne oranda gerçekleştirildiği inancıyla izah edilebilir. Keza 1980 darbesinden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, pek çok mağduriyete sebep olacak “Sıkıyönetim Kanunu” ve 1987’den 2002 yılına kadar da, “Olağanüstü Hal kanunu” ile yönetilmiştir. 1982 anayasası ve 1983 genel seçimi sivil yönetime geçiş umudu vermiş olmalıdır ki Muş’ta %81,6 oranında önemli bir katılım gerçekleşmiştir (TÜİK, 1984: 72). Fakat 1987 referandumuna karşın Muş’ta sivil yönetimin toplumda sağlanamayacağı düşüncesi ağırlığını önceki yıllara göre daha fazla hissettirmiştir ki 1989 yerel seçime katılım %72,5 oranında olmuştur (TÜİK, 1989: 176). Yani 1987 sonrasında “Sıkı Yönetim Kanununun” kabuk değiştirilerek “Olağanüstü Hal Kanunu” ile bölgede varlığını devam ettirmiş olması siyasal katılım açısından önemli bir engel teşkil ettiği söylenilebilir.

1980-1990 yılları arasında Muş’ta yapılan referandum ve yerel seçimler anti demokratik döneme karşı bir mücadele sürecidir. Bu süreç iki aşamada değerlendirilebilir. İlk aşamada, 1980 darbesi ile askeri yönetim, bir taraftan siyasal partileri kapatmış, siyasetçilerin siyaset yapmalarını yasaklamış diğer taraftan oluşturmuş olduğu anayasayı halka onaylatmaya çalışmış, topluma onaylatmış olduğu anayasa ile aynı zamanda darbeye liderlik eden Kenan Evren’i Cumhurbaşkanı seçtirmiştir. Tüm bunlarla askerin, toplumu doğrudan yönetmesinden sivil ve siyasal alana müdahalelerde bulunarak dolaylı yönetmesine geçiş anlamına gelmiştir. Yani askerin otoriter yönetiminden her zaman askerin gölgesi altında siyaset yapıldığı ve siyasal katılımın gerçekleştirildiği hibrit rejime geçiş sağlanmıştır. İkinci aşamada ise askerin topluma ve siyasete müdahale ederek seçmenlerin istem dışı rıza göstermelerine neden olan asker ve sivil yönetimi bir arada bulunduran hibrit rejimden 1987 referandumu ile bir takım siyasi yasakların kaldırılmış olmasıyla, 1987 milletvekili genel seçimiyle ve 1989 yerel seçimiyle daha bir sivil adım olan demokrasiye geçiş sürecidir. Tam bir demokratik idareden söz edilmemesinin nedenini siyasal örgütlenmeyi ve katılımı olumsuz anlamda etkileyen, bölgede 2002 yılına kadar devam etmiş olan “Olağanüstü Hal Kanunu” ile izah edilebilir. Kısacası 1980-1990 yılları arası dönem, askeri yönetimden sivil yönetime geçiş olarak değerlendirilebilir. Askeri yönetimin oluşturmuş olduğu anti-demokratik düzen yerini daha bir demokratik bir sürece bırakmıştır.

Hibrit Yönetimin Varlığını Devam Ettirme / Kürt Siyasi Hareketinin Siyasal Örgütlenme ve Siyasal Baskılara-Yasaklara Tepki Süreci: 1990-2000

1990-2000 yılları arasında siyasi partiler, milletvekili genel seçimlerinde seçmenin çoğunluğunun desteğini alamadıkları için tek başlarına hükümet kuramamışlardır. Bu siyasal istikrarsızlık partileri, kendi aralarında ittifak kurmaya mecbur bırakmıştır. İşte böylesi bir süreçte daha önce SHP ile örgütsüz olarak ittifak kuran Kürt siyasi hareketi, 1991 yılında bu kez örgütlü bir şekilde bu ittifakı gerçekleştirmiştir (İnönü, 2007; Ete, 2009: 5; Palabıyık, 2018: 29-38). Yani 1987 yılında SHP'den ihraç edilen Kürt siyasetçiler tarafından 1991 yılında HEP çatısı altında ittifak yapılmıştır. Haliyle bu durum, Kürt siyasi hareketi açısından oluşan yasaklar ve baskılar, Kürt siyasetine yeniden ve daha etkili bir şekilde örgütlenme tasavvuru sağlamıştır.

SHP, HEP ile yapmış olduğu ittifak neticesinde 1991 milletvekili genel seçimlerinde Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde en fazla oyu alarak birinci parti olmuştur. Öyle ki Muş'ta %41,8 ile seçmenden önemli bir oranda oy almıştır. Bu ittifak SHP'nin bölgeden oy almasını sağlamışken Türkiye genelinde 1987 seçiminde %24,7 1991'de %20,8 oy alarak önceki seçime nazaran oy kaybetmesine neden olmuştur (YSK, 1983-2007).

27 Mart 1994 yerel seçimine doğru gidilirken HEP, 14 Temmuz 1993'te devletin birliğine zarar verecek faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasına karar verilmiştir. HEP'in kapatılma davası sürerken HEP milletvekilleri tarafından 7 Mayıs 1993'te Demokrasi Partisi (DEP) kurulmuştur. Ancak 4 Eylül 1993'te DEP'in Mardin Milletvekili Mehmet Sincar faili meçhul bir cinayet sonucu öldürülmüştür. 13 Şubat 1994'te Batman'da DEP yöneticilerinden birinin kardeşi ve 4 Şubat 1994'te DEP'in Diyarbakır-Bağlar belediye başkanının iki oğlu silahlı saldırı sonucu öldürülmüştür. 2 Mart 1994 tarihinde ise DEP'in bazı milletvekillerinin dokunulmazlıkları kaldırılmış bazıları da gözaltına alınmıştır. Anayasa Mahkemesi devletin bütünlüğünü bozacak eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle 16 Haziran 1994'te DEP'in kapatılmasına karar vermiştir. DEP kapatıldıktan sonra DEP'li milletvekilleri bu kez 11 Mayıs 1994 Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) adıyla yeni bir parti kurmuşlardır. Haliyle böylesi bir süreç 1994 yerel seçimlerinde Kürt siyasi hareketinin hazırlanmasına ve seçimlere girmesine engel teşkil etmiştir.

Ayrıca 1994 yerel seçim öncesinde 1980 darbesiyle kapatılmış olan bazı partiler siyaset arenasına yeniden geri dönmüşlerdir (Palabıyık, 2018). Mesela 1980 darbesiyle tüm siyasi faaliyetleri durdurulan CHP, 1981'de kapatılmış ve 1992'de yeniden açılmıştır. CHP'nin yerine kurulan SHP ise, 1995 yılında CHP çatısı altında birleşme kararı almıştır.

Tablo 7. 1994 Yerel Seçim Sonuçları (YSK 1994; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		ANAP	DYP	SH P	RP	CH P	DP	MHP	BĞM Z	
1994	Merkez	Oy	1486	1955	405	6522	-	1061	3038	-
		%	10	13,2	2,7	43,9	-	7,1	20,4	-
	Hasköy	Oy	964	1324	104	242	-	-	441	42
		%	30,9	42,5	3,3	7,8	-	-	14,2	1,3
	Bulanık	Oy	827	1411	139	1217	-	69	-	986
		%	17,8	30,3	3	26,2	-	1,5	-	21,2
	Korkut	Oy	419	16	23	-	396	-	2	-
		%	48,9	1,9	2,7	-	46,3	-	0,2	-
	Malazgirt	Oy	1863	1237	536	627	32	-	-	410
		%	39,6	26,3	11,4	13,3	0,7	-	-	8,7
	Varto	Oy	776	537	1021	570	131	-	-	150
		%	24,4	16,9	32	17,9	4,1	-	-	4,7
	Toplam	Oy	10101	11902	2927	13682	171	1176	3481	1589
		%	22,2	26,2	6,4	30,1	0,4	2,6	7,7	3,5

Partilerin kapatıldığı, yeni partilerin kurulduğu ve yasaklı olan partilerin yeniden açıldığı politik olarak çalkantılı olan bu süreçte 1994 yerel seçimi gerçekleşmiştir. Bu seçimde RP, Türkiye genelinde il genel meclisi oy oranı baz alındığında bir önceki seçime (%9,80) nazaran oyunu arttırarak %19,13 ile 28 ilin belediye başkanlığını kazanmışken ANAP, %21,08 ile 14 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Bu seçimde DYP, %21,40 ile 11 ilin belediye başkanlığını kazanmışken SHP, 13,52 ile 10 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Muş özelinde ise 1994 yerel seçiminde gerek Türkiye genelinde gerek ise Muş'ta en fazla oyu alarak birinci parti olma başarısını sağlamış olan RP, DYP'den belediye başkanlığını almıştır. Bu seçimde RP, seçmenin %30,1'inin (13682'sinin) desteğini almışken, DYP %26,2'sinin (11902'sinin) oyunu almıştır. ANAP ise seçmenin %22,2'sinin (10101'inin) tercihini kazanarak üçüncü parti olmuşken SHP, seçmenin %6,4'ünün (2927'sinin) oyunu alarak dördüncü olmuştur. Burada dikkat çeken husus bir önceki yerel seçimde %17,5 oranında oy alan SHP'nin oldukça oy kaybetmiş olmasıdır. Bu ise daha önceki seçimde SHP ile Kürt siyasi hareketi arasında yapılmış olan ittifak ile açıklanabilir. Keza 1991 seçimlerine gidilirken SHP ve HEP arasında yapılan ittifaka karşın SHP'nin, 1994'te Kürt siyasetçilerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasına yeterli tepki göstermemiş olmasından (Bora, 2017: 590) dolayı

1994 yerel seçimde Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde ve Muş'ta önemli bir oy kaybetmesine sebep olduğu söylenilebilir. Nitekim HEP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldıktan sonra HEP'i temsilen kurulmuş olan HADEP ise 1995 milletvekili genel seçimlerinde, Türkiye geneli %10 barajının altında kalmış olmasına karşın, Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde (Doğu Anadolu'da %11,2 Güneydoğu Anadolu'da %20,6) ve Muş'ta (%16,7 oy oranıyla ikinci parti olmuştur) önemli bir oy almıştır (TÜİK, 2018a). Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki, bu durum bir tepki olarak Kürt siyasetçilerin etnik olarak siyasal farkındalıklarına ve siyasal örgütlenme bilincine sahip olmalarına neden olmuştur.

Tablo 8. 1999 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 1999; TÜİK,2018c)

Seçim Yılı	İlçe	Parti							
		ANAP	DYP	CHP	FP	MHP	HADEP	BĞMZ	
1999	Merkez	Oy	728	2438	391	3111	3531	2859	195
		%	4,5	15	2,4	19,1	21,7	17,6	1,2
	Hasköy	Oy	1750	951	11	591	108	-	-
		%	49,8	27,1	0,3	16,8	3,1	-	-
	Bulanık	Oy	682	1006	691	268	1167	1376	-
		%	12,8	18,9	13	5	22	25,9	-
	Korkut	Oy	602	-	3	671	-	-	-
		%	47,2	-	0,2	52,6	-	-	-
	Malazgirt	Oy	243	1420	-	295	-	1951	21
		%	4,3	25,2	-	5,2	-	34,7	0,4
	Varto	Oy	17	21	703	19	-	951	1481
		%	0,5	0,6	20	0,5	-	27,1	42,2
	Toplam	Oy	9590	10540	2533	9528	4839	7450	2231
		%	17,7	19,5	4,7	17,6	8,9	13,8	4,1

1999 yerel seçimlere doğru giderken, seçim sonuçlarında belirleyici olan bir takım meseleler tezahür etmiştir. Bu hibrit rejimin bir sonucu olarak ifade edilebilir. Yani 28 Şubat 1997 askerinin tekrar siyasete müdahale ederek siyaseti dolayısıyla da toplumu yeniden dizayn etme teşebbüsüdür. Keza Milli Güvenlik kararıyla muhafazakâr sağ ya da İslâmcı kimliğiyle tanımlanan RP, hükümetten çekilmek zorunda bırakılmıştır. 16 Ocak 1998 yılında ise “laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldi” gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılmıştır. Bu karardan yola çıkılarak laik devlet düzenini güven altına almak için “irtica” olarak tanımladıkları faaliyetlere, cemaatlara ve tarikatlara operasyonlar yapılmış, İmam Hatipler ise meslek lisesine çevrilmiştir (Ertunç, 2013: 477-481; Akın, 2016: 37-43). Bu olayların akabinde 16 Şubat 1999'da

Abdullah Öcalan yakalanarak Türkiye'ye getirilmiştir (Yiğit, 2018: 122). Yine 18 Nisan 1999'da Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş HADEP'in yerel seçime katılmasını engellemek için vermiş olduğu dilekçe Anayasa mahkemesi tarafından reddedilmiştir (Watts, 2014: 149). İşte bu atmosfer altında yapılmış olan 1999 yerel seçiminde Türkiye genelinde il genel meclisi oy oranı baz alındığında RP'nin yerine kurulmuş Fazilet Partisi (FP), bir önceki seçimde %19,13 ile kazanmış olduğu 28 belediye başkanlığının altına düşerek %16,48 ile 16 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Yine bu atmosfer sürecinde MHP ise Türk siyasal hayatında ilk kez %17,7 ile 21 ilin belediye başkanlığını kazanarak birinci parti olmuştur. Daha önce ifade edildiği gibi siyasi yasaklar nedeniyle yerel seçime giremeyen Kürt siyasi hareketi ise ilk kez siyasal bir örgüt olarak HADEP çatısı altında yerel seçime katılmıştır. Katılmış olduğu bu seçimde Türkiye genelinde %3,48 oy oranıyla 6 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Türkiye genelindeki bu harita Muş özelinde de kendini göstermiştir. Hibrit yönetimden kaynaklı askerin siyasal alana müdahalesiyle oluşan anti-demokratik bir süreçte ve siyasal rekabetin eşit olmadığı bir atmosferde daha önce Muş merkez belediye başkanlığını kazanmış olan FP, bu seçimde kaybetmiştir. MHP, Muş siyasal yaşamında ilk kez merkezde %21,7 ile belediye başkanlığını kazanmıştır. Kürt siyasi hareketinin ilk örgütsel temsilcisi olarak HADEP ise girmiş olduğu seçimde %25,9 ile Bulanık, %34,7 ile Malazgirt, %27,1 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlığını kazanmıştır. MHP ve HADEP'i ön plana çıkaran böylesi bir durum ise Türkiye'deki siyasal atmosferin tezahürü sonucu etki-tepki yaklaşımı ile açıklanabilir. Dolayısıyla 1999 yerel seçimi için milliyetçi siyasal bilicinin ve rekabetin gerek Türkiye genelinde gerek ise Muş özelinde kendisini önemli derecede hissettirmiş olduğu tespiti yapılabilir. Öyle ki HADEP, 1999 milletvekili genel seçiminde %10 barajının altında kalmış olmasına karşın Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde (Doğu Anadolu'da %15,5 Güneydoğu Anadolu'da %21,4) en fazla oyu almıştır (YSK, 1983-2007).

Bu seçim Kürt siyasi hareketinin siyasal örgütlenmesinin yeniden düzenlenmesi açısından bir milat olarak değerlendirilebilir. Türk siyasal yaşamında bu hareket, Türkiye genelinde % 10 barajını aşmadığı için meclise girebilmek adına diğer partiler ile ittifak yapmak zorunda kalmıştır. İttifak yapamadığı dönemlerde meclis dışında kalmıştır. %10 baraj nedeniyle meclise girmeye zorlanan Kürt siyasi hareketi, bu kez siyasal mücadelesini daha fazla önem verdiği yerel seçimleri kazanarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda bu, Kürt siyasetinin var olma mücadelesi olarak da değerlendirilebilir (Watts, 2014: 117-120).

Tablo 9. 1994 ve 1999 Yerel Seçimlerinde Siyasal Katılım (YSK,1994, 1999; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	1994				1999			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
Merkez	20449	16413	80,3	14863	23758	18436	77,6	16261
Hasköy	3728	3190	85,6	3117	4120	3619	87,8	3513
Bulanık	6474	5133	79,3	4649	7813	5676	72,6	5312
Korkut	1026	890	86,7	856	1490	1346	90,3	1276
Malazgirt	6096	5302	87	4705	7645	5945	77,8	5627
Varto	4096	3613	88,2	3185	4501	3667	81,5	3508
Toplam	60511	49490	81,8	45433	74040	58314	78,8	54099

1994 ve 1999 Muş yerel seçimlerinde siyasal katılımın 1984 ve 1989 Muş yerel seçimlerine nazaran ne oranda olduğu incelendiğinde, 1994'te %81,8 ile bir önceki seçimlerden daha fazla olduğu görülmüştür. Ancak 1999'da ise %78,8 ile 1984 (%81,6) ve 1994 seçimlerine göre biraz daha düşük olmuştur. 1999'da siyasal katılımın düşmesinin gerekçesi, 28 Şubat 1997'de askeri yönetimin siyasal alana müdahale ederek toplumu yeniden dizayn etmeye çalışmasıyla açıklanabilir. Yani siyasal katılımın düşmesinin nedeninin askerin gölgesi altında demokrasinin temel kriterlerini sağlayacak koşulların yeterliliği noktasında toplumda oluşan tereddütlerle ilgili olduğu söylenebilir.

1990-2000 yılları arasında dikkat çeken hususlar iki noktada toparlanabilir. İlki, bir taraftan askerin siyasal ve toplumsal alana müdahale ederek oluşan otoriter rejimin diğer taraftan seçimlerin, referandumun ve siyasal katılımın olduğu demokrasinin bir arada bulunduğu hibrit yönetim, önceki yıllarda olduğu gibi devam etmiştir. Bu noktada 28 Şubat süreci önem arz ettiği söylenebilir. İkincisi, HEP, DEP ve HADEP süreci dikkate alındığında siyasal yasakların, siyasal baskıların ve güvenlik problemlerin olduğu bir dönem niteliği taşır. Bu durum Kürt siyasi hareketinin, kendi varlığını yeniden farklı siyasal örgütlemelerle devam ettirmesini sağlamış ve kimliğe dair siyasal bilincin daha da pekişmesine neden olmuştur. Ayrıca 1980 darbesiyle getirilen Türkiye geneli %10 baraj sistemi Kürt siyasi hareketinin meclise girmesinde engel olarak karşısına çıkmıştır. Bu durum Kürt siyasi hareketinin kendi siyasal mücadelesini ve varlığını devam ettirmesini sağlayacak yerel seçimlere ağırlık vermesine neden olmuştur. 1999 yerel seçiminde HADEP'in 37 il ve ilçe belediye başkanlıklarını kazanmış olduğu dikkate alındığında Kürt siyasi hareketi, yerelde başarı gösterip daha güçlü bir şekilde örgütlenerek, çevrenin merkez üzerinde etkili olabileceği bir siyasal mücadele alanı sağlanmaya çalışmış olduğu söylenebilir. Ortaya konan bu politik anlayışın sonraki süreçte de devam ettirilmiş olduğu ifade edilebilir.

2000-2019 Hâkim Parti Dönemi (AK Parti): Merkez Sağ ve Kürt Siyasi Hareketinin İktidar Mücadelesi

2000-2018 yılları arasında birden fazla parti bulunmasına karşın her seçimde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti'nin) iktidara gelmiş olması bu yılların Türk siyasi yaşamında, hâkim parti dönemi olarak ifade edilmesine imkân sağlamıştır (Altunoğlu, 2015: 21-24). Uzun bir süre iktidarlığını koruyan hâkim parti olarak AK Parti, ülkede ortaya çıkan ekonomik ve siyasi krizlerin bir neticesi olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Nitekim Türk siyasi hayatında “Kara Çarşamba” olarak da bilinen 4 Nisan 2001 ekonomik krizi, Milli Güvenlik kurulu toplantısında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Başbakan Bülent Ecevit'e Anayasa kitapçığını fırlatmasıyla ve bir esnafın yazarkasayı Başbakan'ın önünü atmasıyla kendini açık bir şekilde göstermiştir. İşte böylesi bir süreçte, krizlerle baş edebilecek alternatif reçete olarak yeni partiler, siyaset arenasında kendilerini göstermeye başlamışlardır. Kapatılan FP yerine 20 Temmuz 2001'de Saadet Partisi (SP) kurulmuştur. Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde 20 Temmuz 2001'de ise AK Parti kurulmuştur. Aynı zamanda bu krizler DSP, MHP ve ANAP'dan oluşan koalisyon hükümetinin 3 Kasım 2002'de erken seçim kararı almasına neden olmuştur.

Türk siyasi yaşamında 1990-2000 yılları arasındaki yaklaşık on yıl süren koalisyonlar dönemi, 2002 milletvekili genel seçiminde AK Parti'nin almış olduğu %34,3 oy oranıyla tek başına hükümet kurabilmiş olmasıyla sona ermiştir. AK Parti, bu başarısını seçmenin çoğunluğunun desteğini alarak 2007, 2011 ve 2015 milletvekili genel seçimlerinde de göstermiştir. Kürt siyasi hareketini temsil eden DEHAP ise, 2002 milletvekili genel seçimlerinde Türkiye genelinde %6,23; Doğu Anadolu bölgesinde %20,2; Güneydoğu Anadolu bölgesinde 27,6; Muş özelinde ise %38,1 oranında oy almasına karşın (YSK, 1983-2007) Türkiye geneli %10 barajını aşamadığı için meclise milletvekili gönderememiştir. Bundan dolayı Kürt siyasi hareketi 2007 ve 2011 milletvekili genel seçimlerine bağımsız olarak girmiştir. Milletvekili seçimlerinde %10 baraj engeli nedeniyle meclise girmekte zorlanan Kürt siyasi hareketi, bir önceki seçimle birlikte yerel seçimlere önem vermeye başlamıştır. Milletvekili seçimlerini yerel seçimlerle telafi etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda siyasi örgütlenme, talep ve muhalefeti yerelde daha fazla güçlenerek sağlamaya çalışmıştır. Yerelde sağlamış olduğu bu başarı Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde her daim hâkim parti olarak AK Parti ile iktidar mücadelesi içinde olmasına neden olmuştur.

2004 yerel seçimine doğru giderken DEHAP, 24 Mayıs 2002'de Murat Karayalçın liderliğinde yeni kurulmuş olan Sosyaldemokrat Halk Partisi (SHP)

ittifak yapmıştır (Watts, 2014: 108). SHP, yapılan bu ittifak ile seçimde Türkiye genelinde %5,15 oranında oy alarak beşinci parti olmuşken AK Parti %41,67 ile birinci parti olmuştur. AK Parti, kazanmış olduğu 1750 belediye başkanlığından Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde 11 il belediye başkanlığını 1 büyükşehir belediye başkanlığını almışken SHP, DEHAP ile yapmış olduğu ittifak neticesinde 64 belediye başkanlığının pek çoğunu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden almıştır. Kazanmış olduğu belediyelerden Şırnak, Hakkâri, Batman, Tunceli il belediye başkanlıklarını ve Diyarbakır büyükşehir belediye başkanlığını almıştır.

Tablo 10. 2004 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 2004)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		AK PARTİ	SHP	CHP	MHP	DYP	ANAP	GENÇ PARTİ	ŞAADET PARTİSİ	
2004	Merkez	Oy	6807	4792	214	170	4656	-	65	2273
		%	35,6	25,1	1,1	0,8	24,3	-	0,3	11,9
	Hasköy	Oy	512	-	-	-	14	1692	1801	8
		%	12,7	-	-	-	0,3	41,9	44,7	0,1
	Bulanık	Oy	1758	2254	33	1974	-	-	23	62
		%	28,8	36,9	0,5	32,3	-	-	0,3	1,0
	Korkut	Oy	659	-	3	-	702	-	-	2
		%	48,1	-	0,8	-	51,2	-	-	0,1
	Malazgirt	Oy	2538	2735	-	-	484	-	154	33
		%	42,4	45,7	-	-	8,0	-	2,5	0,5
	Varto	Oy	1393	2162	213	-	10	-	29	10
		%	36,4	56,5	5,5	-	0,2	-	0,7	0,2
	Toplam	Oy	22559	13621	2587	2570	9507	3050	2752	5580
		%	35,4	21,4	4,1	4	14,9	4,8	4,3	8,8

2004 yerel seçimlerinde Muş'ta ise AK Parti, % 35,6 ile yalnızca il belediye başkanlığını kazanmışken SHP ise girmiş olduğu seçimde %36,9 ile Bulanık, %45,7 ile Malazgirt, %56,5 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlığını kazanmıştır. Bu seçimde Muş'un Korkut ilçesi seçmeninin %51,2 gibi önemli bir oranla tercih ettiği partilerden biri de Genç Parti olmuştur. Genç Parti Türkiye genelinde %2,41 oy oranıyla 13 belediye başkanlığını kazanmıştır. Genç partinin kurucusu Cem Uzan, sahip olduğu medya ve maddi gücünden yararlanarak seçim kampanyasında önemli bir hedef kitlesine ulaşmış olması beklenmeyen bir siyasal tercih olmuştur (Özpolat, 2016: 61-64). Muş ili geneline bakıldığında AK Parti'nin %35,4 ile birinci SHP'nin %21,4 ile ikinci parti olduğu görülür. Ayrıca 2004 yerel seçiminde sadece Muş seçmeni, bölgedeki diğer illere nazaran il merkezi düzeyinde SHP ile DEHAP ittifakına daha az oy vermiştir. Fakat ilçe düzeyinde önemli oranda oy almıştır (Watts, 2014: 2019).

Bu dönemde vurgulanması gereken önemli konulardan biri de 2007 Anayasa değişikliği referandumu meselesidir. AKP cumhurbaşkanı adayı olarak gösterdiği Abdullah Gül, muhalif partilerin seçime katılmadan 357 oy alarak ilk

turda mecliste çoğunluğu sağlamasına karşın Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt 27 Nisan “E-Muhtıra” ile bu seçime karşı çıkmış ve eski Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu’nun mecliste 367 milletvekili olmadığını gerekçe göstererek seçimin geçersiz olduğunu öne sürmüştür. CHP, bu durumu Anayasa Mahkemesine taşıyarak seçimi iptal ettirmiştir (TBMM, 2012: 1252-1262). Bunun üzerine AKP, 22 Temmuz 2007 yılında erken seçime gitmiştir. Seçim sonrasında Abdullah Gül Cumhurbaşkanı seçilmiştir. AKP, bu sorunun tekrardan yaşanmaması için 21 Ekim 2007’de Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine dair Anayasa değişikliği için referanduma gitmiştir. Referandum sonucunda Türkiye genelinde %69,1 oranında “Evet” oyu alarak Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır. Muş ilinde ise, %93,2 gibi büyük bir oranla “Evet” oyu ile sonuçlanmıştır (TUİK, 2008: 6, 47-48).

Tablo 11. 21 Ekim 2007 Cumhurbaşkanı’nın Halk Tarafından Seçilmesine Dair Anayasa Değişikliğine Dair Referandum Sonuçları (YSK, 2007)

Referandum Yılı	21 Ekim 2007			
	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Verenlerin oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Verenlerin oranı (%)
İlçe				
Bulanık	23524	92,1	2026	7,9
Malazgirt	16680	94,7	937	5,3
Merkez	51841	97,0	1601	3,0
Varto	8266	69,2	3676	30,8
Hasköy	10787	97,9	237	2,1
Korkut	9687	96,3	373	3,7
Toplam	120785	93,2	8850	6,8

Bu referandum ile yetkili ancak sorumsuz bir Cumhurbaşkanı modeli ortaya çıkarılmıştır. 1961 Anayasasında güçlü Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulmamasına karşılık 1982 Anayasasında etkili ve yetkili Cumhurbaşkanlığı makamı sistem içerisinde merkezi bir konum edinmiştir. Böylece 1982 Anayasasında Cumhurbaşkanlığı, siyaset içinde yer alan güçlü adaylar için cazip bir makam haline getirilmiştir (Alkan, 2013: 302-315).

2009 yerel seçimine doğru giderken 2005’te Anayasa Mahkemesi tarafından “demokratik cumhuriyet, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği” (Resmi Gazete, 2011) gerekçesiyle kapatma davası açılan DEHAP, dava sonuçlanmadan kendisini fesh etmiştir. Kürt siyasi hareketi aynı yıl içerisinde bu kez DEHAP’ın yerini alacak olan Demokratik Toplum Partisi’ni (DTP’yi) kurmuştur. 2009 yılında ise Anayasa Mahkemesi

tarafından "devletin bölünmez bütünlüğü eylemlerin odağı haline geldiği, terör örgütü tarafından kurulduğu, Abdullah Öcalan'dan talimat aldığı" (DTP Kapatıldı BDP Açıldı, 2009) gerekçesiyle kapatılan DTP yerine ise Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) açılmıştır. BDP genel başkanlığına da Muş milletvekili Nuri Yaman getirilmiştir.

Tablo 12. 2009 Yerel Seçim Sonuçları (TUİK, 2018b)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		AK PARTİ	DTP	CHP	MHP	BBP	ANAP	SAADET PARTİSİ	BGMZ	
2009	Merkez	Oy	14005	10315	377	805	-	-	1668	-
		%	50,6	47,2	1,3	2,9	-	-	6,0	-
	Hasköy	Oy	1508	-	6	20	1250	-	14	-
		%	30,0	-	0,1	0,3	24,9	-	0,2	-
	Bulanık	Oy	2979	4100	44	57	-	-	721	-
		%	37,5	51,6	0,5	0,7	-	-	9,1	-
	Korkut	Oy	721	22	3	-	-	-	732	-
		%	48,6	1,4	0,2	-	-	-	49,4	-
	Malazgirt	Oy	3642	3793	19	-	-	-	23	-
		%	47,7	49,7	0,2	-	-	-	0,3	-
	Varto	Oy	1027	1988	610	16	-	-	16	-
		%	27,8	53,9	16,5	0,4	-	-	0,4	-
	Toplam	Oy	33278	26750	2072	978	1250	179	7626	394
		%	42,7	34,3	2,7	1,3	1,6	0,2	9,8	0,5

2009 yerel seçiminde Türkiye genelinde AK Parti birinci parti olmasına karşın, bir önceki seçime nazaran oy oranı düşmüşken Kürt siyasi hareketini temsil eden DTP'nin oyu ise artmıştır. AK Parti, Türkiye geneli yerel seçiminde %38,39 ile kazanmış olduğu 1442 belediyeden Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde %38,7 ile 11 il belediye başkanlığını ve 1 büyükşehir belediye başkanlığını almışken DTP, %28,0 ile 96 belediye başkanlığını almıştır. Kazanmış olduğu belediyelerden Siirt, Iğdır, Van, Şırnak, Hakkâri, Batman, Tunceli il belediye başkanlıklarını ve Diyarbakır büyükşehir belediye başkanlığını almıştır. Muş'ta ise AK Parti, % 50,6 ile il %30 ile Hasköy ve %48,6 ile Korkut ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmışken DTP ise, girmiş olduğu seçimde %51,6 ile Bulanık, 49,7 ile Malazgirt, %53,9 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmıştır. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki, bir önceki seçime göre AK Parti ile Kürt siyasi hareketi arasındaki demokratik iktidar mücadelesi daha ön plana çıkmıştır.

2014 yerel seçimine giderken BDP, milletvekilleri 2012 yılında kurulmuş olan Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP'nin) çatısı altına girmiştir (Coşkun, 2015: 11). Fakat BDP belediye başkanları ve yerel yöneticileri aynı partide kalmaya devam etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle Kürt siyasi hareketi bir taraftan milletvekili genel seçimlerine Türk solunu (Tekdemir: 2016: 1233-1234) da HDP

çatısı altında toplayarak siyasal mücadelesini gerçekleştirmeye çalışmış diğer taraftan bu mücadelesini BDP çatısı altında yerelde sağlamıştır. Kürt siyasi hareketinin farklı kulvarlarda farklı parti isimleri altında politik tercihte bulunması Türkiye geneli %10 baraj sistemiyle açıklanabilir. Böylece bir yönüyle meclise girmek ve “*daha geniş kesimlere ulaşabilmek için yerel, bölgesel ve etnik bir siyasal dilden sıyrılarak Türkiyeli bir kompozisyon ve dil üretmek*” (Coşkun, 2015: 13-14) adına farklı partilerle ittifak yapmış diğer yönüyle yerelde güçlü ve etkili bir siyasal örgütlenmeyi sağlayarak merkeze siyasal tercihlerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca HDP ile aynı yıl yani 2012’de İslamcı ve Kürt kimliği ile Hür Dava Partisi (HÜDA-PAR) kurulmuştur (Koç vd., 2015: 264).

Tablo 13. 2014 Yerel Seçim Sonuçları (TUİK, 2018b)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		AK PARTİ	BDP	CHP	MHP	BBP	HÜDA PAR	SAADET PARTİSİ	BĞMZ	
2014	Merkez	Oy	18837	15955	456	988	344	529	1432	-
		%	48,3	40,9	1,1	2,5	0,8	1,3	3,6	-
	Hasköy	Oy	2908	59	16	1800	4	-	747	-
		%	52,5	1,0	0,2	32,5	0,1	-	13,4	-
	Bulanık	Oy	4495	4553	256	-	-	-	106	522
		%	45,2	45,8	2,5	-	-	-	1,1	5,2
	Korkut	Oy	926	88	-	1	5	693	14	-
		%	53,6	5,1	-	0,05	0,2	40,1	0,8	-
	Malazgirt	Oy	2017	3343	-	-	-	-	142	-
		%	23,7	39,3	-	-	-	-	1,6	-
	Varto	Oy	1012	2735	501	18	38	-	10	-
		%	23,4	63,3	11,6	0,4	0,8	-	0,2	-
	Toplam	Oy	37701	31504	2975	3334	1069	1344	6826	557
		%	41,6	34,8	3,3	3,7	1,2	1,5	7,5	0,6

2014 yerel seçiminde Türkiye genelinde ve bölgesel bazda AK Parti, bir önceki seçime göre oy oranını arttırmış olmasına karşın kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı azalmışken Kürt siyasi hareketini temsil eden BDP’nin bölgesel oy oranı ve kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı artmıştır. Keza AK Parti, Türkiye genelinde %42,7 ile 800 belediye kazanmışken BDP, 4,16 ile 97 belediye başkanlığını kazanmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde AK Parti, %47,2 ile 7 il belediye başkanlığını ve 1 büyükşehir belediye başkanlığını almışken BDP, %31,5 ile 9 il belediye başkanlığını ve 1 büyükşehir belediye başkanlığını almıştır. Muş’ta ise bir önceki seçimle benzer bir tablo ile karşılaşırız. AK Parti, %48,3 ile il, %52,5 ile Hasköy ve %53,6 ile Korkut ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmışken BDP ise, girmiş olduğu seçimde %45,2 ile Bulanık, 39,3 ile Malazgirt, %63,3 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmıştır. Bir önceki seçime göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde AK Parti, kazanmış olduğu belediyelerin bir kısmını Kürt

Siyasi hareketine karşı kaybetmiştir. Bu durum Kürt siyasi hareketinin 1999 yerel seçiminden sonra yapılan her seçimde daha da güçlendiğini göstermiştir. Böylece diyebiliriz ki, Kürt siyasi hareketinin yerelde güçlenmiş olması, AK Parti ile arasındaki demokratik iktidar mücadelesini daha etkili bir hale getirmiştir.

Öte taraftan 2000-2018 yılları arasında yapılmış olan üç yerel seçime katılım oranını incelediğimizde, seçmen katılımı her seçimde artarak devam etmiştir. Bu durum dönemler arasında oluşan siyasal atmosfer ile açıklanabilir. Diğer bir ifadeyle toplumsal hafızayı etkileyen siyasal süreç, seçmenin demokratik siyasal katılımında belirleyici olduğu söylenebilir.

Tablo 14. 2004, 2009 ve 2014 Yerel Seçimlerinde Siyasal Katılım (YSK, 2004; TÜİK, 2018b)

Seçim Yılı	İlçe	Merkez	Hasköy	Bulanık	Korkut	Malazgirt	Varto	Toplam
2004	Seçmen Sayısı	29885	5282	9696	1815	9500	5687	93395
	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	20093	4144	6454	1418	6303	3978	66650
	Seçime Katılma Oranı (%)	67,2	78,4	66,5	78,1	66,3	69,9	71,4
	Geçerli Oy Sayısı	19090	4029	6104	1369	5978	3823	63702
2009	Seçmen Sayısı	37179	7222	10729	1734	9972	5927	104429
	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	29068	5107	8315	1539	7969	3862	81175
	Seçime Katılma Oranı (%)	78,1	70,7	77,5	88,7	79,9	65,1	77,7
	Geçerli Oy Sayısı	27667	5015	7944	1481	7624	3688	77884
2014	Seçmen Sayısı	49359	7007	13411	1946	11323	6195	115115
	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	40743	5633	10410	1781	8941	4567	94421
	Seçime Katılma Oranı (%)	82,5	80,3	77,6	91,5	78,9	73,7	82
	Geçerli Oy Sayısı	38934	5538	9932	1727	8498	4314	90621

2004 Muş yerel seçiminde %71,4; 2009'da %77,7; 2014'te ise %82 oranında siyasal katılım gerçekleşmiştir. Seçmenin her seçimde artarak sandığa yönelmiş olması siyasal irade tarafından, siyasetin askerinin ve anti-demokratik uygulamaların gölgesinden sıyrılarak daha demokratik bir siyasal atmosfer oluşturulduğu inancının seçmene verilmesiyle açıklanabilir. Keza 2007'de Ergenekon Davası süreciyle derin devlete karşı yargılamaların ve 2012'de 12 Eylül 1980 askeri darbe sorumlularının yargılama sürecinin başlamış olmasıyla açıklanabilir. Askerinin siyasete peyderpey müdahil olarak Türk siyasal yaşamında oluşturduğu mağduriyetler göz önünde bulundurulduğunda oldukça belirleyici olduğu vurgulanabilir. Dolayısıyla siyasal irade sahibinin toplumun bizzat kendisi olduğu inancının verilmiş olması, demokratik siyasal katılımın giderek artmış

olmasını sağladığı söylenebilir.

Türk siyasal yaşamının demokratik sürecine haliyle siyasal katılımına olumsuz etkisi olduğu düşünülen parlamenter sistemin ülkenin siyasal kültürüyle siyasal sisteminin uyumsuzluğuyla açıklandığı görülür. Nitekim Türk siyasal yaşamı teoride parlamenter sistem ile yönetildiği vurgulansa da aslında tek parti dönemi ve ardından gelen askeri darbelerle siyasetin belirlendiği hibrit rejimin etkili olduğu söylenebilir. İşte bu durum, Türkiye’yi sivil siyasetin ve toplumsal katılımın daha da etkili olmasını sağlayacak yeni bir demokratik sistem arayışına itmiştir. 16 Nisan 2017 tarihine geldiğimizde Türkiye, yeni bir sistem arayışına girmiştir. Bu yeni sistemde Anayasa’nın 18 maddesinin değişikliği referanduma götürülerek “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” kurulmaya çalışılmıştır.

Tablo 15. 2017 Anayasa Değişikliği Referandum Sonuçları (YSK, 2017)

Referandum Yılı	27 Nisan 2017			
İl	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Oranı (%)
Muş	87314	%50,56	85370	%49,44

2017’de yapılan referandumda Türkiye genelinde %51,41 “Evet” oyu ile Anayasa’da yapılan değişikliklerle yeni hükümet sistemine geçiş sağlanmıştır. Bu referandumda Muş ise %50,56 “Evet” oyu ile Türkiye paralelinde bir sonuç ortaya koymuştur. Bu yeni sistem ile 2019 yerel seçimine giderken MHP tabanından ayrı bir siyasi parti ihtiyacı hissedilmiştir. 5 Ekim 2017 Meral Akşener liderliğinde “İyi Parti” kurulmuştur. Bu seçimde iki ittifak grubu oluşmuştur. Biri, “cumhur ittifakı” adı altında AK Parti, MHP, BBP ve ANAP’ın birlikteliği diğeri, “millet ittifakı” ile CHP, İyi Parti, Saadet Partisi ve DP’nin beraberlikleridir. Bu ittifak çerçevesinde il ve ilçelerde gösterilecek olan adaylar paylaşılmış, gösterilmiş olan adaylar ittifak partileri tarafından desteklenmiştir. Bazı il ve ilçelerde ise bağımsız hareket edileceği kararlaştırılmıştır. Bu süreçte HDP, belirli illerde tek taraflı “millet ittifakına” destek vereceğini açıklamıştır.

Tablo 16. 2019 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 2019)

Seçim Yılı	İlçe	Parti						
		AK PARTİ	HDP	MHP	CHP	İYİ PARTİ	BĞM Z	
2019	Merkez	Oy	15919	15381	-	386	-	12701
		%	34,76	33,59	-	0,84	-	27,73
	Hasköy	Oy	2638	46	2193	12	22	-
		%	44,39	0,77	36,90	0,20	0,37	-

Bulanık	Oy	4381	6294	-	-	598	75
	%	38,32	55,06	-	-	5,23	0,66
Korkut	Oy	1201	255	266	108	-	-
	%	65,41	13,89	14,49	5,88	-	-
Malazgirt	Oy	3641	3638	-	1829	-	-
	%	39,75	39,72	-	19,97	-	-
Varto	Oy	1145	2048	26	775	-	534
	%	25,15	44,98	0,57	17,02	-	11,73
Toplam	Oy	28925	27662	2485	3110	620	13310
	%	59,95	57,33	5,15	6,44	1,28	27,58

2019 yerel seçiminde AK Parti'nin, bir önceki seçime göre Türkiye genelinde kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı azalmışken bölgesel bazda oy oranını arttırmıştır. HDP'nin ise Türkiye genelinde ve bölgesel olarak kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı azalmıştır. Keza AK Parti, Türkiye genelinde %44,3 ile 575 belediye kazanmışken HDP, 4,2 ile 58 belediye başkanlığını kazanmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde AK Parti, %43,5 ile 7 il belediye başkanlığını ve 5 büyükşehir belediye başkanlığını almışken HDP, %28,2 ile 5 il belediye başkanlığını ve 3 büyükşehir belediye başkanlığını almıştır. Muş'ta ise HDP bir önceki seçime göre bir belediyeyi AK Parti'ye karşı kaybetmiştir. AK Parti, %34,76 ile il, %44,39 ile Hasköy, 39,75 ile Malazgirt ve %65,41 ile Korkut ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmışken HDP ise, girmiş olduğu seçimde %55,06 ile Bulanık, %44,98 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmıştır.

Tablo 17. 2019 Yerel Seçiminde Siyasal Katılım (YSK, 2019)

Seçim Yılı	2019			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
İlçe				
Merkez	62279	48245	77,47	45796
Hasköy	7272	6031	82,93	5943
Bulanık	15853	12236	77,18	11432
Korkut	2178	1960	89,99	1836
Malazgirt	11,966	9591	80,15	9159
Varto	6664	4921	73,84	4553
Toplam	106212	82984	80,26	78719

2019 Muş yerel seçiminde, bir önceki seçime benzer olarak %80,26 oranında önemli bir siyasal katılım gerçekleşmiştir. Bu durum 15 Temmuz 2016 askeri darbe girişiminin halk tarafından bastırılmasıyla da izah edilebilir. Keza süreç topluma, siyasete yön verebilecek bir katılım ruhu sağlamıştır. Bu ise önemli bir siyasal katılımı gerçekleştiren demokratik bir atmosferin habercisi olduğu söylenebilir.

2000-2014 yılları arasında Türkiye geneli yerel seçimlerde AK Parti, kazanmış olduğu belediyelerle her ne kadar iktidarlığını korumuş olsa da bir önceki seçime nazaran kazanmış olduğu belediyeler azalmıştır. Bu noktada AK Parti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 2004 ve 2009 seçimlerinde 12 il merkez belediye başkanlığını kazanmış olmasına karşın 2014’de 8 belediye kazanmıştır. Fakat 2019 seçiminde bölgede kaybettiği belediyeleri kazanarak yeniden 12 belediyeyi elde etmiştir. Kürt siyasi hareketi ise aynı bölgede 2004’te 5, 2009’da 8, 2014’de 10 il merkez belediye başkanlığını kazanarak istikrarlı bir başarı sağlamıştır. Ancak 2019 yılında 8 belediye kazanmış olması istikrarlı yükselişini sekteye uğratmıştır. 2000-2019 yılları arasında AK Parti, Türkiye geneli ve bölgesel anlamda yerel seçimlerde kazanmış olduğu belediyeleri kaybetmiş olmasına karşın, Muş yerel seçiminde kazanmış olduğu belediyeleri arttırmıştır. Keza AK Parti, kurulduğundan bu yana katıldığı 2004 yerel seçiminde yalnızca il merkez belediye başkanlığını kazanmış, 2009 ve 2014 yerel seçimlerinde, il merkez belediye başkanlığının yansıra Hasköy ve Korkut ilçelerini, 2019 da ise Malazgirt ilçesini de kazanarak gücünü korumuş, başarısını artırarak devam ettirmiştir. Bu ara dönemde yapılan yerel seçimlerde Kürt siyasi hareketi ise, ekseriyetten Bulanık, Malazgirt ve Varto ilçelerini kazanarak bölgesel istikrarlılığını Muş ilinde de sağlamıştır. Dolayısıyla 2000-2019 yılları arası, Kürt siyasi hareketi ile hâkim bir parti olarak AK Parti’nin demokratik iktidar mücadelesi olarak tanımlanabilir.

Sonuç

Günümüz demokrasinin vazgeçilmez iki unsuru yöneten ile yönetilenlerdir. Demokrasiden bahsedebilmemiz için ise bu iki unsur arasındaki ilişkinin “halkın yönetimine” tekabül etmesi gerekir. Yani toplumun yönetime dâhil edilmesidir. İşte bunu sağlayacak olan en önemli araçlar; referandum ve seçimdir. Demokraside seçimler, iktidarın halk egemenliğine dayanarak idare edildiği inancını sağladığı ölçüde ehemmiyet kazanır. Demokraside nasıl ki seçimler önem arz ediyorsa seçmenin tercihini etkileyecek özgür irade ortamına müdahale edilmemesi gerektiği de ehemmiyetlidir. Şayet siyasal tercihler noktasında egemen olan seçmen değil de iktidarı elinde bulunduranlar ise tam bir demokratik sistemden bahsedilemez. Böylesi bir durum da seçmen egemen olarak hareket edilmesi istenilen vatandaşın başka bir şey değildir. Seçmen, iktidarı elinde bulunduranlar tarafından kendi gayeleri uğruna araçsallaştırılmış olur. Burada amaç kamuoyunun olmadığı, kamuoyunun istem dışı rıza ile yönlendirildiği ve iktidarı elinde bulunduranların iradesinin yansıtıldığı bir durumdur. Bu bakımdan seçimler var olmasına karşın halkın bağımsız iradesini yansıtmadığı ve iktidarı elinde bulunduranların iradesinin bir yansıması olduğu

sistem hibrit rejim olarak tarif edilebilir. Yani hem demokratik nitelikler hem de otoriter nitelikler barındırır. İşte bunu 1980-2000 yılları arası gerek Türkiye'nin gerek ise Muş'un demokrasi sürecinde görmek mümkündür.

Muş'ta demokrasi süreci için bir taraftan demokratik diğer taraftan otoriter tasnifte bulunulması Türk siyasal hayatından bağımsız ele alınamamasıyla alakadardır. Keza 1980-2000 yıllarının ilk dönemlerinde askeri darbeye oluşan otoriter sistemin hâkimiyeti görülmüştür. Sonraki dönemlerde “Olağanüstü Hal Kanunu”nun getirilmiş, siyasi partilerin kapatılmış, siyasetçilerin siyasetten men edilmiş, kurulacak ve seçime girecek partilerin MGK'nın kararına bağlanmış olması göstermektedir ki, hem Türkiye de hem Muş'ta yapılan referandum ve yerel seçimler askeri yönetimin gölgesi altında gerçekleşmiştir. Haliyle bir taraftan askeri darbeye oluşan otoriter yönetim devam ettirilmeye diğer taraftan demokrasinin temel niteliklerinden seçim ve özgür iradenin askeri idarenin gölgesi altında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İşte böylesi bir süreç hibrit rejim olarak ifade edilebilir. Ayrıca 1980-2000 yılları arasında askeri siyasal yönetimden sivil siyasal yönetime doğru bir seyir izlendiği söylenebilir. Ancak bu kısa demokrasi dalgalarının olduğu bir süreçtir. 1987 referandumu ile siyaset yapmaları yasaklanan siyasetçilerin siyasi yasakları kaldırılmış olması ve sonraki süreçte seçimlerin yapılmış olması bu bağlamda değerlendirilebilir. Kısa bir demokrasi olması ters dalgalar ile karşılaşmasıyla açıklanabilir. Bu ters dalgalardan biri, yapılmış olan seçimlerin ve seçilmiş sivil siyasi iktidarın 28 Şubat 1991'de askerinin müdahalesi ile karşılaşmış olmasıdır. İkincisi RP, FP örneğinden yola çıkarak muhafazakâr partilerin ve HEP, DEP, HADEP gibi Kürt siyasi hareketinin yasaklarla karşılaşmış olmasıdır. Üçüncüsü, 2002 yılına kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde “Olağanüstü Hal Kanunu”nun devam etmiş olmasıdır.

Muş ilinde bilhassa 1990 sonrası seçimlerde Kürt siyasi hareketi, en fazla tercih edilmiş ikinci parti olmasına rağmen Türkiye genelinde %10 barajını aşmadığı için meclise girememiştir. Nitekim 1995 ve 1999 milletvekili genel seçiminde HADEP, Muş'ta seçmenlerin ekseriyetinin oyunu alarak tercih edilen birinci veya ikinci parti olmasına rağmen Türkiye genelinde %10 barajını aşmadığı için meclise girememiştir. Bu yüzden Kürt siyasi hareketi bazı dönemlerde %10 baraj sorununu öteki partilerle ittifak yaparak aşmaya çalışmıştır. Mesela merkez solu temsil eden SHP ile Kürt siyasi hareketi kimliğiyle HEP arasında yapılmış ittifak neticesinde SHP 1991 seçiminde, Muş'tan büyük bir destek alarak dört milletvekilinin üçünü kazanmıştır. Yine 1989 yerel seçiminde SHP ile yapılmış ittifak neticesinde Varto ve Bulanık belediye başkanlıklarını kazanmış olması bu konuda dikkat çekicidir. Dolayısıyla

1980 askeri darbe ile getirilmiş olan Türkiye geneli % 10 baraj sistemi, siyasi baskılar, yasaklar ve parti kapatmaları Kürt siyasi hareketinin siyaseten mücadele alanını farklılaştırmasına neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte Kürt siyasi hareketi yerel seçimleri kazanıp güçlenmeye çalışarak bir taraftan kendi varlığını korumaya çalışmış diğer taraftan yerelde güçlü bir biçimde örgütlenerek merkez ile olan siyasal mücadelesini yerelden sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Kürt siyasi hareketi, Türkiye genelinde 1999 ve sonraki yerel seçimlerde oy oranını arttırmış ve daha güçlü bir şekilde örgütlenmiştir. Keza Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kazanmış olduğu belediye başkanlıklarını yapılmış olan her seçimde istikrarlı olarak arttırmış olması bu açıdan değerlendirilebilir. Benzer şekilde 2000-2014 süresince Muş'ta hâkim parti olarak AK Parti ile olan demokrasi mücadelesinde Malazgirt, Varto ve Bulanık belediye başkanlıklarını kazanmış ve bu başarıyı istikrarlı bir şekilde devam etmiş olması önem arz etmektedir. Ancak bu istikrarı, 2019 seçiminde Malazgirt'i kaybetmiş olmasıyla sekteye uğramıştır. AK Parti ise, 2000-2014 sürecinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kazanmış olduğu belediyeleri bir sonraki yerel seçimde kaybetmeye başlamıştır. Muş'ta ise AK Parti, bölgeye kıyasla 2004 yerel seçimlerinden sonraki iki seçimde il merkezi, Hasköy ve Korkut, 2019 da ise Malazgirt ilçelerini kazanarak istikrarlı bir yükseliş sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- AĞAOĞULLARI, M. A. (2014), *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- AĞAOĞULLARI, M. A. ve KÖKER, L. (2009), *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara, İmge Kitabevi.
- AĞAOĞULLARI, M. A., ÇULHA, Z. F., & ERGÜN, R. (2009), *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- AHMAD, F. (2014a), *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AHMAD, F. (2014b), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- AKIN, Ş. (2016), "Darbeler ve Batı Medyası: 28 Şubat Darbesi Üzerinden Bir Analiz", *Liberal Düşünce Dergisi*, S.84, ss.35-56.
- AKKOYUNLU, F. K. (2014), "The Rise and Fall of the Hybrid Regime: Guardianship and Democracy in Iran and Turkey", *Doctoral Dissertation*, The London School of Economics and Political Science (LSE).

- ALKAN, H. (2013), *Karşılaştırmalı Siyaset: Başkanlık ve Parlamenter Sistemler Işığında Yarı Başkanlık Modelleri*, İstanbul, Açılım Kitap Yayınları.
- ALTAN, C. (2005), “Genel Seçimler-Yerel Seçimler İlişkisi (1983-2004)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, S.12, ss.174-190.
- ALTUNOĞLU, M. (2015), *2015 Seçimleri ve Türkiye’de Hâkim Parti Dönemi*, İstanbul, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- BAĞCE, H. E. (2015), “Türkiye’de Siyasi Partiler ve Seçimler 1946-2015”, İçinde: *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Seçim Kampanyaları: Araftaki Seçim*, Ed. Edip Asaf Bekaroğlu, ss.17-60, İstanbul, Vadi Yayınları.
- BORA, T. (2017), *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, H. (2009), “Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi”, *Doktora Tezi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- COŞKUN, V. (2015), *7 Haziran Seçimine Doğru Halkların Demokratik Partisi (HDP)*, İstanbul, SETA.
- DAHL, R. A. (2001), *Demokrasi Üstüne*, Çev. Betül Kadioğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi.
- DONAT, Y. (1987), *Yavuz Donat'ın Vitrininden: Özal'lı yıllar, 1983-1987*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- DUVERGER, M. (1986), *Siyasal Rejimler*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Sosyal Yayınlar.
- ERTEN, E. (1996), Türkiye’de Temsil Anlayışı ve Milletvekillerinin Parti Değiştirmesi, *Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- ERTUNÇ, A. C. (2013), *Cumhuriyetin Tarihi*, İstanbul, Pınar Yayınları.
- ETE, H. (2009), *Örgüt ile Parti Olma Geriliminde DTP*, İstanbul, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- GİLBERT, L., ve MOHSENİ, P. (2011), “Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes”, *Studies in Comparative International Development*, 46(3), pp.270-297.
- HALE, W. (2014), *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- HOBBS, T. (2004), *Leviathan*, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- HUNTINGTON, S. P. (2007), *Üçüncü Dalga: 20. Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, Kıta Yayınları.
- İNÖNÜ, E. (2007), *Anılar ve Düşünceler I*, İstanbul, Boyut Yayınevi.
- KALAYCIOĞLU, E. (2007), “1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış:

- Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, İçinde: *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, ss.471-500, Bursa, Alfa Yayınları.
- KOÇ, Y. (2012), “Sosyo-Politik Parametreler Açısından Van’daki Siyasal Temsil Anlayışı: İl Merkezi Üzerine Bir Araştırma”, *Yüksek Lisans Tezi*, Malatya, İnönü Üniversitesi.
- KOÇ, Y. ve Palabıyık, A. (2015). “Cemaatten Partiye, Şiddetten Siyasete: 2015 Seçimlerinde Hür Dava Partisi”, İçinde: *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Seçim Kampanyaları: Araftaki Seçim*, Ed. Edip Asaf Bekaroğlu, ss.259-289, İstanbul, Vadi Yayınları.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (2010), *Batılulaşma & Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, Profil Yayıncılık..
- LİNZ, J. J. (2012), *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, Liberte Yayınları.
- LOCKE, J. (2004), *Hükümet Üzerine İki İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara, Babil Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, H. (2000), Siyasal Tarih (1960-1980), İçinde: *Türkiye Tarihi 4*, Ed. Sina Akşin, ss.185-264, İstanbul, Cem Yayınevi.
- ÖZDEMİR, M. (2010), “Nitel veri analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.1, ss.323-343.
- ÖZPOLAT, A. (2016), “Türk Siyasetinde Reklam Gerçeği: Cem Uzan Örneği”, *Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- PALABIYIK, A. (2018), *Kürtler Sol ve Sekülerleşme: HDP Üzerine Eleştirel Düşünceler*, İstanbul, Pınar Yayınları.
- ROUSSEAU, J. J. (2010), *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, İş Bankası Yayınları.
- SARIBAY, A. Y. (2001), *Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- SARTORİ, G. (1971), *Demokrasi Kuramı*, Çev. Deniz Baykal, Ankara, Siyasi İlimler Türk Derneği.
- SELÇUK, S. (1987), *Temsili Ve Katılımcı Demokrasinin Kökeni*, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- SCHUMPETER J. A. (2007), *Kapitalizm, Sosyalizm Demokrasi*, Çev. Hasan İlhan, Ankara, Alter Yayıncılık.
- TANÖR, B. (2000), “Siyasal Tarih (1980-1983)”, İçinde: *Türkiye Tarihi 5*, Ed. Bülent Tanör ve Korkut Boratav, ss.23-158, İstanbul, Cem Yayınevi.

- TANÖR, B. (2007), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TBMM (2012), *Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*, D.24, Y.Y.3, C.1, S.376, Kasım.
- TEKDEMİR, Ö. (2016), “Radikal Plüralist Demokratik Parti Olarak HDP'nin “Başka Türkiye” Önerisi: Hasım Politikası, Agonizm ve Popülizm”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.7, ss.1211-1240.
- TURGUT, H. (1986), *12 Eylül Partileri*, İstanbul, ABC Yayınları.
- TÜİK (1984), *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları: 1984*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Aralık.
- TÜİK (1989), *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları: 1989*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Aralık.
- TÜİK (2008), *Halk Oylaması Sonuçları: 2007, 1988, 1987,1982, 1961*, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Mayıs.
- WATTS, N. F. (2014), *Sandıkla Meydan Okumak: Türkiye’de Kürtlerin Siyasi Yolculuğu*, Çev. Bilgesu Sümer, İstanbul, İletişim Yayınları.
- YAVAŞGEL, E. (2014), *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- YİĞİT, H. H. (2018), “1980-2000 Yılları Arasında Türkiye’de Gerçekleşen Genel Seçim Sonuçları Üzerine Mekânsal Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C.9, S.22, ss.117-137.
- YÜZBAŞIOĞLU, N. (1996), “Türkiye’de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Bunlara İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Nasıl Bir Seçim Sistemi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 55(1-2), ss.103-150.

Elektronik Kaynaklar

- DTP Kapatıldı BDP Açıldı (2009), https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULUTENI/2469_2009_0000_0158_0000/0008.pdf, Erişim tarihi: 30 Aralık 2018.
- Resmi Gazete (2011), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/07/20110709-7.htm>, Erişim tarihi: 30 Aralık 2018.
- Siyasi Partiler Kanunu (1983), <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18027.pdf>, Erişim tarihi: 23 Aralık 2018.
- Seçim Kanunu (1983), <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18076.pdf>, Erişim tarihi: 23 Aralık 2018.

- TUİK (2018a), <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul>, Erişim tarihi: 25 Ağustos 2018.
- TUİK (2018b), <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/yerel.zul>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- TUİK (2018c), http://www.tuik.gov.tr/VeriTabanlari.do?vt_id=34&ust_id=110, Erişim tarihi: 12 Aralık 2018.
- YSK (1983-2007), <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK (1984), <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1984Mahalli-Tuik.pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK (1989), <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1989Mahalli-Tuik.pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(1994),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/1994/BelediyeBaskanligi/Pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(1999),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/1999/BelediyeBaskanligi/Pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(2004),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/2004/BelediyeBaskanligi/Pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(2007),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2007Referandum/KesinSonuclar/mus.pdf>, Erişim tarihi: 06 Eylül 2018.
- YSK (2017), <http://www.ysk.gov.tr/tr/16-nisan-2017-anayasa-degisikligi-halkoylamasi/5002>, Erişim tarihi: 06 Eylül 2018.
- YSK Kararı (1983), http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18221_1.pdf, Erişim tarihi: 23 Aralık 2018.
- YSK (2019), <http://www.ysk.gov.tr/tr/31-mart-2019-mahalli-i%CC%87dareler-secimi/77916>, Erişim tarihi: 27 Nisan 2019.

TÜRKİYE’DE PARA POLİTİKASININ ÖDEMELER BİLANÇOSUNA ETKİSİ: 2003-2015¹

Sebahattin KOÇ², Bekir GÖVDERE³

Geliş: 08.05.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.561899

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisinde para politikasının ödemeler bilançosu üzerindeki etkisini analiz etmektir. Çalışmada analiz dönemi olarak 2003-2015 yılları seçilmiştir. Değişken olarak reel faiz oranları, reel efektif döviz kuru, M2 para arzı, kredi hacmi, büyüme oranları ile cari işlemler dengesi kullanılmıştır. Çalışmada serilerin durağanlığını test etmek için ADF (Augmented Dickey-Fuller) birim kök testi kullanılırken; etki-tepki fonksiyonları, Varyans ayrıştırması ile VAR analizi yapılmış ve nedenselliğin tespitinde Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Nedensellik testi sonuçlarına göre; cari açıktan reel efektif döviz kuru, reel faiz oranları, M2 para arzı ve kredi hacmine doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca büyüme oranından cari işlemler açığına doğru tek yönlü bir nedensellik söz konusudur. Cari açıktaki değişikliğin nedenleri olarak sırasıyla büyüme oranları, reel efektif döviz kuru, reel faiz oranları ve kredi hacmi varyans ayrıştırması ile tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Para Politikası, Cari İşlemler Dengesi, Enflasyon Hedeflemesi, Reel Efektif Döviz Kuru, VAR Analizi

¹ Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2017 yılında yapılan “Türkiye’de Para Politikasının Ödemeler Bilançosuna Etkisi:2003-2015” isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr.Öğr.Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi İİBF, skoc@beu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1911-445X>.

³ Prof.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF, bekirgovdere@sdu.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7923-2183>.

THE EFFECTS OF THE MONETARY POLICY ON THE BALANCE OF PAYMENTS IN TURKEY: 2003-2015

Abstract

The main purpose of this study is to analyze the effect of monetary policy on the balance of payments in Turkey. In the study, 2003-2015 years were selected as the analysis period. Real effective exchange rate, real interest rates, M2 money supply, loan volume, growth rates and current account balance were used as variables. In the study, while the ADF (Augmented Dickey-Fuller) unit root test was used to test the stability of the series; The VAR analysis was performed with the effect-response functions, variance decomposition and Granger causality test was applied to determine the causality. According to the causality test results; a one-way causality from the current account deficit to the real effective exchange rate, real interest rates, M2 money supply and credit volume. There is also a one-way causality from the growth rate to the current account deficit. Growth rates, real effective exchange rate and real interest rates and credit volume were determined as the reasons of the change in current account deficit by variance decomposition.

Keywords: *Monetary Policy, Current Account Balance, Inflation Targeting, Real Effective Exchange Rate, VAR Analysis*

Giriş

Küresel rekabet ortamında ekonomistlerin ve politika yapımcılarının temel amacı ekonomik istikrarın sürekliliğini sağlamaktır. Ancak bunu yaparken kullanılan araçlar değişkenlik göstermektedir. Uluslararası ekonomik işlemler mal ve hizmet dolaşımı ile finansal varlık dolaşımı şeklinde gerçekleşmektedir. Değinilen işlemlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve yönetilmesi iktisat politikasının temel amaçlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisat politikasını para ve maliye politikasının toplamı olarak değerlendirmek mümkündür. Ele alınan konu özelinde çalışmamızda para politikasının üzerinde durulacaktır. Para politikasının, para otoritelerinin genel ekonomik amaçları gerçekleştirmek için politika araçlarını kullanarak yürüttüğü çalışmalar bütünü şeklinde ifade etmek mümkündür. Para politikasının yürütücüsü olan merkez bankası genel ekonomik gelişmeleri çeşitli politika araçlarını kullanarak kontrol altında tutmaya çalışır.

Son dönemlerdeki finansal küreselleşme ile finansal krizler arasında sıkı bir korelasyon bulunmaktadır. 1990'lardan sonra sırasıyla Meksika, Güney Doğu Asya, Rusya, Brezilya, Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerde meydana gelen finansal krizler, söz konusu ülkelerde refah düzeyinin önemli ölçüde düşmesine neden olmuştur. Yakın bir gelecekte de bu krizlerin ya da benzerlerinin bu ülkelerde ya da başka ülkelerde yeniden ortaya çıkma ihtimali mevcuttur. Bu krizlerle mücadele etmede temel çıkış noktası, yapısal reel çözümler bulmaktır. Ancak yapısal çözümlerin devreye sokulması, kısa vadede çok zor görülmektedir. Ancak çağdaş ekonomilerde bu tür ekonomik problemlerle mücadele konusunda para politikasının etkin bir şekilde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Sözü geçen finansal krizlerin, fon akışındaki ani değişimlerden kaynaklanması, ilgili ülkelerin ödemeler bilançosunda dengesizliklere neden olabilmektedir. Ödemeler bilançosu bir ülkenin uluslararası ticaretini ve ekonomik gücünü gösteren ayna niteliğindedir. Bir ülkenin diğer ülkelerle ekonomik ilişki kurma zorunluluğunun bulunması, ekonomik ilişkilerin belirli bir sistem içerisinde kayıtlara geçirilmesini, muhasebeleştirilmesini ve bundan sonuçlar çıkarılmasını zorunlu hale getirmiştir.

Finansal krizler ile sermaye hareketliliği arasında sıkı bir ilişki olduğu yaşanan ekonomik gelişmelerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Ülke ekonomilerindeki makroekonomik istikrarsızlığın yanında ödemeler bilançosu açıkları da kriz ortamında açık kapı rolünü üstlenmişlerdir. Bu bağlamda ekonomi politikalarının özellikle para otoritelerinin uygulayacağı parasal politikaların krizin giderilmesinde ve önlenmesinde üstlenebileceği rollerin neler olacağı araştırma konusu olmuştur. Diğer taraftan uluslararası ekonomik ilişkilerin göstergesi olan ödemeler bilançosunun ve hatta biraz daraltılırsa cari işlemler dengesi dinamiklerinin kavranması önem arz etmektedir.

Cari işlemler dengesini ve bu dengeyi etkileyen ekonomik göstergeleri konu alan ekonometrik çalışmalar, politika yapıcılara çözüm üretme ve karar verme bakımından yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Benzer çalışmalar cari işlemler dengesinin giderilmesi ve sürdürülebilirliği konusunda para politikasının rolünü tespit etmede önemli ipuçları taşımaları bakımından önemlidir. Bu çalışmada temel amaç, Türkiye ekonomisinde kronikleşen ödemeler bilançosu açıklarını etkileyen parasal faktörleri ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Türkiye'de para politikasının cari açık üzerindeki etkisi ekonometrik olarak analiz edilmiştir.

1.1. Para Politikası

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'na göre, para politikası; fiyat istikrarı, ekonomik büyüme ve istihdam artışı gibi hedefleri gerçekleştirmek amacıyla paranın elde edilebilirliğini ve maliyetini etkilemeye yönelik olarak alınan kararlar, şeklinde tanımlanır. Para politikası, ekonomik istikrarın sağlanması, işsizliğin azaltılması, döviz kuru istikrarının sağlanması ve fiyat istikrarının sağlanması amacıyla devletin; merkez bankası aracılığıyla çeşitli para politikası araçlarını kullanarak ekonomiye müdahale etmesi şeklinde tanımlanabilir.

TCMB Kanununun 4. maddesinde belirtildiği gibi para politikasının birincil amacı, fiyat istikrarını sağlamaktır. Bununla birlikte fiyat istikrarıyla çelişmemesi koşuluyla; yüksek istihdam düzeyi, iktisadi büyüme, faiz oranı istikrarı, döviz piyasası istikrarı, finansal istikrar ve ödemeler bilançosu istikrarı diğer amaçlar olarak sıralanmıştır. Fiyat istikrarı, enflasyonun karar alma sürecindeki etkisini minimize etmek için para politikası otoritelerince temel alınan hedeflerden bir tanesidir. Fiyatlardaki dalgalanmaların ekonomik göstergelerde yarattığı bozulmalar, para otoriteleri için büyük sorun teşkil etmektedir (Özcan, 2006: 4).

Enflasyonun parasal bir olgu olması, para arzındaki artış veya azalışın enflasyonu doğrudan etkilemesi sonucunu doğurmaktadır. Bu durum para politikası otoritelerine, para arzını kontrol ederek enflasyona müdahale etme olanağı sunmaktadır. Enflasyon, para arzı artış oranı yüksek olan ülkelerde; para arzı düşük olan ülkelere göre daha yüksektir (Mishkin, 2000a: 10).

Para politikası amaçlarını gerçekleştirmek için kullanılan yöntemlere bilindiği gibi para politikası araçları denilmektedir. "Para politikası araçları, para politikası amaçlarına ulaşabilmek için kullanılan ve merkez bankasının kontrolü altında olan büyüklükler ya da değişkenlerdir" (Keyder ve Ertunga, 2012: 56).

Para otoriteleri para politikası araçlarını kullanarak hedefledikleri politika amaçlarını gerçekleştirmek için çalışırlar. Genel olarak para politikasının açık piyasa işlemleri, zorunlu karşılık oranları ve reeskont oranları olmak üzere üç temel araçından bahsetmek mümkündür. Bunlara ek olarak ekonomideki güncel gelişmelere bağlı olarak; geleneksel olmayan para politikası araçları şeklinde tanımlanan; zorunlu karşılıklar, altın ve döviz işlemleri için rezerv opsiyon mekanizması (ROM), faizlerin alt ve üst bant olarak belirlendiği faiz koridoru ve

likidite araçlarının kontrolünü amaçlayan likidite yönetimi de araç olarak kullanılabilir. Türkiye'de para otoritesi, 2008 yılından sonra geleneksel olmayan para politikası araçlarını kullanarak hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Merkez bankası bu doğrultuda fiyat istikrarı ile çelişmemesi kaydıyla 2010 yılı sonlarına doğru araç çeşitliliğine gitmiştir. Bu araç çeşitliliği ile hem kredi kanalı hem de döviz kuru kanalının etkinliğini arttıracak bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Küresel krizden sonra merkez bankası, uygulanan enflasyon hedeflemesi rejimini yeni bir para politikası stratejisi geliştirerek esnek enflasyon hedeflemesini uygulamaya koymuştur (Vural, 2013: 62).

Likidite yönetiminde, merkez bankası piyasada fazla likiditeyi değil yeterli likiditeyi sağlamayı amaçlamaktadır. Bu şekilde, gerektiğinde merkez bankası piyasadan fazla olan likiditeyi çekerek veya gerekli olan likiditeyi piyasaya sürerek likidite yönetimini sağlamaya çalışmaktadır. Hangi miktarda likiditenin piyasaya sürülmesi veya çekilmesi gerektiği hususunda merkez bankaları öngörülerde bulunurlar. Olağanüstü ve kriz dönemlerinde merkez bankalarının tuttıkları rezerv miktarının tahmini önem kazanmaktadır (Chailloux vd., 2008:10).

Para politikasının başarısı için amaç ve araçlara ek olarak uyguladıkları stratejiler de büyük önem taşımaktadır. Bunlar; sırasıyla döviz kuru hedeflemesi, parasal hedefleme ve enflasyon hedeflemesidir (Parasız, 2011: 71-72). Merkez bankası, hedef kabul ettiği stratejiye ait verileri elde etmede ve ölçmede sıkıntı yaşamamalıdır. Yine aynı şekilde hedefle ilgili veriye zamanında ulaşması ve kontrolünü sağlaması gerekir. Günümüzde uygulanan strateji olması münasebetiyle çalışmada enflasyon hedeflemesi üzerinde durulmuştur.

Makroekonomik politikaların; düşük enflasyonun yanı sıra yüksek büyüme, düşük işsizlik ve aşırı yüksek olmayan ticari açık gibi birçok amacı mevcuttur. Ancak enflasyon hedeflemesinde esas ilke, para politikasının uzun dönemli öncelikli amacının fiyat istikrarı olmasıdır (Bernanke vd., 2001: 10). Enflasyon hedeflemesi, daha önceki enflasyon verilerinden yola çıkarak belirli bir zaman dilimi içerisinde enflasyon seyrine ilişkin belirli bir düzeyin ya da hedef aralığının kamuoyuna önceden resmi kanallar ile bildirilmesidir.

Enflasyon hedeflemesi stratejisi, merkez bankasının herhangi bir ara amaç kullanmadan direkt olarak hedeflediği enflasyon oranını ve önceden belirlenmiş bu orta vadeli enflasyon hedefini kamuoyuna duyurduğu stratejidir (Büyükkakın ve Eraslan, 2004: 24). Bu hedeflemenin gerçekleşmesi, merkez bankasının tam

fiyat istikrarı yerine, düşük ve istikrarlı fiyat seviyesi hedefini tercih ettiğini gösterir (Erdoğan, 2005: 43).

Enflasyon hedeflemesi rejiminin başarılı bir şekilde uygulanması, belirli makroekonomik, kurumsal ve operasyonel koşulların varlığına bağlıdır. Özatay (2011), enflasyon hedeflemesinin bağımsız bir para otoritesinin varlığı ile başarıya ulaşacağını buna ek olarak güçlü bir bankacılık sistemi ve mali baskınlığın olmamasının da hedeflemenin başarısını olumlu etkileyeceğini belirtmiştir. Merkez bankasının bağımsızlığı enflasyon hedeflemesinin en önemli ön koşullarından biridir. Buradaki bağımsızlık kavramı, merkez bankasının para politikası uygulamalarında serbestçe hareket etmesi anlamına gelmektedir. Bağımsızlık kavramında, araç bağımsızlığı amaç bağımsızlığından önce gelmektedir. Araç bağımsızlığı; para politikası uygulamalarında, merkez bankasının hedeflenen enflasyon oranını yakalayabilmek için kullanacağı para politikası araçlarını kendisinin serbestçe seçmesi ve kullanması anlamına gelmektedir (Jonsson, 1999).

Enflasyon hedeflemesi rejimi, temelde para politikasının yurtiçi sorunlara odaklanmasını sağlarken, yaşanan şoklara müdahale olanağı vermesi bakımından döviz kuru hedeflemesine göre daha aktif bir şekilde kullanılmaktadır. Enflasyon hedeflemesinin başarılı olması için para ile enflasyon arasında ilişkinin istikrarlı olmasına gerek yoktur. Çünkü enflasyon hedeflemesi bu ilişkiye dayalı değildir. Enflasyon hedeflemesi, enflasyonla mücadelede para otoritelerinin sadece bir değişkeni değil birçok değişkeni kullanmasına olanak sunmaktadır. Enflasyon hedeflemesinin en önemli avantajlarından biri şeffaf olmasıdır. Kamuoyu tarafından parasal hedeflemeye göre daha anlaşılır olması en önemli avantajlarından bir tanesi olarak ifade edilir (Mishkin, 2000b).

Para politikasının başarısı için önemli olan konulardan bir tanesi de para politikası aktarım mekanizmasıdır. Para politikasının etki kanalları, paranın ekonomiyi etkileme yollarını ifade etmektedir. Bu kanallar, para politikası değişikliği ile hasıla, istihdam ve enflasyon arasındaki bağlantılar sürecini ifade eder. Bu mekanizma para politikasının toplam talep üzerindeki etkisi ve toplam talebin hasıla, istihdam ve fiyatlar genel seviyesi üzerindeki etkisi şeklinde ifade edilir (Aslan, 2009: 585). "Parasal aktarım mekanizması uygulanan para politikasının makroekonomik değişkenleri hangi kanallar üzerinden hangi sürede ve ne kadar etkileyeceğini ifade etmektedir" (Orhan ve Erdoğan, 2003: 79). Başka bir ifade ile aktarım mekanizması, para otoritesinin uyguladığı para politikalarının

reel kesime ulaşıncaya kadar izlediği yoldur. Merkez bankası para politikası araçları ile ara değişkenleri kullanarak nihai hedefe ulaşmaya çalışmaktadır. Para politikasıyla başlayan uyarı reel kesime ulaşıncaya kadar birçok değişik kanallar izlemekte ve farklı aktarım mekanizmaları söz konusu olmaktadır (Paya, 2012: 124).

Parasal aktarım mekanizması, belirli bir zaman dilimindeki para politikası duruşunun ekonomiyi nasıl etkilediğini değerlendirmek için gereklidir. Diğer taraftan para politikası otoritesinin politika aracını seçerken, zamanlama ve politikaların ekonomiye etkisi konusunda doğru değerlendirme yapması zorunludur. Bu değerlendirmeyi yapmak için, para politikasının reel ekonomiye ve enflasyona etkisinin anlaşılmasına ihtiyacı vardır. Başlıca aktarım kanalları faiz oranı, varlık fiyatları, döviz kuru, kredi ve beklenti kanallarıdır. Uygulanan para politikasının nihai etkilerinin ölçülmesinde bu kanallardan herhangi biri kullanılabilir.

1.2. Ödemeler Bilançosu

Ödemeler dengesi, genel anlamda bir ekonominin belirli bir zaman diliminde dünyanın geri kalanıyla yaptığı işlemleri sistematik olarak özetleyen istatistiksel bir açıklamadır. Daha geniş bir ifade ile ödemeler dengesi; belirli bir dönemde bir ekonomideki yerleşikler ile yerleşik olmayanlar arasında meydana gelen; mal, hizmet ve gelirleri kapsayan ekonomik değerleri, finansal alacak ve borçları, transfer ödemeleri ve rezervlerde meydana gelen değişiklikleri sistematik olarak gösteren istatistiksel bir tablodur (IMF, 1993: 6). Ödemeler bilançosu kavramı 1720 yılında Isaac Gervaire tarafından ortaya atılmış ve David Hume, Adam Smith, David Ricardo, J.Stuart Mill ve Frank W.Taussing tarafından geliştirilmiştir. Ödemeler bilançosu kavramını günümüzde kullanılan haliyle geliştiren ekonomistler ise Gottfried Haberler, Jacob Viner ve James Edward Mead olmuştur (Karluk, 2013: 637).

Ödemeler bilançosu ana kalemleri üç başlık altında izlenebilir. Bunlar, sırasıyla cari işlemler hesabı, sermaye hesabı ve finans hesabıdır. Bunlara ek olarak istatistiki fark olarak nitelendirilen net hata ve noksanlar hesabı ve rezerv varlıklar hesabı da düzenleyici hesap olarak yer almaktadır.

Cari işlemler hesabı, ülkeler arası mal ve hizmet ihracı ile mal ve hizmet ithalinin yanında karşılıksız transferleri kapsayan hesaptır. Cari işlemler hesabı, ülkenin milli gelirini doğrudan etkileyen bir hesap niteliği taşımaktadır. Çünkü cari işlemler hesabı doğrudan yurtiçi üretim ile ilişkilidir. İç üretim sonucu elde

edilen malların ihracatı ve dışarıda üretilen malların ithalatı gelir artırıcı ve azaltıcı etki yaratmaktadır. Cari işlemler bilançosundaki açık veya fazlalık, ülkenin makro değişkenlerini olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Cari işlemler bilançosunun pozitif bakiye vermesi milli geliri artırırken negatif bakiye vermesi milli geliri azaltmaktadır.

Ödemeler dengesinin ikinci kalemi sermaye hesabıdır. Sermaye hesabı; üretilmeyen ve finansal olmayan varlıkların (maddi olmayan varlık niteliğinde olan ticari marka unvan, lisans gibi) elde edilmesi ve elden çıkarılması ile borç affı ve diğer sermaye transferleri gibi sermaye transferlerinden oluşmaktadır (TCMB, 2009). Sermaye hesabında, menkul kıymet ve toprak türünden varlıkların ihraç ve ithali kaydedilir. Bu varlıkların satışı ile banka mevduatları ve diğer varlıkların satışından elde edilen gelirler; yabancı varlıklara yönelik alımlar için yapılan ödemeleri aşarsa -net sermaye girişi diye de adlandırılan- bir sermaye hesabı fazlası söz konusu olacaktır (Dornbush vd., 2011: 151).

Finans hesabı, ödemeler bilançosunun üçüncü kalemidir. Ödemeler bilançosunun dış finansal varlık ve yükümlülük hareketlerini içeren bölümüdür. Finans hareketleri, ülkenin uluslararası finansal varlıklarındaki değişimler ile bu değişimlerden kaynaklanan yükümlülüklerin izlendiği hesaptır (TCMB, 2009: 9).

Ödemeler bilançosunun bir diğer önemli kalemi de istatistiki farkların yer aldığı net hata ve noksan kalemidir. Ödemeler bilançosunda çift taraflı muhasebe sistemine göre denklik esaslı söz konusudur. Buna göre, cari işlemler ile sermaye ve finans hesaplarının mutlak olarak birbirlerine eşit olması gerekmektedir. Ekonominin genel dengesinde fazlalık veya açıklık söz konusu olduğunda bu farkların giderilmesi amacıyla net hata ve noksan kalemi kullanılmaktadır (Öztürk, 2012: 155). Net hata ve noksan kalemi denkleştirici bir nitelik taşımaktadır.

Rezerv varlıklar hesabı resmi rezervler ve uluslararası para fonu kredilerinden oluşmaktadır. Resmi rezervler hesabı otonom olmayan diğer kalemlerdeki açık ya da fazlalıkları denkleştirici bir özellik taşımakta ve merkez bankasının piyasaya müdahalesi sonucu parasal altın ve döviz rezerv değişimlerini içermektedir. Cari işlemler, sermaye ve finans hesaplarında oluşan açık kadar resmi rezervler hesabı borç bakiyesi vermektedir (Mishkin 2000). Merkez bankasının parasal altın rezervleri, döviz rezervleri, özel çekme hakları - SDR, IMF nezdindeki rezerv pozisyonu ve diğer alacak hakları rezerv varlıklar içerisinde yer almaktadır (Eğilmez, 2015).

2- Literatür Araştırması

Para politikası ile ödemeler bilançosu arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar aşağıda özetlenmiştir. Bu çerçevede yapılan çalışmanın yazarı, çalışma dönemi, çalışmanın yapıldığı ülke ve elde edilen sonuçlar Tablo 1' de verilmiştir.

Tablo 1. Literatür Bildirileri

Yazar(lar)- Yayın Yılı	Dönem- Yöntem- Ülke	Sonuçlar
Erbaykal 2007	1987-2006 Toda ve Yamamoto Türkiye	GSYH ve reel efektif döviz kurundan, cari işlemler açığına doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır.
Peker ve Hotunoğlu 2009	1992-2007- VAR- Türkiye	Türkiye'de cari açığın belirleyeni olarak reel döviz kuru, reel faiz oranı ve İMKB değişkenlerinin ön plana çıktığını belirtmişlerdir.
Göçer (2013)	1996-2012- VAR, Johansen ve VEC- Türkiye	Türkiye'de cari açığın sürdürülebilir olduğu ancak bu sürdürülebilirliğin zayıf formda olduğu sonucuna varmıştır.
Çakır ve Süzen (2016),	1980-2014-VAR-Türkiye	Cari açık-dış borç ve cari açık-döviz kuru arasında tek yönlü bir nedensellik tespit etmişlerdir.
Esen vd. (2012)	1988-2010-SVAR-Türkiye	Faizlerin değiştirilmesi ve kredi hacminde meydana gelen değişiklik aracılığıyla cari işlemler dengesi açığının azaltılacağını belirtmişlerdir.
Oktar ve Dalyancı (2011a)	2003-2011-Granger Nedensellik-Türkiye	Uzun dönemde ekonomik büyümenin para politikası ile yönetilebileceği sonucunu ortaya çıkarmışlardır
Bayraktutan ve Demirtaş (2011)	1980-2006-Panel Veri Analizi- Türkiye	Büyüme, yatırımlar ve kamu harcamalarındaki artışın cari işlemler dengesi üzerinde arttırıcı bir etki yaptığını; dış ticaret hadlerindeki iyileşme, dış açıklık oranı, dünya büyüme oranı ve dünya faiz oranlarındaki artışın ise cari işlemler dengesi üzerinde azaltıcı bir etki yaptığını belirtmişlerdir.
Yapraklı (2011)	2001:3-2009:6- Sınır Testi- Türkiye	Para arzının kısa dönemde dış ticaret açığını pozitif olarak etkilediği sonucu elde edilmiştir.
Erdoğan ve Bozkurt (2009)	1990-2008- MGARCH Türkiye	Cari açık ile olan ilişkileri bakımından ihracatın ithalatı karşılama oranı ile petrol fiyatlarının en yüksek korelasyon değerlerine sahip olduğunu belirlemişlerdir.

*Sebahattin Koç, Bekir Gövdere, Türkiye’de Para Politikasının
Ödemeler Bilançosuna Etkisi:2003-2015*

Alptekin (2009)	1992:1-2009:1- VAR Türkiye	Reel döviz kurunun dış dengeyi sağlamada etkin olmadığı sonucu elde edilmiştir.
Kesikoğlu vd. (2013)	1999-2009 VAR- OECD ülkeleri	Orta vadede ekonomik büyümenin, bütçe açığının ve faiz oranının cari açığı etkilediği, döviz kurunun ise herhangi bir etkiye sahip olmadığı sonucunu elde etmişlerdir.
Göçer vd. (2013)	1992-2012- Eşbütünleşme-Türkiye	Kredi hacmi ile cari açık arasında uzun dönemde ilişkinin olduğu belirtmiş
Yılmaz ve Akıncı (2012)	1980-2010- Johansen Eşbütünleşme-Türkiye	İncelenen bağımsız değişkenler ile cari açık arasında, hem tek hem de çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır.
Atış ve Saygılı (2014)	1998-2013- Regresyon Analizi-Türkiye	Türkiye’de cari açığın en önemli belirleyicilerinin büyüme oranı ve dış ticaret hadleri olduğunu ortaya koymuşlardır.
Kılıç (2015)	2004-2014- Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik-Türkiye	Bireysel kredi kartlarından cari işlemler açığına doğru bir nedenselliğin olmadığı sonucuna varılmıştır.
Cicioğlu vd (2013)	2003-2013-Toda Yamamoto, Türkiye	Cari işlemler açığı ile açık piyasa işlemleri arasında nedensellik ilişkisi yoktur, ancak cari işlemler açığından reeskont işlemlerine doğru bir nedensellik vardır.
Aktaş (2010),	1989-2008- VAR-Türkiye	Reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasında bir nedensellik yoktur
Ener ve Arıca (2012)	1980-2009- İki yönlü Panel-21OECD Ülkesi	Cari işlemler dengesi ile reel faiz oranı arasında pozitif bir ilişki vardır.
Bitzis vd. (2008)	1995-2006- Johansen eşbütünleşme-Yunanistan	Kredi genişlemesinin kolaylaşması, finansal serbestleşme, düşük faiz oranları ve mali genişleme yüksek cari işlemler açığına katkıda bulunmaktadır.
Morsy (2009)	1970-2006-Panel Veri-28 Petrol ihracatçısı Ülke	Ekonomik büyüme ile cari işlemler dengesi arasında bir ilişki yoktur.
Steiner (2013)	1970-2009- Panel Veri Analizi	Yerli yatırımların ve düşük faiz oranlarının cari işlemler açığını azalttığı sonucuna varmıştır.
Telatar ve Terzi (2009)	1991-2005-Granger Nedensellik Var Analizi-Türkiye	Ekonomik büyümeden cari işlemler açığına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır.
Sadiku v.d. (2015),	1998Q1-2013Q4-Makedonya	Dış ticaret açığının cari işlemler dengesini negatif etkilerken, finansal gelişme, mali denge ve dış ticaret hadleri ise pozitif etkilemektedir.

Kandil ve Green (2002),	1960-2000- Vektör Hata Düzeltme (VEM)-ABD	Büyüme oranı ile cari işlemler dengesi arasında uzun dönemde ters yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Yurdakul ve Cevher (2015),	2003-2014- Granger Nedensellik-Türkiye	Reel efektif döviz kuru, cari işlemler dengesi/GSYH oranını etkileyen en önemli değişkendir.
Korkmaz vd. (2015)	2003:01-2013:04- Granger Nedensellik-Türkiye	İthalat seviyesi ihracat ve döviz kurundan etkilenmektedir.
Özdamar (2015),	1994-2014- Johansen eşbütünlük testi ve regresyon analizleri-Türkiye	Dış ticaret dengesinin cari işlemler dengesinin güçlü bir açıklayıcısı olduğu, GSYH'nin de istatistiksel olarak cari dengeyi etkilediği sonucuna varmışlardır.
Tiryaki (2014)	1999-2014- Granger Nedensellik Testi-Türkiye	Türkiye'nin yapısal sorunu olan cari açığın kontrol edilmesinde Kredi kısıtlamalarının etkili olduğunu, diğer taraftan bireysel kredi kısıtlamalarının ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini belirtmiştir.
Adıgüzel (2014)	2002-2012- Markov Switching Vektör Otoregresyon modelleri-Türkiye	Türkiye ekonomisinde yapısal sorunlardan kaynaklı olarak genişleme dönemlerine direnç gösterdiği sonucuna varmıştır

Tablo 1'de gösterilen çalışmalarda para politikası araçları ile ödemeler bilançosu arasında karşılıklı etkileşim olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca cari işlemler dengesi açıklarının giderilmesinde ve cari açığın sürdürülebilirliği konusunda reel efektif döviz kuru ve faiz oranlarının etkili olduğu gözlemlenmiştir. Diğer taraftan uzun dönemde büyüme oranları ile cari işlemler dengesi arasında tek veya çift yönlü nedenselliğin olduğunu gösteren çalışmaların yanında; karşılıklı bir nedenselliğin olmadığını belirten çalışmalar da dikkat çekmektedir.

3. Ekonometrik Analiz

3.1. Model ve Veri Seti

Para politikasının aktarım kanalları ile ödemeler bilançosu dengesini etkileyen çok sayıda makroekonomik değişkenden söz etmek mümkündür. Fakat bu konuda yapılan analizler incelendiğinde, ülkelerin özelliklerine bağlı olarak değişkenlerin tamamının, her ülke için anlamlı sonuçlar ortaya çıkarmasının mümkün olmadığı görülmektedir. Bu nedenle kullanılacak değişkenlerin seçiminin dikkatli bir şekilde yapılması önem arz etmektedir. Modelde yer alan değişkenlerin seçimi konusunda, daha önce yapılmış olan bilimsel çalışmalar göz önünde bulundurularak karar verilmiştir.

Çalışmada 2003Q1-2015Q4 analiz dönemi olarak seçilmiştir. Bu dönemleri kapsayan değişkenlerle ilgili veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden(EVDS) alınmıştır.

Türkiye ekonomisinde para politikasının ödemeler bilançosu üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik olarak yapılan çalışmada; bağımlı değişken olarak cari işlemler dengesi (CA); seçilirken; tüketici kredileri ortalama reel faiz oranları (RIR), reel efektif döviz kuru (RER), para arzı (M2), bankacılık sektörüncce kullandırılan tüketici kredileri (CRD) ve büyüme oranları (GRWT) bağımsız değişken olarak seçilmiştir.

3.2. Yöntem

Bu çalışmada Türkiye’de para politikasının ödemeler bilançosu üzerindeki etkisini ölçmek için zaman serisi verileri kullanılmıştır. Çalışmada para politikası ile cari işlemler dengesi arasındaki, ilişki Vektör Otoregresif (Vector Autoregressive:VAR) modeline dayalı, etki tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması ile analiz edilmiştir.

VAR analizinin başarısı için öncelikle yapılması gereken ön testlerden; mevsimsel etkilerden arındırma testi ile durağanlık testleri uygulanmıştır. Durağanlığın tespiti için birim kök testlerinden Augmented Dickey Fuller (ADF) testi uygulanmıştır. Ayrıca ekonometrik çalışmanın güvenilirliği çeşitli testlerle kontrol edilmiştir. Bu kapsamda otokorelasyon testi, değişen varyans testi ve ters kök testi uygulanmıştır. Bütün ekonometrik işlemler bir istatistik paket programı aracılığıyla yapılmıştır.

3.3. Birim Kök Testi

VAR modeli ile çalışma yapabilmek için öncelikle serilerin durağan olmaları gerekmektedir. Durağanlık, zaman içinde serilerin ortalamasının ve varyansının sabit olması anlamına gelmektedir (Tarı ve Bozkurt, 2006: 6). Serilerin durağan olması modeldeki şokların geçici olmasına neden olur, böylelikle modele verilen rassal şokların etkisinin zamanla kaybolması sağlanır ve uzun dönemde serilerin denge seviyelerine dönmesi sağlanır (Göçer, 2013: 231). VAR modellerinde kullanılacak zaman serilerinin durağan olması tercih edilir. Serilerin durağanlığının test edilebilmesi için kullanılan değişkenlerin zamana bağlı olarak değişebilirliğinin bilinmesi gerekir. Modelin durağan olmayan serilerle kurulması, açıklama gücü olan belirlilik katsayısının (R Kare) olması, gerekenden daha yüksek çıkmasına ve bunun sonucunda t ve f test istatistiklerinin geçerliliklerini yitirmesine neden olmaktadır.

3.3.1. Augmented Dickey-Fuller Testi

ADF testinde serilerin durağanlıklarının test edilmesin de aşağıdaki denklemler kullanılmaktadır;

$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t$$
$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (1)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t$$
$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t$$
$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_{1t} + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (3)$$

Dickey ve Fuller (1979); sabitsiz ve trendsiz (1 nolu denklem,), sabitli ve trendsiz (2 nolu denklem) ve sabitli ve trendli (3 nolu denklem) olmak üzere üç farklı model oluşturmuştur. Modellerin birim kök içerip içermediği yani durağanlığı γ' 'nin γ' 'nin durumuna bağlıdır. Buna göre Dickey Fuller test hipotezleri şu şekilde kurulmuştur;

$H_0 H_0: \gamma = 0$ olduğunda $\rho = 1$ $\rho = 1$ olur ve seri durağan değildir.

$H_0 H_0: \gamma < 0$ olduğunda $\rho < 1$ $\rho < 1$ olur ve seri durağandır.

Elde edilen test istatistiği MacKinnon kritik değerleri ile karşılaştırılmaktadır. Dickey-Fuller denklemlerinde hata terimlerinde genellikle otokorelasyon sorunu vardır. Bu bağlamda ΔY_t ΔY_t 'nin gecikmeli değerleri de modele eklenerek bu sorun ortadan kaldırılır. Bu şekilde gecikmeli değerlerin eklenmesi ile yapılan teste Augmented Dickey-Fuller testi denir. Denklem (3), Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwartz Bilgi kriterinin (SIC) veya diğer bilgi kriterlerinin en küçük olduğu optimum gecikme uzunluğunu vermektedir (Tarı, 2015).

Eğer τ istatistiği mutlak değerce MacKinnon kritik değerlerinden büyükse seri durağan, küçükse seri durağan değildir.

Tablo 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları⁴

Değişkenler	ADF Testi Değerleri	Mckinnon Kritik Değerleri		
		% 1	% 5	% 10
<i>CA</i>	-2,50[0]	-4,14	-3,50	-3,17
<i>GRWT</i>	-3,15[1]	-4,15	-3,50	-3,18
<i>CRD</i>	-2,26[0]	-4,14	-3,50	-3,17
<i>MS</i>	-2,36[0]	-4,14	-3,50	-3,17
<i>RER</i>	-3,12[0]	-4,14	-3,50	-3,17
<i>RIR</i>	-1,62[4]	-4,16	-3,50	-3,18
<i>ΔCA</i>	-7,09***[0]	-3,56	-2,92	-2,59
<i>ΔGRWT</i>	-5,34***[3]	-3,57	-2,92	-2,60
<i>ΔCRD</i>	-5,13***[0]	-3,56	-2,92	-2,59
<i>ΔMS</i>	-5,00***[0]	-3,56	-2,92	-2,59
<i>ΔRER</i>	-5,59***[4]	-3,58	-2,92	-2,60
<i>ΔRIR</i>	-5,80***[3]	-3,57	-2,92	-2,60

Birim kök sınavasını (durağanlık analizi) yapmak için Augmented Dickey Fuller (ADF) testinden faydalanılmış ve test sonuçları Tablo 2’de verilmiştir. Yapılan ADF testinde öncelikle düzey değerleri test edilmiş ve bütün değişkenlerin düzey derecesinde durağan olmadıkları tespit edilmiştir. Değişkenlerin birinci dereceden farkları alındıktan sonra MacKinnon kritik değerleriyle karşılaştırma yapılmış ve hepsinin yüzde bir anlamlılık düzeyinde durağan oldukları saptanmıştır. CA, G, CRD, MS, RER ve RIR değişkenleri I(1) olarak saptanmıştır. Değişkenlerin birinci dereceden farklarının alındığını göstermek için Tabloda $\Delta\Delta$ sembolü kullanılmıştır.

3.4. Otokorelasyon, Değişen Varyans ve Normallik Testi

Seçilen gecikme uzunluğunda hata terimlerinin bilinen otokorelasyon ve değişen varyans varsayımlarını sağlaması ve modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmaması gerekir. Bir dönemin hata teriminin kendisinden önce gelen hata terimlerinden etkilenmesine otokorelasyon denir (Göçer, 2015: 101). Modelde otokorelasyon sorunu olup olmadığının test edilmesi için LM testi uygulanmıştır.

⁴ **Not:** Δ sembolü, değişkenlerin birinci farkının alındığını belirtir. [ ] içindeki değerler; ADF testi için, Akaike bilgi ölçütüne (Akaike information criterion: AIC) göre belirlenmiş optimum gecikme uzunluğunu, PP testi için ise Newey-West band genişliğini ifade etmektedir. ** ve *** sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeyinde durağanlığını ifade eder. Serilerin düzey değerleri için sabitli, ve trendli model birinci farkları için sabitli model kullanılmıştır

Tablo 3. Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

LAGS	LM-STAT	Olasılık Değeri
1	34.913	0.520

Yapılan LM testi sonucunda p olasılık değeri 0.05'ten büyük olduğundan (Tablo 3) $H_0: H_0$ reddedilemez olduğundan otokorelasyon yoktur. Otokorelasyon sorunun olmaması, modelin istatistiksel anlamda iyi ve yapısal anlamda tutarlı olduğunu göstermektedir.

Modelde White Testi ile değişen varyans sorunu test edilmiş ve aşağıdaki değerler elde edilmiştir (Tablo 4).

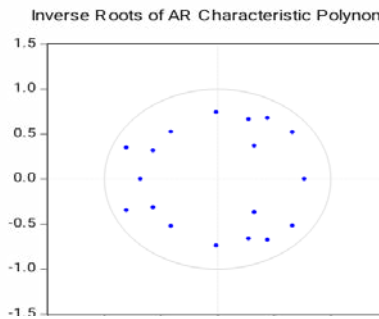
Tablo 4: Değişen Varyans White Testi Sonuçları

Ki-Kare değeri	Serbestlik derecesi	Olasılık değeri
752.775	756	0.5263

Tablo 4'te görüldüğü gibi White değişen varyans testine ait olasılık değeri 0,05'ten büyük çıkmıştır. Bu sonuç, modelde değişen varyans sorununun olmadığını göstermektedir.

VAR analizinde serilerin normal dağılıp dağılmadıklarının da test edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla serilerin otoregresif polinomların ters köklerine grafik olarak bakılır. VAR modeline ait karakteristik köklerin ters kökleri birim çemberin içinde kaldığında kurulan VAR modelinin katsayılarının istikrarlı olduğuna karar verilmektedir. Bu çalışmada ters köklere ait grafik oluşturulmuş ve Grafik 1'de sunulmuştur.

Grafikte 1'de görüldüğü gibi modelin AR köklerinin tamamı dairenin dışına taşmadan dağılmışlardır. Bu da serilerin normal dağıldığı, kurulan modelin katsayılarının istikrarlı ve modelin durağan olduğunu göstermektedir.

Grafik 1. Ters Kökler

3.3. VAR Analizi

Bilindiği gibi VAR modeli, uygulamalı ekonometride, bilhassa finansal ve makroekonomik konularda yapılan çalışmalarda kullanılan önemli tekniklerdendir. Model, her bir değişkenin gecikmeli değerinin, diğer değişkenlerin gecikmeli değerleri üzerine tanımladığı basit çok boyutlu bir zaman serisi tahminleme modelidir. Aynı zamanda yapısal analizler konusunda da araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır.

Önceden belirlenmiş olan eşanlı zaman serisi modellerinde değişkenin içsel (bağımlı) mi dışsal (bağımsız) mı olduğu önceden belirlenmelidir. Buna yönelik olarak Sims; değişken seçiminde keyfiyeti ortadan kaldırmak için bütün değişkenlerin içsel olduğu VAR modelini geliştirmiştir (Tari,2015:451).

Sims, VAR modelini demode olmuş eş anlı denklem sistemlerini devreden çıkarmak ve çalışan verilerin istatistiksel özelliklerinin analizinde kurulmuş belirli modelleri kullanmak için önermiştir (Amisano ve Giannini, 1992). Y ve X gibi iki değişken için basit VAR modeli aşağıdaki gibi ifade edilir;

$$Y_t = \alpha_{10} + \sum_{i=1}^p \alpha_{11i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{12i} X_{t-i} + u_{1t}$$
$$Y_t = \alpha_{10} + \sum_{i=1}^p \alpha_{11i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{12i} X_{t-i} + u_{1t} \quad (4)$$

$$X_t = \alpha_{20} + \sum_{i=1}^p \alpha_{21i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{22i} X_{t-i} + u_{2t}$$
$$X_t = \alpha_{20} + \sum_{i=1}^p \alpha_{21i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \alpha_{22i} X_{t-i} + u_{2t} \quad (5)$$

Burada, $x_t x_t$ ve $y_t y_t$ birbiriyle etkileşimli değişkenleri, $\alpha_{10} \alpha_{10}$ ve $\alpha_{20} \alpha_{20}$ ise sabit terimleri temsil etmekteyken, p optimum gecikme uzunluğunu vermektedir. Modelde $u_{it} u_{it}$ beyaz gürültü (white-noise) hata terimini temsil etmektedir. Denklemlerde sağ taraftaki değişkenler aynıdır ve sabit terim ancak modelde değişkenlerin sıfırdan farklı ortalamalara sahip olması durumunda modele dahil edilir.

VAR modeli matrislerle kısaca şu şekilde gösterilir;

$$y_t = c + \sum_{i=1}^p A_i y_{t-i} + u_t y_t = c + \sum_{i=1}^p A_i y_{t-i} + u_t \quad (6)$$

Yukarıda gösterilen model sadece iki değişken içerdiğinden iki boyutlu bir VAR modelidir. Daha kapsamlı bir VAR modeli ise aşağıdaki gibi formülize edilir.

$$y_t = c + A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + u_t$$
$$y_t = c + A_1 y_{t-1} + A_2 y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + u_t \quad (7)$$

Denklemden (7 nolu) y_t değişken vektörü, c sabit terimler vektörü, A_i parametre matrisi ve u_t hata terimleri vektörüdür. VAR modeli adlandırılırken gecikme sayısı dikkate alınarak adlandırılır. Gecikme sayısı p dikkate alınarak p 'inci dereceden VAR modeli olarak adlandırılır ve VAR(p) olarak gösterilir. Modelde içsel ve dışsal değişken ayrımı yapılmadan bütün değişkenler içsel değişken olarak ele alınır (Tarı, 2015: 452-453).

Sims, VAR modeli tahmininin üç amaca hizmet ettiğini belirtmiştir. Bunlardan birincisi zaman serisi ekonomisi tahmini, ikincisi ekonomik modellerin belirlenmesi ve dizayn edilmesi, üçüncüsü de alternatif politik olayların amaçlarının belirlenmesidir. Sims'e göre bir değişken takımı arasında gerçekten eşanlılık varsa, hepsi aynı biçimde ele alınmalıdır; içsel ve dışsal değişkenler arasında önsel bir ayrım yapılmamalıdır (Gujarati ve C.Porter, 2012: 784).

Parametrelerin doğrudan yorumu VAR analizinde anlamlı sonuçlar doğurmamaktadır. Bundan dolayı model tahmininde elde edilen sonuçların yorumlanması yerine modelde elde edilen artıkların analiz edilmesi gerçekçi sonuçlar vermektedir. VAR analizi sonucunda elde edilen bulgulardan yola çıkılarak, değişkenlerin hata terimlerinde meydana gelen şokların diğer değişkenlere olan etkisini ölçmek için etki-tepki (impulse-response) fonksiyonları ve modelin tahminiyle belirlenen ve tahminin hata varyansını ölçen Varyans Ayrıştırması (Variance Decomposition) teknikleri kullanılmaktadır (Tarı ve Bozkurt, 2006:16). Çalışmada değişkenler arası nedenselliğin tespitinde Granger nedensellik testinden faydalanılmıştır.

3.3.1. Granger Nedensellik Testi

Modelde değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek için 1969 yılında Granger tarafından ortaya atılan ve daha sonra da Hamilton tarafından geliştirilen Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Bu testler uzun dönemli zaman serilerine uygulanabilmektedir. Nedensellik analizi yapabilmek için serilerin durağan olması gerekmektedir. Fakat bu durağanlığın aynı seviyeden olma zorunluluğu yoktur. Granger nedensellik testi verilerin büyüklüğünden, yıllık veya mevsimlik olma durumundan etkilenir. Bununla birlikte bu analizde

gecikmeli değişken sayısı da başarıyı etkilemektedir (Tari, 2015: 437).

Nedensellik testleri değişkenlerin sıralanması için kullanılan tekniklerden bir tanesidir. Analizde nedensellik ilişkisi Granger nedensellik testi ile yapılmıştır. Testin yapılabilmesi için serilerin durağan olması ve fakat bu durağanlığın aynı mertebede olma zorunluluğunun olmaması söz konusudur. Bu kapsamda daha önce 3 gecikmeli olarak kurulan VAR modelinden yola çıkıldığı için; Granger nedensellik testi de optimal gecikme uzunluğu 3 alınarak yapılmıştır.

Tablo 5. Granger Nedensellik Analizi

Boş Hipotez	Gözlem	F- istatistiği	Olasılık
DGRWTS A DCA'nın Granger nedeni değildir.	48	2.29036	0.0925
DCA DGRWTS A'nın Granger nedeni değildir.		1.10707	0.3572
DLNCRDSA DCA'nın Granger nedeni değildir.	48	0.33452	0.8004
DCA DLNCRDSA'nın Granger nedeni değildir.		2.85576	0.0487
DLNMSSA DCA'nın Granger nedeni değildir.	48	0.16774	0.9175
DCA DLNMSSA'nın Granger nedeni değildir.		2.53687	0.0699
DRERSA DCA'nın Granger nedeni değildir.	48	1.61818	0.1999
DCA DRERSA'nın Granger nedeni değildir.		3.96933	0.0142
DRIRSA DCA'nın Granger nedeni değildir.	48	0.69440	0.5608
DCA DRIRSA'nın Granger nedeni değildir.		2.88263	0.0473

Granger nedensellik analizi test sonuçları Tablo 5'te verilmiştir. Buna göre, büyümeden cari açığa doğru bir nedensellik sözkonusu iken cari açıktan büyümeye doğru bir nedensellik tespit edilememiştir. Bu durum büyüme ile cari açık arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Ancak cari açıktan büyümeye doğru bir nedensellik sözkonusu değildir. Cari açık büyümenin Granger nedeni değildir. Bu sonuç Türkiye'de cari açığa rağmen büyümenin tercih edildiğinin göstergesi niteliğindedir.

Toplam tüketici kredi hacmi (DLNCRDSA) ile cari açık (DCA) arasında da tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiş, ancak bu ilişki kredi hacminden cari açığa doğru değil, cari açıktan kredi hacmine doğru çıkmıştır. Bu durum, kredi hacminin cari açığın Granger nedeni olmadığını, fakat cari açığın kredi hacminin Granger nedeni olduğunu göstermektedir. Bu sonuç kredilerin cari açığı etkilemediği ancak cari açığın kredileri etkilediğini göstermektedir.

Analizde, geniş para arzıdan (M2) cari açığa (DCA) yönelik bir nedensellik tespit edilmezken, cari açıktan para arzına doğru bir nedenselliğin olduğu görülmektedir. Cari açık (DCA), para arzının (DLNMSSA) Granger nedenidir.

Cari açığın artması veya azalması, para arzında artışa veya azalışa neden olabilmektedir.

Reel efektif döviz kuru (DRERSA) ile cari açık (DCA) arasındaki ilişkiye bakıldığında; döviz kurundan cari açığa doğru nedensellik söz konusu değilken; tam tersi olarak cari açıktaki değişiklik reel efektif döviz kurunun Granger nedeni olarak ortaya çıkmıştır.

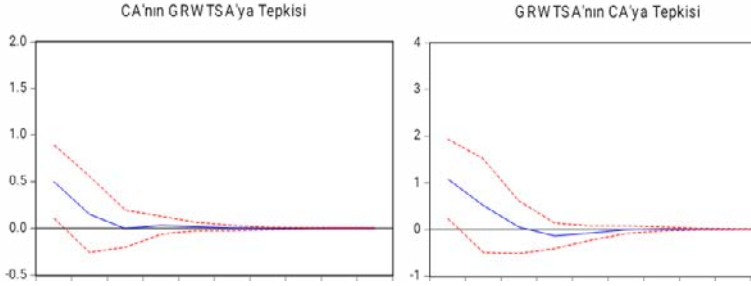
Tüketici kredileri faiz oranları (DRIRSA) ile cari açık (DCA) arasındaki nedensellik analizine göre; cari açıktaki değişiklik kredi faiz oranlarının granger nedeni iken, tüketici kredileri reel faiz oranları cari açığın Granger nedeni değildir. Analize göre cari açıktaki değişiklik kredi faiz oranlarının artması ya da azalmasına neden olabilmektedir.

3.3.2. Etki-Tepki (Impulse-Response) Fonksiyonları

Modeldeki herhangi bir değişkene bir standart hatalık şok verildiğinde bu şoka diğer değişkenlerin verdiği tepkileri ölçmek için kullanılan analize etki-tepki (impulse-response) analizi denir. Etki-tepki analizi ile VAR modelinde kullanılan değişkenlerde meydana gelen değişimlerin modeldeki diğer değişkenlere olan etkisi araştırılmaktadır. Modeldeki bütün değişkenlerin bir birine olan etkileri bu yöntemle tespit edilmektedir.

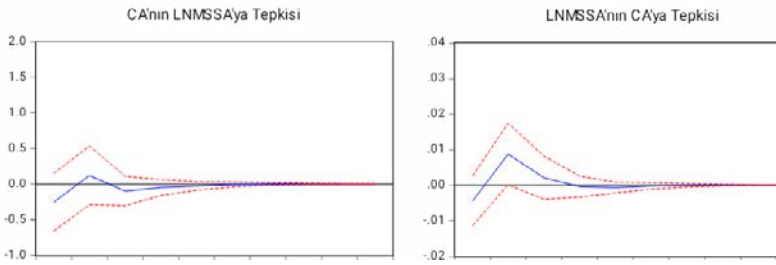
Etki-tepki fonksiyon çıktıları, hem tablo hem de grafik olarak gösterilebilmektedir. Çalışmada sonuçlar grafik olarak gösterilmiştir. Etki-tepki grafiklerinin rahatlıkla anlaşılabilmesi için bazı noktaların göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi etki-tepki fonksiyonları, herhangi bir değişkendeki bir standart hatalık şoka karşı, diğer değişkenlerin (içsel) tepkisini ölçer (Erkılıç, 2006: 79).

On çeyrek dönem için elde edilen etki-tepki fonksiyonları aşağıda şekiller yardımıyla verilmiştir. Söz konusu grafiklerde sistemdeki değişkenlerin hata terimlerinde meydana gelen bir standart hatalık şok karşısında, cari açık değişkeninin verdiği tepki analiz edilmiştir. Analizde gerekli güven aralıkları Monte Carlo simülasyonları kullanılarak elde edilmiştir. Değişkenlerin öncelik sırasında sorun oluşmaması için genelleştirilmiş etki (generalized impulses) seçeneği kullanılmıştır.

Grafik 2. Büyümedeki (GRWTSA) Bir Standart Hatalık Şok Karşısında Cari Açığın (CA) Gösterdiği Tepki

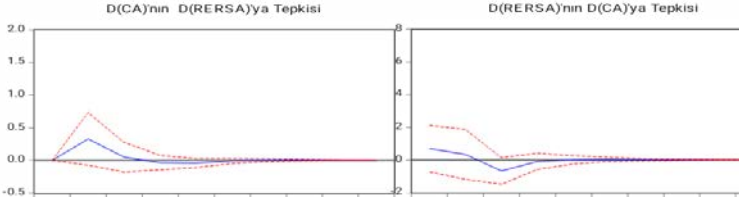
Grafik 2'ye göre, ekonomik büyümedeki bir standart hatalık şok karşısında cari işlemler açığı pozitif ve azalan bir tepki göstermektedir. Cari açığın gösterdiği tepki üç dönem sürmekte ve daha sonra ortadan kalkmaktadır. Diğer taraftan cari açıktaki bir standart hatalık şoka karşılık büyüme oranları aynı yönlü bir tepki vermekte ve bu tepki yaklaşık olarak üç dönem devam etmekte olup, üçüncü dönem sonunda ortadan kalkmaktadır. Türkiye ekonomisinde küçülmelerin yaşandığı dönemde cari açığın azaldığını görmekteyiz. Büyüme ile cari açık arasında pozitif bir korelasyon söz konusudur. Ekonomi büyüdükçe cari açık artarken, ekonomide yaşanan daralmalar sonucunda cari açığın azaldığı dikkat çekmektedir. Büyüme ile birlikte cari açığın artmasının bir nedeni, üretim için gerekli olan hammadde ve ara mallarının dışarıdan ithal edilmesi şeklinde ifade edilebilir.

Grafik 3. Para arzındaki (LNMSA) Bir Standart Hatalık Şok Karşısında Cari Açığın (CA) Gösterdiği Tepki

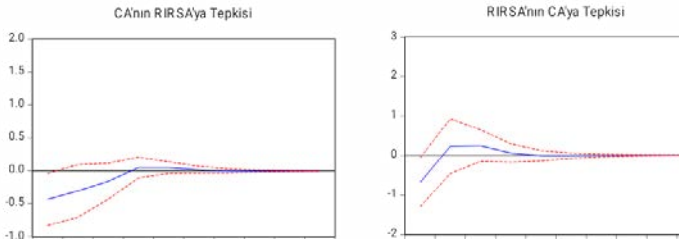
Grafik 3'te, para arzı üzerine bir standart hatalık şok geldiğinde cari açık buna artma yönünde tepki vermekte, sonra dalgalı bir seyir izleyerek 5 dönem sonra şokun etkisi ortadan kalkmaktadır. Bu olgunun arkasında; düşen para arzı ile birlikte ulusal paranın değer kazanması ve kurların düşmesi sonucunda ihracatın azalıp

ithalatın artması, buna bağlı olarak da cari işlemler açığının artması gerçeği yatmaktadır. Bu durum para politikası aktarım kanallarından parasal büyüklükler kanalının çalıştığını göstermektedir. Ancak yaşanan şokun etkisinin kısa süreli ve dalgalı olması şokun geçici olabileceği anlamına gelmektedir.

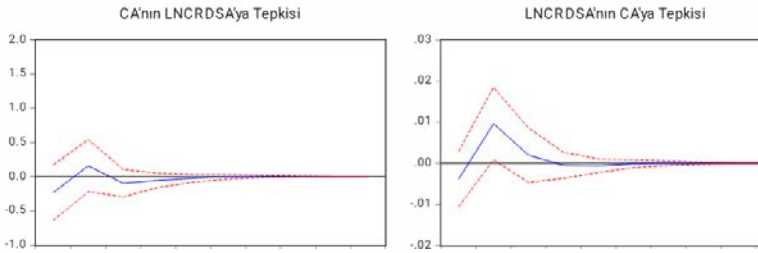
Grafik 4. Reel Döviz Kurundaki (RERSA) Bir Standart Hatalık Şok Karşısında Cari Açığın (CA) Gösterdiği Tepki

Reel efektif döviz kuru ile cari açık arasındaki ilişkiyi gösteren etki-tepki fonksiyonuna göre (Grafik 4), reel efektif döviz kurunda yaşanan bir standart hatalık şok karşısında cari açık başlangıçtan ikinci döneme kadar pozitif artan oranda tepki verirken; ikinci dönemden sonra bu tepki pozitif ve azalan bir seyir izlemiştir. Tepkinin dördüncü döneme kadar devam ettiği ve bu dönemden sonra kaybolduğu dikkat çekmektedir. Reel efektif döviz kurundaki azalış ulusal paranın değer kaybını gösterirken, bu değer kaybı sonucunda ihracat mallarının fiyatları görece olarak azalmakta ve ihracat artışı ile birlikte dış ticaret açığında da azalış meydana gelmektedir. Bunun sonucunda cari açık azaltılmaktadır. Özetle söylemek gerekirse reel efektif döviz kurunda yaşanan herhangi bir şok karşısında, cari işlemler açığı aynı yönde bir tepki vermektedir. Yüksek değerli ulusal para, ulusal malların fiyatlarını göreceli olarak arttırdığından dış ticaret dengesini ithalat lehine ve ihracat aleyhine etkilemektedir. Politika yapıcıları belirli bir oranda bilerek döviz kurlarında artışa ve ulusal paranın değerinin düşük olmasına göz yummaktadır.

Grafik 5. Toplam Tüketici Kredileri Faiz Oranlarındaki (RIRSA) Bir Standart Hatalık Şok Karşısında Cari Açığın (CA) Gösterdiği Tepki

Grafik 5’te, reel tüketici (konut, taşıt, ihtiyaç) kredileri faiz oranlarına bir standart hatalık azaltıcı bir şok uygulandığında cari açık buna negatif ve artan oranda tepki vermektedir. Cari açığın reel faiz oranlarındaki şoka gösterdiği reaksiyon dört dönem devam etmekte ve daha sonra kaybolmaktadır. Bu durum iktisat teorisi ve beklentilerimizle uyumludur, çünkü düşen faiz oranları ile kredi talebinin artması sonucu bireylerin lüks ithal mal talebi artarak cari açığın artmasına neden olmaktadır. Bu şekilde ithalatın artması cari işlemler açığının da yükselmesi ile sonuçlanmaktadır. Para politikası aktarım kanallarından olan faiz oranları kanalının etki tepki fonksiyonları dikkate alınarak cari açığı yönlendirmede aktif olarak kullanılabilceği anlaşılmaktadır.

Grafik 6. Toplam Kredi Hacmindeki (LNCRDSA) Bir Standart Hatalık Şok Karşısında Cari Açığın (CA) Gösterdiği Tepki

Kredi hacmindeki bir standart hatalık şok karşısında cari açık başlangıçta negatif ve artan bir tepki vermekte ve bu tepki 1.5 çeyrek dönem sonra pozitifte dönmektedir. Başlangıçta dalgalı bir şekilde tepki veren cari açığın dördüncü dönem sonunda ortadan kalktığı görülmektedir (Grafik 6). Bu sonuç beklentilerimize ve literatürdeki (Göçer ve diğ. 2013) çalışma ile uyumludur. Banka kredilerinde yaşanan azalış başka bir borçlanma kaynağı bulamayan tüketicilerin dayanıklı tüketim malları, araba ve konut harcamalarında azalışa gitmelerine neden olacaktır. Tüketimde yaşanan daralma ithalatı azaltarak cari açığın azalmasına neden olacaktır. Ancak bu durum üreticiyi kaynak sıkıntısı nedeniyle olumsuz etkileyecek ve üretimde daralmaya neden olacaktır. Üretimde yaşanan daralma ile birlikte ihracat azalacak bunun sonucunda cari açık artış eğiliminde olacaktır.

3.3.3. Varyans Ayırıştırması (Variance Decomposition)

Değişkenlerde meydana gelen değişikliğin yüzde kaçının kendisinden, yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığını göstermek/açıklamak için varyans ayırıştırması yöntemi kullanılır. Varyans ayırıştırmasında dağılımın

dengeye geldiği ilk periyottaki değerler yorumlanır. Varyans ayrıştırması VAR analizinde hedeflenen ikinci fonksiyondur. İncelenen değişkenlerden her birinin varyansında meydana gelen değişimin yüzde kaçının kendi gecikmeleriyle, yüzde kaçının ise diğer değişkenlerce açıklandığını araştırır. Bu analiz değişkenlerin içsel ya da dışsal olup olmadıkları hakkında bir yan değerlendirme olarak da kullanılır (Tarı, 2015) .

Tablo 6. Varyans Ayrıştırması

Period	S.E.	D(CA)	D(GRWTS)	D(LNCRDSA)	D(LNMSSA)	D(RERSA)	D(RIRSA)
1	1.270245	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	1.372378	87.11324	0.083258	8.444956	2.849335	0.652578	0.856635
3	1.447094	78.35154	0.576806	8.241299	6.992690	4.393812	1.443854
4	1.621050	65.21167	11.56454	6.812675	6.583237	6.380102	3.447777
5	1.660849	62.12383	11.26985	7.063978	6.622477	7.524027	5.395834
6	1.710897	59.35574	12.27509	6.673673	7.297668	9.086521	5.311303
7	1.724067	58.54060	12.37680	6.583317	7.476627	8.989337	6.033314
8	1.737123	57.89944	12.48811	6.598709	7.463959	8.958850	6.590931
9	1.743798	57.55542	12.41449	6.654087	7.498050	8.958652	6.919296
10	1.753823	57.26752	12.73348	6.586840	7.502385	8.879671	7.030099

Tablo 6'da varyans ayrıştırması sonuçları verilmiştir. Tabloda, onuncu periyoda kadar verilerin dengeye gelmemesinden dolayı bu periyot baz alınarak değerlendirme yapılmıştır. Dolayısıyla bu periyottaki varyans ayrıştırması sonuçları yorumlandığında, cari açığındaki değişimlerin yüzde 57.26'sinin kendinden, yüzde 12,73'ünün ekonomik büyümeden, yüzde 6,58'inin kredi hacmindeki değişimlerden, yüzde 7.50'sinin para arzından, yüzde 8.87'sinin reel efektif döviz kurundan ve yüzde 7.03'ünün reel faiz oranlarından kaynaklandığı görülmektedir.

Etki tepki fonksiyonları ile varyans ayrıştırmasından elde edilen sonuçlar Türkiye'nin 2000'li yıllardan sonra cari açığa dayalı büyüme stratejisini uyguladığını göstermektedir. Elde edilen bu sonuçlar Çiftçi'nin (2014) belirttiği gibi Türkiye'de uygulanan istikrar programlarının cari açık yaratarak yürütüldüğü ile tutarlı görülmektedir. Çiftçi'ye göre cari açık, büyümenin temel belirleyicisi durumundadır.

Eğilmez (2015), 2000'li yıllara kadar büyümenin bütçe açıkları ile paralel gittiğinin ancak bu yıllardan itibaren bütçe açıklarının azaltılmasının cari açığın artmasıyla gerçekleştiğini belirtmiştir. Türkiye 2000'li yıllara kadar kamu borçlanması ve bütçe açığına dayalı bir büyüme stratejisi belirlerken 2002

yılından sonra ise cari açığa dayalı bir büyüme stratejisi modeline geçmiştir. Bunun sonucunda bütçe açıklarında azalışlar yaşanırken; cari açık büyümeye paralel olarak yükselmiştir. Ancak ne zaman ki cari açık azaltılmaya çalışılmışsa bu dönemlerde büyümede de ciddi oranda düşüşler yaşanmıştır. Çak (2013), 2000 yılından önce Türkiye ekonomisinin iç dinamiklere bağlı bir büyüme stratejisi yürüttüğünü, daha az dışarıya bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Çak, 2000’li yıllardan sonraki ekonomik büyümenin daha yüksek oranlı olduğunu, ancak üretim kaynaklı olmadığını ve istihdam yaratmadığını belirtmiştir.

Sonuç Tartışma Ve Öneriler

Ödemeler bilançosu dengesinin sağlanması ve açıklarının sürdürülebilirliği gelişmiş veya gelişmekte olan çoğu ülkenin temel makroekonomik sorunları arasında yer almaktadır. Yüksek cari açık rakamlarının ekonomide yarattığı sorunlar bu açıkların giderilmesinde hangi yöntemlerin izleneceği konusunda çok sayıda bilimsel çalışmanın temelini oluşturmuştur. Bu kapsamda çalışmamızda para politikasının ödemeler bilançosuna etkisi veya karşılıklı etkileşimlerine yönelik aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Çalışmada uygulanan ekonometrik yöntemler sonucunda elde edilen bulgulara göre, Türkiye ekonomisinde incelenen 2003-2015 dönemine ait cari işlemler dengesi ile para politikası uygulamaları arasında, karşılıklı bir etkileşim olduğu tespit edilmiştir. Nedensellik analizine göre, para politikası aktarım kanallarından döviz kuru kanalı, faiz kanalı, parasal büyüklükler, kredi kanalı ve büyüme oranları ile ödemeler bilançosunu temsilen kullanılan cari işlemler dengesi arasında tek yanlı veya çift yanlı nedensellik tespit edilmiştir.

Çiftçi (2014) yaptığı çalışmada, son yıllarda Türkiye ekonomisinde elde edilen yüksek büyüme oranları ile yüksek cari açık arasında yakın bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Yapılan çalışmaların çoğunda büyümeden cari açığa doğru bir nedensellik söz konusu iken; daha az sayıdaki çalışmada ise, cari açıktan büyümeye doğru bir nedensellik görülmüştür. Kaygısız vd. (2016), çalışmalarında büyüme ile cari açık arasında tek yönlü bir nedensellik tespit etmiş ve yüksek büyüme dönemlerinde cari açığın da hızlı bir şekilde arttığı tezini desteklemişlerdir. Aynı şekilde, Yılmaz ve Akıncı (2012), cari açık ile ulusal gelir arasında bir nedensellik ilişkisi olduğunu ve bu nedenselliğin ulusal gelirden cari açığa doğru olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmamızda elde edilen bulgular, literatürdeki bu çalışmaları destekler niteliktedir.

Türkiye'de sanayi üretiminin büyük çoğunluğu ara malı ve yatırım malı ithalatına bağlı olduğu için, üretim artışı ile birlikte ithalat artmakta ve cari işlemler dengesi açığının da artmasına neden olmaktadır. 2000'li yıllardan sonra, yüksek faiz ve düşük kur politikası sanayi ve ara malı ithalatı açısından dışa bağımlılığı arttıran nedenler olmuştur. Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelere yönelik yüksek faiz oranından kaynaklı kısa vadeli sermaye akımları ile birlikte, yerli paranın değerinin artması sonucunda artan ithalat oranları büyümeyi arttırırken, beraberinde cari açığın da yükselmesine neden olmuştur. Bu sonuç bir kısır döngüye neden olarak ekonomi yönetimini büyüme ile cari açık arasında bir seçim yapmaya zorlamakta ve yüksek kur düşük ulusal para politikasının, bir süre sonra işlerliğini kaybetmesi durumunda büyük ekonomik problemlerin ortaya çıkacağını göstermektedir.

Toplam tüketici kredileri ile cari açık arasında karşılıklı bir etkileşim beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Bu durum sadece kredileri arttırmak veya azaltmak yoluyla, cari işlemler dengesine müdahale etmenin yeterli olmayacağını göstermektedir. Çalışmamızda sadece tüketici kredileri ele alınmıştır. Bu da genel anlamda kredileri değerlendirmek bakımından bir kısıt oluşturmaktadır. Çünkü tüketici kredilerindeki artış tüketimi artırıp ithalata neden olurken, ticari krediler daha çok üretim ve ihracata katkıda bulunacaktır. Bu da kredilerin dış ticaret açığına hem azaltıcı hem de arttırıcı bir etkide bulunacağını göstermektedir. Çalışmamızda tüketici kredilerinin cari açığı etkilediği, fakat bu etkinin beklenen düzeyde olmadığı sonucu elde edilmiştir.

Kredi hacminden cari açığa doğru bir nedenselliğin olmaması; Atış ve Saygılı'nın (2014) da belirttiği gibi, cari açığın temel nedenlerinden biri olarak görülen kredilere yönelik sınırlandırmaların, cari açığı gidermedeki rolünün tek başına yeterli olmayacağını göstermektedir.

Para politikasının bir önemli argümanı da döviz kurlarıdır. Döviz kuru oynaklığı, ülke ekonomisinin kırılganlığını gösterirken, cari işlemler dengesinin hem arttırıcı hem de azaltıcı nedeni niteliğindedir. Döviz kurlarında meydana gelen aşırı dalgalanmalar ihracat ve ithalat dengesizliğine neden olarak, dış ticaret dengesini ve bunun sonucunda cari işlemler dengesini olumsuz etkilemektedir. Para politikasının temel amaçlarından olan döviz kuru istikrarı beraberinde bir diğer amaç olan ödemeler dengesi istikrarına da katkıda bulunacaktır.

Çalışmada elde edilen ampirik bulgulara göre, reel efektif döviz kuru ile cari işlemler dengesi arasında bir etkileşim söz konusudur. Granger nedensellik

analizine göre reel efektif döviz kurundan cari açığa doğru bir nedensellik tespit edilmezken; cari açıktan reel efektif döviz kuruna doğru tek yanlı bir nedensellik olduğu görülmektedir. Bu sonuç, cari açıktaki artışların ekonomik kırılganlığa neden olduğu ve bunun sonucunda döviz kuru oynaklıklarına uygun ortam hazırladığını göstermektedir. Cari açıktaki sürekli artışlar, belirli bir süre sonra döviz kuru krizlerine neden olacaktır.

Kandil ve Greene (2015), Amerika Birleşik Devletleri'nde, reel büyüme ve reel efektif döviz kuru ile cari işlemler dengesi arasında negatif ve etkili bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Kısaca belirtmek gerekirse, hem büyüme oranları hem de reel efektif döviz kuru cari işlemler dengesini negatif etkilemektedir. Boyd ve diğ. (2001), çıktı düzeyinin ve reel döviz kurunun ödemeler dengesi için dışsal olduğunu ve genel olarak, reel döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu çalışmalarında kanıtlamışlardır. Aynı şekilde Erkılıç (2006), reel efektif döviz kuru ile cari açık arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Döviz kurundaki olası bir devalüasyon şokuna karşılık, cari açığın mevcut seviyesinin altına inmesi, tersi durumda ise cari açığın yükselmesi bunun bir sonucu olarak gösterilebilir. Karaçor ve Gerçekler (2012), özellikle reel efektif döviz kurundan dış ticaret hacmine doğru hem kısa hem de uzun dönemde bir nedensellik olduğu sonucuna varmışlardır.

2001 krizinden sonra uygulanan ekonomi politikaları; serbest döviz kuru rejimi çerçevesinde, cari işlemler dengesinin sürekli artan oranda açık vermesini önleyememiştir. Ancak reel efektif döviz kurunda yaşanan düşüşler, ithal malların fiyatını yükseltirken ihraç mallarının fiyatını göreceli olarak azaltmıştır. Bu durum ihracat artışına neden olurken ithalatı yavaşlatmış ve cari açığı önlemede bir yöntem olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan reel efektif döviz kurunda yaşanan artış TL'nin değer kazanmasına ve iç malların fiyatlarının yükselip dış malların fiyatını azaltarak, cari işlemler dengesinin açık yönlü hareket etmesine neden olmuştur. Ülkenin büyüme trendini sürdürebilmesi için üretim malları dediğimiz ara malı ve sermaye mallarının ithalatına ihtiyaç vardır. Bu şekilde büyümenin sürdürülmesi ancak yüksek cari açıkla mümkün olabilmektedir.

Merkez bankasının piyasalara müdahale aracı olarak kullandığı önemli araçlardan bir tanesi de faiz kanalıdır. Çalışmamızda toplam tüketici kredileri reel ortalama faiz oranları bu kapsamda analize dâhil edilmiştir. Enflasyon hedeflemesi rejimi boyunca faiz oranlarında azalışların olduğu dikkat çekerken, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının uygulanmaya başlanmasından günümüze

kadar kısa vadeli faiz oranlarının politika aracı olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Elde edilen bulgular faiz oranları ile cari açık arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu göstermektedir. Granger nedensellik test sonuçları, cari açık ile toplam tüketici kredileri faiz oranları arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Diğer taraftan cari açıktan, tüketici kredileri reel faiz oranlarına doğru bir nedenselliğin olması hem beklentilerimizle hem de literatürle uyum sağlamaktadır. Bu durum yüksek cari açık dönemlerinde ekonomide yaşanan kırılğanlıkla açıklanabilir. Özellikle yüksek cari açığın sürdürülebilmesi için finans kaynaklarına ihtiyaç vardır. Yapılan değerlendirmede Türkiye'de cari açığın finansmanının yabancı sermaye girişlerine bağlı olduğu dikkat çekmektedir. Bu şekilde faizlerin yüksek olması gelişmiş ülkelere var olan sermaye bolluğunun gelişmekte olan ülkelere akması sonucunu doğurmaktadır. Fakat bu durum bir tarafta ülkenin çıkarına gibi görünürken diğer taraftan sermaye maliyetlerini yükselterek reel yatırımları azaltıp kısa vadeli finansal yatırımların yükselmesine neden olmaktadır.

Cicioğlu vd. (2013), politika faizindeki değişikliğin kur ve kredi kanalı aracılığıyla cari işlemler açığını etkilediğini ve cari açık ile faiz oranları arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Esen vd. (2012) tarafından benzer bir çalışma yapılmış ve yapılan çalışmada merkez bankasının politika faizi aracılığıyla kredi kanalı ve kur kanalını kullanarak cari işlemler açığını etkilediğini ve Türkiye ekonomisinde, kur kanalının kredi kanalından daha baskın olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmamızda elde edilen bulgular, faiz kanalının etkilediği kur kanalının cari işlemler dengesi üzerindeki etkisinin, kredi kanalından daha baskın olduğunu göstermiştir. Esen vd. (2012), merkez bankasının uyguladığı faiz politikalarının kısa dönemde düşük, uzun dönemde ise yüksek bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Aynı şekilde Peker ve Hotunluoğlu (2009), Türkiye'de cari açığın faiz oranı ve döviz kuruna duyarlı olduğu sonucuna varmıştır.

Türkiye'de kamuoyu tarafından, zaman zaman kısa vadeli faiz oranlarının yükseltilmesi veya düşürülmesi ile kura müdahale edilmesi gerektiği konusunda tartışmalar gündeme gelmektedir. Faizlerin yükseltilmesi sonucunda serbest döviz kuru rejiminde kurların düşmesi TL'nin değer kazanmasına neden olurken; bunun sonucunda ulusal malların fiyatlarının yükselmesi ihracatı azaltmakta ve cari açığın yükselmesine neden olmaktadır. Diğer taraftan yüksek faiz politikası

maliyet arttırıcı etki yaparak üretimin düşmesine ve ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olabilecektir. Yüksek faiz mi düşük faiz mi tartışmalarının gölgesinde faizin para politikası açısından önemli bir araç olduğu ve gerektiğinde düşürülerek veya arttırılarak piyasaya müdahalenin makroekonomik göstergeleri etkileyeceği yadsınmaz bir gerçektir.

Ekonometrik analiz sonuçlarını genel olarak değerlendirdiğimizde; para politikası ile cari işlemler dengesi arasında bir etkileşim olduğunu söylemek mümkündür. Elde edilen bulgular, para politikası aktarım kanallarından döviz kuru kanalı ve faiz kanalının; kredi ve parasal büyüklük kanallarından daha etkili bir şekilde kullanılabileceğini göstermektedir. Çalışma, politika yapımcılarının cari açığı önlemede para politikasını aktif olarak kullanabileceğini göstermiştir. Ayrıca üretimde dışa bağımlılık, cari açığın temel belirleyicisi olarak çalışmada büyüme oranlarının tespit edilmesiyle kendisini göstermiştir. Bu anlamda uzun vadeli yapısal çözümlerin geliştirilmesi ile birlikte üretimde dışa bağımlılığın azaltılmasına yönelik çözümlerin geliştirilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- ADIGÜZEL, Uğur (2014), Türkiye’de Cari Açığın Asimetrik Davranışının Analizi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 61-74.
- AKTAŞ, Cengiz (2010), Türkiye’de Reel Döviz Kuru İle İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin VAR Tekniği İle Analizi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11), 123-140.
- ALPTEKİN, Volkan (2009), Türkiye’de Dış Ticaret-Reel Döviz Kuru İlişkisi: Vektör Otoregresyon (VAR) Analizi Yardımıyla Sınanması. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2), 132-149.
- AMISANO, Gianni., ve Giannini, Carlo (1992), *Topics in Structural VAR Econometrics*. New York: Springer.
- ASLAN, Hanifi (2009), *Para Teori ve Politikası*. Bursa: Alfa Aktüel.
- ATIŞ, Aydanur., ve Saygılı, Fatih (2014), Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicilerinin Ampirik Analizi. *Sosyo Ekonomi*(1), 88-103.
- BAYRAKTUTAN, Yusuf, ve Demirtaş, Işıl (2011), Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri: Panel Veri Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 1-28.

- BERNANKE, Ben. S., Laubach, Thomas., Mishkin, Frederic. S., ve Posen, Adam S. (2001), İflation Targeting. *Princeton University Press*. New Jersey .
- BITZIS, Grigorios, Paleologos, John M., ve Papazoglou, Christos (2008), The Determinants of the Greek Current Account Deficit: The EMU Experience. *Journal of International and Global Economic Studies*, 1(1), 105-122.
- BOIVIN, Jean., Kiley, Michael T., ve Mishkin, Frederic S. (2010), How Has the Monetary Transmission Mechanism Evolved Over Time? *Finance and Economics Discussion Series Divisions of Research ve Statistics and Monetary Affairs*. Washington.
- BOYD, Derisk., Caporale, Gogiello. M., ve Smith, Ron (2001), Real Exchange Rate Effects on The Balance Of Trade: Cointegration And The Marshall-Lerner Condition. *International Journal Of Finance And Economics*(6), 187-200.
- BÜYÜKAKIN, Tahir,ve Erarslan, Cemil (2004), Enflasyon Hedeflemesi ve Türkiye'de Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (8), 18-37.
- ÇAK, Murat (2013), *Türkiye'de Cari Açık*. İstanbul: Beşir Kitabevi.
- ÇAKIR, Abdulkadir S., ve Sözen, İlyas (2016), Türkiye'de Cari İşlemler Dengesini Etkileyen Finansal Değişkenlerin VAR Analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 3(5), 19-41.
- CİCİOĞLU, Şükrü, Ağuş, Ayfer, ve Torun, Pınar (2013), Para Politikası Araçlarının Cari Açık Üzerindeki Etkinliği:Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 2(4), 01-13.
- CHAILLOUX, Alexandre, Gray, Simon,ve Mccaughrin, Rebecca (2008), Central bank collateral frameworks: Principles and policies. International Monetary Fund, Monetary and Capital Markets Department.
- ÇİFTÇİ, Necati (2014), Türkiye’de Cari Açık, Reel Döviz Kuru ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Eş Bütünleşme Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 129-142.
- DORNBUSH, Rudiger, Fisher, Stanley, ve Startz, Richard (2011), *Macro Economics*. New York: McGraw-Hill.
- EĞİLMEZ, Mahfi (2015), *Kendime Yazılar*. 09.01, 2016 tarihinde Mahfi Eğilmez Web Sitesi: <http://www.mahfiegilmez.com/2015/04/akpnin-ekonomide-13-yl.html> adresinden alındı

- ENER, Meliha, ve Arıca, Feyza (2012), The Current Account-Interest Rate Relation: A Panel Study For OECD Countries. *Journal of Business Management and Economics*, 3(2), 48-54.
- ERBAYKAL, Erman (2007), Türkiye'de Ekonomik Büyüme Ve Döviz Kuru Cari Açık Üzerinde Etkili midir? Bir Nedensellik Analizi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 81-88.
- ERDOĞAN, Seyfettin (2005), Alternatif Para Politikası Stratejileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(9), 34-54.
- ERDOĞAN, Seyfettin ve Bozkurt, Hilal (2009), Türkiye'de Cari Açığın Belirleyicileri: MGARCH Modelleri İle Bir İnceleme. *Maliye Finans Yazıları*, 1(84), 135-172.
- ERKİLİÇ, Serdar (2006), *Türkiye'de Cari Açığın Belirleyicileri*. (Basılmamış Uzmanlık yeterlilik Tezi).Ankara: TCMB.
- ESEN, Ethem, Yıldırım, Zekeriya ve Kostakoğlu, Fatih (2012), Faiz Oranlarındaki Bir Artış Cari İşlemler Açığını Artırır mı? *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(32), 215-227.
- GÖÇER, İsmet (2013), Türkiye'de Cari Açığın Nedenleri, Finansman Kalitesi ve Sürdürülebilirliği: Ekonometrik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 213-242.
- GÖÇER, İsmet (2015), *Ekonometri*. İzmir: Aymir Yayınevi.
- GÖÇER, İsmet, Mercan, Mehmet, ve Peker, Osman (2013), Kredi Hacmi Artışının Cari Açığa Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Ve İstatistik Dergisi*, 18(1), 1-17.
- GUJARATI, Damodar N. ve Porter, Dawn (2012), *Temel Ekonometri*. İstanbul: Litertür Yayıncılık.
- IMF. (1993), *Balance of Payments Manual*. Washington: International Monetary Fund.
- JONSSON, Gunnar (1999), The Relative its and Implications of Inflation Targeting for South Africa. *IMF Working Paper*. Washington D.C.
- KANDİL, Magda, ve Greene, Jashua (2015), The Impact Of Cyclical factors On The U.S Balance Of Payments. *International Journal of Business, Economics and Law*, 6(3), 28-

- KARAÇOR, Zeynep, ve Gerçekler, Mustafa (2012), Reel Döviz Kuru Ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği (2003-2010), *Selçuk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 289-312.
- KARLUK, Rıdvan (2013), *Uluslararası Ekonomi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- KAYGISIZ, Ayşe D., Kaya, Dilek G., ve Kösekahyaoğlu, Levent (2016), Türkiye'de Tasarruf, Yatırım, Cari Açık ve Büyüme: 1980-2014 Dönemi Üzerine Bir Nedensellik İlişkisi Analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 273-300.
- KESİKOĞLU, Ferdi, Yıldırım, Ertuğrul ve Çeştepe, Hamza (2013), Cari Açığın Belirleyicileri: 28 OECD Ülkesi İçin Panel VAR Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 15-34.
- KEYDER, Nur, ve Ertunga, Evrim İ. (2012), *Para Teori-Politika-Uygulama*. Ankara: Seçkin Yayıncılık A.Ş.
- KILIÇ, Cüneyt (2015), Tüketici Kredileri Ve Cari Açık Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 407-420.
- KORKMAZ, Murat, Dilbaz, Nur, Aytaç, Ayhan, Aksoy, Muzaffer, Germir, Hatice N., ve Kartal, Nurullah (2015), The Relation Between Real Exchange Rate In Turkey And Foreign Trade: An Applied Analysis. *International Refereed Academic Social Sciences Journal*, 18(6), 85-104.
- MISHKIN, Frederic S. (2000a), *Para Teori Ve Politikası*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- MISHKIN, Frederic S. (2000b), İnflation Targeting İn Eging Countries. *Nber Working Paper Series*, 1-12.
- MORSY, Hanan (2009), Current account determinants for oil-exporting countries (No. 9-28).International Monetary Fund.
- OKTAR, Suat, ve Dalyancı, Levent (2011), Türkiye'de Para Politikasının Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 30(1), 1-22.
- ORHAN, Osman Z., ve Erdoğan, Seyfettin (2008), *Para Politikası*. Ankara: Yazıt Yayın-Dağıtım.
- ÖZATAY, Fatih (2011), *Parasal İktisat Kuram Ve Politika*. Ankara: Elif Yayınevi.

- ÖZCAN, Serkan (2006), *Para Politikası Tercihleri İle Finansal İstikrar arasındaki İlişki, Enflasyon Hedeflemesi Politikasında Finansal İstikrar Ve Türkiye Örneği*. (Uzmanlık Yeterlilik Tezi Basılmamış), Ankara: TCMB .
- ÖZDAMAR, Gökhan (2015), Factors Affecting Current Account Balance Of Turkey: A Survey With The Cointegrating Regression Analysis. *Journal of Business, Economics ve Finance*, 4(4), 633-658.
- ÖZTÜRK, Nazım (2012), *Dış Ticaret Kuram Politika Uygulama*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- PARASIZ, İlker (2011), *Türkiye’de ve Dünya’da Bankacılık*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- PAYA, Merih (2013), *Para Teorisi ve Para politikası*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- PEKER, Osman, ve Hotunluoğlu, Hakan (2009), Türkiye’de Cari Açığın Nedenlerinin Ekonometrik Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 23(3), 221-237.
- SADİKU, Luljeta, Fetahi-Vehapi, Merale, Sadiku, Murat, ve Berisha, Nimete. (2015), The Persistence and Determinants of Current Account Deficit of From: An Empirical Analysis. *Procedia Economics and Finance*, 33, 90-102.
- STEİNER, Andreas (2014), Current Account Balance And Dollar Standard: Exploring The Linkages. *Journal of International Money and Finance*, 41, 65-94.
- TARI, Recep (2015), *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- TARI, Recep, ve Bozkurt, Hilal (2006), Türkiye’de İstikrarsız Büyümenin VAR Modelleri İle Analizi (1991.1-2004.3), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Ve İstatistik Dergisi*(4), 12-28.
- TCMB. (2009), *Ödemeler Dengesi İstatistikleri”ne İlişkin Yöntemsel Açıklama*. 20.03. 2016 tarihinde merkez bankası Web Sitesi: http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/94562f9f-fa7d-471e-89f9-c0e0e00cf99f/%C3%96demeler+Dengesi+%C4%B0statistikleri+Y%C3%B6ntemsel+A%C3%A7%C4%B1klama_BPM6.pdf?MOD=AJPERE&SveCACHEID=ROOTWORKSPACE94562f9f-fa7d-471e-89f9-c0e0e00cf99f adresinden alındı.
- TELATAR, Osman M., ve Terzi, Harun (2009), Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Cari İşlemler Dengesi İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 119-134.

- TİRYAKİ, Göksel (2014), Türkiye’de Bireysel Kredilerin Ekonomik Büyüme ve Cari Açık ile İlişkisi. *Bankacılar Dergisi*, 91, 55-74.
- VURAL, Umut (2013), *Geleneksel Olmayan Para Politikalarının Yükselişi*. (Uzmanlık Yeterlilik Tezi Basılmamış), Ankara: TCMB.
- YAPRAKLI, Sevda (2010), Türkiye’de Esnek Döviz Kuru Rejimi Altında Dış Açıkların Belirleyicileri: Sınır Testi Yaklaşımı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(4), 141-164.
- YILMAZ, Ömer, ve Akıncı, Merter (2012), Türkiye’de Cari Açıkların Belirleyicileri: Bir Zaman Serisi Analizi. *Tisk Akademi*(2), 55-83.
- YURDAKUL, Funda, ve Cevher, Erdoğan (2015), Determinants of Current Account Deficit in Turkey: The Conditional and Partial Granger Causality Approach. *Procedia Economics and Finance*, 26, 92-100.

TÜRKİYE'DE MERKEZİLEŞME VE YERELLEŞME SORUNUNUN GİDERİLMESİNDE ADALETİN ROLÜ¹

Ömer ÇAMUR², Ahmet Hamdi AYDIN³

Geliş: 12.05.2019 / Kabul: 02.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.563542

Öz

Merkezi yönetim ve yerinden yönetim birimleri, ülkede vatandaşlara hizmet sunmak amacıyla faaliyet gösteren temel yönetsel sistemlerdir. Her iki yönetsel sistemin kendi alanlarına giren görevleri etkili ve verimli bir şekilde gerçekleştirmeleri ve dolayısıyla vatandaşların ihtiyaçlarını karşılamaları gerekmektedir. Türkiye'de merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında tarihsel bir nitelik ihtiva eden sorunlardan dolayı halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında verimlilik sağlanamamaktadır. Merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında yaşanan sorunların temelinde görev paylaşımı, mali kaynak tahsisi ve denetim alanlarında yaşanan problemler bulunmaktadır. Bu sorunların giderilebilmesi için tarihsel süreç içerisinde birçok adım atılmasına rağmen, sorunlar henüz giderilebilmiş değildir. Bu durum sorunların giderilmesinde adaletin varlığını gerekli kılmaktadır. Çünkü adalet, hakkaniyet temelinde ihtiyaca uygunluğu ifade etmekte ve merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkilerde dikkate alınmayı gerekli kılmaktadır. Merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin kendi üzerine düşen görevleri etkin bir şekilde yerine getirebilmeleri adalet temelinde gerçekleştirilecek görev paylaşımı, mali kaynak dağılımı ve denetimi gerektirmektedir. Yapılan bu çalışmada öncelikle

¹ Bu çalışma Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ahmet Hamdi AYDIN danışmanlığında Ömer ÇAMUR tarafından 2019 yılında tamamlanan "Türkiye'de Kamu Yönetimi İle İlgili Sorunların Çözümünde Ahlak ve Adaletin Rolü" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ocamur@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6447-1475>.

³ Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ahaydin@ksu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1886-7951>.

adalet, merkezi yönetim ve yerinden yönetim kavramları açıklanacaktır. Çalışmanın devamında ise Türkiye’de çok önemli bir sorun olan merkezileşme ve yerelleşme sorununun giderilmesinde adaletin rolü tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Merkezden Yönetim, Yerinden Yönetim, Adalet.

THE ROLE OF JUSTICE IN SOLVING THE QUESTION OF CENTRALIZATION AND DECENTRALIZATION IN TURKEY

Abstract

Central administration and local administration units are main administrative systems that operate for serving citizens in a country. Both administrative systems must perform the duties in their field in an efficient and productive way, and so, meet citizens’ needs. Due to historical problems between the central administration and local administrations, it is impossible to achieve efficiency in satisfying people’s needs in Turkey. At the root of issues between the central administration and local administration, there are problems faced in the areas of duty sharing, allocation of funds and supervision. Although many steps were taken to resolve these problems in the historical process, such problems still exist. This situation entails justice to overcome the problems, because justice represents suitability to needs on the basis of equity, and must be taken into consideration in relations between the central administration and local administrations. That the central administration and local administrations execute their duties efficiently requires duty sharing, allocation of funds and supervision on a just basis. This study first explores the concepts of justice, centralization and decentralization. Then, it discusses the role of justice in resolving the question of centralization and decentralization, which is a very important problem in Turkey.

Keywords: Centralization, Decentralization, Justice.

Giriş

Adalet, tüm tarihsel dönemlerde en üstün erdem olarak kabul edilen ve diğer tüm erdemleri kendi içerisinde barındıran çok önemli bir kavramdır. Bireysel ve toplumsal yönü bulunan adalet, insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturmuş oldukları devlet yaşamı için ayrıca önem taşımaktadır. Zira insanların ortak ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturmuş oldukları devletin üzerine düşen görevleri en iyi şekilde yerine getirebilmesi adalet ilkesine bağlı kalmasıyla yakından ilişkilidir.

Devlet, tüm işlemlerini merkezi yönetim ve yerinden yönetim aracılığıyla yerine getirmektedir. Hem merkezi yönetim hem de yerinden yönetim birimleri kendi görev alanına giren işleri yapmak suretiyle vatandaşların ihtiyaçlarını gidermektedirler. Türkiye’de merkezi yönetim ile yerinden yönetim arasında tarihsel bir nitelik ihtiva eden mücadele ve sorun alanı bulunmaktadır. Merkezîyetçi bir nitelik arz eden Türk kamu yönetiminde tarihsel süreç içerisinde merkezîyetçiliğin yumuşatılması amacıyla atılan birçok adıma rağmen, merkezi yönetim yerinden yönetim karşısında gücünü korumuş ve merkezi yönetimin ülkede yerinden yönetim birimlerine karşı baskın bir yapıda olmasını sağlamıştır. Bu durum ise kamusal hizmetlerin etkin ve verimli sunulabilmesi hususunda birçok problemin varlığını beraberinde getirmiştir.

Türkiye’de merkezîyetçilik-yerelleşme sorununun günümüzde henüz giderilememiş olması, sorunun farklı bir açıdan ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu hususta adalet kavramı ön plana çıkmaktadır. Zira tüm yönetsel sistemlerin temeli olan adalet, merkezi yönetim ile yerinden yönetim sistemlerinde ve bu sistemlerin kendi aralarındaki ilişkilerinde dikkate alınması gereken önemli bir olgudur.

Yapılan bu çalışmada, öncelikle adalet, merkezden yönetim ve yerinden yönetim kavramları açıklanacaktır. Çalışmanın devamında ise, adaletin Türkiye’de merkezileşme ve yerelleşme sorununu gidermedeki rolü tartışılacaktır.

1. Adalet Kavramı

Adalet, tarihin tüm dönemlerinde üzerinde durulan, bireysel yaşamdan toplumsal yaşama ve nihayetinde devlet yaşamına kadar etkili olduğu düşünülen ender kavramlardan biridir. Bu durum adaletin farklı anlamlarının ve görünümünün ortaya çıkmasını ve geniş bir kavram halini almasını sağlamıştır. Öyle ki herhangi bir konuya hangi açıdan bakılırsa bakılsın bir adalet perspektifi yakalamak mümkündür. Dolayısıyla adalet kavramının tanımlanması ve bir forma sokulması da oldukça zorlaşmaktadır.

Adalet, dilimize Arapçadaki “adl” kelimesinden geçmiştir. “Adl” mastarı hakkaniyeti ve ölçüyü korumak, bir şeyi yerli yerine yerleştirmek, hakkı ortaya çıkarmak, gibi değişik anlamlara gelmektedir (Bodur, 2016: 504).

Adalet geniş bir kavram olması nedeniyle farklı anlamlara gelebilmektedir. Adalet, Topçu’ya (2015: 98) göre “herkese layık olduğunu vermek, herkesin hakkına saygı göstermektir”. Çeçen’e (1993: 18) göre adalet “hak ve hukukun gerçekleşmesi, yerini bulması”dır. Tatlı ve Görmez’e (2016:

11) göre adalet “zulüm etmemek, hak sahibine hakkını vermek ve layık olduğu muameleyi yapmak”tır. Cevizci’ye (1999: 11) göre adalet, “bir toplumda, değerlerin, ilkelerin, ideallerin, erdemlerin, cisimleştirilmiş, somutlaştırılmış, hayata geçirilmiş olması durumudur. Herkesin hak ettiği ödül ya da cezayla karşılaşması durumudur”.

Farklı anlamlara gelen adalet kavramının bireysel ve toplumsal olmak üzere temelde iki yönü bulunmaktadır (Cevizci, 1999: 11). Adalet bireysel yaşamda, nefsin terbiye edilerek kamil bir insan profilinin oluşturulmasını sağlayan yegane güçtür. İbn Miskeveyh, Nasiruddin Tusi, Kınalızade Ali Çelebi ve diğer birçok düşünür adaleti, hem faziletler arasında dengenin sağlanması hem de sahip olunan fazilette orta (adil) olmanın yetkin bir insan profili için gerekli şart olduğunu ifade etmişlerdir. Adaletin toplumsal yönü ise insanın sosyal bir varlık olması ile ilişkili olarak açıklanmaktadır. Kınalızade Ali Çelebi’ye göre insanlar ihtiyaçlarını tek başına gideremediği için diğer insanların yardımına muhtaçtır. Bu durum insanların toplumsallaşmasını sağlayarak bir arada yaşamalarını gerekli kılmaktadır. Ona göre toplumsal yaşamda düzenin sağlanabilmesi adalete bağlıdır. Yani bir arada yaşayan insanların kendi aralarında kurmuş oldukları ilişkilerde ortaya çıkabilecek sorunların engellenebilmesi için adaletin toplumsal yaşamda tesis edilmesi gerekmektedir (2016: 114).

Maverdi’ye göre insanların toplumsal bir yaşam sürmeleri ve toplumsal yaşamda adaleti tesis edebilmeleri güçlü bir otoritenin varlığını gerekli kılmaktadır. Bu otorite ise devlettir (1982: 161). Devlet, toplumsal yaşamda adaletin gerçekleştirilmesini sağlayan güçtür. Devletin adaleti sağlayabilmesi öncelikle onun adaletli olması ile yakından ilişkilidir. Zira Platon’a (2016: 81) göre adalet, kimi zaman kişilere kimi zaman da devletlere özgü bir erdemdir.

Devlet adaletli olmak zorundadır. Devlette adaletin zayıflaması toplumsal yaşamda düzenin sarsılmasını beraberinde getirmektedir. Devletteki adaletsizliğin aşırı olduğu durumlar toplumsal yaşamdaki düzenin yıkılmasına neden olmaktadır (Topçu, 2015: 99). Bu durum adaletin devlet yaşamında gerçekleştirilmesinin toplumsal yaşamda düzenin sağlanması ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Adaletli bir devletin varlığı, onun tüm organları ile adil olmasını gerekli kılmaktadır. Devletteki adalet, çalışanların kendi aralarında kurdukları ilişkilerden devletin tüm kurumları arasındaki ilişkilere kadar geçerlidir. Bu durum merkezi yönetim ile yerinden yönetim kuruluşları için de geçerlidir. Toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında oldukça önemli görevleri bulunan

merkezi yönetim ile yerinden yönetim kuruluşlarının verimli bir şekilde hizmet sunabilmeleri ve vatandaş ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri, onların kendi aralarında kurdukları ilişkilerde adaletli olmalarını gerektirmektedir.

Türkiye’de merkezi yönetim ile yerinden yönetim birimleri arasında tarihsel bir nitelik ihtiva eden birçok sorun bulunmaktadır. Bu sorunların giderilmesi için her ne kadar birçok adım atılmış olsa da atılan adımların yetersiz olduğu görülmektedir. Bu durum sorunların farklı bir açıdan değerlendirilmesini gerektirmektedir. Adalet, bu çalışmada merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki sorunları gidermede etkili olacağı düşünülen bir kavramdır. Dolayısıyla çalışmanın devamında merkezi yönetim ve yerinden yönetim kavramları tanımlanacak, sonrasında ise Türkiye’de merkezi yönetim ile yerinden yönetim birimleri arasındaki sorunlara değinilerek adaletin bu alandaki sorunları gidermedeki rolü tartışılacaktır.

2. Merkezden Yönetim ve Yerinden Yönetim Kavramları

Merkezi yönetim ve yerinden yönetim, günümüz modern devlet yapılanmasında vatandaş ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla oluşturulmuş önemli yönetsel sistemlerdir. Toplum için sunulacak hizmetlerin bir kısmı, genel ve toplumun tümünü ilgilendiren bir nitelik göstermesine karşın diğer bir bölümü, bölgesel veya yerel niteliktedir. Bu durumun bir sonucu olarak ortaya çıkan merkezi yönetim ve yerinden yönetim birimleri kendi görev alanına giren işleri yerine getirerek toplumsal ihtiyaçların karşılanmasını sağlamaktadır.

Merkezden yönetim, karar alma yetkisinin yönetim kademesinin en üstünde olan(lar)da olması ya da üste yakın pozisyonlarda görev alanlarda bulunması şeklinde tanımlanabilir. Merkezden yönetimde kamu yönetimi ile ilgili politikalar ve planlar bir merkezde yürütülür, karar alındıktan sonra bağlı birimlere iletilir ve gereken faaliyetler gerçekleştirilir (Aydın, 2015: 57; Yavuz, 2003: 26). Merkezizetçi ülke, tüm kamusal malların ve hizmetlerin üretimi ve tüketiminin yerel alanlar da dahil olmak üzere merkezi bir devlet tarafından yerine getirildiği ve finanse edildiği ülkedir. Böyle bir sistemde hem yerel nitelikteki hem de merkezi nitelikteki hizmetler merkezde toplanmakta ve merkezi örgütler aracılığıyla veya merkezin hiyerarşisi içerisinde yer alan örgütler tarafından yerine getirilmektedir (Erdem vd., 2013:367; Türkoğlu, 2009: 32).

Merkezden yönetim olgusu siyasi merkezden yönetim ve idari merkezden yönetim olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Siyasi açıdan merkezden yönetimde, yasama, yürütme ve yargı görevleri tamamen merkezde

toplanmıştır (Eryılmaz, 2015: 106; Pehlivan, 2013: 190). Burada bahsedilen örgütlenme şekli üniter devlettir. Böyle bir devlet örgütlenmesinde kanun yapan ulusal yasama organı dışında herhangi bir meclis bulunmaz. Bu nedenle farklı yerleşim birimlerine veya bölgelere göre değişiklik arz eden yasalar da bulunmamaktadır (Anbarlı Bozatay ve Kızılkaya, 2016: 611; Eryılmaz, 2015: 107). İdari açıdan merkezden yönetim ise, siyasi merkezden yönetime göre daha dar bir anlamı ifade etmektedir. İdari anlamda merkeziyetçilik, kamusal otoritenin merkezileştirilmesini gerekli kılmaktadır. Kamusal hizmetler ile ilgili kararların alınması ve politikaların oluşturulması yetkisi merkezi birimlerde toplanmıştır. Hazırlanan politikaların yürütülmesine dair yetkiler de yine merkezi organların elinde bulunmaktadır. Bu yönetim şeklinde merkezi idarenin hiyerarşik yapısı içerisinde bulunan alt birimlere, il ve bölge kuruluşlarına geniş bir takdir yetkisi tanınmamaktadır (Eryılmaz, 2015: 107).

Yerinden yönetim kavramı ise farklı alanlarda ve anlamlarda kullanılmaktadır. Ülkelerin değişik bölgelerine veya belirli kamu hizmetlerine uygulanabilen yerinden yönetim, yerel halkın kendileri tarafından seçtiği organlarca yönetilmesini ifade eden bir uygulamanın adıdır (Şengül, 2010: 5; Açar, 2006: 279). Diğer bir tanıma göre yerinden yönetim, bölgesel veya yerel nitelikteki görevlerin, merkezi yönetimin hiyerarşik yapısı dışında kalan özerk birimlerce yerine getirilmesi anlamına gelmektedir. Yine yerinden yönetim, karar alma yetkisinin hiyerarşinin en alt kademelerinde bulunan organlara kadar yayılması olarak tanımlanabilir. Bir kamu kurumunda karar alma, finans ve personel ile ilgili işlemler merkezden değil de yerelden yapılıyorsa, orada yerinden yönetim söz konusudur (Keleş, 2014: 24; Aydın, 2013: 151).

Yerinden yönetim, “siyasi” ve “idari” yerinden yönetim olmak üzere iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır (Eryılmaz, 2015: 114). Siyasi yerinden yönetim, siyasi iktidarın kullanımını düzenlemekte ve yasama, yürütme ve yargı alanlarında iktidar paylaşımı nedeniyle devletin yapısını ilgilendirmektedir. Siyasi yerinden yönetim, siyasal gücün yerinden yönetim ile merkezi yönetim arasında paylaşılmasını ifade etmektedir. Siyasi yerinden yönetim, üniter devlet yapısının karşısı olan ve cumhuriyet, eyalet, kanton ve il gibi birimlerden oluşan federal devlet yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır (Şengül, 2010: 8; Aydın, 2015: 64). İdari yerinden yönetim ise, yerel nitelikteki kamusal hizmetler ile ekonomik, teknik ve kültürel bazı faaliyetlerin merkezi yönetim dışında örgütlenen kamu tüzel kişileri tarafından yerine getirilmesidir. İlgili kamu tüzel kişileri ya coğrafi bir bölgede yaşayan halkın ihtiyaçlarını giderebilmek için ya da sanayi, ticaret, eğitim ve kültür gibi belirli bazı hizmetleri temsil etmektedirler (Eryılmaz, 2015: 116). Bu tür kuruluşlar neredeyse tüm ülkelerde

yaygındırlar. Genel olarak özerk bir statüye sahip olan bu kuruluşların sundukları hizmetlere halkın doğrudan veya dolaylı olarak katılması söz konusudur. Bu kuruluşların kendilerine ait bütçeleri bulunmakta ve kendi organları tarafından yönetilmektedirler (Aydın, 2015: 66).

Merkezden yönetim ve yerinden yönetim sistemleri kendi içerisinde birçok yarar ve sakıncayı barındırmakla birlikte ülkelerin tarihi, siyasi ve toplumsal yapılarına göre farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla bazı ülkelerde merkezi yönetim güçlü bir yapı sergilemekteyken bazı ülkelerde ise yerinden yönetimler daha güçlü bir yapıdadır. Lakin son dönemlerde özellikle de demokrasinin hakim olduğu ülkelerde yerinden yönetimlere daha fazla ağırlık verildiği ve merkezi yönetiminin zayıflatıldığı bir gerçektir. Zira halkın mahalli müşterek ihtiyaçlarının yöre halkı tarafından veya onların seçtikleri temsilciler eliyle yerine getirilmesi hem demokrasinin bir gereği olmakta hem de hizmetlerde kalite ve verimliliğin artmasını sağlamaktadır.

Türk kamu yönetimi merkeziyetçi bir yapıdadır. Türk kamu yönetimi sisteminin merkeziyetçi bir yapı sergilemesi şu anki bir problem olmanın çok ötesindedir. Tarihsel süreç içerisinde şekillenerek günümüze kadar gelen Türk kamu yönetiminin merkeziyetçi olarak nitelendirilebilmesi, tarihsel olarak varlığının irdelenmesini ve merkeziyetçi yapının günümüzde nasıl bir sorun halini aldığına incelenmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla bir sonraki başlıkta tüm yönleri ile merkeziyetçiliğin bir sorun olarak incelenmesi ve sorunun Türk kamu yönetimine etkilerinin ne ölçüde olduğunun belirlenmesi önem arz etmektedir.

3. Türkiye’de Bir Sorun Olarak Merkeziyetçilik ve Yerelleşme

Merkeziyetçilik Türk kamu yönetimi sisteminin hem en belirgin özelliği hem de en önemli sorunlarından birisidir (Aydın, 2017: 244). Merkeziyetçilik sorunu, Osmanlı Devleti’nin özellikle son dönemlerinden Cumhuriyete intikal eden ve günümüzde de varlığını devam ettiren önemli bir sorundur. Bu sorunların giderilebilmesi için tarihsel süreç içerisinde birçok adım atılmıştır. Öncelikle merkeziyetçilik ve yerelleşme sorununun giderilebilmesi için atılan adımların incelenmesi gerekmektedir. Bu durum Türk kamu yönetiminde merkezileşme ve yerelleşme sorununun günümüzde nasıl bir sorun olduğunun anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Esasen merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkiler kamu yönetiminin karakteristiğini belirleyen temel unsurların başında gelmektedir. Kamu yönetiminin alt birimleri statüsünde bulunan bu iki yönetsel kademe

arasındaki etkileşim, tarihsel süreç içerisinde siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıların etkisi ile şekillenmektedir. Osmanlı döneminde yerel nitelikteki hizmetlerin batıdaki gibi yerel yönetim birimleri eliyle değil de vakıflar ve esnaf örgütleri tarafından yerine getiriliyor olması, yerelleşme hareketlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gecikmesine neden olmuştur (Kara, 2016: 250). Dolayısıyla devletin otoriter ve merkezizetçi yönetim sistemi, Türk tarihinde sürekli olarak var olmasına ve bir tür yerelleşmenin olduğu Osmanlı Devletinde de kısmen bulunmasına rağmen, daha çok Tanzimat ile birlikte şekillenmeye başlamıştır. Merkezizetçiliğin Tanzimat dönemi yönetim sisteminin temel özelliği olması, bu dönemde birçok sorunun yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan sorunlarla birlikte modernleşme hareketleri sonucu Osmanlı Devletinin örgütsel anlamda büyümesi, uzmanlaşma ve yerelleşme hareketlerinin hız kazanmasını sağlamıştır. Merkezizetçilik sorununa karşı bu dönemde özellikle Prens Sabahattin’in yerelleşmenin sağlanması ve il genel meclis üyeleri ile merkezi yönetim temsilcilerinin halk tarafından seçilmesi gereği üzerine kurmuş olduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezizet cemiyetinin çalışmaları, yerelleşme konusunda çeşitli görüşler ve teoriler öne sürse de pek kabul görmemiş ve merkezizetçilik artarak devam etmiştir (Aydın, 2017: 244-245; Lamba, 2010: 135-153).

Tanzimat’ı izleyen yıllarda batı ile ilişkilerin yoğunluk kazanmasının da etkisiyle 1855 yılında Osmanlı’da ilk belediye denemesi, 1857 yılında Altıncı Daire-i Belediyenin kurulması ile belediye teşkilatının başkent ve diğer illerde kurulmasına öncülük etmesi, 1864 yılında Vilayet Nizannamesi ile belediye yönetimlerinin İstanbul dışındaki illerde de kurulmasının düzenlenmesi, il özel idarelerinin yapısal olarak bir şekle sokulması ve köylerin yerel yönetim birimi olarak kabul edilmesi, 1869 yılında Dersaadet İdare-i Belediye Nizannamesi ile İstanbul Şehreminliğinin yapısının değiştirilmesi, 1870 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile vilayet, sancak ve kazalarda belediye örgütünün kurulması, 1876 yılında çıkarılan Kanun-i Esasi ile tüm ülkede kurulacak belediyelerin seçim ile göreve gelmesi ve belediyelerin kuruluşlarının, yapılarının ve organlarının yeniden düzenlenmesi, 1877 yılında çıkarılan Deersaadet Belediye Kanunu ile İstanbul’daki gittikçe büyüyen sorunlara çözüm bulunmasının amaçlanması, gibi yerelleşme hareketleri devam etmiştir (Ünal, 2011: 244; Çiçek, 2014: 58; Anbarlı Bozatay ve Kızılkaya, 2016: 616).

Osmanlı Devletinden sonra kurulan Cumhuriyet, siyasal yapı, siyasal kültür ve hatta birçok kurumlarıyla Osmanlı merkezizetçiliğini devralmıştır. 1921 ve 1924 Anayasalarında yerel yönetimlerin varlığına kısmen değinilmiş,

1924 yılında 442 sayılı köy kanunu ve 1930 yılına gelindiğinde 1580 sayılı Belediye Kanunu çıkarılmıştır. İzleyen yıllarda tek parti döneminde yerelleşme yerine merkezîyetçilik daha da katı bir hal almıştır. 1950’de iktidara gelen Demokrat Parti her ne kadar yönetimi demokratikleştireceğini ifade etse de siyasi gelenekte ve yapıda ciddi bir değişim gerçekleştirememiş ve merkezîyetçilik varlığını devam ettirmiştir. 1961 ve yerelleşme açısından benzer özellikleri taşıyan 1982 Anayasalarında merkezi yönetim ve yerinden yönetim kuruluşlarının varlığına vurgu yapılarak adem-i merkezîyetçiliğin benimsendiği görülmektedir. 1970’lerde yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal krizlerin küreselleşmenin de etkisiyle tüm dünyada merkezîyetçi yapıyı sorgular hale getirmesi Türkiye’de de etkili olmuş ve 1980’lere gelindiğinde yerelleşme hareketleri biraz daha hız kazanmıştır. Özellikle 1980 yılında 3030 sayılı Büyükşehir Belediye Yasası ile 1988’de Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartının kabul edilmesi önemli adımlar olarak değerlendirilebilir. Bu önemli gelişmeleri ise 2004 ve 2005 yıllarında yerel yönetim kanunlarının değiştirilerek demokratikleşme hareketlerinin ağırlık kazanması izlemiştir (Görmez, 2000: 83-84; Arslan vd., 2016: 44; Güven vd., 2017: 195; Lamba, 2010: 142).

Osmanlı’dan günümüze yerelleşme ile ilgili olarak zikredilen yasal düzenlemelerin yanı sıra özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çıkarılan ve temelde merkezîyetçi yapının yumuşatılması gerektiği üzerinde duran Neumark, Barker ve Martin ve Cush gibi raporların önemli bir yeri bulunmaktadır. Yine özellikle planlı döneme geçiş ile birlikte hazırlanan ve günümüzde de varlığını devam ettiren Kalkınma Planları, Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi ve Kamu Yönetimi Araştırma Projeleri ile yerel yönetimlerin yeniden düzenlenmeleri ve merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında yetki, görev ve sorumlulukların tekrar belirlenmesi gibi önemli konular içermiştir.

Yapılan açıklamalardan hareketle Türk kamu yönetiminde merkezîyetçi yapının yumuşatılarak yerelleşmenin ön plana çıkarılmasında 1850’lerden günümüze kadar birçok önemli adımın atıldığı söylenebilir. Lakin gelinen noktada uygulamada hala merkezîyetçi yapının ağırlıklı olarak hissedildiği, çeşitli ekonomik, siyasi ve toplumsal kaygılardan dolayı merkezîyetçiliğin korunduğu, merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki denetiminin hala sıkı ve kapsamlı olduğu ve yerel yönetimlerin idari ve mali açıdan merkeze bağlı bir şekilde faaliyet gösterdiği görülmektedir. Günümüzde merkezîyetçiliğin beraberinde getirdiği sorunlar ve bu sorunların boyutu ise kamu yönetimini önemli bir ölçüde etkilemektedir.

Aşırı merkezîyetçilik, Türk kamu yönetimi sisteminin sürekli kargaşa ve kriz içerisinde bulunmasına, yapısının ve süreçlerinin yozlaşmasına, kırtasiyeciliğin artmasına, aşırı büyümeye, kaynak ve zaman israfına neden olmaktadır (Yılmaz, 2007: 219). Yine aşırı merkezîyetçilik örgütsel esnekliğin azalmasına ve hızlı ve etkin karar alamamaya neden olmaktadır. Oysa yerellik ilkesinin Türkiye’de tam olarak uygulanması, kararların halka en yakın alt yönetsel birimler tarafından alınmasını sağlayacaktır. Bunun sonucunda ise esnek, katılımcı, verimli ve daha ekonomik bir yönetim anlayışı gerçekleşecektir (Turan, 2016: 169; Yıldırım, 2014: 132).

Genel ve yerel nitelikteki kamusal hizmetlerin planlanması, karşılanması ve vatandaşlara sunulması, bu hizmetlere ilişkin örgütsel yapıların ve yönetim esaslarının karakteristiği açısından bakıldığı zaman, Türkiye’de yerel yönetimlerin merkezi yönetimin icracısı veya bir tür idari temsilcileri, uzantıları veya belirli ölçülerde taşra teşkilatının unsurları şeklindedir. Yerel yönetimler merkezi yönetimin kendilerine vermiş olduğu yerel nitelikteki kamusal hizmetlerin karara bağlanması ve yürütülmesinde çok az takdir yetkisine sahiptir. Yerel yönetimler sunulması gereken hizmetleri ağırlıklı olarak merkezi yönetimin denetimindeki gelirler ile sunmaya çalışan organlardır (Köseçik ve Sağbaşı, 2005: 112). Yerel yönetimlerin bu durumu karar alma ve uygulamaya ilişkin özerk olamamalarına ve merkeze bağlı bir şekilde, adeta merkezin bir uzantısı gibi görev yapmalarına ve birçok sorunun yaşanmasına neden olmaktadır.

Günümüzde, var olan merkezîyetçi yapının tekrar yapılandırılması ve bir tür yerelleşmeye gitmenin ihtiyaç halini aldığı bir gerçektir. Çünkü merkezîyetçilik, birçok kamusal sorunun altında yatan en önemli neden biridir (Aydın, 2017: 247). Türkiye’de merkezi idare ile yerel yönetim birimleri arasında yetki, görev ve sorumluluk paylaşımı konularında genel anlamda bir uzlaşma olmakla birlikte en uygun çözüme ulaşma noktasında ciddi sorunlar bulunmaktadır. Merkezi idare ile yerel yönetimler arasındaki yetki paylaşımında tarafları rahatlatan bir çözüme henüz ulaşılabilmiş değildir. Merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki asıl sorun, söz konusu hizmetlerin yönetimler arasında adil bir şekilde paylaşılması noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında yapılacak olan görev paylaşımının belli ölçülere dayandırılması gerekmektedir (Bozan, 2013:156; Güngör, 2012: 3; Tortop vd., 2008: 141).

Merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında mali, yönetsel ve siyasi açıdan ilişkiler bulunmaktadır. Ancak merkezi yönetimin yerinden yönetim

birimleri üzerinde uyguladığı vesayet denetiminde ciddi sorunlar bulunmaktadır. İdari vesayet, merkezi yönetim ile yerinden yönetim birimleri arasında bütünlük sağlayan hukuki bir araçtır (Aydın, 2017: 247-248; Günday, 2013: 84). İdari vesayet, “merkezden yönetimin, yerinden yönetim sistemi üzerinde kurulan idare ve kurumların işlemleri ve eylemlerini yasalarla belirlenen sınırlar içerisinde kontrol etme ve kararlarını bozabilmek yetkisini” ifade etmektedir. Yerel yönetimlere kanunlar tarafından verilen görevlerin büyük bir kısmının merkezi yönetimce gerçekleştirilmesi, merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerinde uyguladığı idare vesayet yetkisinin giderek artmasına ve yerinden yönetim kuruluşlarının özerkliğinin kısıtlanmasına neden olmuştur. Yine vesayet denetiminin yalnızca hukuka uygunluk esasına göre yapılması gerekirken, hizmetlerin yerindeliğini ölçmeye ve değerlendirmeye kadar uzanan bir nitelik göstermesi sorun teşkil etmektedir. Yerindelik denetimi, yerel özerklikle bağdaşan bir durum değildir. Anayasanın 127. maddesine göre de merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerinde hiyerarşik denetim değil idari vesayet yetkisi bulunmaktadır (Doğan, 1996: 31; Mahmutoğlu, 2011: 46; Eryılmaz, 2015: 300; Keleş, 2014: 58; İsbir, 2009: 1592).

Türk kamu yönetiminde merkezîyetçilik sorununun çözümü ve bu sorunun kamu yönetimindeki olumsuz etkilerinin giderilebilmesi için, yukarıda da değinildiği üzere, birçok adım atılmıştır. Lakin merkezîyetçilik bir sorun olarak varlığını hala devam ettirmekte ve birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Çalışmanın bir sonraki başlığında merkezîyetçilik-yerelleşme sorunu adalet açısından değerlendirilecek ve soruna adalet temelinde çözüm aranmaya çalışılacaktır.

4. Türkiye’de Merkezîyetçilik-Yerelleşme Sorununun Giderilmesinde Adaletin Rolü

Adalet, hem bireysel yaşam hem de toplumsal yaşam için oldukça önemli olan bir kavramdır. Esasen adalet ile ilgili düşünceler incelendiğinde onun hakkaniyet temelli bir kavram olduğu görülmektedir. Yani kim neyi hak ediyorsa, hak ettiğinin kendisine verilmesini ifade etmektedir. Lakin adalet yalnızca bireyleri ilgilendiren bir kavramın çok ötesinde bir anlam taşımaktadır. O sadece bireysel ve toplumsal yaşam ile ilgili değil, aynı zamanda devlet yaşamıyla da ilgilidir. Yani adaletin bireysel ve toplumsal yaşam için taşıdığı önem devlet yaşamı için de geçerlidir. Zira İbn Rüşd’e göre adalet, devlet yönetimi ile ilgilidir ve devletin ayakta kalması ile düzenin sağlanması adaletin varlığına bağlıdır. Maverdi devlet işlerinin ancak adalet ile düzene girebileceğini, Hz. Ömer (r.a.) ise adalet mülkün temelidir sözü ile adaletin

devlet yönetimi açısından ne kadar önemli bir olgu olduğunu ortaya koymuştur (Şulul, 2015: 85; Maverdi, 2013: 48).

Adalet, hem vatandaşların kendi aralarında kurmuş oldukları ilişkilerde, hem devletin vatandaşlar ile olan ilişkilerinde ve hem de devletin kendi kurumları arasındaki ilişkilerde var olması zorunlu olan bir kavramdır. Dolayısıyla merkezi yönetim ile yerinden yönetim arasındaki ilişkilerin adalet çerçevesinde değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki problemler incelendiğinde, sorunun temelde idari görev bölüşümü, mali kaynak tahsisi ve denetim hususlarında yaşandığı görülmektedir. Bu alanlarda yaşanan problemler merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkilerde bir yandan kargaşanın yaşanmasına diğer yandan ise merkeziyetçi bir yapının veya yerelleşmenin ülkede baskın bir görünümde olmasına neden olmaktadır. Her iki durum da adaletsiz bir devlet yapısının ortaya çıkmasına ve devletin sunmuş olduğu hizmetlerde başarısız olmasına neden olmaktadır.

Platon devleti yöneticiler, askerler ve zanaatkârlar ile çiftçiler olmak üzere üç sınıfa ayırarak devletin varlığını, halkın mutluluğunu ve adil bir devlet yapısını bu üç sınıfın kendi üzerlerine düşen görevleri yapmalarına bağlamıştır (Platon, 2016: 197; 208). İbn Rüşd ise kentteki her bireyin, doğası elverdiği kadarıyla gerekli eylemleri gerçekleştirmesi ve gücü yettiğinde buna uymaya çalışmasını, kendi uzmanlıkları olmayan alanlara müdahale etmemelerini ifade etmektedir (2005: 35; 103). Bu durum İbn Rüşd’e göre adaletin gereğidir. Türkiye’de kamusal hizmetler merkezi yönetim ve yerel yönetimler tarafından sunulmaktadır. Sunulan hizmetlerde etkinlik ve verimliliğin sağlanabilmesi ve bunun sonucu olarak toplumsal mutluluğun ve refahın artırılabilmesi, bu kurumların birbirlerinin görev ayırımına riayet etmeleri ve kendi alanına giren görevleri en iyi şekilde yapmaları ile doğrudan orantılıdır. Yani merkeziyetçiliği olması gereken düzeyde olabilmesi ve yerel birimlerin görev, yetki ve sorumlulukları doğrultusunda etkili ve verimli bir şekilde hizmet sunabilmesi için, merkezi yönetim ile yerel yönetim birimleri arasında adaletin tesis edilmesi gerekmektedir.

Kamusal hizmetlerin ülkede bulunan her yerleşim yerinde mali açıdan adaletli ve dengeli olarak sunulması devletin temel görevlerinden biridir. Fakat Türkiye’nin hem idari hem de mali sistem açısından geleneksel olarak merkeziyetçi bir sisteme sahip olması, görev ve yetkilerin büyük oranda merkezi yönetimde toplanmasına neden olmuştur (Uysal ve Mecek, 2015: 1170; Urhan, 2008: 99). Merkezi idarenin mahalli nitelikteki ihtiyaçlarının genel politikalar

çerçevesinde bölgede yaşayan halkın talepleri doğrultusunda yine beldeye yaşayanlar tarafından belirlenip yürütülmesi ve buna uygun bir şekilde mali ve idari sorumlulukların belirlenmesi gerekmektedir. Yani devlet merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki görev paylaşımında bir denge oluşturmalıdır. Denge adaletin çok önemli bir boyutunu oluşturmakta ve çoğu zaman adaletle aynı anlamı taşımaktadır. Zira Adalet Farabi'nin (1987: 54) düşüncesiyle, dengenin sağlanabilmesini ifade etmektedir. Adalet genelde denge arar, dengesiz durumların giderilmesi için çaba gösterir. Hem özverilerin dağılımında hem de karşılıkların verilmesinde denge sağlanmalıdır. Bu bağlamda yerel nitelikli hizmetlerin yerel yönetim birimleri tarafından sunulması ve merkezi yönetimin kendi alanına giren görevlerle donatılması adaletin icrası anlamına gelmektedir (Özdemir, 1991: 313; Önder, 2014: 26; Çeçen, 1993: 64).

Merkezi yönetim ile yerel birimler arasında adaletli bir görev dağılımının yapılmaması beraberinde verimsiz bir yönetim yapısının ortaya çıkmasına, vatandaşlara hizmetlerin eksik götürülmesine veya hiç götürülmemesine ve kaynakların etkili ve verimli bir şekilde kullanılmamasına neden olmaktadır. Bu durum devlet içerisinde sürekli bir kargaşanın yaşanmasını ve nihayetinde devletin asli görevlerini yerine getirmesini engellemektedir. İbn Rüşd, devletlerde meydana gelen haksızlıkların ve dolayısıyla yaşanan kargaşanın temel nedenini adaletsizlik olarak nitelendirmiştir (Şulul, 2005: 86). Bu olumsuz durumların engellenebilmesi ve devletin görevlerini en iyi şekilde yerine getirebilmesi, merkezi yönetim ile yerel yönetim birimleri arasında adaletli bir görev paylaşımını zorunlu kılmaktadır.

Adalet, devlet yönetiminde tüm birimlerin kapasitelerini optimum seviyede kullanmalarını ifade etmektedir. Merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki görev paylaşımında yaşanan sorunlar her iki yönetim türünün ya kapasitesinin çok üzerinde görevleri yerine getirmek zorunda kalmalarına ya da kapasitelerinin altında görevler üstlenmelerine neden olmaktadır. Bu durumun engellenebilmesi adalete bağlıdır. Çünkü adaletli bir görev bölüşümü merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin kapasiteleri ile orantılı olacak şekilde görevlendirilmesini gerektirmektedir. Yapılan açıklamalardan hareketle ifade edilebilir ki merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında oluşturulacak adaletli bir görev paylaşımı, Türkiye'nin merkezîyetçilik sorununun giderilmesine katkı sağlayacaktır.

Türkiye'de merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında bir diğer önemli sorunu gelir kaynaklarının dağılımı oluşturmaktadır. Gelir kaynaklarının çoğu Türkiye'de merkezi yönetimin elinde bulunmaktadır. Yerel yönetimlerin

hem merkezi yönetimden alacakları gelirin miktarı hem de kendi öz gelirleriyle ilgili ilkeler genellikle merkezi yönetim tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla, Türkiye’de merkezi yönetim ile yerel yönetimler arası adaletli, rasyonel ve düzenli bir kaynak bölüşümü de yapılmamıştır (Türkoğlu ve Demirhan, 2013: 329-330). Bu durumun bir sonucu olarak merkezi yönetim, mali kaynakları kendi elinde toplamakta ve bunları yeri geldiğinde yerel yönetimleri etkilemede bir araç olarak kullanabilmektedir. Yine mali kaynakları az olan yerel yönetimler kendi hizmet alanlarındaki bazı görevleri merkezi idareye devretmek zorunda kalmaktadır. Mali kaynak yetersizliği aynı zamanda yerel yönetimlerin özerkliklerinin sınırlanmasına ve merkezi yönetimlerin daha çok müdahalesine de yol açmaktadır (Urhan, 2008: 100; Türkoğlu, 2009: 169).

Merkezi yönetimden yerel yönetimlere kaynak aktarılması mevcut yapıda kaçınılmaz olduğuna göre, merkezi yönetim ile yerel yönetim arasında gerçekleştirilecek kaynak bölüşümünün, görev bölüşümüne paralel olarak, adaletli bir biçimde yapılması gerekmektedir (Türkoğlu ve Demirhan, 2013: 330). Yani merkezi yönetim tarafından yerel yönetimlere aktarılacak mali kaynak belirlenmeden önce yerel yönetim birimlerinin görev ve sorumlulukları belirlenmeli ve görevleriyle orantılı olacak şekilde mali kaynak tahsis edilmelidir (Kesik, 2005: 81).

Türkiye’de öncelikle merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında mali kaynak paylaşımının tekrar gözden geçirilmesi ve adaletli bir kaynak dağılımının sağlanması gerekmektedir (Ayyıldız, 2012: 15). Adalet, kim neyi hak ediyorsa onun kendisine verilmesini ifade etmektedir. Adaletin bu anlamı ihtiyaca uygunluğu ön plana çıkarmaktadır. Yerel yönetimlerin görevleri ile orantılı mali kaynağa ihtiyacı vardır. Dolayısıyla yerel yönetimlerin kendisinden beklenen hizmetleri yerine getirme hususunda ihtiyaç duyduğu mali kaynağa sahip olmaları adaletin gereğidir ve bu durum ancak adalet ile sağlanabilir.

Yine Türkiye’de, bir sorun teşkil eden idari vesayet yetkisinin yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Bu durum yerel yönetimlerin özerkliğinin korunması, adil kanunların oluşturulması ve uygulanması ile yakından ilişkilidir. Çünkü idari vesayet kanuna dayanan ve kanunla sınırlı olan bir denetim türüdür. Montesquieu’ye göre adalet, insanların yaptığı yasaların öncüsüdür ve adaletin olmazsa olmazı iyi yapılmış kanunlardır (Turan, 2016: 81; Kılıç, 2014: 6; 161). Yasalarla ölçülü olarak ele alındığında yasalara aykırı düşen, uymayan kurallar, uygulamalar adaletsiz sayılır. Adalet bir düşünce olarak hukuksal düzenden önce vardır. Adalet bir amaç olarak kanunların önünde gider ve kanunlara yol gösterir. Yani adalet, tüm hukuksal düzenlemelerin üzerinde, onlara ışık tutan,

girişimlere yön veren üstün bir yere sahiptir (Çeçen, 1993: 122-123). Dolayısıyla idari vesayet ile ilgili olarak yapılacak yasal düzenlemelerin öncelikle adalet ilkesine uygun bir biçimde yapılması gerekmektedir.

Türkiye’de idari vesayet yetkisi, çok genel yorumlanmaya müsait türden bir düzenlemedir. İdari vesayet yetkisinin sınırının tam olarak belirlenememesi, belki de merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerindeki idari vesayet yetkisinin her zaman ağır olduğu şeklinde bir algıyı da karşımıza çıkarabilmektedir. Bu doğrultuda öncelikle idari vesayet denetiminin ne olduğunun ve hangi amaçlarla nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğinin adil kanunlarla belirlenmesi gerekmektedir (Önen ve Eken, 2016: 232). Daha sonra yapılacak idari vesayet denetimlerinin oluşturulan yeni yasal düzenlemeler çerçevesinde yerine getirilmesi gerekmektedir. Yasaya uygun davranmak adaletin gereğidir. Zira Aristoteles adaleti, yasaya uygun olan şey olarak tanımlamıştır (2017: 92).

Merkezi yönetimin idari vesayet yetkisini katı bir şekilde uygulaması ve yerel yönetimlerin kaynaklarının yetersiz olması gibi durumlar yerel yönetimlerin özerk yapılarına da zarar vermektedir. Yerel yönetimlerin özerkliği, her şeyden önce yasal düzenlemeler ile oluşturulabilir ve yine yasalarla güvence altına alınabilir (8. BYKP, 2001: 48). Anayasanın 127. maddesi yerel yönetimlerin özerk birimler olduğunu dile getirmiştir. Fakat yerel yönetimlerin uygulamada özerk bir yapıda olmamaları beraberinde birçok sorunu getirmektedir. Bu durum Türkiye’de yerel yönetimlerin merkezi yönetimin icracısı veya bir tür idari temsilcileri, uzantıları veya belirli ölçülerde taşra teşkilatının unsurları şeklinde faaliyet göstermesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye’de yerel yönetimler merkezi yönetimin kendilerine vermiş olduğu yerel nitelikteki kamusal hizmetlerin karara bağlanması ve yürütülmesinde çok az takdir yetkisine sahiptir. Yerel yönetimler sunulması gereken hizmetleri ağırlıklı olarak merkezi yönetimin denetimindeki gelirler ile sunmaya çalışan organlardır. Oysa özerklik, herhangi başka bir otoriteye ihtiyaç duymadan kendi başına hareket edebilme yeteneğini ifade etmektedir (Köseçik ve Sağbaş, 2005: 112; Çiner ve Karakaya, 2013: 73). Buradaki özerklik, yerel yönetim birimlerinin merkezi idarenin ön iznine ve onayına bağlı olmaksızın kesin karar alma yetkisinin bulunmalarını, seçimle oluşturulan organların merkezi yönetim karşısında bağımsız bir konuma sahip olmalarını ve kanunların yerel yönetimlere verdiği görev ve yetkileri diğer kurumların yardımlarına gerek duymadan yerine getirebilmelerini ifade etmektedir (Tortop, 1991: 5).

Özerklik adalet ile eşdeğer bir anlamı ifade etmektedir. Adaletin dikkate alınmadığı bir yönetimde özerklik sağlanamaz. Kendilerine verilen imkanlar ile

vatandaşların ihtiyaçlarını verimli bir şekilde karşılamak isteyen yerel yönetimlerin kendi görev alanlarında kararlarını özgürce alabilmeleri ancak adalet ile sağlanabilir.

Platon adaleti herkesin kendi işini yapması olarak tanımlamıştır (Platon, 2016: 195). Bu açıdan adalet, merkezi yönetim ile yerel yönetimlerin kendi görev alanına giren işleri vatandaş ihtiyaçları doğrultusunda özgürce yerine getirmelerini gerektirir. Bu bağlamda yerel yönetimlerin kendilerine verilen yetkileri yine kendi kararları doğrultusunda özgürce kullanabilmeleri adaleti gerçekleştirmelerini ifade etmektedir.

Gazali, “semavat ve arz adaletle ayakta durur” demiştir. Bu nedenle adaletin olmadığı her şey eksiktir. Oysa tüm işler adaletle tamamlanmakta ve yürümektedir (Gazali, 2010: 74). Dolayısıyla devlet yaşamı için oldukça önemli bir kavram olan adaletin tüm işlemlerde temel kıstas olarak benimsenmesi gerekmektedir. Bu durum merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkiler için de geçerlidir. Merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki sorunların giderilmesi, her iki yönetim sisteminin ve bu sistem ile oluşturulan diğer tüm kamu kurumlarının görevlerini etkin ve verimli bir şekilde yerine getirebilmesi ve vatandaşların devletten beklediği hizmetlerin karşılanabilmesi için, adaletin merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkilerde belirleyici bir unsur olarak dikkate alınması gerekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Türk kamu yönetiminin tarihsel olarak sahip olduğu merkeziyetçilik-yerelleşme sorunu incelendiğinde, sorunun genel anlamda idari görev bölüşümü, mali kaynak tahsisi ve denetim hususlarında yaşandığı görülmektedir. Bu sorunların giderilmesinde adalet kavramı önem kazanmaktadır. Temelde hak edene hakkının verilmesi olarak tanımlanan adalet, merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkilerin boyutunu ortaya koymaktadır.

Türkiye’de yerel yönetimler yasal olarak özerk bir yapıda bulunmalarına rağmen merkezi yönetimin bir uzantısı, icracısı gibi faaliyet göstermektedirler. Bunun engellenebilmesi ve yerinden yönetimler ile merkezi yönetim arasındaki sorunların giderilebilmesi için, ilk olarak yerel yönetimler ile merkezi yönetim arasındaki görev paylaşımının net ve adaletli bir şekilde yapılması gerekmektedir. Bunun yapılmaması ya yerel yönetimlerin kapasitesinin üzerinde bir göreve sahip olmasına ya da merkezi yönetimin kendi alanına girmeyen işlerle uğraşmasına neden olmaktadır. Böylesi bir durum kamu yönetiminin verimsizleşmesine neden olmaktadır.

İkinci olarak çözülmesi gereken sorun, merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki gelir dağılımında adaletin sağlanmasıdır. Zira Türkiye’de gelirlerin büyük bir kısmı merkezi yönetimin elinde bulunmaktadır. Yerel yönetimlere tanınan görevler fazlaca olmasına rağmen, yerel yönetimlerin özellikle mali anlamda yeteri kadar özerk olmamaları, merkezi yönetime ihtiyaç duymalarına ve yerine getirmeleri gereken görevleri zamanında ve verimli bir şekilde icra etmelerine engel olmakta veya hiç yapılmamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla öncelikle merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında görevleri ile orantılı bir şekilde, yani adaletli bir kaynak tahsisinin yapılması gerekmektedir.

Son olarak Türkiye’de merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerinde uyguladığı vesayet denetiminde sorunlar yaşanmaktadır. Türkiye’de idari vesayet çok geniş yorumlanabilen ve sınırları kesin olarak belirtilmemiş bir denetim türüdür. Bu durum vesayet yetkisinin amacı dışında kullanılmasına neden olabilmektedir. Öncelikle vesayet denetiminin sınırlarının tam olarak belirlenmesi ve denetimlerin kanunlar çerçevesinde yapılması gerekmektedir. Bu durum, adaletin gereğidir.

Bireysel yaşamdan toplumsal yaşama ve nihayetinde devlet yaşamına kadar etkili olan adalet kavramının devletin tüm birimleri arasındaki ilişkilerde etkin kılınabilmesi, kamu yönetiminde yaşanan problemleri gidermek açısından oldukça etkilidir. Bu durum Türkiye’de merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki ilişkiler için de geçerlidir. Türkiye’de merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasındaki problemler incelendiğinde, sorunların doğrudan adalet ile ilgili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla merkez ve yerel arasındaki ilişkilerde adaletin dikkate alınarak görev, yetki ve kaynak dağılımının gerçekleştirilmesi, bu alandaki sorunların giderilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- AĞAR, Serkan (2006), “Kamu Kurumları (Hizmet Yerinden Yönetim Kuruluşları) Teorisi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (65), ss. 277-310.
- ANBARLI BOZATAY, Şeniz ve KIZILKAYA, Kemal (2016), “Merkezden Yönetim-Yerinden Yönetim Tartışmalarının Odağında Bir Düzenleme: 6360 Sayılı Yasa Hakkındaki Değerlendirmeler”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), ss. 609-637.
- ARİSTOTELES, (2017), *Nikomakhos’a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ankara, Bilgesu Yayınları.

- ARSLAN, Erkan, GÜRSES, Fatih ve BAYKAL, Ömer Nabi (2016), “Cumhuriyetten Günümüze Hükümet Programlarında Yerelleşme Vurgusu: Vaatler, Gerçekleşenler”, *9. Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, TODAİE Yayınları, ss. 42-53.
- AYDIN, Ahmet Hamdi (2013), *Kamu Yönetimine Giriş*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- AYDIN, Ahmet Hamdi (2015), *Yönetim Bilimi*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- AYDIN, Ahmet Hamdi (2017), *Türk Kamu Yönetimi*, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- AYYILDIZ, Yaşar (2012), “Türkiye’de Mahalli İdareler Vergi Gelirlerinin Gelişim Trendi: 2006-2010 Dönemi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), ss. 1-20.
- BODUR, Necla (2016), “Ebû Zehre’nin Adalet ve Hürriyet Anlayışı”, *AKEV Akademi Dergisi*, (66), ss. 501-518.
- BOZAN, Mahmut (2013), “Yerelleşme Sürecinde Valilerin Rol Tanımları”, Ed. Buğra Özer ve Güven Şeker, *Yerel ve Bölgesel Kalkınma: Küresel ve Yerel Bakış Açılıarı*, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, ss. 153-162.
- CEVİZCİ, Ahmet (1999), *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Paradigma Yayınları.
- ÇEÇEN, Anıl (1993), *Adalet Kavramı*, İstanbul, Gündoğan Yayınları.
- ÇİÇEK, Yeter (2014), “Geçmişten Günümüze Türkiye’de Yerel Yönetimler”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), ss. 53-64.
- ÇİNER, Can Umut ve KARAKAYA, Oral (2013), “Merkez-Yerel İlişkileri ve Mülki İdarenin Dönüşümü”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 68(2), ss. 63-93.
- DOĞAN, M. Emin (1996), “Belediyelerin Denetimi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 5(5), ss. 27-36.
- ERDEM, Metin, ŞENYÜZ, Doğan ve TATLIOĞLU, İsmail (2013), *Kamu Maliyesi*, Bursa, Ekin Yayınları.
- ERYILMAZ, Bilal (2015), *Kamu Yönetimi*, Kocaeli, Umuttepe Yayınları.
- FARABİ (1987), *Fusulü’l-Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşleri)*, Çev. Hanefi Özcan, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- GAZALİ (2010), *Mearicü’l-Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, Çev. Serkan Özbudun, İstanbul, İnsan Yayınları.

- GÖRMEZ, Kemal (2000), “Demokratikleşme Açısından Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (4), ss. 81-88.
- GÜNDAY, Metin (2013), *İdare Hukuku*, Ankara, İmaj Yayınevi.
- GÜNGÖR, Sezen (2012), “Yerel Yönetim ve Merkezi Yönetimin Görev Paylaşımı”, *Akademik Bakış Dergisi*, (32), ss. 1-12.
- GÜVEN, Ahmet, KARKACIER, Atilla ve ŞİMŞEK, Türker (2017), “Merkezileşme Yerelleşme Tartışmaları Kapsamında Yerel Yönetimlerde Vesayet Denetimi Sorunu”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetim Dergisi*, 12(2), ss. 189-208.
- İBN RÜŞD (2005), *Telhisu's-Siyase li Eflatun*, Çev. Muharrem Hilmi Özev, Siyasete Dair Temel Bilgiler: Kurtubalı İbn Rüşd'un Platon'un Devletine Düştüğü Şerh, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları.
- İSBİR, Begüm (2009), “Temsili Demokrasi Anlayışına Göre Yerel Yönetimlerde Özerklik”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11, ss. 1571-1599.
- KARA, Mustafa (2016), “Türkiye’de Merkezileşme-Yerelleşme Tartışmaları ve Hizmet Sunumunda Ölçek Sorunu”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(27), ss. 249-276.
- KELEŞ, Ruşen (2014), *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, İstanbul, Cem Yayınevi.
- KESİK, Ahmet (2005), “Yönetimler Arası Mali İlişkiler ve Türkiye Uygulaması”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (10), ss. 75-103.
- KILIÇ, Hüseyin (2014), *Adalet: Güç Savaşında Denge Noktası*, İstanbul, Beta Yayınları.
- KINALIZADE ALİ ÇELEBİ (2016), *Ahlak-ı Alai*, Çev. Murat Demirkol, Ankara, Fecr Yayınları.
- KÖSECİK, Muhammet ve SAĞBAŞ, İsa (2005), “Tarihsel Bakış Açısıyla Türkiye’de Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri”, Ed. Nagehan Talat Arslan, *Türkiye’de Kamu Yönetimi Sorunları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, ss. 111-152.
- LAMBA, Mustafa (2010), “Osmanlı’dan Günümüze Türk Kamu Yönetiminde Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik Üzerine Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2(1), ss. 131-156.
- MAHMUTOĞLU, Abdulkadir (2011), “Merkezi Yönetim-Yerel Yönetim İlişkileri Alanında Yaşanan Global Gelişmeler”, <http://www.tid.gov.tr/Makaleler/AbdulkadirMahmutoğlu29-52.doc>.

- MAVERDÎ (1982), *Edebü’l Dünya Ved Din*, Çev. Selahattin Kip ve Abidin Sönmez, İstanbul, Bahar Yayınları.
- MAVERDÎ (2013), *Yönetimin Esasları*, Çev. Mehmet Ali Kara, İstanbul, İlke Yayıncılık.
- ÖNDER, Özgür (2014), *Yönetimde Adalet ve Saadet-Bir Nasihatname Geleneği Olarak Siyasetname-*, İstanbul, Lotus Yayınları, İstanbul.
- ÖNEN, Semih Mustafa ve EKEN, İhsan (2016), “Yerel Yönetimler Üzerinde Uygulanan İdari Vesayet Yetkisinin İrdelenmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(56), ss. 216-234.
- ÖZDEMİR, Biltekin (1991), “Mahalli İdare İle Mahalli İdareler Arasındaki İlişkiler”, *VII. Türkiye Maliye Sempozyumu Kitabı, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü ve Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını*, ss. 312-325.
- PEHLİVAN, Osman (2013), *Kamu Maliyesi*, Trabzon, Murathan Yayınevi.
- PLATON (2016), *Devlet*, Çev. Emre Alagöz, Ankara, Panama Yayınları.
- ŞENGÜL, Ramazan (2010), *Yerel Yönetimler*, Kocaeli, Umuttepe Yayınları.
- ŞULUL, Cevher (2015), *İbn Rüşd’ün Siyaset Felsefesi*, İstanbul, İnsan Yayınları.
- TATLI, Adem ve GÖRMEZ, İdris (2016), *Adalet ve Hürriyet*, İstanbul, Elit Kültür Yayınları.
- TOPÇU, Nurettin (2015), *Ahlak*, İstanbul, Dergah Yayınları.
- TORTOP, Nuri (1991), “Özerk, Üretken ve Katılımcı Mahalli İdare Anlayışı”, *Amme İdaresi Dergisi*, 24(4), ss. 3-9.
- TORTOP, Nuri, AYKAÇ, Burhan, YAYMAN, Hüseyin ve ÖZER, Mehmet Akif (2008), *Mahalli İdareler*, Ankara, Nobel Yayınları.
- TURAN, Erol (2016), *Kamu Yönetimi-Temel Kavramlar*, Konya, Palet Yayınları.
- TÜRKOĞLU, İrfan (2009), *Yerel Yönetimlerde Mali Reform Arayışları: Türkiye’de Belediyelerde Mali Özerklik ve Belediye Başkanlarının Mali Özerklik Algılaması*, Ankara, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın, No:389.
- TÜRKOĞLU, İrfan ve DEMİRHAN, Yılmaz (2013), “Yerel Yönetim Gelir ve Giderleri Bağlamında Türkiye’de İdari Reformlar”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), ss. 315-332.

- URHAN, Vahide Feyza (2008), “Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması”, *Sayıştay Dergisi*, (70), ss. 85-102.
- UYSAL, Yusuf ve MECEK, Mehmet (2015), “Köylere Sunulan Kamu Hizmetlerinin Nitelik ve Niceliği: Kütahya İli Örneği”, Ed. M. Akif Çukurçayır, H. Tuğba Eroğlu, Hayriye Sağır ve Mücahit Navruz, *Kamu Yönetiminde Değişimin Yönü ve Etkileri*, Konya, ss. 1169-1183.
- ÜNAL, Feyzullah (2011), “Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), ss. 241-248.
- YAVUZ, Yaşar (2003), “Lise Yönetici ve Öğretmenlerinin Yerinden ve Merkezden Yönetim Yönelimlerinin Karar Verme Sürecine Etkileri”, *Ege Eğitim Dergisi*, 3(2), ss. 25-35.
- YILDIRIM, Arzu (2014), “Yerellik İlkesi ve Türkiye’de Uygulanabilirliği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), ss. 130-140.
- YILMAZ, Abdullah (2007), “AB’ye Uyum Sürecinde Türk Kamu Yönetiminin Dönüşümü Üzerine Notlar”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), ss. 215-240.
8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Yerel Yönetimler Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2001.

TASAVVUF VE HALK İNANCI İŞİĞİNDA YUNUS EMRE'DE TOPRAK İMGESİ

Mehmet Emin BARS¹, Yılmaz IRMAK²

Geliş: 09.05.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.562566

Öz

Toprak, insanların tarih sahnesine çıkışından itibaren birçok kültürde saygın görülen, kutsal kabul edilen önemli bir unsurdur. Toprak İslamiyet'in kabulünden önce de Türkler arasında kutsal olarak görülmüştür. İnsanın yaratılışının esas maddesini oluşturan toprak, Kur'an merkezli yaratılışın var olduğu İslam inancında ana maddedir. Toprak, hem tasavvufta hem de halk inançlarında farklı anlam katmanlarını taşır. Bazen insanın yaratılışının ana maddesi, bazen tedavi usullerinden biri olarak karşımıza çıkar. Yunus Emre de toprak imgesini dizelerinde en fazla kullanan şairlerden biridir. Yunus, toprak imgesini dizelerinde farklı anlamlarda kullanır. Yunus, toprağı, yaratılış mitlerinde ve dinî inançlardaki benzer telakkilerle, insanın yaratılış maddesi olarak görür. Ona göre insan dünyaya bağlanıp ahiret hayatını unutmamalıdır. Bedeni arzularını önceleyen insan, tamaha, bencillığe kendini teslim eder. Yunus'a göre insan erdemli bir yaşama yönelmelidir. Toprak Yunus'ta erdemli hayatın bir simgesi olarak ölümü karşılar. Diğer taraftan toprak olan her gönül rahmetle dolacaktır. İnsanın hem yaratılışının hem de ölümünün sonunda ulaşacağı toprak tevazunun ifadesidir. Yunus için toprak bir değer in ifadesidir. Toprak bir taraftan gerçek hayatın başlangıcı diğer yönden kul olma bilinciyle bir değer in sembolüdür.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, toprak, tasavvuf, halk inancı, imge.

· 13-15 Ekim 2017 tarihlerinde Motif Vakfı ve Cumhuriyet Üniversitesi tarafından Sivas'ta düzenlenen "Halk Kültüründe Toprak" adlı sempozyumda sunulan sözlü bildirinin genişletilerek yeniden düzenlenmiş halidir.

¹ Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mebars@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6972-6860>.

² Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yirmak@bingol.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1948-4132>.

SOIL IMAGE IN YUNUS EMRE ACCORDING TO MYSTICISM AND FOLK BELIEF

Abstract

Soil has been considered as a respected and sacred element in many societies throughout the human history. It has also been seen as a holy element among Turkish nations even before Islam. This perception has become even more important with the adoption of Islam. The soil forms the basis of man's creation. In Islamic belief qur'anic creation formed around the soil. The soil has many meanings both in mysticism and in folk beliefs. Sometimes the soil is the main stage of man's creation. Sometimes the soil is one of the treatment styles. Yunus Emre is one of the most used poets in soil images. Yunus uses soil in different meanings in his verses. According to Yunus, the soil is the material creation of man in myths of creation and in religious beliefs alike. Yunus does not tolerate that human only interest in world affairs forgetting the real life hereafter. Yunus tells people to worship in verses. According to Yunus, the soil is an image of death which is the symbol of creation from earth and then pass away. According to Yunus, the soil is a modest. The soil is not a final disappearance. The soil is the beginning of a real life. According to Yunus, the soil is a value image.

Keywords: Yunus Emre, soil, mysticism, folk belief, image.

Giriş

Tasavvuf, İslam dininin doğuşundan iki yüzyıl kadar sonra ortaya çıkmış; tarikat ve tekkeler aracılığı ile yüzyıllar boyunca İslam dünyasında etkisini sürdürmüş bir düşünme ve yaşama biçimidir. Tasavvuf, tek yaratıcı Allah'ın niteliğini ve evrenin oluşumunu açıklayan dinî ve felsefî bir sistemdir. İslam dini esaslarını temele alarak gelişen tasavvuf, her türlü bilgiyi kendi bakış açısına göre değerlendirir. Tasavvufun amacı insanın benliğinden kurtulması, hikmeti kavramasıdır. Sembolik anlamda yok olmak, manen Allah'a ulaşmak, onun ahlakını benimsemek temel amaçtır. Tasavvufî bilgi, zahir ve batın diye ikiye ayrılır. Sufi batın olan bilgiye ulaşmayı, onu elde etmeyi, diğer insanların haberdar olmadığı sırrı elde etmeyi hedef edinir. Tasavvuf terminolojisinde Kur'an ayetlerinin herkes tarafından bilinmeyen, gizli, saklı anlamlarını ortaya çıkarmak için bazı özel yorumlar yapılır ki buna "tevil" adı verilir. Sufinin işi bu gizli bilgiye ulaşmak, onu anlaşılır kılmaktır. Tasavvuf bir gönül terbiyesidir. Konusu insandır. Gayesi ise insanın kalbini, manevi dünyasını eğitmek; onu

olgunlaştırmak; kemal derecesine erdirmektir (Akarpınar-Arslan, 2006: 222-223).

Yunus Emre, XIII. yüzyıl tekke-tasavvuf şiirinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Yunus Emre'nin yaşadığı yüzyılın ilk çeyreği, Anadolu'da siyasi ve sosyal hayatın en karmaşık, çalkantılı olduğu dönemdir. Bu dönemde ülkede bir iç kargaşa başlamış, beyler birbirlerine düşmüştür. Moğol istilası ve onların gidişinden sonra kardeş kavgaları başlar. Ülkede küçük küçük büyüklü pek çok beylik ortaya çıkar. Bu olumsuz tablo Anadolu'da Türk birliğini bozar. Türk milli kültürünün oluşum safhasını oluşturan bu dönemde Orta Asya'dan Anadolu'ya kitleler halinde göçler yoğun biçimde sürmektedir. Çok sayıda sufi bu göçlerle birlikte Anadolu'ya gelmiştir (Tatçı, 1997a: 25). Doğu'dan Batı'ya göçlerle gelen mutasavvıf ve âlimlerle, bu yüzyılda ilim hayatı, canlılık kazanır. Yunus Emre, yaşadığı dönemin bir ferdi olarak devrindeki olaylardan etkilenmiş; halkı teskin etmek, bu karışıklıklar içinde onları mutlu etmek için şiirleriyle onları öteki âlem için çalışmaya çağırmıştır.

Köprülü, Yunus'un ahlakçılığı üzerinde dururken onun bir nevi tasavvufi ahlakı yaymaya çalıştığını ifade eder. Yunus'un tasavvufi ahlakı, Kur'an ve hadislere dayanmaktadır. Yunus, İslam ahlakının esaslarını terennüm eder. Tasavvuf yolu zordur, birtakım engellerle çevrilidir. Bu zorluklar dünya ile bağlarını koparamayan kişiler tarafından aşılabilir. Yunus'un şiirleri bu zorlukları, engelleri anlatmaktadır. Dervişlik giyim-kuşamla değil, dünyevî işlerden terk ve tecridle olur (Köprülü, 2003: 281-282).

1. Tasavvuf ve Halk İnançlarında Toprak

Toplumlar sosyal-kültürel açıdan birbirlerinden farklılıklar taşımaktadır. Bu farklılıkların yanı sıra tüm kültürlerde büyük değer taşıyan ortak bazı değerler bulunmaktadır. Toprak da birçok toplumda taşıdığı değer, içerdiği anlam, toplumsal işleviyle ilk dönemlerden itibaren kendisine kutsallık atfedilen, saygı duyulan bir unsurdur. Toprak bütün varlıkların temeli olarak kabul edilen su, hava ve ateşle birlikte yer almaktadır. Dünyadaki tüm varlıkların esasları bu dört önemli element olarak kabul edilmektedir. Toprak ile su arasındaki ilişki yaratılışın temelini oluşturur.

Yaratılışın ana ögesi olarak toprak, birçok milletin öykülerinin temel olgusudur. Altay yaratılış mitlerinde evrenin yaratılması Tanrı'nın emri üzerine suyun derinliklerinden çıkarılan toprakla olur. Benzer şekilde Altay ve Sibirya Türklerine ait yaratılış mitlerinde insanın yaratılışındaki temel unsur da topraktır. Radloff'un derlediği Altay Türklerinin Yaratılış Destanı'nda, toprak önemli bir

unsur olarak göze çarpar. Destanda, Tanrı ile insanın tek varlık olduğu dönem anlatılır. İnsan, kendisini Tanrı ile eş görmeye başlayınca, Tanrı, onu suya batırır. Tanrı'ya yalvarması üzerine insan kurtarılır:

“Tanrı bir gün insana, şöyle bir buyruk verdi:

‘İn suların dibine, bir toprak getir,’ dedi.

İnsan daldı sulara, aldı bir avuç toprak,

Sulardan çıkıp verdi, Tanrısına sunarak

‘Yaratılsın yer!’ dedi, Tanrı sulara saçtı,

Yeryüzü yaratıldı, denizler karalaştı” (Ögel, 1998: 452). Bunun üzerine Tanrı, insandan biraz daha toprak getirmesini ister. İnsan getirdiği toprağın birazını ağzında saklar, diğerini Tanrı'ya verir. Tanrı getirilen toprağı yere saçar, yer kalınlaşır. İnsanın ağzındaki toprak da şişmeye başlar. Tanrı, insana kızar; insan ağzındaki tükürür; tepeler, dağlar oluşur. İnsan, ilk suçunu böylece işlemiş olur. Arkaik destan metinlerinde evren ve insanın yaratılışı çeşitli öyküler etrafında anlatılmıştır. Bu yaratılış mitinde Tanrı ile ilk insanın yarattığı kişi su ile ilişkili olarak yer almaktadır. Tanrı ilk insanla beraber su üstünde uçmakta, bu durum Tanrı için evrenin yaratılmasında bir ilham kaynağı olmaktadır. Kişi tarafından su dibinden çıkarılan toprakla evren ve insan yaratılmaktadır.

“Toprağa yatırılmak”, birçok halkta görülen bir gelenektir. Kafkasya'da Gurionlar arasında ve Çin'in bazı bölgelerinde, kadınlar doğum sancıları başladığında, çocukları doğduğu zaman, yerde olmak için yere uzanırlar. Yere oturarak doğurma geleneği, Afrika kabilelerinin çoğunda oldukça yaygındır (Eliade, 2005: 294). Toprak dünyanın birçok inancında kendi cevheriyle şekillendirdiği canlı formları doğuran bir ana gibi görülür.

Toprağın kutsallığı algısı Türklerde Müslümanlıktan önce de vardı. İslamiyet'in kabul edilmesi Türklerin toprak algısını değiştirmemiş, toprağın kutsallığı düşüncesi yeni inanç sisteminde de devam etmiştir. İslamiyet'e göre ilk insan Adem'in yaratılmasının ana maddesi topraktır. *“O sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra ‘alak’dan yaratan, sonrada sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkararak, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yaşatandır”* (40/67) âyeti bu gerçeği dile getirmektedir. Aynı şekilde *“Sizi topraktan yaratması O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir”* (30/20) âyeti de insanın topraktan yaratıldığını vurgulamaktadır.

Dinî-tasavvufî edebiyatın sembol kavramlarından biri de topraktır. Toprak anasır-ı erbaanın dört unsurundan biridir. Toprak su, hava ve ateşle bereber insan nefsinin dört mertebesini simgeler. Bu mertebelerden nefs-i mutmaine toprağı karşılamaktadır (Uludağ: 2005: 40-41). Toprak (hâk) kelimesi tasavvufta türbe, bir ermişin gömüldüğü yer anlamına gelmektedir. Halk türbelerde dua eder, adakta bulunur, çeşitli ritüellerde çeşitli dileklerde bulunulur, çaput bağlanır, paralar verilir (Uludağ, 2005: 361). Halk arasında kutsal niteliklere sahip olarak kabul edilen bu şahısların insanlara çeşitli şekillerde yardımda bulunacağına inanılmaktadır. Tasavvufî düşüncede toprak çoğunlukla sufîyi sembolize etmektedir. Toprağa her türlü çirkinlikler atılmasına rağmen kendisi gül, çiçek ve insanların hayatlarını devam ettirmesi için her türlü gıdayı verir. Kötülüğe karşı iyilikte bulunmayı, kibirden uzak kalmayı, saf ve temiz kalbi ifade eder. Böylece kişi benliğinden kurtulur. Toprak gibi olmak tevazu ile olgunlaşmanın ifadesidir (Cebecioglu, 2009: 243).

Toprak, kıymetli şeylerin gömüldüğü yerdir. Toprak, kara olarak nitelendirildiğinde, insanın yaratılışı nedeniyle kullanılabilirdiği gibi, ölenlerin toprak olacağı gerçeğine işaret eder. Ölen kişi âşık ise, onun toprağı etrafa güzel kokular saçır. Dört unsurun en aşağısında bulunan toprak, hakirdir. Bu nedenle, tevazuya işaret eder. Âşık, sevgilisi uğruna toprak olur; sevgilisinin üstüne basmasını bekler (Pala, 1995: 223).

Hacı Bektaş-ı Veli'nin düşünce sistemi, insani değerler etrafında şekillenmiştir. Evvela insan kendisini tanımalı, kendi gerçeğinin farkına varmalıdır. İnsanın kendisini tanıması çeşitli kötü hasletlerden uzak durmasını sağlamaktadır. Toplumda kibire ve gururlu kimselerin azalması bireyler arasında hoşgörü ve dayanışmayı artırır. Bektaşilikte “toprak olmak” ifadesi büyük önem taşımaktadır. Canlıların yaşamının kendisine bağlı bulunduğu toprak taşıdığı bu hayati önemine rağmen her zaman yeredir. Besleyip büyüttüğü varlıklar tarafından sürekli çiğnenmektedir. Bu topraktaki tevazunun bir sonucudur. Hacı Bektaş Veli'nin Makalat'ında hakikat kapısının ilk makamı olarak karşımıza toprak çıkmaktadır. Hacı Bektaş Veli'ye göre muhibler toprak olanlardır. Asılları toprak olan muhibler her şeye rıza gösterirler. Onlar Hakk'a itaat etmiş, boyun eğmiş, ondan gelecek her türlü işe razı olmuşlardır (Çetin, 2015: 287).

Mevlana'ya göre ise insan fiziki varlığından ziyade, manevi değerleriyle büyük bir öneme sahiptir. Ancak insan bu değerinin farkında değildir. İnsan görünüşte maddi bir varlık olarak küçük bir âlem görülmesine rağmen hakikatte manası ile çok büyüktür. İnsan görünüşte topraktır, hakikatte cevherdir. Bu gerçeğin farkına insan-ı kâmil olanlar varır. İnsanın olgunlaşmasındaki temel esas

da kişinin kendisini tanıması, kendisinde saklı bulunan cevheri arayıp bulmasıdır. Mevlana’nın toplum tarafından çokça bilinen yedi öğüdünden birisi de “tevazu ve alçakgönüllükte **toprak gibi ol**”maktır (Çetin, 2015: 291). İlahi can ile toprak olan beden arasındaki ilişki Mevlana’nın düşüncesinin belirleyici unsurlardan biri olarak görülmektedir. Beden ve can asılları bakımından birbirlerinden farklıdır, insan bundan dolayı dünyada kendisini hep bir yabancı olarak görmektedir (Moshtagh Mehr, 2010: 144).

Toprak insanın zayıflığının, güçsüzlüğünün bir simgesidir. İnsan sahip olduğu güçle yaratıcısının yardımı olmadan gerçek varlığa ulaşamaz. Kul gücüyle yapabileceği fazla bir şey yokken, gücünü aşan bu durumlarda Allah’a tevekkül eder. İlahi aşkın kapısı da ancak bu gerçeğin farkında olan ariflere açılmaktadır. Bu anlamda toprak alçakgönüllü, tevazu sahibi olmanın karşılığıdır. İnsanın Allah’a ulaşması çabasında insanın toprak gibi tevazu sahibi olması yatar. Şeytan kibriden dolayı cennetten çıkarılmıştır. Bundan dolayı müridler, salıklar evvela nefislerini yok etmeli, gururlarını kırmalıdır. Böylece tevazu ile cehaletten uzaklaşırlar (Kablander, 2016: 366).

Toprak birçok halk anlatısında da karşımıza çıkmaktadır. Türk halk hikâyesi ve masallarında gözleri görmeyenler toprak sayesinde şifa bulur. Toprak hayatımızın her safhasında oldukça önemlidir. İlk insan Adem yaratılırken Allah, Mikail, Cebrail ve İsrail’i gönderir. Bu büyük melekler toprağın inlemesine dayanamaz, geri gelirler. Daha sonra Azrail toprağı getirir, insan bu topraktan yaratılır. Gözleri kör olanlar toprakla şifa bulur. Atın yaratılmasında Kâbe’den getirilen toprak önemlidir (Alptekin, 2009: 19).

Toplum tarafından kendilerine kutsallık atfedilen kişilerin türbesindeki toprak da kutsaldır. Halk inançlarına göre Nasreddin Hoca’nın türbesinden alınan toprak göz hastalıklarını iyileştirmekte, çocuğu olmayan kadınların hamile kalmasını sağlamaktadır. Masal ve hikâyelerin önemli motiflerinden Hızır, derviş, Hazreti Peygamber’in veya atının ayağının altındaki toprak kutsaldır, birçok derdin dermanıdır. Kerem ile Aslı’da toprağın gözlere şifa olduğu görülmektedir.

2. Yunus Emre’de Toprak İmgesi

Yunus Emre’nin şiirlerinde toprak şu imgelerle karşımıza çıkmaktadır:

2.1. Yaratılış İmgesi Olarak Toprak

Kuran-ı Kerim’in birçok ayetinde insanın nasıl ve neden yaratıldığı anlatılmaktadır. Bu ayetlerde daha çok insanın yaratıldığı maddenin değerli

olmadığı, yaratıcısı tarafından istenilenleri yapmasıyla değerli bir varlık haline geleceği vurgulanır. Toprak, çeşitli aşamalardan geçerek oluşum ve gelişimini tamamlayan insanın aynı zamanda tekrar döneceği varlık olmasıyla küfürde olanları ikna amacını taşıyan bir simgedir. İnsanı bir avuç topraktan yaratan Allah, onu tekrar diriltmeye de kadirdir (Kutluer, 2000: 322).

İlk insan Adem, topraktan yaratılmıştır. İnsanın hammaddesi topraktır. Topraktan gelen insan, eninde sonunda, aslına dönecektir. Yaratılış mitlerinde de dinî inançlardakine benzer telakkiler görülür. İnsan bir taraftan yeryüzünün halifesi iken diğer taraftan zayıf ve muhtaç bir kuldür. İnsan-ı kâmil olma yolunda ilerleyen insan, ilk varlığını unutmamalı, aslı olan toprağa döneceğinin bilincinde olmalıdır. Bu bilinç onu tüm yaratıklardan daha değerli kılacaktır. Yunus, insanın topraktan yaratılışını şöyle ifade eder:

“Yogiken var eyledün toprag iken cân virdün

Kudret diliyle andun dilüm söyler eyledi” (355/8)³.

2.2. Ölüm İmgesi Olarak Toprak

İnsan hayatı, ölümlü son bulur. Bu anlamda hayat ile ölüm karşıt iki kavramdır. İnsanın ölümüyle beraber ruh bedeni terk eder. Bu insanın maddi kaynağının sona ermesi anlamına gelmektedir. Topluların sosyal-kültürel telakkilerine göre değişimler beraber ölüm her topluluğun en fazla üzerinde durduğu konu olmuştur. İnsanoğlu ölümü öldürme sevdasına düşmüş, ölümsüzlük arayışına girişmiştir. Ölüm farklı kültürlerde farklı anlamlar içermektedir. Ölümün niteliği, mahiyeti, ölümlülük bilinci gibi konular filozof ve antropologların en fazla üzerinde durduğu, onları meşgul eden meseleler olmuştur. Ölüm bazen bir son oluş bazen de bir değişim, dönüşüm yolu olarak görülmüştür (Gürkan, 2007: 32). Ölümün nedenleri de birçok tartışmaları içinde barındırmıştır. İlkel kültürlerde Tanrı tarafından insanlara verilen bir ceza, ruhun içinde hapsediği bedenden kurtulma çabası, büyüün insan üzerindeki olumsuz tesiri gibi farklı şekillerde algılanırken tabii olandan bir sapma olarak kabul edilmiştir. Ölümden korku insanları diri biçimde gömme, ölüme yakın olanları yalnızlığa terk etme gibi uygulamalar kadar varmıştır.

Meşhur İslam mütefekkeri Kindi için ölüm, doğal bir durum, insanın yaratılışının tamamlayıcı bir unsurudur. Ölümlü olmak, akıl ile birlikte insanın

---

³ Bu çalışmada yer verilen beyitler, Mustafa Tatçı'nın “Yûnus Emre Dîvânı II (Tenkitli Metin)” adlı çalışmasından alınmıştır. Parantez içinde verilen numaralardan ilki beytin şîr numarasını, ikincisi beyit numarasını göstermektedir.

doğasında bulunan bir özelliktir. İnsanın varlığının nedeni onun ölümlü olmasıdır. Bir varlık ancak ölümlü ise insani vasa sahiptir. Bu durum ölümü insan için korkulacak bir durum değil, daha güzel ve iyi bir hayata geçişi sağladığından dolayı istenilmesi gereken bir hale koymaktadır. Dünyadan sonraki hayatın varlığına inanmamak ölümü insan için korkulacak bir olguya dönüştürmektedir (Çağrı, 2007: 36). Yunus da ölümün hakikatinin farkındadır:

“Teferrüç eyleyü vardum sabahın sinleri gördüm

Karıymış kara toprağa şu nâzük tenleri gördüm

Çürümüş toprak içre ten sin içinde yatur pinhân

Boşanmış tamar akmış kan batmış kefenleri gördüm

Yıkılmış sinleri tolmuş hep evleri harâb olmuş

Kamu endişeden kalmış ne düşvâr hâlleri gördüm (207/1-3).

Gazali, ölümü arzu etmeleri bakımından insanları üçe ayırır. Bu insanlardan ilki sürekli dünya işleriyle meşgul olup dünya sonrasını unutanlardır. İkinciler günah işleyen; ancak hatalarının farkına varıp bundan pişmanlık duyup tövbe eden kişilerdir. Son grupta ise arifler yer almaktadır (Topaloğlu, 2007: 37). Yunus Emre, Gazali'nin ifade ettiği ideal bir kişiliğin sembolü olarak gösterilen arif olmak için insanın ölümü hatırlamasını tavsiye eder. İnsan ancak ölümü hatırlayarak dünyadan elini eteğini çekebilir, asıl varlığının sırrına ulaşabilir:

“Topraga düşmüş tenleri Hakk'a ulaşmış cânları

Görmez misin sen bunları nevbet bize gelmiş yatur” (74/4).

Ölümden sonra uğranılacak cezalar, cehenneme girme endişesi insanların ölümden korkmalarına neden olmaktadır. Allah'ın gazabının yanında rahmetinin varlığına dikkat çeken tasavvuf erbabı, ölümü dünya dertlerinden kurtuluşun bir vesilesi olarak görerek ölüm korkusunu ölme isteğine çevirmiştir. Allah'ı derinden seven, ona derinden, samimiyetle bağlananlar selamete ereceklerdir. Onlar için bir korku ve endişe yoktur. Veli ve ariflerden bir kısmı ölümleri esnasında tebessüm ederken, bazıları çok sevinir. Bir kısmı ölümlerinden sonra rüyalara girer, ölümün güzelliğini anlatır (Topaloğlu, 2007: 37). Yunus da şiirlerinde ölümü korkulacak, üzülecek bir durum olarak görmez. Ölüm âşıklar için bir vuslattır, düğündür:

“Günler geçe yıl çevrile üstüme sinlem obrıla

Ten çürüye toprak ola tozam hey dost diyü diyü” (291/6).

Ölümden kaçmak çare değildir. İnsan ölümden kaçarak değil, ona hazırlanarak onu yenebilir. Kara toprakla buluşmak herkesin kaderidir:

“İnanmayan gel sinüme dost adına eyit kığır

Kefen tonın pâre kılıp topragumdan turu gelem” (182/8).

2.3. Tevazu İmgesi Olarak Toprak

Bu dünyayla ilgili olan toprak beden, pençelerini yeryüzüne geçirmiş; canın yeryüzüne olan bağılıklarını daha da artırmaya ve asıl vatanını düşünmekten alıkoymaya çalışmaktadır. Bu kargaşa, bir ölümle son bulur. Ölüm dalgası, beklemekte olan canı, maddi dünya sahilinden alıp çeker; bir gün canı, beden hapsinden kurtarır. Aslında aldığımız her nefeste özgürlüğümüze bir adım daha yaklaşmaktayız. Ancak, arifin can kulağıyla dinlediği nidalar, onu, sergisi gökyüzü olan bir bahçeye ve saraya çağırmaktadır. Secde İslam’da kulun Allah karşısındaki konumunun en güzel ifadelerinden biridir. Secde saygı ve itaatin göstergesidir. Secde, tasavvufta tevazu ve alçakgönüllü olmayı simgelemesiyle dervişliğin önemli unsurlarındandır (Harmancı, 2014: 32). İnsan toprak gibi tevazuya sahip olursa gönül rahmetle dolar. İnsan geldiği kaynağı ve varacağı menzili unutmadan alçakgönüllü olmalıdır:

“Ol dost yüzün gördi gözüm erenlere toprak yüzüm

Söz bilene iş bu sözüm gerek şekeristân ola” (4/3).

Kibir ve riya insanı hakikatlerden uzaklaştırır. Toprak olan kişi hakikatlerin kaynağı olur, bağrında güller yetiştirir:

“Miskîn Yunus erenlere tekebbür olma toprak ol

Toprakda biter küllîsi gülistânı toprak bana” (10/5).

Yunus, bedeninin anasır-ı erbaa’dan yaratıldığını söyler. Bunların her biri, nitelik olarak da insana bazı özellikler katar. Toprak dört önemli maddeden biri olarak insana sabrı, iyi huylu olmayı, tevekkülü kazandırır. Rüzgarda yer alan riya, tizlik, kizb gibi nitelikler toprağın rüzgar üzerindeki kontrolü sayesinde yok edilir (Kaval, 2013: 110-111).

“Dört dürlü nesneden hâsıl bilün benem uşda delil

Odula su toprak u yıl bünyâd kılan Yezdân benem” (211/6).

Tasavvufta zühd kavramı önemli yer tutmaktadır. Zühd dünya sevgi ve ihtiraslarını kalbinden atmak, gönülde sadece Allah sevgisi bırakmaktır. Bu niteliğiyle tasavvufun birçok ilkesini kapsayıcı bir özellik taşır. Zahidlerin örnek

aldıkları kişi zühdi yaşamı, dünyaya sırtını dönmesi, bunu ashabına tavsiye etmesi ile bizzat Hz. Peygamber (sav)dir. Sufi nazarında dünya malına sahip olmakla, onu kaybetmek arasında bir fark yoktur. Onlar varlığa sevinip yokluğa üzülen kişiler değildir. Toprak ile altın onlar için aynıdır (Haksever-Altıntop: 2016: 1422). Nefislerine zor gelen şeylere nefislerini alıstırmış kişiler, toprak gibi olup, şikâyeti ve sızlanmayı keserek tasavvufun ilk dönemlerinden itibaren özel bir önem verilen rıza makamına ulaşmışlardır. Yunus için de aşk ve tevazu, dünyadan daha değerlidir:

“Bülbül olubanı gidem iy niçe gönüller güdem

Yüzüm ‘ışkıla dem-be-dem toprağa sürem yürüyem” (213/4).

Yunus'ta Allah aşkı, her şeyden önce gelir. O, cennet sevgisi veya cehennem korkusu taşımaz. Allah aşkı, Yunus'u, kendini başkasından büyük görmenin, kibrin önüne geçmiştir. Toprak misali tevazu göstermeyen insanın, sıratı işi zor olacaktır:

“Yunus yoldan ırmasun yüksek yirde turmasun

Sinle-sırât görmesün sevdüğü didârısa” (299/8).

2.4. Değer(siz)liğin İmgesi Olarak Toprak

Toprak mecazi anlamda insan için bir değer in ifadesidir. Toprak aşağıda bulunmayı, değersiz olmayı, küçük görülmeyi karşılar. Yunus da kendisinin dışındakileri büyük göstermek, kendi acziyet ve güçsüzlüğünü ifade etmek için *“ayağına toprak olma”*, *“ayak toprağı”* gibi deyimleri kullanır:

“Biz umaruz mürvetünden cümle iş senün katundan

Senün o çok rahmetünden bu bir avuç türâb nedür” (89/6).

İnsan beden ve ruhun birleşmesinden meydana gelmektedir. Beden ve ruh devamlı bir mücadele içerisinde bulunmaktadır. Diğerini baskı altında tutmaya yönelik bu mücadelede beden in terk edilip ruhun beslenmesi esas olandır. Beden topraktan yaratılırken ruhun aslı yaratıcıdır. Bundan dolayı bedene tapan toprak olurken ruhu besleyenler ölümsüzlüğe kavuşur (Özkan, 2010: 361). Yunus Emre de aynı öğüdü, kendine verir:

“Toprak eyle yüzünü miskînlere iy Yunus

Cümlesinden ziyâde erün ikrârı gerek” (142/6).

Nebe suresinin 40. âyeti şöyledir: *“Muhakkak ki biz sizi yakın bir azapla uyardık. O gün kişi, elleri ile takdim ettiği şeye bakacak ve kâfir olan, ‘keşke*

toprak olsaydım' diyecek." Yunus, ölüm sonrasında insanın gerçek değerinin farkına varmasını, aklının başına gelmesini, göreceği azabı şöyle anlatır:

"Kimi boyun burup yatmış tenini toprağa katmış

Anasına küsüp gitmiş boyun buranları gördüm

Kimi zâri kılup ağlar zebânîler cânın taglar

Dutuşmuş sinleri oda çıkan düitünleri gördüm" (207/7-8).

Toprak, dünyada bulunan mekânların sonucusudur. Bu nitelik ona mistik bir değer katar. Bu durum tüm yaratıklar için bir sona eriş, yok olma anlamı taşır:

"Yünus Emre kendözün toprağa urgıl yüzün

Ma'sûkaya yaraşur bir miskînligüm vardur" (51/7).

Sonuç

Tasavvufi Türk edebiyatının ve Türk halk inançlarının en sık kullanılan sembollerinden biri olan toprak, yaratılış sürecinin ana maddesidir. Toprak, yaratılan varlıklar için bir değer sembolüdür. O, ölümün işaretidir. Aynı zamanda hava, su, ateş ile birleşen toprak yaşamın temel kaynağıdır. Toprak, yaratılışın başlangıcı ile yok olmanın sınırlarını belirler. Toprak durgun ve dingindir. Bu nitelikler yaratılışı içinde gizler. İlk dönemlerden itibaren insanlar tarafından toprak, evren ve insanın yaratılışındaki ana madde olarak görülmüştür. Toprak, kıymetli şeylerin gömüldüğü yerdir. Toprak, kara olarak nitelendirildiğinde insanın yaratılışı nedeniyle kullanılabilirdiği gibi, ölenlerin toprak olacağı gerçeğine de işaret eder. Toprak insanın zayıflığını, güçsüzlüğünü, acizliğini ifade eder. İnsan ancak Allah'ın yardımıyla bu zaaflarından kurtulabilir.

Altay mitlerinde toprak, suyun derinliklerinden çıkarılmış, Tanrı tarafından yeryüzüne serpilmiş, evren meydana gelmiştir. İlk insan Âdem topraktan yaratılmıştır. Sufî, taşıdığı çeşitli nitelikleriyle toprağa benzetilmiştir. Toprağa kötü ve çirkin olan atılırken, onda sadece gül ve çiçek biter. Bu, alçakgönüllülük ve kalb-i selimi ifade eder. Dört unsurun en aşağısında bulunan toprak, hakirdir. Bu nedenle tevazuya işaret eder. Sonuç olarak, Yunus Emre'de toprak imgesi, dört işleviyle görülmüştür:

a. İnsanın **ana maddesi**, topraktır. Topraktan gelen insan, eninde sonunda, aslına dönecektir. Yaratılış mitlerinde de dinî inançlarda da benzer telakkiler görülmüştür.

b. **Ölüm**ün kaçınılmaz bir gerçek olduğu, insanın bir gün kara toprakla buluşacağı, Yunus tarafından sık sık dillendirilmiştir.

c. Toprak, seviyesine inen her gönle rahmet yağdırmasından, topraktan yaratılan ve öldükten sonra da toprakla buluşacak insan kavramıyla beraber **tevazu** anlatılmıştır.

d. Yaratılan varlıkların hepsi için son, yok oluş, sıradanlık, dünyevî **değersizlik**, kul olma gerçeği, gerçek hayat başlangıcı toprak üzerinden ifade edilmiştir.

KAYNAKLAR

- AKARPINAR, R. Bahar; Mustafa ARSLAN (2006), “Tekke-Tasavvuf Edebiyatı”, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, ed. M. Öcal Oğuz, Ankara, Grafiker Yayıncılık, 213-262.
- ALPTEKİN, A. Berat (2009), “Türk Masal ve Halk Hikâyelerinde Görmeyen Gözün Tedavi Edilmesi Motifi Üzerine”, *Millî Folklor*, 81, 18-26.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2009), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2007), “Ölüm-İnsan Düşüncesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, İslam Araştırmaları Merkezi, 36-37.
- ÇETİN, Nuran (2015), “İslâm Tarihinde Birlikte Yaşama Ahlâkına Tasavvuf Düşüncesinin Katkısı (Hacı Bektâş-ı Velî, Mevlânâ ve Yûnus Emre'den Örnekler)”, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 36, 281-298.
- ELİADE, Mircea (2005), *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)*, çev. Mustafa Ünal, Konya, Serhat Kitabevi.
- GÜRKAN, S. Leyla (2007), “Ölüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, İslam Araştırmaları Merkezi, 32-34.
- HAKSEVER, A. Cahid; Nurten ALTINTOP (2016), “Dede Ömer Ruşenî'nin Dîvân'ında Tasavvufî Mertebeler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5/5, 1419-1434.
- HARMANCI, Meriç (2014), “Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 13, 23-38.

- KABLÂNDER, Nesibe (2016), “Üç Halvetî Şâirin Dîvânlarında Anâsır-ı Erbaa (Ateş, Hava, Su ve Toprak) Unsurlarının Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies –International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/5, 351-382.
- KAVÂL, Musa (2013), “Yunus Emre ve Mevlâna’nın Eserlerinde İnsan ve Tekâmülü”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 101-122.
- KÖPRÜLÜ, M. Faud (2003), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- KUR’AN-I KERİM MEÂLİ haz. Halil ALTUNTAŞ; Muzaffer ŞAHİN, (2011), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- KUTLUER, İlhan (2000), “İnsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, İslam Araştırmaları Merkezi, 320-323.
- MOSHTAGH MEHR, Rahman (2010), *Mevlânâ’ya Göre Varlık ve İnsan Hayatı Kavramı*, çev. Kadir Turgut, Şarkiyat Mecmuası, 16, 137-161.
- ÖGEL, Bahaeddin (1998), *Türk Mitolojisi*, C. 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZKAN, Ömer (2010), “Can ve Ten Kavramları Bağlamında Garib-Nâmede İnsana Bakış”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 55, 357-370.
- PALA, İskender (1995), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- TATÇI, Mustafa (1997a), *Yunus Emre Dîvânı I (İnceleme)*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TATÇI, Mustafa (1997b), *Yunus Emre Dîvânı II (Tenkitli Metin)*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (2005), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Kabcacı Yayınevi.
- ULUDAĞ, Süleyman (2007), “Ölüm-Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, İslam Araştırmaları Merkezi, 37-38.

DİJİTAL OYUN TASARLAMANIN ÖĞRENMEYE ETKİSİ¹

Necla DÖNMEZ USTA², Ebru TURAN GÜNTEPE³

Geliş: 09.05.2019 / Kabul: 02.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.562553

Öz

Bu çalışmanın temel amacı öğretmen adaylarının Piaget, Freud, Kohlberg, Bruner ve Erikson'un gelişim düzeyleri/evreleri konularında dijital oyun tasarımlarının öğrenmelerine etkisini incelemektir. Nitel araştırma desenlerinden biri olan özel durum yöntemi ile yürütülen bu çalışma, 2015-2016 eğitim-öğretim yılı bahar yarıyılında bir devlet üniversitesinin eğitim fakültesinin bilgisayar ve öğretim teknolojileri eğitimi bölümünün ikinci sınıfında öğrenim gören 15 öğretmen adayıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın verileri yansıma raporları ve gelişim evreleri testi ile toplanılmıştır. Yansıma raporlarından elde edilen veriler içerik analizi ile analiz edilirken, gelişim evreleri testinden elde edilen veriler SPSS paket programı kullanılarak Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucuna göre öğretmen adaylarında son test lehine anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır. Yansıma raporlarından ise tasarlayarak öğrenme, kalıcılık ve gizil öğrenme gibi bazı önemli kodlar ortaya çıkmıştır. Böylece, öğretmen adaylarının tasarım sürecinde oyunu oluşturmak için verdikleri çabanın öğrenme sürecini olumlu yönde etkilediği ve öğrenmede eğlenceli bir yol olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital oyun tasarımı, Öğrenme, Dijital oyun tasarımı ile öğrenme, Gelişim evreleri, Öğretmen adayları.

¹ Bu çalışmanın erken versiyonu "Learning with Game Design: Developmental Stages Example" başlıklı özet bildiri olarak "Word Conference on Learning, Teaching & Educational Leadership" konferansında sunulmuştur (27-29 Ekim 2016, Budapeşte-Macaristan).

² Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, BÖTE Bölümü, necla.donmezusta@giresun.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8075-7446>.

³ Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, BÖTE Bölümü, ebru.turan.guntepe@giresun.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4858-2180>.

THE EFFECT OF DIGITAL GAME DESIGN ON LEARNING

Abstract

The main purpose of this study is to examine the effect of digital game designs that about developmental stages of Piaget, Freud, Kohlberg, Bruner and Erikson on the learning on learning of prospective teachers. This study was case study, which is one of the qualitative research designs, was performed with 15 prospective teachers at the second grade of Computer Education and Instructional Technologies (CEIT) department of faculty of education at a state university during the 2015-2016 spring term. Data of this study were collected using the developmental stages test (DST) and reflection reports. The data derived from reflection reports were analyzed through content analysis, while the data of DST was analyzed with the Wilcoxon signed rank test using SPSS program. According to the results of the analysis, a significant difference was found in the prospective teachers in favor of the post-test. Furthermore, significant codes such as learning through reflection reports by designing, designing rather than rote learning, permanent retention of knowledge and latent learning emerged. At the end this study, it was concluded that teacher candidates' efforts to create the game positively affected the learning process and it was a fun way to learn.

Keywords: *Digital game desing, Learning, Learning with dijital game design, Developmental stages, Prospective teachers.*

Giriş

Birden fazla duyu organına hitap eden ve yaparak yaşayarak öğrenmeye fırsat sunan oyunlar alternatif çözümler üretme, problemi yapılandırma ve işbirliği gibi problem çözme sürecinin birçok özelliğini içerir (Bayırtepe & Tüzün, 2007). Oyunla öğrenen öğrenciler, öğrendiklerini akılda tutmak için öğretmen merkezli öğrenme ortamlarına göre daha çok güdülenirler (Whelan, 2005). Hızla gelişen teknoloji günümüz öğrencilerinin hayata bakışlarını ve yaşam biçimlerini etkilemektedir. Bu öğrenciler bilgisayar, internet ve bilgisayar oyunu olmayan bir dünyanın nasıl bir yer olduğunu düşünmemektedir (Prensky, 2001). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda mevcut öğretim yöntemleri çağımızın ihtiyaçlarını yeterince karşılayamayabilir. Gerek eğitim kurumları gerekse öğretmenler yeni neslin ihtiyaçlarını daha iyi karşılama konusunda kendilerini donatmalı ve geliştirmelidirler (Çankaya & Karamete, 2008). Hem öğrencilerin ilgisini çekebilecek hem de aktif öğrenmeyi sağlayarak

başarılarını artıracak eğitim-öğretim ortamları hazırlamanın başka bir yolu da günümüz çocuklarının vazgeçemedikleri bilgisayar oyunlarını eğitim-öğretim süreçleri içerisinde kullanmaktır (Yağız, 2007). Bu bağlamda eğitim ortamlarının öğrenci merkezli etkinliklere olanak verecek şekilde tasarlanmasında, öğrencilerin hem ders içi hem de ders dışı eğitsel etkinliklerle öğrendiklerinin desteklenmesinde eğitsel amaçlı geliştirilen bilgisayar oyunlarının öneminin büyük olduğu söylenebilir (Bakar, Tüzün & Çağiltay, 2008). Ayrıca eğitsel amaçlı geliştirilen bilgisayar oyunları öğrencilerin ders içeriklerini desteklemeye yardımcı olan ya da problem çözme becerilerini geliştiren yazılımlar olarak tanımlanmaktadır (Demirel, Seferoğlu ve Yağcı, 2003). Eğitsel amaçlı geliştirilen bilgisayar oyunlarının yol gösterici ve öğretici olmaları bakımından öğretim süreci içerisinde kullanılmasının uygun olduğu (Garris, Ahlers & Driskell, 2002; Kirriemur & McFarlane, 2004), öğrenme ortamını eğlenceli hale getirdiği (Akın & Atıcı, 2015; Lim, Nonis & Hedberg, 2006; Ko, 2002) ve öğrencilerin problem çözme becerilerini geliştirdiği (Dondlinger, 2007) bilinmektedir.

Literatür incelendiğinde; bilgisayar oyunlarının eğitimde kullanılabilirliğine yönelik yapılan çalışmaların önemli bir kısmının eğitsel oyunları oynayan öğrencilerin öğrenmeyi nasıl gerçekleştirdikleri ve oyunun öğrenen üzerindeki etkileri (Garris, Ahlers & Driskell, 2002; Gee, 2003; Korkusuz & Karamete, 2013) ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu çalışma kapsamında ise belirlenen bir konu hakkında katılımcılara oyun tasarlatılarak, bu tasarlama sürecinin katılımcıların konu ile ilgili öğrenme durumları üzerine etkisi incelenmiştir. Çalışma bu özelliği bakımından önem arz etmektedir. Literatürde yer alan çalışmalarda uygun tasarlanmış eğitsel bilgisayar oyunlarının öğrenme süreçlerinde öğrenen birey üzerindeki etkilerinin; dinleyerek ve okuyarak öğrenmenin ötesine geçebildikleri öğrenme sırasında etkin olabildikleri, görerek ve yaparak öğrenebildikleri şeklindedir (Whelan, 2005). Bazı çalışmalarda da (Lim et al., 2006, Tüzün, 2007; Bakar vd., 2008) öğrencilerin oyunun eğitimsel yönünü unutup sadece eğlence yönüyle ilgilendikleri yer almaktadır. Bununla birlikte, oyun tasarımına yönelik çalışmalar incelendiğinde Robertson ve Howells (2007) öğrencilerine kendi oyunlarını tasarlatarak motivasyonlarının arttığını ve tasarlamının öğrencileri grup çalışmalarına yönelik pozitif yönde etkilediğini belirtmişlerdir. Benzer şekilde, Tam (2010) çalışmasında öğrencilerin oyun tasarlayarak öğrenmede karşılaştıkları matematiksel kavramları geleneksel öğretime göre daha olumlu şekilde çözümlediklerini ifade etmiştir. Baytak ve Land (2010) ise öğrencilere GameMaker programını kullanarak kendi oyunlarını tasarlatmış ve

öğrencilerin ilgili konuya olumlu yönde güdülendiklerini tespit etmişlerdir. Ayrıca oyun tasarımı ile işbirlikçi öğrenme ortamı sunulabilir, tasarlayanın yaratıcı düşünme becerileri gelişebilir (Papert, 1998), tasarlayanın hayal gücünü kullanmalarına fırsat sunularak eğlenerek öğrenmesi de sağlanabilir (Gee, 2003). Ayrıca öğretmen adaylarının bilgisayar oyunlarının derslerde kullanılmasına pozitif baktığı ve meslek yaşamlarında da bilgisayar oyunlarını kullanmayı planladıkları (Can & Çağiltay, 2006) düşünüldüğünde bu tarz çalışmaların önemi daha da artmaktadır.

Bilgisayar oyunlarının matematik (Kula & Erdem, 2005; Çankaya & Karamete, 2008; Tam, 2010), sosyal bilgiler (Bakar & Tüzün, 2008), teknoloji (Bayırtepe & Tüzün, 2007; Yağız, 2007) ve fen bilgisi (Barab & Dede, 2007) konu/kavramlarında kullanımına dair çalışmalar yürütüldüğü görülmekle birlikte Eğitim Bilimine Giriş ve Eğitim Psikolojisi gibi eğitim derslerinde yer alan konularla/kavramlarla ilgili sınırlı kullanımı dikkat çekicidir. Bu tür derslerin içeriğinde yer alan konuların sözel ağırlıklı olması hatırlamayı zorlaştırabilir. Bu yüzden konuların hatırlanmasının artırılabilmesi için öğrenme ortamlarında bilgisayar oyunlarının kullanılmasının uygun olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda sözel ağırlıklı konu/kavramlar olan Piaget, Freud, Kohlberg, Bruner ve Erikson'un gelişim düzeyleri/evreleri ile ilgili öğretmen adaylarının dijital oyun tasarımları önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı; Piaget, Freud, Kohlberg, Bruner ve Erikson'un gelişim düzeyleri/evreleri ile ilgili bir oyun tasarlamak ve tasarlama sürecinin konu ile ilgili öğrenme durumları üzerine etkisini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır:

“Öğretmen adaylarının dijital oyun tasarımına başlamadan önce ve tasarım sürecindeki deneyimleri / yaşantıları nelerdir?”

“Öğretmen adaylarının dijital oyun tasarımı sonundaki deneyimleri / yaşantıları nelerdir?” ve

“Öğretmen adaylarının dijital oyun tasarlama sürecinden önceki ve sonraki Gelişim Evreleri Testi (GET) toplam puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?”

Yöntem

Çalışmada yansıma raporlarından elde edilen veriler açısından nitel, GET'den elde edilen verilerin puanlara dönüştürülmesi, ön ve son test olarak uygulanması bakımından ise niceldir. Bu bağlamda çalışmanın hem nicel hem nitel yönü mevcuttur. Çalışmanın amacı da göz önünde bulundurulduğunda,

çalışmanın özel durum yöntemi ile yürütülmesinin uygun olduğuna karar verilmiştir. Özel durum yöntemi bir durum üzerine yoğunlaşır ve belirli bir alana dair derinlemesine bir araştırma yapılmasına olanak sağlar (Merriam, 1988; Çepni, 2007; Karasar, 2008). Özel durum çalışması, bireysel yürütülen çalışmalar için uygun olup araştırmacıya çok ince ayrıntıları, sebep-sonuç ve değişkenlerin karşılıklı ilişkileri cinsinden açıklayabilme olanağı sağlamaktadır (Çepni, 2007). Genel olarak dört tür durum çalışmasından söz edilebilir: (1) bütüncül tek durum, (2) iç içe geçmiş tek durum, (3) bütüncül çoklu durum, (4) iç içe geçmiş çoklu durum (Yin, 2003). Çalışma kapsamında, dört tür durum çalışmasından biri olan bütüncül tek durum deseni gerçekleştirilmiştir.

Çalışma Grubu

Bu çalışma 2015-2016 eğitim-öğretim yılı bahar yarıyılında Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan bir devlet üniversitesinin Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü ikinci sınıfında öğrenim gören 15 öğretmen adayı ile seçmeli ders kapsamında yürütülmüştür.. Öğretmen adaylarının araştırma sürecinde Programlama Dilleri dersini de eş zamanlı almaları nedeniyle örneklem seçiminde amaçlı örneklem tercih edilmiştir. Ayrıca çalışma grubu seçiminde kolay ulaşılabilirlik ve elverişlilik prensipleri de gözetilmiştir. Araştırma etiği çerçevesinde öğretmen adayları sırası ile Ö1, Ö2, Ö3 ..., Ö15 şeklinde kodlanarak isim gizliliği sağlanmıştır. Araştırma seçilen çalışma grubu ile sınırlıdır.

Veri toplama araçları ve Uygulama süreci

Bu başlık altında veri toplama araçları ve veri toplama araçlarının uygulama süreci içerisinde nasıl kullanıldığı açıklanmıştır. Çalışma sürecinde iki veri toplama aracı kullanılmıştır: Araştırmacılar tarafından geliştirilen GET ve yansıma raporları.

Çalışmanın ilk aşaması: Konunun belirlenmesi

Çalışma grubundaki öğretmen adayları ile yapılan ön görüşmelerde, gelişim düzeylerinde/evrelerinde yer alan konu ya da kavramlar ile bu gelişim düzeylerini/evrelerini ifade eden bilim insanlarını eşleştirmede sıkıntı yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Bunun üzerine araştırmacılar tarafından ilgili literatür taranarak konu ve kavramlar belirlenmiştir. Belirlenen konu ve kavramlar Piaget, Freud, Kohlberg, Bruner ve Erikson'un gelişim düzeyleri/evreleri ile ilgilidir. Çalışma bu konu ve kavramlar ile sınırlıdır. Konu ve kavramların belirlenmesinden sonra, bilim adamlarının isimlerinin ve gelişim evrelerinin bulunduğu ve bilim adamlarının isimleri ile gelişim evrelerinin

doğru şekilde eşleştirilmesinin istenildiği sorulardan oluşan Gelişim Evreleri Testi (GET) araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. GET'e 3 eğitim bilimleri alan uzmanlarının görüşleri alınarak son hali verilmiştir. Eğitim bilimleri alan uzmanları; Eğitim Bilimine Giriş ve Eğitim Psikolojisi derslerini aktif olarak yürüten ve alanlarında 21, 17 ve 8 yıllık akademik deneyime sahip uzmanlardır. Geliştirilen GET öğretmen adaylarına ön test olarak uygulanmıştır. GET ön test sonuçlarından da öğretmen adaylarının belirttikleri gibi sıkıntı yaşadıkları görülmüştür.

Çalışmanın ikinci aşaması: Dijital oyun tasarlama süreci

Bu aşamada, bilim insanları ve gelişim düzeyleri /evreleri konusunda öğretmen adaylarından dijital oyun tasarımları istenilmiştir. Dijital oyun tasarlamaya başlamadan önce öğretmen adaylarına oyun tasarlama programlarından biri olan Scratch programı iki hafta sürede tanıtılarak örnek uygulamalar gösterilmiştir. Aynı zamanda öğretmen adaylarına oyun tasarım sürecine yönelik oyun türleri, oyun tasarlama ilkeleri ve oyunlaştırma gibi gerekli bilgilendirmeler yapılmıştır. Öğretmen adaylarının Programlama dersini de eş zamanlı olarak almalarından dolayı bu iki haftalık sürenin kodlama becerileri açısından yeterli olduğu düşünülmüştür. Daha sonra öğretmen adaylarına Scratch programında, bilim adamları ve gelişim düzeylerine/evrelerine uygun oyun tasarımları için üç haftalık süre tanınmıştır. Aynı zamanda bu süre zarfında öğretmen adaylarına geliştirdikleri oyunlar kontrol edilerek ilgili dönütler de verilmiştir. Bir başka veri toplama aracı olan yansıma raporları öğretmen adaylarının bilim adamları ve gelişim düzeyleri / evreleri ile ilgili oyun tasarım sürecindeki deneyimlerini/yaşantılarını yansıttıkları raporlar olarak çalışmanın ikinci aşamasındaki (dijital oyun tasarlama sürecindeki) verilerin toplanması için kullanılmıştır. Öğretmen adaylarının tasarladıkları dijital oyunlara ait örnek ekran görüntüleri aşağıda Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1. Tasarlanan dijital oyunlara ait örnek ekran görüntüleri

Çalışmanın üçüncü aşaması: Son test verilerinin toplanması

Bu aşamada GET öğretmen adaylarına son test olarak tekrar uygulanmıştır. Ayrıca öğretmen adayların oyun tasarım süreci ile ilgili deneyimleri ve yaşantıları da yansımaya raporları ile toplanmıştır.

Verilerin Analizi

GET’den elde edilen verilerin istatistiksel analizinde SPSS 22.0 programı kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. İlişkili örneklem için parametrik olmayan Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi kullanılmıştır. Çalışmada parametrik olmayan testin kullanılmasının sebebi örneklemin 30’dan az olması ve verilerin normal dağılım göstermemesidir. Böyle durumlarda parametrik olmayan analiz teknikleri kullanılmaktadır (Büyüköztürk, Çokluk ve Köklü, 2015). Bu çalışma için verilerin normal dağılım gösterip göstermediğinin tespit edilebilmesi için, histogram ve normal Q-Q grafiklerinin incelenmiş ve verilerin normal dağılım göstermediği belirlenmiştir.

Yansımaya raporlarından elde edilen veriler içerik analizi ile analiz edilmiştir. İçerik analizinde yapılan işlem birbirine benzeyen verileri belirli kavram ve temalar çerçevesinde bir araya getirerek, okuyucuya anlamlı bir şekilde sunmaktır (Patton, 2002).

Geçerlilik ve Güvenilirlik

Bir çalışmada geçerlik ve güvenilirliği sağlamak adına aktarabilirlik, inandırıcılık, teyit edilebilirlik ve tutarlılık gibi stratejiler dikkate alınmalıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu çalışmada araştırmacılar gerçek durumu ortaya koymak amacıyla katılımcılar ile iletişim halinde bulunarak öznel yargılardan uzak durmaya çalışmıştır. Ayrıca toplanan veriler araştırmacılar tarafından farklı zamanlarda analiz edilmiş ve analiz sonucunda çıkan kodlar ve çıkarımlar karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmalardaki uyum yüzdesi Miles & Huberman (1994)’ın uyum yüzdesi formülü ile (Uyum yüzdesi= $[Görüş\ birliği/görüş\ ayrılığı+Görüş\ birliği]*100$) hesaplanarak uyum yüzdesi %93 olarak belirlenmiştir. Karşılaştırma sürecinde araştırmacılar arasında görüş birliğine varılarak veriler düzenlenmiştir. Çalışmada kullanılan GET’in amacına uygun olarak hazırlanıp hazırlanmadığı üç alan eğitimcisinin uzman görüşü ile kapsam geçerliliği sağlanılmaya çalışılmıştır. Nicel verilerin güvenilirliğini sağlamak için araştırmacılar dışında bir başka uzmandan verilerin değerlendirilmesi istenmiş ve sonuçların araştırmacıların sonuçları ile olan uyumuna bakılmıştır. SPSS 22.0 paket programı ile uzmanlar arasındaki Cohen’s Kappa (Cohen’in Kappa

Katsayısı) hesaplanmış ve 0.81 bulunmuştur. Bu değer ile GET'in veri toplamak için güvenilir olduğu söylenebilir.

Bulgular

Birinci alt probleme yönelik bulgular

Çalışmada yansıma raporlarından elde edilen veriler öğretmen adaylarının sürecin başlangıcındaki, içerisindeki ve sonundaki deneyim/yaşantılarını içermektedir. Bu deneyim/yaşantılar temalaştırılarak tablolar halinde sunulmuştur. Tablo 1'de çalışmanın birinci alt problemi olan "Öğretmen adaylarının oyun tasarımına başlamadan önce ve tasarım süreci içerisindeki deneyimleri / yaşantıları nelerdir?" sorusuna yönelik yansıma raporlarından elde edilen bulgular yer almaktadır.

Tablo 1. Başlangıç ve Süreç ile İlgili Öğretmen Adaylarının Yansıma Raporlarından Elde Edilen Bulgular

Temalar	Öğretmen Adayları	f
Tasarlayarak öğrenme	Ö1,Ö2, Ö4, Ö7, Ö8, Ö10, Ö11, Ö13, Ö15	9
Kodları ve oyundaki eksiklikleri organize ederken problem çözme	Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö6, Ö11, Ö12	7
Ezberin yerine tasarlama	Ö5,Ö6, Ö7, Ö12, Ö14, Ö15	6
İhtiyaca ve niteliğe yönelik konu seçimi	Ö3, Ö7, Ö8, Ö11, Ö14, Ö15	6
Hayal gücünden yararlanma	Ö5, Ö6, Ö10, Ö11	4
Deneme yanılma	Ö4, Ö11, Ö15	3
Kod yazmada sıkıntı	Ö2, Ö7	2
Dikkat çekici	Ö3, Ö6	2
Motivasyon	Ö3, Ö10	2
Araştırarak çözüm bulma	Ö11, Ö13	2
Güdüleme	Ö5	1
Görsellerle destekleme	Ö6	1

Tablo 1'den görüldüğü gibi öğretmen adaylarının tasarlayarak öğrenme temasında yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu tema altında Ö4: "*Bilim adamları ve gelişim evreleri hakkında fazla bilgiye sahip değildik. Ancak oyun tasarlarken hangi evrenin hangi bilim adamı ile eşleşeceğini defalarca denediğimiz için tasarlarken öğrendik.*" şeklinde açıklama yapmıştır. Kodları ve oyundaki eksiklikleri organize ederken problem çözme teması altında Ö12:

“Kodlama sürecinde yaptığımız hataların ve oyundaki eksikliklerin düzeltilmesinde problem çözme becerimizden yararlandık.” ve Ö3: “Etkileşimli oyunlar sayesinde mevcut problemleri çözüme ulaştırırken daha aktif kalmayı sağladı.” şeklinde açıklama yapmıştır. Ezberin yerine tasarlama teması altında Ö5: “Daha önce bu dersi almamıza rağmen sorulara doğru cevap veremememiz ezberin zamanla unutulduğunu ve işe yaramadığını göstermiş oldu. Fakat oyunla birlikte kavramanın daha hızlı ve kalıcı olduğunu gördük.” şeklinde ifade etmiştir. İhtiyaca ve niteliğe yönelik konu seçimi temasında Ö11: “İhtiyaca yönelik yaptığımız oyunlar konuların daha hızlı zihinde yerleşmesine yardımcı olur.” şeklinde ifade ederken hayal gücünden yararlanma teması altında ise Ö5: “Materyal olarak oyun kullanmamız farklı tasarımları zihnimde canlandırarak hayal gücünden yararlanmamı sağladı.” şeklinde ifade de bulunmuştur. Ayrıca deneme yanılma teması altında Ö11 :“Oyun tasarımı gerçekleştikten sonra evrelerin doğru bilim adamlarına gidip gitmediğini defalarca deneme yanılma yaparak eşleştirmeleri gerçekleştirdim.” şeklinde belirtmiştir. Kod yazmada sıkıntı teması altında Ö7: “Kodlama bilgim çok iyi olmadığı için hayal gücümde tasarladığım oyunu gerçekleştirmede sıkıntı yaşadım.” şeklinde açıklama yapmıştır. Dikkat çekici teması altında Ö6: “Tasarlanan oyun daha çok görsellerle tasarlandığı için etkileşimsiz materyallere göre daha dikkat çekici oldu.” şeklinde ifade etmiştir. Bunun yanı sıra motivasyon teması altında Ö3: “Oyun hazırlarken süreçte ürün ortaya çıkmaya başlayınca motivasyonum arttı.” şeklinde açıklama yapmıştır. Araştırarak çözüm bulma teması altında Ö13: “Oyun tasarlarken araştırma yapmamızı ve konu hakkında araştırarak öğrenmemizi sağladı.” şeklinde ifade etmiştir. Güdüleme teması altında Ö5: “Oyun konunun kavranmasında daha eğlenceli olduğu için kişiyi güdüler.” şeklinde açıklamıştır. Görsellerle destekleme teması altından Ö6: “Konuyu görsellerle desteklemek konunun kavranmasında etkilidir.” şeklinde ifade etmiştir.

İkinci alt probleme yönelik bulgular

Tablo 2’de çalışmanın ikinci alt problemi olan “Öğretmen adaylarının oyun tasarımı süreci sonundaki deneyimleri / yaşantıları nelerdir?” sorusuna yönelik yansıma raporlarından elde edilen bulgular yer almaktadır.

Tablo 2. Süreç Sonunda Öğretmen Adaylarının Yansıma Raporlarından Elde Edilen Bulgular

Temalar	Öğretmen Adayları	f
Önceki ve sonraki durumu kontrol etme	Ö1,Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö7, Ö8, Ö9, Ö10, Ö11, Ö12, Ö13, Ö14, Ö15	15
Kavram öğretimini kolaylaştırma	Ö1,Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö7, Ö8, Ö9, Ö10, Ö11, Ö12, Ö13, Ö14, Ö15	15
İşbirlikli öğrenme	Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö7, Ö8, Ö10, Ö11, Ö12, Ö13, Ö14, Ö15	14
Kalıcılık	Ö1, Ö3, ,Ö5, Ö6, Ö7, Ö9, Ö10, Ö13, Ö15	9
Problemleri fikir yürüterek çözmeye	Ö1,Ö2, Ö3, Ö5, Ö7, Ö9, Ö13, Ö15	8
Eğlenerek öğrenme	Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö9, Ö10, Ö15	7
Konuların pekiştirilmesi	Ö4, Ö7, Ö8, Ö9, Ö10, Ö11, Ö15	7
Kavramları somutlaştırma	Ö3, Ö5, Ö6, Ö9, Ö11, Ö15	6
Yaparak yaşayarak öğrenme	Ö1, Ö2, Ö9, Ö10	4
Gizil öğrenme	Ö5, Ö13, Ö15	3
Anlaşılmayan ve sevilmeyen konuların öğretimi	Ö1	1
Oyun ile ilgili öz-değerlendirme	Ö4	

Tablo 2’den görüldüğü gibi öğretmen adayların hepsi önceki ve sonraki durumu kontrol etme temasına uygun açıklama yapmışlardır. Bu tema altında Ö2: “*Kişiler oyunda yer alan geri dönütler sayesinde kendi gelişimini izleyebilir ve gelişim aşamalarını eleştirebilir.*” şeklinde açıklamıştır. Bunun yanı sıra kavram öğretimini kolaylaştırma teması altında ise öğretmen adaylarının yine hepsi fikir birliğine varmışlardır. Bu bağlamda Ö4: “*Birey oyun sürecinde mevcut kavramları geleneksel metotlara göre çok daha kolay gerçekleştirecektir, ben öğrenmekte zorlandığım bu kavramları bu sayede öğrendim.*” ifadesine vurgu yapmıştır. İşbirlikli öğrenme teması altında Ö7: “*Süreçte gerek arkadaşlarımızla gerekse hocalarımızla gerçekleştirdiğimiz paylaşımlar sayesinde işbirlikçi öğrenmenin faydalarını farkına vardık.*” açıklamasını yapmıştır. Ayrıca kalıcılık teması altında Ö9: “*Ders esnasında anlatılan bir konunun tasarlanan oyun ile pekiştirilmesi konunun kavranma*

olasılığını artırarak kalıcılığını sağlar.” ifade etmiştir. Problemleri fikir yürüterek çözüme teması altında Ö13: “Tasarlanan görseller sayesinde zihinde tetiklemeler meydana gelerek, problemlere yani oyunu bitirme çabası ve bu çabanın ortaya çıkardığı sorunlara fikir yürüterek çözümler bulunulabilir.” açıklama yapmıştır. Eğlenerek öğrenme teması altında Ö15: “Hazırladığımız oyunlar sayesinde hem eğlenerek öğrendik hem de farklı materyallerle öğretimin dolaylı yoldan yapabileceğini gördük.” ifadesine yer vermiştir. Konuların pekiştirilmesi teması altında ise Ö11: “Mevcut kavramları oyun içerisinde sürekli kullanmak ve tekrar etmek, konuların pekiştirilmesi adına da etkilidir.” ifadesini vurgulamıştır. Kavramları somutlaştırma teması altında ise Ö9: “Hazırladığımız oyun sayesinde sözel konuları görselleştirerek somutlaştırdık.” şeklinde görüş bildirmiştir. Yapararak yaşayarak öğrenme teması altında Ö1: “Yapararak yaşayarak öğrenme fırsatı bulduğumuz için süreç sonunda kavramları daha iyi öğrendiğimi fark ettim.” ifadesine yer vermiştir. Bunun yanı sıra gizil öğrenme teması altında ise Ö5: “Oyun sürecinde öğrenmek için bir çaba harcamamıza rağmen hocalarımızın sorularına doğru cevap verdik, farkında olmadan öğrenmiş olduk.” ifadesini vurgulamıştır. Anlaşılmayan ve sevilmeyen konuların öğretimi teması altında ise Ö1: “Oyun ile birlikte anlaşılması güç ve sevilmeyen konuların öğretimi daha eğlenceli hale gelebilir. Bu konular için oyunla öğretim tercih edilmelidir.” ifadesine yer verirken oyun ile ilgili öz-değerlendirme teması altında ise Ö4: “Çalışma bitiminde hazırlanmış olduğumuz oyuna dışardan bakıp öz değerlendirmemizi yapmaya çalıştık. Bu sayede eksiklerimizi daha gerçekçi şekilde görme imkanı yakaladık.” ifadesine yer vermiştir.

Üçüncü alt probleme yönelik bulgular

Öğretmen adaylarına uygulanan GET'in ön ve son test puanlarının Wilcoxon İşaretili Sıralar testi ile karşılaştırmasının istatistiksel analizi Tablo 3'te sunulmuştur. Tablo 3'te çalışmanın üçüncü alt problemi olan “Öğretmen adaylarının dijital oyun tasarlamadan önce ve tasarlamadan sonraki GET puanları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna yönelik analiz sonucu yer almaktadır.

Tablo 3. GET’den elde edilen verilerin Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Sonuçları

Son test- Ön test	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	z	p
Negatif sıra	0	,00	,00	-3,299	,001
Pozitif sıra	14	7,50	105,00		
Eşitlik	1				

Wilcoxon işaretli sıralar testi analiz sonuçlarına göre, öğretmen adaylarının Piaget, Freud, Kohlberg, Bruner ve Erikson’un gelişim düzeyleri/evreleri ile ilgili ön ve son test puanları arasında son test lehine anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir ($z=-3,299$, $p<.05$). Fark puanlarının sıra ortalaması ve toplamı dikkate alındığında gözlenen bu farkın pozitif sıralar yani son test lehine olduğu görülmektedir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada belirlenen bir konu (gelişim düzeyleri/evreleri ile bilim insanları) hakkında katılımcılara dijital oyun tasarlatılarak, bu dijital oyun tasarlama sürecinin katılımcıların konu ile ilgili öğrenme durumları üzerine etkisi incelenmiştir.

Çalışmanın birinci alt problemine yönelik bulgular incelendiğinde; öğretmen adaylarının tasarlayarak öğrenme temasında yoğunlaştığı görülmüştür. Bu durum tasarım sürecinde oyunu oluşturmak için gerekli bilgi alt yapısının kazanılması adına çabalama ile ilişkili olabilir. Bu doğrultuda öğretmen adaylarının kendilerinin dijital bir oyun tasarımları kavramı/konuyu öğrenmelerine olumlu etkilediği sonucuna varılmıştır. Benzer şekilde Çatak (2011) çalışmasında; tasarım sürecinde oyunu öğrenmek için çabalamanın kavramı/konuyu çok iyi öğrenmeyi de beraberinde getirdiğine vurgu yapmıştır. Ayrıca öğretmen adayları sözel konuların öğreniminde tasarlayarak öğrenmenin ezberciliğe göre daha hızlı ve kalıcı öğrenimi beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca ezberlenen bilgilerin öğrenmenin kalıcılığını azaltabileceği de bilinmektedir (Çalık & Ayas, 2005). Bu durum ezberlenen bilgilerin kısa süreli bellekte kalması ve uzun süreli belleğe aktarılmasından kaynaklanabilir. Bilgisayar destekli öğretimin yürütüldüğü öğrenme ortamlarında öğrenciler üst düzey düşünme becerilerini kullanarak bilgileri ezberlemektense kavrayarak öğrenmeye yönlendirilebilir (Dönmez Usta & Turan Güntepe, 2017; Dönmez Usta & Ayas, 2017; Dönmez Usta, 2011;

Renshaw & Taylor, 2000). Öğretmen adaylarının sözel kavram ya da konuların kolay unutulmasından kaynaklı konu ile ilgili kendilerini yeterli hissetmesi için öğrenenin niteliklerine ve ihtiyaçlarına uygun öğrenime yer verilmelidir. Senemoğlu (2002) benzer şekilde çalışmasında öğrencilerin öz-yeterlilik algılarını bireysel ihtiyaçlara uygun öğretim yapılarak güçlendirebileceğine vurgu yapmıştır. Böylece öğrenenin bireysel ihtiyaçlarına uygun olarak seçilen konuların, bireyin öz-yeterliliğini olumlu yönde etkilediği söylenebilir.

Rao (1998) bilgisayar oyunlarının problem çözme aracı olarak kullanılabilirliğini belirtmiştir. Bu açıdan öğretmen adaylarının oyun tasarım sürecinde kodları organize ederken problem çözme becerilerinden yararlanması da Rao (1998)'un çalışmasının sonuçları ile ilişkilendirilebilir. Cesarone (1994) çalışmasında bilgisayar oyunlarının uzamsal beceriler, geometrik-matematiksel düşünme, soyut nesnelere zihinde canlandırma (Turan Güntepe & Dönmez Usta, 2017a) ve hayal etme gibi niteliklerin geliştirilmesinde faydalarına dikkat çekmiştir. Benzer şekilde bu çalışmada öğretmen adaylarının oyun tasarlarken hayal güçlerinden faydalandıkları görülmüştür. Bununla birlikte, öğretmen adayları oyundaki eksiklikleri belirlerken eleştirel düşüncülerini belirtmişlerdir. Bilgisayar oyunlarının eğlenceli bir bilgi ortamı sunmanın yanı sıra istenilen kadar pratik yapma olanağı sunduğu (Öcel, 2002) düşünüldüğünde konuların tekrar edilebilmesine fırsat tanınması bu çalışmanın sonuçları ile uyumluluk göstermektedir.

Öğretmen adaylarının bazılarının kod yazmada sıkıntı yaşadıkları sonucuna varılmıştır. Bunun yanı sıra oyunların görsellerle desteklenmesi ile öğrenme sürecini dikkat çekici hale getirdiği belirlenmiştir. Bonus kazanma, puan toplama, skor yapma gibi öğreneni motive edici öğelere yer veren oyunların motivasyonu olumlu etkilemesi (Kula & Erdem, 2005) çalışmanın sonucunu destekler niteliktedir. Ayrıca çalışmada tasarlanan oyunların eğlenceli niteliği sayesinde öğreneni güdülediğine de değinilmiştir. Oyun tasarlama süreci öğreneni araştırmaya yönlendirmesi açısından da önemlidir. Bu açıdan bakıldığında bu tür uygulamaların öğrenme ortamına entegrasyon önerilebilir.

Çalışmanın ikinci alt problemine yönelik bulgular incelendiğinde öğretmen adaylarının önceki ve sonraki durumu kontrol etme temasında yoğunlaştığı görülmektedir. Kula ve Erdem (2005) çalışmalarında bilgisayar oyunlarının öğrencilerin oyunun öncesinde ve sonrasında yaptıkları işlemlerin niteliğinde olumlu yönde değişim yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu durum eğitim öğretim ortamlarında öğrenmeye yardımcı bir öğretim materyali olarak eğitsel bilgisayar oyunları ile öğretimin gerçekleştirilmesinin gerekliliğini

göstermektedir (Turan Güntepe & Dönmez Usta, 2017b). Öğretmen adaylarının dijital oyun tasarımı sürecinde öğrenmekte zorlandığı kavramları kolaylıkla öğrendikleri görülmektedir. Hannafin ve Foshay (2008) de çalışmalarında öğretimin bilgisayar destekli gerçekleştirilmesinin öğrenme sürecinde anlaşılması zor konu ya da kavramların öğrenilmesini kolaylaştırdığını vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra öğrencilerin öğrenme süreçlerine aktif olarak katılmasını sağlayan işbirlikçi yöntemin (Ballantine & Larres 2007; Lin 2006) öğretmen adaylarının paylaşımını arttırarak öğrenme sürecine katkı sağladığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda öğretmen adaylarının oyun tasarlama sürecinde paydaşlarla iletişimi öğrenme sürecindeki eksikliklerini görmek adına faydalıdır. Ayrıca öğretmen adayları konuların oyun ile pekiştirilmesinin öğrenmeyi kalıcı hale getirdiğini belirtmişlerdir. Çünkü öğretmen adayları oyunları tasarlarken aynı zamanda oyunlarını test etmek amacıyla tekrar tekrar oynayarak deneyim kazanmışlardır. Bu doğrultuda Arslan ve Coşkun (2016) ile Kebritchi, Hirumi ve Bai (2010) çalışmalarında eğitsel bilgisayar oyunları eşliğinde öğretilen konuların bilgileri pekiştirmek amaçlı kullanılabilmesine vurgu yapmışlardır. Bu sayede eğitsel bilgisayar oyunlarının konu ya da kavramların kalıcılığı arttıracığı sonucuna varılabilir. Öğretmen adaylarının oyunlarını bitirme çabası doğrultusunda karşılaştıkları problemleri fikir yürüterek çözdükleri görülmüştür. İyi tasarlanmış bilgisayar oyunlarının öğrenene kendi çözüm yolunu bulmasına fırsat verdiği ve fikir yürüterek problem çözmelerine yardımcı olduğu Windschitl ve Andre (1998) çalışmasında da belirtilmektedir. Prensky (2001) çalışmasında eğitsel bilgisayar oyunları ile eğitsel değer ve eğlence ilişkisinin çok iyi kurulmasının önemine değinmiştir. Bu çalışmada öğretmen adayları eğlenerek öğrendiklerini belirtmişlerdir. Bu bağlamda öğretmen adaylarının belki de farkında olmadan bu dengeyi iyi kurmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Topçu, Küçük ve Göktaş (2014) çalışmalarında eğitsel bilgisayar oyunlarının kavramları somutlaştırmada etkili olduğunu belirlemişlerdir. Öğretmen adaylarının da dijital oyun tasarlarken benzer düşünceye sahip oldukları görülmektedir. Öğrenme ortamında yaparak yaşayarak öğretime fırsat tanınması öğrenciler üzerinde pek çok katkı sağlamaktadır (Uluçınar, Cansaran & Karaca, 2004; Satterthwait, 2010). Bu katkılardan biri de öğretmen adaylarının farkında olmadan öğrenmeleri yani gizil öğrenmeleridir. Y yaparak yaşayarak öğrenme aktif katılımı sağladığından gizil öğrenmeyi de beraberinde getirebilir. Bakar, Tüzün ve Çağiltay (2008) çalışmalarında öğrenciler eğitsel bilgisayar oyunlarının sevilmeyen derslerde/konularda bile motivasyonu ve ilgiyi arttırdığı için kullanmak istediklerini ifade etmişlerdir. Bu durum çalışma sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Öğretmen adaylarının oyun sonunda oyun ile ilgili öz-

değerlendirme yapması eksikliklerini görmelerine imkân tanımıştır.

Çalışmanın üçüncü alt problemine yönelik bulgular incelendiğinde; öğretmen adaylarının Wilcoxon işaretli sıralar testi analiz sonuçlarına göre son test lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bu durum öğretmen adaylarında dijital oyun tasarlama süreci içerisinde gelişim düzeyleri/evreleri ile ilgili kavramsal değişimin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu etki göz önüne alındığında, öğrenme ortamlarında öğrenilmesi zor konu ya da kavramların öğretimi için tasarlayarak öğrenmenin kullanılması önerilebilir. Nitekim Aksoy ve Küçük Demir (2019) çalışmalarında matematik öğretiminde dijital eğitsel oyun tasarlanmasının öğretmen adaylarının yaratıcılıklarına etkisini incelemiş ve çalışma sonunda deney grubu lehine anlamlı bir farklılık tespit etmişlerdir. Bu bağlamda bu ve benzeri çalışmaların sayısının artırılması öğrenme ortamlarının zenginleştirilmesi açısından bir basamak oluşturmaktadır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara bakıldığında; öğrenciler tarafından anlaşılması zor ve/veya sevilmeyen olarak nitelendirilen derslerde/konularda dijital oyun tasarım sürecinin kullanılması, oyunun tasarlanması için gerekli bilgi alt yapısının kazandırılmasını sağlayarak gizil öğrenmenin gerçekleşmesine de fırsat tanımaktadır. Bu nedenle, konu ya da kavram bazında dijital oyun ve öğrenme ile ilgili yapılan çalışmaların artırılması önerilmektedir. Ayrıca bu çalışmada çalışma grubunu seçerken ulaşılabilirlik prensibi göz önünde bulundurulmuştur. Daha sonra yapılacak çalışmaların sonuçların genellenebilirliği açısından tesadüfi örnekleme yönteminin kullanılması önerilebilir.

KAYNAKLAR

- AKIN, F. A., & ATICI, B. (2015), Oyun Tabanlı Öğrenme Ortamlarının Öğrenci Başarısına ve Görüşlerine Etkisi [Effects of game-based learning environments on students' achievement and views]. *Turkish Journal of Educational Studies*, 2(2),75-102.
- AKSOY, N. C., & KÜÇÜK DEMİR, B. (2019), Matematik Öğretiminde Dijital Oyun Tasarlanmasının Öğretmen Adaylarının Yaratıcılıklarına Etkisi, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39 (1), 147-169.
- ASLAN, E., & COŞKUN, O. (2016), Yabancılara Türkçe Öğretiminde Oyun Yazılımları ile Sözcük Öğretimi [Teaching Turkish words to foreigners with game software]. *Electronic Turkish Studies*, 11(3),221-236.

- BAKAR, A., TÜZÜN, H., & ÇAĞILTAY, K. (2008), Öğrencilerin Eğitsel Bilgisayar Oyunu Kullanımına İlişkin Görüşleri: Sosyal Bilgiler Dersi Örneği [Students' views related to using video games with educational features: Social sciences as a lesson example]. *Hacettepe University Journal of Education*, 35(35),27-37.
- BALLANTINE, J., & LARRES, P.M. (2007), Cooperative Learning: Pedagogy to Improve Students' Generic Skills? *Education and Training*, 49(2), 126-137.
- BARAB, S., & DEDE, C. (2007), Games and İmmersive Participatory Simulations for Science Education: an Emerging Type of Curricula. *Journal of Science Education and Technology*, 16(1), 1-3.
- BAYIRTEPE, E., & TÜZÜN, H. (2007), The Effects of Game-Based Learning Environments on Students' Achievement and Self-Efficacy in a Computer Course. *Hacettepe University Journal of Education*, 33, 41-54.
- BAYTAK, A., & LAND, S. M. (2010), A Case Study of Educational Game Design by Kids and for Kids. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 5242-5246.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş, ÇOKLUK, Ö., & KÖKLÜ, N. (2015), *Sosyal Bilimler için İstatistik* [Statistics for social sciences]. Ankara: Pegem Akademi.
- CAN, G., & CAGILTAY, K. (2006), Turkish Prospective Teachers' Perceptions Regarding the Use of Computer Games with Educational Features. *Educational Technology & Society*, 9(1), 308-321.
- CESARONE, B. (1994), Video Games and Children. ERIC clearinghouse on elementary and early childhood education. Obtained from the following address at April 9, 2016: http://eric.ed.gov/ERICDocs/data/ericdocs2sql/content_storage_01/0000019b/80/15/2a/8c.pdf
- ÇANKAYA, S., & KARAMETE, A. (2008), Eğitsel Bilgisayar Oyunlarının Öğrencilerin Matematik Dersine ve Eğitsel Bilgisayar Oyunlarına Yönelik Tutumlarına Etkisi [Effects of video games with educational features on students' attitudes towards mathematics and video games with educational features]. *Mersin University Journal of Faculty of Education*, 4(2),115-127.
- ÇATAK, G. (2011), Oynarken Tasarlamak: Dijital Tasarım Oyunları [Designing while playing: Digital designing games]. *Sigma*, 3, 385-391.
- ÇEPNİ, S. (2007), *Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş* [Introduction to research and project studies] (Extended 3rd Edition), Trabzon: Celepler Matbaacılık.

- DEMİREL, Ö., SEFEROĞLU, S. S., & YAĞCI, E. (2003), *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme* [Teaching technologies and developing materials]. Ankara: Pegem A Yayınları.
- DONDLINGER, M. J. (2007), Educational Video Game Design: A Review of the Literature. *Journal of Applied Educational Technology*, 4(1), 21-31.
- DÖNMEZ USTA, N., & AYAS, A. (2017), Worksheets Enriched with Computer-Assisted Activities Based on the Constructivist Learning Theory: An Example of Half-Life and Radioactive Decay, *Journal of Education and Practice*, 8(35), 75-89.
- DÖNMEZ USTA, N., & TURAN GÜNTEPE, E. (2017), Öğretmen Adaylarının Geliştirdikleri İnfografiklerin Değerlendirilmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KSÜSBD)*, 14(2), 191-206.
- DÖNMEZ USTA, N. (2011), Yapılandırmacı Öğrenme Kuramı Çerçevesinde Bilgisayar Destekli Öğretim Materyali Geliştirilmesi, Uygulanması Ve Etkililiğinin Değerlendirilmesi: Çekirdek Kimyası (Radyoaktivite) Örneği, *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon*.
- GARRIS, R., AHLERS, R., & DRISKELL, J. G. (2002), Motivation and Learning: A Research and Practice Model. *Simulation and Gaming*, (33) 4, 441-467.
- GEE, J. P. (2003), *What Video Games Have to Teach us about Learning and Literacy*. New York: Palgrave/Macmillan.
- KARASAR, N. (2008), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. [Scientific research methods]. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- KEBRITCHI, M., HIRUMI, A. & BAI, H. (2010), The Effects of Modern Mathematics Computer Games on Mathematics Achievement and Class Motivation. *Computers & Education*, 55, 427-443.
- KIRRIEMUIR, J., & MCFARLANE, A. (2004), *Literature Review in Games And Learning* (Futurelab Series, Report 8), Bristol, UK: Futurelab.
- KO, S. (2002), An Empirical Analysis of Children's Thinking and Learning in Computer Game Context. *Educational Psychology*, 22(2), 219-233.
- KORKUSUZ, M. E., & KARAMETE, A. (2013), Eğitsel Oyun Geliştirme Modelleri. *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi*, 7(2), 78-109.

- KULA, A., & ERDEM, M. (2005), Öğretimsel Bilgisayar Oyunlarının Temel Aritmetik İşlem Becerilerinin Gelişmesine Etkisi [Effects of video games with educational features on developing basic arithmetic operation skills]. *Hacettepe University Journal of Education*, 29, 127-136.
- LİM C. P., NONİS D., & HEDBERG, J. (2006), Gaming in a 3d Multiuser Virtual Environment: Engaging Students in Science Lessons. *British Journal of Educational Technology*, 37(2), 211–231.
- LİN, E. (2006), Cooperative Learning in the Science Classroom. *The Science Teacher*, 73, 33-39.
- MERRİAM, S., B. (1988), *Case Study Research in Education*, Jossey Bass Inc. Publishers, San Francisco.
- MİLES, M. B., & HUBERMAN, A. M. (1994), *Qualitative Data Analysis* (2nd ed.), California: Sage Publications, Inc.
- ÖCEL, N. (2002), İletişim ve Çocuk [Communication and child]. Published by *Istanbul University Faculty of Communication*, No: 15, İstanbul.
- PAPERT, S. (1998), Does easy do it? Children, Games and Learning. *Game Developer*, 5(6), 88.
- PATTON, M. Q. (2002), *Qualitative Research And Evaluation Methods*, 3rd Edition. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- PRENSKY, M. (2001), *Digital Game-Based Learning*. New York: McGraw-Hill. p.431.
- RAO, S. S. (1998), Putting Fun Back into Learning, *Training*, 32(8), 44–55pp.
- ROBERTSON, J., & HOWELLS, C. (2008), Computer Game Design: Opportunities for Successful Learning. *Computers & Education*, 50(2), 559-578.
- SATTERTHWAİT, D. (2010), Why are 'Hands-On' Science Activities So Effective for Student Learning?, *Teaching Science*, 56, (2), 7-10.
- SENEMOĞLU, N. (2002), *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim* [Development, learning and teaching]. Ankara: Gazi Kitabevi
- TAM, L. F. (2010), Develop Problem Solving Skills in Secondary Mathematics Classroom Through Digital Game Design. HKU Theses Online (HKUTO), at May 9, 2019: <https://hub.hku.hk/handle/10722/174395>
- TOPÇU, H., KÜÇÜK, S., & GÖKTAŞ, Y. (2014), Sınıf Öğretmeni Adaylarının İlköğretim Matematik Öğretiminde Eğitsel Bilgisayar Oyunlarının Kullanımına Yönelik Görüşleri. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education Vol*, 5(2), 119-136.

- TURAN GÜNTEPE, E., & DÖNMEZ USTA, N. (2017a), Eğitim Teknolojileri Okumaları, İşman, A., Odabaşı, H.F. & Akkoyunlu, B. (Ed.), *Oyun Tabanlı Öğrenme*, (s. 917-932), TOJET Online Books.
- TURAN GÜNTEPE, E., & DÖNMEZ USTA, N. (2017b), Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Perspektifinden Eğitsel Bilgisayar Oyunları, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 1, 1095-1116.
- TÜZÜN, H. (2007), Blending Video Games with Learning: Issues and Challenges with Classroom Implementations in the Turkish Context. *British Journal of Educational Technology*, 38(3), 465-477.
- ULUÇINAR, Ş., A. CANSARAN, A., & KARACA, A., (2004), Fen Bilimleri Laboratuvar Uygulamalarının Değerlendirilmesi [Assessment of Laboratory Practices of Science]. *Turkish Journal of Educational Sciences*, 2(4), 465-475
- WHELAN, D.L. (2005), Let the games begin. *School Library Journal*, 51(4), 40-43.
- WINDSCHITL, M., & ANDRE, T. (1998), Using Computer Simulations to Enhance Conceptual Change: The roles of constructivist instruction and student epistemological beliefs, *Journal of Research in Science Teaching*, 35(2), 145-160.
- YAĞIZ, E. (2007), Oyun-Tabanlı Öğrenme Ortamlarının İlköğretim Öğrencilerinin Bilgisayar Dersindeki Başarıları ve Öz-yeterlilik Algıları Üzerindeki Etkileri [Effects of Game-Based Learning Environments on Elementary School Students' Achievements in Computer Class and Self-Efficacy Perceptions]. Unpublished Master's Thesis, Hacettepe University, Graduate School of Science and Engineering, Ankara.
- YILDIRIM, A., & ŞİMŞEK, H. (2011), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* [Qualitative research methods in social sciences] (8th Edition), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YİN, R. K. (2003), *Case Study Research: Design and Methods* (3rd. Ed.).

TÜRKÇEDE SES TÜREMESİ -ORHUN YAZITLARINDAN EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNE KADAR-

Veysi SEVİNÇLİ¹, Süphan ÇİÇEK²

Geliş: 07.05.2019 / Kabul: 02.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.561311

Öz

Canlı bir varlık olan dil, kullanıcılarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere süreç içerisinde değişir ve gelişir. Dilin kendi bünyesindeki değişimlerinin yanında siyasî, kültürel, bilimsel ve ticarî alandaki etkileşimler de kaçınılmaz olarak dile yansır. Ses, biçimbirim, sözcük dağarcığı ve söz diziminde görülen değişimler ilk olarak ses yapılarını etkiler. Bu etki neticesinde çeşitli nedenlerle ses türemesi, ses düşmesi, ses değişimi gibi belli başlı ses olayları meydana gelir. Çalışmamızda tarihî metinlerdeki ses türemelerinin nedenleri çeşitli açılardan ele alınmış olup bu metinlerden örnekler alınarak ses türemeleri konularına göre sınıflandırılmıştır. Temelde ön ses, iç ses ve son seste incelediğimiz türemeler özelliklerine göre alt başlıklara ayrılarak detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Tarih boyunca Türkçenin etkileşimde bulunduğu Çince, Sanskritçe, Farsça ve Arapça gibi dillerin Türk diline nasıl bir etkide bulunduğu örnekler aracılığıyla dikkat çekilmiştir. Sonuç bölümünde ise örnekler göz önünde bulundurularak mümkün olduğunca tarihî dönemlere ilişkin yorumlarda bulunulmuş ve sıkça türeyen seslere değinilmiştir. Ses türemelerinin temel nedenleri uzun ünlülerin süreç içerisinde kısalması, vurgulu telaffuzlar, sözcüklerin söylenişinde dil, dudak senkronizminin bozulmasıdır. Tarihî metinlerde ön sesteki ve son sesteki türemeler az iken iç sesteki türemeler daha fazladır. Tarihî metinlerde ses türemeleri isim ve fiil tabanında görüldüğü

¹ Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, vevincli@yyu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2069-7138>.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ciceksuphan01@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7773-4406>.

gibi edatlarda ve bazı eklerde de görülmektedir. Eklerde ve edatlarda sık görülen son ses türemeleri, pekiştirme işlevli olup anlam değişikliği yaratmazlar. Türemeler daha çok yabancı kelimelerde Türkçenin ses sistemini geliştirmek üzere gerçekleşir ve bunu sağlamak için de sesletimi daha kolay olan “ı, i, u, ü” ünlüleri; yarı ünlü sayılan ve kayıcı ünsüz niteliklerine sahip olan “y” yanında sürtünme ile teşekkül eden “h” sesi daha çok kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ses türemesi, ünlü türemesi, ünsüz türemesi, Orhun Yazıtları, Evliya Çelebi Seyahatnamesi.

SOUND REPRODUCTION IN TURKISH -FROM ORKHON INSCRIPTIONS TO EVLİYA ÇELEBİ'S “SEYAHATNAME”-

Abstract

The language, which is a living entity, changes and develops in the process to meet the needs of its users. In addition to the changes in language itself, interactions in political, cultural, scientific and commercial fields are inevitably reflected in the language. The changes in sound, morphology, vocabulary and syntax affect the sound structures first. As a result of this effect, certain sound events such as sound reproduction, sound drop, and sound change occur for various reasons. In our study, the reasons of the sound descriptors in historical texts were taken from various angles and the samples were taken from these texts and their sounds were classified according to their positions. Basically, the pre-sound, internal sound and sound we examined in the final sound are subdivided according to their characteristics and subjected to a detailed examination. It was focused on the examples how Turkish has been affected by the languages such as Chinese, Sanskrit, Persian and Arabic with all of whom Turkish has a deep relationship throughout history. In the conclusion section, taking into account the examples, historical commentaries were made as far as possible, and frequently derived sounds were mentioned. The main reasons for the sound derivations are the shortening of the long vowels in the process, the accentuated pronunciations, and vocabulary of the words and the deterioration of the lip synchronization. In historical texts, the distinctions in the front sound and the last sound are less, while the distinction in the inner sound is higher. In the historical texts, the sound derivations are seen in the prepositions and some attachments as seen in the names and verbs. The most common sound reproduction in the annexes and prepositions is the reinforcement function and does not create any change of meaning. The sound reproduction is mostly done in foreign words in order to improve the sound

system of Turkish and to make it easier to say “ı, i, u, ü” vowels; accepted semi-vowels “y” and also the “h” noise that generated by friction is used more.

Keywords: *The distinction of sound, the vowel genre, consonant derivation, Orkhon inscriptions, Evliya Çelebi Travelogue.*

Giriş

Canlı bir varlık olan dil, kullanıcılarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere süreç içerisinde değişir ve gelişir. Ses, biçimbirim, sözcük dağarcığı ve söz diziminde görülen değişimler, ilk olarak ses yapılarını etkiler. Bu etki neticesinde, çeşitli nedenlerle ses türemesi, ses düşmesi, ses değişimi gibi belli başlı ses olayları meydana gelir. Değişim ve gelişimler dilin doğasına, kurallarına uygun olmalıdır. Değişimler ancak bu yolla dilde kendine yer edinebilir, kullanılabilir ve de kalıcı olabilir.

Yazılı dil olarak en az 1300 yıllık bir geçmişe sahip olan Türkçe, tarihsel süreç içerisinde gerek kendi bünyesinden kaynaklanan gelişmelerle gerekse diğer dillerin etkisi ile değişimlere uğramıştır. Değişimler, henüz Türkçenin ilk dönemi olan Eski Türkçe döneminde kendini hissettirmiş, Eski Türkçe üzerinde temellenen Orta Türkçe ve Yeni Türkçe dönemlerinde de dildeki değişim görülmüştür. Ancak adını zikrettiğimiz bu dönemlerdeki metinler aracılığıyla dildeki değişimi ve gelişimi inceleyebilmekteyiz.

Türkçenin tarihî gelişim sürecinde ses yapısında meydana gelen değişimler incelenmeye değer bir görünüm arz eder. Biz bu yazımızda ses türemesi hususunu 8-17. yüzyıllar arasındaki tarihî metinler aracılığıyla aydınlatacağız. Ses türemesinin nedenlerini ve çeşitlerini kapsamlı bir şekilde ele alacak, Tarihî metinlerden örnekler sunacağız.

Kapsamın belirlenmesinde Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtları ve Türk dili tarihi araştırmaları için büyük önem arz eden Evliya Çelebi Seyahatnamesi etkili olmuştur. Bu iki büyük eser arasındaki yazılı metinler ses türemeleri hususunu aydınlatmak üzere incelenmiştir. Kapsamın bu şekilde sınırlı tutulmasında daha sonraki yüzyıllarda Türk dilinin farklı dillerle etkileşiminden ötürü malzemenin artacağı ve odak noktasından uzaklaşılacağı düşünüldükçe sınırlandırılmıştır.

Ele alınan örnekler:

Orhun Abideleri

Terhin Yazıtı

Altun Yaruk (Yedinci Kitap)

Huastuanift
İrk Bitig
İyi ve Kötü Prens Öyküsü
Kutadgu Bilig
Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I-III
Nehcü'l-Ferâdis
Kısasü'l-Enbiyâ
Mukaddimetü'l-Edeb
Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi
Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri
Codex Cumanicus
Gülîstan Tercümesi
İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin
Münyetü'l-Guzat
Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye
Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye
Kitab al-İdrak Li Lisani'l-Etrak
Sekkâkî Divanı
Mecâlisü'n-Nefâyis
Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar
Mahbubü'l-Kulûb
Garâibü's-Sıgar
Bâbü Divanı
Şiban Han Divanı
Şecere-i Terâkime
Tarih-i Enbiya ve Hükema
Çağatayca Gülîstan Tercümesi
Lutfî Divanı
Bahrü'l-Hakayık
Yunus Emre Divanı
Dede Korkut Hikâyeleri
Dânişmend-nâme
Destân-ı Yûsuf
Acâibü'l-Mahlûkat Tercümesi
Gazavât-nâme
İskender-nâme
Pend-nâme-i Güvahi
Letâyif-nâme

Terceme-i Meâricü'n-Nübüvve
Tazarru'nâme
Evliya Çelebi Seyahat-nâmesi

Ses türemesini “bir kelimenin aslında bulunmayan ancak çeşitli nedenlerle sonradan ortaya çıkan bir ses olayı” olarak tanımlayabiliriz.

“Ses türemesi (anaptyxe) düşmenin aksine kelimeyi genişletir. Aslında bu Türkçede nadir bir olaydır. Bununla birlikte eklemeyi kolaylaştırmak ve yabancı kelimeleri Türkçenin ses ve hece yapısına uydurmak gibi pratik bir maksatla türettiğimiz sesler oldukça fazladır.” (Banguoğlu, 2011: 65).

Ses türemesi kavramı için Tahir Nejat Gencan da “üreme”, “ses artması” terimlerini kullanmaktadır (Gencan, 2001: 63).

“Türeme, seslerin kendi yapıları veya birbirleriyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan bir ses olayıdır; fakat ses türemeleri, genellikle, seslerin söyleyiş kolaylığıyla ilgili görülür. Türkçede hem yapımlık hem çekimlik, hem ünlü hem ünsüz hem de yarı ünlü türemeleri görülür.” (Karaağaç, 2015: 94).

Türkçede gerek ekleme sırasında gerekse alıntı kelimelerin söyleyişini kolaylaştırmak üzere türeyen ünlü ve ünsüzlerin anlam ayırt edici özelliği yoktur. Ses türemesi, türeyen sesin özelliğine göre ünlü türemesi ve ünsüz türemesi olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Türeyen sesin özelliğine göre bu durum ünlü türemesi ve ünsüz türemesi olarak adlandırılmaktadır. Türedikleri konuma göre sesler ön ses türemesi, iç ses türemesi, son ses türemesi şeklinde sınıflandırılabilir.

Tarih boyunca farklı uluslar siyasî, kültürel, bilimsel ve ticarî alanda birbirlerini etkilemiştir. Bu etkileşim kaçınılmaz olarak dile yansımıştır. Türk dili yaşadığı geniş coğrafyada yüzyıllar boyunca birçok dille etkileşim içerisinde bulunmuştur. Ses yapısı, sözcük dağarcığı ve diğer dil bilimsel unsurlarda görülen bu etki, kelime alışverişinde kendini iyiden iyiye hissettirir. En eski dönemlerden günümüze kadar Türkçe ilişki içerisinde bulunduğu Çince, Moğolca, Arapça, Farsça, Rusça, İtalyanca, Yunanca, Almanca, İngilizce vb. diller ile kelime alışverişinde bulunmuştur.

Kendine özgü bir yapısı ve kuralları olan Türk dili etkileşimde bulunduğu dillerden kelime alırken bunları kendi ses özelliklerine uygun bir şekilde alır. Bu durumda bazı kelimelerde ünlü ve ünsüz türemeleri meydana gelir. Böylece Türkçenin ses özelliklerine uygun bir şekil alan kelimenin dilde tutunması kolaylaşır.

Ses türemelerinin sebeplerine ilişkin Türkologlar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir:

Janos Eckmann bu hususta, “*umumiyetle konsonant türemesinin başlıca sebebi olarak boğumlanma hareketleri arasındaki sinkronizmin bozulması kabul edilmektedir*” (Eckmann, 1955: 22) der.

Talat Tekin, Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler adlı eserinde ünlü ve ünsüz türemelerine ilişkin: “*Kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin bazen hece sonunda kısa bir ünlü türettikleri olur. Uyg. IV 8-22 yokı bol- < *yök bol-*” (Tekin, 1975: 228). “*Aslında uzun ya da vurgulu olan bir ünlünün söz içinde kendisinden sonra bir ünsüz (genel olarak r, l, n) türetmesi de olağan ve bol örnekleri bulunan bir olaydır. S. Uyg. yehti “7” < *yēti.*” (Tekin, 1975: 232- 233).

Yabancı dillerden dilimize geçen kelimelerin söyleyişini kolaylaştırmak üzere daha çok Türkçenin ses özelliklerine aykırı olan kelimelerdeki aykırılığı gidermek amacıyla ünlü ve ünsüz türemeleri de görülmektedir:

“*Türkçe kelimelerde ön seste akıcı sesler bulunmaz. Yabancı kelimelerde rastlanan bu ön sesi gidermek için dilimiz bir sesli türetegelmiştir. İt. roba > uruba, Ar. / Far. lîmûn > ilimon, Far. nar > inar, Far. rişte > erişte.*” (Banguoğlu, 2011: 66).

Yabancı dillerden dilimize giren bazı kelimelerin başında çift ünsüz bulunmakla birlikte; Türkçenin ses özelliklerine uymayan bu durumu ortadan kaldırmak ve söyleyişini kolaylaştırmak üzere bu tür kelimelerin başına bir ünlü getirilmektedir. Fr. stasyon > istasyon, İt. scala > iskele, İt. scarpin > iskarpin...

Türkçede kelime sonunda ancak bazı çift ünsüzler bulunabilmektedir (-lç, -lk, -lp, -lt, -nç, -nk, -nt, -rç, -rk, -rp, -rs, -rt, -st, -şt, -yt) (Ergin, 2013: 67). Bu sesler dışında yabancı kelimelerin sonunda bulunan ünsüz çiftlerini gidermek için iki ses arasına bir ünlü getirilmektedir: Ar. emr > emir, Ar. nefis > nefis, Far. zehr > zehir, Far. şehz > şehir, Ar. kibr > kibir, Ar. cürm > cürüm, Ar. zulm > zulüm.

Arapçada bazı tek heceli sözlerin sonunda ikiz ünsüz (-ss, -kk, -rr, -ff, -dd, -nn vb.) bulunmaktadır. Bu kelimeler, dilimize geçerken Türkçe kelimelerde ikiz ünsüz bulunmadığı için ikiz ünsüzlerinden biri düşmektedir. Ancak bu tek heceli sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ve yardımcı eylemler (et-, eyle-, ol- vb.) ile birleşik fiil oluşturduklarında sözcüğün aslında bulunan ikiz ünsüz durumu tekrar belirir ve buna ünsüz türemesi adı verilmektedir: şık >

şikkı, tıp > tıbba, hak > hakkı, haz > hazzı; his > hissetme, hal > hallet-, hal > hallolma, hak > hakket-, sır > sırrolma vb.

Türkçede ünlü türemeleri küçültme eklerinden önce görüldüğü gibi, pekiştirilen sözcüklerde de kendini göstermektedir: Bir > bir-i-cik, genç > gence-cik, dar > dar-a-cık; yalnız > yap-a-yalnız, gündüz > güp-e-gündüz, düz > düp-e-düz vb.

Yabancı kökenli sözcüklerde yan yana bulunan iki ünlü Türkçeye geçerken bu durumu ortadan kaldırmak üzere araya bir ünsüz alır: Ar. zâif > zayıf, Ar. fâide > fayda, Ar. fîât > fiyat, Ar. /Far. dâhî + âne > dahiyâne, Fr. /İt. piano > piyano, Fr. dialogue > diyalog, Fr. laboratoire > laboratuvar vb. Ünlü uzunluklarının kısalmasında da ünsüz türemesi görülmektedir: Ar. tînet > tıynet, Ar. zînet > ziyet vb.

Türkçenin tarihî lehçelerinde uzun ünlülerin kısalmasıyla ön seste h, y, v ünsüzlerinin türediği örnekler mevcuttur: AT hūr > ET ur- > ETT vur- “vur-”, AT *īr > Uyg. yır (Özek, 2013: 651). Süer Eker Anadolu ağızlarında söz başında /h/ türemesinin sıkça görüldüğünü ve bunlardan bir ikisinin yazı diline girdiğini belirtir: elbet > helbet, ‘aybe > heybe, ayva > hayva (Eker, 2013: 232).

Türkçede alıntı kelimelerde ve özellikle ağızlarda son seste ünsüz türemeleri de görülmektedir (Çalışmamızda ses türemeleri tarihî metinler üzerinden inceleneceği için ağızlar üzerinde durulmayacaktır.). Ar. tama’ > tamah, Far. pâsbân > pazvant “gece bekçisi”, Far. peydâ > peydah, Far. kehrubâ > kehribar.

Ses türemesinin bir türü olan ünsüz ikizleşmesinin nedenini Zeynep Korkmaz: “İç seste iki ünlü arasında bulunan ve vurguyu üzerinde bulunduran ikinci hece başındaki ünsüzlerin, açık ve zayıf boğumlanmalı ilk hece ünlülerinin etkisi altında, kendi hece sınırlarını aşacak bir yoğunlukla boğumlanmaları sonucunda söz konusu ünsüzün tekrarlanması olayıdır. Bu olay sonunda açık ilk heceler zayıflıktan kurtulmakta ve birer kapalı heceye dönüşmektedir. aşağı > aşşağı, aman > amman, azık > azzık, ışık > ışışık, ısır- > ıssır-, kaşık > gaşşık, küçük > güççük, döşek > döşşek vb.” (Korkmaz, 1992: 84- 85); Talat Tekin, Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler adlı eserinde: “Türkçedeki ünsüz ikizleşmesi olayını pek çok halde kelimedeki aslı ya da ikincil uzun bir ünlünün varlığı ile izah etmek mümkündür. Açık hecedeki uzun ünlünün çekici tesiri ile müteakip hecenin başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile ilk hece kapalı hale gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz

uzaması) bir nevi karşılama (telâfi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzaması alır.” (Tekin, 1975: 216) şeklinde açıklamaktadırlar.

Türk Dil Bilgisi adlı eserinde Muharrem Ergin, Türkçede ikiz ünsüzün yan yana bulunmadığını açıklar. Ancak bazı ses düşmesi ve ses değişimleri sonucunda birkaç Türkçe kelimeye ikiz ünsüz bulunduğunu ifade ederken, “anne” kelimesindeki ikizleşmenin çocuk dilinden; “elli ve “ıssı” kelimelerindeki ikizleşmenin ise elig ve ısıg kelimelerindeki “g” ve “ğ” ünsüzlerinin düşmesi neticesinde “l” ve “s” ünsüzünün ikizleştiğini belirtmektedir. Eski Anadolu Türkçesindeki “assı”(=*ayda*) kelimesi de aynı sebeplerden dolayı “asıg” şekilde bir değişime uğradığını, Ayrıca Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan “ıssi” (=sahip) kelimesindeki ikizleşmenin, Eski Türkçede bulunan “idi” kelimesindeki d > y değişimi neticesinde meydana geldiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte bazı ağızlarda yeddi, sekkiz, dokkuz gibi ikizleşmelerin de bulunduğunu belirtir (Ergin, 2013: 66).

Yardımcı sesleri ses türemesi başlığı altında ele alan Muharrem Ergin, bu seslerin türeyişine dair şu açıklamalarda bulunmaktadır: “*Sesler gramer birlikleri içinde yan yana düşerken bazen birbirleriyle doğrudan doğruya birleşmez ve aralarına bağlanmayı sağlayacak ilave bir ses alırlar.*” (Ergin, 2013: 51). Bu sesler kelime yapımında ve çekiminde teşekkül ederler. Örneğin tablo-y-u, biç-i-m kelimelerindeki y ve i harfleri yardımcı ses konumundadır. Türk dili tarihinde genel olarak ı, i, u, ü ünlüleri ve “y, n” ünsüzleri yardımcı ses görevi üstlenmiştir (Ergin, 2013: 145). Tahir Nejat Gencan “y, s, ş, n” olmak üzere dört kaynaştırma harfi olduğunu belirtir (Gencan, 2001: 58). Bu seslerin ünsüzlerini karşılamak üzere Tahsin Banguoğlu koruma sesdeşi (Banguoğlu, 2011: 73), Tahir Nejat Gencan ise kaynaştırma harfi (Gencan, 2001: 58) terimini kullanmaktadır.

Ses türemelerinin en az çaba yasası kapsamında mı yoksa en çok çaba yasası kapsamında mı değerlendirileceği hususunda ihtilaflar bulunmaktadır. En çok çaba yasasını Süer Eker “*Ana dilde bulunmayan bir sesin, bir ses grubunun, sözcüğün ana dilinde harcandığından daha fazla enerji harcanarak, alındığı dildeki söylenişine uygun ya da yakın biçimde telaffuz edilmesidir. Örneğin, Türkçe sözcükler –lm ünsüz çifti ile bitemez. Doğal olarak, ana dili Türkçe olan birinin, film sözcüğünü söylemesi zordur, fazladan enerji harcaması gerekir. Bu durumda, sözcüğü Fransızca aslına uygun olarak film şeklinde telaffuz etmek, en çok çaba yasasının; –lm’yi, araya /i/ ilavesiyle çözerek *film şeklinde telaffuz etmek ise, az çaba yasasının birer sonucudur.*” (Eker, 2013: 26) biçiminde açıklamıştır. Jale Öztürk ise Eker’in bu görüşüne katılmanın pek mümkün

olmadığını belirtir ve şu açıklamalarda bulunur: “Alışılmadığı için zor gelen şey, her zaman için çok çaba isteyen değildir. Eker’in örnek olarak verdiği film kelimesinde dört ses ve bir hece varken, aynı kelime fi-lim şeklinde Türkçenin ses özelliklerine uygun hâle gelince iki heceli ve beş sesli olmaktadır. Bilindiği üzere ağzın bir hareketi ile bir hece, iki hareketi ile iki hece çıkar, her sesi çıkarmak için sesletim organları bir çaba harcar, enerji harcar. Alışkın olunduğu için kolay gelse de dilde artan ses ve artan hece, artan çaba demektir.” (Öztürk, 2017: 2185).

1. Ön Ses Türemesi

Bir sözün ilk sesinin önüne bir ses getirilmesi ile ortaya çıkar.

1.1. Ön Seste Ünsüz Türemesi

Zeynep Korkmaz ön seste ünsüz türemesini “Ünlü ile başlayan bazı kelimelerin ön hecelerindeki vurgusuz veya zayıf kelime başı ünlülerinin ses değerlerini koruma vb. sebeplerle y, h, v gibi boğumlanma noktaları zayıf olan ünsüzlerin türemesi olayı” olarak tanımlar (Korkmaz, 1992: 119).

1.1.1. Ön Seste y Türemesi

“Anda Toḡra **yılpaḡutı** bir oḡuşuḡ Toḡa Tigin yoḡ[ında] egire toḡıdım.” (BK D 31) (Orda Tongra yiḡiti bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum).

alpaḡut > yılpaḡut

“Altun başlıḡ **yılan** men.” (IB 8) (Altın başlı yılanım).

ılan > yılan

“qaltı tegin uqtı köḡli **yerinti**.” (İKPÖ LXVIII). (Prens bunu anladığı zaman yüreḡi burkuldu).

erin- > yerin-

“tümen tü çiçekler yazıldı küle / yıpar toldı kafur ajun **yıd** bile” (KB 70) (Binlerce çiçekler gülererek açıldılar; dünya misk ve kâfûr kokusu ile doldu).

ıd > yıd

“**yügür**: Darı. “ügür” dahi denir.” (DLT III 9)

ügür > yügür

“Cebre’il ‘as aydı: Yā Mūsā, nişe **yığlar sen?**” (NF 55 12) (Cebrail as
“Ey Musa niçin ağlıyorsun? dedi.

ığla- > yığla-

yeşek (DM 8a 11) (eşek)

eşek > yeşek

“mamuğıdur pîledin artuğ zarîf / **yipleri** kettân **yipidin** hem lañif” (NSÇT
sayfa 829).(Pamuğu ipekten daha hafiftir, ipleri de ketenden daha incedir).

ip > yip

“Kaza beñzer kıızı geli[ni]ni biz **yesîr** êtmîşüz.” (DK 22a 8).(Kaza
benzeyen kızını ve gelinini biz esir etmişiz).

Ar. esîr > yesîr

“altundan taht eylesünler gey **yüce** / gümüşden kuş eylesünler bir uca”
(DY 469).(Altından çok yüksek taht yapınlar, ucuna gümüştten kuş yapınlar).

*üça > yüce

1.1.2. Ön Seste h Türemesi

“Türkler “baba”ya “ata”, Xotanlılarla Kençekliler “**hata**”, Türkler
“ana”ya “ana”, onlar “**hana**” derler.” (DLT I 32)

ata > hata, ana > hana

“**hayva**” (DM 5a 16). (ayva)

ayva > hayva

“Ave, kimniñ sözlegeni / hem köñüldegi sağınçı / barça Têñrilik us êrür, / barça **hakıl** bilik turur.” (CC 71a 13) (Selam, kimin söylediği ve gönüldeki düşüncesi hepsi ilahi akıldır, hepsi akıl idraktır).

Ar. ‘akl > hakıl

“Ave ogul, ave ana, / ave sên üstüñgi Ata, / kimni köktegi **hazizler** /över hem barça frişteler, /uçmaklı tınlar.” (CC 72b 10). (Selam Oğul, selam ana, selam sana yüce baba, kimi gökteki azizler bütün melekler ve cennetteki canlar över).

Ar. azîz > haziz

“Çün ta‘zîb şiddetidin **hardılar** ol mecma‘dın südreپ çıkardılar ve nevmîdlıgdın koyabirdiler ve inşâf ‘alemide muhiqq irdiler.” (MK 47a 5). (Eziyet edip yordular, o toplanılan yerden sürükleyerek çıkardılar; ümitsiz bıraktılar ve merhamet dünyasında onlar haklarını arayanlardı).

ar- > har-

“**Hamîdilen** Mardîn Qal‘asın depüb yıkan...” (DK 32a 5-6). (Amid (Diyarbakır) ile Mardin Kalesi’ni tepip yıkan...)

Âmid > Hamîd

“Lâkin cânib-i erba‘aları ekseriyyâ tahta **havlılıdır**.” (SN III 174). (Ama genellikle dört tarafı ahşap avluludur).

Yu. aule > havlı

1.1.3. Ön Seste “v” Türemesi

“**van**” (DM 14b 15). (on).

on > van

“**vayna-**” (DM 19b 12). (oyna-)

oyun > vayna-

“**voltur-**” (DM 20b 4). (otur-)

oltur- > voltur-

“götürmüşken **vurdılar** anı yere / uşşı getdi turdılar kamu yöre” (DY 69).
(Onu kaldırıp yere vurdular; akli başından gitti, hepsi çevresine toplandı).

ur- > vur-

“İşidirsiz, siz gidince küffâr bu intikâmı bize komayup elbette bizi yine gelir **vurur.**” (SN V 105).(Siz gidince kafirler bunu yanımıza bırakmayıp elbette yine gelir bizi vurur, duyarsınız).

ur- > vur-

1.2. Ön Seste Ünlü türemesi

1.2.1. l, r Önünde Ünlü Türemesi

Türkçe sözcüklerin başında l, n, r akıcı ünsüzleri bulunmaz, yabancı dillerden alınan kelimeler bu sesler ile başlıyorsa ön seste bir ünlü türediği görülmektedir.

“**ulu** yılka ötüken ortusınta süngüz başkan ıduk baş kidinente yayladım”
(Ter. B 2). (Ejderha yılında (752) Ötüken'in ortasında Süngüz Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim).

Ç lung “Ejderha” > ulu “Ejderha (yıl adı)”

“amtı m(e)n yme bo nom **erdini** içinte kamag tınl(ı)g oğlanıña asıgılığın körüp nomlayu y(a)rılıkayur m(e)n tıp y(a)rılıkadı” (AY VII 4a 152 – 155)

“Şimdi ben de bu öğreti mücevheri içinde bütün insanoğluna yararını görerek vaaz ederek buyuruyorum, dedi.”

Skr. ratna “cevher” > erdini

“**oruç** tutğan oruç açdı” (ME 14 8)

Oruç tutan orucunu açtı.

Far. rûze > oruç

“**oruspı**” (Kİ 11 7). (Oruspu).

Far. rûspî > orospu

“**ilengir**” (TZ 33b 6). (Lenger)

Far. lengerî > lenger > ilengir “lenger, kap”

“Dağı kıymalı tutmaç ü **erüşde** / Dağı başmaca şalmaca gör işde” (DN 197b 7). (Yine kıymalı tutmaç ve erişte yine basmaca salma var, gör işte!).

Far. rişte > erişte

“Benden öğüt isterisen eydivirem bildigümden / Budur Çalab’un buyruğı tutun **oruç** kılun namâz” (YED 109 2) (Benden öğüt istersen bildiklerimden söyleyiveririm; oruç tut, namaz kıl Allah’ın emirleri bunlardır).

Far. rûze > oruç

“kaçan bunlar arınsa bellü bayık / namâza ol gişi olur **ilâyık**” (BH 23a 504). (Şüphesiz ne zaman bunlar temizlense o kişiler o zaman namaza layık olur).

Ar. lâyıık > ilayıık

“günde beş gez hem namazı kılasız / yılda bir ay dağı **oruç** olasız” (GN 1400). (Günde beş kez namaz kılınız, yılın bir ayında da oruç tutunuz).

Far. rûze > oruç

“Ve bu şehir cümle yüz yetmiş mahalle-i müslimîn ve yigirmi mahalle **Urum** ve yedi mahalle Ermenî ve iki cemâ‘at Yahûdiler vardır.” (SN I 213). (Bu şehirin tamamı yüz yetmiş Müslüman mahallesi, yirmi Rum mahallesi, yedi Ermeni mahallesi ve iki Yahudi mahallesinden oluşur).

Yu. romios > Urum

1.2.2. Söz Başındaki Ünsüz Çiftleri Önünde Ünlü Türemesi

Bu türeme şeklinin örnekleri sınırlı sayıdadır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde yabancı dillerden alınan kelimelerin başındaki çift ünsüzleri gidermek üzere ön seste ünlü türemeleri de görülmektedir.

“Ve taşra haremi içre çınâr ve **ohlamur** dırahtları zeyn olmuşdur.” (SN I 229). (Kasabanın içi çınar ve ıhlamur ağaçları ile donatılmıştır).

Yu. flamuri > ohlamur “ıhlamur”

“Anı gördük, kayık Salacak **iskelesine** gelüp yanaşup cümle halk istikbâline varup kimi koltuğuna girüp sarâya getirirlerdi.” (SN III 279.). (Onu gördük, Salacak iskelesine gelip yanaşınca bütün halk onu karşılayıp kimisi koluna girip onu saraya getirdiler).

İt. scala > iskele

2. İç Seste Türeme

Türkçe kelimelerde ve dilimize yabancı dillerden giren kelimelerde çeşitli sebeplerle söz içerisinde ünlü ve ünsüz türemeleri görülmektedir.

2.1. İç Seste Ünsüz Türemesi

2.1.1. Arapça Alıntı Sözcüklerde Ünlüler Arasında y Türemesi

Arapça kelimelerde art arda gelen ünlüler Türkçenin ses sistemine uymadığı için ünlüler arasında bir y ünsüzünün türediği görülmektedir.

“törüttü tümen miñ **halayıklarığ** / tili birle teñrig ögerler arığ” (KB 1022).
(Tanrı yüz binlerce mahlûku yarattı; onların hepsi Tanrıyı dilleri ile överler).

Ar. halâik > halayık

“Süleymân Semdûn atlığ dîvge aydı: ‘**acâyib** körgenleriñdin aytğıl.” (KE 141r 15-16). (Süleyman Semdun adlı deve “Tuhaf gördüklerini söyle!” dedi).

Ar. ‘acâib > ‘acâyib

“Ay Şibânî vaşlımı **dâyim** tiler-sin Tiñridin / Neyleyin kim derdini Tiñri naşîb kılmış maña” (ŞHD 13 5). (Ey Şeybani, devamlı olarak Tanrı’dan kavuşmayı istersin; ne edeyim ki Tanrı bana dert nasip etmiş).

Ar. dâim > dâyim

“Mecâlisü’n-**nefâys’niñ** evvelğı meclisiniñ itmâmı” (MN 30) .
(Mecalisü’n-Nefayis’in ilk bölümünün tamamlanması).

Ar. nefâ’is > nefâys

“Dimesün kim müselmânam Çalap emrine fermânam / Dutmazısa Hak sözünü **fâyide** yok dînden ana” (YED 11 3). (Allah’ın sözünü tutmazsa “Ben Müslüman’ım, Allah’ın emrindeyim.” demesin; ona dinden fayda yoktur).

Ar. fâ’ide > fâyide

“Yine getürmiş **hakâyık** Sülmîde / Kim Tebârek didüğü Qur’ân dede” (LN 448). (Sülmî’de gerçekleri dile getirmiş, Tebarek dediği muhterem Kur’an’dır).

Ar. hakâ’ik > hakâyık

“bu iblîsni niçün **melâyike** öze mu’allim koyup dururlar” (GT 282 12-13). (Bu şeytanı niçin meleker üzerine öğretmen tayin etmişlerdir?).

Ar. melâ’ike > melâyike

2.1.2. Sayı İsimlerinde Türeme

Ünsüz ikizleşmelerinin nedenine ilişkin Talat Tekin ünlü uzunluklarının kısalmasına işaret ederken, Zeynep Korkmaz ise iki ünlü arasında kalan ünsüzün vurgulu söylenmesi ile ortaya çıktığını belirtir. Bu durumlara bağlı olarak tarihî metinlerde özellikle sayı isimlerinde ve çeşitli kelimelerde ünsüzün ikizleştiği görülür.

“inçip sekiz on yaşayur qarı erti yene **ekki** közi körmez erti.” (İKPÖ XXIV). (Ama o seksen yaşında yaşlı bir adamdı, üstelik iki gözü de görmüyordu).

eki > ekki

“Yana **yetti** yıldız bularda yörir.” (KE 66v 10). (Yine yedi gezegen de buralarda hareket eder).

yeti > yetti

“**yelli**” (DM 15b 10). (elli)

eliğ > yelli

“Târîhka **sikkiz** yüz dağı on irdi vü Qadr aḫşamı / Bir ay toğdı dünyâda kim memleketke ḥân irür” (SD 121). (Tarih sekiz yüz on yılı ve Kadir akşamı idi, dünyada bir ay doğdu ve memlekete han oldu).

sikiz > sikkiz

“Bil tüketkende bu söz bî-kem ü biş / Yıl toḫuz yüz idi vü **ottuz** biş” (BD 5 3). (Bil ki bu sözü eksiksiz bitirdiğimde yıl 935 idi).

otuz > ottuz

2.1.3. Bazı Sözcüklerde s, k t, l, z Türemesi

Genellikle Türkçe kelimelerde olmak üzere birkaç yabancı sözcükte s, k t, l, z gibi ünsüzlerin vurgulu söylenmeleri de bu seslerin ikizleşmesine yani bir ünsüzün türemesine sebebiyet verir.

“**essiz** anıñ yigitligi” (DLT I 143). (Yazık onun gençliğine!)
esiz > essiz

“soku: Havan. Aslı k harfinin şeddesiyledir. Sonradan yeğniltilmiştir; nitekim “tepe, yüksekçe yer” anlamına gelen “baku” kelimesi de böyle olmuştur. Aslında “**bakku**”dur.” (DLT III 226)

baku > bakku

“**yassı**” (DM 5a 2). (yassı)

yaz- / yas- + -I > yazı > yassı

“anıñ tig **kattı** kuçar irdi ol şâh / çiçek kök rengin alnur irdi nâgâh” (HŞ 1486). (O şah onun gibi sıkıca kucakladı, ansızın çiçeğin yeşil rengini alırdı).

kattı > katı > katti “katı, çok, zor, iyice, sağlamca, sert, sık, güç”

“Kâfir-i ışk oldum ol büt **allıda** veh yaşıdır / Deyr ara bağlanmasa boynumğa zünnârım miniñ” (GS 357 7). (Yazık, aşk kâfiri oldum. Dünyada o güzel önünde benim ipten örme kuşağım boynuma bağlanmasa iyidir)

alıda > allıda “önünde”

“Rûmuñ **issi** Kayşar eytti bir ere / Buyuruğum tut mışra varğıl ey yarâ” (DY 618). (Rum’un sahibi Kayser bir adamına dedi: Ey dost, emrimi tut ve Mısır’a git!).

idi-si > *iyi-si > issi “sahip, sahibi”

“Yâ sizünj tâ’atlarıñuzdan size / **Aşşı** ne ola ki gelürsiz söze” (LN 1953). (Ya da sizin ibadetlerinizin size ne faydası olacak ki bunları dile getirirsiniz?).

asığ > aşşı

“Bu germâbların suyundan develer ile götürüp cereb ü **cüzzâm** marazına mübtelâ olanlar nûş edüp sıhhat bulurlar.” (SN II 111). (Uyuzluk ve deri

hastalığına yakalanmış olanlar bu kaplıcaların suyundan deve ile götürürler ve içip sağlıklarına kavuşurlar).

Ar. cüzâm > cüzzam

“Ammâ niçe kerre beş yüz akçe **mollalara** sadaka olunmuşdur.” (SN III 199). Ama birçok kere beş yüz akçe hocalara sadaka olarak verilmiştir.

Ar. mevlâ> molla

2.1.4. Çift Ünsüzle Biten Arapça Alıntı Sözcüklerde Türeme

Arapça kelimelerin sonunda bulunan çift ünsüzler Türkçeye geçerken tek ünsüz durumunda geçer. Ancak bu kelimelere ünlü ile başlayan bir ek eklenmesi durumunda sonda bulunan ünsüzün ikizleştiği görülmektedir.

“kiçig bolsa imin uluğ **şerrindin** / selamet bolunsa umup hayrındın” (KB 5062).(Küçükler büyüklerin şerrinden emin olmalıdırlar; böylece onlardan hayır umarak, emniyet içinde yaşarlar).

Ar. şerr > şer > şerrindin

“kaç künde kedin vidâ‘ **haccı** boldı” (KE 236r 11). (Kaç gün sonra Veda Hutbesi oldu).

Ar. hâcc > hac > haccı

“Bu bitig kimniğ **hattı** turur?” (NF 134 5). (Bu ferman kimin yazısıyla yazılmıştır?).

Ar. hatt > hat > hattı

“köñül çü bilmeyin öz **haddını** sini sivdi / belâ vü guşsa bile mübtelâ kirek bolsa” (LD 13 2). Gönül haddini bilmeyerek seni sevdi; bela ve kedere uğrasa gerek.

Ar. hadd > had > haddını

“Bu **sırrı** ger tuyayıdun ya bu gamı yiyeyidün / Yiründe eriyeyidün gideydi senden kâr u bâr” (YED 28 6).(Eğer bu sırrı duysaydın ve kederlenseydin; yerinde erirdin, iş ve yüklerinden kurtulurdun).

Ar. sırr > sır > sırrı

“Korkut Ata Oğuz kavminin müşkilini **hall ider-idi**.” (DK 3a 8-9). (Korkut Ata Oğuz kavminin sorunlarını çözerdi).

Ar. hall > hal > hall ider- idi

“Allah **hakkıçün** kendüji ve kavmin[i] dahı helâk itdiñ didiler.” (TMN 189a 1-2). Allah rızası için kendini de kavmini de helak ettin, dediler.

Ar. hakk > hak > hakkıçün

“Niçeler Şems-i Tebrizî evlâdı **zann edüp** ziyâret ederler.” (SN II 239). (Bazıları Şems-i Tebrizî'nin oğlu sanıp ziyaret ederler).

Ar. zânn > zan > zann edüp

2.1.5. Yardımcı Ünsüz Türemesi

Yardımcı sesleri ses türemesi başlığı altında ele alan Muharrem Ergin bu seslerin türeyişine dair şu açıklamalarda bulunmaktadır: “*Sesler gramer birlikleri içinde yan yana düşerken bazen birbirleriyle doğrudan doğruya birleşemez ve aralarına bağlanmayı sağlayacak ilave bir ses alırlar.*” (Ergin 2013: 51). Bu sesler kelime yapımında ve çekiminde teşekkül ederler. Örneğin tablo-y-u, biç-i-m kelimelerindeki y ve i harfleri yardımcı ses konumundadır. Türk dili tarihinde genel olarak “ı, i, u, ü” ünlüleri ve “y, n” ünsüzleri yardımcı ses görevi üstlenmiştir (Ergin, 2013: 145). Tahir Nejat Gencan “y, s, ş, n” olmak üzere dört kaynaştırma harfi olduğunu belirtir (Gencan, 2001: 58). Talat Tekin ise Türkçede kaynaştırma sesi olarak yalnızca y ünsüzünü kabul eder; iki ünlü arasındaki boşluğu doldurmak için kullanılan tek ünsüzün y olduğunu belirtir. Diğer kaynaştırma sesleri olarak kabul edilen sessizlerin eklere ait olduğunu ve heceleme hataları sonucu kaynaştırma sesi olarak kabul edildiğini belirtir (Tekin, 2005: 545- 551).

“Türk [budun ti]rip il tutsıķının **bunda** urtum.” (KT G 10) (Türk milletini toplayıp il tutacağını burda vurdum).

Bu : İsim kökü
(n) : Yardımcı ses
+da : Bulunma durumu eki

“ödiñe küdezgü işig iwmeğü / kamağ iş **ödiñde** bolur ay büğü” (KB 557).
(Acele etmemek ve işin zamanını beklemek lazımdır; ey hakim her iş zamanı gelince olur).

öđ : İsim kökü
+i : İyelik eki (3. tk)
(n) : Yardımcı ses
+de : Bulunma durumu eki

“Taķı keldiler atalarına, kiçe, **yığlayu.**” (HTSAKT 12 16). (Ve geceleyin ağlayarak babalarına geldiler).

Yığ : İsim kökü
+la- : İsimden Fiil Yapım Eki
(y) : Yardımcı ses
-u : Zar-fiil Eki

Hızır ili Salur **ilindin** Ebu'l-hânda Ersarı Bay tigen bar irdi. (ŞT 102b 7).
(Hızır Halkı: Ebulhan'da Salur boyundan Ersarı Bay denilen bir kişi vardı).

İl: İsim kökü
+i : İyelik eki (3.tk)
(n) : Yardımcı ses
+din : Ayrılma durumu eki

“Otuz altı yaşına girmiş idi / On üç yılda **dünyeyi** görmüş idi” (LN 814) .
(Otuz altı yaşına girmişti, on üç yılda dünyayı gezip görmüşü).

Dünye : İsim kökü
(y) : Yardımcı ses
+i : Belirtme durumu eki

“Evvvelâ bu diyârda **mahalle**ye derveze derler.” (SN II 124). (Öncelikle bu şehirde mahalleye derveze (kapı, şehir) derler).

Mahalle : İsim kökü

(y) : Yardımcı ses

+e : Yönelme durumu eki

2.2. İç Seste Ünlü Türemesi

2.2.1. Arapça ve Farsça Alıntı Sözcüklerin Sonundaki Çift Ünsüzler Arasında Ünlü Türemesi

Arapça ve Farsçada sonunda çift ünsüz bulunan sözcükler Türkçeye geçerken bu ünsüzler arasında bir ünlü türediği görülmektedir.

“örüg ol amul keğ serimlig **şabur** / körüp işni yetrü ol aķru tegür” (KB 1867). (O halîm, sâkin, çok mütehammil ve sabırlıdır; işe dikkatle bakar ve sükûn ile ele alır).

Ar. sabr > sabur

“**eminig** hıyanet bile katmağıl / yarağlıg yarağsız bile tutmağıl” (KB 5532). (Hiyanet ile emniyeti bir araya getirme; yarayan ile yaramayanı bir arada tutma).

Ar. emn > emin “güvenilir”

“Peygâmbere ‘as’qa durüz ve şalavât ve selâm ayta bêriñ tēp **emir** keldi erse, şaḥâbalar aydı.” (NF 4 5). (Peygamber as’a selam verin ve dua edin diye emir gelince sahabeler dedi).

Ar. emr > emir

“Peygâmbere ‘as dünyâdın **naql** qılmıṣta toquz ḥatun qaldı.” (NF 6 9). (Peygamber as dünyadan göçtüğünde dokuz eşi hayattaydı).

Ar. naql > naql

“**şabur** kıldı ol işdin tıydı özin / çewürdi bir zaman andın ma yüzün” (HŞ 885). (Sabretti, o işten kendisini alıkoydu; bir zaman sonra ona yüzünü de çevirdi (onu reddetti.).

Ar. sabr > sabur

“**curum**” (CC 6b 24). (suç).

Ar. curm > curum “suç”

“Bilür kim bu uluğ deryā kenārın / **Fikir** deryāsıdadur ğarğa cānım” (ŞHD 105b 6).

Ar. fikr > fikir

“turma **turuş** eyyāmda kim şabr dırahtı” (ÇGT 62 12). Sabır ağacı gibi günlerini ekşilikle (hüzünle) geçirme!

Far. turş > turuş “ekşi”

“dükeli yalvardılar meded uma / yā resūla’llāh iriş ol **ķavūme**” (DY 790). (Hepsi yardım bekleyerek yalvardılar, ey Allah’ın resulü o halka yetiş!).

Ar. kavm > kavüm

“**tohum** çün yire düşdi kök tutar bul / bu vaz’ıla buğur söz oldı maķbūl” (BH 26a 581). (Tohum yere düştüğünde kök tutar; bu öğüt ile bu kez söz kabul oldu).

Far. tohm > tohum

“**Aşıl**da çün kamu bād-ıdı hemîn / Cümle anuñ soñra bād olur yaķın” (İN 600). (Gerçekte hemen herkes rüzgardır, kesinlikle, herkes yine rüzgar olacaktır).

Ar. aşl > aşıl

“Bir âdem **bahis** ile bir fiçi boza içüp hânın kaptusu üzre asılı durur.” (SN II 15). (Bir adam bahis ile bir fiçi boza içip hanın kaptısının üzerine astırır).

Ar. bahs > bahis

2.2.2. Alıntı Sözcüklerin Başındaki Çift Ünsüzler Arasında Türeme

Baştaki çift ünsüzü Türkçenin ses sistemine uyarlamak için ünsüz çiftlerinin arasına bir ünlü getirilmektedir. Bu daha çok Almanca, Fransızca ve İtalyancadan alınan kelimelerde geçerli bir durumdur. 17. yüzyıl öncesi metinlerde pek görülmez.

“Yoğcı sıgtıçtı öñre kün toğsıkdaki Bökli çöl[[]]üg il Tabgaç Tüpüt Apar **Purum** Kırkız Üç Kıırқан Otuz Tatar KıtañTatabı bunça budun kelipen sıgtamış, yoğlamış.” (BK D 5). (Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş).

Pa. Frum > purum “Roma, Bizans”

2.2.3. Yardımcı Ünlü Türemeleri

Türkçe kökenli kelimelerde çekim ve yapım sırasında da iç seste ünlü türemeleri görülmektedir. Ünsüz ile biten bir kelime ünsüz ile başlayan bir ek aldığı anda söyleyiş sıkıntılarını gidermek üzere arada “ı, i, u, ü” ünlülerinden birinin türediği görülmektedir.

“Uygur Türkçesinin *n* ağzında birinci heceden sonraki *I* ile yardımcı ünlü *I'nın* bazen genişleyerek *A* olduğu görülmektedir: *amil/amal* (sakin), *balık/balak* (balık), *akıg/ akag* (akma), *kañımız/ kañamaz* (babamız), *sawıg/ sawag* (sözü), *temirig/ temireg* (demiri) vb.” (Ercilasun, 2009: 273).

“**Başlıgıg** [yü]küdürmüş, tizlig[iğ sökümiş].” (BK D 3). (Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş).

Baş : İsim kökü
+lıg : İsimden isim yapma eki
(ı) : Yardımcı ünlü
+ğ : Belirtme durumu eki

“ol ödün edgü ögli teğin yetti kün löler **tapagın** uduğın aşadı” (İKPÖ L).
(O zaman, İyi Düşünceli Prens, yedi gün boyunca, ejderhaların büyük sevgi ve saygı göstermeleri sayesinde, yemek yedi).

tap-	: Fiil kökü
(a)	: Yardımcı ünlü
-ğ	: Fiilden isin yapma eki
(ı)	: Yardımcı ünlü
+n	: Vasıta hal eki

“Men şaşa hêç çoğlamadım, tegme bir **sormışında** luğf u kerem birle cevâb aytur erdim.” (NF 288 7-8) (Ben sana hiç bağırmadım, her soru sorduğunda güzellikle cevap verdim).

sor-	: Fiil kökü
-mıŝ	: Sıfat-fiil eki
(ı)	: Yardımcı ünlü
+ŋ	: Teklik ikinci kişi iyelik eki
+da	: Bulunma durumu eki

“kaŝları yasın kulağka **tiğüre** tartar közi / ikki yanı mest-i lâya ‘kıl ne âsân tartadur” (LD 86 8). (Gözü, kaŝlarının yayını kulağka değdirmek için çeker. Aklı başından gitmiş sarhoş, iki tarafa doğru ne kadar kolay çekmektedir).

tiğ-	: Fiil kökü
(ü)	: Yardımcı ünlü
- r-	: Fiilden fiil yapma eki
-e	: Zarf-fiil eki

“iy ‘âŝıkan iy ‘âŝıkan ‘ışk mezhebi dîndür bana / gördi **gözüm** dost yüzünü yas kamu düğündür bana” (YED 7 1). (Ey aşıklar, ey aşıklar! Aşk mezhebi benim için dindir. Gözüm dost yüzünü gördü (bundan böyle) bütün yaslar bana düğündür).

Göz	: İsim gövdesi
(ü)	: Yardımcı ünlü
+m	: Birinci tekil kişi iyelik eki

+cık küçültme eki ve +rAk karşılaştırma ekinde önce dar bir ünlü türemektedir.

“Ya’küb dapa Yüsufi iletseñ gerek / **Tîzirek** sen bu işi etseñ gerek” (DY 1515). (Yusuf’u Yakup’un yanına götürmelisin, bu işi hemen yapmalısın).

Far. tîz + Türkçe +rek > tîzirek

İkileyin **azıcık** ol kavm-ı şüm / Buhtunnaşrı viribidi dir ‘ulüm (LN 27b 838). (İlimler; ondan sonra o azıcık uğursuz kavim, Buhtunnaşr’ı gönderdi, der).

az + cık > azıcık

“Dimedi mi buña ne kılamak gerek

Taşrı sözidür bu işde **yigirek**” (LN 28a 858)

Buna ne yapmak gerek demedi mi? Allah’ın sözü bu iş için daha iyidir.

yig + rek > yigirek

“Kal’adan aşağı Kavvâfhâne içine doğru ol **daracık** sokağın iki tarafı cümle dükkânlardır ve cümle şâhrâhı kaldırımlıdır.” (SN II 99)

Kaleden aşağı Kavvâfhane içine doğru o daracık sokağın iki tarafının tamamı dükkân ve yüksek kaldırımlıdır.

dar + cık > daracık

2.2.4. Ünsüz Çiftleri Arasında Nedensiz Türemeler

Bazı Türkçe sözcüklerde nedensiz olarak görülen iç ses türemeleri de görülmektedir. Ünsüz çiftleri arasında görülen bu türemeler belki de söyleyiş kolaylığı sağlamak üzere ortaya çıkarlar.

“bayırku tarduş bilge tarkan kutlug yagma tabgaç sogdak başı **bilige** sengün uzal öng irkin” (Ter. K 6). (Bayırku (ve) Tarduş Bilge Tarkan Tutlug (ve) Yagma, Tabgaç, Sogdak Başı Bilge Sengün, Uzal Öng İrkin).

bilge > bilige “akıllı”

“**ararlan**” (DM 7b 5). (ararlan).

ararlan > ararlan

“mèn söynüp aytır édim sizge **tèneri** sözi til bilmem” (CC 61a 22). (Ben size Tanrı sözünü sevinerek söyler idim, lakin dil bilmiyorum).

Teñri > Tèneri “Tanrı”

“Bi ne **körükli** kiçidir.” (TZ 57b 13). (“Bey ne güzel kişidir).

körk > körük

“dervîş-şifat **börüküñ** tatarî kıl” (ÇGT 83 5). (Dervişlerin dış görünüşüne sahip olan başlığını Tatar usûlü yap!).

börk > börük

“K̄araca yüzüñ içündür iy ‘aceb / Az **nesine** diledüñ nedür sebab” (LN 60a 1882). (Acaba esmer yüzün için midür, niçin az şey istedin?)

nesne > nesine

“Her bir evde şöyle **zıkr** ider kitāb / Var-durur oddan **yitimiş** biñ **azāb**” (LN 108a 3417). (Her bir evde kitap şöyle der: Ateşten yetmiş bin azap vardır).

yitmiş > yitimiş

3. Son Ses Türemesi

Genellikle ağızlarda görülen son ses türemeleri yazı diline pek yansımaz. Ancak yabancı dillerden dilimize geçen sözcüklerin sonundaki türemeler yazı dilinde gösterilmektedir. Günay Karaağaç son ses türemelerinin herhangi bir türetmelik nedeni olmaksızın, sözün söylenişinde kolaylık sağlamak kaygısıyla bir sözün anlamını etkilemeden, değiştirmeden ortaya çıktığını belirtir (Karaağaç, 2015: 96).

3.1. Son Seste Ünsüz Türemesi

Uygur Türkçesi eserlerinden Huastuanift’te iki kelimedede belki de bir ağızlaşma özelliğine bağlı olarak son seste bir ünsüz türediği görülmektedir.

“**t(e)ñrih**” (H Londra Nüshası 64). (tanrı).

teñri > t(e)ñrih

“**yekliih**” (H Berlin Nüshası arka yüz 12). (şeytan).

yekli > yekliih

Bunun yanında dilimize giren Arapça ve Farsça sözcüklerde de az sayıda son seste ünsüz türemesi görülmektedir.

“ol **teveyge** yük yüklegeşek ol” (DLT III 314-315). (O deveye yük yükletmek istiyor).

tewey – tevey < tewe

“ëllig bile altmışğa yëtti qademim / nè ma‘nî ki bolmadı **ërkin** raqamım / nè turfa ki tebt ëtmedi **ërkin** qalemim / kim yoq biridin hâtır ara cüz elemim” (NSÇT 178 - 179). (Yaşım elliye altmışa yetti. Ne anlamlı ki alın yazım tamamlanmadı. Ne gariptir ki kalemim elemimden başka (hiç) bir hatıra kaydetmedi).

Krh. T êrki > Çağ. T êrkin

“Ger bu dîvün def‘ine yol bulasın / Bî-gümândur kim **firişteh** olasın” (İN 797). (Eğer bu şeytanı başından savmanın yolunu bulursan şüphesiz ki sen bir melek olursun).

Far. firişte> firişteh

“Belki **kehrübar** götürmek yereqandan emîn ider...” (AMT 77a 3). (Kehribar ile belki sarılık hastalığı anlaşılır).

Far. keh-rübâ > kehrübar

“Türkçede, son seste pekiştirme işlevli genişlemelerde en fazla örneği bulunan -n’li genişlemelerdir. Zarf-fil eklerinde pekiştirici morfemlerin sebep olduğu varyantlaşma (-BAn, -UBAn, -UBAnIn; -InCA, -InCAAnA, -InCAAnAn, -InCAk, -InCAI; -DIkÇA, -DIkÇAn vb.), daha çok Oğuz grubu lehçelerinde olmak üzere bütün lehçelerde görülür. Eklerin ilk şekilleriyle genişlemiş şekilleri arasında belirli bir işlev farkı yoktur.

Çekim edatları birle(n), bile(n,) ile(n), kadan, kibi(n) / gibi(n) / kimi(n) / bigi(n), sayı(n), tegi(n) / degi(n) / deği(n), tiyi(n) / diyi(n) ile bağlama kuvvetlendirme edatları erki(n) / irki(n), kala(n) ve takı(n)'ın yapısında, -n pekiştiricisi bulunmaktadır.” (Karahan, 2012: 219- 220). Bazı dilcilere göre bu edatlardaki -n morfemi vasıta hal ekidir. Biz Leyla Karahan'ın genişleme tabirini ses türemesine yatkın bulduğumuz için burada yer vermeyi uygun gördük.

“Süjüg batımı karıg **söküpen** Kögmen yışıg toğa yo[rıp] Kırkız budunuğ uda basdım.” (OA BK D 27). (Mızrak batımı karı söküp, Kögmen Ormanı'nı aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım).

sök-ü-p-e-n > söküpen

“ger otursa biziñ **bilen** kâzî **turuban** ‘âşıkâne raqs urur” (GT 118 11- 12). (Eğer kadı bizimle oturup kalkarsa aşıklar gibi dans eder).

bir-ile-n > bilen

tur-u-b-a-n > turuban

“Dirse Hân **kalğubanı** yerinden örü turup kırk yigidin boyına alup Bayındır Hânun şohbetine gelüridi.” (DK 7b 7- 8). (Dirse Han kalkıp kırk yiğidini yanına alarak Bayındır Han'ın sohbetine gelir idi).

kalk-u-p-a-n-ı > kalkubanı

“Gele bana kavum kardaş ola sine **degin** yoldaş / Kim olusar bana hâldeş ben sinümde kalışıcak” (YED 127 4). (Kavim kardeşim gel bana mezara kadar yoldaş, arkadaş olalım; Kim benimle arkadaş olursa o benim gönlümde kalacak).

teg-i-n > degin

3.2. Son Seste Ünlü türemesi

Daha çok alıntı sözcüklerde ünsüz ile biten bir sözcüğün sonunda görülen bir ünlü türemesi olayıdır.

“têgin inçe têt otünti **luu** kanlarında çintemeni erdini bulsar bar kim ülüglüg kutlug kişi ol erdini bulsar kamag tı[n]lğılarka asıg tusu kılur anı üçün taluyka kirigseyür men têt otünti.” (İKKP XXI). (Prens şöyle söyledi: Ejderha hanlarında cintâmani mücevheri var ki şanslı, talihli kişi o mücevheri bulsa bütün canlılara faydası dokunur, onun için okyanusa gitmek istiyorum, dedi).

luu < Ç lung “ejderha”

“sağ ilinidin algıl sol ilin birle süngünin **aşağasındın** takı süngü uçını atnıñ solına kiçürgil” (MG 24b 5-7). (Sol elin ile süngünün alt kısmından tutarak sağ elinden al ve süngünün ucunu atın soluna geçir!)

aşağ > aşğa

“Türkler içide kim **ba‘zı** remler bar andın kaldı.” (ŞT 69a 12-13). (Türkler arasındaki kimi adetler ondan kaldı).

Ar. ba‘z > ba‘zı

“İvden çıkıp yoriyanda **selvi** boylum...” (DK 8a 8-9). (Evden çıkıp yürüdüğünde selvi boylum).

Far. serv > selvi

“Ey kiralım, eğer sıhhat istersen bu senin derdine bundan **gayrı** ilâc yokdur.” (SN I 21). (Ey kralım, eğer sağlık istersen senin bu derdine bundan başka ilaç yoktur).

Ar. ğayr > gayrı

Sonuç

Canlı bir varlık olan dil, kullanıcılarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere süreç içerisinde değişir ve gelişir. Bu değişimlerden biri de çeşitli nedenlerle meydana gelen ses türemeleridir. Çalışmamızda tarihî metinlerdeki ses türemelerinin nedenleri göz önünde bulundurularak sesler, türedikleri konumlara göre incelenmiştir.

Türkçe sözcüklerin başında “l, n, r” akıcı ünsüzleri bulunmayan seslerdendir. Yabancı dillerden alınan kelimeler bu sesler ile başlıyorsa ön seste

bir ünlünün türediği görülmektedir. Henüz Orhun Türkçesinde Çince alıntı kelimelerde, Uygur Türkçesinde Sanskritçe alıntı kelimelerde görülen bu durum daha sonraki tarihî dönemlerde, özellikle Farsça sözcüklerde dikkati çekmektedir.

Ünlü ile başlayan bazı kelimelerin ön seslerindeki zayıf ünlüleri korumak üzere Orhun Türkçesi metinlerinden itibaren, çok sayıda kelimenin başında bir “y” sesinin türediği görülmektedir. Yine ünlülerin ses değerlerini korumak üzere tarihî metinlerde daha az sayıda ön seste “h” ve “v” ünsüzlerinin de türediğine şahit olmaktayız. “v” ünsüzü daha çok Kıpçak Türkçesi metinleri başta olmak üzere Türkçe kelimelerde görülmektedir. Ayrıca “y” ve “h” ünsüzleri, yoğun olarak Türkçe kelimelerde görülmekle birlikte; Arapça birkaç kelimedede de tespit edilmiştir. “y, h, v” ünsüz türemeleri genellikle kullanıldığı dönemlerle sınırlı olup adeta bir ağız özelliklerini yansıtmaktadırlar.

Türk dilinde gerek kelime çekiminde gerekse kelime yapımında ses birlikleri bazen birbirleriyle doğrudan doğruya birleşemez; aralarına bağlantıyı sağlayacak y, n ünsüzlerinden veya “ı, i, u, ü” ünlülerinden birini alır. Türkçenin bütün dönem ve sahalarında en çok kullanılan yardımcı ünsüz “y”dir. “n” yardımcı ünsüzü iyelik eklerinden sonra ve bazı zamirlerden sonra kullanılmaktadır. Türk dilinde “ı, i, u, ü” yardımcı ünlüleri işlek olarak kullanılmıştır. Uygur Türkçesi metinlerinde “I”nın bazen genişleyerek “A” olduğu görülmektedir.

İslamiyet’in etkisi ile Arapça kelimeler yoğun olarak Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren dilimize girmiştir. Bazı Arapça kelimelerde art arda gelen ünlülerin varlığı Türkçenin ses sistemine aykırıdır. Bu kelimeleri Türkçenin yapısına uydurmak ve söyleyiş kolaylığı sağlamak üzere ünlüler arasında bir y ünsüzünün türediği görülmektedir. Bu tür türemeler Arapça kelimelerin kullanıldığı her dönemde kendini hissettirir.

Arapçadan dilimize geçen bazı sözcüklerin sonunda çift ünsüz bulunmaktadır. Türkçe sözcüklerin sonunda ancak belirli çift ünsüzler bulunmaktadır. Arapça sözcükleri Türkçenin yapısına uydurmak üzere bu ünsüz çiftleri arasında bir ünlü türediği görülmektedir. Bu tür türemeler Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “+cIk” küçültme ve “+rAk” karşılaştırma ekinde önce ünlü türemeleri görülmektedir.

Birkaç Türkçe sözcükte nedensiz olarak iç ses türemelerine tanık olmaktayız. Ünsüz çiftleri arasında görülen bu tür türemeler, söyleyiş kolaylığı

sağlamak üzere ortaya çıkmış olabilir. Sınırlı sayıda görülen bu tür türemeler bir ağız özelliğini de yansıtmaktadır.

Orhun Türkçesi hariç Türk dilinin bütün tarihî dönemlerinde Türkçe sözcüklerde uzun ünlülerin kısalması neticesinde ve vurgu etkisi ile bazı sözcüklerle birlikte sayı isimlerinde ikizleşmeler meydana gelmiştir. Sözcüklerde görülen ikizleşmelerin sebebini ses düşmeleri ve değişmelerinde aramak gerekir. Arapça sözcüklerde görülen ünsüz ikizleşmeleri ise, Arapça kelimelerin sonunda bulunan ikiz ünsüzlerin Türkçeye geçerken tekleşmesine ve kelimenin ünlü ile başlayan bir ek alması ile ünsüzün tekrar ikizleşmesi durumuna bağlı olarak gerçekleşmektedir.

Son seste görülen ses türemeleri genellikle ağızlarda görülür, yazı diline pek yansımaz. Ancak yabancı dillerden dilimize geçen sözcüklerin sonundaki türemeler yazı dilinde gösterilmektedir. Tarihî metinlerde Türkçe sözcüklerde görülen söz sonundaki türemeler birkaç kelime ile sınırlı olup ağız özelliği göstermektedir.

Türk dilinde Orhun Yazıtlarından itibaren ses türemeleri görülmektedir. Ancak Eski Türkçenin alt dallarını oluşturan Orhun Türkçesi ve Uygur Türkçesi dönemlerinde ses türemelerine daha az rastlanılmaktadır. İslamiyet'in etkisi, ticaret ve göçler ile Arapça ve Farsçanın etkisinin yoğun hissedildiği dönemlerde bu sözcüklerin Türkçenin ses sistemine uydurulması ile ses türemeleri daha çok karşımıza çıkar. Ses türemelerinin temel nedenleri uzun ünlülerin süreç içerisinde kısalması, vurgulu telaffuzlar, sözcüklerin söylenişinde dil, dudak senkronizminin bozulmasıdır. Tarihî metinlerde ön sesteki ve son sesteki türemeler az iken iç sesteki türemeler daha fazladır. Tarihî metinlerde ses türemeleri isim ve fiil tabanında görüldüğü gibi edatlarda ve bazı eklerde de görülmektedir. Eklerde ve edatlarda en sık görülen n son ses türemeleri, pekiştirme işlevli olup anlam değişikliği yaratmazlar. Türemeler daha çok yabancı kelimelerde Türkçenin ses sistemini geliştirmek üzere gerçekleşir ve bunu sağlamak için de sesletimi daha kolay olan “ı, i, u, ü” ünlüleri; yarı ünlü sayılan ve kayıcı ünsüz niteliklerine sahip olan “y” yanında sürtünme ile teşekkül eden “h” sesi daha çok kullanılmıştır.

Tartışma

Geçmiş dönemlerde kaleme alınan eserler, yazıldıkları dönemin sosyal, siyasî, ticarî, dinî vb. kültür unsurları hakkında bilgi verdikleri gibi o dönemde kullanılan dil hakkında da bize bilgi verir. Türk dili alanı için bir malzeme niteliği taşıyan edebî, tarihî, dinî metinler bu bakımdan büyük önem taşır.

Gramer çalışmaları, genel olarak bir dönem ya da bir eser üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu değerli çalışmalardaki verilerin belli bir konuda, tarihsel süreç bağlamında ele alınması, işlenmesi yüzyıllar boyunca gelişen Türk dilinin bütünlüğünü ve yapısını gözler önüne sermesi için gereklidir. Köklü bir geçmişe sahip olan Türk dilinin en önemli özelliklerinden biri de ses yapısının sağlam bir karakter taşımasıdır. Dildeki değişimler neticesinde bazı kelimelerde zaman zaman ses hadiseleri meydana gelir. Genel olarak ses hadiseleri; ses düşmesi, ses türemesi, ses değişimi şeklinde ortaya çıkar. Bu çalışmada 8-17. yüzyıllar arasındaki yazılı metinler aracılığıyla gerek dilin kendi bünyesindeki gerekse diğer dillerin etkisi ile sıkça karşılaşılan ses türemeleri konu edilmiştir. Ses türemelerinin nedenlerine ilişkin araştırmacılar farklı görüşler ileri sürülmüştür, bu görüşlere makalemizde yer verilmiştir. Tarihî metinlerden derlenen ses türemesi örnekleri, konularına göre sınıflandırılarak bulgular sonuç kısmında verilmiştir.

KISALTMALAR

a.

Genel Kısaltmalar

<u>Kısaltmalar:</u>	<u>Açıklamalar</u>
Ar.	: Arapça
AT	: Ana Türkçe
B	: Batı Yüzü
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
Ç	: Çince
Çağ. T	: Çağatay Türkçesi
D	: Doğu Yüzü
ET	: Eski Türkçe
ETT	: Eski Türkiye Türkçesi
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
G	: Güney Yüzü
İt.	: İtalyanca
Krh. T	: Karahanlı Türkçesi
KT	: Kül Tigin Yazıtı
Pa.	: Partça
S. Uyg.	: Sarı Uygurca
Skr.	: Sanskritçe
TT	: Türkiye Türkçesi

Uyg. : Uygurca
vb. : ve benzeri
Yu. : Yunanca

b. Taranan Eserlerin Kısaltmaları

Kısaltmalar

Açıklamalar

AMT	: Rükneddin Ahmed'in Acâibü'l-Mahlûkat
Tercümesi	
AY	: Altun Yaruk (Yedinci Kitap)
BD	: Bâbü'r Divanı
BH	: Bahrû'l-Hakayık
CC	: Codex Cumanicus
ÇGT	: Çağatayca Gülistan Tercümesi
DK	: Dede Korkut
DLT	: Divanü Lügati't- Türk Tercümesi I – III
DM	: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-
Türkiyye	
DN	: Danişmend-name
DY	: Destan-ı Yusuf
GN	: Gazavat-name
GS	: Garâbü's-Sıgar
GT	: Gülistan Tercümesi
H	: Huastuanift
HŞ	: Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil
Hususiyetleri	
HTSAKT	: Harezmi Türkçesi Satır Arası Kuran
Tercümesi I	
IB	: İrk Bitig
İKKP	: İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalı
İKPÖ	: İyi ve Kötü Prens Öyküsü,
İM	: İrşadü'l-Mülûk Ve's-Selâtin
İN	: İskender-nâme
KB	: Kutadgu Bilig I
KE	: Kısasü'l-Enbiyâ I
Kİ	: Kitab al-İdrak Li Lisani'l-Atrak
LD	: Lutfi Divanı
LN	: Letayif-name
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb

MG	: Münyetü'l-Guzat
MK	: Mahbubü'l-Kulûb
MN	: Mecâlisü'n-Nefâyis
NF	: Nehcü'l-Feradis I – II
NSÇT	: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar
OA	: Orhun Abideleri
PN	: Pend-nâme – Güvahi
SD	: Sekkâkî Divanı
SN	: Evliya Çelebi Seyahat-nâmesi
ŞHD	: Şiban Han Divanı
ŞT	: Şecere-i Terâkime
Ter.	: Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açından
Değerlendirilmesi	
TEH	: Tarih-i Enbiya ve Hükema
TN	: Tazarru'nâme
TMN	: Terceme-i Meâricü'n-Nübüvve
TZ	: Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye
Üzerine Bir Dil İncelemesi	
YED	: Yunus Emre Divanı

KAYNAKLAR

- ABİK, A. D. (1993), *Tarih-i Enbiya ve Hükema (Ali Şir Nevayi'nin Risaleleri : Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat Metin – Gramatikal İndeks – Sözlük)*, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ALİBEKİROĞLU, S. (2013), *Türkçede Ön Seste Y.*, Turkish Studies, (S. 8/1), 685-710.
- AL-TURK, G. (2006), *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ARAT, R. R. (2003), *Kutadgu Bilig II (Çeviri)*, (8. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2007), *Kutadgu Bilig I (Metin)*, (5. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARGUNŞAH, M. (2013), *Tarihî Türk Lehçeleri - Çağatay Türkçesi*. (1. Baskı), Ankara: Kesit Yayınları, 86, 97-98.
- ARGUNŞAH, M., Güner, G. (2015), *Codex Cumanicus*, (1. Baskı), İstanbul: Kesit Yayınları, 61, 70.
- ARGUNŞAH, M., Sağol Yüksekaya, G. (2014), *Tarihî Türk Lehçeleri / Karahanlıca – Harezmi – Kıpçakça Dersleri*. (3. Baskı), İstanbul: Kesit Yayınları, 57, 186, 187, 320, 323.
- ASLAN, N. (2010), *İskender-nâme (1-1102 Beyit)*, (Dil İncelemesi, Metin, Gramatikal Dizin), Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum,
- ATA, A. (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ I (Giriş, Metin, Tıpkıbasım)*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (1997), *Kıyasü'l-Enbiya II (Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (1998), *Nehcü'l-Feradis III (Dizin – Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, B. (1985), *Divanü Lügati't- Türk Tercümesi I – III*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYNACI, M. (2007), *Türkiye Türkçesinde Ses Etkileşimleri*, Yüksek Lisans Tezi Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- BANGUOĞLU, T. (2011), *Türkçenin Grameri*. (9. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 65, 66, 73.

- BERBERCAN, M. T. (2011), *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer, Metin, Dizin)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- CAFEROĞLU, A. (1931), *Kitab al-İdrak Li Lisani'l-Atrak*, (1. Baskı), İstanbul: Evkaf Matbaası.
- CAFEROĞLU, A. (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (2. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇETİN, E. (2012), *Altun Yaruk (Yedinci Kitap)*, (1. Baskı), Adana: Karahan Kitabevi.
- DAĞLI, Y., Dankoff, R., Kahraman, S. A. (2006-2008), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DEMİR N., Yılmaz E. (2014), *Türk Dili El Kitabı*. (7. Baskı), Ankara: Grafiker Yayınları.
- DEMİR, N. (2004), *Danışmend-name*, (1. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, F. (2013), *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (30. Baskı), Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DUMAN, M. (1993), *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ECKMANN, J. (1955), *Türkçe'de D, T ve N Seslerinin Türemesi*. TDAY-Belleten, (19 XX.), 11-22.
- ECKMANN, J. (1995), *Nehcü'l-Feradis I – II (Metin, Tıpkıbasım)*, (1. Baskı), (Yayınlayanlar: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, J. (2003), *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç), (1. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları, 41-42.
- EFENDİOĞLU, S., İşcan, A.(2010), “Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması”, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (S. 43), 121-143.
- EKER, S. (2013), *Çağdaş Türk Dili*. (8. Baskı), Ankara: Grafiker Yayınları, 26, 232.
- EMİNOĞLU, E. (2008), *Destan-ı Yusuf*. (1. Baskı), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 104, 118-119.
- ERASLAN, K. (1999), *Sekkâkî Divanı*, (1. Baskı), Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları.

- ERASLAN, K. (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, K. (2015), *Mecâlisü'n-Nefâyis (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar)*, (2. Baskı- Birleştirilmiş), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, K., Sertkaya, O. F., Yüce, N. (1979), *Kutadgu Bilig III (İndeks)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- ERATALAY, S. Ö. (2014), *Terceme-i Meâricü'n-Nübüvve (Metin, Sözlük)*, Doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- ERCİLASUN, A. B. (2009), *Türk Dili Tarihi – Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla*. (7. Baskı), Ankara: Akçağ Yayınları, 273.
- ERENOĞLU, D. (1997), *Pend-nâme – Güvahi (Dil İncelemesi)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- ERGİN, M. (2013), *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayım, 51, 66, 67, 145.
- ERGİN, M. (2013). *Orhun Abideleri*, (47. Baskı), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN, M. (2016), *Dede Korkut Kitabı I – II*. (Birleştirilmiş Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAİN, A. v. (1988), *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 39.
- GENCAN, T. N. (2001), *Dil Bilgisi*. (1. Baskı), Ankara: Ayraç Yayınevi, 58, 63.
- GÖMEÇ, S. (1996), “Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/28, Ankara, 71-85.
- HACIEMİNOĞLU, M. N. (2000), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1997), *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 36.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*. (3. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 8, 10.
- HAMILTON J. R. (2015), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (3. Baskı), (Türkçe Çeviri: Vedat Köken) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAMILTON, J. R. (1998), *İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalı*, (Çevirenler: Ece Korkut, İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.
- KAÇALIN, M. S. (2011), *Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KANAR, M. (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. (1. Baskı), İstanbul: Say Yayınları.

- KARAAĞAÇ, G. (1997), *Lutfi Divanı (Giriş, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (2015), *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit Yayınları, 94, 96.
- KARACA, V. İ. (2012), Türkiye Türkçesindeki Alıntı Sözcüklerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, (S. 7/4), 2059-2090.
- KARAHAN, L. (2012), *Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda “-n” Morfemi ile Ortaya Çıkan Varyantlaşma*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 219-236.
- KARAMANLIOĞLU, A. F. (1989), *Gülistan Tercümesi*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, A. F. (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 13, 20- 21.
- KARASOY, Y. (1998), *Şiban Han Divanı (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARGI ÖLMEZ, Z. (1993), *Mahbubü'l-Kulûb (İnceleme, Metin, Sözlük)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KARGI ÖLMEZ, Z. (1996), *Şecere-i Terâkime*, (1. Baskı), Ankara: Simurg Yayıncılık.
- KOÇ, A. (2010), “Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (S. 28), 47-67.
- KORKMAZ, Z. (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 84- 85, 119.
- KÖSE ÇİFTÇİ, S. (1997), *Bahrü'l-Hakayık (Transkripsiyon, Dil Özellikleri, Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- KUT, G. (2003), *Garâibü's-Sıgar (İnceleme, Karşılaştırmalı Metin)*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZBAY, B. (2014), *Huastuanift*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZÇELİK, S. (2002), *Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları*. Türk Dili, (S. 612), 1033-1042.
- ÖZÇELİK, S. (2004), *Türkçede Kullanılan Arapça Kelimelerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bazı Tespitler*. Türk Dili, (S. 634), 550-563.

- ÖZÇELİK, S. (2005), *Dede Korkut (Araştırmalar, Notlar, Dizin, Metin)*, (1. Baskı), Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÖZEK, F. (2013), “Tarihî Türk Lehçelerinde Uzun Ünlülere Bağlı Olarak Oluşmuş Ses Olayları”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (C.6, S.4), 649-666.
- ÖZKAN, M. (2017), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Esk Anadolu Türkçesi*, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- ÖZKAN, M. (2013)., *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- ÖZTÜRK, J. (2017), “Türk Dilinde Daha Çok Çaba İsteyen Değişimler”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (S. 6/4), 2182-2208.
- SAĞOL, G. (1993), *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi I (Giriş, Metin)*, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Cambridge.
- SARIKAYA, B. (2010), *Rükneddin Ahmed'in Acâibü'l-Mahlûkat Tercümesi (Giriş- Metin- Sözlük)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- SEVİNÇLİ, V. (2007), *Letayif-name (İnceleme, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım)*, (1. Baskı), İstanbul: Töre Yayın Grubu, 46, 79.
- SEVİNÇLİ, V. (2017), “Y Ünsüzü ve İşlevleri”. *YYÜSBE Dergisi*, (Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı), 185-191.
- ŞAHİN, H. (1989), *Gazavat-name (Dil Özellikleri, Metin, Sözlük)*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- TATCI, M. (2005), *Yunus Emre Divanı*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- TEKİN, T. (1975), *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 216, 228, 232-233.
- TEKİN, T. (1994), *Türk Dillerinde Ön Seste y- Türemesi*. Türk Dilleri Araştırmaları, (S. 4), 51-66.
- TEKİN, T. (2005), *Türkçede Kaynaştırma Sesleri, Makaleler 3 – Çağdaş Türk Dilleri*. (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yayıncılık, s.545- 551.
- TEKİN, T. (2013), *İrk Bitig*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*. (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 64, 76.
- TERES, E. (2013), *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Sürat Üniversite yayınları, 58.

- TİMURTAŞ, F. K. (2005)., Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük, İstanbul: Akçağ Yayınları.
- TOPARLI R., Vural, H., Karaatlı R. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. (2. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. (1992), *İrşadi'l-Mülük Ve's-Selâtîn*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, R. (2003), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, (1. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TULUM, A. M. (2001), *Tazarru'nâme*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- UĞURLU, M. (1984), *Münyetü'l-Guzat (Metin, İndeks)*, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜNLÜ, S. (2012), *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Suat Ünlü, Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Suat Ünlü, Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Suat Ünlü, Konya: Eğitim Yayınevi.
- YÜCE, N. (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*, (2. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCEL, B. (1995), *Bâbü'r Divanı*, (1. Baskı), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

YENİSEY YAZITLARINDA İSİM ÇEKİM EKLERİ

Salih DEMİRBİLEK¹

Geliş: 12.07.2019 / Kabul: 02.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.591228

Öz

Yenisey Yazıtları, Türkçenin en eski metinlerindedir. Kimi araştırmacılara göre runik harfli metinlerin en eski örneklerini oluşturan bu yazıtlar, aslında birer mezar taşı kitabesidir. Kitabeler, günümüze gelinceye kadar pek çok tahribata uğramış ve birçoğu metin olma özelliğini yitirmiştir. Orhon Yazıtlarıyla karşılaştırıldığında çok daha fazla sorun barındırdığı ve daha az ilgi gördüğü kolayca fark edilir. Bilim insanları bu yazıtlarla ilgili çok az çalışma yapmıştır.

Türkiye’de bu yazıtlarla ilgili ilk bilimsel çalışmalar Hüseyin Namık Orkun’a aittir. O, Türkiye’de runik harfli metinler üzerine yapılmış ilk bilimsel çalışma olan Eski Türk Yazıtları adlı çalışmasında 47 Yenisey Yazıtının metin okumasına yer vermiştir. Bu alanda daha geniş çaplı ilk çalışma Erhan Aydın’a aittir. Adı önce “Yenisey Yazıtları” olan, daha sonra “Sibirya’da Türk İzleri-Yenisey Yazıtları” olarak yayınlanmış çalışmasında Erhan Aydın, Yenisey Yazıtlarının 175 tanesine yer vermiştir. Bu, yazıtlar üzerindeki en kapsamlı çalışmadır ve ilgili metinleri bir araya getirmiştir. Bu yüzden Yenisey Yazıtlarıyla ilgili yapılacak çalışmalarda birincil kaynak olarak kullanılabilir yegâne eserdir. İsim çekim eklerinin işleyişini konu edinen bu çalışmada da Aydın’ın yayımladığı metinler incelenmiştir. Bu metinlerde isim çekim eklerinin işlevi açıklanırken yeri geldikçe Orhon Yazıtları ile karşılaştırılarak dönemin gramer yapısının bir bütün olarak sunulması, Yazıtlardaki işlevlerin de belirgin biçimde gösterilmesi amaçlanmıştır.

Sonuç olarak Yenisey Yazıtlarındaki isim çekim eklerinin işleyişi bu metinlere özgü bazı özellikler taşıdığı, Orhon Yazıtlarına göre isim çekimlerinin

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, salihd@omu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6000-7656>.

ya yazılmadığı (sıfır morfem) ya da bu eklerin birbirlerinin yerlerine (ek nöbetleşmesi) daha sık kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yenisey Yazıtları, Orhon Yazıtları, Runik metinler, isim çekimi, hâl ekleri.

NOUN INFLECTIONS IN YENISEY INSCRIPTIONS

Abstract

Yenisey Inscriptions are from the old texts of Turkish. These inscriptions forming the oldest samples of the runic-letter texts, according to some researchers, are actually the headstone epitaph. Inscriptions have undergone much destruction until today and most of them have lost their property of being a text. It is easily realized that it contains more problems and attracts less attention when compared to the Orhon Inscriptions. Scientists have conducted too few studies regarding these inscriptions.

The first scientific studies regarding these inscriptions in Turkey belong to Huseyin Namik Orkun. He has included the text reading of 47 Yenisey Inscriptions in his study called Old Turkish Inscriptions being the first scientific study conducted on the runic-letter texts in Turkey. The first study with a wider scope in this area belongs to Erhan Aydin. In his study whose name was firstly “Yenisey Inscriptions”, but which was published afterwards as “Turkish Traces in Siberia – Yenisey Inscriptions”, Erhan Aydin included 175 texts of Yenisey Inscriptions in his study. This is the most comprehensive study on the inscriptions and he has joint together the related texts. Therefore; it is the only work that could be used as primary resource in the studies to be conducted on the inscriptions. In this study in which the functioning of noun inflections has been subjected, the texts published by Aydin have been examined. While explaining the functions of the noun inflections in these texts when the occasion arises, it has been aimed to present the grammar structure of the period as a whole by comparing to the Orhon Inscriptions and to clearly show the functions in the Inscriptions.

Consequently; it has been determined that the functioning of the noun inflections in Yenisey Inscriptions have some characteristics peculiar to these texts and when compared to Orhon Inflections, the noun inflections have either not been written (zero morpheme), or have been used instead of one another (suffix interchange).

Keywords: Yenisey Inscriptions, Orhon Inscriptions, Runic texts, noun inflection, case suffixes.

Giriş

Yenisey Yazıtları, kimi araştırmacılar tarafından en eski runik harfli metinler olarak nitelendirilmektedir. Bu Yazıtların büyük ölçüde ciddi hasar görmesi sonucu çoğunluğu bir metin dahi sayılamamaktadır. Bu yüzden ki bu Yazıtlar üzerine çalışmalar daha sınırlı olmuştur.

Bilindiği üzere runik harfli metinleri ilim âleminin gündemine getiren D. G. Messerschmidt ve P.T. von Strahlenberg'in 1721'de ilk buldukları yazıt -daha sonradan *Uybat III* adıyla envantere kaydedilecek- bir yenisey Yazıtı idi (Aydın, 2019: 21). Türkiye'de Yenisey Yazıtlarının ilk neşri Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* adlı eseri ile mümkün olmuştur. Orkun, 1940 yılında eserinin III. Cildine Yenisey Yazıtları ile başlamış ve eserinde 47 Yenisey Yazıtına yer vermiştir (Orkun III, 1940: 3-197).

Türkiye'de Yenisey Yazıtları üzerine çıkan kitap hâlindeki ilk çalışma Erhan Aydın'a aittir². Yine Yenisey Yazıtları ile ilgili bir diğer önemli çalışma da Kormuşin'in eseri Rysbek Alimov tarafından tercüme edilerek TDK yayınları arasında yayınlanmıştır (Kormuşin, 2017).

Yenisey Yazıtları üzerinde yapılacak her çalışma bu Yazıtların eskiliğinden ötürü Eski Türkçe çalışmaları için ayrı bir önem arz etmektedir. Biz, bu çalışmada Yenisey Yazıtlarındaki isim çekim ekleri üzerinde durduk. Yeri geldikçe sık sık Orhon Yazıtları ile karşılaştırmalar yaptık. Böylece runik harfli metinlerde ek sistemi üzerine bütüncül değerlendirmelere varmaya çalıştık.

Türkçede isim çekim kategorisinin sayısı hakkında görüş birliği yoktur. Bu konuda temel kaynaklardan M. Ergin kitabında ismin sekiz hâline yer vermiştir (Ergin, 2004)³. T. Banguoğlu ise gramerinde altı tanesi *iççekim hâli*; dört tanesi ise *dışçekim hâli* olmak üzere toplam ismin on hâline yer vermiştir (Banguoğlu, 1990: 325-326). Z. Korkmaz, eserine ismin sekiz hâlini almıştır (Korkmaz, 2009: 267-328).

Türkçede hâl eklerinin yapısı ve tarihî lehçelerdeki işlevleri üzerinde G. Sev'in çalışması müstakil çalışma olarak kitap hâlindeki tek yayındır (Sev, 2007). T. Kahraman'ın çalışması ise Türkiye Türkçesindeki isim çekim eklerinin işlevlerini kapsamaktadır (Kahraman, 2007).

---

² Bu çalışmada Aydın'a ait neşrin Kronik yayınlarından çıkan 2. baskısı kullanılmıştır. Yazıtın yapılan alıntuların yanındaki rakamlar sırasıyla yazıtın envanter numarası-satır numarası ve eserin sayfa numarasını göstermektedir.

³ Bu çalışmada M. Ergin'in sınıflandırılması esas alınmıştır.

Y. Şimşek, “Yenisey Yazıtlarında Ekler” adlı makalesinde yazıtlarda geçen yapım ve çekim eklerinin dökümünü yapmıştır (Şimşek, 2014: 29-67). Nurdin Kızı’nın çalışmasında Yenisey Yazıtlarındaki isim çekim kategorisi, daha çok Rus Türkolojisinin bakış açısına göre incelenmiştir (Nurdin Kızı, 2006).

Şüphesiz Eski Türkçe bilgilerimizin ilerlemesi ve sağlam temellere dayanması, yapılacak karşılaştırmalı çalışmalara bağlıdır. Türk dili, tarihten günümüze çok yavaş değişen sağlam bir gramer sistemine sahiptir. Bu çalışmada elde edilen sonuçlara bakıldığında da Türk dilinin ilk örnekleri olan Yazıtlardaki gramer sisteminin neredeyse günümüz yazı dilimizle tamamen örtüştüğü görülmektedir.

Yalın Hâl

İsimlerin, hâl eki almamış olarak cümlede kullanılış kategorisidir. Yenisey Yazıtlarında isimlerin çokluk ve iyelik ekli kullanımları mevcuttur. İyelik ekli kullanımında 1.ve 3. teklik iyelik ekli örnekleri görülür: *e kunçuyum a oğlanım a bodunum*⁴ “Eşim, çocuklarım, hâlkım” E1-1/43, *er erdemim* “erkeklik kahramanlığım” E13-3/77, *inim eçim* “kardeşim, ağabeyim” E18-2/86, *egsüküm yok* “eksğim yok” E44-5/148, *elçisi ertim* E1-2/43, *er beñküsi bo ermiş* “Er (kişinin) ebedî taşı bu imiş” E27-8/103, *on inisi tokuz oğlı* “on kardeşi dokuz çocuğu” E30-2/112, *yalım kaya bitigi* “yalçın (sarp) kaya Yazıtı” E138/228

Çokluk ekli kullanımı sınırlıdır: *aşnukı atlarım eşintim* “önceki atlarımı koşturdum” E41-4/135

Zamir, edat ve ünlem görevindeki isimlerle kullanımında özellikle edatlar yalın hâl ile kullanılmıştır: *bo ermiş* “bu imiş” E7-2/60, *yıta* “ne acı!” E10-1/65, *erdem için birle* “kahraman (olduğu) için birlikte” E10-6/65, *bodun ara bulgak için* “hâlk arasında karışıklık (olduğu) için” E15-1/81, *er erdem için* “erkeklik kahramanlığım için” E29-7/110, *er erdemim için* “erkeklik kahramanlığım için” E53-2/169, *üç kata* “üç kez” E31-4/117, *ok birle* “ok ile” E43-4/146, *esiz e* “ne yazık!” E124/221

Sıfat tamlamaları, yalın hâl ile kurulmuş tipik kelime grubudur: *altunlig kemiş* E3-2/49, *yėti böri* “yedi kurt” E11-10/70, *özlük at* “has atların” E28-6/104, *beñkü kaya* “ebedî kaya” E39-1/132, *meñkü kaya* “ebedî kaya” E39-5/132

---

⁴ İlgili bölümde verilen örnekler sınırlandırılmıştır. Örneklerin mümkün mertebeye cümle olması dikkate alınmıştır.

Birleşik isim grubu, genellikle yalın hâldeki isimlerden kurulmuştur: *er atım yaruk tegin ben* “erkeklik adım Yaruk Tegin” E15-3/81, *alp uruğu totok ben* “(Ben) Alp Urungu Totok’um” E16-1/82, *küç köl totok* “(Ben) Küç Köl Totok’um” E25-2/97

Yardımcı fiil grubunun kuruluşunda tamlayan eksizdir: *kaşsız boldum* “babasız kaldım.” E6-1/58, *ögsüz bolup* “annesiz kaldım” E45-2,3/153, *kaşsız kıl[dıñız]* “babasız bıraktınız” E98-2/203

Eski Türkçe sayı sisteminde küçük sayı başta, büyük sayı sonda geliyordu. Sıfat tamlaması yapısındaki bu kelime grubunda (Karahan 2011: 72) sayı isimleri genellikle yalın hâlidir: *yėti yétmiş* “altmış yedi” E11-6/71, *üç yégirmi* “on üç” E5-2/55

Belirtisiz isim tamlaması ve ikileme yapısındaki kelime grupları da yalın hâl görünümündedirler: *altun soña yış keyiki* “Altun Songa (ormanlık) Dağı’nın yabani hayvanları” E28-7/105, *beñü beñü e tike berdim* “ebedî ebedî taşıma dikiverdim.” E92-2/200

Belirtili isim tamlamasının, tamlananın yalın hâlli şekline rastlanmaktadır: *siziñ er at ur<ı>* “sizin erkeklik adınız Uri’dır” E26-13/100

Yalın hâldeki isim, cümlede genellikle özne görevindedir: *buñ menğü erür* “sıkıntı ebedîdir.” 243,

Yenisey Yazıtlarında pek çok örnekte hâl eki bulunması lâzımken bunların yazılmadığı / gösterilmediği; yalın hâl görünümündeki örnekleriyle karşılaşılmıştır. Bunlara ait örnekler ilgili hâl (durum) konusunda ele alınmıştır.

İlgi Hâli

Orhon Yazıtlarında ilgi hâli ünsüzle bitenler için +Iñ, ünlü ile bitenler için ise + nIñ biçimindedir. Ek, dil uyumuna girdiği hâlde, dudak uyumunun dışındadır. Bunun yanı sıra + Ilg ve + nI morfemleriyle de kurulduğu saptanmıştır (Tekin, 2016: 101). Ercilasun, eki ünsüzle biten kelimelerden sonra +Xñ, ünlüyle biten sözcüklerden sonra ise + nXñ biçiminde göstermiştir (Ercilasun, 2016: 372). Gabain ise: “Kitabelerde ve yer yer n ağzında + °ñ, yazmalarda yaygın olarak + n°ñ” olarak görüldüğünü” söyler (Gabain, 2007: 63).

Yenisey Yazıtlarında da düz ünlülü örnekleri saptanmıştır. Ekin mevcut olduğu örnekler genellikle şahıs zamiri ile birlikte kullanımlarıdır: *ben-iñ bitigim* E73-6/189, *berkim e ata beñiñ tagım a idok beñiñ yalım kayam* “(Ey) yalçın kayam, babam, dağım, kutlum, yalçın (sarp) kayam!”

numaralandırılmamış Yazıt/243, sizin er at ur<i> “Sizin erkeklik adınız Uri’dir.” E26-13/100, *ëlimiñ beñgüsi* “yurdumun ebedî taşı” E24-6/94.

Yuvarlak ünlülü biçimler: mugruñ et özüm kazga<ntı>m “Mugur’u canımla kazandım” E100-3/206, temir çoruñ ayag çor êkegi (êkegü?) “Temir Çor (ile) Ayag Çor’un ikisi ?” E118-1/217.

Orhon Yazıtlarındaki gibi ilgi hâl ekinin işaretlenmediği isim tamlamalarına (Alyılmaz, 1994: 51) sık rastlanmaktadır: *ël ögesi inançu bilge tirig ölügin?* “El Ögesi Inançu Bilge Tirig’in cenazesini?” E26-1/99, *tüz aruk bek kö[zjüsü]* “Tüz Aruk Bey’in aynası” E76-1/191, *ël eri? üçün üç asıg a tudıg?* <...> “yurdumun askeri için üç yararlı (şey)? Engel <...>” E59-5/174, *eñç? Bars tirig begim yaşı erdemim esiz e* “? Bars Tirig (adlı) beyimin yaşı ve (kahramanlığım), ne yazık!” E98-4/203...⁵

Bir örnekte tamlanan eksiktir: *barım çoruñ* “Barım Çor’un (Yazıtı)” E137/227.

Ek nöbetleşmesi örnekleri:

A). İlgi hâl eki yerine diğer hâl eklerinin kullanılması:

1.İlgi hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *ben teñri ëlimke elçisi ertim* “ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim.” E1-2/43, *kañum bodun beñiñe ög[e]?* <...> “babam boy beyinin ögesidir <...>” E59-3/174.

2.İlgi hâl eki yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *kadır yagıda otuz er ö[lürtüm]* “güçlü düşmanın otuz askerini öldürdüm” E27-6/103, *ëlimde tört tegzindim* “yurdumun dört bir tarafını dolaştım.” E29-2/109

3.İlgi hâl eki eki yerine yön hâl ekinin kullanılması: *añar <ü>çün* “onun için” E92-2/200.

Yükleme Hâli

Orhon Yazıtlarında belirtme eki yalın isme +Xg, iyelik ekli yapılara ise +In biçiminde eklenir. Bunun yanı sıra daha az kullanılmış +nI eki de görülür (Tekin, 2016: 102-103). Ercilasun, Köktürkçede yükleme hâlinin eksiz olduğunu söyler (Ercilasun, 2016: 372). Yenisey Yazıtlarında yükleme hâli için + (X)g, + (I)n ve + n(I) ekleri mevcuttur. Bunların dışında eksiz örneklerle de karşılaşılır.

---

⁵ Bir örnekte isim tamlaması -sıfat tamlaması görünümünde- eksiz kurulmuştur: *iç sü baş Anlıg ölti* “İç (hassa) ordu başı Anlıg öldü E39-2/132.

+ (X)g ekinin düz ünlülü örnekleri daha sık geçmektedir: *barsıg kökmekig ölürmedim* “pars ve sibirya leoparı öldür(e)medim” E11-10/70, *yağız yërig* “yağız yeri” E84-1/196, *tagdaki kara adığıg eligin tut[dum]* “dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım” E68-18/183, *erdemig* “kahramanlığını” E5-1/55.

Orhon Yazıtlarında yalın isimlerle kullanılan +(I)g düz ünlülü değişke (varyant)lerine karşılık Yenisey Yazıtlarında +(U)g yuvarlak ünlülü değişkesi de bulunmaktadır: *kümüşüg* “gümüşü” E11-9/70.

Ekin Orhon Yazıtlarından farklı bir kullanım özelliği de +(X)g ekinin sadece kök veya gövde üzerine değil, aynı zamanda birinci teklik iyelik ekinin üzerine gelmesidir: *sekiz adaklıg barımıg üçün* “sekiz ayaklı malım mülküm için” E11-3/70.

+ (I)n: Orhon Yazıtlarındaki gibi iyelik ekli kullanımlarda geçmektedir: *atın erig* “atını, askerini” E32-11/119, *el törösin idman* “yurdu, yasaları elden bırakmayın” E10-7/65, *tört oğlanım bar üçün beñkümün [tikti]* “dört çocuğum olduğu için ebeî taşımı diktiler” E20-1/88, *beñgümün tike bërti* “ebedî taşımı dikiverdiler” E28-9/105, *arkkış eldem taşın bunta tikti* “övgü ve erdem taşını buraya dikti(ler)” E49-4/163, *özin al²ıp kon²t<ur>madım* “kendini alıp başka yere yerleştirmedim.” 206.

+ n(I): Yazıtlarda kullanılan bir başka yükleme hâl eki de -nI’dır. Orhon Yazıtlarındaki gibi şahıs ve işaret zamirlerinin (Caferoğlu, 2019: 212) dışında belirsizlik zamirlerinin üzerine gelir: *anı bitigli anıñın* “onu yazan, onunla?” E24-11/94, *bizni erklig adurtı* “Bizi güçlü (Tanrı) ayırdı” E28-8/104, *alkunı kün ay körü yoryıur ben* “her şeyi, güneş ve ayı görerek yaşamaya devam ediyorum” 1-(numaralandırılmamış)/243.

Ekin bir diğer özelliği ise üçüncü teklik iyelik ekinden sonra kullanılmış olmasıdır: *orkon yëriini <al>dokda azıglıg toñuz teg* “Orhon yurdunu aldığınızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz).” 203.

Yükleme hâl ekinin işaretlenmediği / yazılmadığı örnekler de mevcuttur: *sekiz er ölürdüm* “sekiz adamı öldürdüm” E10-8/65, *kadır yağıda otuz er ö[lürtüm]* “güçlü düşmanın otuz askerini öldürdüm” E27-6/102, *çavış tun Tarkan beñüsi tike bërtim* “Çavış Tun Tarkan’ın ebedî taşını dikiverdim” E30-3/112.

Ayrıca aynı örnek için -ikili yazım görülebilmektedir: *beñkümün* E20-1/88, *beñkümin* E68-5/182.

Ek nöbetleşmesi:

Yükleme hâl eki yerine bulunma hâl eki kullanımına rastlanılmıştır: *elimte bêş¹ kata tegzin[ti]m* “yurdumu beş kez dolaştım” E53-2/169.

Yönelme Hâli

Talat Tekin *verme-bulunma durumu* diye adlandırdığı⁶ bu hâlin Orhon Yazıtlarında genellikle +kA ile kurulduğunu belirtmekte, bunun yanı sıra teklik 1. ve 2. iyelik eklerinde +A ile, 3. iyeliklerde ise +ηA ile kurulduğunu söylemektedir (Tekin, 2016: 104-106). Erdal da eskicil şeklin +kA olduğunu söyler (Erdal, 2004: 171). Ercilasun Yazıtlarda teklik 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra çoğunlukla +A biçiminde olduğunu belirtir (Ercilasun, 2016: 372).

Yenisey Yazıtlarında genellikle kök / gövde hâlindeki isimlerde + kA’lı örnekleri görülür: *yagıka kirdim* “düşmana saldırdım” E25-1/97, *töpöt kanka* “Tibet hanına” E29-7/109, *kapır[çaka kir]tim* “Altın tabuta? girdim.” E29-8/109, *totogka bardı[m]* “Askerî valiye gittim.” E32-12/119, *atam? Totok atka* “Atam Totok adına” E48-2/156, *yėti urı oğluuzka* “yedi erkek çocuğunuza” E48-6/156.

İkinci teklik iyelik ekinden sonra: *iniñizke eçinizke ingen yüki êld<e> tüşürtünüz* “kardeşlerinize, ağabeylerinize, dışı devenin (sırtındaki yükü (?) yurda getirdiniz” 104, *yėti urı oğluuzka bökmedök* “yedi erkek çocuğunuza doymadınız.” 156.

Zamirlerden sonra : *teñrim çök bizke* “(Ey) Tanrım! Amin! Bize” 126.

+ gA’lı örnekler ise daha çok 1. teklik iyelikli kullanımlarda görülür: *kuydaki kunçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” 58, *bodun ara bulgak üçün elig uyamga adrıldım* “hâlk arasında karışıklık (olduğu) için elli akrabamdan ayrıldım” 81, *artumga* “arkama” E41-10/135, *erdemge* “kahramanlığa” E68-14/183.

+ ηa: Genellikle 3.teklik iyelik ekli kullanımlarda görülür: *elim utuşıña* “yurdum uğruna” E10-9/65, *bodunuña* “hâlkına” E32-7/118, *bilge beg oğluña* “bilge beyin oğluna” E32-9/119, *bökmedi bodunuña* “doymadı hâlkına” E32-7/119, *êl çor êliñe* “El Çor ülkesine” E32-8/119.

+a: Daha çok ünlem ifadelerinde görülen biçimbirimin gerek anlamsal gerek yazım yönüyle bir yönelme hâl eki sayılması tartışmalı görünmektedir:

---

⁶ *Caferoğlu’nda “Datif-Latif” olarak adlandırılmıştır (Caferoğlu, 2019: 211).*

altu şaşa kelip “Altu Şan’a gelip” E38-1/130, *bodunum a bokunum?a (bukanım a?) bökmedim yıta esizim e ulugum <a> kiçigim e bökmedim e yıta esizlerim e* “hâlkıma, insanlarıma? doymadım, eyvah! Ne yazık! Büyüğüme, küçüğüme doymadım, eyvah! Ne yazık!” E147-5/232, *üzrekine? “üsttekine?”* E1351/225.

Yönelme hâl ekinin işaretlenmediği / yazılmadığı örnekler: *bilge ögüm tapdım* “bilge anneme bağlandım” E13-1/77, *öz oğlum bökmedim* “kendi çocuklarıma doymadım” E32-6/118, *erdem yürekim esiz é kahraman yüreğime ne yazık!*” E44-1/148, *erim bökmedim* “askerime doymadım.” E96-1/202.

Şu örnekte ikili yazım görülmektedir: *kunçuyumga* E6-4/58 / *kunçuyumka* E14-2/79.

Bir örnekte yönelme hâl ekinin değişkeleri (varyantları) üst üste gelerek ayrılma hâli işlevinde kullanılmıştır: *kuyda kunçuyumgaka özde oğlumka adrıldım* “Obadaki eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım.” E7-4/60.

Ek nöbetleşme örnekleri:

A). Yönelme hâl ekinin diğer hâl ekleri yerine kullanılması

1.İlgi hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *ben teñri elimke elçisi ertim* “Ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim.” E1-2/43,

2.Bulunma hâl ekinin yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *agı<lı>mga altmış at bintim*“ ağılımdaki altmış ata bindim” E41-9/135, *tokuz yègirmi yaşımga ögsüz bolup* “on dokuz yaşımda annesiz kaldım” E45-2,3/151, *bir yètmış yaşımga kök teñride küñge azdım* “altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım”E45-5/151,

3.Ayrılma hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *egök katun yerimke adrıldım* “Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım” E3-4 / 49, *kuydaki kunçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” E6-4/58, *elig uyamga adrıldım* “elli akrabamdan ayrıldım” E15-1/81, *kuyda kunçuyumgaka özde oğlumka adrıldım* “Obadaki eşimden, vadideki çocuklarımdan ayrıldım” E7-4/60, *altunlig kèşig belimte bantım* “Altınlı (altınla süslü) olduğu belime bağladım” E3-2/49.

B). Diğer hâl eklerinin Yönelme hâl eki yerine kullanılması

1.Yönelme hâl ekinin yerine yükleme hâl ekinin kullanılması: *otuz erig başlayu totogka bardı[m]* “otuz askere baş olarak askerî valiye gittim” E32-12/119.

2.Yönelme hâl ekinin yerine bulunma hâl ekinin kullanılması siktir⁷: *altunlig kęşig belimte bantım* “altınlı (altınla süslü) okluğu belime bağladım” E3-2/49, *ka[dir ya]gıda yağıçı ben* “güçlü düşmana (karşı) savaşıyorum” E44-2/148, *tezig kęyikde alp ben teñri elimke tusom* “hızlı koşan yaban hayvanına (karşı) yiğidim” 44-2/148, *erdemlig elinte bökmedim* “erdem sahibi yurduma doymadım” E48-8/156. *anta bökmedim* “onlara doymadım” E11-3/70, *erdemlig elinte bökmedim* “erdem sahibi yurduma doymadım” E48-8/157, *arkkuş eldem taşın bunta tıkti* “övgü ve erdem taşıyı buraya dikti(ler)” E49-4/163, *bélde ban<t>ım* “belime bağladım” E10-5/65, *tezig kęyikde alp ben* “hızlı koşan yaban hayvanına (karşı) yiğidim.” E44-2/148.

Bulunma Hâli

Talât Tekin Orhon Yazıtlarında bulunma-çıkma olarak adlandırdığı bu hâl için genellikle +DA eki kullanılmakla birlikte, r, n, l ünsüzlerinden sonra +tA kullanıldığını belirtir. Bu hâl ayrıca kimi yer zarflarına +tAn biçiminde görülür (Tekin, 2016: 106-108).

Yenisey Yazıtlarında sözcüklerde en çok kullanılan isim çekim eki bulunma hâl ekidir. Ek, ünlü uyumuna bağlı olarak + DA biçimindedir. Bu durum genellikle köke eklendiğinde görülmektedir: *altmış yaşımda* “altmış yaşımda” E1-1/43, *kuyda* “obada” E3-1/49, *beş yęgirmi yaşda* “on beş yaşımda” E11-2/70, *özde oğlum* “vadide çocuk(lar)ım” E3-1/49, *buşusuz erde ben erdim* “sıkıntısı olmayan bir insan idim” E6-3/58, *altı bag bodunta beg<i> ertim* “Altı birleşik boyun beyi idim” E1-2/43, *elim ugrınta* “yurdum uğrunda” E10-8/65, *buş başa bunt<a> ermiş* “dert bana burada (bu zamanda) erişmiş” E10-10/65, *anta bökmedim* “onlara doymadım.” E11-3/70, *bunta* “bunda” E38-2/130.

Diğer hâl ekleri gibi bulunma hâl ekinin kullanmamış / yazılmamış örneklere de tesadüf edilmektedir: *sekiz yętmiş yaşım öltüm* “altmış sekiz yaşım(da) öldüm” E41-9/136, *yętmiş yaşım a öltüm* “yetmiş yaşımda öldüm” E42-3/142, *tag öküz at yok yıta* “ yabanda öküz, at (artık) yok, eyvah!” E48-4/157, *sekiz kırk yaşım a* “otuz sekiz yaşımda” E29-6/110, *üç elig e yaşım adrıl[tım be]n* “kırk üç yaşımda ayrıldım (öldüm) E22-3/90.

+ kI aitlik ekini uyuma bağlı olarak üzerine alır: *teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim* “gökteki güneşe (ve) yer(yüzün)deki yurduma doymadım” E7-3/60, *kuydaki kuñçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” E6-4/58,

---

⁷ Ölmez, + kA ve +A eklerinin hem yaklaşma hem de bulunma işlevini gördüklerinden ötürü bu ekleri “ Yaklaşma-Bulunma Durum ekleri” olarak gösterir (Ölmez, 2017: 53).

tagdaki kara adığıg eligin tut[dum] “dağdaki kara ayıların ellisini yakaladım” E68-18/183.

Yazıtlarda sık geçen “yaş” kelimesine bulunma hâl eki doğrudan eklenir: *yègirmi yaşda* “yirmi yaşında” E70-5/185, *tokuz elig yaşda* “kırk dokuz yaşında” E48-3/156.

Kimi örneklerde ikili yazım görülmektedir: *bodunda* E5-2/55; *bodunta* E1-2/43, *señirte* E24-2/93; *señirde* E24-5/93, *yaşında* E6-1/58; *yaşımta* E32-16/119, *kan²ta* E41-8/135; *kanda* E73-7/189, *yaşda* E48-3/156; *y²aş[ta?]* E96-1/202.

Ek nöbetleşmesi örnekleri:

A). Bulunma hâl ekinin diğer hâl ekleri yerine kullanılması:

1.İlgi hâl eki yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *ëlimte tört tegzindim* “yurdumun dört bir tarafını dolaştım.” E292/109.

2.Yükleme hâl ekinin yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *ëlimte beş kata tegzin[ti]m* “yurdumu beş kez dolaştım.” E53-2/169.⁸

B). Diğer hâl eklerinin bulunma hâl ekinin yerine kullanılması:

Bulunma hâl eki yerine yönelme hâl ekinin kullanılması: *üç yètmış yaşımka adrıltım egök katun yèrimke adrıltım* “altmış üç yaşında öldüm. Kutlu yardımında güçlü, kuvvetliyim.” E3-4/49. *Teñri ëlimke kazgakım oglumın² öz olğum altı biş yuntum* “kutlu yurdumda kazancım, çocuk(lar)ım (ve) altı bin atım.” E3-5/49, *bir yètmış yaşımga kök teñride künge azdım* “altmış bir yaşında mavi gökteki güneşten ayrıldım” E45-5/151.

Ayrılma Hâli

Yazıtlarda diğer runik harfli Yazıtlar gibi ayrı bir ayrılma hâl eki bulunmadığından; bulunma hâl ekleri ile karşılanmıştır⁹. Bu yüzdendir ki bu dönem gramer kitapları bulunma ve ayrılma hâllerini birlikte ele almışlardır¹⁰. Yenisey Yazıtlarında ayrılma hâli, bulunma ve yönelme hâl ekleriyle ifade edilmiştir.

⁸ Çokluk eki yerine bulunma hâl ekinin kullanılması: *kiş[i]de yèg tiker biz* “kişiler içinde (en) iyi (biz) dikeriz” 157.

⁹ Ayrılma hâl ekinin oluşumu için bkz.: Ş. Tekin, 2001: 238-239.

¹⁰ Gabain, 2007: 64; Tekin 2016: 106; Ercilasun, 2016: 373...

Bulunma hâl ekliyle işaretlenmesi / gösterimi: *yag<ı>da <...>* “düşmandan <...>” E32-3/118, *altı bağ keşdimde ben* “altı birleşik (hâlk)tan idim” E24-5/93, *ana gemçigt<e> yiriltim* “ana Kemçik’ten ayrıldım!” E41-6/135, *altı uguş bodunda üç yègirmi altı elim kanım a adrıldım* “altı boylu hâltkıtan, on üç yurdumdan (?), hanımdan ayrıldım” E5-2/55, *bir yètmış yaşımga kök teyrıde künge azdım* “altmış bir yaşımda mavi gökteki güneşten ayrıldım” E45-5/151, *Uygur kanda berü kel[tim]* “Uygur kağanından beri geldim.” E73-7/189.

Yönelme hâl ekiyle işaretlenmesi / gösterimi: *egök katun yerimke adrıldım* “Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım” E3-4/49, *kuydaki kunçuyumga adrıldım* “obadaki eşimden ayrıldım” E6-4/58, *[kuy]da kunçuyumka adrıldım* “obada eşimden ayrıldım” E8-2/62, *teyrı elimke edgü kadaşım<ka> adrıldım* “kutlu yurdumdan (ve) iyi akrabalarımından ayrıldım” E13-3/77, *ulugumka begimke b[ökme]d[im]* “büyüğüme, beyime doymadım” E97-3/202.

Ayrılma hâlinin anlatımı için ek kullanılmış / yazılmamış (sıfır morfem) örneklere de sık rastlanılmaktadır: *kadaşım a kinim e adrıldım* “akrabalarımından, yakınlarımdan ayrıldım” E10-12/65, *kadaşım adrıldım ıyü kuyda kunçuyum adrıldım sekiz urım ardıldım ıyü* “akrabalarımından ayrıldım, yazık! Obada eşimden ayrıldım, sekiz oğlumdan ayrıldım, yazık!” E13-2/76, *üç oğlum a adrıldım* “Üç oğlumdan ayrıldım.” E11-1/70, *èşim <u>rim azışdım* “eşim(den), çocuk(lar)ım(dan) ayrıldım” E2-1/48, *üç oğlum a adrıldım* “üç oğlumdan ayrıldım” E11-1/70, *yèrim e yıta* “yerimden (ayrıldım) ne acı!” E11-4/71, *kadaşım adrıldım* “akrabalarımından ayrıldım” E13-2/78, *bıñ çıñız kadaşlarım adrılı bardım* “bin (sayısız)güçlü akrabalarımından ayrılıverdim” E16-2/83, *englig çor inançu alp tarkan at²açım adrıld²ımız esisim* “Englig Çor Inançu Alp Tarkan (adlı) babacığımından ayrıldım, ne yazık!” E152-2/235, *yèrim e adrıl²d²ım* “yerimden ayrıldım” E153-1/236.

Ek nöbetleşmesi:

Ayrılma hâl eki yerine yükleme hâl ekinin kullanılması: *kara señirig yırıldım* “Kara Sengir’den ayrıldım” E24-5/93.

Eşitlik Hâli

Orhon Yazıtlarındaki gibi Yenisey Yazıtlarında da +çA ‘dır. Ercilasun, bu ekin “gibi, göre, kadar” anlamlarını verdiğini belirtir (Ercilasun, 2016: 373). Ölmez ekin zarf türettiğini söyler (Ölmez, 2017: 55). Türkiye Türkçesindeki örneklerinde de bir yapım eki karakteristiğine bürünmüştür (Sev, 2007: 505).

Yenisey Yazıtlarında bir yapım eki görünümündeki örnekleri azdır: *bayça saşun oğlu külüg çor* “(Ben) Bayça Sangun oğlu Külüg Çor(um)” E7-1/60, *beg er begçe işwar<a>?* “bey askeri bey gibi İşvara?” E32-2/118, *başça barım yaşça y²il²ki esizim e* “çok sayıda varlığım, (olgunluğa erişmiş) at sürülerim! Ne yazık!” E41-7/135.

Kimi örneklerde ise zamir menşeli ismin üzerine gelmiştir: *yogum ança ermiş adrıldım* “yoğ törenim böyle imiş. (Sizlerden) ayrıldım” E25-7/97, *ança élsir[edim]?* “öylece yurtsuz bıraktım” E105-1,2/210, *ançığ(ançağ?) éşitip bay apam él yarayu él ançığ ök baş alpagu* “öylece işitip zengin ceddim yurda yararlı (işler yaptı), yurdu öylece (düzenledi). Bizzat baş kahramanlar?” E39-6/132.

Ek nöbetleşmesi :

Eşitlik ekinin yazıtlarda kullanımı sınırlı olduğundan bir örnekte hâl eki nöbetleşmesine rastlanılmıştır. Bu örnekte eşitlik eki yerine vasıta ekinin kullanıldığı / yazıldığı görülmektedir: *erin ulgatım* “erkekçe? büyüdüm” E29-1/109.

Vasıta Hâli

Orhon Yazıtlarında + (X)n biçimindeyken Yenisey Yazıtlarında ise genellikle + (I)n biçimi tespit edilmiştir. Bir örnekte de yuvarlak ünlüdür: *yüz erin elig öküzün tıkdı* “yüz kişi (ve) elli öküz ile (bu ebedî taşı) diktiler.” E10-2/65.

Sınırlı kullanımı mevcuttur. İsimlerden sonra kullanımı: *kadaşım erin eñleyü* “akraba(lar)ım erleriyle avlanıp” E42-5/142, *tebsey keçigin él(?)<i>erele?* “Tebsey Geçidi ile Elçi? Erele?” E116/216.

İyelik ekinden sonra kullanımı: *bugra eçimin* “Buğra (adlı) ağabeyimle (?)” E22-4/ 90.

Zamirden sonra kullanımı: *anı bitigli anıyın* “onu yazan, onunla?” E24-11/94.

Edattan sonra kullanımı: *er éki oglun birle ölti* “iki çocuğuyla birlikte öldü” E31-5/117,

Eksiz biçimi:

kulum alp üçün bir erig ok birle sün<t>üm (?) “kulum Alp için bir askeri ok ile mızrakladım” E43-4/146.

Ek nöbetleşmesi:

Bir örnekte vasıta ekinin yerine yükleme ekinin kullanılması: *taş yağığ yağıldım* “dış düşmanlarla savaştım” E45-4/151.

Yön Hâli

Köktürkçede iki yön hâl eki bulunur: + gArU / (3. şahıs iyelik eklerinden sonra) + ηArU ve + rA (Ercilasun, 2016: 373). +ArU ekli örneği: *er atım yok <ü>çün y^leti aşnuki eş^lim taş>u>ru tikti* “(önceleri) erkeklik adım olmadığı için yedi eski eşim, dostum taş(a) yazdırıp dikti(ler)” E41-2/135.

+ r(U) ekli örneği: *Uygur kanda berü kel[tim]* “Uygur kağanından geri geldim” E73-7/189.

+ r(A) ekli örnek: *kara kan içreği ben ezgene* “ben Kara Han’a bağlıyım. (Adım) Ezgene” E37-1/127, *tör apa içreki ben* “(ben) Tör Apa’ya bağlıyım (mensubum)” E11-2/70.

Sonuçlar

Yenisey Yazıtları Türk dilinin en eski yazılı belgelerindedir. Orhon Türkçesi ürünleri Köktürk alfabesiyle taşa kazınmış mezar taşı metinleridir. Bu yazıtlardaki metinler, hem kısa oluşlarından hem de fazla tahrip olduklarından ötürü daha çok okuma ve anlama sorunları taşırlar. Biz, M.Ergin’deki tasnife uyarak yazıtlardaki isim çekim eklerinin kullanılışları üzerinde durduk. Yeri geldikçe Orhon Yazıtlarıyla karşılaştırmalar yaptık. Buna göre:

Yalın hâl, metnin hacminden ötürü harf tasarrufuna gidilmiş ihtimaliyle yazıtlarda oldukça geniş bir kullanıma sahiptir. Hemen hemen bütün hâl eklerinin işaretlenmediği / yazılmadığı örneklerine sık rastlanılmıştır. Bugün yazı dilinde ekli kurulan pek çok kelime grubunun da yazıtlarda yalın hâl ile ifade edilmiş olduğu örnekleriyle karşılaşmıştır.

İlgi hâli, Orhon yazıtlarındaki gibi daha çok düz ünlülü eklerle kurulmasına karşılık yuvarlak ünlülü kurulumlarına da tesadüf edilmektedir. Belirtili isim tamlamalarında ilgi ekinin düşürüldüğü örnekler sıklıkta. Ek nöbetleşmesi olayına bağlı olarak ilgi hâl eki yerine yönelme, bulunma ve yön hâl eklerinin kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

Yükleme Hâli, + (X)g, + (I)n ve + n(I) ekleriyle kurulmaktadır. -(X)g ekinin bir yerde yuvarlak ünlülü biçimine rastlanılmıştır. Ayrıca, bu ek Orhon Yazıtları gibi sadece yalın ismin üzerine değil; iyelik eki almış isimlerin üzerine

de gelmektedir. Yine yükleme hâl ekinin işaretlenmediği örnekler ve yükleme hâl eki yerine bulunma hâl ekinin mevcut olduğu örnekler tespit edilmiştir.

Yönelme Hâli -+ kA, + gA ve + ηA ekleriyle kurulmaktadır. +A morfemi ise daha çok ünlem görevindedir. Yazıtlarda yönelme hâl eki, bulunma ve ayrılma hâl eklerinin yerine de kullanılmıştır. Buna karşılık yükleme ve bulunma hâl eklerinin de yönelme hâl ekinin yerine kullanıldığı örnekler mevcuttur.

Bulunma Hâli, Orhon Yazıtlarındaki gibi + DA ekiyle karşılanmaktadır. Yazıtlarda, bulunma hâl eki ilgi ve yükleme hâl eklerinin yerine de kullanılmıştır. Buna karşılık, yönelme hâl eki ise bulunma hâl eki yerine kullanımına sık biçimde rastlanılmıştır. ‘Yaş’ sözcüğü üzerine, hiçbir iyelik eki almadan bulunma hâl ekini almaktadır. Yine +ki aitlik ekiyle birlikte kullanımına sıklıkla rastlanılmaktadır.

Ayrılma Hâli için Orhon Yazıtlarında olduğu gibi ayrıca bir ek bulunmamaktadır. Bu yüzden daha çok bulunma ve ya yönelme hâl eklerinden istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra ayrılma hâlinin anlatımı için herhangi bir ekin (sıfır morfem) işaretlenmediği görülmüştür.

Eşitlik Hâli Orhon yazıtlarındaki gibi + çA eki kullanılmıştır. Sınırlı örneklerde kullanılan ek, aynı zamanda yapım eki görünümündedir.

Vasıta Hâli anlatımı için sınırlı sayıda örnekte genellikle düz ünlülü +(I)n eki kullanılmıştır. Bunun yanı sıra ‘birle’ edatından da istifade edilmiştir.

Yön Hâli için yazıtlarda yine sınırlı örneklerde, Orhon Yazıtlarındaki gibi + gArU, + rU ve +rA ekleri kullanılmıştır.

Yenisey Yazıtlarında isim çekim eklerinin Orhon Yazıtlarına göre ya yazılmaması (sıfır morfem) ya da birbirlerinin yerlerine kullanılması (ek nöbetleşmesi) örneklerine özellikle sık rastlanılmaktadır. Bu da Orhon yazıtlarındaki gibi sistemli bir yazı dilinin oluşmadığı; metinlerin dilinin daha çok ilgili boyun ağzının tesirinde kaldığını göstermektedir. Ayrıca, Yenisey Yazıtlarında imla (yazım) birliğinin de oluşmadığı ikili yazımlardan anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

ALYILMAZ, Cengiz (1994), *Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

AYDIN, Erhan (2019), *Sibirya’da Türk İzleri*, Yenisey Yazıtları. İstanbul, Kronik Yayınları.

- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU (2019), *Türk Dil Tarihi*. İstanbul, Alfa Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016), *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- ERGİN, Muharrem (2004), *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, Bayrak Yayınları.
- GABAIN, Anna Maria Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev.: Mehmet Akalın. 5. Baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAHRAMAN, Tahir (2007), *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Ad Çekim Ekleri ve Bunların İşlevleri*, İzmir.
- KARAHAN, Leylâ (2011), *Türkçede Söz Dizimi*, 16. Baskı. Ankara, Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, İgor Valentinoviç (2017), *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları. Metinler ve İncelemeler*. Çev.: Rysbek Alimov, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NURDİN KIZI, Gülzat (2006), *Yenisey Yazıtlarındaki Hâller*. Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017), *Köktürkçe ve Eski Uygurca Derstleri*, İstanbul, Kesit Yayınları.
- SEV, Gülsel (2007), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2014), “Yenisey Yazıtlarında Ekler”, *Teke Dergisi*, S. 3/1, s. 29-67
- TEKİN, Şinasi (2001), “Türkçede Bazı Çekim Eklerinin Tarihi Üzerine Düzeltmeler”, *İştikakçının Köşesi*, İstanbul, Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

XVIII. ve XIX. YÜZYILDA HALEP VE CİVARINDA SALGIN HASTALIKLAR*

Adem ÇALIŞKAN¹, Ahmet EYİCİL²

Geliş: 02.05.2019 / Kabul: 03.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.559807

Öz

M Ö kurulan ve ilk yerleşim yerlerinden biri olan Halep'te ilk çağlardan itibaren doğal afetlerin yanı sıra sürekli salgın hastalıklarda görüldü. Osmanlı hâkimiyetinde 400 yıl kaldığı süre içinde de kentte sürekli salgın hastalıklar yaşandı. Özellikle Avrupa'dan sonra Osmanlı topraklarında görülen veba ve ardından kolera salgını, sıtma ve tifo gibi hastalıklar, çeşitli hayvan hastalıkları sosyal hayatta etkili oldu. Şehirde kuraklık ve kıtlıklardan hemen sonra ortaya çıkan salgın hastalıklar nedeniyle binlerce insan öldü ve birçok hayvan telef oldu. Bu olumsuzluklar karşısında şehirde yaşayan halk etkilendi.

Osmanlı, bu salgın hastalıklara karşı diğer kentlerde olduğu gibi Halep'te de şu tedbirleri aldı. Tahaffuzhaneler açtı ve karantina uygulaması başlattı. Şehre doktorlar, eczacılar görevlendirdi ve şehrin temizliğine de önem verdi. Bazı ürünlerin satımını da yasakladı. Sığır vebasını engellemek için de koyun ve keçilerden alınan vergileri artırdı. Hayvan hastalıklarını önlemek için şehre baytar görevlendirildi. Yerel yöneticilerin de bu salgın hastalıklara karşı ihtiyatlı olmasını istedi. Alınan bu önlemler salgın hastalıkları bir dönem engelledi ise de tam netice alınamadı. Kaynaklara göre 639-1787 tarihleri arasında Halep ve civarında veba ve koleradan 159.970, 1800-1891'de de 70.167 kişi öldü. Bu salgın hastalıklardan ölenler gün gün Osmanlı Hükümetine

* Bu makale Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halep Ermenileri (1800-1850)" isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr. Öğr. Gör., Gaziantep Üniversitesi, İslahiye M.Y.O, ademcaliskan@gantep.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1487-465X>.

² Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, aeyicil@ksu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000_0002-0582-5584.

bildirildi. Hükümet salgın hastalıklarda görevini yerine getiren memurlara da başarılarından dolayı çeşitli nişanlar verdi. Ayrıca bu salgınlardan en fazla etkilenenler de Müslümanlar oldu.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Halep, Veba, Kolera, Sağlık.*

EPIDEMIC DISEASES IN ALEPPO AND ITS ENVIRONMENT IN THE XVIIITH AND XIXTH CENTURIES

Abstract

Aleppo was founded before Christ, which was one of the first settlements in the region. Since the earliest times epidemic diseases were constantly seen in Aleppo as well as natural disasters. During the period of 400 years under the Ottoman rule, there were constant epidemics in the city. Particularly after Europe, the plague in the Ottoman lands and then the cholera epidemic, malaria, typhoid diseases and various animal diseases were effective in social life. Thousands of people died and many animals were killed because of the epidemics that occurred in the city immediately after drought and famine. This negative events affected the city's life socially and economically.

The Ottomans took the following measures in Aleppo as in other cities against these epidemics. Tahaffuzhanes were opened and quarantine application launched in the city. Doctors and pharmacists were appointed to the city, they gave paying attention to the cleanliness of the city. they also banned the sale of certain products. Ottomans also increased the taxes on sheep and goats to prevent cattle plague. Ottoman adminastors were assigned veterinarian to the city to prevent animal diseases. They also asked local administrators to be cautious against these epidemics. These measures prevented epidemics for a period, but did not completely stop. According to sources, 159.970 people died from the plague and cholera in Aleppo and its environment between 639-1787. In the region 70.167 people also died because of these dieases between 1800 and 1891. People who died of these epidemics were reported to the Ottoman Government day by day. The government also gave a number of insignia to the civil servants who were fighting against the epidemic in the region. Muslims were the most affected by epidemic diseasesin Aleppo and its environment.

Keywords: *Ottoman, Aleppo, Plague, Cholera, Wealth.*

Giriş

Sözlükte “yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek” anlamına gelen veba, ta'n kökünden türeyen tâûn'dur ve ilk kez 1894'te Alexandre Yersin tarafından

bulunmuş ve “*yersinia pestis*” olarak adlandırılmıştır (Varlık 2012:175). Bu salgın ateşli bir hastalıktır ve insanlara da fare ve diğer kemirici hayvanlarda bulunan pirelerden geçer. Bu pireler lağım farelerinin asalağı olduğu için fare ölümleriyle yer değiştirir ve yeni canlıların kanını emerek veba mikrobu bulaştırır. Bu yolla mikrop diğer memeliler aracılığı ile de insanlara geçer. Özellikle bu salgın nüfusun fazla olduğu ve insanların birbirleriyle etkileşiminin fazla olduğu şehirlerde daha çok görülür (Turna, 2011:2, 3, 11, 13). Ayrıca bu salgının yayılmasında iklim şartları önemlidir. Daha çok sıcak yaz aylarında yayılma imkanı bulurken, kış aylarında sınırlı etkide yayılır (Ayar-Kılıç, 2017:164). Vebadan ölenlerin yıkanması ve bu salgından ölen insanların eşyalarının kullanılması da salgının yayılmasında önemli bir faktördür. (Panzac 2011:42-43) Vebaya yakalanan insan 2 ile 6 gün içinde ölür (Ak, 2016:213, 215).

Bu salgın ilkçağdan günümüze kadar üç evrede ortaya çıktı. İlk kez milâdî 541’deki Jüstinyen vebası denilen hastalık VIII. yüzyılın ortalarına kadar aralıklarla devam etti ve İslâm’ın doğduğu ve yayıldığı topraklara kadar yayıldı. XIV. yüzyıla kadarda büyük ölümlere yol açan veba görülmedi. 1330’larda ise Orta Asya steplerinden başlayarak yayılan veba, 1347’de İpek yolu boyunca ticaret kervanları aracılığıyla yayıldı ve İslâm dünyasında vebaya “*kara ölüm*” denildi (Varlık, 2012:176). 1348’de de Doğu ve Batı İslam dünyasında çok geniş alana yayılan veba salgını İbn-i Haldun “*ocak söndüren*” diye tanımladı (İbn-i Haldun, 2014:24). Bu salgının ikinci evresi ise XIX. yüzyılın ortalarına kadar Dünya genelinde büyük çaplı ölümlere yol açtı. Bombay vebası olarak ta bilinen üçüncü evre ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında Güneydoğu Asya’dan Dünya’nın her yerine yayıldı ve XX. yüzyılın ortalarına kadar da devam etti (Varlık, 2012:176).

XIV. yüzyılda Avrupa’dan sonra XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında görülen vebanın (Batği 2017:173) XV. ve XVI. yüzyılda artmasının en önemli nedeni fetihlerin artması idi. (White, 2013:70-71) Ancak genel anlamda salgın XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa’da sonladıktan sonra Osmanlı topraklarına yayıldı. Bu salgın dalgası Balkanlar, Anadolu ve Arap yarımadasına kadar geniş alanları etkiledi ve XIX. yüzyıla kadarda Osmanlı topraklarında birçok insanın ölmesine yol açtı (Panzac, 2011:1, 4). Anadolu’da veba salgınına “*yumurcak*”, “*yumrucak*”, “*oymaca*”, “*baba*”, “*ölet*”, “*kıran*” gibi isimlendirmelerde verildi. Osmanlı bu salgın hastalıklarla mücadele etmek için XVI. yüzyıldan itibaren karantina uygulaması başlattı. Ancak veba salgınının geniş alanlara tesir etmesinde fetihlerin artması haricinde

şehirleşmeyle birlikte toplumsal iletişim, ticari ilişkiler ve hac gibi dini vazifelerde önemli bir etken oldu (Turna, 2011:3, 8, 10, 11, 15).

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti salgınlara karşı bir takım önlemler aldı (Özlü-Tiryaki, 2019:1170). Ancak Osmanlı topraklarında 1803'te 150.000, 1813'te 100.000, 1822'de ise 150.000 kişi veba salgınından öldü (Akyay, 1974:211). Osmanlı bu dönemde salgınlara karşı ilk defa 1838'de resmi bir karantina meclisi oluşturdu (Sarıyıldız, 1994:334). 1839'da da bir Karantina Nazırlığı kurdu. Alınan bu önlemlere rağmen 1840 ve 1844'te yine salgınlar görüldü (Turna, 2011:15). Ancak 1838'de uygulanan karantina uygulaması netice verdi ve ölümler azaldı (White, 2013:130). 1847, 1849 ve 1869'da da veba salgını tekrar Osmanlı'da görüldü (Özdemir, 2005:32).1894'te tekrar güçlü bir şekilde ortaya çıkan veba salgını yaklaşık bir yarım yüzyıl devam etti. (Turna, 2011:15).

Sığır türü büyükbaş hayvanlardan bulaşan ve bir tür virüs olan sığır vebası da kısa zamanda büyük çaplı sığır ölümlerine neden oldu. XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da devam eden bu hastalık daha sonra Osmanlı topraklarında görüldü. Osmanlı arşiv belgelerine *veba-i bakarî* olarak geçen bu hastalığa halk arasında da “*sığır öleti*”, “*malkıran*”, “*mal ağrısı*”, “*or*” denildi. XIX. yüzyılda özellikle Doksan üç Harbi'nden sonra Osmanlı genelinde daha sık görülen bu salgın, giderek arttı ve çok çaplı sığır ölümlerine neden oldu (Ak, 2016:215-216). Bu nedenle Osmanlı ilk veterinerlik okulunu diğer alanlarda olduğu gibi askeri kökenli bir meslek olarak açtı. İlk kez ordunun ihtiyacını karşılamak için 1842'de Prusyalı baytar Goldlewsky'yi davet eden Sultan Mahmut, bu kişiyi baytarlık eğitimi teşkilatına memur etti ve Osmanlının ilk veteriner okulunu açtırdı. Ancak ilk veteriner okulu girişimi okuma ve yazma bilmeyen askerlerden seçildiği için başarıya ulaşmadı. Daha sonra 1849'da Sultan Abdülmecit döneminde Harbiye Mektebi'nde özel bir sınıf olarak yeniden açılan veterinerlik bölümü, Harp Okulu bünyesinde ilk mezununu 1853'te verdi (Özlü, 2014:99-101). Doksan üç Harbi'nden sonra ise sivil Tıp Mektebi hocaları ve Umuru Baytariye Müfettişi Umumisi Mehmet Ali beyin girişimleri ile sivil bir veteriner okulu açılması kararlaştırıldı. Bu okul 1889'da açıldı ve ilk mezunlarını 1893'te verdi. 1893'te de “*Zabıtai Sıhhiyei Hayvaniye Talimatnamesi*” kabul edildi ve bu talimatname ilk kez Bursa'da uygulandı (Erk, 1963:230). Alınan bu önlemlere rağmen yeterli derecede gerekli önlemlerin alınmaması Osmanlı'da salgının sık sık yaşanmasına ve büyük hayvan teleflerine yol açtı. 1847, 1877, 1881, 1889, 1893, 1894, 1899, 1905 ve 1906'da çıkan sığır vebası salgınında çok sayıda hayvanın telef olması Osmanlıda hayvancılığın gelişmesini önledi (Özlü, 2014:99-101).

Diğer bir salgın olan Kolera ise bir bağırsak hastalığıdır ve hastaların dışkıları ile içme sularına ve oradan da aracılığı ile insanlara bulaşır. Bu nedenle açıktaki içme sularının durumu hastalığın yayılmasında önemli bir faktördür. Ayrıca alt yapı bakımından yetersiz olan nehirler, havasız, karanlık ve nemli yerler hastalık için uygundur. Bu mikrop insanlara bulaştığı zaman aşırı kusmaya ve vücutta su ve tuz kaybına, vücutta kurumaya, kanda koyulaşmaya, ürenin yükselmesine, kan basıncının düşmesine, idrarın azalmasına veya kesilmesine ve kaslarda da kramplara neden olur. Bunlar da hastanın ölümüne yol açar (Ak, 2011:255-256).

Bu salgın ise XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (Bozan, 2015:220) ilk olarak Hindistan'da ortaya çıktı ve kısa zamanda diğer ülkelere yayıldı. 1817'de Bengal'de görülen salgın (Ak, 2011:255-256) XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da oradan da (Lüleci, 2014:1347) XIX. yüzyıl boyunca da Dünya geneline yayıldı. Basra Körfezi üzerinden de Batı Anadolu ve Akdeniz sahillerine yayılan hastalık, Osmanlı topraklarında ilk kez 1822'de görüldü (Ak, 2011:255-256). Osmanlı belgelerine ise "*illet-i kolera*", "*illet-i âdiyye*" veya "*illet-i mahûf*" diye geçti.(Gül, 2009:241) Kolera salgının veba ve diğer salgın hastalıklardan daha fazla ölümlere neden olması devletlerin daha ciddi önlemler almasına yol açtı (Şimşek, 2015:399). Osmanlı bu nedenle bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmeleri ve salgının yayılmasını engellemek için tahaffuzhaneler oluşturdu (Bozan, 2015:226-227). XIX. yüzyılda da tedbir olarak Hıfzıssıhha Başmüfettişi Kimyager Bonkowski Paşa'nın önerisi ile 20 baştabibi Anadolu ve Rumeli'deki vilayet merkezlerine görevlendirildi. Bu doktorlar, denetimler yaparak, salgına karşı gerekli temizliklerin yapılmasını ve hastalık var ise hemen gerekli tedbirlerin alınmasını sağladı. Ayrıca bu doktorlar içinde ayrı bir müfettiş tayini yapıldı. II. Abdülhamid döneminde de hastalığın yayılmasına engel olmak için Avrupa'dan, içinde belirli sıcaklık ile kurutma, mikrop üreten ve dezenfekte işine yarayan etüv makineleri alındı (Atar, 2016:840-841).

I. Halep Adı

Suriye'nin Dımaşk'tan sonra en önemli şehri olan Halep ismine (Koltuk-Sağlamçubukcu, 2018:22) ilk kez M Ö XIX. yüzyılda rastlandı. Fırtına tanrısı Adab, Baal yâda Teşup'a adanmış şehir Halep idi (Büyük Larousse, 4953). Aramlılar ise Halep'e Zoba Aramı ismini verdi (Lewis, 2006:26). Ayrıca Halep adı Antik çağda Amorite dilinde demir ya da bakır madeni anlamında kullanıldı (Metroplolitan Paul 2007:2). Şehrin adı M Ö 3 bin yılına ait Akad tabletlerine Halaba ve Halman/Halwan olarak yazıldı (Yazıcı, 1997:239). Hititçe'de ise

şehrin adına Halap, Mısır dilinde Hrb (Harebe) denildi. Halep'e Chalybôn da denilirdi (Danişmend, 1971:484). Selevkiler döneminde de şehrin adı Beroia idi (Raymond, 2017:249). Mari Krallığı döneminde de şehrin ismi Halab veya Halappa'ydı (Edhem, Masters, Goffman, 2012:21). Arapça'da süt sağmak anlamına gelen şehre Halepü'ş-Şehba (Bayraktar, 2004:5) ve Dârü'ün-Nasr'da denildi (Durmuş, 2014:21). Şehre Tell-Halep'te dendi. Tell Arapça tepe, Halep ise sağmak anlamında idi (Alnhayer, 2017:3). Türkçe'ye Halep, Fransızca 'ya Alep, İngilizce, İtalyanca ve Almanca'ya da Aleppo olarak yazıldı (Çakar, 1998:1). Bu nedenle Avrupa dillerine ve haritalarına da kentin adı Aleppo geçti. Şehrin solgun havasından dolayı kente gri anlamına gelen El-Şehbe de denildi. Yahudiler ise Halep'i İbranice yazılarına Aram Saba diye kayıt etti (Marcus, 2013:31, 35). Halep'in eş-şehba lakabı ayrıca Akca anlamında idi (Çakar, 1998:2). Halep'te yaşayan Musevilerde Halep'i Sepheruam yani Melekler şehri diye adlandırdı (Maclean, 2006:120).

Bir rivayete göre Hz. İbrahim bu şehirde halka süt dağıttığı için buraya süt manasına gelen Halebü'ş Şehba denildi. Haleb sağma, Şehb ise beyaz anlamına geldiği için şehre bu isim verildi (Evliya Çelebi, 2006:241, 277-278) ve şehre Hz. İbrahim'den dolayı Haleb-i İbrahimi de denildi (İbn-i Battuta, 1907:66-67). Diğer bir rivayete göre ise Beni Mehr b. Hayz b. Cessan b. Mükennef'in oğlunun ismi Halep'ti. Bu nedenle de buraya Halep denildi (Karasu, 2011:1). Kentteki ev, cami, kilise ve dükkanların bölgeye özgü yerel taş ocaklarından gelen beyaz taşlarla yapıldığı için de şehre Halebü'ş Şehba denildi (Edhem, Masters, Goffman, 2012:21). Halebü'ş Şehba ismi bunlardan farklı olarak silahlı büyük tabur, güçlü kuvvetli anlamına da gelmekte idi (Karaköse, 1996:1).

II. Osmanlı Döneminde Halep İdaresi

24 Ağustos 1516'da pazar sabahı Osmanlı ordusu ile Memluk ordusu Halep'in 38 km kuzeyindeki Antakya'dan Menbic'e giden yol üzerinde Dabık (Merc-i Dabık) adlı yerde savaştı. Bu savaştan sonra Halep ve civarı Osmanlı Devleti yönetimine girdi (Yiğit, 2004:93). Yavuz Sultan Selim de şehirde 15 gün kaldı. Bu sürede de eyalet yönetimine Karava Paşayı, kadılığa Kemal Çelebiyi, defterdarlığı da Abdullah Paşazade Abdi Çelebiyi görevlendirdi (Ercan 2002:697). Halep'in merkez seçilmesi ile buraya üçüncü bir defterdar tayin edildi. (Karal, 2001:191) XVI. yüzyıl sonlarından itibaren (Karpat 2014:54) Halep'e Türk unsuru yerleşti (Hathaway, 2016:34, 37). Bu yüzyılda da Halep, Beylerbeylik statüsüne getirildi (Uluçay 2012:138). Tımar sisteminin

uygulanması ve Anadolu Sipahilerinin bulunması Halep'in Türk İslam şehri haline gelmesinde önemli bir etken oldu (Masters, 1997:245).

Yavuz Sultan Selim başlangıçta Mısır'ı Osmanlı merkezine bağlamadı (Ortaylı, 2016:67) ve Suriye bölgesinde de idari alanda bir değişiklik yapmayarak (İshakoğlu 2012:67) bölgede bir süre Memlük idari teşkilatı devam etti (Masters, 1997:244). Daha sonra Lübnan ve Suriye bölgeleri Şam, Halep, Trablus ve Sayda olmak üzere dört eyalete bölündü (Öney, 2016:41). Halep ise Şam beylerbeyliği içinde yer aldı (Masters, 1997:244) ve şehir Şam'a bağlandı. 1517'de yapılan ilk düzenleme ile de Arap vilayet sancakları Ayntab, Behisni, Birecik, Darende, Divriği, Halep, Hama, Humus, Kâhta, Gerger, Malatya, Rum Kal'a, Sis, Şam, Tarsus ve Trablus olmak üzere on altı bölgeye ayrıldı (Çakar, 1992:13). Bu dönemde Halep bağımsız bir eyalet yapılmadı ve sancak listeleri Şam ve Arap Eyaleti olarak kayıt altına alındı (Bayraktar, 2004:14). Canberdi Gazali İsyanı'ndan sonra ise bölge 1521'de Biladü's Şam olmak üzere Şam, Halep ve Trablus olmak üzere üçe ayrıldı (Samur, 1983:3). 1521'de eyalet olan kent (Brown, 2003:173) bu yıldan itibaren Osmanlı paşaları tarafından idare edildi (İvanov, 2013:55) ve tamamen Osmanlı eyaleti oldu (Tekin, 2013:682). 1524-1525'te de Şam'a bağlı kalmaya devam eden Halep, Altınöz, Amik, Az'az, Bab, Bakras, Cabbul, Cebel-i A'la, Cebel-i Akra, Cebel-i Beni Âlim m'inel-gariban, Cebel-i Berişe, Cebel-i Seman, Com, Derbisak, Efamiye, Halkalar, Harim, Kefer Tab, Kuseyr, Matah, Menbiç, Revandan, Revc el-Garbi, Revc el-Şarki, Sermin, Sermin Mine'l-garbiyan, Şağur, Şeyzer, Zaviyetü'l-Yare mine'l-garbiyan olmak üzere 28 Nahiye ve kaza, bunlara bağlı 353 köy ve 572 mezradan oluştu. 1527'de ise Şam ayrı bir vilayet oldu. Halep ise Şam'a bağlı kalmaya devam etti. Şam ise paşa sancağı olmak üzere Adana, Halep, Trablus, Kudüs-ü şerif ve Gazze, Hama, Humus, Antep, Sis, Tarsus, Nablus, Safed, Birecik, Deyr, Rahba, Ekrad, Üzeyrili, Salt, Aclun sancaklarından oluştu (Çakar, 1998:13-16).

1520'de Üzeyr kazası, Adana sancağından ayrılarak müstakil hale getirildi. 1520-1530'da da Halep'in de içinde olduğu Arap eyaletlerinin sınırları değiştirilmedi. 1526'da Antakya, Halep sancağına dâhil edildi. 1535'te A'zaz kazası ve çevresi ayrı bir sancak oldu. Daha önce Halep'e bağlı olan Şeyzer ve Masyaf nahiyeleri Hama livasına bağlandı. Zamanla Halep Asya kıtasındaki büyük bir vilayet haline gelince (Bayraktar, 2004:1) 1534'te eyaletin başkenti oldu ve 1918'e kadar da eyaletin başkentliğini yaptı (Agoston-Masters, 2009:30).

Daha sonra Halep vilayeti dokuz sancaktan meydana geldi (İshakoğlu 2012:23). 1552'de Halep eyaleti, Birecik, Ekrad, Kilis, Maarra, Humus, Hama sancaklarından oluştu (BOA.2010:10). 1570'te Trablus ve Sayda eyaletleri Halep'e bağlanarak XVIII. yüzyıla kadar da böyle kaldı (Masters, 1997:245). 1568-1574'te de Şehir müstakil bir eyalet oldu ve Adana, Hama, Tarsus, Birecik, Kilis, Az'az, Ma'arra, Üzeyr, Selimiye ve Balis sancaklarından teşkil edildi (akar, 1998:14). 1616'da ise Halep'in idari taksimatında Antakya, DerguŐ, Harım, Ma'arratü'l-Mısrın, Sermın, Eriha, Rum-Kale, Nizip, Őeyhü'l-hadıf, Kefer Tâb, Tizin, İdlibi's-Sugrâ, Bakras, Birecik, Gündüzlü, Amik, Menbic, Râvendân kazaları yer aldı. Adana, Tarsus, Hama ve A'zaz'da Halep'ten ayrı tutuldu (Öztürk, 1997:268). IV. Murat (1623-1640) ve İbrahim döneminde (1640-1648) ise Halep eyaleti, Halep, Adana, Kilis Kürtleri, Birecik, Ma'arra, Aziz Balisi, Menbic, Türkmen ve A'zaz olmak üzere dokuz sancaktan oluştu ve Şehir paşa sancağı yapıldı. Bu durum zaman zaman değişikliğe uğrasa da XIX. yüzyıla kadar Halep eyaletinin idari taksimatında önemli bir değişiklik olmadı (Bayraktar, 2004:11-17). XVII. yüzyılda Halep eyaleti beş sancak, doksan dokuz zeamet ve sekiz yüz otuz üç tımardan oluştu. Kent merkezinde ise yedi zeamet ve tımar yer aldı. Bu yüzyılda Halep sancakları Ekrâd-ı Kilis, Birecik, Ma'arra, Azez, Beis ve Antâkiyye idi. Salyaneli sancaklar ise Mazık ve Ulu Türkmândı. Halep Paşa sancağı sayısı ise dokuzdu. Halep beylerbeyliğinin has miktarı 817.760 akçeydi (Evliya elebi, 2006:80-81, 84) .1717-1730 tarihleri arasında ise Halep 42 eyalet içinde yer aldı (Özkaya, 2010:23-24). 1771'de Osmanlı'nın Asya'daki idari taksimatında Şehir yine eyaletler içinde yerini aldı (Samurü, 1995:43). 1789'da tahta çıkan III. Selim Osmanlı'da mülki ve idari düzenlemeler yaptı. Yapılan idari düzenleme ile Osmanlı İmparatorluk idaresi 34 paŐalıđa bölündü. Bu nedenle Asya ve Anadolu PaŐalıkları, Kütahya merkez olmak üzere Trabzon, Sivas, Konya, Maraş, Adana, Diyarbakır, Kars, Erzurum, Van, Musul, Bağdat, Kıbrıs, Halep, Trablus, Suriye, Âkka ve Şam olarak belirlendi (Karal, 1988:5-6, 22).

II. Mahmut döneminde ise 1811'de Halep Eyaleti 16 Kaza ve 12 nahiyeden teşkil edildi. Halep merkez, Cebel-i Sem'an, Bab, Cebbul Nahiyesi, Harim Kazası, Nefsi Harim, Ermeniyan ve Cebel-i Ala Nahiyeleri olarak belirlendi. Ancak 1833'te Kütahya anlaşması gereği Mısır valisi M. Ali Paşa'nın oğluna Cidde valiliğine ek olarak Halep ve Adana valiliği verildi (Bayraktar, 2004:11-16). 1831'de Halep Maarret-el Mısrin, Matik, Balis ve Ayntab olmak üzere dört idareye bölündü (Karpat, 2010:55). 1840'ta M. Ali Paşa İsyânından sonrada tekrar eski idari sisteme geçildi ve BiladüŐ Şam; Halep, Şam ve Sayda olmak üzere üçe ayrıldı (Samur, 1983:16).

1850'de ise Halep Eyaleti, Nefsi Halep, Rakka ve Ayıntab sancaklarından oluştu (Bayraktar, 2004:11-17). 1850-1853'te de Halep 36 eyalet içinde yerini aldı (Karpat, 2010:57) ve Tanzimat'tan 1864'e kadar Halep'te fazla bir değişiklik yapılmadı. Ancak 1864 Vilayet Nizamnamesi önemli değişiklikler ortaya çıkarttı. Tuna'da uygulanan sistem Suriye'de de uygulandı (Bayraktar, 2004:16-17). 1866'da Cevdet Paşa'nın uygulamaya koyduğu vilayet uygulamasına göre Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa, Zor sancağı ile yedi sancaktan teşkil edildi. Daha sonra Halep vilayeti, Halep, Maraş, Urfa olmak üzere üç sancaktan biri oldu ve yirmi dört kazadan oluştu ve şehir vilayet merkezi oldu (Akköz, 2017:257). 1876'da ise Halep vilayeti, Halep, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarından (Karal, 2011:157) 1893'te de Halep 13 kaza, 30 nahiye ve 1935 köyden oluştu (Samur, 1983:33). 1900'de ise Halep idaresi 21 kaza, 54 nahiye ve 3.476 köyden teşkil edildi. (Karpat, 2010:33) Yapılan bu düzenlemelerin amacı eyalet idaresini düzeltmek, gelirleri arttırmak ve sistemli bir yönetim oluşturmaktı. (Bayraktar, 2004:16-17).

III. XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar

Gerek ilk dönemlerde gerekse İslamîyet'in yayıldığı dönemlerde Suriye bölgesinde veba salgınları yaşandı ve birçok insan bu salgınlarda öldü. 639'da Suriye'de yaşanan Amevas ve Amvas vebasından 25.000 ile 30.000 civarında insan öldü. 822 ve 830'da da iki önemli veba salgını yaşandı. 1086'da ortaya çıkan veba salgını Suriye'yi de etkiledi ve bu salgın İran ve Bağdat'a kadar yayıldı. 1258-1260'ta Suriye genelindeki veba salgınında Halep'te her gün 1.200 kişi öldü. 1294-1296'da Mısır'daki Nil nehrinin kuruması vebaya neden oldu. 1303'te ise bu defa Suriye'de ortaya çıkan at vebasından birçok at telef oldu. 1326'daki vebada da birçok insan öldü (Kılıç, 2004:25-17). 1340'ta ki veba salgını Halep'i olumsuz etkiledi (Acar-Ergin 2012:4). Ancak 1348'de Halep'te ortaya çıkan veba salgını daha çok etkili oldu (Eldem-Masters, 2012:23). 1347-1349'daki veba salgınında Mısır ve Suriye nüfusunun 1/3 öldü. 1362-1363 veba salgınında Şam'da her gün 1.000 kişi öldü. 1371'den sonra veba salgını tekrar 1373-1376, 1380-1381'de de ortaya çıktı ve bu salgınlarda birçok insan öldü. 1385-1386'daki veba salgınında ise Halep'te her gün 1.000, 1393'teki veba salgınında da Suriye'de her gün 500 kişi öldü (Kılıç, 2004:28). 1492'de Arabistan, Suriye, Şam, Halep ve Mısırda ortaya çıkan veba salgını ise İstanbul'a kadar yayıldı ve bir ayda 56.000 kişi bu salgından öldü. Aynı dönemde ortaya çıkan veba salgınında ise Mısır, Arabistan ve Suriye'de günde 1.000 insan öldü (Özdemir, 2005:24).

Osmanlı döneminde de Halep'te XVI.-XIX. yüzyıllar da kentte isyanlar, depremler ve salgın hastalıklar yaşandı. Buda şehir nüfusunun büyük oranda azalmasına ve şehirde büyük yıkımlara neden oldu. Ancak bu olumsuzluklara rağmen Halep ticari ve sosyal gelişimini sürdürdü (Çalışkan, 2018:1). Şehirde Osmanlı egemenliği boyunca ağır ve hafif olmak üzere toplam 25 veba salgını yaşandı (Panzac, 2011:108). 1524, 1532 ve 1544-1555'teki veba salgınları kent nüfusunun azalmasına neden oldu (Çakar 2006:144) ve bu dönemde Halep nüfusu %24 oranında azaldı (Koltuk- Sağlamçubukcu, 2018:40). 1564'te ortaya çıkan veba salgını şehre ciddi zararlar verdi (White 2013:134). Bu salgın o kadar etkili oldu ki şehirdeki un kapanı dahi kapandı. Bu nedenle mültezim Hacı Mahmud kalan borcunu dahi alamadı (DVNSMHM.d..6/114). 1573-1574'te bu defa Halep'e bağlı Üzeyr sancağında ortaya çıkan salgından bir çok insan öldü (Kılıç, 2004:53). Halep'te XVI. yüzyılda 4, XVII. yüzyılda 5, XVIII. yüzyıl' da ise 10 tane veba salgını yaşandı (Marcus, 2013:336). Özellikle şehirde XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar ortaya çıkan veba salgınları bir çok insanın ölümüne yol açtı. 1669, 1685-1686 ve 1690-1691'de de şehirde yaşanan veba salgınları birçok ölümlere neden oldu (Panzac, 2011:4).

1700'ler'de şehirde veba salgını devam etti (DAB. İE. EV. 34/3950). 1706-1707'deki veba salgını Halep'te orta şiddetli oldu ve kentteki Büyük Camiden her gün 10-20 arası cenaze kaldırıldı (Panzac, 2011:171). 1720'den sonra Avrupa'da etkisini azaltan veba salgını, Mısır, Suriye ve Arabistan'da tekrar ortaya çıktı (Turna, 2011:8). 1720-1725 tarihleri arasındaki veba salgınında ise şehirde yaşayan bazı gayrimüslimler şehirden göç etti ve şehrin ekonomisi olumsuz etkilendi (Dağtekin, 2012:103). 1740-1750 tarihlerinde de şehirde ciddi hastalıklar yaşandı (White, 2013:264-365). Özellikle 1742'de kentte ortaya çıkan vebanın sorumluları Kürt dağından gelenler ve Kilis vilayetindeki Yahudiler gösterildi. 1743-1744'te Şam'da ortaya çıkan veba salgını o kadar şiddetli oldu ki İnsanlar ekmek fırınlarına saldırdı ve bu salgın Şam ve çevresinde 1745'e kadar etkisini devam ettirdi. 1755'te ise çocuklarda ve hatta yaşlılarda bile ortaya çıkan çiçek salgını, ardından da 1756-1757'de kızamık salgınları yaşandı. 1757-1758'de de Halep'te büyük bir kıtlık, 1758'de tifo hastalıkları, 1759'da deprem, 1760 ve 1762'de de tekrar veba salgını ortaya çıktı. Bu salgının ortaya çıkma nedeni ise Halep'e gelen kervanlar idi. Özellikle 1760-1762'de ki veba salgını Halep'in ve Şam'ın ekonomisine ve nüfusuna büyük zararlar verdi (Panzac, 2011:4-5, 1214, 44-45, 97). Bu nedenle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan salgın hastalıklar şehir nüfusunun %100 oranında azalmasına yol açtı (Elibol, 2007:147). 1761-1762'deki veba salgınında ise kentte 11.883 ile 18.170 arasında insan öldü ve kent nüfusu % 15-20 azaldı (Marcus, 2013:337). Öyle ki 1760 -1762 tarihleri arasında Halep ve

Suriye’de ki bu salgın etkisini 33 yıl devam ettirdi (Turna, 2011:14). 1782’deki şehirde ortaya çıkan kıtlık tekrar veba salgınına neden oldu. 1785’te Suriye’de ortaya çıkan veba şiddetli geçti. Bu salgın Suriye bölgesine Dimyat’tan yükleme yapan Venedik gemisi aracılığı ile yayıldı. 1786’da da devam eden bu salgında Halep’te Haziran başında 1.400 insan öldü. Aynı yılın Temmuz ayında şehirde vebadan çok sayıda ölüm oldu ve şehirde dört günde 14.000 kişi hayatını yitirdi (Panzac, 2011:32, 34-35). Bu salgın daha sonra buradan Antakya’ya kadar yayıldı (Tunahan Sarıköse, 2013:38). 1787’de de devam eden aşırı kuraklıktan dolayı Suriye bölgesindeki insanlar hayatta kalmak için yabani ot, keçiyoynuzu ve pamuk tohumu yemek zorunda kaldı. Ayrıca şehirde yiyecek fiyatları da artmasına yol açan kuraklıktan (Panzac, 2011:35) sonra veba salgınında Halep’te 3.000 Hıristiyan öldü (Marcus, 2013:337). Bu dönemde Halep’te bulunan Avrupalı bir doktor gün gün ölenleri kayıt altına aldı. Salgınlardan dolayı şehir nüfusu ise % 15 ile % 20 arasında azaldı (Özdemir, 2005:31).

XIX. yüzyılda ise dünya genelinde ortaya çıkan veba, tifo ve kolera gibi salgın hastalıklar çok etkili oldu (Karaköse, 2017:291). XIX. yüzyılın başlarında Halep’te 10.000’den fazla insan veba salgınından öldü (Mansel, 2017:61) .Bu yüzyılda kentteki veba salgını Mart aylarında başlayıp, Haziran ayında da geniş çaplı yayılarak, Eylül aylarında da sonlandı (Kılıç, 2004:65). 1802-1803’te ki veba salgınında Halep’teki Büyük Camiden her gün 20 cenaze kalktı (Panzac, 2011:171). 1807’deki salgınında da Hıristiyanlar evlerinden çıkmadığı için kentin sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilendi. Bunun üzerine Halep valisi evlerinden çıkmayanlara vergiler koydu. Ancak Hıristiyanlar bu vergileri ödeyerek evlerinde kalmaya devam etti (Marcus, 2013:339-340).

XIX. yüzyılın ilk otuz yılında 1802, 1807 veba salgını, (Marcus, 2013:336) 1810’da sıtma hastalığı, (Panzac, 2011:19) 1814-1815’te tekrar veba salgını yaşandı (Marcus, 2013:336). Özellikle 1813 ve daha sonraki yıllarda ortaya çıkan veba salgını İzmir, İstanbul’dan sonra Osmanlı geneline yayıldı. Osmanlı topraklarında bulunan Amerikalı Misyonerler Levi Parsons ve Pliny Fisk ortaya çıkan bu veba salgınlarının Müslümanlarca ilahi bir durum gibi karşılandığını, hatta Müslümanların vebadan ölenlerin elbiselerini giydiklerini, Avrupalıların ise salgınlar karşısında Müslümanlara göre daha ihtiyatlı davrandıkları için az kayıplar verdiklerini yazdı (Aksu, 2015:116-117). 1819’da ki veba salgını şehirde çok şiddetli oldu ve her gün yaklaşık 1.000 kişi öldü. Bu salgından Müslümanlardan günde 800-1.000, Hıristiyanlardan da 40-60, Yahudilerden ise 20 -30 kişi öldü (Panzac, 2011:171). Hastalıklar devam ederken 1822’de Halep’teki depremde de binlerce insan yaşamını yitirdi ve şehirde büyük yıkımlara neden oldu (Çalışkan, 2018:36). Ardından 1823’te

Dicle ve Fırat nehirleri boyunca kuzeye yayılan kolera salgını Halep'e de sıçradı (Ayar, 2005:17). 1824'tede sıtma hastalığı (Panzac, 2011:19) ardında da 1827'de veba salgını ve çeşitli salgın hastalıklar kenti olumsuz etkilemeye devam etti (Marcus, 2013:336) ve veba salgınında her gün 400 kişi öldü ve 25.000 kadar insan hayatını kaybetti. Buda kent nüfusunun %25 azalmasına neden oldu (Bayraktar, 2004:32-33). Bazı kaynaklar ise salgında 30.000 kişinin öldüğünü yazdı (Mansel, 2017:63). Fransız konsolosu da geniş çaplı yayılmasının nedeni olarak vebadan ölenlere aile bireylerinin doğrudan temas etmesini gösterdi (Panzac, 2011:91). 1829'da Halep'te çıkan salgın hastalıktan Osmanlı-Rus Savaşı için Halep'ten gönderilen 800 asker devletin gerekli tedbirleri almaması nedeni ile öldü. (Özcan, 2010:263). 1830'da bu defa Suriye bölgesinde kolera salgını görüldü ve bölgede çok etkili oldu. (Yeniacı, 2017:74) Ardından 1835'te Suriye ve civarında veba salgını (Sarıyıldız, 1994:334) ve tifüs hastalığı görüldü (Panzac, 2011:19). Osmanlı Devleti bunun üzerine bu salgın hastalıkları engellemek için 1838'de Meclis-i Tahafuz-ı ulâ ve Meclis-i Tahafuz-ı sani meclisleri kurdu. Bu nedenle Halep'te de 1842'de bir karantina meclisi kurularak, bir doktor, bir memur, bir tercüman ve 1 ser olmak üzere toplam 24 hizmetli şehre görevlendirildi (Bayraktar, 2004:33-34). 1845'te de Halep'e sürekli devam eden bir sağlık merkezi açıldı (Panzac, 2011:230). 1847'de Osmanlı genelindeki kolera salgınından Halep te etkilendi (Ayar, 2005:23).

16 Nisan 1848'deki Halep'te ortaya çıkan kolera salgınının şehrin kazalarına kadar yayılması üzerine şehirde karantina uygulaması başlatılarak, tabip ve eczacılar buraya görevlendirildi (DAB. MVL.24/21, MVL. 24/21_3). 10 Mayıs 1848'de Halep'te kolera salgınından 2 kişi öldü. Bunun üzerine nizamiye askerlerinin korunması ve her türlü tedbirin alınması istendi (DAB. I.DH. 171/9056_2). 10 Temmuz 1848'de Halep eyaletine bağlı Birecik tarafında kolera salgınının ortaya çıkması üzerine, kazada karantina uygulamasının başlatılması ve geçici olarak on iki gardiyan görevlendirilmesi merkezden istendi (DAB. C.SH. 10/ 490).

1865'te Arabistan bölgesinde kolera salgının ortaya çıkma nedeni bu defa da Singapur'dan gelen ve Cotchin limanına ve Arabistan yarımadasının güneyinde bulunan Mokhalla limanlarına uğrayan iki geminin Cidde'ye varmadan 1162 yolcunun ve tayfasından 143'ünün ölmesi ve bunların denize atılması idi. Tasviri Efkârın 8 Ağustos 1865'te yazdıklarına göre kolera salgını Şam bölgesinde görüldü. Yine Tasviri Efkârın 27 Aralık 1865 tarihli yazısında Halep'te koleradan 13.700 kişi öldü (Koloğlu, 2005:141-143). Bazı kaynaklar bu salgından Müslümanlardan 8.000, Hıristiyanlardan 800, Yahudilerden de 200

kişinin öldüğünü yazdı. Bunun üzerine 1865'te karantina uygulaması Halep'te devam etti (Ayar, 2005:23, 293) ve bölgede karpuz ve kavun satışı hastalığın yayılmasında etkili olduğu için yasaklandı (Koloğlu, 2005:140). Bu salgın daha sonra Halep, Hama, Şam ve Humus'tan Antakya ve Antep'e kadar yayıldı. Buradan da Adana, Payas, Tarsus ve Mersin'e sıçradı (Turhan Sarıköse, 2013:38). 1876 ve 1890'da da Halep'te veba ve kolera salgınları görüldü (Bayraktar, 2004:33). 1890'da ortaya çıkan kolera salgınının nedeni ise bu defa Avrupa'dan gelen ticaret gemileriydi. Bu salgın İstanbul'a oradan da İskenderun üzerinden Halep'e geçti ve kentte 246 kişi öldü (Karaköse, 2017:291).

1890'dan sonrada Osmanlı genelinde görülen sığır vebası salgınları Halep'te de görüldü ve bu salgınlar 1910'a kadar devam etti (Erk, 1963:233-234). 27 Şubat 1890'da ise 1889 Kasım ayında Halep Vilayeti'nde sığır vebası hastalığından telef olan hayvan sayısını içeren cetvel Karantina Tabipliği tarafından tanzim edilerek Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderildi (DAB. DH.MKT.1703/118). 24 Mart 1890'da Halep merkez hapishanesi'nde tifo hastalığı çıkınca buradaki mahkûmlar için iki hastane hazırlandı ve bu iki hastanenin muhafazası için mevcut jandarmaya ilave olarak kırk jandarma daha istihdam edildi (DAB. DH. MKT. 1710/ 79). 30 Mart 1890'da da Halep vilayetindeki hayvanlarda görülen hastalığın sığır vebası olduğu ve vilayet dâhilinde hayvanların yüzde sekseninin telef olduğu ve orada mülkiye baytarı olmadığı için hayvanların asıl sayısının bilinemediği bildirildi. Bunun üzerine hastalığın def edilmesine kadar Baytar Binbaşı Mustafa Efendi geçici olarak bölgeye görevlendirildi (DAB. DH. MKT. 1712/34). 1890 Nisanında ise Musul'dan yayılan kolera salgını, yaz başında daha kuzeyde ortaya çıktı. Ağustos ayında Hakkâri, Erbil, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Bağdat ve Basra'ya, Eylülde de Van, Halep, Urfa, Harran, Şam'a, Ekim sonunda da Erzincan ve diğer taraftan da Hama'ya kadar yayıldı (Ayar, 2005:27).

23 Ekim 1890'da ise Zor Mutasarrıflığından Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine iletilen telgrafta kolera salgınından Hama'da 1 musâb olduğu ve 1 kişinin öldüğü, Humus'ta ise 29 musâb olduğu ve 47 kişinin öldüğü, İdlib'te ise beş gün zarfında 5 kişinin öldüğü ve Suriye vilâyetlerinde kırk gündür hastalıktan eser görülmediği bildirildi (DAB. DH. MKT. 1783/64). 30 Ekim 1890'da ise Halep ve Suriye vilayetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderilen telgrafta, Halep'te 6, Halep ve Hama'da 42 kişinin öldüğü bildirildi. Hama'daki eczacının ölmesi üzerine burada bulunan askeri eczacının yeterli olmaması nedeni ile de merkezden dört tabip ile üç eczacının görevlendirilmesi ve masraflar içinde yirmi beş bin kuruş para istendi (DAB. DH. MKT. 1776/79).

2 Kasım 1890'da da Cuma günü saat 10.00'dan ertesi günü saat 10.00'a ona kadar Halep'te 2 kişi, Hama'da ise 39 kişinin öldüğü Suriye vilâyetlerinden alınan telgraf ile Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine bildirildi. (DAB DH. MKT.1777/74). 3 Kasım 1890'da yine Cumartesi günü saat 10:00'dan pazar günü 10:00'a kadar Halep'te koleradan 2 ve İdlîb'de 1, Cumartesi gününde Hama'da 21 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. DH.MKT.1777/115). 8 Kasım 1890'da Zor Mutasarrıflığından, Mabeyn-i Hümâyûn Başkıtâbet ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderilen telgrafla, Perşembe günü saat 10.00'dan ertesi günü saat 10.00'a kadar Halep'te 3, Hama'da ise 24 kişinin öldüğü ayrıca Humus 'ta 3 musâb olduğu bildirildi (DAB. DH. MKT. 1779/34). 11 Kasım 1890'da Halep ve Suriye vilâyetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn Başkıtâbet ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlesine gönderilen telgrafta, Pazar günü saat 10:00'dan ertesi günü saat 10:00'a kadar Halep'te 6, Halep Cısr-i Şugur'a tâbi dört köyde 41, ve Pazar gününde Hama'da 9, Humus'ta ise 25 musâb olduğu ve 22 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT.1780/34) yine 14 Kasım 1890'da 13 Kasım saat 10.00'dan 14 Kasım saat 10.00'a kadar koleradan Halep'te 2 kişinin öldüğü ve başka bir salgın olmadığı (DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1), 15 Kasım 1890'da 14 Kasım Cuma günü saat 10.00'dan bugün yani 15 Kasım saat 10.00'a kadar koleradan Halep'te 5 kişinin öldüğü (DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2). 18 Kasım 1890'da ise 17 Kasım saat 10.00'dan bugün yani 18 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te salgın olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3). 19 Kasım 1890'da 13-14 Kasım'da Hama'da salgından ölüm olmadığı, 13 Kasımda Humus'ta 8 musâb olduğu ve 15 kişinin öldüğü, 14 Kasım'da ise yine Hama'da 18 musâb olduğu ve 26 kişinin öldüğü, 14-16 Kasımda da Nefs-i Halep'te koleradan ölen olmadığı, İdlîb'de de iki gün içinde 10, 15 Kasımda ise 2 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT. 1786/4) Yine 19 Kasım 1890'da 18 Kasım Salı günü saat 10.00'dan bugün yani 19 Kasım saat 10.00'a kadar koleradan Halep'te ölüm olmadığı ancak 18 Kasımda İdlîb'de beş gün zarfında 5 kişinin öldüğü ve başka bir salgın olmadığı (DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4), 20 Kasım 1890'da ise 19 Kasım saat 10.00'dan bugün 20 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölümler ve başka bir hastalık (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_5) ve 21 Kasım 1890'da ise gün itibari ile Halep'te de koleradan ölüm olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK.UM. 19/105_6). 27 Kasım 1890'da da 26 Kasım saat 10.00'dan 27 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölen olmadığı, ancak İdlîb'te iki gün içinde 10 kişinin öldüğü ve başka hastalık görülmediği (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_7) 28 Kasım 1890'da da bugün itibari ile Halep'te koleradan ölüm olmadığı, ancak 1-12 Kasımda İdlîb'de 2 kişin öldüğü bildirildi (DAB. Y. PRK. UM. 19/105_8).

5 Aralık 1890'da Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, bugün itibari ile Halep'te koleradan ölüm olmadığı ancak İdlîb'de iki gün içinde 9 kişinin öldüğü ve başka bir hastalığın olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_13). 8 Aralık 1890'da Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, 7 Aralık saat 10.00'dan bugün 8 Aralık saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölenlerin olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_15). 9 Aralık 1890'da Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgraflarda, 8 Aralık saat 10.00'dan 9 Aralık saat 10.00'a kadar (DAB. Y. PRK. UM.19/105_16), 10 Aralık 1890'da da 9 Aralık saat 10.00'dan 10 Aralık saat 10.00'a kadar Halep'te koleradan ölüm olmadığı bildirildi (DAB. Y.PRK. UM. 19/105_17). 14 Aralık 1890'da Suriye vilayetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn-ı mülûkâne Başkitâbet'e giden telgrafta ve Sıhhiye Nezâret-i Celîlelerine verilen malumata göre 28 Kasım saat 10.00'dan 29 Kasım saat 10.00'a kadar Halep'te ölümler olmadığı ancak 1 Kasımda Halep'te ve Trablusşam 'da 22 musâb olduğu ve 13 kişinin öldüğü, Trablusşam iskelesinde de 1 musâb olduğu ve 2 kişinin öldüğü, 29-30 Kasım'da da Beyrut ve Humus 'ta ise koleradan ölümler olmadığı bildirildi (DAB. DH. MKT.1791/125). Ayrıca 1890'da cinsellik yolu ile bulaşan Frengi hastalığı da Osmanlı'nın diğer kentlerinde olduğu gibi Halep'te de görüldü ve merkez bu hastalık için çeşitli önlemler aldı (Özlu, Tiryaki, 2019:1156).

1891'de de şehirde salgın hastalıklar devam etti. Osmanlı bunun üzerine önlem olarak 24 Mart 1891'de tekrar kolera salgınının yaşanmaması için şehrin temizliğinde harcanmak üzere koyun ve keçilerden alınan vergileri arttırdı. Belediye gelirlerinden bazıları da buraya aktarıldı (BOA. Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:157). 3 Temmuz 1891'de Halep Merkez'de 3 kişide kolera görüldüğü ve bunlardan 2'sinin öldüğü bildirildi. Bunun üzerine hastalığın yayılmasının önlenmesi için de gerekli tedbirlerin alınması istendi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_1). 12-20 Temmuz 1891'de ise Halep Merkez'de 170 kişide kolera salgını görüldü. Bunlardan 73 kişi öldü. Bu salgında nizamiye askerlerinden bir yüzbaşı ve bir mülazım-ı evvel ve bir çavuş da öldü. Bunun haricinde de kışlada, hastanede ve karakollarda her hangi bir hastalık görülmediği bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_2). 20 Temmuz 1891'de Halep'te kolera hastalığının devam etmesi ve aşırı derecede havaların sıcak olması nedeni ile Sıhhiye Heyeti'nin verdiği rapor gereği Askeri Mektebin 20 Temmuz 1891 tarihinden itibaren tatil edildiği bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_5). 21 Temmuz 1891'de ise Halep Merkez'de 9, Mekke'de ise 18 kişinin hastalığa yakalandığı ve bunlardan 10 kişinin vefat ettiği (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_3), 22 Temmuz 1891'de de şehirde salgından 22 kişinin öldüğü

İstanbul'a bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32). 16-22 Temmuz 1891'de ise şehirdeki salgın nedeni ile 424 musab'ın olduğu ve bunlardan 186 kişinin öldüğü ve ayrıca Osmanlı askerlerinden 4 kişinin de öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. DH. 4/33).

22-24 Temmuz 1891'de ise Halep'te 37 kişinin öldüğü, Mekke'de de 29 askerde kolera salgınına rastlandığı ve bunlardan 13 askerin öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_4). 28-29 Temmuz 1891'de de Halep'te koleradan 51 kişinin ve askerlerden de 2 kişinin öldüğü ve Mekke'de daha önce hasta olanlardan 2 askerin de öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_6). 28-31 Temmuz 1891'de ise İdlip'de koleradan 73 kişinin öldü ve süvari eczacısı da koleraya yakalandı. Bunun üzerine Girit Vapuru ile Selanik'e 85 ve Dedeagaç'a ise 13 asker hava değişimi için gönderildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_7). 28 Temmuz – 2 Ağustos 1891'de de Halep Merkezde 424 kişide kolera salgını görüldü. Bunlardan da 86'sı öldü. Ayrıca süvari alayı eczacısı da dâhil olmak üzere 13 askere de bu salgın bulaştığından 14 askerinde öldüğü merkeze bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8).

3 Ağustos 1891'de de Halep'te 22 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8). 15 Ağustos 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden alınan ve Mabeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülûkâne Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre Halep'te koleradan 7 kişinin öldüğü ve bunun dışında başka bulaşıcı hastalık görülmediği (DAB. Y.PRK. DH. 4/42_8) yine 19 Ağustos 1891'de Halep'de koleradan 9, Bab kasabasında 3 ve Nadif köyünde 2 ve Cısr'e tâbi Beşhun'da 3, Keniset'te 3 ve Nübbül köylerinde 3 ve bir hafta zarfında İdlip'e tâbi Ruc Ovasında mukim Ardan Aşiretinden 7 kişinin öldüğü ve Halep ve dahilinde bunun dışında bir vukuat olmadığı (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_7), 27 Ağustos 1891'de ise Mekke'de koleradan 1, Halep'te de 2 ve Cısr merkezde de 2 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_6). 30 Ağustos 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre de Kahire'de kolera salgınından ölüm olmadığı, Halep'te 9, Cebel Mahallesi'nde 2, Cısr'de 7 ve Beriha'da üç günde 11 kişinin öldüğü ve bunun dışında da başka bir hastalığın ve vukuatın olmadığı bildirildi (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_2).

1 Eylül 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre, Halep'te koleradan 18, Cısr ve köylerinde ise 31 kişinin bu salgından öldüğü, bunun dışında da vilâyet genelinde bir vukuat olmadığı ayrıca başka bir bulaşıcı hastalık görülmediği (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_3), 2 Eylül 1891'de Halep'te koleradan 4, Cısr'de 8 ve Cısr'e tabi iki köyde 2, Eriha'da 2, Telkaral'da 14 kişinin öldüğü, yine aynı

tarhli Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Dâhiliye Nazırlığı'ndan Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre, Halep'te koleradan 5 kişinin öldüğü, vilayet genelinde ise başka bir vukuat olmadığı ve başka bulaşıcı hastalık görülmediği bildirildi (DAB. Y. PRK. DH. 4/42_2). 5 Eylül 1891'de Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, Halep'te koleradan 7 kişinin öldüğü (DAB. Y.PRK. UM. 22/105_1). 6 Eylül 1891'de Halep'te koleradan 4, Cısr'de 17, Cısr'e tâbi Hanuriye köyünde 1, Zabarya köyünde 2, Eşref köyünde ise 1 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. DH. MKT. 1866/ 29). 7 Eylül 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, Halep'te koleradan 9 kişinin öldüğü bildirilerek (DAB. DH. MKT. 1865/ 79) ve Halep'te ki kolera hastalığından meydana gelen ölümlere dair Halep Vilayetinden merkeze bilgi verilmeye devam edildi (DAB. Y.A.HUS. 251/8_1). Bu tarihte Mamuretü'l-aziz vilâyetlerinden, Mabeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine verilen malumata göre vilayet genelinde bir vukuat olmadığı ve başka bir bulaşıcı hastalık görülmediği (DAB. Y.A.HUS. 251/ 8_2) 8 Eylül 1891'de ise Halep'te koleradan 3, İdlib'de ise 1 kişinin öldüğü bildirildi (DAB. DH. MKT. 1865/ 97).

10 Eylül 1891'de Mamuretü'l-aziz vilâyetinden, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine gönderilen telgrafa göre, Halep'te koleradan 5, Cısr'de 12, Kastun köyünde de 2 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT. 1866/ 60), 13 Eylül 1891'de, Halep'te koleradan 13 (DAB. DH. MKT. 1867/ 4), 14 Eylül 1891'de de 3 kişinin öldüğü, Halep vilayeti genelinde de bir gündür vukuat olmadığı (DAB. DH. MKT. 1867/51), 15 Eylül 1891'de de Halep'te salgından ölüm olmadığı bildirildi (DAB. DH. MKT. 1867/ 63). 16 Eylül 1891'de yine Mamuretü'l-aziz vilâyetinden, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine giden telgrafta, Halep'te koleradan 4, Cısr'de ise 9 kişinin öldüğü (DAB. DH. MKT. 1868/60). 17 Eylül 1891'de Halep'te koleradan 4 kişinin öldüğü ve Halep vilayeti genelinde asayişin devam ettiği bildirildi (DAB. DH. MKT. 1868/65).

12 Ekim 1891'de ise Şam'da ortaya çıkan kolera salgınının yayılmasının önlenmesi için oluşturulan kordon masrafı için toplanan vergiler yeter ise yeni yapılan hastane ve masrafı için şimdilik elli bin kuruş harcanması uygun görüldü (DAB. İ.DH.1249/97885).

16 Kasım 1891'de Halep ve Şam'da tekrar kolera hastalığı ortaya çıktı. Salgının Beyrut Vilayeti'ne yayılmasını engellemek için Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının kaldırdığı karantinanın devam etmesi kararlaştırıldı (BOA. Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:359). 12 Temmuz 1892'de ise Halep'in Abrac Mahallesi'nde Mehmet isminde biri sıtmadan sekiz gün yattıktan sonra kusma ve ishalden vefat etti. Yapılan muayenede

vücutundaki soğuklukla elindeki morluğun sıtmadan değil de koleradan olduğu merkeze bildirildi (DAB. DH. MKT.1970/66).

1893'te ortaya çıkan kolera salgını Halep, Şam ve Beyrut'u ve Güneydoğu Anadolu'yu etkisi altına aldı (Özdemir 2005:36). 27 Mayıs 1893'te de Halep hastanesi doktorlarından Binbaşı Cemal Efendi Şam'da ortaya çıkan kolera salgını için görevlendirildi. Doktor Şam'daki mahallerdeki hastaların tedavisinde gösterdiği başarıya karşılık daha sonra Mecidi Nişanı ile ödüllendirildi (DAB. DH. MKT.1996/49). 25 Ekim 1894'te Halep'te kolera salgını ile mücadele esnasında temizlik masraflarının karşılanması için üç sene müddetle her bir koyun kesimi için alınan 20 para kesimi vergisi, 60 paraya çıkartıldı. Bu vergi hastalık def edildikten sonra da umumi sıhhatin muhafazası için devam ettirilmesi istendi (DAB. DH. MKT. 304/59_1).

1895'in başlarında Antalya ve İstanbul'daki kolera salgını havaların ısınmasıyla birlikte Adana ve civarına oradan da Halep'e kadar yayıldı (Ayar, 2005:110). Bu salgın bu defa Tarsus menşeli idi (Uğuz, 2012:443). Osmanlı bunun üzerine önlem olarak Beyrut, Adana, Halep ve Suriye vilayetleri için Müfettiş Şerafettin Efendi ve üç doktor, bir temizlikçi memuru görevlendirildi (Ayar, 2005:110). Bu kişi daha sonra Halep'e bir gezi planladı. Ayrıca Başmüfettiş Bonkowski Paşa Adana, Konya, Sivas, Ankara ve Halep vilâyetlerinde, hastalığın sirayetini önlemek amacıyla hudutların takviye edilmesini, özellikle de salgın bölgesinden gelenlerin kontrol edilmesini istedi (Uğuz, 2012:439, 441). Osmanlı bu salgınlarda 1354'te Halep'te Memlüklü Emir Seyfeddin el-Kamilî döneminde yapılan hastaneyi 1885 yılına kadar kullandı. Ayrıca buna ek olarak şehirde iki hastane daha yaptırıldı. Halep Ramazaniye Merkez Askeri hastanesi de 1850'de açıldı. 1883'te ise şehirde ki Hamidiye Gureba hastanesi Halep kalesi civarında yaptırılmaya başlandı. Ancak inşaatın yapımı ara ara durduğu için hastane inşaatı 1897'de tamamlandı (Çalışkan, 2018:39).

1898'de de Halep ve civarında sığır vebası görüldü (Erk, 1963:221-237). Osmanlı bulaşıcı hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmeleri için ve salgının yayılmasını engellemek için tahaffuzahaneler oluşturdu. Bu sayede Diyarbakır'daki koleranın hem vilayet içinde hem de Musul ve Halep vilayetlerine yayılması engellenmeye çalışıldı (Bozan, 2015:226-227).

22 Mayıs 1901'de Halep Merkez hapisanesinde tifo salgınından dört ayda 41 kişi öldü. Bu hastalık daha sonra kent merkezine yayıldı. Şehirde ortaya çıkmasının nedeni ise kirli suların içilmesi idi (DAB. BEO. 1663/124719_2).

Bunun üzerine merkez 30 Mayıs 1901'de Halep valiliğinden acilen gerekli tedbirlerin alınmasını istedi (DAB. BEO. 1663/124719_1). 19 Temmuz 1901'de Halep vilayetinde bazı kaza ve köylerde ortaya çıkan sıtma hastalığının tedavisi için tabip olmadığından sıhhiye müfettişinin tabip olarak gönderildiği ve kendisine harcırah verilmediği gibi hazırladığı raporlara da ehemmiyet verilmediği ve sıhhiye müfettişinin tabip gibi sağa sola gönderilmesinin de uygun olmamasından Mekteb-i Tıbbiye mezunu bir tabibin buraya gönderilmesi istendi (DAB. DH. MKT.2513/142). 1902-1903 veba salgınında ise Suriye'de en az 4.700 kişi öldü ve bunların çoğu Kudüs Mutasarrıflığından idi. Salgın kışın Suriye'de son buldu fakat daha sonra Mart 1903'te Şam'da yeniden ortaya çıktı ve Suriye vilayeti geneline yayıldı ve 5.483 kişi öldü. 7.823 kişi de hastalandı (Kırışman, 2011:153). 12 Haziran 1903'te de Suriye vilayeti genelindeki kolera salgını için Mirlivâ Bonkofski Paşa ile Sıhhiye Müfettişi Kasım İzzeddin Efendi'nin başkanlığında bir tabipler komisyonu oluşturuldu. Ancak bu komisyonda anlaşmazlık çıkması üzerine yeni bir sağlık heyetinin gönderilmesi istendi (BOA. Osmanlı Belgelerinde Suriye, 2013:372). 1906'da bu defa Halep vilayet baytarlığından bildirildiğine göre Cisrişugur kazasındaki ahali zamanında haber vermediğinden sığır salgınından 1.293 baş hayvan öldü (Ak, 2016:221). Bu salgın 1910'da tekrar Halep'te ortaya çıktı. Bu salgında da Osmanlı genelinde 22.101 büyük baş hayvan telef oldu (Erk, 1963:230, 233).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan itibaren salgın hastalıklar görüldü. Hastalıklar içinde en fazla insan ölümüne neden olan veba, kolera, tifo, sıtma ve kızamık gibi hastalıklar idi. İnsanlarda görülen salgın hastalıkların yanı sıra birçok hayvanın telef olmasına yol açan sığır vebası da Halep'te görüldü. Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde olduğu gibi Halep ve civarında da birçok insanın ölmesine ve birçok hayvanında telef olmasına neden oldu. Osmanlı Devleti vilayet genelinde bu salgınlara karşı çeşitli önlemler aldı. Tahaffuzhaneler ve karantina meclisleri oluşturuldu. Hasta olanlar karantina altına alındı. Vilayet geneline müfettişler, doktorlar ve eczacılar görevlendirildi. Bu hastalıklarda 1354'te Halep'te Memlûklü Emir Seyfeddin el-Kamilî döneminde yapılan hastanede 1885 yılına kadar tedavi edildi. Ayrıca buna ek olarak şehirde iki hastane daha yaptırıldı. Halep Ramazaniye Merkez Askeri hastanesi de 1850'de açıldı. 1883'te ise şehirde ki Hamidiye Gureba hastanesi Halep kalesi civarında yaptırılmaya başlandı. Ancak inşaatın yapımı ara ara durduğu için hastane inşaatı 1897'de tamamlandı. Askerlerin ve mahkûmlarında bu salgına maruz kalmaması için gerekli tedbirler alındı. Askerlerin bazıları hava değişimine gönderilirken, mahkûmlarda farklı yerlere tahliye edildi. Sığır

vebasına karşı da bölgeye veteriner görevlendirildi. Şehrin temizliğine önem verildi ve bazı vergilendirilmeler getirilerek şehirde hatalıkların yayılmasında önemli görülen bazı meyvelerin satımı da yasaklandı. Ancak alınan bu önlemlere rağmen Halep ve civarında Osmanlı hâkimiyeti öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de salgın hastalıklardan birçok insan öldü ve bazı hayvanlarda sığır vebasası nedeni ile telef oldu.

Halep ve civarında ki bu ölümler kayıt altına alındı. Kayıtlara göre 639-1787 tarihleri arasında Halep ve civarında veba ve koleradan 159.970, 1800-1891'de de Halep merkez ve çevresinde veba ve koleradan 70.167 kişi öldü. Bu ölümler gün gün merkeze telgrafla bildirildi. Aşağıdaki tablolarda Halep ve civarında salgın hastalıklardan ölenler gösterildi.

Tablo 1. VII- XVIII. Yüzyılda Suriye genelinde veba ve Koleradan ölenlerin sayıları

Tarih	Suriye Geneli	Halep	Şam	Toplam
639	25-30.000			25-30.000
1258-1260		1.200		1.200
1362-1363			12.000	12.000
1385-1386		12.000		12.000
1393	6.000			6.000
1492	56.000			56.000
1706-1707		3.600-7.200		3.600-7.200
1761-1762		11.883-18.170		11.883-18.170
1786		15.400		15.400
1787		3.000		3.000
Toplam	92.000	55.970	12.000	159.970

Tablo 2. XIX. Yüzyılda Halep merkez ve çevresinde veba ve koleradan ölenlerin sayıları

Tarih	Halep	Hama	Humus	İdlib	Bab	Cisr-i Şugur	Şam	Mekke	Toplam
1800	10.000								10.000
1802-4803	7.200								7.200
1819	12.000								12.000
1827	25.000								25.000
1829	800								800
1865	13.700								13.700
1890	246								246
23 Ekim 1890		1	47	5					53
30Ekim 1890	6	42							48
2 Kasım 1890	2	39							41
3 Kasım 1890	2	21		1					24
8 Kasım 1890	3	24							27
11 Kasım 1890	6	9	22			41			78
14 Kasım 1890	2								2
15 Kasım 1890	5								5
18 Kasım 1890				5					5
19 Kasım 1890		26	15	17					58
27 Kasım 1890				10					10

Adem Çalışkan, Ahmet Eyicil, XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar

28 Kasım 1890				2					2
5 Aralık 1890				9					9
14 Aralık 1890							13		13
3 Temmuz 1891	2								2
20 Temmuz 1891	73								73
21 Temmuz 1891	9						10		19
22 Temmuz 1891	208								208
24 Temmuz 1891	37						13		50
29 Temmuz 1891	53						2		55
31 Temmuz 1891				73					73
2 Ağustos 1891	100								100
3 Ağustos 1891	22								22
15 Ağustos 1891	7								7
19 Ağustos 1891	9			7	3	11			30
27 Ağustos 1891	2					2		1	3
30 Ağustos 1891	11					11			22
1 Eylül 1891	18					31			48
2 Eylül 1891	7					26			33
5 Eylül 1891	7								7
6 Eylül 1891	4					21			25
7 Eylül 1891	9								9

8 Eylül 1891	3			1					3
10 Eylül 1891	5					14			19
13 Eylül 1891	13								13
14 Eylül 1891	3								3
16 Eylül 1891	4					9			13
12 Temmuz 1892	1								1
17 Eylül 1891	4								4
Toplam	69.583	162	84	130	3	166	13	26	70.167

KAYNAKLAR

Devlet Arşivleri Başkanlığı

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Divanı Hümayun Mühimme Defteri 6 Numaralı

DAB. DVNSMHH.d..6/114, 29.01.972

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cevdet Sıhhiye Evrakı

DAB, C.SH. 10/ 490, 8 Şaban [12]64

Devlet Arşivleri Başkanlığı, İbnül-emin Tasnifi Belgeleri

DAB. İE.EV. 34/3950, H. 08.07.1112

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Meclis-i Vâlâ

DAB. MVL.24/21, 24/21_1, Fî 12 Ca. Sene [12]64, MVL. 24/21_3. Fî 27 Ca. Sene [12]64

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı:

DAB. DH. MKT. 1776/79, 16 Ra. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1783/64, 9 Ra. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1710/ 79, 2 Şaban [1]307, DAB DH. MKT. 1777/74. 16 Ra. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1703/ 118, 7 Receb [1]307, DAB. DH. MKT. 1712/34, 8 Şaban [1]307.DAB. DH. MKT.1777/115, 20 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1780/34, 28 Ra. Sene [1]308. DAB. DH. MKT. 1786/4, 16 R. Sene [1]308, DAB. DH.

MKT. 1779/34, 25 Ra. Sene [1]308. DAB. DH. MKT.1777/115, 20 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1780/34, 28 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1866/ 60, 5 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 1786/4, 16 R. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1779/34, 25 Ra. Sene [1]308., DAB. DH. MKT.1791/125, 2 Ca. Sene [1]308.DAB. DH. MKT.1777/115, 20 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1780/34, 28 Ra. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1786/4, 16 R. Sene [1]308, DAB. DH. MKT. 1779/34, 25 Ra. Sene [1]308. DAB. DH. MKT.1791/125, 2 Ca. Sene [1]308.DAB. DH. MKT. 1865/ 42, 1 Safer [1]309. DAB. DH. MKT. 1866/ 29, 4 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 1867/51, 9 S. Sene [1]309.DAB. DH. MKT. 1865/ 79, 2 Safer [1]309.DAB. DH. MKT. 1867/ 4, 8 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 1868/65, 12 S. Sene [1]309. DAB. DH. MKT. 1868/60, 11 Safer [1]309, DAB. DH. MKT. 304/59_1, Fî 24 Rebi'ü'l-ahir sene [1]312, DAB, DH. MKT.1996/49, fî 11 Zi'l-ka'de sene [1]310, 27 Mayıs 1893, DAB. DH. MKT. 1868/65, 12 S. Sene [1]309. DAB. DH. MKT. 1867/ 63, 10 S. Sene [1]309. DAB. DH. MKT. 1868/60, 11 Safer [1]309. DAB. DH. MKT. 304/59_1, Fî 24 Rebi'ü'l-ahir sene [1]312, DAB, DH. MKT.1996/49, fî 11 Zi'l-ka'de sene [1]310, DAB. DH. MKT. 1867/ 63, 10 S. Sene [1]309, DAB. DH. MKT. 1865/ 97, 3 Safer [1]309. DAB. DH. MKT.1970/66, 16 Zi'l-hicce sene [1]309, DAB. DH. MKT.2513/142, 2 Rebi'ü'l-âhir sene [1]319

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Umum Vilayetler Tahrirâtı

DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4, Fî 7 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1, Fî 2 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2, Fî 3 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3, Fî 6 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4, Fî 7 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1, Fî 2 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2, Fî 3 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3, Fî 6 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_5, Fî 8 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_6, Fî 9 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM. 19/105_8, Fî 16 Teşrin-i Sâni sene [1]306. DAB. Y.PRK. UM. 19/105_13, Fî 23 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_15, Fî 26 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM.19/105_16, Fî 27 Teşrin-i Sâni sene [1]306. DAB. Y.PRK. UM. 19/105_17, Fî 28 Teşrin-i Sâni sene [1]306 DAB. Y.PRK. UM. 19/105_7, Fî 15 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y. PRK. UM. 19/105_4, Fî 7 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19.105_1, Fî 2 Teşrin-i Sâni sene [1]306. DAB. Y. PRK. UM. 19/105_2, Fî 3 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_3, Fî 6 Teşrin-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_5, Fî 8 Teşrin-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_6, Fî 9 Teşrin-i Sâni sene [1]306,

DAB. Y. PRK. UM. 19/105_8, Fî 16 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_13, Fî 23 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM. 19/105_15, Fî 26 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y. PRK. UM.19/105_16, Fî 27 Teşrîn-i Sâni sene [1]306.DAB. Y.PRK. UM. 19/105_17, Fî 28 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 19/105_7, Fî 15 Teşrîn-i Sâni sene [1]306, DAB. Y.PRK. UM. 22/105_1, Fî 24 Ağustos sene [1]307.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yıldız Perakende Askeri Evrakı

DAB. Y.PRK. ASK.74/32_1, Fî 27 Zi'l-ka'de sene [1]308, DAB. Y.PRK.ASK.74/32_2, Fî 16 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_6, Fî 24 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK.ASK.74/32_3, Fî 17 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK. 74/32, 15 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_4, Fî 20 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_5, Fî 20 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_7, Fî 27 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8, Fî Selh-i Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. ASK.74/32_8, Fî Selh-i Zi'l-hicce sene [1]308.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Dâhiliye Nezareti Maruzatı

DAB. Y. PRK. DH. 4/42_7, Fî 13 Muharrem sene 1309, DAB. Y.PRK. DH. 4/33, 9 Zi'l-hicce sene [1]308, DAB. Y.PRK. DH. 4/42_6, Fî 21 Muharrem 1309, DAB. Y.PRK. DH.4/42_2, Fî 24 Muharrem 1309, DAB. Y.PRK. DH. 4/42_3, Fî 26 Muharrem 1309, DAB. Y.PRK. DH. 4/42_8, Fî 12 Muharrem 1309, DAB. Y. PRK. DH. 4/42_2, Fî 27 Muharrem 1309.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Sadaret Hususî Maruzat Evrakı

DAB. Y.A.HUS. 251/8_1, Fî 2 Safer sene [1]309, DAB. Y.A.HUS. 251/ 8_2, Fî 2 Safer 1309

Devlet Arşivleri Başkanlığı, İrade Dâhiliye Evrakı

DAB. İ.DH.1249/97885, Fî 8 Rebi'ü'l-Evvel sene [1]309, DAB. İ.DH.1249/97885, Fî 8 Rebi'ü'l Evvel sene [1]309, DAB. I.DH. 171/9056_2, Fî 6 Ca. Sene [12]64.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Babı-ı Ali Evrak Odası

DAB. BEO. 1663/124719_2, Fî 4 Safer sene [1]319, DAB, BEO. 1663/124719_1, 17 Mayıs [1]317.

Diğer Kaynaklar

- ACAR, Abdurrahman, ERGİN, M. Mesut (1951), “Halep’te Memlúklü Dönemine Ait Medrese Vakıfları” *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakóltesi Dergisi*, C.VIII, Sy.34, ss.479-518.
- AK, Mehmet (Bahar 2011) “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, Sy.17.
- AK, Mehmet (Bahar2016)“Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)” *OTAM* 39, ss.215-240.
- AKKÖZ, Hakan (2017), “XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Journal of History and Future*, April, Volume 3, Issue 1.
- AKSU, Ayşe(2015), *Osmanlı’da İki Amerikalı Misyoner, Levi Parsons Ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları (1819-1825)*, İstanbul.
- AKYAY, Necmeddin (Nisan 1974), “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar” *Mikrobiyoloji Bülteni*, Ankara Mikrobiyoloji Derneği, Ankara.
- ALAA, Alnhayer (2017), *6 Numaralı Halep şer’iyye Sicili’nin (Sayfa 201-280), Tercüme Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kilis.
- ATAR, Zafer 2016, “İzmit Ve Çevresinde Kolera Salgını 1894” *Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Ankara.
- AYAR, Mesut (2005), *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892 – 1895)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (2010), *397 Numaralı Halep Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (943 / 1536) I, Dizin ve Transkripsiyon*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:109, Ankara.
- BATĐI, Özlem, (2017) “Seyahatnamelerde Osmanlı İnsanın Hastalıkları Ve Tedavi Yöntemleri”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C.4, Sy.8.
- BAYRAKTAR, Hilmi (2004), *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti’nin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:8, Tarih şubesi Yayınları, Elazığ
- BERNARD, Lewis (2006), *Orta Doğu İki Bin yıllık Ortadoğu Tarihi*, Çev: Selen Y. Kölay, 3. Baskı, Ankara.

- BOZAN, Oktay (Ekim 2015), “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını Ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sy.218.
- BROWN, L.Car (2003), *İmparatorluk Mirası Balkanlar’da Ve Orta Doğu’da Osmanlı Damgası*, Çev: Gül Çağalı Güven, İletişim yayınları, İstanbul.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, “Halep”, C.10.
- ÇAKAR, Enver (1992), *H.931 (M.1524-1525) Tarihli Ve 125 Numaralı Halep İcmal Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- ÇAKAR, Enver (1998), *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- ÇAKAR, Enver (2006), *17.Yüzyılda Halep Eyaleti Ve Türkmenleri*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:13, Tarih Şubesi Yayınları No:11, Elazığ.
- ÇALIŞKAN, Adem (2018), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Halep Ermenileri (1800-1850)*, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş.
- DAĞTEKİN, Tuba (2012), *Halep Vilayeti Evamir-İ Sultaniye Defteri (H.1133-1138/M.1720-1725) Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, (1971), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, M.1258-1512, H. 656-918*, C.1, Türkiye Yayın Evi, İstanbul.
- DURMUŞ, Efe (2014), *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2014.
- EDHEM, Eldem, GOFFMAN, Dainel,, MASTERS, Bruce (2012), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, İzmir Ve İstanbul*, Çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş bankası Kültür yayınları, İstanbul 2012.
- ELİBOL, Elibol Numan (2007), "Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi Ve Demeografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.12, Sy.2.
- ERCAN, Yavuz, “Yavuz Sultan Selim Dönemi”, *Genel Türk Tarihi*, C.5, Ankara.
- ERK, Nihal Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları Ve 1920’ye Kadar Memleketimizdeki Durumu” *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.4, Sy3, Ankara.

- GABOR, Agoston, MASTERS, Buruce (2009), *Encyclopedia Of The Ottoman Empire*, Facts On File, inc, New York.
- GERALD, Maclean (2006), *Doğuya Yolculuğun Yükselişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz Konukları (1580-1720)*, Çev: Dilek Şendil, YKY, İstanbul.
- GÜL, Abdülkadir (2009), "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek Ve Kızamık)" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sy.41, Erzurum.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2006)*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu ve Dizini 1. Kitap, Haz. Robert, Dankoff, Seyit Ali, Kahraman, Yücel, Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1.
- HATHAWAY, Jane (2016), *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çev: Gül Çağalı GÜVEN, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- İbn-Haldun, Mukaddime 1*, Haz: Süleyman Uludağ (2014), Dergah Yayınları, Ankara.
- İSHAKOĞLU, Ömer (2012), *Suriye Tarihi Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi Ve Kültürel Hayat (1800-1918)*, İstanbul.
- İVANOV, Nikolay(2013), *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi 1516-1574*, Çev: İlyas Kemaloğlu-Rakhat Abdieva, TTK, Ankara.
- KARAKÖSE, Hasan, (1996), *1876-1918 Yılları Arası Ortadoğu Ve Halep, Basılmamış Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- KARAKÖSE, Hasan, Halep'te Sosyal, Ekonomik Ve Kültürel Durum (1876-1918 Yılları Arası" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 51, Ağustos 2017.
- KARAL, Enver Ziya (1988), *Selim III'ün Hat-Tı Hümayunları Nizam-ı Cedit 1789-1807*, TTK, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (2011), *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri*, C.VI, TTK, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (2011), *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri*, C.VII, TTK, Ankara.
- KARASU, Demet (2011) *1839-1850 Tarihli ve 8 Numaralı Halep Ahkâm Defterinin (S.1-100) Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis.
- KARPAT, H. Kemal (2010), *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul.

- KARPAT, Kemal H (2014), *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfusu*, Çev: Ceren Elitez, İstanbul.
- KILIÇ, Orhan (2004), *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırma Merkezi yayınları: 6, Elazığ.
- KIRIŞMAN, Mustafa, (Güz 2011), “Kolera Ve Çanakkale Boğazı”, *ÇTTAD*, XI/23, ss.151-155
- KOLOĞLU, Orhan (2005), “Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı Ve Mirza Malkom Han”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C.6, Sy.2.
- KOLTUK, Nuran, SAĞLAMÇUBUKCU S.Atilla, vd (2018), *Osmanlı Belgelerinde Halep*, Ed:M.Taner, Koltuk, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, No: 25, İstanbul.
- LÜLECİ, Abdullah (2014), “Mütareke Döneminde İstanbul'da Ermeniler Arasında Görülen Salgın Hastalıklar (1918-1922)”, *History Studies*, Volume:65, Issue 4, July.
- MANSEL, Philip (2017), *Halep Suriye'nin Muhteşem Tüccar Şehrinin Yükseliş Ve Düşüşü*, Çev: Nigâr Alemdar, İstanbul.
- MARCUS, Abraham (2013), *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri Halep*, Çev: Mehmet Emin Baş, Küre Yayınları, İstanbul.
- MASTERS, Bruce, Halep/Osmanlılar Dönemi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul, ss244-247
- Metropolitian Paul, *Ecumenizim in Aleppo*, 2007.
- ORTAYLI, İlber (2016), *Osmanlı'ya Bakmak Osmanlı Çağdaşlaşması*, İstanbul.
- ÖNEY, Celal (2016), *19. Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan Ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı, Şanlıurfa.
- ÖZCAN, Tuğrul(2010), “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları”, *History Studies*, Volume 2/3.
- ÖZDEMİR, Hikmet, (2005), *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, TTK, Ankara.
- ÖZKAYA, Yücel (2010), *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul.
- ÖZLÜ, Zeynel, TİRYAKİ, Kerim, *Osmanlıda Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular*, Ed.Tural MEHMETOĞLU, Zhuldyz SAKHI, Zeugma II. Uluslar Arası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019, Gaziantep, Tam Metin Kitabı, 2019, Cilt 2.

- ÖZLÜ, Zeynel (2014), “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Hazırlanan İki Risale, Vebâ-Yı Bakarî Ve Zâtülcenb”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23.
- ÖZLÜ, Zeynel- TİRYAKİ, Kerim, EMİNOĞLU, M. Ali (2019), *Türk- Alman Tıbbi İlişkilerine Bir Örnek: Almanya Tübingen Dar’ül-Fünûnu Serîriyât Muâvini Doktor Med Demir Ali’ye Göre Frengi Hastalığı, Tedavisi Ve Korunma Yöntemleri*, Ed.Tural MEHMETOĞLU, Zhuldyz SAKHI” Zeugma II. Uluslar Arası Multidisipliner alışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019, Gaziantep, Tam Metin Kitabı, Cilt 2.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1997), “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, *Ankara Üniversitesi, OTAM*, Sy.8.
- RAYMOND, Andre (2017), *Şehir hayatı ve Ortadoğu Şehirleri Geleneksel Arap Şehri*, Ed: Youssef M, Choueiri, Çev: Fethi Aytuna), Orta Doğu Tarihi Din, Siyasi, Kültürel Ve Ekonomik Perspektiften, İstanbul.
- SAM, White, (2013), *Osmanlı’da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, Çev: Nurettin Hüseyini, İstanbul.
- SAMUR, İbrahim (1995), *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 86, Kayseri.
- SAMUR, Sabahattin (1983), *Suriye Vilayetinin İdari Ve Sosyal Yapısı 1840-1908*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- SARIYILDIZ, Gülden (1994) “Karantina meclisinin Kuruluşu Ve Faaliyetleri” *Bellekten* C.58, C. LVIII, Sy222, TTK, Ankara.
- ŞİMŞEK, Fatma (2015), *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Liman Kentlerinde Karantina Uygulaması*, Ed. Şenol Katrancı, Fatma Şimşek, Araştırma-İnceleme Dizisi, s.12, Berna Türkdoğan Uysal Armağan Kitabı, Son ağ Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Kemal Hakan (2013), “Osmanlı Hâkimiyeti Döneminde Halep Şehrindeki Ticari Yapılanma”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 6 Issue 8 October, ss.681-698.
- TURHAN SARIKÖSE, Selma (2013), *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler Ve Salgın Hastalıklar*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2013.
- TURNA, Nalan (AĞustos 2011), “İstanbul’un Veba İle İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum Ve Ekonomi” *Studies Of The Ottaman Doman*, C.1 Sy.1, ss.1-36.

- UĞUZ, Sacit (2012), “1895 Tarsus Kolera Salgını”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*.
- ULUÇAY, M.Çağatay (2012), *Sancaktan Saraya (Seçme Yazılar)*, Haz: M. Sabri Koz, Haşim Şahin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- YAZICI Tâlîb, “Halep”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul.
- YENİACUN, Selim Han (2017), *Osmanlı Suriye’sinde Bitmeyen Mücadele Amerika’nın Ve Misyonerlerinin Ortadoğu Macerasının Başlangıcı*, İstanbul.
- YİĞİT, İsmail, “Memlükler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.29, İstanbul.

ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE GELİŞİMSEL DEĞERLENDİRMENİN ÖNEMİ: GEÇDA SONUÇLARI ÖRNEĞİ

Fatma Betül KURNAZ ADIBATMAZ¹, Arzu ÖZYÜREK²

Geliş: 03.05.2019 / Kabul: 03.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.560397

Öz

Erken çocukluk dönemi, gelişimsel olarak hızlı değişimlerin görüldüğü bir dönemdir. Erken dönemde gelişimsel değerlendirmeyle durumun saptanması, yapılacak erken müdahale ile olası gelişimsel risklerin önlenmesi veya azaltılması açısından önem taşımaktadır. Araştırmanın amacı gelişimsel geriliği olan çocukların çeşitli değişkenlere göre değerlendirilmesidir. Araştırmada 31-72 aylık olmak üzere 485 kız, 510 erkek toplam 995 çocuktan veri toplanmıştır. Araştırmada Gazi Erken Çocukluk Değerlendirme Aracı (GEÇDA) kullanılmıştır. Veriler Adapazarı, Ankara, Antalya, Bitlis, İstanbul, Kırıkkale, Karabük ve Mersin illerinde GEÇDA sertifikasına sahip olan çocuk gelişimciler tarafından toplanmıştır. Çocuklar GEÇDA'dan aldıkları ham puanlar, T puanları ile karşılaştırılmış, normal gelişim göstermeyip alt sınırdaki bulunan çocukların frekans ve yüzde değerleri yaşadıkları il ve cinsiyet değişkenleri bakımından incelenmiştir. Tüm alt boyutlarda cinsiyet değişkenine göre kız ve erkek çocukların puanları arasında fark olmadığı, gelişim alanlarında kız ve erkek çocukların benzer özellikler gösterdiği belirlenmiştir. Tüm gelişim alanlarında yaşla birlikte puanlardaki varyansın küçüldüğü ve çocuklar arasındaki gelişimsel farkların azaldığı görülmüştür. Ancak varyanstaki bu küçülmenin bilişsel gelişimde daha yavaş olması dikkat çekici bir bulgudur. Çocukların psikomotor gelişim alanında %8,7'sinin, bilişsel gelişim alanında %6,8'inin ve sosyal duygusal gelişim alanında %12,5'inin normal sınırın altında gelişim gösterdiği

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, betulkurnaz@karabuk.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7042-2159>.

² Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, a.ozyurek@karabuk.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-7202>.

belirlenmiştir. Bitlis, Kırıkkale ve İstanbul illerinde yaşayan çocukların gelişimsel gerilik oranları diğer illere göre daha yüksek bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: GEÇDA, gelişimsel değerlendirme, erken çocukluk, gelişimsel gerilik.

IMPORTANCE OF DEVELOPMENTAL EVALUATION DURING EARLY CHILDHOOD: A SAMPLE FROM GECAT RESULTS

Abstract

Early childhood is a period when there is seen rapid changes developmentally. It is important to determine the state through developmental evaluation at the early childhood so that it would be possible to prevent or decrease potential developmental risks by early response. Aim of this study is to evaluate children who have developmental delay in regard to different variances. In the study, there was gathered data from 995 children (485 girls, 510 boys) who are 31-72 months-old. In this study, Gazi Early Childhood Assessment Tool (GECAT) was used. The data was gathered by child development specialists from Adapazarı, Ankara, Antalya, Bitlis, İstanbul, Kırıkkale, Karabük and Mersin – who have the certificate of GECAT. Raw scores the children got from GECAT were compared to their *t* scores, and frequency and percentage values of the children who were at the bottom without any progress were analyzed in terms of variances as the cities they live in and their genders. It has been determined in all the sub-dimensions that there was no difference between the scores of girls and boys, and girls and boys have shown similar characteristics in zones of development. It has been seen that variance in the scores was decreased and developmental differences of the children were lessened with age in all the zones of development. However, it is a remarkable finding that this decrease in the variance is slower in cognitive development. It has been detected that 8,7% of children, 6,8% of children and 12,5% of children have shown progress out of normal bounds respectively in psychomotor development, cognitive development and social-emotional development. It has been found that children living in Bitlis, Kırıkkale and İstanbul have higher rates of developmental delay that those living in other cities.

Keywords: GECAT, developmental evaluation, early childhood, developmental delay.

Giriş

Büyüme ve gelişme, birlikte ele alınarak eş anlamlı olarak düşünülse de biyolojik açıdan farklı anlamlara sahiptirler. Büyüme boy, kilo gibi fiziksel özelliklere ilişkin değişimi, gelişim ise olgunluğa yol açan anlamlı değişiklikleri ifade etmektedir (Arora, 2018). Gelişim, her bireyin bebeklikten itibaren niteliksel ve niceliksel olarak değişim süreci olarak ele alınmaktadır. Çocuklar büyüdükçe düşünceleri ve iletişimleri de niteliksel açıdan değişir. Bu niteliksel değişimler hakkında edinilen bilgiler çocuklardan beklentileri, onlarla nasıl iletişim kurulacağını, onların ve ailelerinin gereksinimlerinin nasıl göz önünde bulundurulacağını etkilemektedir (Trawick-Swith, 2013). Bu aşamada, gelişimin değerlendirilmesi ön plana çıkmaktadır. Gelişim alanları bilişsel gelişim, motor gelişim, dil gelişimi, sosyal-duygusal gelişim şeklinde gruplandırılarak incelenmektedir.

Gelişim hem biyolojik hem de çevresel faktörlerden etkilenmekte, zaman faktörünün de gelişimde etkili olduğu kabul görmektedir. Biyolojik faktörler kalıtım ve hormonlar olarak ele alınırken çevresel faktörler doğum öncesinden sonrasına pek çok unsuru barındırmaktadır. Doğum sonrası, bireyin yaşadığı ortamdaki canlı ve cansız varlıklar çocuğun gelişimini etkileyebilmektedir. Ailenin yapısı, sosyo-kültürel ve ekonomik durumu, ailedeki kişiler arasındaki ilişkiler, beslenme, toplumsal yapı ve değerler, akran grupları gibi faktörler çevresel faktörlerdendir. Bunun yanında belirli zaman dilimlerinde karşılaşılan uyarıcılar, gelişimi destekleyebilir veya olumsuz etkileyebilir (Aslan, 2017; Cherry, 2018; Doğan ve Şengül, 2017). Bu nedenle, bir değerlendirme yapılırken çeşitli faktörlerin bir arada ele alınmasında fayda vardır.

Değerlendirme, biçimlendirici ve düzey belirleyici değerlendirme kullanılarak yapılmaktadır. Biçimlendirici değerlendirmede, çocuklarla ilgili bilgi toplanır ve bu bilgiler gelişimlerine destek olmak için kullanılır. Düzey belirleyici değerlendirme, bireyin bir deneyim sonrası kaydettiği ilerlemeyi özetlemeyi kapsar. Genel anlamda değerlendirme ise, değerlendirme sonuçlarına göre yargıya varma sürecidir (Bredenkamp, 2015). Bebeklik ve erken çocukluk evrelerinde yapılan değerlendirmelerin amacı, gelişimsel geriliği ya da üstün yetenekli ve üstün zekalı çocukların erken dönemde tanınarak müdahale programlarının uygulanmasını sağlamaktır. Türkiye’de son yıllarda gelişimsel geriliği olan çocukların tanınması ve erken müdahalelerin yapılmasına yönelik çalışmaların yaygınlaştığı söylenebilir (Doğan ve Baykoç, 2015; Kahraman, Ceylan ve Korkmaz, 2016; Oran, Kemaloğlu, Gökdoğan, Gündüz ve Bilgin, 2014;). Bu konuda üniversitelerin ilgili bölümlerinin çalışmaları ve devlet

bünyesinde gerçekleştirilen uygulamaların da katkısı vardır. Ancak gelişimsel geriliklerin erken tanınmasına ilişkin uzman ve değerlendirme araçlarındaki artışın etkisiyle gelişimsel gerilikler tanılanabilirken, üstün yetenekli ve üstün zekalı çocukların belirlenmesi ve yönlendirme çalışmalarının aynı derecede başarılı olduğuna ilişkin kanıt bulmak kolay değildir.

Gelişimsel değerlendirmelerde, değerlendirme süreci oldukça önemlidir. Öncelikle, gelişimsel değerlendirmelerde kullanılan ölçme araçlarının ya da kullanılan ölçme yaklaşımlarının açıkça tanımlanması gerekir. Değerlendirmelerde standart ölçme araçları kullanılabilmesi gibi, kontrol listeleri, derecelendirme ölçekleri ya da dereceli puanlama anahtarları (rubrik) kullanılabilir. Bu ölçme araçlarının özelliklerini ve sınırlılıklarını bilmek değerlendirmelerin güvenilirliğini etkileyecektir. Ayrıca birden fazla kaynaktan (öğretmen, aile, diğer çevre) bilgi toplayarak ve sistematik gözlemler yaparak karar alınması da önemlidir. Tek bir ölçme sonucuna dayalı gerçekleştirilen değerlendirmeler geçerli sonuçlar üretmeyebilir. Değerlendirme yapan kişilerin erken çocukluk evresine ilişkin çocukların gelişim özelliklerini ve bu dönemde uygulanan okul programlarını yakından tanıması; çocuğun bulunduğu yaştaki gereksinimleri ile o yaşa özgü güçlükleri bilmesi gerekir. Tüm bu bileşenler birlikte dikkate alındığında karar alma geçerli sonuçlar üretecektir (Brassard ve Boehm, 2007).

Gelişimsel sorunların erken dönemde belirlenmesi, erken tedavi ve eğitimle daha fazla destek sunmayı sağlayacaktır. Gelişimsel düzeyin değerlendirilebilmesi için normal sağlık izlemleriyle birlikte belirli aralıklarla gelişimin izlenmesi, bu aşamada farklı gelişimsel değerlendirme yöntem ve tekniklerinin kullanılması gerekmektedir (Bolatbaş ve Bıçakçı, 2015). Kullanılacak değerlendirme araçlarının belirlenmesi, erken müdahale gereksinimi olan çocukların gözden kaçmadan doğru tanınması ve etkili müdahale programlarının planlanabilmesi için gereklidir. Tarama ve tanılamada yaşa ve değerlendirilmesi gereken duruma yönelik uygun araç seçmek, gelişimsel taramayı yapacak kişilerin deneyimli olmaları doğru tanılamamanın anahtarıdır. Özellikle ailelerden bilgi almaya dayalı değerlendirmelerde ailelerin yanlı cevaplama olasılıklarının yüksek olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Yükselen ve Argüt, 2018). Doğrudan çocuğa yönelik ve aileden bilgi almaya dayalı maddelerin yer aldığı Denver II Gelişimsel Tarama Testi (Anlar ve Yalaz, 1996), Ankara Gelişim Tarama Envanteri (AGTE) (Savaşır, Sezgin ve Erol, 1995), Gazi Erken Çocukluk Değerlendirme Aracı (GEÇDA) (Temel, Ersoy, Avcı ve Turla, 2005), Marmara Gelişim Ölçeği (Tunçeli ve Zembat, 2017) ve

Weshler Çocuklar İçin Zeka Ölçeği (Savaşır ve Şahin, 1995) gibi geliştirilen veya Türk kültürüne uyarlanan ölçme araçları, çocukların gelişimsel düzeylerini belirlemede kullanılan araçlardır. Gelişimsel tanılamının sağlık hizmetleri kapsamında gerçekleştirilmesinin önemine değinen uzmanların (Ertem, 2015) yanı sıra okul öncesi öğretmenleri de değerlendirmelerde kilit rol oynamaktadır (Mindes, Ireton ve Maddell-Czudnowski, 2003). Bu nedenle çocukla çalışan tüm meslek gruplarının gelişimsel değerlendirmeler konusunda yeterli donanıma sahip olması gelişimsel geriliği olan çocukların gerekli hizmetlere erken ulaşmasını sağlayacaktır.

Gelişim süreci, tüm çocuklarda aynı hızda ve oranda gerçekleşmemektedir. Alan yazında gelişimsel geriliği olan çocukların yaşamlarının ilk üç yılında belirlenmesinin önemini belirten görüşler bulunmaktadır (Demirci ve Kartal, 2012). Gelişimsel gecikme, kaba ve ince motor, dil ve konuşma, bilişsel, sosyal gelişim veya günlük yaşam becerileri kazanmada belirgin bir gecikme yaşanması olarak ele alınmaktadır. Gelişimsel gecikmesi olan çocuklar, kronolojik yaşlarından beklenen becerileri göstermekte sorunlar yaşamaktadırlar. Gecikmeler geçici veya kalıcı gecikmeler olarak ortaya çıkabilir. Gelişimsel gecikmelerin olası nedenleri genetik ve çevresel faktörler olarak ele alınmaktadır (Kaymaz Küçük ve Bayhan, 2018). Nedeni ne olursa olsun, sonradan ortaya çıkabilecek problemleri en aza indirmek veya önleyebilmek için çocukların gelişimsel gecikmelerinin en erken yaşlardan itibaren belirlenmesi oldukça önemlidir.

Gelişimsel gecikmenin dağılımdaki oranının bilinmesinin yanı sıra değerlendirmede kullanılan ölçme araçlarının gelişimsel gecikmeleri belirlemedeki hassasiyetine ilişkin verilerin toplanması da araştırmacılar ve değerlendirmeyi yapan uzmanlar açısından önem kazanmaktadır. Bu nedenle bu araştırmanın amacı, GEÇDA sonuçlarına göre gelişimsel gecikme şüphesi taşıyan çocukların oranını belirlemektir. Araştırmada GEÇDA ile aynı amacı taşıyan başka bir değerlendirme aracının ölçüt olarak kullanılamaması ise bu araştırmanın önemli bir sınırlılığıdır. Bu sınırlılığın temel nedeni veri toplamada yardım alınan uzmanların aynı anda birden fazla testin sertifikasına sahip olmamalarıdır. Bu nedenle bu çalışmada gelişimsel geriliği olan çocukların belirlenmesi, değerlendirilmesi ve gelişimsel geriliği olan çocukların durumunun çeşitli değişkenlere göre incelenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı, verilerin toplanması ve çözümlenmesi süreçlerine ilişkin bilgiler verilmiştir. Araştırma 36-72 aylık çocukların gelişimsel özelliklerinin belirlenmesini amaçlaması nedeniyle tarama modellenmiş nicel araştırma türüne örnek oluşturmaktadır. Tarama modellenmiş çalışmalarda geniş bir örneklem grubunun görüş, ilgi, beceri, yetenek vb. özellikleri hakkında bilgi verilir ve araştırılan konuyla ilgili var olan durum belirlenmeye çalışılır (Büyükoztürk, Akgün, Demirel, Karadeniz ve Çakmak, 2015).

Çalışma Grubu

Araştırma Türkiye’de sekiz farklı ilde (Adapazarı, Ankara, Antalya, Bitlis, İstanbul, Kırıkkale, Karabük ve Mersin) yürütülen uygulamalarla gerçekleştirilmiştir. Uygulamalar sırasında 31-72 aylık olmak üzere 485 kız, 510 erkek toplam 995 çocuktan veri toplanmıştır. Tablo 1’de çocukların yaşadıkları il ve cinsiyetlerine; Tablo 2’de ise yaş aralıklarına ilişkin sayı ve yüzde değerleri verilmiştir.

Tablo 1. İllere ve cinsiyetlere göre sayı ve yüzde (%) değerleri

İl	Cinsiyet	Sayı	%	İl	Cinsiyet	Sayı	%
Adapazarı	Kız	52	5,2	İstanbul	Kız	81	8,1
	Erkek	48	4,8		Erkek	79	7,9
Ankara	Kız	98	9,8	Kırıkkale	Kız	25	2,5
	Erkek	102	10,3		Erkek	51	5,1
Antalya	Kız	50	5,0	Karabük	Kız	40	4,0
	Erkek	49	4,9		Erkek	40	4,0
Bitlis	Kız	40	4,0	Mersin	Kız	99	9,9
	Erkek	40	4,0		Erkek	101	10,1

Çalışma daha genellenebilir veriler elde etmek amacıyla sekiz farklı ilde gerçekleştirilmiştir. Tek bir ilde gerçekleştirilen uygulamalar benzer bir varyansa yol açabileceğinden, farklı illerde gerçekleştirilen uygulamaların daha genellenebilir olacağı düşünülmüştür. Ankara (%20,1), İstanbul (%16) ve Mersin (%20) illerinde gerçekleştirilen uygulamalar örneklemin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu üç ilin, çeşitli bölgelerden göç alması ve Türkiye örneklemini yansıtmaması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Örnekleme alınan diğer iller ise Adapazarı (%10), Antalya (%9,9), Bitlis (%8), Kırıkkale (%7,6) ve Karabük (%8)’tür. Örnekleme dahil edilen illerin belirlenmesinde uygun örnekleme yolu seçilmiş, bunun için çalışmaya katılmaya gönüllü olan sertifika

sahibi çocuk gelişimcilerin buldukları iller arasından Türkiye'deki durumu yansıtabilecek iller seçilmiştir. Ayrıca Ankara, İstanbul ve Mersin'de veri toplanırken hem 1. bölgede hem de 2. bölgede benzer sayıda veri toplanmıştır. Araştırmada bu üç ildeki farklı bölgelerden verinin örneklem grubuna girmesine önem verilmiştir.

Tablo 2. Çocukların içinde buldukları ay ve cinsiyete göre sayı ve yüzde (%) değerleri

Ay	Cinsiyet	Sayı	%	Toplam
31-36	Kız	29	2,9	69
	Erkek	40	4,0	
37-48	Kız	139	14,0	272
	Erkek	133	13,4	
49-60	Kız	166	16,7	337
	Erkek	171	17,2	
61-72	Kız	151	15,2	317
	Erkek	166	16,7	
Toplam	Kız	485	48,7	995
	Erkek	510	51,3	

Verilerin toplanmasında kız ve erkek çocukların sayısının benzer olmasının önemli olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle veri toplama sürecinde hem kız hem de erkek çocuklara benzer sayıda uygulama yapılmıştır. Uygulamaların önemli bir bölümü okul öncesi kurumlarda gerçekleştirildiğinden 37 aydan daha küçük çocukların sayısı (N=69, %6,9) daha azdır. Araştırmada 485 kız (%48,7), 510 erkek (%51,3) olmak üzere toplam 995 çocuktan veri toplanmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak Gazi Erken Çocukluk Değerlendirme Aracı (GEÇDA) kullanılmıştır. GEÇDA normal gelişim gösteren 0-72 ay çocukların erken tanınması, eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi amacıyla Temel, Ersoy, Avcı ve Turla (2005) tarafından geliştirilmiştir. Psikomotor, bilişsel, sosyal-duygusal ve dil gelişim alanlarını ölçmeyi amaçlayan dört alt testten oluşmaktadır. Psikomotor gelişim alanında 73, bilişsel gelişim alanında 60, sosyal-duygusal gelişim alanında 56, dil gelişim alanında 60 olmak üzere toplam 249 maddeden oluşmaktadır. Çocuğun maddede istenen performansı gerçekleştirebilmesi durumunda "1", gerçekleştirememesi durumunda ise "0" puanı verilmektedir. Her alt teste ait maddelerden elde edilen toplam puanlar hesaplanmakta ve çocuğun %50 başarı gösterdiği yaş dilimi

çocuğun içinde bulunduğu gelişim evresini yansıtan performans olarak tanımlanmaktadır.

Aracın Türkiye genelinde 4242 çocukla yapılan norm çalışmasında Spearman Brown İki Yarım Test Korelasyon Katsayıları toplamda .82 ile .94 arasında, Psikomotor alt testinde .57 ile .88, Bilişsel Gelişim alt testinde .47 ile .84, Dil Gelişimi alt testinde .52 ile .86 ve Sosyal-Duygusal Gelişim alt testinde .47 ile .81 arasında bulunmuş ve iki yarı güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Cinsiyete göre GEÇDA puanlarında farklılık olup olmadığına bakıldığında, cinsiyetin gelişimsel farklılıkları açıklamada önemli bir etken olmadığı görülmüştür. Aracın alt test puanlarının genel gelişim puanları ile korelasyonları .64 ile .93, düzeltilmiş toplam puanları ile korelasyonları ise .47 ile .81 arasında ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Gelişim alanlarının her bir ay grubundaki faktör yükleri incelendiğinde, Psikomotor ve Bilişsel Gelişim alanı faktör yüklerinin .73 ile .90 arasında, Dil Gelişimi alanı faktör yüklerinin .74 ile .89 arasında, Sosyal-Duygusal gelişimin faktör yüklerinin .69 ile .89 arasında değiştiği görülmüştür. Alt testlerin örneklemedeki genel gelişim puanı açısından alt sıralarda olan çocuklarla üst sıralarda olan çocukları ayırt etme durumunu incelemek için alt ve üst uç grupların puan ortalamalarının farklılıkları hesaplanmış (%27'lik dilim) ve sonuç olarak alt-üst uç grupların alt testlerdeki puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak $p<0,01$ düzeyinde önemli farklılıklar saptanmıştır. Buna göre, alt testlerin üç grupları ayırt edebildiğine karar verilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Verilerin toplanmasını GEÇDA uygulama sertifikası bulunan, Karabük Üniversitesi Çocuk Gelişimi ve Eğitimi bölümünden mezun 11 çocuk gelişimci gerçekleştirmiştir. Araştırmaya katkıda bulunmaya gönüllü olan çocuk gelişimciler GEÇDA sertifikasının veriliş aşamasında testin uygulanması, uygulama koşulları, maddelerin sunulmuş biçimi vb. konularda eğitim almış olsalar da uygulamalardan önce standart testlerin uygulanış biçimindeki standart koşulların sonuçları nasıl değiştirebileceği ve testin kullanım yönergesine bağlı kalmanın önemi konusunda yüz yüze bir eğitim daha almışlardır.

Verilerin toplanmasında uygulama yönergelerine (Temel vd., 2005) bağlı kalmamış, test materyali dışında bir materyal kullanılmamış, çocukların aç ve uykusuz olmadıkları saat aralıklarında test uygulanmıştır. Çocuğun kendini rahat hissetmesi ve gerçek performansını sergileyebilmesi amacıyla uygulamalar oyunmuşçasına gerçekleştirilmiş, ancak çocuktan yapması beklenen

davranışlarda sakin bir ses tonuyla emir kipleri kullanılmıştır. Uygulamalarda beklenen performansın sağlanmasına yönelik ipuçları verilmemiştir, çocuğun çabası karşılığında “aferrin, devam et” gibi güdüleyici sözler kullanılmıştır. Sözü edilen bu durumlar testin uygulanma koşullarına uygundur.

Araştırmanın amacı geniş bir örneklem çerçevesinde çocukların gelişimsel olarak normal sınırın altında kalma durumlarını belirlemek olduğundan verilerin çözümlenmesinde frekans ve yüzde değerlerinden yararlanılmış ve sonuçlar çapraz tablolar kullanılarak sunulmuştur. Ayrıca elde edilen sonuçlara ilişkin betimsel istatistikler (en küçük değer, en yüksek değer, aritmetik ortalama, standart sapma) hesaplanmıştır. Kız ve erkek çocukların test puanlarının farklılık gösterip göstermediğini belirlemede ise normal dağılım göstermeyen verilerde Mann Whitney U Testi, normal dağılım gösteren verilerde t-Testi kullanılmıştır.

Bulgular

Araştırmada 31-72 aylık çocukların gelişimsel durumlarının GEÇDA ile saptanması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda toplam 485 kız (%48,7), 510 erkek (%51,3) olmak üzere toplam 995 çocuktan veri toplanmıştır. Bu bölümde araştırma sürecinde elde edilen verilerden elde edilen bulgular verilmiştir. Çocukların ay ve cinsiyet değişkenlerine göre GEÇDA'dan aldıkları puanların betimsel istatistikleri Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. GEÇDA sonuçlarının ay ve cinsiyete göre betimsel sonuçları

Alan	Ay	Grup	Sayı	En küçük puan	En yüksek puan	Aritmetik ortalama $\bar{X}$	Standart sapma (S _c)	
Psikomotor gelişim	31-36	Kız	29	54	73	64,93	3,82	
		Erkek	40	54	73	65,62	3,79	
	37-48	Kız	139	58	73	69,13	3,05	
		Erkek	133	57	73	67,93	3,78	
	49-60	Kız	166	62	73	70,87	2,17	
		Erkek	171	60	73	70,66	2,49	
	61-72	Kız	151	65	73	71,95	1,10	
		Erkek	166	62	73	71,90	1,38	
	Bilişsel Gelişim	31-36	Kız	29	35	58	47,06	5,83
			Erkek	40	36	58	48,45	5,61
37-48		Kız	139	39	60	52,89	5,25	
		Erkek	133	38	60	52,82	5,17	
49-60		Kız	166	45	60	56,88	3,23	
		Erkek	171	42	60	56,79	3,12	
61-72		Kız	151	45	60	57,08	3,66	
		Erkek	166	44	40	58,07	2,56	
Diğer		31-36	Kız	29	45	59	54,93	3,77
			Erkek	40	47	59	55,75	2,60

Sosyal Duygusal Gelişim	37-48	Kız	139	45	60	56,82	2,50
		Erkek	133	48	60	57,18	2,13
	49-60	Kız	166	52	60	58,34	1,14
		Erkek	171	56	60	58,39	0,84
	61-72	Kız	151	53	60	58,44	1,15
		Erkek	166	56	60	58,65	0,96
	31-36	Kız	29	46	55	51,79	2,84
		Erkek	40	44	55	51,42	2,80
	37-48	Kız	139	48	56	53,48	2,05
		Erkek	133	43	56	52,83	2,62
	49-60	Kız	166	49	56	54,59	1,03
		Erkek	171	48	56	54,57	1,19
	61-72	Kız	151	52	56	54,74	1,04
		Erkek	166	49	56	55,13	0,99

* Varyans 0'dır.

Kız ve erkek çocukların dört farklı gelişim alanındaki puanlarına ilişkin betimsel veriler incelendiğinde bulgular aşağıdaki gibi özetlenebilir.

- Kız ve erkek çocukların farklı gelişim alanlarında elde ettikleri puanların en küçük ve en büyük değerleri benzerdir.

- Kız ve erkek çocukların farklı gelişim alanlarının tümünde elde ettikleri puanların aritmetik ortalama değerleri çok yakındır. Ancak puanlarda yine de cinsiyete dayalı bir fark olup olmadığı normal dağılım gösteren verilerde t-Testi, normal dağılım göstermeyen verilerde Mann Whitney U testi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre kız ve erkek çocukların gelişim alanlarındaki puanları arasında manidar düzeyde fark olmadığı belirlenmiştir.

- Çocukların farklı evrelerde farklı gelişim alanlarındaki puanlarının değişimi (S_x) incelendiğinde tüm evrelerde puanlardaki varyansın yaşla birlikte azaldığı görülebilir. Ancak bilişsel gelişim alanındaki varyans yaşla birlikte azalıyor görünse de bilişsel gelişimdeki değişimin 49. aydan sonra diğer gelişim alanlarına göre daha yavaş olması dikkat çekicidir.

Çocukların GEÇDA' dan aldıkları puanlar, kılavuz kitapçığında (Temel vd., 2005) yer alan T puan tablosuna göre değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonuçlarına dayalı olarak çocuklar dört gelişim (psiko motor, bilişsel, dil ve sosyal duygusal) alanında orta sınırın altında kalma, orta sınırdaki yer alma ve orta sınırın üstünde yer alma durumlarına göre sınıflanmıştır. GEÇDA'nın gelişimsel geriliği tarama ve tanılama amacı olması nedeniyle maddelerin varyansı yaş büyüdükçe azalmaktadır. Bu durum üst grupta yer alan çocuklarla orta sınırdaki yer alan çocukların arasında bir iki maddelik farkla açığa çıkmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada üst grupta yer alan çocuklardan daha çok orta sınırın altında kalan

çocukların durumu betimlenecektir. Tablo 4’te değerlendirmede alt, orta ve üst grupta yer alan çocukların aylara göre sayı ve yüzde değerleri verilmiştir.

Tablo 4. Aylara göre GEÇDA sonuçlarının değerlendirilmesine ilişkin sayı ve yüzde değerleri

Gelişim alanı	Yaş	Alt		Orta		Üst		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Psikomotor	31-36 ay	2	2,9	48	69,6	19	27,5	69	100
	37-48 ay	29	10,7	149	54,8	94	34,6	272	100
	49-60 ay	32	9,5	305	90,5	-	-	337	100
	61-72 ay	24	7,6	293	92,4	-	-	317	100
	Toplam	87	8,7	795	79,9	113	11,4	995	100
Bilişsel	31-36 ay	5	7,2	28	40,6	36	52,2	69	100
	37-48 ay	23	8,5	74	27,2	175	64,3	272	100
	49-60 ay	26	7,7	269	79,8	42	12,5	337	100
	61-72 ay	54	17,0	263	83,0	-	-	317	100
	Toplam	108	10,8	634	63,8	253	25,4	995	100
Dil	31-36 ay	4	5,8	21	30,4	44	63,8	69	100
	37-48 ay	11	4,0	204	75,0	57	21,0	272	100
	49-60 ay	33	9,8	304	90,2	-	-	337	100
	61-72 ay	19	6,0	298	94,0	-	-	317	100
	Toplam	67	6,8	827	83,1	101	10,1	995	100
Sosyal-Duygusal	31-36 ay	1	1,40	26	37,7	42	60,9	69	100
	37-48 ay	24	8,80	148	54,4	100	36,8	272	100
	49-60 ay	13	3,90	324	96,1	-	-	337	100
	61-72 ay	86	27,1	231	72,9	-	-	317	100
	Toplam	124	12,5	729	73,3	142	14,2	995	100

Psikomotor gelişim alanında 87 (%8,7), bilişsel gelişim alanında 108 (%10,8), dil gelişim alanında 67 (%6,8), sosyal duygusal gelişim alanında 124 (%12,5) çocuğun orta sınırın altında gelişim gösterdiği belirlenmiştir. Psikomotor gelişim alanında 37-48 ayda orta sınırın altında kalan çocuk oranı (%10,7)

fazladır. Bilişsel gelişim alanında çocuğun yaşı artıkça orta sınırın altındaki çocukların oranı (%17) da artmaktadır. Dil gelişim alanında ise 49-60. ayda orta sınırın altında kalan çocukların oranı (%9,8) daha fazladır. Sosyal duygusal alanda ise 61-72. ayda orta sınırın altında kalan çocukların oranı (%27,1) daha fazladır.

Çocukların GEÇDA'dan aldıkları ham puanların T puanlarıyla karşılaştırılması sonucunda yapılan değerlendirmeler il değişkenine göre incelenmiştir. Veriler Türkiye'deki sekiz farklı ilde toplanmıştır. Farklı illerde toplanan verilerin sayısı eşit olmadığından satır yüzdelerinin verilmesinin uygun olduğu düşünülmüş hem satır hem de sütun yüzdelerini gösteren istatistikler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Alt ve üst sınırdaki olduğu belirlenen çocukların yaşadıkları il göre sayı ve yüzde değerleri

Gelişim alanı	İl	Alt		Orta		Üst		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Psikomotor	Adapazarı	1	1,00	68	68,0	31	31,0	100	100
	Ankara	3	1,50	152	76,0	45	22,5	200	100
	Antalya	7	7,10	83	83,8	9	9,10	99	100
	Bitlis	22	27,5	57	71,3	1	1,30	80	100
	İstanbul	14	8,80	145	90,6	1	0,60	160	100
	Kırkkale	20	26,3	51	67,1	5	6,60	76	100
	Karabük	7	8,80	70	87,5	3	3,80	80	100
	Mersin	13	6,50	169	84,5	18	9,00	200	100
	Toplam	87	8,70	795	79,9	113	11,4	995	100
Bilişsel	Adapazarı	1	1,00	49	49,0	50	50,0	100	100
	Ankara	7	3,50	113	56,5	80	40,0	200	100
	Antalya	7	7,10	63	63,6	29	29,3	99	100
	Bitlis	21	26,3	48	60,0	11	13,8	80	100
	İstanbul	41	25,6	115	71,9	4	2,50	160	100
	Kırkkale	4	5,30	58	76,3	14	18,4	76	100
	Karabük	5	6,30	55	68,8	20	25,0	80	100
	Mersin	22	11,0	133	66,5	45	22,5	200	100
	Toplam	108	10,9	634	63,7	253	25,4	995	100
Dil	Adapazarı	1	1,00	63	63,0	36	36,0	100	100
	Ankara	6	3,00	160	80,0	34	17,0	200	100
	Antalya	8	8,10	80	80,8	11	11,1	99	100
	Bitlis	9	11,3	70	87,5	1	1,3	80	100
	İstanbul	18	11,3	142	88,8	-	-	160	100
	Kırkkale	10	13,2	66	86,8	-	-	76	100
	Karabük	9	11,3	68	85,0	3	3,8	80	100
	Mersin	6	3,00	178	89,0	16	8,0	200	100
	Toplam	67	6,70	827	83,1	101	10,2	995	100
Sosyal-Duy	Adapazarı	1	1,00	60	60,0	39	39,0	100	100
	Ankara	16	8,00	128	64,0	56	28,0	200	100
	Antalya	7	7,10	83	83,8	9	9,10	99	100

Bitlis	18	22,5	60	75,0	2	2,50	80	100
İstanbul	52	32,5	108	67,5	-	-	160	100
Kırıkkale	7	9,20	67	88,2	2	2,60	76	100
Karabük	5	6,30	73	91,3	2	2,50	80	100
Mersin	18	9,00	150	75,0	32	16,0	200	100
Toplam	124	12,5	729	73,3	142	14,3	995	100

Orta sınırın altında olduğuna karar verilen çocukların, yaşadıkları ilden toplanan verilere oranları dikkate alındığında aşağıdaki bulgulara ulaşılmaktadır.

• Psikomotor gelişim alanında orta sınırın altında kalan çocukların oranı Bitlis'te (%27,5) ve Kırıkkale'de (%26,3) daha fazladır.

• Bilişsel gelişim alanında orta sınırın altında kalan çocukların oranı Bitlis'te (%26,3) ve İstanbul'da (%25,6) daha fazladır.

• Dil gelişim alanında orta sınırın altında kalan çocukların oranı Bitlis'te (%11,3), Kırıkkale'de (%11,3) ve İstanbul'da (%11,3) daha fazladır.

• Sosyal-duygusal gelişim alanında orta sınırın altında kalan çocukların oranı İstanbul'da (%32,5) ve Bitlis'te (%22,5) daha fazladır.

Çocukların GEÇDA puanlarının göre T puanları grafiğine göre alt, orta ve üst grupta yer alma durumları incelenmiş ve elde edilen sonuçların cinsiyetle ilişkisi araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Alt ve üst sınırdaki olduğu belirlenen çocukların cinsiyete göre sayı ve yüzde değerleri

Gelişim alanı	İl	Alt		Orta		Üst		Toplam	
		Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Psikomotor	Kız	32	6,60	396	81,6	57	11,8	485	100
	Erkek	55	10,8	399	78,2	56	11,0	510	100
	Toplam	87	8,70	795	79,9	113	11,4	995	100
Bilişsel	Kız	65	13,4	293	60,4	127	26,2	485	100
	Erkek	43	8,40	341	66,9	126	24,7	510	100
	Toplam	108	10,9	634	63,7	253	25,4	995	100
Dil	Kız	37	7,60	406	83,7	42	8,7	485	100
	Erkek	30	5,90	421	82,5	59	11,6	510	100
	Toplam	67	6,70	827	83,1	101	10,2	995	100

Sosyal- Duygusal	Kız	67	13,8	344	70,9	74	15,3	485	100
	Erkek	57	11,2	385	75,5	68	13,3	510	100
	Toplam	124	12,5	729	73,3	142	14,3	995	100

Orta sınırın altında gelişimsel özellik gösteren çocukların cinsiyet değişkenine göre sayı ve yüzde değerleri incelendiğinde (Tablo 6) aşağıdaki bulgulara ulaşılabılır.

- Psiko-motor gelişim alanında erkek çocuklar (%10,8) kızlara göre (%6,6) daha fazla oranla orta sınırın altında kalmıştır.
- Bilişsel gelişim alanında kız çocuklar (%13,4) erkeklere göre (%8,4) daha fazla oranla orta sınırın altında kalmıştır.
- Dil gelişim alanında kız çocuklar (%7,6) erkeklere göre (%5,9) daha fazla oranla orta sınırın altında kalmıştır.
- Sosyal-duygusal gelişim alanında kız çocuklar (%13,8) erkeklere göre (%5,9) daha fazla oranla orta sınırın altında kalmıştır.

Tartışma, Sonuçlar ve Öneriler

Çocukların GEÇDA'dan aldıkları ham puanlar T puanlarına göre değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonuçları sayı ve yüzde değerleriyle bulgular bölümünde verilmiştir. Araştırmanın sonuçları aşağıda özetlenerek tartışılmıştır.

Sonuç 1: Kız ve erkek çocukların GEÇDA puanları arasında istatistiksel olarak manidar bir fark yoktur.

GEÇDA bir gelişim tarama envanteri olup elde edilen puanların cinsiyete dayalı bir fark göstermemesi beklenen bir durumdur. Alanyazında erken çocukluk döneminde kız ve erkek çocukların gelişimsel özellikler bakımından benzer özellikler taşıdığına ilişkin araştırma bulguları vardır. Ramazan ve Demir (2011) tarafından yürütülen çalışmada çocukların bilişsel gelişimlerinin cinsiyete göre fark göstermediği belirtilmiştir. Fakat cinsiyetin bireyin gelişimini fizyolojik ve sosyal açıdan etkilediği, her iki cins arasında gelişimsel farklılıklar olduğu bilinmektedir. Gelişim alanları üzerinde cinsiyetin etkili olduğunu gösteren çalışmalar da yer almaktadır (Doğan ve Şengül, 2017). Örneğin; motor gelişimde cinsiyet farklılıklarının olduğunu gösteren araştırmalar mevcuttur. Bu araştırmalarda erkeklerin kızlardan daha aktif, maceracı oyunlar oynamaya, daha

çabuk ve güçlü olmaya eğilimli oldukları, kızların ise ince motor becerilerinde daha becerikli oldukları belirlenmiştir (Trawick-Swith, 2013). Dil gelişimi ve duygusal gelişim alanında da kız çocukları lehine farklılık olduğu belirtilmektedir (Aydoğan, Özyürek ve Akduman, 2017). Çalışma bulguları ve alan yazındaki bilgiler dikkate alındığında, cinsiyetin tek başına gelişime etki eden bir faktör olmayıp farklı değişkenlerin etkisiyle birlikte ele alınması gerektiği söylenebilir. Ayrıca bu çalışmada veri toplama aracı olarak kullanılan GEÇDA'nın çocukların gelişimsel durumlarını belirlemeyi amaçlayan bir ölçme aracı olması da cinsiyete dayalı bir farkın ortaya çıkmamasını anlaşılır kılmaktadır.

Sonuç 2: Yaş arttıkça GEÇDA'dan alınan puanların varyanslarında azalma olmaktadır, ancak varyanstaki düşüş bilişsel gelişimde daha yavaştır.

Gelişimsel dönemler dikkate alındığında, 0-2 yaşta motor yetenekler, dil ve duyuusal beceriler gelişmektedir; ilk çocukluk döneminde öz bakım becerilerinde ustalaşma ve cinsiyet rollerinin gelişimi ile diğer çocuklarla oyun davranışları ön plandadır. Gelişimin ilkelerinden biri, gelişimin nöbetleşe devam etmesi ve bir diğeri de gelişimin kalıtım ve çevre etkileşiminin bir ürünü olduğudur. Bilişsel gelişimdeki düşüşün yavaş olması Piaget'nin bilişsel gelişim kuramında ele aldığı işlem öncesi dönem özellikleriyle açıklanabilir. Çocukların 2-7 yaşlarını kapsayan işlem öncesi dönem içerisinde, çocukların düşünmesinde ilerleme ve gelişmeler görülmektedir (Aydoğan, Özyürek ve Gültekin Akduman, 2017; Doğan ve Şengül, 2017). Bu dönemde çocuklar “neden?” ve “nasıl?” sorularıyla yaşadıkları çevreyi tanıma ve keşfetme çabasına girerler (Aslan, 2017). Bu araştırma bulgularına göre bilişsel gelişimin ilerlemesindeki değişim, bu evrede diğer gelişim alanlarına göre daha yavaşlamaktadır.

Yaşın ilerleyişiyle birlikte gelişimin hızı yavaşlıyor olsa da yaşın artışının tek başına bir değerlendirme kriteri olarak ele alınması yerine çevresel diğer etmenlerin etkisinin de göz önünde bulundurulması gerektiği söylenebilir. Araştırma sonucu, küçük yaşlarda çocuklar arasındaki gelişim farklarının yaşantıyla birlikte azaldığını düşündürmektedir. Örneğin küçük yaşlarda normal gelişim gösteren bir çocuk anne öğrenim düzeyinin düşük olması, çevresel uyaran eksikliği, vb. nedenlerle standart testlerde yer alan davranışları gerçekleştiremeyebilir. Yaşı büyüdükçe deneyimlerinde çeşitlilik olması ve bilişsel olarak da ilerlemeye devam etmesi başlangıçta var olan farkı azaltabilir.

Sonuç 4: Çocukların %8,7'si psikomotor gelişim alanında, %10,8'i bilişsel gelişim alanında, %6,8'i dil gelişim alanında, %12,5'i sosyal duygusal gelişim alanında normal sınırın altında kalmıştır.

Kahraman, Ceylan ve Korkmaz (2016) tarafından yürütülen çalışmada 0-3 yaş arasında 326 çocuk Denver II (Anlar ve Yalaz, 1996) kullanılarak değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonucunda çocukların yaklaşık %21'inin şüpheli-anormal gelişim gösterdiği saptanmıştır. Bu gelişimsel geriliklerin ise dil gelişim alanında daha görünür olduğu belirtilmiştir. İlgili çalışmada verilerin toplandığı grup ile bu çalışmada veri toplanan grubun yaşları farklılık göstermektedir. Ayrıca kullanılan veri toplama araçlarının hassasiyetleri de farklı olabilir. Elde edilen sonuçlardaki farklılığın çalışma grubundan ya da ölçme aracından kaynaklandığı düşünülebilir. Sices (2007), erken çocukluk döneminde çocukların en az %10'unda gelişimsel bir gecikme olduğunu belirtmektedir. Bu araştırmada elde edilen bulgular, Sices'in verdiği oranlara daha yakın görünmekte, onun verdiği bilgiyle örtüşmektedir.

Çocukların daha büyük oranının sosyal duygusal gelişim alanında normal sınırın altında kalmış olması da dikkat çekici bir bulgudur. Bilişsel ya da dil gelişim alanında normal özellikler gösteren bir çocuğun sosyal duygusal gelişim alanında normal sınırın altında kalmış olması, çevresel süreçlerle açıklanabilir. Alanyazında çocukların sosyal-duygusal gelişimleriyle anne baba davranışları arasında yakın ilişkiler olduğu belirtilmektedir (Kandır ve Alpan, 2008). Günalp (2007) tarafından yürütülen bir çalışmada demokratik anne baba tutumunun çocukların özgüven duygularıyla ilişkili olduğu belirlenmiştir. McDonald (1988) da ilgi görmeyen çocukların ilgi gören çocuklara kıyasla babalarına daha az sevgi gösterisinde bulduklarını belirtmiştir.

Sonuç 5: Bilişsel gelişim, dil gelişimi ve sosyal duygusal gelişim alanında çocuğun yaşı arttıkça normal sınırın altında kalma oranı da artmaktadır.

Yaş, tek başına bir çocuğun becerileri veya yeteneklerinin yeterli bir göstergesi sayılmamaktadır. Çünkü gelişim üzerinde çocuğun mizacı, aile ve kültürel faktörlerin etkisi gibi bireysel farklılıklar da etkilidir. Bu nedenle, gelişimsel değerlendirme farklı ortamlarda ve farklı değişkenler dikkate alınarak değerlendirilmesi önemlidir (Uyanık-Balat ve Arslan-Çiftçi, 2018). Kültürel özellikler hayatın tüm yönlerini etkilerken, gelişimde çocuğa ait değişkenler yanında aileye ait değişkenlerin de dikkate alınması gerekmektedir. Ebeveynler çocukları küçükken onların beslenmesi, alt temizliği, banyosu gibi gereksinimlerine odaklanırken büyüdükçe fiziksel bakıma daha az, oyun oynama veya disipline daha çok zaman ayırmaktadırlar. Genel olarak ebeveynlerin gelişimi, çocuğun gelişimini de etkiler. Ebeveynlerin sosyo-ekonomik durumu, öğrenim düzeyi, aile içi ilişkileri ve çocukların eğitimindeki tutumları çocuğun gelişimini etkileyen faktörlerdendir (Berk, 2015).

Sonuç 6: Bitlis, Kırıkkale ve İstanbul illerinde alt sınırdaki çocukların oranı, o ilde veri toplanan sayıya oranla fazladır.

Gelişimsel açıdan risk grubundaki çocuklar gelişimsel açıdan tanı alan çocuklar ve biyolojik risk grubundaki çocuklar biyolojik bozukluklara ilişkin göstergesi olan çocuklar iken çevresel risk grubundaki çocuklar çocuğun bakımı ve çevresel uyaranlar nedeniyle yetersizlik yaşayan çocuklardır (Aytekin ve Bayhan, 2015). Bitlis ve Kırıkkale illeri gelişmişlik indeksi bakımından uygulamanın yapıldığı diğer illerden daha düşük seviyededir (www.kalkinma.gov.tr). İstanbul ise kozmopolit yapısı ile gelişmişlik indeksi yüksek bile olsa çok farklı yapıda aile ve bireyleri barındırmaktadır. Bu bakımdan bu illerde gerçekleşen uygulamalarda anne ve babaların öğrenim düzeyi, kültürel özellikleri, ekonomik koşulları diğer illerde gerçekleştirilen uygulamalardan farklı bir özellik taşıyor olabilir. Bu tür özellikler beklenen düzeyde değilse bir dezavantaja dönüşebilir.

Sosyo-ekonomik durumun düşük olması, çocukların gelişimi üzerinde olumsuz etkiler oluşturabilmektedir. Ebeveyn öğrenim düzeyi, çalışma durumu vb. değişkenlerin bir belirleyicisi olabilen sosyo-ekonomik durum, çocukların davranışları ve bilişsel gelişimleri üzerinde etkili olabilmektedir (Letouneau vd., 2011). Peterson (1998) gelişimsel geriliği olan çocukları, kanıtlanmış/tanı konmuş risk grubundaki çocuklar, biyolojik olarak risk grubundaki çocuklar ve çevresel durumlardan etkilenme olasılığı olan çocuklar olarak üç grupta değerlendirmektedir. Kanıtlanmış/tanı konmuş risk grubundaki çocuklar Down sendromu, Fragile X sendromu gibi tıbbi olarak kolay tanı konabilen çocuklardır. Biyolojik olarak risk grubundaki çocuklar düşük doğum ağırlığı, prematüre, vb. özelliklere sahip çocuklardır. Çevresel uyaran eksikliğine bağlı olarak gelişen gelişimsel gerilik ise bu sınıflandırmada bir diğer durumdur. Bu nedenle bu araştırmada Bitlis, Kırıkkale ve İstanbul illerinden toplanan verilerde gelişimsel olarak alt sınırdaki yer alan çocukların çevresel uyaranlarla ilgili sorunlar yaşamış olmaları bir olasılık olarak değerlendirilmektedir.

Senemoğlu (2000) da çalışmasında, çocukların bilişsel gelişimlerini etkileyen önemli faktörlerin annenin ve babanın öğrenim düzeyinin, mesleğinin ve çocuğun içinde bulunduğu çevresel koşulların olduğunu belirtmiştir. McClelland, Morrison ve Holmes (2000) da düşük akademik beceri gösteren çocukların annelerinin ve babalarının öğrenim düzeylerinin düşük olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak gelişim olgunlaşmanın, çevreyle etkileşimin, deneyimin ve dengelenmenin ürünüdür (Piaget ve Inhelder, 1969).

Sonuç 7: Psikomotor gelişim alanında alt sınırdaki kalan erkek çocukların oranı kız çocuklara göre; bilişsel, dil ve sosyal duygusal gelişim alanlarında alt sınırdaki kalan kız çocuklarının oranı erkek çocuklara göre daha fazladır.

Cinsiyet, gelişimi etkileyen faktörler arasında önemli bir belirleyici olarak görülmektedir. Özellikle erkek çocukların fiziksel yapısının daha atletik ve fiziksel zorluklara daha uygun özelliklere sahip olduğu ifade edilmektedir (Arora, 2018). Yine çalışma bulgularının aksine dil gelişiminin kız çocuklar lehine olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur. Kız çocuklarının kelime hazinesi erkeklere göre daha fazla, erkek çocuklarının konuşması kızlara göre daha yavaş ve cümlelerdeki kelime sayıları daha azdır. Yapılan çalışmalar, kız çocuklarının genellikle duyguları tanıma ve kontrol etmede de erkeklerden daha yetenekli olduklarını göstermektedir (Aydoğan, Özyürek ve Akduman, 2017). Bilişsel gelişim deneyimleri ve toplumsal aktarımla da edinilmektedir. Çekirdek ve izole aile yapısı söz konusu ise çocukların gelişimini olumsuz etkilemiş olabilir. Çocukların okul yaşamına başlamasıyla bilişsel, dil ve sosyal-duygusal gelişimlerdeki olumsuzlukların artması beklenebilir. Gelişimi etkileyen faktörler ve tüm gelişim alanlarının birbiriyle ilişki olduğu düşünüldüğünde, yapılacak çok yönlü değerlendirmeler daha kesin karar vermede etkili olacaktır. Bir gelişim alanında alt sınırdaki olduğu belirlenen çocukların bu alana özgü değerlendirme araçlarıyla değerlendirilerek ilgili tanının konması sağlanabilir.

Motor gelişim diğer gelişim alanlarından ayrı düşünülmemeyeceği gibi gecikmiş ve işlevsel olmayan motor gelişim diğer gelişim alanlarındaki düzeyle de ilişkilidir. Motor gelişimdeki gecikmeler aynı zamanda öğrenme güçlüğü ve dikkat eksikliği gibi sorunları da işaret edebilmektedir (Elibol ve Çakmak, 2018). Bilişsel gelişim ve çocukların sosyal davranışları, hatta hatırladıkları bilgiler dahi aileden aileye ve kültürden kültüre değişiklik göstermektedir. Ailenin yaşam tarzı, evde oyuncak ve diğer nesnelerin olup olmaması problem çözme becerilerini etkileyebilir. Düşük gelir düzeyindeki aileye sahip çocuklar, duygusal güçlükler yaşayabilirler, zayıf sosyal ilişkiler sergileyebilirler (Trawick-Swith, 2013).

Kapsamlı gelişimsel tarama araçları, çocuğun performansını aynı yaş grubundaki bir grupla karşılaştırarak değerlendirmeyi sağlar. Gelişim alanlarına odaklanan testler ise motor, dil, bilişsel, sosyal ve duygusal gelişim becerilerini taramaktadır. Gelişimsel tarama verileri, çocuğun gelişimiyle ilgili ön bir bilgi olarak görülmeli, tanılama tek bir tarama aracı kullanılarak yapılmamalıdır (Avcı, Kunt, Somer Ölmez ve Kara Eren, 2018). Çocukların gelişimsel açıdan değerlendirilmesi eğitim ve gelişimin önemli unsurlarındandır.

Bu araştırmanın bir sınırlılığı değerlendirme aracı olarak GEÇDA'nın kullanılmış olmasıdır. GEÇDA gelişimsel geriliği olan çocukları tanılama amacı da taşıdığından çocuğun yaşı arttıkça test puanlarındaki varyans azalmaktadır. Çocuğun yaşı arttıkça varyansın daralması nedeniyle gelişimsel özellikleri normalden daha yüksek olan çocukları belirlemede yetersiz kaldığı söylenebilir. Mor-Dirlik ve Koç (2017), eğitim kurumlarında kullanılan psikolojik testleri ölçme standartlarına göre inceledikleri çalışmalarında, GEÇDA'nın on geçerlik standardının yalnızca birini tamamen karşıladığı, dördünü kısmen karşıladığı ve beşini hiç karşılamadığı, incelenmeye alınan standartları karşılamada yeterli olmadığını belirtmiştir.

Alan yazında üstün yetenekli çocukların belirlenmesinde kullanılan yöntemlerden söz edilmektedir. Bu çalışmalarda üstün yetenekli çocukların değerlendirilmesinde öğretmen gözlemlerinden ve Wechsler Çocuklar İçin Zeka Ölçeği'nin (WISC-R) kullanıldığından (Çetin ve Özyürek, 2015) söz edilmektedir. Üstün yetenekli çocukların değerlendirilmesinde ise öğretmen gözlemleri ve WISC-R detaylı bilgi sunamayabilir. Bu nedenle, bu çalışmada bulguların sunumunda üst dilimde yer alan çocuklarla ilgili veriler sunulmuş olmasına rağmen yorumlanmamış ve tartışmada değinilmemiştir. Bu açıdan bakıldığında gelişimsel geriliği tanılama amacı taşımayan, yetenek düzeyi yüksek olan çocukları değerlendirmede kullanılabilir ölçme araçlarına gereksinim olduğu söylenebilir.

Bu araştırmadan çıkan sonuçlara göre araştırmacılara sunulabilecek öneriler aşağıda belirtilmiştir.

- Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar da dikkate alınarak araştırmacılara, benzer bir çalışmanın farklı ve birden fazla değerlendirme aracından yararlanılarak tekrarlanması ve bu değerlendirme araçlarından elde edilen sonuçların karşılaştırılması önerilebilir. Böylece farklı ölçme araçlarıyla elde edilen bulguların karşılaştırılması söz konusu olacaktır.

- Sınırdaki zeka tanısı almış çocuklara gelişimsel geriliği saptamayı amaçlayan birden fazla ölçme aracı uygulanarak elde edilen ölçme sonuçlarının hassasiyetleri araştırılabilir.

- Benzer amaçları taşıyan testler aynı çalışma grubuna uygulanarak, testlerde test ya da madde yanlılığı olup olmadığı incelenebilir.

- Gelişimsel değerlendirmelerde kullanılabilir testlerin geliştirilmesi aşamasında alt sınırın altında kalan ve orta sınırdaki bulunan çocuklar arasındaki

farklılıkları açığa çıkarmada daha etkili olabilecek madde yapılarının neler olabileceği araştırılabilir.

- Başka bir çalışmada Türkiye'deki bölgelere göre evreni temsil edebilecek bir örneklem seçimiyle araştırma tekrarlanabilir ve bölgeler bazında ortaya çıkan farklılıklar incelenebilir.

- Yapılacak benzer çalışmalarda çocuğa ilişkin değişkenler yanında aileye ilişkin değişkenlerin de dikkate alınması önerilebilir.

KAYNAKLAR

- ANLAR, B., & YALAZ, K. (1996), *Denver II Gelişimsel Tarama Testi-Türk Çocuklarına Uyarlanması ve Standardizasyonu*. Ankara: Hacettepe Çocuk Nörolojisi Gelişimsel Tıp Araştırmaları Grubu.
- ARORA, M. (2018), *Factors that affect growth and development in children*. Retrieved: <https://parenting.firstcry.com/articles/factors-that-affect-growth-and-development-in-children/>, 31.03.2019.
- ASLAN, D. (2017), "Gelişimle ilgili temel konular", (Ed.: Aysel Köksal Akyol) *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim (0-36 ay)*, Ankara: Anı, ss.86-105.
- AVCI, N., KUNT, M., SOMER ÖLMEZ, B. & KARA EREN, C. (2018), "Çocuk gelişimi değerlendirme yöntemleri ve değerlendirme sistemleri", (Ed.: Pınar Bayhan) *Gelişimsel Değerlendirme*. Ankara: Hedef, ss.59-82.
- AYDOĞAN, Y., ÖZYÜREK, A. & GÜLTEKİN AKDUMAN, G. (2017), *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim (2.baskı)*, Ankara: Vize.
- AYTEKİN, Ç. & BAYHAN, P. (2015), "Erken müdahalede uygulama basamakları", *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2(2), 1-14.
- BERK, L. E. (2015), *Bebekler ve Çocuklar Doğum Öncesinden Orta Çocukluğa* (Çev.Ed.: Nesrin Işıkoğlu Erdoğan), Ankara: Nobel.
- BRASSARD, M. R. & BOEHM, A. E. (2011), *Preschool Assessment: Principles and Practices*. Guilford Press.
- BREDEKAMP, S. (2015), *Erken Çocukluk Eğitiminde Etkili Uygulamalar* (Çev. Ed.: Hatice Zeynep İnan ve Taşkın İnan), Ankara: Nobel.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Ş., AKGÜN, Ö. E., DEMİREL, F., KARADENİZ, Ş. & ÇAKMAK, E. K. (2015), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.

- CHERRY, K. (2018), *How genes influence child development*. Retrieved: <https://www.verywellmind.com/genes-and-development-2795114>, 31.03.2019.
- ÇETİN, A. & ÖZYÜREK, A. (2015), “Üstün Yetenekli Çocuklar İçin Bir Erken Müdahale Modeli: Karabük Üniversitesi Üstün Yetenekliler Uygulama ve Araştırma Merkezi”, *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(2), 309-314. <http://dergipark.gov.tr/husbfd/issue/7893/103895> adresinden 26.03.2019 tarihinde indirilmiştir.
- DEMİRCİ, A. & KARTAL, M. (2012), “Çocukluk dönemine ait önemli bir sorun: Gelişme geriliği ve erken tanının önemi”, *The Journal of Turkish Family Physician*, 3(4), 1-6.
- DOĞAN, A. & BAYKOÇ, N. (2015), “Hastanede çocuk gelişimi birimine yönlendirilen çocukların değerlendirilmesi”, *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*, 1 (2), 101-113.
- DOĞAN, Ö. & ŞENGÜL, E. A. (2017), “Büyüme ve gelişme”, (Ed.: E. Nilgün Baysal Metin) *Doğum Öncesinden Ergenliğe Çocuk Gelişimi* (2.baskı), Ankara: Pegem Akademi, ss.1-22.
- ELİBOL, F. & ÇAKMAK, A. (2018), “Gelişimsel alanlara göre değerlendirmenin anlamı”, (Ed.: Pınar Bayhan) *Gelişimsel Değerlendirme*. Ankara: Hedef, ss.27-58.
- EMRE BOLATBAŞ, D. & YILDIZ BIÇAKÇI, M. (2015), “Bebeklik ve çocukluk döneminde gelişimsel değerlendirme ve izlem”, (Ed.: Müdiye Yıldız Bıçakçı) *Bebeklik ve İlk Çocukluk Döneminde (0-36 ay) Gelişim* Ankara: Eğiten, ss. 143-174.
- ERTEM, İ. Ö. (2005), “İlk üç yaşta gelişimsel sorunları olan çocuklar: üç sorun ve üç çözüm”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 6(02), 13-25.
- GÜNALP, A. (2007), *Farklı anne baba tutumlarının okul öncesi eğitim çağındaki çocukların özgüven duygusunun gelişimine etkisi (Aksaray ili örneği)*, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAHRAMAN, Ö. G., CEYLAN, Ş. & KORKMAZ, E. (2016), “0-3 yaş arası çocukların gelişimsel değerlendirmelerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi”, *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(2), 60-69. <http://dergipark.gov.tr/mersinsbd/issue/24537/259938> adresinden 20.03.2019 tarihinde indirilmiştir.
- KANDIR, A. & ALPAN, Y. (2008), “Okul öncesi dönemde sosyal-duygusal gelişime anne-baba davranışlarının etkisi”, *Aile ve Toplum Eğitim, Kültür ve Araştırma Dergisi*, 10 (4), 33-38.

- KAYMAZ Küçük, Ç. ve BAYHAN, P. (2018), “Gelişimsel gecikmesi olan çocukların değerlendirilmesi”, (Ed.: Pınar Bayhan) *Gelişimsel Değerlendirme*. Ankara: Hedef, ss.151-180.
- LETOURNEAU, N. L., DUFFETT-LEGER, L., LEVAC, L. more...(2011), Socioeconomic status and child development: A meta-analysis. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. <https://doi.org/10.1177/1063426611421007>.
- MCCLELLAND, M. M., MORRISON, F. J. & HOLMES, D. L. (2000), “Children at risk for early academic problems: The role of learning-related social skills”, *Early Childhood Research Quarterly*, 15 (3), 307–329. McDonald, K. (1988), *Social And Personality Development*, New York ve London: Plenum Press.
- MCLOUGHLIN, J. A. & LEWIS, R. B. (1994), *Assessing Special Students*. Macmillan College.
- MINDES, G., IRETON, H. & MARDELL-CZUDNOWSKI, C. (2003), *Assessing Young Children*. Merrill/Prentice Hall.
- MOR DİRLİK, E. & KOÇ, N. (2017), “Eğitim kurumlarında kullanılan psikolojik testlerin ölçme standartlarına göre incelenmesi”, *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 8 (4), 453-468.
- ORAN, I., KEMALOĞLU, Y. K., GÖKDOĞAN, Ç., GÜNDÜZ, B. & BİLGİN, C. (2014), “İşitme kayıplı çocukların gelişimsel alanlardaki performans düzeylerinin Gazi Erken Çocukluk Değerlendirme Aracı ile incelenmesi”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 34 (3), 563-582.
- PETERSON, N. L. (1998), *Early Intervention for Handicapped and at-Risk Children*. London: Love Publishing Company.
- PIAGET, J. & INHELDER, B. (1969), *The Psychology of the Child*. Basic Books, New York.
- RAMAZAN, O. & DEMİR, S. (2011), “Okul öncesi eğitim kurumuna devam eden 36-48 aylık çocukların bilişsel gelişim düzeyleri”, *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 83-98.
- SAVAŞIR, I., SEZGİN, N. & EROL, N. (1995), *Ankara Gelişim Tarama Envanteri El Kitabı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi.
- SAVAŞIR, I. & ŞAHİN, N. (1995), *Wechsler Çocuklar İçin Zeka Ölçeği (WISC-R) El Kitabı*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- SENEMOĞLU, N. (2000), “İlk çocukluk döneminde gelişim”, (Edt: E. Ceyhan), *Çocuk Gelişimi ve Psikolojisi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- SICES, L. (2007), *Developmental screening in primary care: The effectiveness of current practice and recommendations for improvement*. <https://core.ac.uk/display/71350769?recSetID=> adresinden 26.03.2019 tarihinde indirilmiştir.
- TEMEL, F., ERSOY, Ö., AVCI, N. & TURLA, A. (2005), *Gazi Erken Çocukluk Gelişimi Değerlendirme Aracı "GEÇDA"*. Ankara: Rekmay Ltd. Şti.
- TRAWICK-SWITH, J. (2013), *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim (Çok Kültürlü Bir Bakış Açısı)*, Çev.Ed.: Berrin Akman. Ankara: Nobel.
- TUNÇELİ, H. İ. & ZEMBAT, R. (2017), "Erken çocukluk döneminde gelişimin değerlendirilmesi ve önemi", *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 3 (3), 1-12.
- UYANIK BALAT, G. & ARSLAN ÇİFTÇİ, H. (2018), "Gelişimsel değerlendirmeye genel bakış", (Ed.: Pınar Bayhan) *Gelişimsel Değerlendirme*. Ankara: Hedef, ss.12-25.
- www.kalkinma.gov.tr adresinden 26.03.2019 tarihinde www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/Download/8142/ilce.pdf uzantısı kullanılarak indirilmiştir.
- YILDIZ BIÇAKÇI, M. (2017), "Gelişimin değerlendirilmesi", (Ed.: Aysel Köksal Akyol) *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim (0-36 ay)*, Ankara: Anı, ss.383-401.
- YÜKSELEN, A. & ARGÜT, N. (2018), "Erken müdahalede değerlendirme", (Ed.: Pınar Bayhan) *Erken Müdahale*. Ankara: Hedef, ss.122-135.

EXPLORING ESL STUDENTS' PERFORMANCES IN COMPETENCE-BASED LANGUAGE TEACHING CLASSES: A CASE STUDY OF ADULT TURKISH SPEAKERS

Emrullah ŞEKER¹

Geliş: 18.06.2019 / Kabul: 03.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.579514

Öz

İkinci Dil (D2) Edinimi çalışmalarındaki yeni eğilimler bilişsel dilbilim alanında gelişmeye devam ederken, dilbilimciler ve öğretmenler dil öğretimi derslerinde yenilikçi uygulamaları keşfetme ve denemeye çalışmaktadırlar. Bunlardan arasında minimalist uygulamalar uygulanabilir öğrenme stratejileri içerisinde dil öğretiminin yeni boyutlarının geliştirilmesinde en faydalı ve ekonomik yaklaşımlar olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede, on haftalık bir sürede toplam 40 saatlik dil sınıflarındaki anadili Türkçe olan 21 yetişkin öğrenciye minimalist bir dil öğretim yöntemi olarak Edinç Temelli Dil Öğretimi (EDİT-DİL) yöntemi uygulanmıştır. Bu uzun dönemli kontrollü çalışmanın amacı İDİ öğrencilerinin EDİT-DİL derslerindeki performanslarını bir Türk devlet üniversitesi örneğinde incelemektir. Bu çalışmanın verileri Bitlis Eren Üniversitesi'nde farklı sınıflarda ve farklı bölümlerde okuyan toplam 21 başlangıç (A1) düzeyindeki öğrencilere uygulanan bir başarı testi ile toplanmıştır. Bu uygulama 2018 öğretim yılının Ekim-Aralık ayları arasında gerçekleştirildi ve veriler nicel olarak analiz edildi. Araştırmanın genel bulguları özellikle iki sonuç olarak yorumlanmıştır: dilsel sonuçlar ve metodolojik sonuçlar. Dilsel sonuçlar açısından, katılımcıların ED ilkeleri ve değiştirgenler için D2 girdisi yoluyla doğrudan erişime sahip olmadıkları, çünkü D1 bilgilerinin D2 türetimlerine yalnızca ilkelerin ortak özellik gösterdiği yerlerde değil aynı zamanda değiştirgen

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Üniversitesi, Fen Edebiyat, İngiliz Dili ve Edebiyatı, emrullahseker@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7834-1214>.

farklılıklarının ve dile özgü özelliklerin olduğu yerlerde de aktardıkları görüldü. Metodolojik sonuçlara bakımından ise, EDİT-DİL ile öğretim verilen katılımcıların % 51 başarı testinde başarılı olurken bu oranın maliyet fayda analizi açısından ümit verici olduğu sonucuna varıldı. Ayrıca bu yöntemle öğretim verilen öğrencilerin evrensel ilkelerin işlediği yapılarda İngilizce dilbilgisine özel hiçbir öğretim verilmemesine rağmen yüksek oranda başarılı oldukları gözlemlendi. Buna ek olarak öğretmenlerin ve öğretmen eğitimcilerinin EDİT-DİL'i daha etkin bir şekilde uygulamalarına sağlamak için araştırma bulgularına dayanarak bazı dikkate değer çıkarımlarda da bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edinç, İngilizce öğretimi, minimalist yöntem, ikinci dil, edinim.

İKİNCİ DİL OLARAK İNGİLİZCE (İDİ) ÖĞRENENLERİN EDİNÇ TEMELLİ DİL ÖĞRETİMİ DERSLERİNDEKİ PERFORMANSLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ: ANADİLİ TÜRKÇE OLAN ÖĞRENCİLER ÖRNEĞİ

Abstract

The purpose of this study is to explore and evaluate ESL students' performances in COBALT classes where a minimalist approach, model and method is applied. Accordingly, COBALT was applied to 21 Turkish speaking learners in English classes of 40 hours during a ten-week period. The data were collected through a post-test from 21 beginner level students in Bitlis Eren University. The data collected were analysed quantitatively. The overall findings of the research were interpreted particularly in terms of two implications: linguistic and methodological implications. As to the linguistic implications, the participants were found having no direct access to UG principles and parameters through the L2 input since they transferred L1 not only where principles worked but also where parametric variations and grammatical features occurred. As for the methodological implications, it was found out that, as a first-time ever experienced method in a classroom setting, the COBALT was found promising in terms of cost-benefit analysis although the overall success of the participants tutored through COBALT in the post-test instrument was 51%. Moreover, it was also found out that almost all of the L1 transfer cases observed are of nativization tendency proposing that learners make the input conform to their L1 competence.

Keywords: Competence-Based, Minimalist Method, English, language, teaching, principles, parameters.

Introduction

Among the new trends in SLA studies, minimalist applications seem to offer the most pragmatic, economic and innovative dimensions of language teaching. Any language teaching method with a single type of syllabus and a course book designed accordingly for all learners of different native language origins in all over the world without referring to parametric variations or language particular properties between any two languages has always sounded too assertive and idealist to be achieved. The assumption that the concepts such as principles, parameters, grammatical learning (GL) and lexical learning (LL) defined under the theory of Universal Grammar (UG), Principles and Parameters Theory (PPT) and the Minimalist Program (MP) for first language (L1) acquisition process can also be viable for second language (L2) learning process is increasingly coming to the fore. However, instead of making use of universal properties suggested to be found in almost all languages and focusing on the parametric variations varying from one language to another, current language teaching practices which give priority to communicative needs seem to have found the solution in avoiding first language grammatical knowledge during a new language learning process. The available contemporary foreign language teaching approaches and methods followed not only in Turkish Educational Institutions but also in the World can be seen ignoring either universal principles or parametric variations and linguistic features between particular languages. In those practices, parameter setting relies on L2 input and the materials used to set parameters are almost the same for every student from different L1 origin. This is particularly problematic when there are several parametric variations between the L1 and the L2 as in the case of Turkish operating head-last phrase building and English operating head-first phrase building. In this context, Competence-Based Language Teaching (COBALT) as a minimalist method of language teaching based on the assumption of parameter setting as suggested by the minimalist model of language learning introduces an original method, syllabus, course book, learning strategies and teaching techniques, all of which rely on minimalist concerns. In a broad sense, COBALT method is based on the assumption that learning any new language (L2) will be simpler and easier for any L1 speaking learner if it is introduced in a way by which they can achieve accessibility to universal grammar through his/her L1 knowledge. In a narrower sense, Turkish Competence-Based English Teaching (TURCOBELT) method is based on the assumption that teaching English will be simpler and easier for Turkish speaking learners if it is introduced in a way by which they can achieve accessibility to UG through Turkish competence.

Relying on UG with its PPT sub-theory and MP, as formulated by Chomsky (1965-1995), COBALT takes language universals and parameter setting into consideration more delicately in language teaching. Accordingly, COBALT classifies the components of languages as “language universals which posit principles of grammar shared by all natural languages as an innate ability of human beings and language particulars, ignoring the former and extracting them from what is known as the grammar of a specific language” (Chomsky, 1965: 6). In terms of the theoretical discussion on the “theory of the initial state of the language faculty, prior to any linguistic experience,” COBALT is for the idea that UG is embedded in L1 (Chomsky, 1989:3), as suggested by White (1990) and Schachter (1988) asserting that learners can access to UG only through the L1. In addition, COBALT is established on the basis of the ‘Minimalist Model’ of language learning explaining the cognitive state of L2 learning reducing L2 learning to its fundamental elements and achieving simplicity in cognitive representation, abolishing unnecessary elements in order to explain L2 learning simpler and more pragmatic in terms of GL and LL. Described as a trend in any design or style in which the simplest and fewest elements are used to create the maximum effect in general sense, minimalism appears in linguistics as the economy of derivation and representation, abolishing superfluous elements in order to represent languages more universally but simpler, which is known as the Minimalist Program (Chomsky, 1995, 2015a, and 2015b). Although MP is largely regarded as a mode of investigation for the syntactical analysis of clausal structures in linguistic studies, as for COBALT, it is not only a way of syntactic analyses for the identification of parametric variations between L1 and L2 for a competence based syllabus but also an approach to modelling of L2 cognitive learning and identifying the principles, learning strategies and teaching techniques of the method.

Consequently, COBALT based on the assumption that learning English grammar will be simpler and easier for Turkish speaking learners if it is introduced in a way by which they can achieve accessibility to UG is a noteworthy language teaching method not only because it outlines the principles of competence based teaching practice through cognitive fulcrum but also because it approaches to classroom activities, syllabus and course book design through minimalist concerns. Within this perspective, this study aims to carry out this method in long term classroom experiences as a longitudinal case study primarily in order to find out its efficacy and fertility. The final purpose of this controlled longitudinal study is to explore ESL students’ performances in the contexts where universal principles or language particular properties work. With this purpose, in

this study, after the introduction of COBALT, its contribution to the field, and the aim of the study in this part, the theoretical background including a brief review of the underlying linguistic theories on which the approach, method, learning principles, teaching activities, syllabus and the course book design of the method are based are revised. After the theoretical background follows the characteristics and principles of COBALT or its reduced version TURCOBELT with the original learning strategies and teaching techniques as well as an original syllabus and a course book design. The following parts making up the body of the study in which the research design, method and the findings are outlined are the sections where the efficacy and fertility discussions and the conclusions are shared.

1. Theoretical Background

COBALT is the result of a five-year study beginning from Şeker (2015) focusing on identifying the parametric variations between Turkish and English Languages through Minimalist Program, Şeker (2016) designing a competence based syllabus for L1 Turkish learners of L2 English, and the ideas and studies based on the data obtained from a 3001 Research and Development project titled ‘Developing a Grammatical Competence-Based Foreign Language Teaching Model and a Turkish Competence-Based English Course Book Prototype (2017-2019)’, suggesting accessibility to UG during parameter setting process and supported by Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK). The theoretical fulcrum of COBALT method is based on Principles and Parameters Theory (Chomsky, 1981) under the scope of the theory of Universal Grammar. The idea of associating parametric variations and second language learning is particularly discussed by White (1990) and Cook and Newson (1996). After these ideas are reviewed in terms of L2 acquisition, learning and teaching perspectives, they are revised through minimalist approach suggesting a competence based L2 learning model (COBALL) and a teaching method (COBALT as a broader sense and TURCOBELT as a narrower one).

Regarding L1 as the only way to access the UG relying on the assumption that “learners can access to UG only through the L1” and “particular grammar of any human language is limited to language particular variations”, the COBALT method is established on the basis of the ‘Minimalist Model’ of language learning (White, 1990; Schachter,1988). This model of language learning explains the cognitive state of L2 learning via reducing L2 learning to its fundamental elements and achieving simplicity in cognitive representation, abolishing unnecessary elements in order to explain L2 learning simpler and more pragmatic in terms of GL and LL, either of which occurs as the act of achieving the

knowledge of L2 parametric values. In the model, GL is regarded as the quality of the act of achieving knowledge of language (Şeker, 2015). LL according to this model, on the other hand, requires “no need for learners to learn anything about the grammar but the lexical items (i.e. lexicon) in the language and their properties” (Radford, 2004;16). The term competence, moreover, is described as an innate knowledge of grammar as stated by Chomsky (1965) who maintains that “every speaker of a language has an internalized generative grammar that expresses his knowledge of his language” (p.9-15). As shared by COBALL, “there is a system of principles, conditions and rules that are elements or properties of all human languages, which means that a native speaker of any language knows a set of principles that work in all languages and parameters that vary from one language to another” (Chomsky,1976: 29). This is also summarized as in the case of Chomsky’s (1981) statement that “what we know innately are the core grammar principles and the parameters associated with them but what we have to learn are the values of the parameters,” to which COBALL refers as the extent of LL and GL available not only for children’s L1 but also for adult’s L2 (p.118).

In terms of the approach, COBALT follows a minimalist view which is described as a trend in any design or style in which the simplest and fewest elements are used to create the maximum effect. It exclusively runs after necessity and simplicity, getting rid of unnecessary ones. In order to determine what is necessary and what is not, minimalism rests on three basic criteria: simplicity, conceptual necessity and reduction. COBALT can be regarded as a minimalist method particularly because it is in favour of simplicity for the syllabus design. The contents of the syllabus are identified on basis of GL targeting only a limited number of parametric variations and grammatical features also determined through the Minimalist Program of Chomsky (1995, 2015a, and 2015b). In addition, it is in favour of conceptual necessity for the grammar modules. The grammar modules are classified according to their function and usage rather than traditional grammar modules. Furthermore, it is in favour of reduction in terms of its principles, learning strategies, and teaching activities. The course book design is also established on these minimalist principles, getting rid of superfluous descriptions, exercises and visual materials. The student’s real experiences and individual interests as well as L1 make up the core material and theme of the COBALT classes.

As for the content of the GL, parametric variations between L1 and L2 and the language particular grammatical features are essential to be identified. Therefore, the reason why it is called COBALT in a broader sense and

TURCOBELT in a narrower sense lies on the identification and parameterization of the parametric variations between Turkish as default L1 and English as default L2. The parametric variations and the differences in grammatical features in the method and consequently in this study are obtained through the studies by Şeker (2015; 2016) and their revised versions in which corresponding English and Turkish grammatical structures are comprehensively compared and contrasted according to the MP are referred. These reference parametric values and language particular grammatical features are identified as the following (Şeker, 2015, 2016):

1.1. Parametric Variations Between L1 Turkish and L2 English

1. Head Parameter

- i. English is a ‘head-first’ language
- ii. Turkish is a ‘head-last’ language

2. Null-Subject Pro Parameter

- i. In English, Null- Subject (Pro) is not allowed
- ii. In Turkish, Null- Subject (Pro) is allowed

3. Null-Subject PRO Parameter

- i. In English, pronominal possessors (PRO) are not allowed to be dropped
- ii. In Turkish, pronominal possessors (PRO) are allowed to be dropped

4. Null-Determiner Parameter

- i. In English, Null-Determiner (Det) is not allowed
- ii. In Turkish, Null-Determiner (Det) is allowed

1.2. Language Particular Grammatical Features for L1 Turkish and L2 English

1. Grammatical Feature of Prepositions/Postpositions (P)

“While prepositions in English have interpretable [ACC-Case] feature, postpositions in Turkish have interpretable [GEN-Case] feature”

2. Grammatical Feature of Passive (PASS)

“While affixal PASS is verbal (i.e. [+V]) in Turkish, inflectional PASS is nominal (i.e. [+N]) in English”

3. Grammatical Feature of Complementiser (C)

“While C carries a que particle [i.e. mI] feature in Turkish, C carries a wh-operator [WH] feature in English”

4. Grammatical Feature of Complementiser (C)

“While the C in English main clauses carries Extended Projection Principle [EPP] feature, it does not carry [EPP] in Turkish.”

5. Grammatical Feature of Infinite Complementiser (Fin)

“While the infinite C in Turkish complement clauses carries Extended Projection Principle [EPP] feature, it does not carry [EPP] in English.”

6. Grammatical Feature of Agreement

“While the Turkish T carries strong agreement features, the English T carries weak agreement features”

These four parametric variations and six grammatical features between L1 Turkish and L2 English constitute the target parametric values and new grammatical knowledge set for English Grammar for an L1 Turkish speaking L2 English learner. The rest of the English grammar for an L1 Turkish learner requires only LL. In other words, the linguistic differences described above constitute the core English grammar syllabus for the Minimalist Method of Turkish Competence-Based English Language Teaching (TURCOBELT).

2. Theoretical Background

COBALT is an overall method of teaching suggesting an original syllabus, a course book prototype, learning strategies and teaching techniques all designed according to minimalist principles. It is particularly based on two learning strategies: grammatical and LL. The former is regarded as a kind of parameter setting targeting the new parametric values of L2 and the latter is regarded as lexicon development particularly targeting the learning of L2 counterparts of the L1 lexicon referring to the same realia. The method targets adult or young adult learners and the learner is not expected to set parameters from the input data by himself. Instead, he is assisted to guess the new value and set it for new language. Here, available L1 knowledge is the best realia or the course material to refer in COBALT classes since they are already there, in learners' mind. The teacher only needs to activate or allow students to recall it.. Therefore, language is believed to

be learned by the learner but not taught by the teacher. The teacher acts as a training coach organizing the input and reinforcement exercises leading to true parameter setting. The coach or the learner is not idealist but pragmatist in terms of pronunciation or fluency, depending on the minimalist concerns such as simplicity and reduction. Native accent is tolerated and learners' L1 origin (i.e. genetic heritage) is taken into consideration since they are not born as native speakers. Error correction is a natural way of parameter setting after learners achieve the new parameter settings. As for classroom activities, communication in target language is not always possible in non-native countries except for the language classes. Therefore, in COBALT classes, rather than pair work or group work activities, individual oral or written performance in L2 is given priority. From this view, it follows a liberal and pragmatic path. In terms of LL, bilingual or monolingual vocabulary lists are seen useless. The best way to improve lexicon is frequent exposure and looking up them for each time. Therefore, the language coach (i.e. the teacher) or the learners are expected not to take down the L1 counterparts of the target new vocabulary.

2.1. Syllabus

In COBALT classes, the grammatical contents are introduced in terms of appropriateness and successiveness determined according to a limited number of parametric variations set for the target and the native or second language. Therefore, rather than thematic units made up of communicative concerns a natural order of structural units is suggested in syllabus design. That is, traditional grammar modules are sequenced in terms of phrasal modules in a bottom-up merging order, delaying marked structures until all unmarked structures are presented.

2.2. Course book

As an original method, COBALT, of course, also requires an original course book designed through minimalist principles in which the grammatical contents are introduced in terms of appropriateness and successiveness determined according to a limited number of parametric variations set for L1 Turkish and L2 English languages. For this purpose, a competence-based English course book prototype titled "Setting English for Turkish Speaking Learners" was designed under the scope of the project titled 'Developing a Grammatical Competence-Based Foreign Language Teaching Model and a Turkish Competence-Based English Course Book Prototype (2017-2019).' This course book prototype, supported by Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK), is presented as a model course book designed on basis of

minimalist concerns and focuses on parameter setting between L1 Turkish and L2 English for COBALT.

2.3. Learning Strategies and Teaching Techniques

COBALT suggests some special activities for the setting of the parameters of the new language introduced based on the learning strategies listed below:

2.3.1. Linguistic Awareness

Languages are not regarded as in isolation but as a part of the whole language system that is possessed. Therefore, learners should be aware of the properties of the new language under study.

Related Teaching Technique: Categorization

Asking learners to categorize the new English lexical items according to the Turkish reference words.

2.3.2. Code-Mixing (Matrix Model)

According to this strategy, the learner generates a matrix language, choosing the overall syntax and the morphemes from one linguistic system, while choosing the vocabulary from another.

Related Teaching Technique 1: Nativization (L1 Transfer) (L2 lexicon but L1 grammar)

Asking learners to try to put the given target lexical items into meaningful phrases relying on L1 knowledge but without providing them with any knowledge of the new grammar, correcting errors or giving feedback.

Related Teaching Technique 2: Pidginization (or Denativization) (L1 lexicon but L2 grammar)

Asking students to use some native words as to the new grammar settings in target language.

2.3.3. Parameter Setting

Based on the target L2 input, learners are allowed to set target parameters themselves through cognitive ways such as comparing and contrasting.

Related Teaching Technique 1: Analyzing the Input

Asking learners to read the given sample phrase structures in the target language and then to check and compare them with the ones they uttered through their L1 knowledge in the previous exercise.

Related Teaching Technique 2: Setting the New Grammar

Asking learners to observe the differences and similarities between L1 and L2 through comparing and contrasting and set the new grammar by themselves or through guiding by the teacher.

2.3.4. Code-Switching

Code-switching is switching instantaneously from one linguistic system to another during same context.

Related Teaching Technique: Purposive Speaking

Asking learners to produce phrases (noun, determiner or prepositional phrases) in L2 as much as possible and fill the other communicative gaps, if any, through the L1.

3. Theoretical Background

This controlled longitudinal study mainly focused on the productivity and efficiency of the grammatical competence levels of 21 L1 Turkish learners of L2 English after the pilot study of COBALT in the English classroom under the scope of a project was applied in a 40-hour language course during a ten-week period. On basis of two basic dimensions in an empirical research (i.e. experimental and screening type), the experimental model is expected to be appropriate for the research area where the data is observed to explore the cause-effect relationships between the variables (Büyüköztürk, 2007; Karasar, 2005; Yılmaz, 2013). Accordingly, the study which is set on “a comparison of different dependent variables” makes an experimental model necessary (Karasar, 2005; p.88). The experiment carried out in this research is based on the “independent variables affecting the dependent variables, systematic changes in controlled conditions and monitoring the results” (Karasar, 2005; p.88). The dependent variables were observed and measured, which is one of the most prominent properties of this model (Hovardaoğlu, 2006). As for the classifications of the experimental design, the model of this study is pre-experimental since it was applied to a single group randomly selected by means of *neutral assignment* and a post-test is required at the end of the course scheduled (Seliger & Shohamy, 1989).

3.1. Research Questions

In order to investigate the ESL students' performances in Competence-Based Language Teaching Classes, this study examined particularly two implications including linguistic implications and methodological implications. Accordingly, the following research questions were posed:

1. Can L2 students achieve indirect access to UG principles and parameters through L1?
2. How successful are the L1 Turkish L2 English learners able to perform new parameter settings?
3. How productive and useful is the COBALT Method on basis of the achievement test results?

3.2. *Setting and Participants*

COBALT as a minimalist method of language teaching was applied to 21 Turkish speaking adult students in language teaching classes of total 40 hours during a ten-week period.

During this period, as suggested by COBALT, learners were not exposed to any L2 grammatical knowledge on structures requiring universal principles which are assumed to work for all natural languages but for the parametric variations and language particular grammatical features. The population in the pilot study consists of L1 Turkish speaking L2 English learners. The target sampling in this study was determined through “voluntary designation” among the undergraduate students of Bitlis Eren University from which a sample pilot study group of 25 students was determined as to their order of application (Birkök, 2018). In this context, following the necessary permissions from the institution, the schedule was determined and a 10-day announcement and application process was initiated in order to determine the number of trainees in the project. At the end of the 10-day application period, 45 applicants, primarily from the first and second-year students, were ranked among those who have no any noteworthy English background and 25 candidates were selected for master list according to their order of application and the students who were eligible for the course were announced on the official website of the university. The remaining 20 candidates were recorded into the reserve list according to the same criteria, and according to regular attendances, the learners who did not attend two consecutive courses were removed from the reserve list and replaced by those from the reserve list during the first month of the study. Despite all these measures, the number of students who came to the course regularly (without missing the lesson) was around 16-17. However, the number of students enrolled in the course and not exceeding two consecutive nonattendances was still 25 as planned. However, the number of students who took the achievement test reduced to 21 due to the unexpected external factors. 12 of the participants were females while 9 of them were males (F=57%, M=43%). Consequently, since 25 L2 English learners in this

sampling were subjected to COBALT English classes in a single class, they constitute a sampling of the single group post-test model which forms the design of this study. In this way, the number of students is determined to be as close as to the average class size of Turkish education system in order to make the data obtained more consistent. A control group was not required since the same independent variables were applied on the sampling having similar initial levels which were new starters (Seliger & Shohamy, 1989: 149).

3.3. Data Collection Procedures

In this study, a quantitative research design was preferred, which involves counting and measuring of events and performing the statistical analysis of a body of numerical data. This sort of data collection strategy is expected to be more efficient to test the hypotheses of COBALT method since it involves dependent or independent variables and identifies a kind of dependency on a variable or variables. The independent variables in this study were set and labelled on basis of GL, LL, parameters and the grammatical features. The dependent variables, on the other hand, were set upon the students' success as well as L1 transfer cases. In order to increase the reliability and validity of the data, "the control variables such as the ages and sexes of the participants, other languages of the participants, levels of intelligence that are likely to affect the measurement results" were under control (Birkök, 2018). In this context, their neutral grouping, education levels (i.e. first and second grade students in Bitlis Eren University where all the participants settled with an average entrance examination score) and similar linguistic background (i.e. almost all of them were bilinguals of Turkish and the regional language of Kurdish) almost equalize the control variables for the participants. In terms of external validity, the pilot study was carried out as an English course in a usual classroom environment in which the participants voluntarily joined rather than the artificially created experimental groups, which was, in turn, "expected to affect the performance of the participants and minimize the Hawthorne effect" (Birkök, 2018; p. 131).

3.4. Instrumentation

In this study, in order to elicit data related to the students' acquisition of L2 English, their performance levels of the language and the success of the COBALT practices on the students, an achievement test was used as a data collection tool. The main purpose of the achievement test is to provide the researcher with necessary data about the L1 speaking participants' level of acquisition and performance as well as their competence level of parameter setting in L2 English. The test covers the range of language proficiency from A1

to B1 level. The test includes six types of questions, the first type (A), the third type (C) and the fifth type (E) of which aim to measure the performance levels of building determiner, and prepositional phrase structures as well as lower noun phrase structures in L2 English. The next part (B) aims to measure the parameter setting ability through code-mixing strategy where L1 lexicon but L2 grammar are used. The fourth part, or Part D, targets to evaluate the participants' levels of self-correction for the errors in various phrase structures. Part F, on the other hand, measures the reading skills of the participants and their linguistic awareness and level of vocabulary knowledge. As for the questions, measurement techniques such as open-ended, completion, multiple choice and table filling questions were preferred. The achievement test covers universal linguistic properties, or principles, where L1 Turkish and L2 English operate the same or similar building structures, *Head*, *Null-Subject PRO*, *Null-Determiner* parameter setting and the grammatical features of *P* describing the case of the prepositional or postpositional complements and *PASS* describing the nominal or verbal feature of the functional passive category in both languages. The other parametric variations and grammatical features were not included in the test due to the scope of the scheduled syllabus in the pilot study. In addition to these parameters and grammatical features defined in the study, plural/singular number features of some nouns in lower noun phrases were also regarded as a feature requiring GL and shown as *PL-number*.

3.5. Data Analysis

İçerik yazısı The analysis of the data collected via the instrument was interpreted in solid units such as numbers in order to be scientifically valid. The purpose of the data analysis is to bring meaning, structure, and order to the data. Interpretation requires acute awareness of the data, concentration, and openness to subtle undercurrents of social life. Accordingly, the data obtained from the instrument were analysed by using quantitative research method involving the systematic collection, organization, and interpretation of numeric material derived from the test used as data source in the study. The pilot study was conducted from October to December of the 2018 academic year, and the data were analysed quantitatively. The analysis was performed in several stages. Initially the achievement test collected from the students were evaluated part by part according to the total correct answers over the total participants (i.e. 21). The data obtained from the achievement test are categorized and recorded, as illustrated in Table 1.

Table 1. Frequencies of Correct Answers and L1 Transfers per Questions

Que No	Learning	Parameter Settings	Grammatical Features	L1 Transfers (f)	Correct Answers (f)
1	Lexical	-	-	-	0,76
2	Grammatical	Head	-	0,23	0,61
3	Grammatical	Head	Acc-Case	0,28	0,61
4	Grammatical	Head	Pass	-	0,33
5	Lexical	-	-	-	0,85
6	Lexical	-	-	-	0,47
7	Grammatical	Head	-	-	0,23
8	Grammatical	Head	-	0,14	0,61
9	Grammatical	Head	-	0,14	0,61
10	Lexical	-	-	0,33	0,47
11	Grammatical	Null-PRO	-	0,33	0,33
12	Grammatical	-	Pl-Number	0,61	0,14
13	Lexical	-	-	0,19	0,66
14	Grammatical	Head	Acc-Case	0,42	0,14
15	Grammatical	Head	-	0,19	0,61
16	Grammatical	Head	-	0,61	0,33
17	Grammatical	Head	-	0,38	0,38
18	Grammatical	Head/Null-Det	-	0,28	0,42
19	Grammatical	Head	-	0,38	0,33
20	Lexical	-	-	-	0,33
21	Lexical	-	-	-	0,66
22	Grammatical	Null-Det	-	-	0,66
23	Grammatical	-	Pl-Number	0,19	0,38
24	Lexical	-	-	-	0,38
25	Lexical	-	-	-	0,57
26	Grammatical	-	P	-	0,61
27	Grammatical	-	P	-	0,76
28	Grammatical	-	P	-	0,28
29	Lexical	-	-	-	0,95
30	Lexical	-	-	-	0,57
31	Lexical	-	-	-	0,80
32	Grammatical	-	Pl-Number	-	0,52
33	Lexical	-	-	-	0,57
34	Lexical	-	-	-	0,33
35	Grammatical	-	Acc-Case	0,09	0,23
36	Grammatical	-	P	0,33	0,04
37	Lexical	-	-	0,04	0,04
38	Lexical	-	-	-	0,71
39	Lexical	-	-	0,09	0,66
40	Grammatical	Null-Det	-	-	0,38
41	Lexical	-	-	-	0,38
42	Grammatical	-	P	-	0,38
43	Lexical	-	-	-	0,38
44	Grammatical	-	P	-	0,33
45	Lexical	-	-	-	0,66
46	Lexical	-	-	-	0,52
47	Lexical	-	-	-	0,71
48	Lexical	-	-	-	0,47
49	Lexical	-	-	-	0,66
50	Grammatical	Head	-	-	0,42
51	Grammatical	Head	PASS	-	0,66
52	Grammatical	Head	PASS	-	0,57
53	Grammatical	Head	-	-	0,52
54	Grammatical	Head	-	-	0,38
55	Lexical	-	-	-	0,38
56	Lexical	-	-	-	0,28
57	Lexical	-	-	-	1,00
58	Lexical	-	-	-	0,52
59	Lexical	-	-	-	0,85
60	Lexical	-	-	-	0,49

Accordingly, the test includes total 60 questions, half of which require parameter setting (i.e. GL), while the other half of which only require operating principles with no parametric variations. In Part A and Part B, there are 20 synthesis level of questions (10 in each part), 14 of which require GL of Head, Null-Det or Null-PRO parameter settings as well as language particular grammatical features such as nominal passive category feature or case and number assignment, while six of them require no any GL but LL. In Part B, students were also allowed to use L1 lexicon to reproduce the phrases on basis of L2 grammar. In Part C, there are 10 analysis level of questions, half of which require no any GL but LL, while the other half of the questions require GL of Null-Det parameter setting or language particular grammatical features such as number or case assignment. In Part D, there are 10 analysis level of questions, six of which require no any GL but LL, while four of the questions require GL of language particular grammatical features such as number or case assignment, requiring no any parameter setting. Furthermore, in Part E, there are 15 analysis level of questions, eight of which require no any GL but LL, while seven of the questions require GL of Head and Null-Det parameter settings and language particular features such as nominal passive category feature or case assignment. Part F focusing on reading comprehension and vocabulary, on the other hand, includes five analysis level of questions, requiring only LL. The GL scope covers Head, Null-Subject PRO, and Null-Determiner parameter setting and the grammatical features of P, PASS and PL-number in L2 English. L1 transfers, on the other hand, show how many L1 Turkish learners of L2 English refer to their L1 knowledge in each question. Consequently, while GL, LL, parameters and the grammatical features constitute the independent variables, the students' success as well as L1 transfer cases constitute the dependent variables in the study as shown in Table 1 below:

The statistical data calculated in frequencies were scored by the researcher and the outcomes were analysed by means of SPSS (Statistical Package for Social Sciences) software program. Through descriptive statistics analysis, the standard deviation, mean, frequency and P value of the items were analysed on basis of the participants' success rate and L1 transfers per each question in the test and their distribution over GL and LL variables. L1 transfers and frequencies of success rate per each question were used to make inferences about their relationship with the independent variables. The results were illustrated in tables, bars and pie charts. Finally, the frequencies and the percentages were interpreted in terms of the afore mentioned independent variables. In addition, some parts of the data obtained from the open-ended questions were also analysed via content analysis

technique in order to determine and interpret the presence of L1 transfer cases. Content analysis allows inferences to be made, which can then be corroborated by using other methods of data collection. Thus, we quantified and analysed these transfers and made inferences about the relationship between such transfers and the independent variables. Finally, through “predictive analysis”, the data obtained from the achievement test was interpreted to determine whether there is a meaningful difference between the initial new starter and the final success status of the learners tutored by COBALT (Birkök, 2018).

4. Findings and Discussions

From the data analysed, it can be observed that 10 questions have the highest success rates (over 0,7), nine of which require only LL. On the other hand, it is clear that of the seven questions having the lowest success rates (below 0,3) are five questions which require GL. Furthermore, the most frequent L1 transfer cases (over 0,4) is observed in questions requiring parameter setting or grammatical feature knowledge (see Que no 13,15,17). The findings were organized and discussed according to the research questions.

4.1. Indirect access to UG principles and parameters through the L1 input

In order to find out whether the participants can access to UG principles and parameters through the L1, language transfer frequencies in questions requiring LL and GL was compared and contrasted.

Table 2a. L1 Transfer in LL and GL.

Paired Samples Statistics						
LEARNING			Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Lexical	Pair 1	Learning	1,00	4	,000	,000
		L1 Transfer	,1625	4	,12790	,06395
Grammatical	Pair 1	Learning	2,00	15	,000	,000
		L1 Transfer	,3067	15	,15715	,04058

When analysed, Tables 1a and 1b show that L1 Transfer occurs in GL (M=0,30) more than in LL (M=0,16). While only four L1 transfers occur in LL, the number of the transfers is 15 in grammatical items. That is, there is a

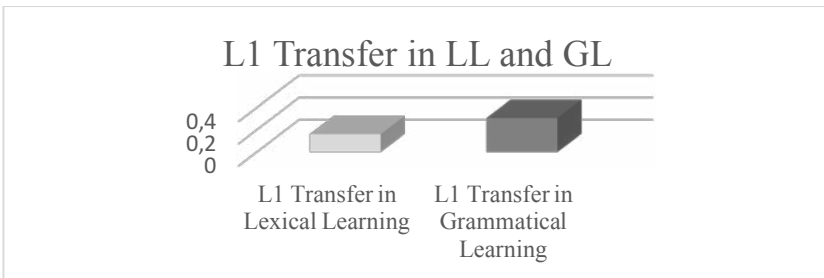
significant relationship between L1 transfer and those items requiring GL or LL ($P < 0,05$), as shown in Figure 1 below:

Table 2b. L1 Transfer in LL and GL.

		Paired Samples Test									
		Paired Differences									
		95% Confidence Interval of the Difference									
		Mean	Std. Deviation	Std. Error	Lower	Upper	t	df			
LEARNING		n									
LL	Paired Samples T-Test	Learning – L1 Transfer	50	,837	,12790	,06395	,63398	1,04102	13,096	3	,001
GL	Paired Samples T-Test	Learning – L1 Transfer	333	1,69	,15715	,04058	1,60631	1,78036	41,733	14	,000

- $P < 0,05$

Figure 1. L1 Transfer in LL and GL

The rate of L1 transfer is relatively higher between the questions numbered 1-20, where parameter settings and language particular grammatical features are relatively dominant, as illustrated below:

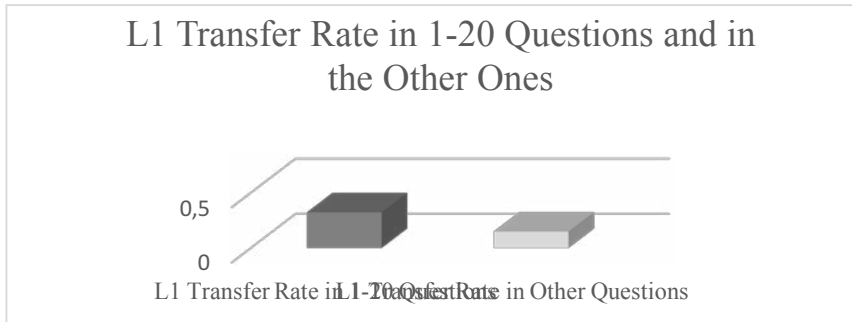
Table 3. L1 Transfer Rate between 1-20 questions and 21-60 questions.

Descriptive Statistics						
L1 TRANSFER		N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
1-20	L1 Transfer	14	,14	,61	,3221	,15075
QUESTIONS		Valid N (listwise)	14			
21-60	L1 Transfer	5	,04	,33	,1480	,11541
QUESTIONS		Valid N (listwise)	5			

• **P<0,05**

When Table 3 is analysed, moreover, it can be seen that L1 transfer occurs more in questions between 1-20 ($M=0,32$, $SD=0,15$) than in those between 21-60 ($M=0,14$, $SD 0,11$), which demonstrates a significant relationship between L1 transfer and parameter setting ($P<0,05$). While L1 transfer occurs fifteen times in questions between 1-20, this figure is reduced to five in questions between 21-60. This is illustrated in Fig. 2 below:

Figure 2. L1 Transfer Rate in 1-20 Questions

The findings obtained from the data analysis above also provide the researcher with some evidence for the nativization-denativization model of Andersen (1979) questioning whether learners adjust their interlanguage systems to make them fit with the input or L1 competence. In this context, almost all of the L1 transfer cases analysed in this research are of nativization, rather than denativization, tendency which proposes that learners make the input conform to their L1 competence.

4.2. Performances in L2 Parameter Settings

In order to find out how successful the participants can set principles and parameters during L2 learning, the success rates in questions requiring LL and GL was compared and contrasted, as shown in Table 4:

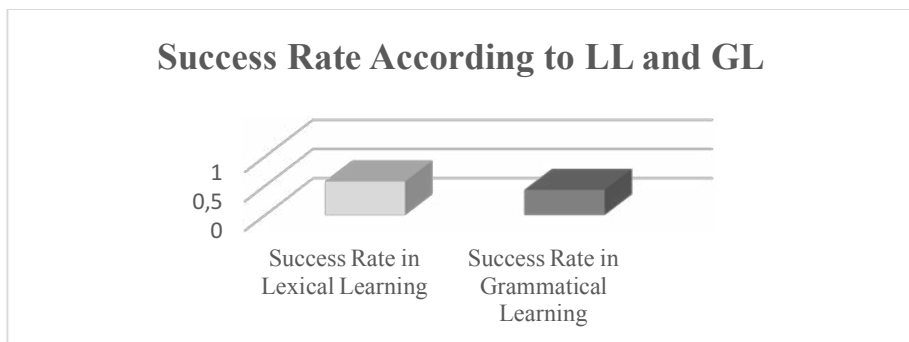
Table 4. Success Rate according to LL and GL.

		Descriptive Statistics				
		N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
LEARNING						
Lexical	Correct Answers	30	,04	1,00	,5693	,22363
	Valid N (listwise)	30				
Grammatical	Correct Answers	30	,04	,76	,4267	,17908
	Valid N (listwise)	30				

• **P<0,05**

Accordingly, Table 4 illustrates that there is a significant relationship between success rate and lexical or GLs ($P<0,05$). Accordingly, success rate in questions requiring LL ($M=0,56$, $SD=0,22$) is higher than those requiring GL ($M=0,42$, $SD=0,17$). In the test, all of the questions (60) and answers (60) are valid. While maximum success rate is 1,00 in LL, it is 0,76 in GL questions, which is also shown in Figure 3, below:

Figure 3. Success Rate in LL and GL

As a consequence, these overall findings show that L1 transfer as a form of nativization is always active and appears on the surface where there are parametric variations or differences in grammatical features between L1 and L2. The overall success rate and relatively lower L1 transfer frequencies in LL cases

in which learners were not provided with any prior L2 grammatical knowledge also demonstrate that learners access to UG principles through their L1.

4.3. Productivity and Usefulness of the COBALT Method

Finally, in order to find out how productive and useful the COBALT method is, the overall success rate for all participants was illustrated in Table 5 below:

Table 5. General Success Rate

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Correct Answers	60	,04	1,00	,5062	,21618
Valid N (listwise)	60				

• $P < 0,05$

According to Table 5, the general success rate of the test is found neither successful nor unsuccessful ($M=50$, $SD=21$).

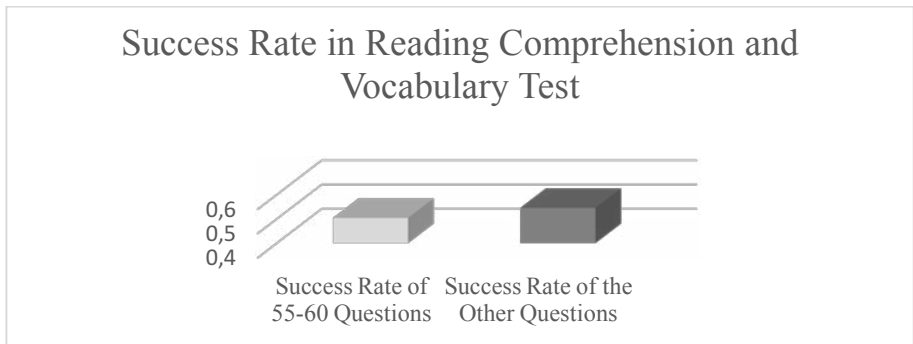
However, in terms of cost–benefit analysis, considering the time spent (i.e. 4 hours a week, total 10 weeks), the level of the test (from A1 to B1 modules) and the negative effect of lexical deficiency of the participants on the success rate in the questions requiring grammatical knowledge, COBALT is promising since it is a new methodological application with a new course book prototype which has never been experienced in a classroom context before. Furthermore, in order to interpret the lexical deficiency of the participants, questions between 55-60 which test reading comprehension and vocabulary level of the participants were also analysed. The results are shown in Table 6 below:

Table 6. Success Rate in Reading Comprehension and Vocabulary Test

		Descriptive Statistics				
READING AND VOCABULARY		N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
1	1-54 QUESTIONS	54	1,00	1,00	1	,00000
	Correct Answers	54	,04	1,00	,5035	,21097
	Valid N (listwise)	54				
2	55-60 QUESTIONS	6	2,00	2,00	2	,00000
	Correct Answers	6	,28	1,00	,5450	,31890
	Valid N (listwise)	6				

• **P<0,05**

When Table 6 is analysed, it is seen that success rate is lower in 55-60 questions (M=0,50, SD=0,21) than in 1-54 questions (M=0,54, SD 0,31). However, the minimum success rate is 0,04 in 1-54 Questions while it is 0,28 in 55-60 questions.

From the figure above, it is understood that the participants' lexical knowledge has not developed enough, which may have been caused by grammar focused courses and may have contributed to the low overall success rate in the study.

Conclusion

COBALT as a minimalist method of language teaching was applied to 21 Turkish speaking adult students in language teaching classes of total 40 hours during a ten-week period. During this period, as suggested by COBALT, learners

were not exposed to any L2 grammatical knowledge on structures requiring universal principles which are assumed to work for all natural languages but for the parametric variations and language particular grammatical features. The purpose of this controlled longitudinal study was, therefore, to explore ESL students' performances in the contexts where universal principles or language particular properties work. In order to achieve this purpose, a post-test was applied to those learners tutored through COBALT. The overall findings of the research were interpreted particularly in terms of two implications: linguistic implications and methodological implications. As to the linguistic implications, the participants were found having no direct access to UG principles and parameters through the L2 input since they transferred their L1 knowledge to their L2 production not only where principles worked but also where parametric variations and grammatical features occurred. As for the methodological implications, it was found out that, as a first-time ever experienced method with an original course book in a classroom setting, the COBALT was found promising and economic in terms of cost-benefit analysis although the overall success of the participants tutored through COBALT in the post-test instrument was 51%, which is found neither successful nor unsuccessful. Moreover, it was also found out that the rate of lexical deficiency of the learners tutored through COBALT was high, which may be related to grammar-oriented classes. This deficiency is also expected to have contributed to the success rates in GL items as well. Additionally, some useful implications in terms of nativization-denativization models of L2 acquisition were also made. Accordingly, almost all of the L1 transfer cases observed in this research are of nativization, rather than denativization, tendency which proposes that learners make the input conform to their L1 competence.

REFERENCES

- ANDERSEN, Roger W. (1979), "Expanding Schumann's Pidginization Hypothesis", *Language Learning*, 29(1), 105–119. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1979.tb01054.x>.
- CHOMSKY, Noam (1965), "Aspects of the Theory of Syntax", In *The Philosophical Quarterly*. <https://doi.org/10.2307/2218520>.
- CHOMSKY, Noam (1976), "On the Nature of Language", *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280(1), 46–57. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1976.tb25470.x>.
- CHOMSKY, Noam (1981), "Principles and parameters in syntactic theory", In *Explanation in Linguistics: The Logical Problem of Language Acquisition* (pp. 32–75).
- CHOMSKY, Noam (1989), "Knowledge of language: Its nature, origin, and use", *Language Sciences*. [https://doi.org/10.1016/0388-0001\(89\)90029-6](https://doi.org/10.1016/0388-0001(89)90029-6).
- CHOMSKY, Noam (1995), "The minimalist program", In *Journal of Linguistics*. <https://doi.org/10.1017/S0022226797006889>.
- CHOMSKY, Noam, & Chomsky, N. (2015a), "Some Notes on Economy of Derivation and Representation", In *The Minimalist Program* (pp. 117–152), <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262527347.003.0002>.
- CHOMSKY, Noam, & Chomsky, N. (2015b), "A Minimalist Program for Linguistic Theory", In *The Minimalist Program*. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262527347.003.0003..>
- COOK, Vivian., & Newson, Mark. (1996), "Chomsky's universal grammar : an introduction", In *Blackwell Publishing*.
- HOVARDAOĞLU, Seda (2006), *Davranış Bilimleri İçin Araştırma Teknikleri*. Ankara: VE-GA.
- KARASAR, Niyazi. (2008), *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*, (15th ed.), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- BIRKÖK, M. Cüneyt (2018), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Retrieved from <http://www.Dicle.Edu.Tr/a/Skaradogan/3/Cbirkok.Pdf> website: http://www.iejeegreen.com/proje/sunular/gokhan%0A_ozsoy.pdf%0A.
- RADFORD, Andrew (2004), "Minimalist syntax: Exploring the structure of english", In *Minimalist Syntax: Exploring the Structure of English*. https://doi.org/10.1017/CBO9780511811319_2
- SCHACHTER, Jacquelyn. (1988), "Second language acquisition and its relationship to universal grammar", *Applied Linguistics*, 9(3), 219–235. <https://doi.org/10.1093/applin/9.3.219>.

- SELIGER, Herbert W., & Shohamy, Elena. (1989), "Second language research methods", In *Studies in Second Language Acquisition*.
- ŞEKER, Emrullah (2015), *A Minimalist Approach to Analyzing Phrase Structures through Universal Principles and Parameters to Identify Parametric Variations Between English and Turkish Languages*. Unpublished PhD Thesis, Yüzüncü Yıl University.
- ŞEKER, Emrullah (2016), "Designing a Competence-Based Syllabus for Turkish Speaking Learners of English in terms of Accessibility to Universal Grammar", *Journal of Language and Linguistic Studies*, 12(1), ISSN: 1305-578X, 79-109.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener. (2007), *DeneySEL Desenler: Öntest-Sontest Kontrol Grubu Desen ve Veri Analizi*, Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- WHITE, Lydia (1990), "Second Language Acquisition and Universal Grammar", *Studies in Second Language Acquisition*, 12(2), 121–133. <https://doi.org/10.1017/S0272263100009049>.